VARIA
XXII

Zborník plných príspevkov z XXII. kolokvia mladých jazykovedcov
(Nitra 5. – 7. 12. 2012)

Nitra
Katedra slovenského jazyka Filozofickej fakulty UKF v Nitre
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri JÚĽŠ SAV
2014

VARIA
XXII

Zborník plných príspevkov z XXII. kolokvia mladých jazykovedcov
(Nitra 5. – 7. 12. 2012)

Editor
Katarína Dudová

Nitra
Katedra slovenského jazyka Filozofickej fakulty UKF v Nitre
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri JÚĽŠ SAV
2014

Katedra slovenského jazyka Filozofickej fakulty UKF v Nitre
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri JÚĽŠ

Editor
Mgr. Katarína Dudová, PhD.

Recenzenti
prof. PhDr. Juraj Glovňa, CSc.
doc. Mgr. Patrik Mitter, Ph.D.

Technickí redaktori
PhDr. Ľuboslav Horvát
Mgr. Patrik Petráš

Organizačný výbor konferencie
Mgr. Bronislava Chocholová, PhD., Mgr. Katarína Dudová, PhD.,
PhDr. Darina Auxová, PhD., Mgr. Juliána Janíková,
Mgr. Patrik Petráš, Mgr. Denisa Vagaská

Tlač
EQULIBRIA, s. r. o. Košice

ISBN 978-80-558-0565-8
EAN 9788055805658

Obsah

Úvod 7
Darina Auxová: Morálne a pragmatické cez optiku biblickej frazémy 8
Katarína Barnová: Politický jazyk, činitele, podmienky a predpoklady politickej komunikácie 14
Boglárka Bilász: Jazykové ideológie v niektorých skupinách stredoškolských študentov 23
Kristína Bobeková: Polytextia kompozít 31
Zuzana Děngeová: Uplatnění anglického sufixálního formantu *-ing* v Korpusu soukromé korespondence 38
Katarína Dudová: Slovenský jazykový obraz sveta v kognitívne orientovanej lingvistike 44
Radoslav Ďurajka – Miroslava Ďurajková: Pedagóg a špecifiká v oblasti vyučovania vybraného predmetu slovenský jazyk: písanie, čítanie 56
Iva Dvořáková: Nesnesitelně lehký překlad (historie a současnost literárního překládání mezi češtinou a slovenštinou) 63
Peter Gregorík: Vetné formy vyjadrenia zaradenia a vlastnosti v slovenčine 81
Martina Habrová: Ke zpracování a výkladu významu názvů vlastností s příponou *-ost* v připravovaném výkladovém slovníku současné češtiny..... 94
Petra Hádková: Komunikační struktury v pedagogické komunikaci na konzervatořích ... 101
Barbora Hanzová: Staročeský „příklad“ – studie v podstatě lexikografická 112
Kateřina Heřmanská: Poznámky k vývoji sekundárních imperfektiv s formantem *-ova-* 117
Michal L. Hořejší: Jména zvířat v názvech hub 124
Barbora Chybová: Desubstantivní relační adjektiva v češtině doby střední (na pozadí češtiny staré): několik sond 128
Martina Jamborová: Glosy ke staročeské právnické slovní zásobě 135
Radka Jančiová: Modifikácia frazém, ich klasifikácia a využitie v publicistickom texte ... 142
Marek Janosik-Bielski: Transkripce staročeských textů 150
Ladislav Janovec: Iniciační repliky v komunikaci na Facebooku 153
Zuzana Jasanská: Několik poznámek ke slovní čeledi verba *zloláti* 162
Eva Kalivodová: Frazeologické jednotky v slovenskej a nemeckej literatúre pre deti a mládež 165
Maryna Kazharnovich: Lingvistická príroda onomastickej metafory 176
Miroslav Kazík: Živé mená v staroturianskej časti Jazviny 184
Barbora Klimtová: Pomístní jména v obcích Hudlice a Otročiněves 200
Hana Kreisingerová: Tabule Mikuláše z Drážďan a biblický text 207

Magdalena Kroupová: Porovnanie najfrekventovanejších internacionalizmov v češtine a slovenčine (na základe frekvenčných zoznamov subkorpusov ČNK a SNK) 217
Zdenka Kumorová: Vplyv nespisovných výrazov na kultúru jazykového prejavu detí a mládeže 231
Marta Kvíčalová: Přezdívky českých olympioniků 240
Igor Lalík: Obraznosť v reklame 247
Michaela Lišková: Reflexe lexémů označujících diachronní příznakovost (*neologismus*, *archaismus*) ve vybraných českých médiích za rok 2011 255
Mária Majirošová: Viktimizácia, gatekeeping, voyeurstvo – rozumieme cudzím výrazom z mediálnej praxe? 266
Vít Michalec: Poznámky k výstavbě hesláře připravovaného výkladového slovníku současné češtiny 274
Patrik Mitter: Kompozita jako prostředek internacionalizace české slovní zásoby 283
Marcel Olšiak: Percepcia intonácie v televíznom spravodajstve 288
Božena Pecúchová: Slovesné tvary minulého času v Evanjeliu sv. Lukáša v staroslovienčine a cirkevnej slovančine a ich preklady do vybraných súčasných východoslovanských jazykov 298
Helena Pernicová: Ke zpracování názvů rostlin a živočichů v připravovaném výkladovém slovníku současné češtiny 322
Šárka Pešková: Čeština na Facebooku 329
Patrik Petráš: Tempo reči v spravodajských komunikátoch elektronických médií 335
Barbora Poledňáková: Přejatá slova z německého jazyka reflektovaná Lexikální databází humanistické a barokní češtiny 348
Martin Pukanec: K etymológii teonyma *Stribog* 353
Markéta Pytlíková: Výklady Mikuláše z Lyry v nejstarším staročeském biblickém překladu 356
Dominika Rašová: Pragmatická sila častíc 364
Pavel Sojka: Tvaroslovná a pravopisná stránka internetových inzerátů mladých adeptek modelingu ve věku 12 – 15 let 375
Roman Sorger: Slovesné motivanty v technickom jazyku 386
Marcela Szczerbová: Funkčné členy živých osobných mien vo vybraných lokalitách 399
Štěpán Šimek: Staročeské femininum *jatka* – nástin jeho dalšího formálního a sémantického vývoje a lexikografické zpracování 405
Marta Šimečková: Protetické *v-* v české odborné literatuře druhé poloviny 16. století (na tisku *Liber de Arte Distillandi* z roku 1559) 413

Pavel Štěpán: Polyfunkční formant -*sko* v toponymii Čech 416
Veronika Štěpánová: Devatenáct set softwarů a hardwarů (analýza vybraných výslovnostních jevů v češtině) 422
Dominika Tekeliová: Problém prekladu vlastných podstatných mien v umeleckej literatúre 427
Jasna Uhláriková: Slovenské a srbské somatické frazémy s lexikálnou zložkou *oko* 437
Denisa Vagaská: Využitie slovotvorných postupov pri formovaní novodobých slangových výrazov 450
Roman Vojtechovský: Posunková lexéma V TOM má mnoho podôb 457
Kateřina Voleková: K pravopisu *Tabulí* Mikuláše z Drážďan v Göttingenském rukopisu 462
Jana Zdeňková: K minulým časům ve staročeské legendě o svaté Margaretě 469
Aleksandra Zok-Smoła: Błędy stylistyczne w wypowiedziach pisemnych uczniów gimnazjum 482
Petra Zrníková: Vplyv explicitnosti a implicitnosti na porozumenie kauzálnych vzťahov 489
Adriána Žáková: Jazykové zdroje slovenčiny v rámci projektu CESAR 499

Úvod

Už po dvadsiaty druhý raz sa stretli mladí lingvisti, aby si v priebehu Kolokvia mladých jazykovedcov vymenili svoje pohľady a myšlienky na možnosti spoznávania jazyka, jeho podstaty, ako i dôležitosti pre človeka. Priestor pre takúto odbornú diskusiu či nadviazanie bližšej spolupráce ponúkla kolokvialistom 5. – 7. 12. 2012 Katedra slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Pod jej záštitou a v spolupráci so Slovenskou jazykovednou spoločnosťou pri JÚĽŠ, stálym garantom tohto cyklického podujatia, sa uskutočnilo medzinárodné vedecko-priateľské stretnutie, v rámci ktorého účastníci prezentovali svoje výskumné aktivity i výsledky svojho odborného uvažovania. Pozvanie prijalo viac ako šesťdesiat doktorandov a odborných asistentov z viacerých univerzít či výskumných pracovísk Slovenska, Česka, Poľska, Srbska.

Konkrétnym výstupom z Kolokvia mladých jazykovedcov je zborník Varia, ktorý vychádza vo dvoch verziách: v knižnej podobe zborník rozšírených abstraktov a v elektronickej mutácii zborník príspevkov. Obidve verzie sú recenzované a majú vlastné ISBN číslo. Obsah zborníka dokazuje, že výskum jazyka má bohatú tradíciu a priniesol dosiaľ veľa podnetných zistení. Zároveň jazyk či reč prináša nové výzvy, ktoré inšpirujú mladú generáciu lingvistov k ďalším bádateľským možnostiam a perspektívam. Každý ročník zborníka Varia je svedkom tejto kontinuity. Veríme, že k nej prispeje aj Varia – zborník príspevkov/abstraktov z 22. kolokvia mladých jazykovedcov.

Aj touto cestou chceme poďakovať recenzentom, prof. PhDr. Jurajovi Glovňovi, CSc. a doc. Mgr. Patrikovi Mitterovi, Ph.D. za ich prácu pri posudzovaní všetkých príspevkov a abstraktov. Tiež ďakujeme PhDr. Ladislavovi Janovcovi, Ph.D. za jazykovú korektúru textov v českom jazyku. Súčasne si želáme, aby myšlienky jednotlivých príspevkov padli „do úrodnej pôdy“ a našli svojich čitateľov, ktorých obohatia a motivujú do ďalšej vedeckej činnosti.

Editorka

Morálne a pragmatické cez optiku biblickej frazémy

Darina Auxová
Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Pohotové a presné dorozumievanie je nevyhnutné, hlavne ak sa chce jedinec originálne, dynamicky a pragmaticky vyjadriť v čo najkratšom čase k vzniknutým zmenám a udalostiam. Všetky tieto zmeny sa viac než bezprostredne dotýkajú jazyka, ktorý sa musí novovzniknutým podmienkam prispôsobovať. Paralelne s týmito zmenami sa vyvíja a formuje aj komunikačný proces ľudí a s ním súvisiaci akt komunikácie[1] prostredníctvom jazyka – najdôležitejšieho nástroja kontaktu človeka s človekom, ale aj človeka s okolitým svetom.

Frazeológia práve túto dôležitú úlohu v oblasti komunikácie plní už od nepamäti. V každom jazyku predstavuje jednu z najzaujímavejších, ale aj najnáročnejších oblastí komunikácie, ktorá sa už po stáročia dokázala v ňom nielen uplatniť, ale aj udržať na jeho vrchole a čo najpregnantnejšie uchopiť, zopakovať, zovšeobecniť a zaktualizovať múdrosť pokolení. V príspevku poukážeme na ustálené obrazné pomenovania a na ich pragmatický dosah v reálnom živote. Predmetom nášho výskumu bude biblická[2] frazeologická jednotka *Oko za oko, zub za zub*[3] a jej varianty:

1. *oko za oko, zub za zub, ruku za ruku, nohu za nohu, spáleninu za spáleninu, ranu za ranu, sinku za sinku*,

---

[1] „Pojem *komunikácia* ako jeden z najfrekventovanejších výrazov modernej doby sa používa vo viacerých vedných odboroch, tak prírodovedných, ako aj spoločenskovedných. Všeobecný význam slova *komunikácia* treba hľadať v latinskom slove *communicare,* čo značí robiť niečo spoločným. Všeobecne sa pojem *komunikácia* vymedzuje širšie a užšie. Pri širšom chápaní sa pojem *komunikácia* neobmedzuje iba na človeka a komunikácia sa interpretuje napr. ako rozlíšiteľná odpoveď organizmu na podnet alebo ako výmena informácií medzi systémami, čiastkovými systémami, medzi prvkami systému..., ktoré sú schopné informácie vyrábať, prenášať, prijímať, spracúvať a ukladať. V užšom zmysle sa komunikácia chápe ako prenos alebo výmena informácií medzi ľuďmi a v súvislosti s tým sa hovorí o *spoločenskej komunikácii*" (Vaňko, 1999, s. 11).

[2] Bližšie pozri Frazeologická terminológia, 1995, s. 16.

[3] Krošláková porovnáva biblické jednotky vo viacerých vydaniach Písma svätého Starého zákona, pričom si všíma obsah aj formu výrazov, ale zároveň hovorí o viacerých variantoch frazémy ***oko za oko, zub za zub***: *Ale jestlizatým jej smrť nasledovala, tedy dá život za život...* ***oko za oko, zub za zub,*** *ruku za ruku, nohu za nohu, spáleninu za spáleninu, ranu za ranu, sinku za sinku (195/23);* ale aj: *Ale ak nastane nešťastie, tak dáš život za život,* ***oko za oko, zub za zub,*** *ruku za ruku, nohu za nohu, popáleninu za popáleninu, ranu za ranu, hrču za hrču (34/23*). Zároveň hovorí, že toto pravidlo sa vo viacerých modifikáciách objavuje v Starom zákone spolu trikrát (Krošláková, 2003, s. 91- 92).

2. *život za život, oko za oko, zub za zub, ruku za ruku, nohu za nohu, popáleninu za popáleninu, ranu za ranu, hrču za hrču,*
3. *oko za oko a zub za zub. Ja vám však hovorím: Neprotivte sa zlému! Naopak: Tomu, kto ťa udrie po pravom líci, nadstav aj ľavé.*

Ide o rozšírenú starozákonnú jednotku, ktorá hovorí o ľudskom konaní, vyjadruje požiadavku spravodlivosti, o zákone krvnej pomsty a odvety, ale aj o rovnosti v tom zmysle, že trest má byť primeraný miere previnenia a zároveň má zodpovedať veľkosti zločinu, ale aj o umiernenosti v konaní.[4]

Krošláková rozdeľuje biblické jednotky na niekoľko typov, pričom si všíma obsah aj formu výrazov, ale zároveň hovorí o ekvivalentných variantoch[5] a o frazémach v Biblii, ktoré môžeme rozdeliť do niekoľkých typov: „a) priame citácie Ježiša, b) frazémy vychádzajúce z podobenstiev, c) frazémy, ktorých základom sú reálne citácie a obrazy, d) pôvodne nemetaforické výrazy, ktoré časom nadobudli symbolickú hodnotu, e) frazémy súvisiace všeobecne s biblickými reáliami" (Krošláková, 2003, s. 61).

Uvedené ekvivalentné jednotky by sme mohli na základe takéhoto rozdelenia určiť ako priame citácie Ježiša, ktoré časom nadobudli symbolickú hodnotu, a to aj vzhľadom na chápanie vykonávania „spravodlivosti". Ak sa na tento problém pozrieme z pragmatického hľadiska tak, ako je pragmatizmus[6] vnímaný dnes, takáto „spravodlivosť", ba priam pomstychtivosť vyznie ako niečo „nespravodlivé". V ranom Izraeli, teda v období, z ktorého pochádza tento citát, sa „zákon" *oko za oko*[7] považoval za principiálne miernejší než spôsob, akým sa bežne zaobchádzalo so zločincami[8]. Tu však chceme upozorniť na dialektickosť, ktorá vyplýva z pragmatizmu. Podľa KSSJ je pragmatizmus chápaný ako užitočný smer a prívrženec pragmatizmu je ten, kto koná užitočne. Ďalej k adjektívu pragmatický sú priradené tieto atribúty: triezvy, rozumný, rozvážny, vecný, praktický, ale aj vypočítavý, prešpekulovaný, opatrnícky.

---

[4] Počuli ste, že bolo povedané: Oko za oko a zub za zub. Ja vám však hovorím: Neprotivte sa zlému! Naopak: Tomu, kto ťa udrie po pravom líci, nadstav aj ľavé (http://www.biblia.sk/sk/ekumenicky/matus/5).

[5] Pozri Krošláková, 2003, s. 87 – 102.

[6] Pragmatizmus: 1. filozofický smer, ktorý chápe pravdu ako praktickú hodnotu a užitočnosť, 2. konanie založené na pragmatickom prístupe, ktorý určujú záujmy jednotlivca; pragmatický: triezvy, rozumný, rozvážny, vecný, praktický, vypočítavý, prešpekulovaný, opatrnícky(http://slovniky.korpus.sk).

[7] V príspevku budeme používať skrátenú formu ekvivalentných variantov frazémy *oko za oko, zub za zub*.

[8] V mnohých starovekých civilizáciách bolo bežné, ba priam sa očakávalo, že krivdu alebo zločin, ktorého sa dopustil niekto voči človeku alebo jeho príbuznému, niekto pomstí, pričom druh pomsty často presahoval samotný zločin. Ak hrozilo, že neprimeraná forma pomsty rozvráti spoločnosť, začal platiť zákon odplaty v latinčine známy ako lextalionis. Mezopotámsky Chammurapiho kódex a Mojžišov zákon, podobne ako tie v Knihe Exodus (21, 18 – 25) a v Knihe Levitikus (24, 17), odzrkadľovali princíp primeranej spravodlivosti. Tieto zákony povoľovali istý druh pomsty, no stanovili aj obmedzenia, čiže žiadny trest už nesmel prevyšovať samotný zločin (http://misie.sk).

Ostatné uvedené charakteristiky pragmatického človeka hovoria o akomsi protiklade vzhľadom na morálnu[9] charakteristiku človeka, ktorá sčasti vyplýva aj z náboženskej – biblickej charakteristiky, ale aj o protiklade k samotnému pojmu pragmatický. Alebo je pravdivé, morálne i pragmatické to, čo je praktické a zároveň prešpekulované, ale aj rozvážne, vecné, opatrnícke a vypočítavé?

Samozrejme, k analyzovanej jednotke *oko za oko, zub za zub* sa dá pristupovať z rôznych „pragmatických" hľadísk a v reálnom svete si ju respondenti môžu vysvetľovať na základe rozličných prístupov. Proti zmýšľaniu ľudí, ktorí zneužívali a nesprávne používali, resp. i dnes používajú tento „zákon" vykonávania spravodlivosti, môžeme namietať druhou časťou citátu: *Ak ťa niekto udrie po pravom líci, nastav mu aj druhé* (Mt5, 39). Práve na umiernenosť v konaní nás upozorňuje táto tretia podoba citátovej frazémy *oko za oko, zub za zub* s jej doplnkom: *Tomu, kto ťa udrie po pravom líci, nadstav aj ľavé* (Mt 5, 39). Tým sa zdôrazňuje podstata tohto tvrdenia z náboženského hľadiska.

Z lingvistického hľadiska by sme si pri skúmaní vzťahu medzi výrazovou a obsahovou stránkou frazémy *oko za oko* mali uvedomiť prítomnosť obraznosti – ako jednej z vlastností frazémy. Na pragmatickej úrovni štylizácie reči a textu obraznosť preniká a zasahuje všetky významové plány frazeologickej jednotky.

Zasadením skúmaného textu do jazykového systému evidentne spájame reálne a ideálne (či už prakticky možné, alebo nemožné, resp. existujúce a majúce formu hmotného bytia oproti fiktívnej forme). Už to nie je len na poli fikcie a možnosti (s čím súvisí neohraničené kvantum realizácií), ale zasahujeme do výrazového poľa jazykového textu s jeho dosahom k pragmatickosti reči. Spájaním a prelínaním sa týchto dvoch na prvý pohľad takých vzdialených entít a dimenzií (abstraktné X hmotné; fiktívne X reálne; systém jazyka X systém reči a komunikácie) dosiahneme špecifický obraz výsledku nášho myslenia, konania a diania v podobe konečnej fázy nášho „experimentu", čiže stretnutia fikcie s realitou, stretnutia možného, mysleného a vypovedaného/konaného, a jeho následné pretvorenie do reálnej prakticko-pragmatickej podoby: text = „zákon", ktorý na percipienta nielen pôsobí, ale ho aj núti rozmýšľať o veciach daných, vzniknutých, predurčených a nám prednesených a vypovedaných v podobe akejkoľvek výpovede.V niektorých prípadoch nás dokonca „núti" konať. Z pragmatického hľadiska je závažné, ako a kedy sa komunikant aktivizuje v komunikačných situáciách.

Niektorí autori upozorňujú, že kódy, resp. jazykové systémy komunikantov nemusia byť totožné, rozdiely môžu byť najmä v ich rozsahu. Predpokladá sa len toľko, že majú spoločný základ, nevyhnutne potrebný na fungovanie komunikácie. Tento základ je v prieniku kódov

[9] Morálny – týkajúci sa mravnosti, z nej vyplývajúci; týkajúci sa psychickej, duchovnej stránky človeka (http://slovniky.korpus.sk).

používaných viacerými komunikantmi. Zatiaľ sa však nepodarilo ukázať, čo je nevyhnutné. Pragmatika ako sémantický fenomén sa prejavuje vo využívaní citátovej frazémy formou rozličných ekvivalentov v rozličných výpovediach. Výpovede sú odrazom sveta, myslenia, resp. zvukovým zhmotnením a jazykovým vyjadrením toho, čo v skutočnosti konáme, zažívame, cítime, myslíme. Fakty a určitá realita sú zhmotnené v jazykových výpovediach, ktoré sú poznačené a ovplyvnené gramatickými pravidlami. Pravidlá v jazyku na jednej strane používatelia dodržiavajú, no na druhej strane v súčinnosti s pragmatikou a inými faktormi, keďže pragmatika úzko súvisí s jazykovými funkciami, sa môžu „narušiť". Narušenie komunikačnej normy sa môže prejaviť aj pri využití a použití frazeologických jednotiek, predovšetkým ak je nesprávne pochopený komunikačný zámer autora, resp. sémantický význam výpovede. Tento vzťah má minimálne dvojaké dimenzie:

1. Zasahuje a vplýva na sémantiku výrazov, výpovedí a v konečnom dôsledku celého textu a kontextu, ktoré sú výsledkom komunikácie interpretov.

2. Rešpektuje kontext, v ktorom sa dané jednotky nachádzajú a realizujú do takej miery, že sa na ňom najlepšie dokazuje pragmatika jazyka.

Spomenuté závažné fakty nám dokazujú, že ide o dynamický, nie statický jav v jazyku. Pragmatika teda vplýva nielen na samotnú formu, ale aj na význam výpovedí a v súčinnosti s obraznosťou v jazyku samotný text natoľko ozvláštňuje, že ho dynamickým spôsobom posúva ďalej, čím dáva priestor na viacdimenzionálne zobrazovanie javov a skutočností. Pragmatické využitie frazeologických prvkov v komunikácii je individuálna záležitosť, ktorá sa prejavuje ako určitý spôsob vyjadrovania sa jednotlivca, kolektívu a vystupuje ako výstavbový prvok spätý s dynamickým priebehom deja a nazeraním na skutočnosť, ktoré sú zachytené v samotnom jazyku jeho používateľov.

Okrem pozorovanej obsahovej kvality frazémy je dôležité i formálne stvárnenie frazeologického materiálu. Jazyková stvárnenosť zohráva rozhodujúcu úlohu (predovšetkým pri zohľadňovaní adekvátneho vyjadrovania). Ako významný činiteľ sa tu ukazuje pragmatický dosah na recipienta a z toho vyplývajúce súvislosti, ktoré ovplyvňujú celý komunikačný proces, ale aj konanie na základe vypovedaného.

Komunikácia je vo svojej podstate tvorená účastníkmi, ktorí ju natoľko modifikujú, že záleží len na nich, nakoľko budú výpovede autentické. Skutočnosť, ktorú pomenúva frazeologická jednotka *oko za oko*, dosahuje druhotný semiotický rozmer, pričom musíme počítať s tým, že zobrazovaná skutočnosť sa môže diať buď priamo (priame vyjadrovanie), alebo sprostredkovane, nepriamo, a to prostredníctvom symbolov, obrazov, pričom môže dochádzať k intenzifikácii skutočnosti. Rozdiel je teda v pragmatickom zakotvení výpovede. Preto na citátovú frazému *oko za oko* môžeme nazerať aj ako na určitý druh obrazného vyjadrovania – ako na metaforu, teda na prostriedok nadobúdajúci rôzne významové súvislosti podľa použitia

v konkrétnom kontexte. Metafora „je v istom vzťahu ku kontextu, no tým, že namiesto priameho pomenovania sa používajú pomenovania patriace do inej významovej oblasti, narúšajú sa sémantické a syntaktické zákonitosti kongruencie. Toto narušenie vyplýva z expresivity metafory, presahuje hranice sémantiky a dá sa pochopiť až na pragmatickej rovine. Iba pragmatický kontext metafory môže byť pozadím, z ktorého možno pochopiť dynamiku denotácie a konotácie metaforického významu, ak metaforický význam chápeme ako odraz a poznanie objektívnej reality“[10].

V súlade s Mistríkovým chápaním využívania jazykových prostriedkov v komunikácii a ich sémantickou hodnotou je potrebné aspoň čiastočne spomenúť chápanie textu z hľadiska jeho pragmatickosti. V pragmatike sa odráža spoločenská funkcia jazyka, jeho závislosť od situácie, od prostredia, doby a od osobných záujmov používateľov. Emitent v procese komunikácie chce vyvolať u percipienta isté nálady, pocity, chce ho o niečom presvedčiť, no na druhej strane zase percipient je pútaný rozličnými asociáciami, vzťahom k emitentovi, k situácii, k dobe, pútaný je rozličnými spomienkami, emóciami a ďalšími súvislosťami, ktoré sa vynárajú v priebehu komunikácie. Do rečovej komunikácie vstupuje emitent, percipient, ale aj predmet prehovoru a situácia[11].

Zásah subjektívnosti do objektívneho sveta jazyka vyvoláva v percipientoch emocionálno-expresívne reakcie, ktoré existujú v jazykovom systéme a na „povrch“ sa dostávajú prostredníctvom reči so zámerom/s cieľom pragmaticko-praktického vyjadrovania sa jedinca.

Človek sa prostredníctvom výpovede prezentuje, a to do takej miery, že podáva pomerne presnú informáciu o svojej povahe, svojom konaní, psychickom a intelektuálnom rozpoložení, o tom, či je veľkorysý alebo egoistický.[12] Do istej miery ide o uplatňovanie pragmatických princípov v jazykovom stvárnení výpovede a o vlastný pragmatický prístup k jazyku a reči. Takáto prepojenosť psychického, emotívneho, morálneho, náboženského, pragmatického a jazykového sveta nám ponúka rozsiahly funkčný zámer citátovej frazémy *oko za oko, zub za zub* a striedanie subjektívneho a objektívneho a naopak. Večné oscilovanie medzi aktívnym a pasívnym momentom prehovorov nám prináša exponovanú pozíciu jazyka spätú s frazeologickou zložkou.

Estetická, emocionálna, názorná alebo poznávacia funkcia frazém môže v percipientovi rozvíjať nielen predstavivosť, fantáziu, ale aj mnohé ďalšie kognitívne a pragmatické obzory. I keď je možné, že frazéma *oko za oko* v rozdielnych textoch hneď upúta pozornosť prijímateľa, dovolíme si tvrdiť, že ide o prepojenie skutočného, reálneho s imaginárnym a jeho uplatnenie formou odkazu na zobrazované reálie tak, aby sa vytvoril hodnotný (až aktualizovaný)

---

[10] Jäkel, 2003, s. 244.

[11] Mistrík, 1989, s. 32.

[12] Bližšie pozri Findra, 1998, s. 12 – 13.

text, čím sa docieli prepojenie tradičného a súčasného nielen v tematickej oblasti, ale aj v oblasti pragmatickej. Vzniká tak text, v ktorom sa prelínajú niektoré žánrové podoby malých folklórnych útvarov s archaickými prvkami s textom so súčasnými civilizačnými zobrazeniami sveta. Ide o prepojenie jazyka a témy (aj tu sa spája minulé s prítomným), pri ktorom jazyk pôsobí na vznik témy a téma utvára jazykové prostriedky. Dochádza tak k pragmatickému využitiu biblickej frazémy *oko za oko, zub sa zub* a jej variantov.

Literatúra

ĎURČO, Peter – MLACEK, Jozef – kol.: Frazeologická terminológia. Bratislava: Stimul 1995. 161 s.

FINDRA, Ján: Jazyk, reč, človek. Bratislava: Q 111 1998. 227 s.

JÄKEL, Olaf: Metafory w abstrakcyjnych domenach dyskursu. Kraków: Universitas 2003. 366 s.

KROŠLÁKOVÁ, Ema: Kapitoly z frazeológie a veľkomoravskej problematiky. Nitra: Vydavateľstvo Michala Vaška 2003. 180 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. Bratislava: SPN 1989. 585 s.

MLACEK, Jozef: Slovenská frazeológia. 2. vyd. Bratislava: SNP 1984. 159 s.

VAŇKO Juraj: Komunikácia a jazyk. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 1999. 201 s.

Internetové zdroje:

http://www.biblia.sk/sk/ekumenicky/matus/5.

http://misie.sk

http://slovniky.korpus.sk

Politický jazyk, činitele, podmienky a predpoklady politickej komunikácie

Katarína Barnová
Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

„Sprache in der Politik ist ein komplexes und abstraktes Thema, allerdings auch eines, das zutiefst unsere gesellschaftliche Existenz und die Qualität unseres Lebens betrifft." (Bachem)

Jazyk je kľúčom k dorozumeniu sa vo svete. Predstavuje kódex spoločenskej komunikácie medzi jednotlivcami, sociálnymi skupinami a celými národmi. Okrem schopnosti spájania dokáže aj rozdeľovať. Je úschovňou života a poznania veľkých historických epoch, čím ho môžeme považovať za neoceniteľný prameň poznania náboženstiev, filozofií, literatúr, ale aj politických vied (Tito, 2001).

Aj slová majú svoje osudy - svoje vzostupy a pády: obdobia rozkvetu, keď si hovejú na komunikačnom výslní, i obdobia vynútenej pokory, keď v zabudnutí veria na svoju novú príležitosť. Ich osud sa v podstatnej miere viaže na charakter a vývin spoločensko-politickej klímy. Sú však slová, ktoré prekonali viaceré spoločensko-politické zemetrasenia, napr. dom, ruka, veda, svedomie, politika (Findra, 1998). Zaujímavé pre nás je práve posledné spomenuté slovo – politika.

Politika, politický jazyk, politolingvistika

Pri vymedzení pojmu „politika" sa stretávame s definíciami, ktoré explicitne definovali rozličné filozofické smery a implicitne sa vryli do náboženského vedomia a jeho hlavných prúdov. Po rozpade filozofických a náboženských systémov nadobúdajú definície politiky čoraz viac formu, ktorá je odrazom subjektívneho názoru. Dnes sa pri počutí tohto slova každému vybaví množstvo asociácií, ktoré si hierarchizuje podľa seba a svojej hĺbky myslenia a vnímania. Spoločnosť, vláda, sloboda, kultúra, pluralita, zodpovednosť, morálka, veda, ale na druhej strane aj zmena, nestabilita, boj, manipulácia, násilie, moc, protest, odcudzenie. V diachrónnom pohľade je však možné zachytiť tendencie od dôrazu na fungovanie štátu ako sociálnej formy ľudského zdieľania v rámci komunity po spomínanú názorovú roztrieštenosť, v ktorej vidieť formulovanie dvoch tém: jednu stranu predstavuje ekonomika – moc a na druhej strane je požiadavka morálneho konania politikov.

Politika je neodmysliteľnou súčasťou spoločenského systému. Jednotliví politici (alebo jednotlivé politické strany), prezentujúci svoje názory prostredníctvom rôznych masovokomunikačných médií, sú rozoberaní z rôznych pohľadov. Politický jazyk či politická komunikácia, jazyk, štýl, spôsob argumentácie jednotlivých politikov, ich schopnosť komunikovať, presadzovať svoje postoje, schopnosť presviedčať, ako aj podoby politickej diskusie v mediálnom priestore stoja v centre pozornosti bádateľských výskumov lingvistov, politológov, sociológov a mediológov.

Problematike politického jazyka sa venuje pomerne mladá jazykovedná disciplína, politolingvistika, ktorej termín po prvýkrát zaviedol A. Burkhardt. Jej hlavným predmetom je výskum politického jazyka a jeho čiastkových oblastí, konkrétne politického jazyka médií (*politische Mediensprache*), jazyka politikov (*Politikersprache*) a jazyka politiky – jazyka v politike (*Politiksprache*, *Sprache in der Politik*). Jazyk politiky a jazyk politikov existuje pod spoločným pojmom politický jazyk, ktorý sa považuje za čiastkovú disciplínu politológie a lingvistiky a oblasť aplikovanej lingvistiky. Aj Klein zaraďuje politolingvistiku – lingvistickú analýzu politického jazyka a aplikáciu jazyka – do okruhu aplikovanej lingvistiky a zároveň ju určuje ako základnú disciplínu pri styku s politickou komunikáciou, ktorá sa konštituuje primárne v jazykovej podobe. Popri histografii politického jazyka sa zaoberá kritickým vysporiadaním s politickou komunikáciou. Analýza a kritika politického jazyka zastupuje dôležitú spoločensko-politickú funkciu lingvistiky, ktorá zasahuje do praktického života. A. Burkhardt rozdeľuje analytické metódy politolingvistiky na lexikálno-sémantické (napr. metafory, politické eufemizmy atď.) a pragmatické. Z metodologického hľadiska uprednostňuje Klein osvedčené lingvistické, pragmatické a filologicko-hermeneutické spôsoby, ktoré navrhuje doplniť kvantitatívnymi a štatistickými metódami (Zdroj 1 – Zdroj 2).

Politický jazyk je fenomén, ktorý formuje náš postoj k politike a k ich aktérom či k jednotlivým politickým stranám. Slová, ktoré sú dennodenne prednášané politikmi a nám sprostredkované rôznymi formami komunikačných prostriedkov, sú významným faktorom predovšetkým v procese utvárania obojsmerných vzťahov medzi politikmi a spoločnosťou (čiže publikom). Na túto tému existuje množstvo rôznych jazykových a spoločenských analýz, ktoré predstavujú celý rad pozoruhodných teoretických i praktických poznatkov (Zdroj 3).

Politická komunikácia, aktéri politickej komunikácie

Politický jazyk je úzko spätý s politickou komunikáciou. Politická komunikácia nezávisí len od pojmov politika a komunikácia, ale aj od konkrétnej historickej situácie, v ktorej sa formuje, od terajších spoločenských a politických podmienok alebo od politickej kultúry. Existuje mnoho definícií politiky, pričom dominantným sa stáva aj to, z akej perspektívy sa vníma –

či z perspektívy politiky, médií alebo recipientov (Jarren, – Donges, 2011). Jej vymedzenia sú pomerne široké, my sme si zvolili definíciu Briana McNaira, ktorý ju charakterizuje ako účelovú komunikáciu o politike. Ide o všetky formy komunikácie používané politikmi a politickými aktérmi s účelom dosiahnutia politických cieľov. Prináša informácie o týchto aktéroch a ich aktivitách obsiahnuté v úvodníkoch, reportážach a ostatných formách mediálnych politických diskusií. Nezahŕňa len verbálnu časť, ale dotýka sa aj neverbálnej zložky, pričom si všíma oblečenie, desing loga a pod. Sú v nej obsiahnuté všetky komunikačné kanály, ktoré konštituujú politickú identitu (Zdroj 4).

Politická komunikácia prebieha za účasti činiteľov, ktorými podľa Tenschera a Viehriga (2010) sú politika, médiá a publikum (auditórium).

Obrázok 1: Politisches Kommunikationsdreieck

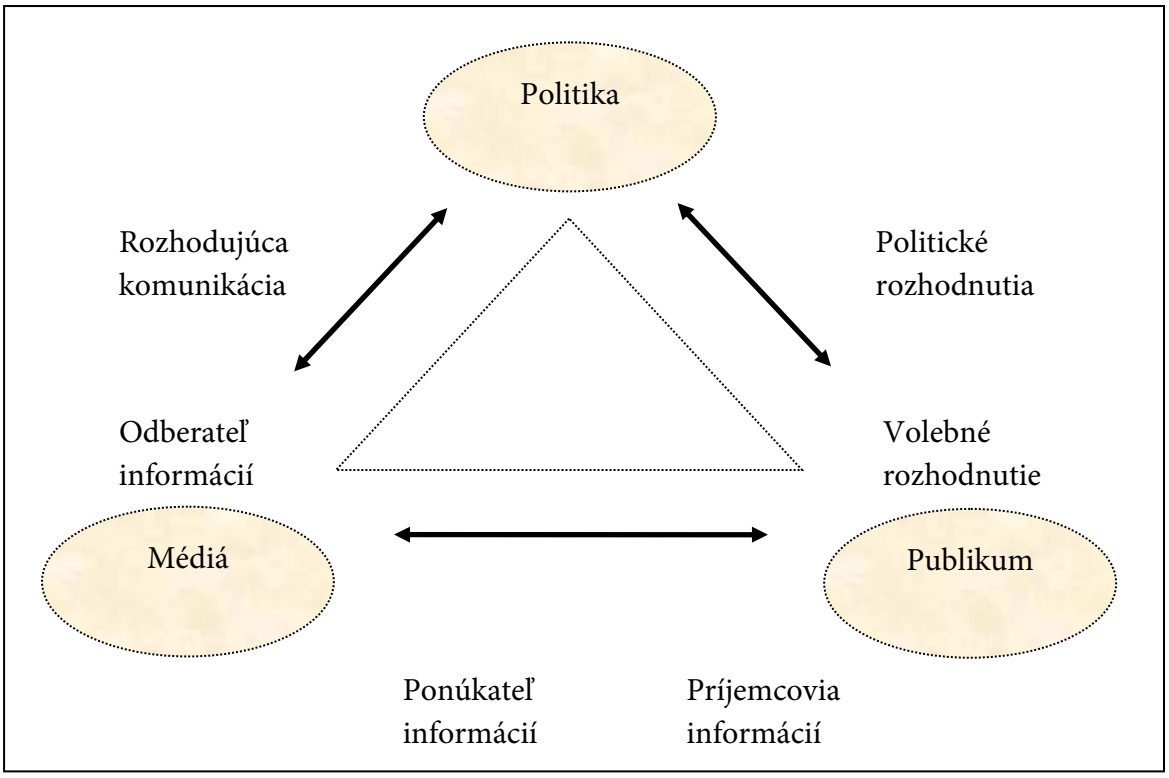

Z modelu vyplýva, že vzťahy medzi uvedenými aktérmi politickej komunikácie sú vzájomne prepojené. Informácie o aktuálnom politickom stave sa publiku (občanom) sprostredkovávajú prostredníctvom masmédií, ktoré sú aktívnym činiteľom, podieľajúcim sa nielen na formovaní spoločensko-politických vzťahov, ale aj verejnej mienky. Ich primárnou úlohou je informovať o aktuálnych spoločensko-politických udalostiach, o aktuálnej politickej situácii, o politických aktivitách jednotlivých politikov či politických strán. Médiá sú podstatným spojovacím článkom, pretože rozhodujú o kvalite a priebehu politickej komunikácie.

Politici pomocou nich apelujú na emocionálnu stránku svojho publika, usilujú sa o ich súhlas, proklamujú svoje presvedčenia. Toto všetko sa deje prostredníctvom „fantastického fenoménu“ – jazyka. Jazyk sa nepovažuje len za nástroj politiky, ale predovšetkým za podmienku jej možnosti. Politickí aktéri ho využívajú v rôznych situáciách: v parlamente, v televíznych diskusiách a pod. Jazyk a politiku nemožno od seba oddeliť, sú pevne zviazané (Girnth, 2002).

Od politika ako verejného činiteľa sa pritom očakáva kultivovaný jazykový prejav, čomu zodpovedá náležité dodržiavanie súboru noriem, konkrétne jazykovej, štýlovej, komunikačnej i normy spoločenského správania. Dôležitú funkciu tu plní jazyková a komunikačná kompetencia. Jazyková kompetencia spočíva v jeho schopnosti v čase tvorby jazykového prejavu vyberať také výrazové prostriedky, ktoré sú v súlade s gramatickými pravidlami a následne ich usporiadať do zmysluplnej výpovede. Komunikačná kompetencia zahŕňa schopnosť využívať jazykové i mimojazykové prostriedky so zreteľom na relevantné faktory komunikačnej situácie (Findra, 2009a, b). S uvedenými požiadavkami súvisí aj precízne ovládanie národného jazyka. Prostredníctvom neho oslovuje občana a presviedča ho svojimi argumentmi.

Politický jazyk ako prostriedok persuázie či manipulácie?

Domnievame sa, že človek, zaujímajúci sa o politické dianie, či už na Slovensku, alebo v zahraničí, chápe v prevažnej miere politiku ako boj o moc, boj o dosiahnutie politických zámerov. Na dosiahnutie určitých cieľov využívajú politickí aktéri práve jazyk, ktorý je často označovaný ako nástroj politickej moci. V tomto prípade ho formujú podľa svojich predstáv, aby im čo najlepšie slúžil na realizáciu politických cieľov. Domnienka, že „jazyk je výstižným faktorom politického úspechu“, ako to pomenoval W. Bergsdorf, „je zastúpená s rovnakou rozhodnosťou ako aj opačná pozícia, podľa ktorej jazykovej forme pripadá v najlepšom prípade len okrajový význam, a rozhodujúcim je samotný obsah politiky“ (Bergsdorf, 2001, s. 174). Jazyk sa v tomto význame stáva jazykom moci, jazykom boja za víťazstvo vlastných jazykových pravidiel.

Pri skúmaní politického jazyka, jeho funkcie a postavenia (najmä pri realizovaní politických zámerov) niektorí tvrdia, že samotné slovo nemá žiadnu politickú schopnosť presvedčovania, podobne ako použitá rétorika môže ukázať svoje pôsobenie len určeným spôsobom, keď zodpovedá politickým rámcovým podmienkam. K nim sa zaraďuje predovšetkým konkrétny adresát. Politik vyberá zodpovedajúce slová podľa toho, na aké publikum sa obracia. Dôležité je pre neho pozitívne zhodnotiť svoje vlastné postavenie a negatívne postavenie svojho protivníka. Podstatným znakom politického jazyka je aj vytvorenie pocitu spolupatričnosti k určitej skupine, napr. používaním *my*, príp. *nám* (Tito, 2008).

Politická skutočnosť je auditóriu sprostredkovaná rôznymi formami komunikačných médií (tlač, rozhlas, televízia, internet). Jazyk vo všetkých týchto formách sa používa tak, aby prispel k rovnakému správaniu sa príjemcu (voliča), pretože sleduje rovnaké alebo podobné ciele. Odlišuje sa len na základe rôznych jazykových štýlov, čím okamžite spoznáme jeho hodnotové a ideologické zameranie a jeho emocionálny charakter. Tito (2001) rozdeľuje jazyk politiky na 2 základné druhy. Diferencuje tzv. *vnútorný funkcionársky jazyk*, slúžiaci ako prostriedok organizátorského dorozumievania sa vo vnútri štátneho a straníckeho aparátu a *verejný mienkotvorný jazyk*, vytvárajúci svetonázor a postoj k realite. Vzhľadom na hodnotiacu slovnú zásobu vystupuje skôr emocionálne a označuje sa ako *jazyk politického presvedčovania*, ktorý podľa nášho názoru podporuje účinky persuázie.

Persuázia vo všeobecnosti má funkciu presvedčovaciu, získavaciu, ovplyvňovaciu, uvedomovaciu. Persuázia alebo metóda presvedčovania je založená na verbálnom, ale aj nonverbálnom pôsobení človeka na človeka. Vymedzuje sa ako ovplyvňovanie, pri ktorom sa recipient pod vplyvom persuádera dobrovoľne, zainteresovane a zúčastnene uisťuje o zdôvodnenosti nejakého stanoviska (Grác, 1988). Existuje však mnoho názorov, ktoré persuáziu označujú ako proces manipulovania a podvádzania ľudí. Nezriedka u mnohých oprávnene vzbudzuje negatívne asociácie (Patráš, 2003). Jeden z autorov, uvádzajúcich tento náhľad, však zároveň poukazuje aj na pozitívne chápanie persuázie, pričom persuázia môže pôsobiť ako prostriedok na uskutočnenie zmeny, môže prispieť k riešeniu problémov, k náprave nespravodlivosti, k pochopeniu, k zlepšeniu mentálnej alebo fyzickej existencie človeka v spoločnosti (Byrns, 1994). Tento druhý pohľad na chápanie persuázie je však v dotyku s reklamnými technikami.

Domnievame sa, že neodmysliteľnou súčasťou persuázie je zároveň komunikačná stratégia. Politikom správne zvolená stratégia vedie k úspešnému osloveniu, získaniu a, samozrejme, k udržaniu príjemcu. Vnímame pod ňou určitú taktiku, umenie politického aktéra, spôsob vedenia určitých zámerov, ktoré smerujú k dosiahnutiu politických cieľov. Dôležité poslanie tu plní argument. Práve prostredníctvom dobre vybudovaného argumentačného podložia si dokáže politik udržať nielen pozornosť svojho publika, ale získať aj uznanie, rešpekt a priazeň nielen pre seba, ale aj pre stranu, ktorú zastupuje.

Grác (1988) popri argumente zaraďuje k hlavným faktorom persuázie aj tézu. Kým téza vypovedá o otázke *o čom* (o čom sa človek presvedčuje), argument súvisí s otázkou *čím* (čím sa presvedčuje). Politický aktér musí byť dobre oboznámený so všetkými udalosťami a súvislosťami, na ktoré chce vo svojom prejave poukázať, ktoré chce objasniť, príp. aj s nezrovnalosťami, ktoré chce vyvrátiť. Následne si náležite buduje svoje argumentačné podložie. Pomocou precízne zvolených argumentov sa usiluje publikum presvedčiť o vierohodnosti svojich slov a zároveň u neho presadiť svoje myšlienky a postoje. Pragmatické podložie (zame-

ranie) textu mu určuje aj výber jazykových prostriedkov na osi nocionálnosť – emocionálnosť/expresívnosť (v snahe presvedčiť svojich príjemcov sa v texte môžu vyskytnúť emocionálno-expresívne slová – aj s negatívnym odtienkom, obrazné pomenovania atď.). Jeho prejav mu má slúžiť ako dôležitý prostriedok politického pôsobenia (Zdroj 5).

Vo vzťahu k politickej komunikácii je hlavným cieľom persuázie odovzdanie, pochopenie, prijatie, ale predovšetkým dobrovoľné stotožnenie sa s istou myšlienkou, príp. s istým názorom. Prostredníctvom používania „vhodne ustrojených a precízne pripravených formuliek" politickými aktérmi slúži na získavanie priazne a obľuby jednotlivých politických príslušníkov (príp. strán) u svojho publika (verejnosti). Jazyk ako sprievodca politických zámerov býva však v tejto funkcii často zneužívaný. Politici, dobre poznajúci silu slova, nútia jazyk, aby im čo najdôslednejšie slúžil na uskutočnenie a presadenie vytýčených zámerov. Aby sa v očiach verejnej mienky zviditeľňovali v čo najlepšom svetle a aby ich prejav pôsobil prirodzene a dôveryhodne, (ne)zámerne menia jazyk na pomôcku politickej manipulácie.

Pod politickou manipuláciou rozumieme snahu autora presadiť u prijímateľa (príp. skupiny prijímateľov) názor, ktorý sa obvykle príliš nezhoduje s jeho vlastnými názormi. Úlohou manipulácie je vytvoriť predpoklady na to, aby adresát vykonával činnosti (alebo si aspoň utvoril dispozície pre vykonávanie činností), ktoré manipulujúcemu autorovi prinášajú úžitok (Kraus, 2003).

Na politickej scéne často dochádza k stieraniu persuázie a manipulácie. Manipulácia podľa nášho názoru zobrazuje snahu ovplyvniť vedomie percipienta, aby konal podľa predstáv manipulátora. Na rozdiel od persuázie sa manipulátor (doslova) usiluje vnútiť percipientovi svoje názory, postoje, konania, pričom percipient to prijíma spravidla nevedome, (t. j. bez toho, aby si uvedomoval, že je nejakým spôsobom manipulovaný). S účelom dosiahnutia politického úspechu politickí aktéri prostredníctvom využívania argumentov mnohokrát vedome manipulujú, *takže presvedčivosť politika spočíva často v tejto manipulácii* (Zdroj 5). To sa však spája jednak s napätím medzi politikou a morálkou a jednak s najvlastnejšou podstatou politických cieľov a s verbálnym populizmom. Politik, ktorý sa svojimi prejavmi angažuje verejne, by mal mať na jednej strane osvojenú teóriu argumentácie, ktorú by však na druhej strane nemal nikdy zneužívať na populistickú manipuláciu s verejnou mienkou (Zdroj 5). Domnievame sa, že najväčším úspechom politického aktéra je schopnosť dosiahnuť svoje politické ciele korektným a čestným spôsobom, čo je však veľmi problematické.

Záver

Politický jazyk, sprostredkovaný publiku, by mal obsahovať také výrazové prostriedky, aby bol ľahko pochopiteľný, a najmä prijateľný pre širokú verejnosť. Domnievame sa, že politický jazyk sa v minulosti vyznačoval vysokou mierou oficiálnosti, formálnosti a stereotypnosti. Podliehajúc určitej ideológie, zahŕňal v sebe množstvo prázdnych fráz. Obsahová a formálna stránka prejavov jednotlivých politikov sa veľmi nelíšila. Pri výskumoch politických diskurzov, resp. politickej komunikácie stoja v centre pozornosti hĺbková, aj povrchová organizácia textu. Pozitívnemu prijatiu politických názorov u publika predchádza jeho dôsledná príprava a správne zvolená komunikačná stratégia politickým aktérom, čo je však často predpokladom vzniku prázdnych, ale účinných fráz.

Úspešnosť politika závisí od jeho schopnosti komunikovať. Ten, kto dokonale ovláda svoj jazyk a dokáže ho náležite využívať, vzbudzuje u recipientov pocit dôveryhodnosti i zodpovednosti a zvyšuje si svoju popularitu v meradle obľúbenosti. Kultúrny politický prejav je jedným zo základných parametrov, svedčiacich o profesionálnom prístupe autora. Jazyk by mal v tomto prípade dôsledne spĺňať požiadavky kladené na komunikačnú situáciu. Pri sledovaní politickej komunikácie (najmä v priamych vystúpeniach politikov) sa často môžeme stretnúť s intoleranciou voči názorom ostatných politických oponentov, nízkou mierou zdvorilosti a niekedy aj nízkou úrovňou vyjadrovania. Politickí aktéri v týchto prípadoch občas zabúdajú na dodržiavanie jazykových, komunikačných i spoločenských noriem, „nechajú sa uniesť" citovou zaujatosťou a uprednostňujú emocionálny postoj pred racionálnym. Občan ako potenciálny volič si všíma celkový profil politika, na základe ktorého si o ňom vytvára určitý obraz a formuje názor. Pre politickú komunikáciu je podstatné nielen to, čo povieme, ale aj, ako to povieme. Politik by nemal zabúdať, že v priebehu komunikácie sa zračí celá jeho osobnosť, i jeho charakter.

Literatúra

BERGSDORF, Wolfgang. In: Tito, Ľudovít: Jazyk ako prostriedok politiky. In: Politické vedy, 2001, roč. 4, č. 3, s. 173 – 191.

BYRNS, James. In: Patráš, Vladimír: Sociokomunikačné osobitosti politických predvolebných spotov v Slovenskom rozhlase. In: Jazyk, média, politika. Praha: Academia 2003, s. 186 – 202.

FINDRA, Ján: Jazyková kultúra, kultúra vyjadrovania, prepínanie kódu. In: Jazyk v kontextoch a textoch. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2009, s. 37 – 42.

FINDRA, Ján: Jazyková kultúra a kultúra aktuálneho textu. In: Jazyk v kontextoch a textoch. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela 2009b, s. 43 – 47.

FINDRA, Ján: Slovo ako svedomie doby. In: Jazyk, reč, človek. Bratislava: Q 111 1998, s. 37 – 42.

GIRNTH, Heiko: Sprache und Sprachverwendung in der Politik. Tübingen: Max Niemeyer Verlag 2002. 127 s.

GRÁC, Ján: Persuázia. Ovplyvňovanie človeka človekom. Martin: Osveta 1988. 376 s.

JARREN, Otfried. – DONGES, Patrick. Politische Kommunikation in der Mediengesellschaft. Wiesbaden: VS Verlag 2011. 370 s.

KRAUS, Jiří: Vyjadřování polemičnosti a významových opozic v politickém diskurzu. In: Jazyk, média, politika. Praha: Academia 2003, s. 13 – 36.

PATRÁŠ, Vladimír: Sociokomunikačné osobitosti politických predvolebných spotov v Slovenskom rozhlase. In: Jazyk, média, politika. Praha: Academia 2003, s. 186 – 202.

TENSCHER, Jens – VIEHRIG, Henrike: Politische Kommunikation in internationalen Beziehungen. Berlin: LIT 2010. 233 s.

TITO, Ľudovít: Politická komunikácia v modernej spoločnosti na príklade Nemecka. In: Veda, média, politika. Bratislava: SAV 2008, s. 77 – 83.

TITO, Ľudovít: Jazyk ako prostriedok politiky. In: Politické vedy, 2001, roč. 4, č. 3, s. 173 –191.

Zoznam internetových odkazov

Zdroj 1:

BURKHARDT, Armin. In: Kataeva, G. Stalina:. Kurs „Politolinguistik“ in der Fachrichtung Germanistik und in der DaF-Didaktik. In: Wort, 2003 [online] [cit. 2012-04-15]. Dostupné na internete: http://www.daad.ru/wort/wort2003/Kataeva.Druck.pdf

Zdroj 2:

TAKÁČOVÁ, Marcela: Výučba cudzích jazykov a politolingvistický koncept v aplikácii na nefilologickej fakulte. [online] [cit. 2012-12-16]. Dostupné na internete: http://www.fem.uniag.sk/uveu2005/zbornik/zbornik/sekcia_6/takacova.pdf

Zdroj 3:

KUBÁT, Michal: Politická frazeologie v Polsku po roce 1989. In: Rozvoj české společnosti v Evropské unii. 3. díl. [online]. Média, Teritoriální studia. 1. vyd. Praha: Matfyzpress 2004, s. 265 – 275. [cit. 2013-01-20]. Dostupné na internete:

https://docs.google.com/viewer?a=v&q=cache:B6aAGgUYu6YJ:veda.fsv.cuni.cz/doc/KonferenceRCS/ter_kubat.doc+&hl=sk&gl=sk&pid=bl&srcid=ADGEESgsy1_i6YQERBmO

AGjKVUv5cFRsMwYuFXJ3iV2Vd2iL8UfcvBn5D3IzsZcixDXYmEg435FuXfxFuSLu08fuZLlPfv6sEXYFHKPfi7c0dHnyvFNtsA43vnDjTfQUJfiO-YR_1iP0&sig= AHIEtbTsA-ME5hJG5UuA5tASmXBHy_1yW2Q

Zdroj 4:

NEČAS, Vlastimil: Vzťah politiky a médií. In: Sociologický webzin. [online]. 2009, č. 3 [cit. 2012-12-16]. Dostupné na internete: http://www.socioweb.cz/index.php?disp=teorie&shw=386&lst=112

Zdroj 5:

FINDRA, Ján: Pragmatický aspekt v rečníckom prejave. In: Verejná správa. [online]. 2012 (2007), č. cit. [2012-12-31]. Dostupné na internete: http://www.e-obce.sk/clanky/281.html

Jazykové ideológie v niektorých skupinách stredoškolských študentov[1]

Boglárka Bilász
Katedra maďarského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Úvod

V mojom príspevku by som chcela predstaviť výskum, ktorý bol zameraný na skúmanie jazykových ideológií v respondentských skupinách stredoškolských študentov. Vo svojich predchádzajúcich výskumoch som sa zaoberala študentským jazykom, a preto som si myslela, že by bolo dôležité, aby som sa venovala aj metajazykovým prejavom študentov, lebo tieto mienky o jazyku ovplyvňujú používanie jazyka a vychádzajú z rôznych jazykových ideológií.

Jazykovým ideológiám je dôležité sa venovať preto, lebo ovplyvňujú myslenie ľudí o jazyku, a tak sprostredkovane aj používanie jazyka, preto môžu zapríčiniť aj jazykové zmeny. Vo svojom výskume som sa zaoberala tým, ako vnímajú jazyk, rôzne jazykové javy a používanie jazyka monolingválni a bilingválni študenti na stredných školách s vyučovacím jazykom slovenským a maďarským. V tomto kontexte jazykové ideológie ponúkajú vhodný rámec. U bilingválnych ľudí majú metajazykové myslenie a jazykové postoje mimoriadny význam (Kiss 1995, s. 134 – 135; Rabec 2005).

V druhej časti sa budem venovať teoretickému základu výskumu. Stručne vymedzím kľúčové pojmy: jazykové mýty a jazykové ideológie. V tretej časti sa budem zaoberať metodologickými otázkami výskumu, pozitívami a negatívami vybranej metódy. V poslednej časti predstavím niektoré výsledky výskumu, ktorých časť sa uskutočnila v apríli na troch stredných školách a časť v júni na štyroch stredných školách.

1. Jazykové mýty a ideológie

Medzi laikmi sú rozšírené rôzne predstavy o jazyku, ktoré sa zakladajú na laickom ponímaní jazyka a ktoré nekorešpondujú – alebo nie vo všetkom korešpondujú – s názormi dnešnej jazykovedy. Ich rozšírenie a fungovanie je zapríčinené skutočnosťou, že jazykové mýty sú súčasťou kultúry a niektoré z nich sú čiastočne pravdivé, a preto mýty môžu zdanlivo korešpondovať so skúsenosťami ľudí (Lanstyák, 2007a, s. 155 – 156; Bauer–Trudgill, 1998, s. xvi).

[1] Výskum bol realizovaný na Katedre maďarského jazyka a literatúry FF UK Bratislava v rámci projektu Vega, č. 1/0233/11 pod názvom Literárny a jazykovedný manažment v multikulturálnom priestore. Príspevok vznikol podporou Edutus Főiskola Collegium Talentum.

V dotazníkoch sme vyberali z tzv. všeobecných jazykových mýtov[2], ktoré sa nevzťahujú na konkrétne jazykové prostriedky, ale na všeobecné charakteristické znaky jazykov (Lanstyák, 2007a, s. 161). Hovoria buď všeobecne o ľudských jazykoch alebo o konkrétnych jazykoch (Lanstyák, 2007b, s. 175, 192). Na demonštráciu uvediem pár príkladov z dotazníka:

Je morálnou povinnosťou človeka ochraňovať svoj materinský jazyk, starať sa oň, aby sa zachovala jeho čistota.

Slovenský jazyk je výnimočný, od iných jazykov z viacerých hľadísk odlišný, je veľmi bohatý, má osobitú logiku.

Ako som už spomínala, cez jazykové mýty sme skúmali jazykové ideológie, pričom sme vychádzali z toho, že jazykové mýty vždy zahŕňajú v sebe jazykové ideológie (Lanstyák, 2007a, s. 166 – 167; 2011, s. 19). Táto metóda nám umožnila, aby sme sa opýtali na rôzne jazykové ideológie nepriamo. Určiť hranicu medzi metajazykom a jazykovými ideológiami nie je jednoduché, ale Szabó poukazuje na veľmi dôležitý rozdiel medzi týmito pojmami: kým termín ideológia sa vzťahuje na text ako vysvetlenie, alebo odôvodnenie, tak metajazyk sa vzťahuje na priebeh diskurzu (Szabo, 2012, s. 14).

Susan Gal vo svojej definícii jazykových ideológií vychádza zo Silversteina a charakterizuje ich ako systémy myslenia o jazyku, o jeho štruktúre, používaní (Gal, 2006, s. 8). Dôležitým charakteristickým znakom je to, že zdôvodňujú fakty spojené s jazykom a jeho používaním (Lanstyák, 2011, s. 16). Vo svojom výskume som vychádzala z tohto širšieho vnímania jazykových ideológií. Podobne ako jazykové mýty aj jazykové ideológie sú súčasťou kultúry, a takto môžu ovplyvňovať metajazykové myslenie a používanie jazyka. Chcela by som vyzdvihnúť, že o jazyku je možné hovoriť neideologizovane iba veľmi obmedzene. Práve preto si musíme uvedomiť existenciu jazykových ideológií v metajazykovom diskurze, a to, či je konkrétna ideológia vhodná alebo nevhodná, je možné posúdiť iba v danej situácii (Lanstyák, 2011).

Veľmi stručne predstavím najrozšírenejšie jazykové ideológie[3]:

1. Jazykový štandardizmus – zdôrazňuje mimoriadné postavenie štandardizovanej variety jazyka a túto varietu pokladá za jedinu správnu alebo správnejšiu, bezdôvodne ju uprednostňuje.
2. Jazykový purizmus – domáce jazykové formy sú lepšie a v každom prípade ich treba uprednostniť pred cudzími.

[2] Pri kategóriách jazykových mýtov vychádzam z rozdelenia Istvána Lanstyáka (2007a, s. 158 – 160).

[3] Kategórie a pomenovania jazykových ideológií som prebrala od Istvána Lanstyáka (l. 2011, s. 46 – 57)

3. Jazykový konzervativizmus – treba uprednostniť staršie formy jazyka, lebo majú väčšiu kultúrnu hodnotu.
4. Jazykový nacionalizmus – národný jazyk je vzácnejší, lepší, krajší ako iné jazyky.
5. Jazykový homogenizmus – podporuje jednotu jazyka na úkor jazykových variet.
6. Jazykový pluralizmus – jazykovú rôznorodosť pokladá za pozitívny jav.
7. Jazykový internacionalizmus – v preberaní cudzích slov a výrazov nevidí nič zlé, lebo zbližovanie jazykov môže byť pozitívne z hľadiska medzinárodnej komunikácie.

Pri skúmaní jazykových ideológií máme k dispozícii rôzne teoretické rámce. V prvej etape výskumu (dotazníkový výskum) som sa snažila analyzovať výsledky z hľadiska skúmania jazykových postojov a z tzv. folk linguistics (Szabó, 2011, s. 62; Domonkosi, 2007, s. 141 – 142). V ďalších etapách budem vychádzať z teórie konverzačnej analýzy (Conversation Analysis) (Laihonen, 2009; Dolník, 2010, s. 237 – 239).

2. Metodologické otázky výskumu

V nasledujúcej časti sa budem venovať metodológii výskumu, ktorý bol zameraný na skúmanie jazykových ideológií a predstavím respondentské skupiny, ktoré sa výskumu zúčastnili.

Jazykové údaje sme zbierali pomocou dotazníkov, ktoré pozostávali z jazykových mýtov. Na zostavovaní dotazníkov a v prvej etape výskumu som spolupracovala s Júliou Vrábľovou. Ako východisko sme použili rukopis Istvána Lanstyáka, z ktorého sme sčasti a v modifikovanej podobe prebrali dotazník na skúmanie jazykových mýtov. Napriek tomu, že na skúmanie metajazyka sa zvyčajne používa naratívne interview, vybrali sme si metódu dotazníkov, lebo táto časť výskumu slúžila ako sondáž na zmapovanie jazykových ideológií, ktoré vplývajú na jazykové postoje a metajazykové myslenie respondentov. Dotazníkový výskum slúžil ako východisko na sformulovanie hypotéz pred naratívnymi interview. Pozitívnou stránkou zvolenej metódy je aj to, že výskumník neovplyvňuje respondenta svojimi reakciami. Pri analýze naratívnych interview budem používať aj metodológiu konverzačnej analýzy (Laihonen, 2009; Dolník, 2010, s. 237 – 239) a takto dostaneme do interpretácie výsledkov ďalší uhol pohľadu.

Dotazník obsahoval 16 jazykových mýtov a respondenti mali zakrúžkovať, či s daným výrokom a) súhlasia, b) čiastočne súhlasia alebo c) nesúhlasia. Mali možnosť aj odôvodniť svoje rozhodnutie. Z hľadiska predmetu skúmania bolo dôležité, aby sme ich motivovali k tomu, aby písali aj odôvodnenia, lebo sme od nich potrebovali metajazykové prejavy, v tých sme totiž predpokladali, že sa objavia jazykové ideológie.[4]

[4] Na niektorých školách vyučujúci nemali veľmi pozitívny prístup k výsledkom výskumu. Podľa nich ich študenti nerozmýšľajú o jazyku a o používaní jazyka a je možné aj to, že ani nebudú niektorým otázkam rozumieť. Napriek tomu napríklad v druhej etape dotazníkovej časti výskumu sme od 250 študentov získali

Počas prvej etapy výskumu sme chceli otestovať náš dotazník, a preto sme dali vyplniť dotazníky iba v troch triedach troch gymnázií a výskumu sa zúčastnilo spolu 46 študentov:

1. Na slovenskom gymnáziu z okolia Bratislavy, kde sa výskumu zúčastnilo 15 respondentov. V tejto skupine boli študenti zo slovensko-maďarského bilingválneho prostredia s dominanciou maďarčiny, pričom študenti navštevovali slovenské gymnázium.
2. Na gymnáziu s vyučovacím jazykom maďarským z Bratislavy, kde sa výskumu zúčastnilo 20 respondentov. V tejto skupine boli študenti zo slovensko-maďarského bilingválneho prostredia, navštevovali gymnázium s vyučovacím jazykom maďarským, ale v dominantne slovenskom prostredí, v Bratislave.
3. Na slovenskom gymnáziu v Bratislave, kde sa výskumu zúčastnilo 11 respondentov. V tejto skupine boli monolingválni študenti z Bratislavy.

V prvej etape sme používali dva varianty dotazníkov: na škole s VJM (vyučovacím jazykom maďarským) ich vyplnili v maďarskom jazyku, kým jazykové mýty, ktoré sa týkali konkrétneho jazyka, boli o maďarčine. V ostatných dvoch skupinách ich vyplnili študenti v slovenskom jazyku a jazykové mýty, ktoré sa týkali konkrétneho jazyka, boli o slovenčine. Napr. kým v slovenskej verzii študenti mohli čítať:

Vo svetovom meradle je slovenčina malý, nevýznamný jazyk, jeho existencia je preto v ohrození.

V maďarskej verzii bol ten istý výrok, ale o maďarskom jazyku:

Vo svetovom meradle je maďarčina malý, nevýznamný jazyk, jeho existencia je preto v ohrození.

V druhej etape som začala skúmať širšiu respondentskú skupinu bilingválnych študentov, ktorí navštevovali gymnázium alebo strednú školu s vyučovacím jazykom maďarským.

Použila som maďarskú verziu dotazníkov a dala som ich vyplniť na troch školách na Slovensku. Kontrolnú skupinu tvorili študenti gymnázia z Maďarska:

1. Na jednom gymnáziu s VJM vo východnej časti Slovenska, kde sa výskumu zúčastnilo 76 respondentov. Študenti pochádzajú z bilingválneho prostredia s dominanciou maďarčiny.
2. Na jednom gymnáziu s VJM v západnej časti Slovenska, kde sa výskumu zúčastnilo 47 respondentov. Študenti pochádzajú z bilingválneho prostredia s dominanciou maďarčiny.
3. Študenti strednej školy a gymnázia s VJM v západnej časti Slovenska, kde sa výskumu zúčastnilo 34 respondentov. Charakteristickou vlastnosťou toho bilingválneho prostredia je dominancia slovenského jazyka.

2264 odôvodnení a v niektorých triedach po vyplnení dotazníku sa vyvinula veľmi plodná diskusia o niektorých témach spomínaných v dotazníku.

4. Na gymnáziu na severovýchode Maďarska, kde sa výskumu zúčastnilo 93 respondentov z monolingválneho maďarského prostredia.

Tejto etapy výskumu sa zúčastnilo spolu 250 respondentov.

3. Výsledky výskumu

V jazykových mýtoch bolo zahrnutých veľa jazykových ideológií a v pripomienkach študentov sa objavili aj ďalšie, takže som si vybrala z výskumných otázok jednu, ktorá vychádza z ideológie jazykového štandardizmu, a pokúsila som sa poukázať na to, ako táto ideológia funguje v skúmaných respondentských skupinách:

Spisovný jazyk je jediným správnym jazykom, nárečia a slang sú jeho chybné podoby, ktoré vznikajú medzi nevzdelanými ľuďmi.

V súvislosti s touto otázkou mohlo byť jedným z možných problémov to, že oproti spisovnému jazyku stoja dve jazykové variety (nárečia a slang), ale na základe odpovedí sme vedeli odlíšiť, akú mienku má respondent o určitej variete. Študenti slovenských škôl mali na tento výrok nasledovné názory: v Bratislave s výrokom súhlasil iba jeden študent, 4 čiastočne súhlasili a 6 nesúhlasili. Svoje rozhodnutie odôvodňovali nasledovne[5]:

Súhlasil:

mňa strašne vie nahnevať keď dospelí ľudia rozprávajú slangovo to je úplne vidno, že sú nevzdelaní.

Čiastočne súhlasili:

nárečia a slang nevzniká medzi nevzdelanými ľuďmi, ale to je podľa regiónu kde sa človek narodil.

Áno, ale keď si prispôsobili jazyk pre svoje vlastné potreby nech tak rozprávajú.

Áno, ale ľuďom sa nechce rozprávať spisovne, prispôsobujú si jazyk.

Aj niektorý vzdelaní ľudia používajú slang.

Nesúhlasili:

Nemyslým si, že to vzniká medzi nevzdelanými ľuďmi, skôr medzi ľuďmi ako takými.

Čoraz viac ľudí používa slang a to neznamená, že sú všetci nevzdelaný.

Slang určite nevzniká medzi nevzdelanými ľuďmi. Keď hovoria neslovito (nespisovne?) je to podľa mňa veľmi premyslené.

Často vznikaly aj na odborných pracoviskách slang a nárečia sú chybné podoby slovenčiny.

[5] Pripomienky študentov zo slovenských dotazníkov citujem doslovne a podľa ich pravopisu.

Mám rada svoj bratislavský slang.

V Dunajskej Strede tiež iba jeden študent súhlasil – ale svoje rozhodnutie nezdôvodnil, 4 čiastočne súhlasili a 10 nesúhlasili. Objavili sa nasledujúce komentáre:

Čiastočne súhlasili:

Je veľa slov, ktoré už ľudia premenili trocha na chybné podoby.

Nárečie a slang nevzniká len medzi nevzdelanými ľuďmi, skôr medzi mladými.

Nesúhlasili:

vôbec nesúhlasím, slang môžu používať aj vzdelaní ľudia.

Slang vzniká všade, nie len medzi nevzdelanými ľuďmi.

Napr. slangy sa použ. medzi žiakmi v školách.

Mohli vzniknúť medzi ľuďmi, ktorí chceli jazyk zjednoduhšiť.

Je to spôsob vyjadrovania medzi určitou skupinou ľudí.

Slangy nevznikajú medzi nevzdelanými, ale medzi ľuďmi, kt. slová skracujú.

Preto, že sa používa slang, ten človek nemusí byť kvôli tomu nevzdelaný.

V ďalšej časti predstavujem výsledky z druhej etapy výskumu, ktorej sa zúčastnilo 250 respondentov, a tak má význam hovoriť aj o percentuálnych rozdieloch, z ktorých môžeme vyvodiť všeobecnejší záver.

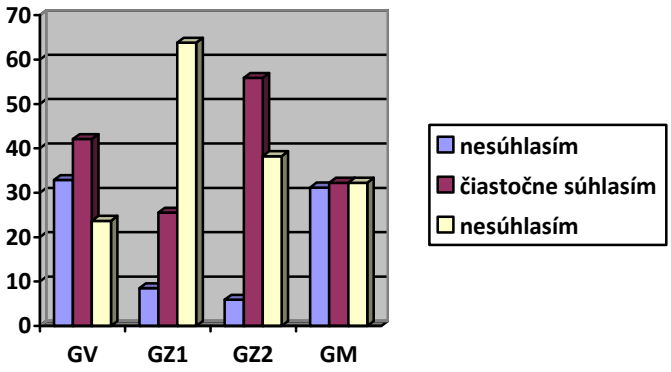

1. obraz: Grafikon o percentuálnom rozložení odpovedí na jednotlivých školách[6].

Z grafikonu môžeme vidieť, že najviac študentov súhlasilo s výrokom z GV, a približne toľkí z GM. Väčšina študentov z GZ1 nesúhlasilo – podľa toho (a na základe ich pripomienok) môžeme povedať, že jazykový pluralizmus sa najviac prejavuje medzi nimi.

Zaujímavé je, že študenti, ktorí súhlasili s výrokom, len veľmi zriedkavo zdôvodnili svoj výber, z toho je jasné, že jeho pravdivostná hodnota je im jednoznačná. Práve preto väčšina

[6] Skrátky: GV – gymnázium z východného Slovenska, GZ1 – gymnázium zo západného Slovenska z dominantne maďarského prostredia, GZ2 – gymnázium zo západného Slovenska z dominantne slovenského prostredia, GM – gymnázium z Maďarska.

odôvodnení odzrkadľuje silný jazykový liberalizmus a pluralizmus. Študenti väčšinou nesúhlasili s tým, že slang a nárečia sú spojené s nevzdelanými ľuďmi – odmietali jazykový doktizmus. Slang používajú všetci v niektorých situáciách a pri nárečiach zdôraznili geografickú viazanosť a nevideli súvislosť medzi týmito varietami a vzdelaním. V každej skupine respondentov boli študenti, ktorí pokladali za dôležité zdôrazniť, že ani slang, ani nárečia nie sú chybné variety (odmietli jazykový defektizmus), pretože sú takisto súčasťou jazyka, ako je i spisovný jazyk. Podľa niektorých študentov tieto variety robia jazyk pestrejším a pružnejším.

Záver

Na záver môžem povedať, že predpokladaný vzťah medzi jazykovým prostredím a prítomnosťou niektorých jazykových ideológií sa nedokázal, ale môžeme predpokladať vplyv učiteľov na metajazyk študentov a na ich rozmýšľanie o jazyku. Práve preto v budúcnosti bude potrebné skúmať aj to, aké jazykové ideológie sú prítomné v metajazykovom diskurze učiteľov respondentských skupín. Bolo by zaujímavé rozšíriť daný výskum aj druhým smerom, teda zistiť na väčšom počte respondentov, ako jazykové ideológie fungujú na slovenských školách v monolingválnom a bilingválnom prostredí.

Literatúra

BAUER, Laurie – TRUDGILL, Peter: Introduction. In: Language Myths. Ed. L. Bauer – P. Trudgill. London: Pengiun 1998, s. xv – xiii.

DOLNÍK, Juraj: Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu. Bratislava: Veda 2010. 299 s.

DOMONKOSI, Ágnes: Nyelvi babonák és sztereotípiák: A helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In: Műhelytanulmányok a nyelvművelésről. Red. Á. Domonkosi – I. Lanstyák – I. Posgay. Dunajská Streda – Budapest: Gramma jazyková kancelária – Tinta Könyvkiadó 2007, s. 141 – 153. KISS, Jenő: Társadalom és nyelvhasználat. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó 1995. 318 s.

LAIHONEN, Petteri: Nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In: Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák – 15. Élőnyelvi Konferencia, Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4 – 6. Red. A. Borbély – I. Vančoné Kremmer – H. Hattyár. Budapest – Dunajská Streda – Nitra: MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma jazyková kancelária – Fakulta stredoeurópskych štúdií UKF – Tinta Könyvkiadó 2009, s. 321 – 329.

LANSTYÁK, István: A nyelvi tévhitekről. In: Műhelytanulmányok a nyelvművelésről. Red. Á. Domonkosi – I. Lanstyák – I. Posgay. Dunajská Streda – Budapest: Gramma jazyková kancelária – Tinta Könyvkiadó 2007a, s. 154 – 173.

LANSTYÁK, István: Általános nyelvi mítoszok. In: Műhelytanulmányok a nyelvművelésről. Á. Domonkosi – I. Lanstyák – I. Posgay. Dunajská Streda – Budapest: Gramma jazyková kancelária – Tinta Könyvkiadó 2007b, s. 175 – 212.

LANSTYÁK, István: A nyelvi ideológiák néhány általános kérdéséről. In: Nova Posoniensia. Red. K. Misad – Z. Csehy. Bratislava: Združenie A. Molnára Szenciho – Vydavateľstvo Kalligram 2011, s. 13 – 57.

RABEC, István: Titkos magyarok. A nyelvvesztés és identitásvesztés összefüggései. In: Regionális dialektusok, kisebbségi nyelvhasználat. Red. F. Vörös. Budapest – Nitra – Samorín: Magyar Nyelvtudományi Társaság – Fakulta stredoeurópskych štúdií UKF – Fórum inštitút 2005, s. 49 – 55.

GAL, Susan: Linguistic Anthropology. In: Encyclopedia of Language and Linguistics. 7. zv. Red. K. Brown. 2. vydanie. Oxford: Elsevier Publishers 2006, s. 171 – 185.

SZABÓ, Tamás Péter: „Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos" – a javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében. Dunajská Streda: Gramma jazyková kancelária 2012. [http://www.gramma.sk/kiadvanyok/sztp_jav.pdf – 10. 1. 2013]

Polytextia kompozít

Kristína Bobeková
Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Pojem polytextia je v slovenskej lingvistike relatívne novým pojmom. Aktuálnosť tohto pojmu potvrdzuje aj skutočnosť, že sa zatiaľ v slovenskej jazykovede nepoužíva, keďže ide o termín prevzatý z nemeckej lingvistiky. Ak už hovoríme o preberaní termínov, musíme spomenúť, že aj metódy matematickej jazykovedy, s ktorými sme pracovali pri skúmaní tejto textovej vlastnosti kompozít, sú prevzaté z nemeckej lingvistiky.

Polytextiu chápeme ako frekvenciu jednej zloženiny v rôznych textoch, resp. kontextoch. Ide o pojem označujúci počet výskytov jazykovej jednotky v textoch celého skúmaného súboru. Kvantitatívne vyjadrenie polytextie nám zaručuje aj extenzívne vyjadrenie ďalších skúmaných vlastností kompozít.

Na lingvistický výskum polytextie a jej vzťahu k iným textovým vlasnostiam, konkrétne k frekvencii, sme využili štatistické metódy a metódy modelovania. Vzťahy medzi textovými vlastnosťami kompozít sme skúmali matematickými a štatistickými metódami formou uplatnenia adekvátnych pravdepodobnostných modelov a znázornením vzťahov medzi jednotlivými vlastnosťami pomocou spojitých funkcií. V tejto etape príspevku sme konzultovali s prof. G. Altmannom[1], ktorý je zakladateľom modernej kvantitatívnej jazykovedy, výber vhodných modelov a výpočtov pomocou softvéru Altmann-Fitter a NLREG, ktoré sme nemali k dispozícii. Pri uplatňovaní štatistických metód ide o zvyčajný postup, že sa výber, definícia a počet získaných dát konzultuje so štatistikom, aby sa údaje dali zmysluplne spracovať. Štatistický softvér Altmann-Fitter filtruje získané údaje vo forme frekvenčnej tabuľky na vyše 200 pravdepodobnostných rozdelení, ktoré sa následne dajú uplatniť na lingvistické údaje, takže konzultácie a výber zodpovedajúcich rozdelení a ich overenie sa zvyčajne realizuje s matematikom. Prof. G. Altmann ako špičkový odborník v oblasti matematickej a synergetickej lingvistiky sa podujal o uvedených bodoch s nami konzultovať a dať získané údaje do fittera na overenie. Konzultácie o matematických metódach nám poslúžili aj na isté overenie postulovaných predpokladov.

[1] Prof. G. Altmann je nemecký lingvista, ktorý mnoho rokov pracoval na Porúrskej univerzite v Bochume. Jeho jazykovedný výskumný záujem sa zakladá na hypotézach o jazykových zákonoch. Tieto sú odvodené z teoretických predpokladov, ktoré sú matematicky formulované a empiricky testované. Príspevok vychádza z diplomovej práce, ktorá vznikla v spolupráci FF UCM v Trnave s prof. G. Altmannom.

Súčasný trend textových vlastností zložení v slovenskom jazyku sme sa pokúsili zachytiť analýzou publicistických textov, z ktorých sme excerpovali jazykový materiál. Lingvistický výskum sme realizovali na materiáli periodika Plus 7 dní (2011, roč. 21, č. 42 – č. 52), v ktorom sa nachádzajú nielen populárno-vedecké články, ale aj informácie o rôznych spoločenských, kultúrnych, politických i prírodných javoch, ktoré si vyžadujú presné pomenovania. Informačná nasýtenosť sa dosahuje práve kompozitami. Publicistická tvorba je bohatým zdrojom vzniku nových zložení, ktoré sa dostávajú do praxe a obohacujú slovnú zásobu. Avšak nie každé kompozitum, ktoré sa nachádza v publicistických textoch, sa nachádza aj v jazykovedných príručkách a slovníkoch. Táto skutočnosť je spôsobená aktuálnou potrebou tvorcu nového pomenovania činnosti, resp. javu. A naopak, nie každé kompozitum, ktoré sa využíva v redakčnom úze, je využiteľné, resp. aktívne využívané aj v komunikácii.

Výskumná vzorka jazykového materiálu, s ktorou sme pracovali, obsahuje cca 600 rozličných zložení, z ktorých sa viaceré opakujú. Môžeme usúdiť, že aj frekvencia kompozít je obrazom súčasného stavu slovenského jazyka. Na potvrdenie tohto synergického efektu by bola potrebná podrobnejšia práca s korpusom a súčasnými údajmi o frekvencii, čo nie je témou nášho príspevku.

Za kompozitá sme považovali všetky pomenovania vecí, vlastností a činností obsahujúce aspoň dva autosémantické kmene bez ohľadu na ich formu[2], ktoré pomenúvajú jeden denotát alebo obraz. Týmto spôsobom sa do nášho súboru dostali zloženiny typu *činohra*, *azúrovomodrý*, *banskobystrický*, *hrôzostrašný* atď. Cieľom príspevku bol lingvistický výskum kompozít, ich textových vlastností a ich vzájomných vzťahov, predovšetkým so zameraním na polytextiu.

Do skúmaného jazykového materiálu sme zaradili nasledujúce jazykové jednotky:

a) čisté kompozitá – *zemeguľa*, *politicko-ekonomický*, *šéfredaktor*, *zemetrasenie*, *životopis*, *cukrovar*, *zákonodarca* atď.;
b) abreviatúry – *RTVS*, *SIS*, *UNESCO*, *VOS*, *MOKYS*, *NBÚ* atď.;
c) posesívne zloženiny – *čiernovláska*, *bielovlasý*, *tmavovláska* atď.;
d) zrasty – *životunebezpečný*, *bohužiaľ*, *hrôzostrašný*, *mocipán*, *dôveryhodný* atď.;
e) lexikalizované spojenia – *občianske právo*, *bravčové črevo*, *národný výbor*, *právny proces* atď.

Počas lingvistického výskumu sme si vytvorili a osvojili pojem „neanalyzované kompozitá“, ktorý označuje zloženiny nepatriace do našej výskumnej vzorky. Neanalyzovali sme číslovkové kompozitá, reduplikácie, zloženiny s cudzím základom a synsémantické spojenia. Tieto skupiny sme sa rozhodli vylúčiť z nášho jazykového súboru z nasledujúcich dôvodov:

[2] Ide o kompozitá, ktoré sa píšu spolu alebo so spojovníkom, združené pomenovania, alebo lexikalizované spojenia s vysokou kohéziou, do ktorých sa nedajú vložiť ďalšie výrazy.

a) číslovkové kompozitá – vysoká frekvencia by teoreticky mohla negatívne skresliť výsledky výskumu;
b) reduplikácie – vysoká miera duplicity by pôsobila stereotypne;
c) cudzojazyčné pomenovania – cudzí základ by komplikoval určovanie významov jednotlivých lexém;
d) synsématické slovné spojenia – čiastočná alebo úplná neplnovýznamovosť by nespĺňala naše kritériá pri určovaní kompozít, za ktoré považujeme len spojenie dvoch plnovýznamových základov.

Vychádzame z predpokladu, že čím viac textových vlastností danej jednotky nájdeme a čím viac vzťahov medzi nimi preskúmame, tým presnejšie a komplexnejšie je možné danú jazykovú jednotku poznať. V príspevku sa zameriavame na vzťah medzi polytextiou a frekvenciou, ktorý zodpovedá nasledujúcim dvom hypotézam:
a) čím je vyššia polytextia, tým je vyššia frekvencia zložení;
b) čím je vyššia frekvencia, tým je vyššia priemerná polytextia.

Vzťahy medzi polytextiou a frekvenciou sú vzájomne ovplyvňované, a teda každá z textových vlastností je ovplyvňovaná tou druhou, hoci nezáleží na tom, v akom jazykovom vzťahu sa nachádzajú.

a) Vzťah medzi polytextiou a frekvenciou môžeme merať dvomi smermi. Pri tomto predpoklade je polytextia nezávislou premennou a frekvencia závislou premennou. Ak vypočítame závislosť frekvencie na polytextii, môžeme sa riadiť obvyklou potenčnou krivkou danou ako:

$Fr = a(Pt)^b$, kde a = multiplikačná konštanta; b = potenčná konštanta.

Uplatnením krivky dostaneme výsledok daný v Tabuľke 1. Krivka má formu $Fr = 0.6342(Pt)^{1,6463}$ a determinačný koeficient je $R^2 = 0.9895$, t. j. veľmi vysoký. Pri najvyšších hodnotách polytextie sme brali do úvahy priemery oboch premenných, to znamená, ak pri niektorých premenných bolo v tabuľke desatinné číslo, brali sme do úvahy ich priemery, čím sa zabezpečila reprezentatívnosť premenných.

Tabuľka 1: Závislosť frekvencie kompozít od polytextie

Polytextia (Pt)	Frekvencia (Fr)	Výsledná frekvencia
1.00	1.3738	0.6342
2.00	2.8846	1.9853
3.00	4.8214	3.8700
4.00	4.8889	6.2144
5.00	9.6667	8.9731
7.00	14.5000	15.6138
9.25	25.2500	24.7048

Výsledok, ktorý sme dosiahli pri skúmaní vzťahov medzi frekvenciou a polytextiou, je znázornený aj na nasledujúcom grafe.

Graf 1: Závislosť frekvencie kompozít od polytextie

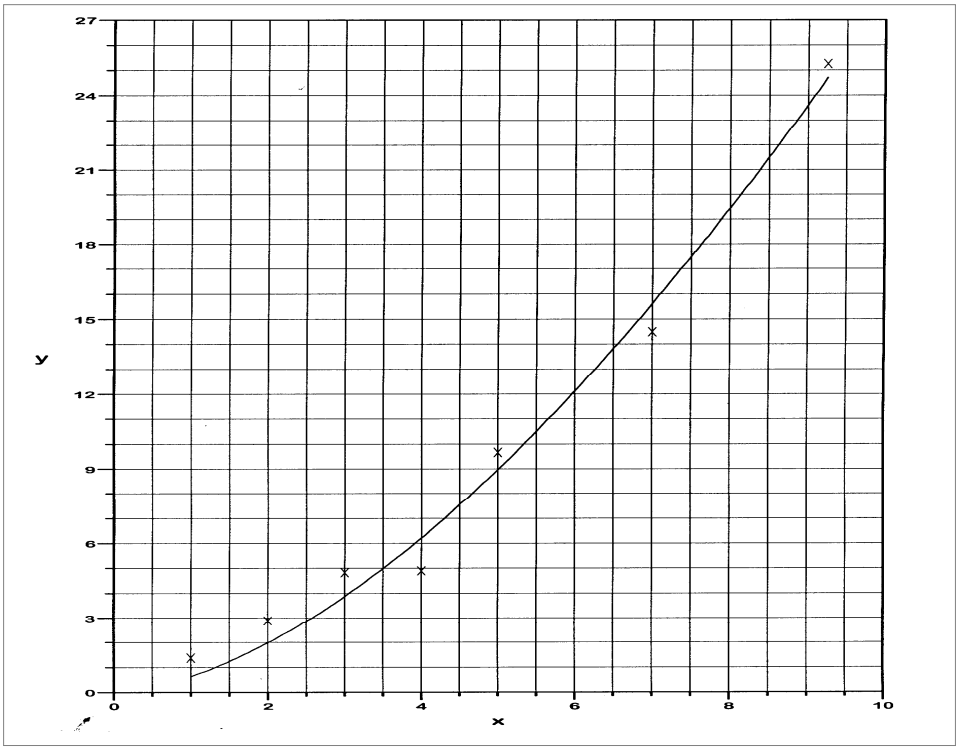

V uvedenom grafe sa znázorňuje vzťah frekvencie k polytextii, kde x = polytextia a y = frekvencia. Ako ukazuje $R^2 = 0.9895$ a Graf 1, predpoklad o závislosti frekvencie od polytextie, t. j. čím je polytextia väčšia, tým je vyššia frekvencia, môžeme považovať za potvrdený.

b) Vzťah medzi polytextiou a frekvenciou je možné merať aj opačným smerom – čím vyššia je frekvencia kompozít, tým vyššia je aj priemerná polytextia, hoci pri skúmaní vzájomných závislostí zvyčajne stačí merať závislosť vybraných vlastností len jedným smerom. Ak vypočítame naopak závislosť polytextie/závislá premenná od frekvencie/nezávislá premenná, tak dostaneme výsledok v Tabuľke 2.

Tabuľka 2: Závislosť polytextie kompozít od frekvencie

Frekvencia (Fr)	**Polytextia (Pt)**	**Výsledná polytextia**
1.00	1.0000	1.000000
2.00	1.3590	1.504767
3.00	1.6429	1.911095
4.00	2.2692	2.264325
5.00	2.8462	2.582683
6.00	2.4000	2.875753
7.00	2.2000	3.149340
10.22	3.4444	3.936517
22.00	6.8333	6.186036

Ako multiplikačnú konštantu sme dosadili a = 1 a dostali sme výsledok Pt = $(Fr)^{0,5895}$ s determinačným koeficientom R^2 = 0.92. Aj v tomto prípade sme pri vyšších hodnotách s desatinnými číslami pracovali s ich priemerom. Musíme poznamenať, že frekvencia nie je zárukou vyššej polytextie. Ak sa kompozitum veľmi často vyskytuje, môže sa vyskytovať len v jednom texte a nezávisle od polytextie. Frekvencia teda určuje polytextiu slabšie, ako je to naopak (pozri vyššie). Napriek tomu výsledok Pt = $(Fr)^{0,5895}$ ukazuje, že je to ešte veľmi vysoko signifikantné, čiže závislosť je zrejmá v obidvoch smeroch. Graficky tento vzťah znázorňuje Graf 2.

Graf 2: Závislosť polytextie kompozít od frekvencie

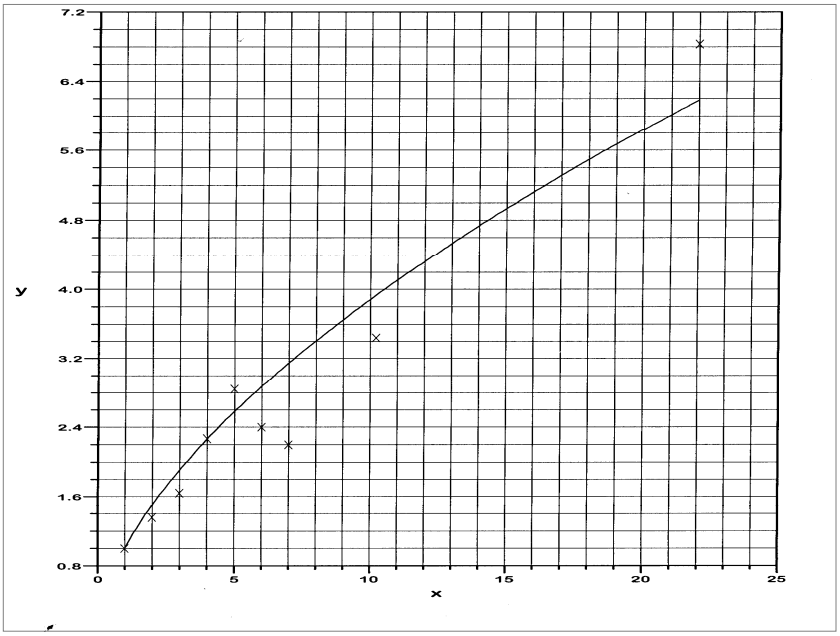

V uvedenom grafe sa znázorňuje závislosť polytextie od frekvencie kompozít, kde x = frekvencia a y = polytextia. Ako vidieť na grafe, krivka nie je taká pravidelná, na dvoch miestach sú výrazné odchýlky od krivky, ale napriek tomu signifikancia platí.

Záver: V matematickej lingvistike sa pri skúmaní textu uplatňujú metódy vychádzajúce z presnej definície merateľných jednotiek. Oproti kvalitatívnej lingvistike sa jazykové jednotky chápu z hľadiska ich fungovania v texte podľa vlastností, ktoré sa dajú formalizovať a dajú sa aplikovať na výskum viacerých jazykov. Preto aj pri našej definícii bolo určujúcim, že spojenie niekoľkých lexém opisuje len jeden jav alebo obraz. Vychádzali sme z racionálneho predpokladu o merateľnosti vlastností kompozít a ich vzťahu k modelovaniu a exaktným interpretáciám. Pri spracovaní danej problematiky sme využili Köhlerovu synergeticko-lingvistickú metodiku a softvérovú podporu podľa náhľadov a odporúčaní prof. G. Altmanna.

Predovšetkým sme v príspevku sústredili pozornosť na polytextiu zloženín a jej vzťah k frekvencii. Podstatným pre náš jazykový výskum sa stal aj zápis získaných exaktných údajov. Pomocou frekvencie sme určovali výskyt daného kompozita vo všetkých článkoch. Frekvenčné údaje sme získali excerpciou z 59 článkov periodika Plus 7 dní a dosiahnuté číselné hodnoty sme následne sčítali. Naopak pod polytextiou zloženín rozumieme výskyt jedného kompozita vo všetkých použitých textoch, resp. kontextoch. Môžeme tvrdiť, že polytextiu vnímame ako existenciu daného zloženého slova v článkoch, teda v koľkých publicistických textoch sa nachádza. Polytextia ako textová vlastnosť vystihuje frekvenciu určitej zloženiny a k nej príslušný počet článkov, resp. textov. Rozdiel medzi frekvenciou a polytextiou je nasledujúci:

a) frekvencia je číselné vyjadrenie výskytu daného kompozita v textoch;

b) polytextia je číselné vyjadrenie toho, v koľkých textoch sa dané kompozitum vyskytovalo.

Z výsledkov, ktoré sme dosiahli, sa ukazuje fakt, že frekvencia kompozít ovplyvňuje polytextiu a platí to aj naopak. Skúmanie vlastností ide zľava doprava, takže ak nejaká vlastnosť ovplyvňuje ďalšiu, naopak to platiť nemusí. V tomto prípade sme potvrdili postulované predpoklady, a tak sme prispeli do poznania fungovania vlastností kompozít v texte. Túto skutočnosť môžeme dokázať na konkrétnych príkladoch: čím je vyššia frekvencia, tým je vyššia polytextia, napr. kompozitum pravdepodobný má frekvenciu 12 a polytextiu má 11, na rozdiel od kompozita právomoc, ktoré ma frekvenciu 1 a jeho polytextia je 1. Môžeme spomenúť aj kompozitum československý, ktoré má frekvenciu 4 a jeho polytextia je 3, na rozdiel od kompozita nocľah, ktoré má frekvenciu 1 a jeho polytextia je taktiež 1. Týmto spôsobom by sme mohli vymenovať viacero zloženín z výskumnej vzorky, ktorá obsahuje 625 kompozít.

Na záver môžeme konštatovať, že sa nám podarilo pozitívne overiť hypotézy a dokázať ich platnosť. Z výsledkov je zrejmé, že sa vybrané vlastnosti v texte nevyskytujú náhodne, ale vzájomne sa ovplyvňujú. Práve na toto overenie hypotéz sme využili štatistické metódy

a metódy modelovania kvantitatívnej lingvistiky, ktorá skúma jazyk pomocou štatistických metód so zameraním na frekvenciu jazykových jednotiek a javov. Výskum vzájomných vzťahov medzi textovými vlastnosťami kompozít je pomerne široká a otvorená téma, ktorá si zaslúži ešte priestor.

Literatúra

BEST, Karl-Heinz: Linguistik in Kürze. Gottingen: Peust & Gutschmidt Verlag 2006. 154 s.

BOBEKOVÁ, Kristína: Polytextia kompozít. [diplomová práca] Trnava: Univerzita sv. Cyrila a Metoda 2012. 68 s.

KÖHLER, Reinhard: Zur linguistischen Synergetik. Struktur und Dynamik der Lexik. Bochum: Brockmeyer 1986. 201 s.

Zdroj

Plus 7 dní, 2011, roč. 21, č. 42 – 52.

Uplatnění anglického sufixálního formantu *-ing* v Korpusu soukromé korespondence[1]

Zuzana Děngeová
Ústav českého jazyka, Filozofická fakulta
Masarykova univerzita, Brno

V tomto příspěvku se zaměříme na jeden přejímaný slovotvorný typ z angličtiny a jeho výskyt v Korpusu soukromé korespondence (dále KSK-dopisy). Soustředíme se na uplatnění anglického gerundiálního a participiálního sufixu *-ing* (v adaptované podobě také *-ink* na základě počeštěné výslovnosti koncového konsonantu). Chceme v hlavních rysech zmapovat výskyt ingových lexémů v KSK-dopisy, morfologickou adaptaci, okrajově slovotvornou adaptaci, nastínit jejich významovou škálu, funkci a zapojení v kontextu.

Korpus soukromé korespondence je shromažďován pod vedením doc. PhDr. Zdeňky Hladké, Dr., v Ústavu českého jazyka Filozofické fakulty Masarykovy univerzity od konce 90. let 20. století, od roku 2006 je součástí Českého národního korpusu pod názvem KSK-dopisy. Sdružuje přátelské, rodinné a partnerské dopisy řadových pisatelů a představuje velice specifický jazykový materiál, v němž se autenticky projevují veškeré tvůrčí invence autorů.[2] Podstatné pro naši problematiku je, že korespondence pochází z doby, kdy anglicismy začaly ve zvýšené míře pronikat do češtiny, a můžeme tak sledovat uplatnění analyzovaného prvku v několika podobách – jako součást přejímaných lexémů z angličtiny, dále v citátových výpůjčkách, nově také v rámci česko-anglických textových pasáží a při příležitostném tvoření hybridních slov v češtině.

Sufix *-ing* se v angličtině uplatňuje při tvoření příčestí přítomných a gerundií, tedy slovesných tvarů vyjadřujících průběh slovesného děje. Gerundia v sobě sdružují jmenné a slovesné vlastnosti (rozlišují čas a rod, zachovávají slovesnou rekci a mohou být modifikována adverbiem). V češtině se dané lexémy uplatňují jako tvary jmenné (substantiva rodu mužského, méně často jako nesklonná adjektiva), jejich slovesné syntaktické vlastnosti se do češtiny zpravidla nepřevádějí. Nejčastěji mají přejímané výrazy význam dějových substantiv, mohou označovat také abstraktní názvy dějů, příp. mohou mít nedějový význam.

V první řadě krátce načrtneme, v jakém kontextu se lexémy se sufixem *-ing* v soukromé korespondenci vyskytují. V KSK-dopisy se setkáme s citátovým užitím celých anglických pa-

[1] Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu specifického výzkumu Čeština v jednotě synchronie a diachronie 2012 (MUNI/A/0762/2011).

[2] Více o materiálu KSK-dopisy např.: HLADKÁ, Zdeňka a kol.: *Čeština v současné soukromé korespondenci. Dopisy, e-maily, SMS*. Brno: Masarykova univerzita, 2005.

sáží – jedná se o kontextově zapojené rozsáhlé textové úseky (česko-anglické makarónské texty), nejvíce se vyskytují v dopisech psaných z ciziny, jejich funkcí je navodit situační atmosféru[3] (součástí vybraných textových pasáží jsou gerundiální či participiální tvary v syntaktických pozicích tak, jak se v angličtině běžně vyskytují):

Jak dlouho budeš nezištně poslouchat moje nářky, aniž bys za to chtěla cokoli zpátky? Aneb: you give me everything you have ***knowing*** *it will never be enough* (…)

Taky Ti musím vyřídit pozdrav od Petry a od Heleny. Looking forward to ***hearing*** *from you. Yours sincerely K.*

Jedné kamarádce jsem posílala pohled tohoto znění: Apart from: food, the weather, the people, the accomodation, the language, I´m ***having*** *a great time here!*

Vyskytují se také citátové pasáže kratší, nevětného charakteru, mohou popisovat reálie, které se v českojazyčném prostředí nevyskytují; mohou být užity jako aktualizace a v textu opakují již řečené v češtině; objevují se také v propriích (např. název hudební skladby):

*Právě jsem se vrátila z jedné „****driving*** *lesson" po Torontu.*

Tak Tobě pro změnu píšu z hodiny ***Creative writing****.*

*Vánoce proběhly (****running*** *Christmas) poklidně.*

Lenička teďkom poslouchá ***Killing*** *me softly – jediná písnička, co se mi neohrála* (…)

Looking *for love zpívá Patrick.*

Mimochodem, stále mi něco dlužíte, vzpomínáš? Nahrávku ***Howling*** *darkness a civilní „ženštější" fotky.*

Uvedené ukázky užití anglických jazykových prvků mají citátový charakter, zůstávají v nezměněné podobě, v češtině se neadaptují (jejich podoba se mění pouze v případě záměrného defektu textu či špatného zapsání z důvodu neznalosti zásad zápisu anglického textu).

Další gerundiální tvary mají charakter přejatých anglicismů, které se v češtině různou měrou adaptují. Pojmenování se sufixem *-ing* se vyskytují zapojená v kontextu českého textu jako přejaté lexémy vytvořené v původním jazyce (angličtině). Pravopisně se sufix *-ing* může adaptovat v *-ink* na základě počeštěné výslovnosti poziční varianty koncového konsonantu. Na materiálu KSK-dopisy lze pozorovat, že počeštěná podoba sufixu se prosazuje u lexémů, jejichž slovní základ se také přizpůsobuje českému pravopisu[4]: *banji jampink, dispečink*[5]*, gau-*

---

[3] Jak uvádí Hladká (2003, s. 244): „Citátové (nebo víceméně citátové) užití cizojazyčných textů, často v podobě makarónského míšení cizího jazyka s češtinou, se objevuje zejména v dopisech posílaných z dlouhodobého pobytu v zahraničí (...) K hlavním cílům užití cizojazyčných prvků však ve všech uvedených příkladech patří navození situační atmosféry."

[4] Formální podobu lexémů uvádíme ve shodě s podobou v KSK-dopisy.

[5] Lexém *dispečink* neměl v češtině nikdy původní anglickou pravopisnou podobu, jak uvádí Blatná (2000, s. 89), byl přejat v adaptované podobě přes ruštinu.

čink, strečink × *leasing, managering, piercing* aj. V tvarově nezměněné podobě se dané lexémy morfologicky adaptují jako substantiva rodu mužského neživotného, při vyšším stupni morfologické adaptace mohou přebírat český sufix verbálních substantiv *-ní* (*dabing – dabovat – dabování*).

V češtině se pojmenování se sufixem *-ing/-ink* vyskytují už dlouhou dobu (například Příruční slovník jazyka českého (1935–1957) zaznamenává desítky jmen a v dalších výkladových slovnících češtiny jejich počet stoupá), proto se v KSK-dopisy setkáme jak s jednotkami ustálenými (zaznamenanými ve výkladových slovnících), tak s jednotkami novými, které mají charakter nových slov, citátových výpůjček, případně příležitostných pojmenování.

V KSK-dopisy jsme zaznamenali tato víceméně ustálená pojmenování (vyskytují se v některém z výkladových slovníků češtiny nebo ve slovnících neologismů[6]):

babysitting, bouling (v NASCS jen v podobě *bowling*), *bungee-jumping, dabing, dispečink, leasing, managering, marketing, rooming* (v NSČ jen v podobě *roaming*), *skauting, strečink, piercing, trénink.*

I přestože jsou slova ve své spisovné podobě zaznamenána ve slovnících, mohou se v KSK-dopisy vyskytovat v odlišné ortografické podobě, případně i v několika odlišných podobách,[7] např. slovo *trénink* v SSČ jen v podobě *trénink*; v této kodifikované podobě se daný lexém v KSK-dopisy vyskytuje 22×, dále se vyskytuje v podobách *tréning* 3×, *trening* 1×, *tréninc* 1×, *trénynk* 1×; jeden výskyt je zaznamenán také v odlišném tvaru (v hovorové podobě): *Potřebuju vědět o tréninkách.*

Kromě těchto výrazů se dále vyskytují slova, která mají charakter neologismů, mohou pojmenovávat jevy, pro něž v češtině nemáme jednoslovné výstižné pojmenování, nebo se jedná o pojmenování jevů, které se v českém jazykovém prostředí nevyskytují. Setkáme se také s anglicismy, které pisatelé užívají z důvodů ozvláštnění textu, i přestože v češtině existuje ekvivalentní pojmenování. Např.:

***Coding** má na starosti X s Y.*

(…) *plení a sběr lejn (nebo co to vlastně znamená ten **shit-picking**)*

---

[6] Výskyt daných lexémů jsme ověřovali ve slovnících **SSČ**: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 4. vyd. Praha: Academia, 2005.; **NASCS**: *Nový akademický slovník cizích slov A – Ž*. Praha: Academia, 2005.; **NSČ**: MARTINCOVÁ, Olga a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1*. Praha: Academia, 1998. MARTINCOVÁ, Olga a kol.: *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2*. Praha: Academia, 2004.; **CSN**: SOCHOVÁ, Zdeňka – POŠTOLKOVÁ, Běla: *Co v slovnících nenajdete: novinky v současné slovní zásobě*. Praha: Portál, 1994.

[7] Více o ortografické adaptaci a pravopisné podobě anglicismů v KSK-dopisy pojednala ŽIVNÁ, Tereza: *Anglicismy v korpusu soukromé korespondence*. Brno: Masarykova univerzita – Filozofická fakulta, 2009. [Bakalářská diplomová práce vedená doc. PhDr. Zdeňkou Hladkou, Dr.]

*Momentálně jsem **starving** a jídlo spatřím nejdřív za hodinu.*

***Thanksgiving** je až 25. 11. ale teď bude Halloween* (…)

Významově se ingové formy v češtině obvykle uplatňují jako dějová substantiva, kromě toho mohou pojmenovávat také druhy činností, nebo jejich výsledky (abstraktní názvy dějů), případně se může jednat o substantiva s nedějovým významem.[8]

Pojmenování, která mají významy dějových substantiv, jsou přejímána jako hotové výrazy utvořené v angličtině, jejich fundujícími výrazy jsou tedy anglická slovesa, která jsou mnohdy přejímána a slovotvorně adaptována v češtině spolu s nimi:

*Jo, to protahování šlach a svalů se jmenuje **strečink*** (…)

(…) *ani neposiluju, ani neskáču, neklikuju a ani neběhám. Maximálně tak někdy **strečuju**, abych neměla samý mínus* (…)

Od těchto dějových substantiv se pak v češtině mohou přes přejatá slovesná pojmenování tvořit konkurující verbální substantiva tvořená domácím sufixem *-ní*:

*No a v tom okamžiku napsal, že se teď dozvěděl, že poslední **dabing** odpadl* (…)

*Jestlipak víš, kdo **dabuje** v Papírových panenkách slečnu Tary?*

(…) *pak napsal, že se mu o 2 hodiny natáhlo **dabování*** (…)

Další skupinu tvoří abstraktní názvy dějů, které *„jsou významově samostatnými lexémy a v jazyce, který daný lexém přejal, už není možná transformace na sloveso“* (Mravinacová, 2005, s. 208), s těmito výrazy se nepřejímají pojmenování slovesná, i přestože se v původním jazyce vyskytují. Daná pojmenování označují druh činnosti, postrádají příznak dynamičnosti:

(…) *su pevně rozhodnutá na **banji jampink** (nevím, jestli je to dobře napsáno, ale určitě jsi pochopila)* (…) *Potom jsme ještě jeli hrát **bouling**.*

*Přes víkend mám volno, když nemám **babysiting**.*

*Příště si nechám aktivovat **rooming**, abych Ti mohla posílat SMS ju?*

Třetí významovou skupinu tvoří substantiva s nedějovými významy a označují výsledek děje, příp. prostředek děje:

*Matka se jmenuje Tabitha je v pohodě je příjemná, má **piercing** v nose* (…)

*Jo, mám nové kolo – **treking*** (…)

Poslední, specifickou skupinou analyzovaných lexémů, na kterou bychom chtěli zvlášť upozornit, jsou příležitostná pojmenování, která jsou utvořena pomocí sufixu *-ink* (tedy po-

[8] O významových skupinách verbálních substantiv s formantem *-ing/-ink* pojednala Mravinacová (2005, s. 187 – 211).

češtěnou podobou sufixu *-ing*) až v češtině a v angličtině se jako taková vůbec nevyskytují. Pojmenování jsou tvořena připodobněním k přejímaným gerundiálním tvarům.

Vždycky po obědě dělá ***gaučink****.*

Ale parta je dobrá a všechno ***fachčink****.*

První příklad, substantivum *gaučink,* je utvořeno od adaptovaného a uzualizovaného substantiva *gauč* (z angl. *couch*). Sémantika utvořeného výrazu odkazuje k ději, označuje druh činnosti ‚ležení, odpočívání na gauči'.

Druhý příklad, lexém *fachčink*, také využívá daného sufixu a napodobuje tak gerundiální tvary, fundujícím výrazem je sloveso *fachčit* ve významu ‚pracovat'[9], zde spíše přesněji ‚dobře pracovat, fungovat'. Zajímavá je syntaktická role daného výrazu, na rozdíl od uvedených přejatých ingových lexémů vykazuje tento výraz také slovesné syntaktické vlastnosti tak, jak jsme o nich mluvili na začátku našeho textu v souvislosti s anglickými gerundii; výraz *fachčink* je v predikativní pozici, v níž se v češtině dějová substantiva, na rozdíl od anglických ingových tvarů, neobjevují.

Na těchto příkladech pozorujeme, že gerundiální sufix se příležitostně osamostatňuje a vstupuje v češtině do slovotvorby s jinými než anglickými slovními základy (sloveso *fachčit* i substantivum *gauč* považujeme za domácí/zdomácnělé motivující výrazy), vznikající pojmenování odkazují k ději, a slovotvorný prvek si tak zachovává částečně jmennou a částečně slovesnou charakteristiku, i když je vyjmut z prostředí angličtiny. Při tvoření těchto výrazů je vědomě porušována slovotvorná norma a vznikající lexémy jsou okazionální povahy.

Závěrem lze shrnout, že sufix *-ing* lze díky unikátnímu materiálu KSK-dopisy sledovat jako velice dynamický slovotvorný prvek v celé široké škále jeho uplatnění: v autentických anglických textových pasážích jako gerundiální a participiální sufix, v přejímaných lexémech původem z angličtiny, které se v češtině nezřídka morfologicky i slovotvorně adaptují jako substantiva mužská neživotná, a nově jsme upozornili také na uplatnění daného slovotvorného prvku při tvoření okazionálních pojmenování, tedy jeho příležitostné osamostatňování a vstupování do slovotvorby v češtině.

Literatura

BLATNÁ, Renata: K procesu přejímání slov. In: Čeština – univerzália a specifika 2. Ed. Z. Hladká – P. Karlík. Brno: Masarykova univerzita 2000, s. 85 – 98.

[9] Podle slovníku HUGO, Jan: *Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov*. 3. vyd. Praha: Maxdorf, 2009.

DUŠKOVÁ, Libuše – kol.: Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny. 3. vyd. Praha: Academia 2003. 673 s.

HLADKÁ, Zdeňka: Cizojazyčné prvky v korespondenci mladých lidí. In: Naše řeč, 2003, roč. 86, č. 5, s. 241 – 250.

HUGO, Jan: Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov. 3. vyd. Praha: Maxdorf 2009. 501 s.

MARTINCOVÁ, Olga – kol.: Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1. Praha: Academia 1998. 356 s.

MRAVINACOVÁ, Jitka: Přejímání cizích lexémů. In: Ed. O. Martincová – A. Rangelova – J. Světlá: Neologizmy v dnešní češtině. Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, 2005, s. 187 – 211.

Nový akademický slovník cizích slov A – Ž. Praha: Academia 2005. 879 s.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 4. vyd. Praha: Academia 2005. 647 s.

SOCHOVÁ, Zdeňka – POŠTOLKOVÁ, Běla: Co v slovnících nenajdete: novinky v současné slovní zásobě. Praha: Portál 1994. 204 s.

SVOBODOVÁ, Diana: Internacionalizace současné slovní zásoby. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Pedagogická fakulta 2007. 141 s.

ŽIVNÁ, Tereza*:* Anglicismy v korpusu soukromé korespondence. [Bakalářská diplomová práce vedená doc. PhDr. Zdeňkou Hladkou, Dr.] Brno: Masarykova univerzita – Filozofická fakulta, 2009. 172 s.

Slovenský jazykový obraz sveta v kognitívne orientovanej lingvistike[1]

Katarína Dudová
Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra

Začiatkom 60. rokov minulého storočia zaznamenávame v psychológii konceptuálny prevrat, ktorý má svoje počiatky v snahe odpútať sa od behaviorálnej analýzy pozorovateľného, prírodnými metódami merateľného správania človeka. Do popredia sa dostáva kognitívna paradigma, v rámci ktorej sa upriamuje pozornosť na obsah a význam ľudského chovania pre každodenný život (nie na vzorce ľudského chovania). Podstatou tejto kognitívnej revolúcie nebolo postaviť sa proti behaviorizmu, ale nájsť a bližšie identifikovať významy, ktoré si ľudia vytvárajú pri stretnutí s okolitým svetom. Približne v tomto období dochádza v psychologických výskumoch k obratu, ktorý sa označuje ako „kognitívny obrat". Tento zasiahol aj oblasť výskumu jazyka, pretože prirodzený jazyk a kognícia sú javy, ktoré sú neoddeliteľne prepojené.

Zásadné impulzy do vývoja kognitívnej lingvistiky priniesol zakladateľ generatívnej gramatiky N. Chomsky, ktorý určil formálne prostriedky na popísanie konceptuálneho systému jazyka. Podľa jeho koncepcie podstatou jazyka je abstraktná predstava vety (symbolizovaná znakom – S (sentence)), ktorá nemá nič spoločné so sémantikou vety[2]. Proti takémuto prísnemu rozlišovaniu medzi sémantikou a syntaxou sa postavili niektorí lingvisti, ktorí tvrdili, že medzi syntaktickým a sémantickým aparátom nie sú zásadné rozdiely. Išlo prevažne o generativistov, ktorí sa neskôr explicitne postavili proti tomuto lingvistickému prístupu a s istým stupňom zovšeobecnenia ich môžeme začleniť do lakoffovsko-langackerovského prúdu kognitívnych lingvistov. Zásadným zlomom bol v tomto smere rok 1987, kedy vyšli dve

---

[1] Tento príspevok je súčasťou grantovej úlohy VEGA číslo 1/0754/12 *Antropocentrické sémantické kategórie v slovenčine (v porovnaní s niektorými slovanskými jazykmi).*

[2] Abstraktnú predstavu vety ďalej Chomsky rozkladá na jej bezprostredné zložky (IC – immediate constituents). Táto analýza je súčasne aj generovaním (tvorením) konkrétnej vety. Každý nový prvok, ktorý sa objaví vo vetnej štruktúre, predstavuje zmenu a musí byť zadefinovaný. Každý takýto krok posúva vetnú štruktúru zo všeobecnejšej, abstraktnejšej úrovne na konkrétnejšiu úroveň, približuje ju ku konkrétnej vete. Postup od všeobecného ku konkrétnemu sa vyjadruje symbolickým zápisom, ktorý má svoju ľavú (symbol, z ktorého sa generuje) a pravú stranu (symbol, ktorý sa generuje); znakom ich ekvipolentnosti je → (generatívne pričlenenie obidvoch strán, najvlastnejšie stelesnenie generatívneho aspektu tejto koncepcie). Jazyk v generatívnej koncepcii je súhrn všetkých možných viet, ktoré dostávame na základe súhrnu všetkých pravidiel (frázoveho ukazovateľa, t. j. toho, čo tradične chápeme ako gramatiku jazyka). (Miko, 1972, s. 135 – 136)

knihy s iným (kognitívnym) pohľadom na jazyk: *Základy kognitívnej gramatiky* od Ronalda Langackera a *Ženy, oheň a nebezpečné veci* od Georga Lakoffa.

V rámci kognitívnej lingvistiky sa vyprofilovali aj koncepcie tých jazykovedcov, ktorí nemali silnú potrebu rozchádzať sa s generativizmom a vychádzali zo všeobecnej lingvistiky. Do tohto kongnitívneho prúdu patria najmä poľské bádania jazykového obrazu sveta (ďalej JOS), ktoré našli svoje inštitucionálne zázemie v Lubline na Univerzite Marie Curie Skłodovskej pod vedením Jerzyho Bartmińského. Jeho vedecký tím sa naďalej rozrastá o ďalších domácich (vroclavsko-lublinská skupina) a zahraničných spolupracovníkov (napr. v Rusku a Česku), ktorí skúmajú JOS nielen v oblasti lingvistiky, ale aj literárnej vedy, pedagogiky, filozofie jazyka, etnológie (resp. etnolingvistiky), sociológie (resp. sociolingvistiky) a iných odborov.

1. Kognitívne piliere JOS

Východiskom výskumu JOS sú typické znaky kognitívnej lingvistiky[3], ktorými sa tento prúd v jazykovede odlišuje od predchádzajúcich paradigiem, t. j. od štrukturalizmu a komunikačnej lingvistiky[4]. Kognitívna koncepcia JOS zdôrazňuje sémantickú dimenziu jazyka, skúmanie prechodných javov medzi jazykovými kategóriami, dôraz na langage (francúzsky termín F. de Saussure), uplatnenie interpretačnej metódy pri vysvetľovaní jazykových javov a chápanie jazyka ako prostriedku ukotvenosti človeka vo svete prostredníctvom subjektívneho prežívania vlastného tela.

Kým štrukturalizmus akcentoval v bádaniach vzťahy medzi jazykovými elementmi, resp. prvkami systému (syntaktická dimenzia), a po komunikačnopragmatickom obrate sa v jazykovede nasmerovala pozornosť predovšetkým na vzťah jazykových znakov k ich používateľom

---

[3] Hoci kognitívna lingvistika zahŕňa veľa prístupov (JOS je jedným z nich), ktoré sú často spojené s konkrétnymi bádateľmi alebo problémami, má svoju medzinárodnú organizačnú platformu. Organizačnou platformou pre zjednotenie prúdu kognitívnej lingvistiky je dodnes International Cognitive Linguistics Association (ICLA, zal. 1989). Na stránkach ICLA nájde čitateľ odkazy na publikácie z oblasti kognitívnej lingvistiky a diskusné fórum, do ktorého prispievajú významní lingvisti. ICLA umožňuje bádateľom nájsť domovskú inštitúciu, na ktorej môžu výsledky svojho výskumu ponúkať iným bádateľom. ICLA od roku 1989 každé dva roky organizuje medzinárodnú konferenciu (v roku 2007 v Krakove). Poľská lingvistika je kognitívnej lingvistike veľmi naklonená (Lodž, Lublin, Krakov). Existuje aj *Slavic Cognitive Linguistic Association*, ktorá organizuje tiež konferencie. Od roku 1990 dodnes vychádza každý štvrťrok časopis *Cognitive Linguistics* (www.degruyter.de/journals/cogling), pri ktorého zrode stál George Lakoff. V rámci *Ruskej kognitívnej lingvistickej asociácie* vychádza periodikum *Voprosi kognitivnoj lingvistiki* (Otázky kognitívnej lingvistiky). Poľskí lingvisti, ktorí sa zaujímajú najmä o JOS, publikujú v periodiku *Język a kultura* (Jazyk a kultúra).

[4] Štrukturalizmus dosiahol najhodnotnejšie výsledky v oblastiach, kde možno polarizovať a formalizovať, najmä fonológia a morfológia. Pragmaticky orientovaná lingvistika dala do centra záujmu text a komunikačný proces.

(pragmatická dimenzia), v kognitívnej lingvistike vychádza výskum zo vzťahu jazyka k svetu, k denotovanej veci (sémantická dimenzia). Trochu zjednodušene možno povedať, že jednotlivé kognitivistické prístupy, a teda aj JOS, nepoznávajú jazyk ako abstraktný systém lexikálnych a gramatických znakov (langue), ani nesledujú výlučne jeho rečovú realizáciu (parole), ale zaujímajú sa o langage, teda o reč ako psycho-fyzickú schopnosť človeka, ktorá mu umožňuje „udomácniť" sa vo svojom jazyku, vytvárať si prostredníctvom neho vzťah so svetom, uchovať v ňom skúsenosti ľudstva či konkrétnej spoločnosti.

Takéto zameranie kognitívnej lingvistiky, samozrejme, ovplyvňuje metodológiu, ktorá sa odpútava od štrukturalistického formalizmu a exaktnosti, odhliadajúcej od mimojazykových kontextov. Z metód skúmania uprednostňuje interpretačné hľadisko, ktoré vedie k poznávaniu nových súvislostí. Filozofické východiská štrukturalizmu a pragmatizmu, založené na relativizme (objektívny realizmus) či chápaní pravdy z hľadiska úspešnosti, užitočnosti, praktickosti (pragmatizmus), sú pre kognitivistov nepostačujúce. Kognitívna lingvistika čerpá podnety z fenomenológie Husserla, Heideggera, Arendtovej; jazyk vidí ako konštantu a prirodzenú súčasť ľudskej existencie, ktorá je vlastná každému hovoriacemu v danom jazyku. To však nemá viesť k subjektivizmu a individualizmu, ale k odkrytiu antropocentrickosti jazyka, k objavovaniu významu ľudského tela a perspektívy človeka v slovnej zásobe jednotlivých jazykov, v gramatických kategóriách, ustálených frazeologických a metaforických jednotkách (kognitívna metafora), textoch ľudovej slovesnosti a pod. Výrazom tejto antropocentrickosti jazyka (obrazu, aký si o svete vytvára každý človek) sú predstavové schémy: schéma nádoby/vnútra – vonku, schéma centrum – periféria, schéma celok – časť, schéma cesta – cyklus[5].

Tieto kognitívne piliere JOS viedli viacerých autorov k rôznym vymedzeniam termínu, ktoré sa však vzájomne nevylučujú, ale naopak sú vnútorne prepojené. Uvádzame niektoré: JOS je v jazyku obsiahnutá bežná interpretácia skutočnosti, ktorá odkrýva mentálnosť, potreby, uhol pohľadu priemerného používateľa jazyka (Bartmiński, 2007, s. 12 – 14), súbor zákonitostí obsiahnutých v gramatických kategóriách (morfologických, slovotvorných, syntaktických) alebo v sémantických štruktúrach lexiky, ktoré v danom jazyku poukazujú na špe-

[5] Schéma cesty bola kľúčová vo výskume kognitívnej lingvistky Laury Jandovej (2002), ktorá v niektorých slovanských jazykoch a v angličtine skúmala vyjadrenia času prostredníctvom dvoch gramatických javov: vidového systému a označenia bodu v čase (hodiny dňa, dni v týždni), keď sa časový údaj vyjadruje s predložkou *v + akuzatívom* (*v piatok / v pjatnicu / on Friday* alebo *v sem´ časov / at seven o´clock*). Zistila, že tieto dva fenomény sú motivované spôsobom, akým Slovania chápu čas. Všetci ľudia abstraktnému pojmu času (cieľovej doméne) lepšie porozumejú priblížením cez fyzickú skúsenosť priestoru (východiskovú doménu) v slovách *línia, cesta, bod*, *objekt*, ale nie všetci rovnakým spôsobom. Kým v angličtine ekvivalentom časového výrazu je lokalizácia *on Friday*, vo väčšine slovanských jazykoch označuje použitie akuzatívu pohyb k cieľu. Predložka *v* + akuzatív vo východiskovej doméne priestoru označuje bod, kde sa objekt dostal v priestore; v cieľovej doméne času vyjadruje bod, kde sa udalosť uskutočnila v časovej línii.

cifické videnie jednotlivých častí sveta, ich spôsob organizovania, hodnotenia a hierarchizáciu (Tokarski, 2001, s. 366) alebo JOS je to, čo existuje, funguje a tvorí sa mimo jazyka a zároveň vstupuje do štruktúry jazyka (Bugajski – Wojciechowska, 2000, s. 154).

2. Vymedzenie kategórie JOS

V chápaní JOS je jazyk nositeľom fragmentu obrazu skutočnosti. Jazyky sa od seba odlišujú v tom, ktoré časti reality si hovoriaci všímajú, dávajú do popredia, vidia diferencovanejšie. Preto JOS integruje súhrn takých výberových pohľadov na svet, ktoré majú pre bežného používateľa daného jazyka nejakú hodnotu. JOS je vyjadrený jazykovými prostriedkami a môže mať viacero variantov v rámci jedného národného jazyka. Môže to byť vedecký obraz sveta, poetický obraz sveta, obraz sveta dieťaťa, ale aj obraz, aký si o svete a jeho hodnotách vytvára mladá generácia. JOS odráža sémantickú interpretáciu skutočnosti z pohľadu bežného používateľa, vyjadruje jeho mentalitu, zodpovedá jeho poznávacím potrebám, vyberá to, čo je pre jeho každodenný život dôležité.

JOS sa vyznačuje dynamikou kultúrnych elementov, ktoré sa objavujú na pozadí historických zmien. Môže ísť o kultúrny element: 1. videnia seba, autostereotypy (v pojmoch *domov, rodina, blízky*) a 2. iných, heterostereotypy (v pojmoch *cudzina, cudzinec, cudzí*), 3. konceptualizácie priestoru vo svete (v pojmoch *ďaleko – blízko*), 4. času, v ktorom žijeme, 5. kánonu hodnôt (v pojmoch *dobro, šťastie, láska, miernosť, pokoj, zdravie*), 6. štýlovo-žánrových vzorov vyjadrovania (Bartmiński, 2007, s. 19 – 21). Preto všetky definície kladú v teórii JOS dôraz na vlastnosti jazyka ako systému, tiež poukazujú na plynulý vzťah medzi jazykom a kultúrou. To znamená, že jazyk je súčasťou kultúry, jazyk uchováva, zhromažďuje skúsenosti vytvorené kultúrou, jazyk vytvára kultúru (v jednotlivých komunikačných spoločenstvách).

Pre JOS je dôležitý podmet i predmet poznávania (Niesporek-Szamburska, 2004, s. 23 – 24). Relevantnosť obidvoch potvrdil J. Bartmiński (Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska, 2004, s. 321 – 358), ktorý na ich základe vypracoval kategórie: uhol pohľadu (punkt widzenia; angl. point of view) a interpretačná perspektíva/perspektíva pohľadu (perspektywa interpretacyjna/perspektywa oglądu). Perspektíva pohľadu je pojem širší ako uhol pohľadu (Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska, 2004, s. 338), pretože zahŕňa rôzne aspekty pohľadu, ktoré sa rozvíjajú pred pozorovateľom. Je to súbor sémantických vlastností slov, ktoré sú v určitom zmysle výsledkom uhla pohľadu a sú s ním usúvzťažnené. Perspektíva môže byť otvorená, ďaleká, zahmlená, ale aj zatvorená, môžeme vidieť z perspektívy žaby, vtáka a pod. (Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska, 2004, s. 338). Uhol pohľadu rozhoduje o spôsobe hovorenia o predmete, tzn. o kategorizácii predmetu, o výbere vlastností predmetu vyjadreného v konkrétnej výpovedi (Bartmiński, 1990, s. 111 – 112). Inými slovami, kategória uhla

pohľadu predstavuje takú sémantickú hodnotu, ktorá súvisí nielen s tým, čo bolo povedané, ale aj s tým, ako to bolo povedané, vyjadrené, prostredníctvom dostupných jazykových prostriedkov (Przybylska, 2004, s. 149). Hovoriaci podmet vyberá na úrovni štruktúry jazyka taký spôsob kódovania svojho uhla pohľadu, ktorý zodpovedá možnostiam konkrétneho jazyka.

Rozlišujeme medzi hovoriacim podmetom (rozprávačom) a autorom konceptualizácie (konceptualizátorom). Konceptualizátor je „autorom" prekladu skúsenosti z úrovne percepcie do úrovne pojmov. Tento môže vystupovať v úlohe podmetu (hovoriaceho), a tak dávať pojmom charakter jazykovej výpovede, ale zároveň nemusí byť tým, kto hovorí (Tabakowska, 2004, s. 50). Podmet je vždy rozhodujúcim faktorom uhla pohľadu, ktorý sa prejavuje na troch úrovniach. V rámci jednotlivých úrovní sledujeme rôzne druhy vzťahov: 1) vzťahy medzi vecami ako elementmi predstavovaného sveta, 2) relácie medzi udalosťami, z ktorých sa vytvára text, diskurz; 3) relácie medzi udalosťami a tým, kto udalosti žije a/alebo o nich hovorí. Na úrovni 1) je podmetom ten, kto si vybral taký a nie iný predmet uvažovania; na úrovni 2) je to ten, kto pozerá na udalosť z určitej perspektívy; na úrovni 3) je uhol pohľadu ukrytý v deiktických prostriedkoch opisujúcich časopriestorové parametre rozprávača (Tabakowska, 2004, s. 51).

JOS je nevyhnutne určovaný prítomnosťou niekoho uhla pohľadu, preto kategória uhol pohľadu i JOS sa nezameriavajú na to, čo je univerzálne, ale smerujú k tomu, čo je špecifické pre jednotlivé jazyky a kultúry.

3. Analýza slovenského JOS na morfologickom, syntaktickom, lexikálnom a frazeologickom materiáli

Na základe slovenského lexikálneho materiálu (získaného z Krátkeho slovníka slovenského jazyka (ďalej KSSJ), 2003; Synonymického slovníka slovenčiny (ďalej SSS), 2004; Slovníka slovenského jazyka I. – VI. (ďalej SSJ I, II...), 1959 – 1966; Slovenského národného korpusu, verzie prim-6.0-public-all), ale aj voľných slovných spojení a frazeologizmov môžeme podmet charakterizovať v slovenskom jazykovom obraze videnia, cítenia, počutia, radosti, smútku, lásky, sviatkov a pod.

Napríklad podmet jazykového obrazu videnia má v slovenčine zaužívané substantívne výrazy *divák, pozorovateľ, špeh*, ktoré sú pravidelne slovotvorne derivované od slovies *dívať sa, pozorovať* alebo naopak zo substantíva *špeh* je slovotvorne motivované sloveso *špehovať*. Špecifický charakter má desubstantívum *vizionár* (kto má vízie, vidiny) a podstatné meno *hliadka* (najč. skupina, ktorá robí prieskum, dozor v teréne), z ktorého je slovotvorne odvodené sloveso *hliadkovať*.

Teda podmet tohto JOS je v slovenčine úzko prepojený s aktívnou zrakovou percepciou vyjadrenou spomínanými slovesami. V slovenčine nie je lexéma pre označenie pasívne vnímajúceho podmetu, ktorý na niečo/na niekoho *čumí*[6] (nespisovný výraz), *zíza*, *civí* (uprene, bezmyšlienkovite hľadieť). Nadradeným označením podmetu jazykového obrazu videnia, ktorý zahŕňa svojím širokým obsahom všetky spomínane substatntíva, je slovesné príčastie *vnímajúci*. Tento základný pojem podmetu videnia je ďalšími pričlenenými názvami bližšie profilovaný na základe zvýraznenia aktívnosti či pasívnosti videnia (v slovenčine je podmet videnia aktívny), reálneho (*divák, pozorovať, špeh, hliadka*) alebo nereálneho (*vizionár*) objektu vnímania, účasti (*hliadka, špeh*) či neúčasti (*divák, pozorovateľ*) podmetu videnia na udalosti. Podmet videnia môže byť aktívny senzoricky, ale aj mentálne, kedy nadobúda funkciu *komentátora*, príp. *interpreta*.

Ako vidno, podmet videnia je úzko (slovotvorne i sémanticky) prepojený s aktom videnia. Jeho sémantiku tvoria predovšetkým slovesá, ktoré zohľadňujú rôzne aspekty základného pojmu videnia. Frazeologický materiál, v ktorom sa stretávame s týmito verbami, zahŕňa niekoľko sémantických rozlíšení aktu videnia: 1. udalosť zo strany hľadiaceho (*niekto vidí/pozoruje niekoho*), 2. videnie dobré a zlé (*vidieť niečo ako cez hmlu, niečo vidieť ako na dlani, vidieť ako v zrkadle, vidieť ako sova*), 3. pasívne a činné pozorovanie zrakových podnetov (*pozerá, ale nevidí; vidí toľko, koľko sova vo dne*), 4. bezmyšlienkový akt videnia (*pozerať jak teľa na maľované vráta*), 5. videnie môže byť chápané z hľadiska trvania v čase (*mrkni sa na to okom, prizri sa lepšie, kontrolovať*), emócie spojené s aktom videnia (*vytriešťať oči, civieť, blysnúť očami, pásť si oči na niečom*).

Slovesá videnia spájajú význam zmyslový s mentálnym a priberajú aj význam spoločenský: *Niekto vidí zle/dobre* (má schopnosť videnia), *Videl niečo na vlastné oči* (spozoroval niečo prirodzeným spôsobom, bez pomoci iného nástroja), *Zbadal ho kútikom oka*, *Svoju budúcnosť videl ružovo* (predstavoval si), *Vidím to ináč ako ty* (mám iný názor), *Sám vidíš, že to nie je tak jednoduché* (rozumieš..), *Nevidím v tom nič zlé* (neusudzujem, spoločensko-komunikačný význam), *Nevideli sme sa už niekoľko mesiacov* (spoločensko-komunikačný význam, nestretli sme sa). Sémanticky veľmi zaujímavým prefixálne derivovaným slovesom je *prehliadnuť*, ktoré vyjadruje protichodné mentálne významy: dôkladne preskúmať, odhaliť, preskúmať a zároveň nezbadať, nevšimnúť si.

V bázovom trojčlennom modeli JOS (kto – vidí – čo) je predmet videnia situovaný v reálnom (fyzickom) svete, kde je vnímaný zmyslovo, a vo svete jazykovo-kultúrnom, kde je výtvorom poznávacej aktivity človeka. To znamená, že predmet videnia v reálnom svete si

[6] KSSJ substantívum *čumil* neuvádza vôbec, v SNK (prim-6.0-public-all) nachádzame iba 12 použití výrazu: buď ako vlastné meno, označenie umeleckého diela na rohu Panskej ulice a Rybárskej brány, alebo v hovorovom kontexte.

udržiava svoju *podobu*, ktorá sa stáva v jazykovo-kultúrnej skutočnosti *obrazom*. Obidva predmety, ktoré možno teoreticky rozlíšiť, sú v praxi úzko prepojené. Okrem v slovenčine fungujúcich výrazov *obraz, podobizeň, vízia* sú aj predmety videnia, ktoré z hľadiska podmetu hovorenia majú znak predstavy, nemajúcej reálny základ. Približujú sa k nim predmety vyjadrené lexémami *vidina, strašidlo*.

Zmyslovým orgánom videnia (orgán zraku) je *oko*, ktoré je slovotvorne derivované do slovies *okáliť* (expr. pozerať), *zočiť* (zazrieť, zbadať, spozorovať). *Oko* sa objavuje vo frazémach *vidieť niečo na vlastné oči, mať na niečo oko*. Tento hlavný nástroj videnia sa v mnohých frazémach objavuje v rámci kategórie iného javu, t. j. v metaforickom význame, napr. ako nástroj jedenia (*jesť očami*), obrany (*streliť očami/pohľadom*), mihnutia (*mihnúť okom*), objatia (*objať pohľadom*), balamutenia (*niekoho zaslepiť*). Nástroj videnia môže byť nedokonalý (*mať klapky na očiach, mať beľmo na očiach*) a môže byť zosilnený ešte ďalším nástrojom, *okuliare, lupa, mikroskop, ďalekohľad*. Tieto inštrumenty môžu špecificky modifikovať obraz, napr. ho zafarbiť (*vidieť niečo cez ružové okuliare*), detailizovať (*mikroskopicky sledovať*).

S nástrojom videnia je prepojené aj pole videnia, môže byť veľmi široké (makroskopické) alebo veľmi konkrétne (mikroskopické). V slovenčine pole videnia vyjadrujeme substantívami *výhľad, horizont*, ale aj frazémami *mať niečo ako na dlani, ...kde len okom dovidíš*. Jazykovo rozlišujeme plán prvý, druhý, tretí a ďalšie pomocou výrazov *blízko, ďaleko*, ale aj *prvý, druhý ... plán* na obraze, kresbe, divadelnej scéne, používajú sa adjektívne kompozitá *prvoplánový, druhoplánový*, s čím súvisí aj substantívum *pozadie.*

Práve pole videnia a jeho plány sú výborným prostriedkom na sémantickú charakteristiku predložiek, pretože napomáha ukotviť miesto, v akom si hovoriaci daného jazyka usporiadava priestor – čo sa z jeho uhla pohľadu nachádza niekde vo vzťahu k niečomu inému. Táto kategória v sémantickom opise predložiek vo funkcii priestorovej je zviazaná s dvoma dôležitými opozíciami, ktoré usporiadavajú priestorovú percepciu a spôsob jej zobrazenia: centrum – periféria, resp. alebo predné – zadné. Pozorovateľ, ktorý je umiestnený v centre, zo svojho pohľadu rozkladá priestorové univerzum na centrum a perifériu (*tu* – kde som ja, blízko, *tam* – kde nie som, ďalej) (Przybylská, 2004, s. 155). Východiskom mentálnej a zrakovej cesty pozorovateľa je centrum, naopak cieľovým bodom je miesto, kde sa nachádza lokalizovaný objekt.

Typickým prostriedkom takejto priestorovej relácie je v slovenčine konštrukcia predložka *na + akuzatív*, v ktorej akuzatív implikuje reálny alebo mentálne nasmerovaný pohyb v priestore (*pozri sa na seba/človeka* a i.), podobne je to predložka *od + genitív*, ktorý explicitne určuje umiestnenie východiska trasy, uhol videnia, z ktorého je vyobrazená scéna *smrdelo od neho na kilometer.* Predložka *na* môže byť považovaná za prostriedok lokalizácie v peri-

férnych častiach priestoru. Takto sa vysvetľuje náklonnosť konštrukcie *na + akuzatív* vystupovať so slovesom s predponou *vy-*, ktorá určuje pohyb zvnútra k vonkajšku: *vyšiel na pole, vyhliadol na ulicu, vystúpil na vrch.*

4. Analýza slovenského JOS v texte a diskurze

Hoci relevantným jazykovým zdrojom JOS sú texty ľudovej slovesnosti, ktoré odkrývajú špecifický obraz, aký si o svete vytvárali od nepamäti príslušníci istého národa, kultúrneho spoločenstva, JOS možno skúmať aj v súčasných publicistických, umeleckých[7], internetových a i. textoch. V takýchto textoch môžu súčasne existovať rôzne uhly pohľadov (jazykové obrazy videnia). Častý je názor, že viac uhlov pohľadu obohacuje vedomosti, odkrýva nové aspekty rovnakých predmetov, udalostí, perspektív. Existuje však aj opačný názor, že veľké množstvo názorov spôsobuje neporozumenie, vytvára komunikačné bariéry, príp. vytvára konflikty.

V textoch sa stretávame s takýmito typickými prípadmi (Bartmiński – Niebrzegowska-Bartmińska, 2004, s. 344 – 345):

1. ten istý podmet mení uhol pohľadu, a tak vytvára nový obraz jedného a toho istého predmetu, udalosti, tvorí nový profil udalosti;
2. rôzne podmety zachytávajú rôzne aspekty toho istého predmetu, čím sa na vyššej úrovni vytvára zložitejší text;
3. uhly pohľadov dvoch podmetov navrstvujú sa na seba, jeden zahŕňa druhý;
4. dva rôzne podmety s vlastnými uhlami pohľadov vytvárajú protirečivé obrazy, ktoré sa nemôžu zhodnúť.

1) Rôzne uhly pohľadu toho istého podmetu sa môžu realizovať na úrovni fyzickej (priestorovej a časovej) alebo mentálnej. Ak ide o druhý prípad, otvárajú sa pred podmetom videnia neohraničené možnosti rôznej interpretácie tej istej udalosti. Príkladom môže byť dvojaký pohľad (minulý a aktuálny) známeho slovenského manažéra Andreja Kiska na svoje životné kroky v knihe *Cesta manažéra z pekla alebo ako robiť charitu úspešne a so srdcom* (2011): *Mal som vtedy dvadsaťšesť rokov. Otvorili sa hranice smerom na západ a prišli kapitalizmom ostrieľaní, pôvodom slovenskí manažéri a vysvetľovali, ako do dvadsiatich rokov z nášho Slovenska vyrastie druhé Švajčiarsko. Ak nie niečo lepšie! Celkom ma potešila tá predstava. Tí manažéri boli však trochu zvláštni. Všetko chceli zbúrať a rušiť, nič vraj nebolo dobré. Príliš som im neveril a okrem toho sa mi dvadsať rokov čakať nechcelo. A tak som sa rozhodol zobrať osud do svojich rúk a zavelil: „Rodina, my pôjdeme žiť do USA!“ Keďže žiadna z tých desiatok firiem v USA, ktoré som listom oslovil, neocenila skúsenosti mladého socialistického inžiniera,*

[7] V umeleckých textoch sa stretávame s hrou uhlov pohľadov, čo vyplýva z tvorivých možností autora.

využil som ponuku priateľa, ktorý tam žil, a išiel som vyskúšať šťastie priamo na tvár miesta. Dostal som víza, rozlúčil sa so svojou tehotnou manželkou a synom a s víziou skorého stretnutia sa za veľkou mlákou som nasadol na lietadlo do New Yorku. Bol august roku 1990 a ja som netušil, že som práve siahol na kľučku dverí s nápisom PEKLO. (Kiska, 2011, s. 8)

Na inom mieste vo svojom príbehu A. Kiska ukazuje, do akej miery ovplyvnil jeho životné smerovanie dvojaký pohľad na život (t. j. pohľad úspešného manažéra a chudobnej mamičky). *Bohatstvo je kliatba a podnikatelia, manažéri a bankári sú špiny. Zneužívajú iných ľudí, vykorisťujú. Dávajú im nízke platy. Sami sa pritom vyvážajú na veľkých autách a chodia na drahé dovolenky. Ešte aj Biblia je proti nim: „Skôr prejde ťava uchom ihly, ako sa boháč dostane do kráľovstva nebeského." Do pekla všetci pôjdu, veru, do pekla. Všetky tieto vyhlásenia som bol ochotný ignorovať. Najhoršie však bolo, že ako manažér a podnikateľ som sám cítil akúsi nespravodlivosť sveta. Nerozumel som tomu, nechápal som, prečo sú tie rozdiely také veľké. Je spravodlivé, že si kupujem hodinky za tisíc eur a niekto iný zomiera od hladu?Je spravodlivé, že sa vozím v drahom mercedese a niekto nemá peniaze na základnú lekársku starostlivosť? Na jednu misku váh som si položil všetko, čo som musel spraviť a obetovať, aby sa stal zo mňa úspešný a možno aj trochu bohatý človek:*

- *Pracoval som tvrdšie ako ostatní.*
- *Zobral som na seba riziko, že prídem o všetko, čo mám, a požičal si peniaze z banky.*
- *Zobral som na seba zodpovednosť a prijal zamestnancov. Zodpovedným som sa stal nielen za to, či budú mať oni príjem, ale často aj za ich rodiny, ktoré živili.*
- *Prvé roky som podnikaniu obetoval svoj rodinný život. Žiadne dovolenky, ale práca neskoro do noci a cez víkendy.*
- *Mal som určitú dávku talentu a šťastia.*

Na druhú misku váh som si položil skoro bežný príbeh jednej mamičky, ktorá sa rovnako snažila pri hľadaní svojho šťastia:

- *Zobrala si z lásky muža. Možno bola primladá. Neskôr ju muž nechal samú aj s dvoma deťmi.*
- *Tvrdo a poctivo pracovala, aby uživila svoje milované deti. V ich mestečku zatvorili najväčší podnik, spolu so stovkami ďalších ľudí ju prepustili a nevie si nájsť prácu.*
- *Bývanie zabezpečila aspoň v dvojizbovom byte v prenájme. Po zaplatení nájmu im však ostávajú peniaze len na základné prežitie. Žiadne dovolenky, žiadne auto a skromné Vianoce.*

Každú misku som položil na jednu stranu váh spravodlivosti a prirátal som k tomu, čo všetko si každý z nás dnes môže dovoliť, ako každý z nás žije. Keď som o tom uvažoval, videl

som, že dostávam od života veľmi veľa a druhí nielenže nedostávajú od života ani tisícinu toho, čo ja, ale často ich život aj veľmi trestá. (Kiska, 2011, s. 15 – 16)

2) Ak niekoľko podmetov vidí rovnakú udalosť, človeka a jeho vlastnosti, vzniká efekt určitej tajomnosti, mnohoznačnosti, ako je to napríklad v diele J. Lenča *Odyseus, bronz a krv* (1982), kde je staroveký Homérov svet zachytený z pohľadov jednotlivých jeho účastníkov: Meneláos, Polyfémos, Ikarios, Achilles, Eumaios, Filoktétes, Penelopa, Teirezias, Kirka, Kalypso, Nauzikaa, Laertes, Zeus, Helena a i. Takto sa historická pravda o starovekých gréckych udalostiach spojených s trójskou vojnou odkrýva ako nedokončená a strastiplná cesta.

3) Stretnutie podmetov videnia je často v texte signalizované epistemickými slovesami typu *vedieť, že ....* Harmonické stretnutie dvoch uhlov pohľadu sa v texte môže prejaviť takto: *Pred viac ako troma rokmi sa v interview s reportérkou Danyelle Freeman na FBC (foxbusinesschanne.com) zamýšľal (Gerald Celente* – pozn. K. D.*) nad vtedy sa ešte začínajúcou hospodárskou krízou. Predvídal, že sa všetci staneme svedkami zrútenia celého maloobchodného systému, zrútenia priemyselných realít, atď. Odhadol, že táto kríza potrvá dlho a bude oveľa horšia ako Veľká hospodárska kríza 30. rokov. Jeho rady, ako prežiť zlé časy, sú aktuálne aj dnes...* (Tordová, 2012, s. 8).

4) Naopak odlišné vnímanie toho istého predmetu môže dodať textu intelektuálnu elastickosť: *Referát je reakciou na príspevok N. Martinkovej uveredený v Správach SZS (...), v ktorom používanie termínu zver v zoologických prácach označila za „smutný prežitok, ktorý nemá opodstatnenie". Autor zdôvodňuje opodstatnenie používania tohto pojmu, tak z aspektu sémantického ako aj terminologického. Samozrejme, že ho nemožno považovať za termín zoologický. Patrí do oblasti poľovníctva ako jedného odvetvia zootechniky a je kodifikovaný v oficiálnom poľovníckom názvosloví i v právnych normách...* (Sládek, 2003, s. 26).

Otázkou je, aké činitele ovplyvňujú výber uhla pohľadu v JOS. Môžu to byť rôzne oblasti pôsobenia človeka, jeho hodnotový systém. V medzináboženskom diskurze ide o teologické uhly pohľadov, no môžu byť aj historické, spoločenské, kultúrne uhly pohľadov, ale aj politické. Dobrým príkladom medzináboženskej zmeny uhlov pohľadu je stretnutie Samaritánky[8] s Ježišom (Jn 4, 1 – 29) v Novom zákone Písma svätého. Čím dlhšie sa Kristus rozpráva so Samaritánkou, tým viac sa mení jej obraz Ježiša, čo sa odráža v pomenovaniach: Žid, Pane, prorok, Mesiáš.

1) *Ako si môžeš ty, Žid, pýtať vodu odo mňa, Samaritánky?*

2) *Pane, ani vedro nemáš a studňa je hlboká. Odkiaľ máš teda živú vodu?*

3) *Pane vidím, že si prorok.*

---

[8] Samaritáni pochádzali z rozličných národov, čiastočne prijali židovské náboženstvo, ale zachovali si aj veľa pohanských zvykov a povier. Pre svoje polopohanské náboženstvo boli tŕňom v očiach Židov.

4) *Poďte sa pozrieť na človeka, ktorý mi povedal všetko, čo som porobila! Nebude to Mesiáš?*

Záver: Kognitívny výskum JOS v slovenskom lingvistickom kontexte je ešte len v začiatkoch, a tak ponúka široké možnosti zamerania. Či už ide o samotný jazykový materiál slovenčiny, aspekty JOS vyplývajúce z kategórie uhol pohľadu (podmet, predmet, akt, nástroj, pole, plány), alebo slovenské kultúrne elementy (domov, cudzina, rodina, láška, pokoj a i.) a pod. Kognitívne piliere JOS na jednej strane zabezpečujú metodologickú stabilitu, no na strane druhej sú otvorené príbuzným interpretačným prístupom, ktoré sa vždy opierajú o exaktne zachytený potenciál konkrétneho jazyka.

Literatúra

BARTMIŃSKI, Jerzy – NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA, Stanisława: Dynamika kategorii punktu widzenia w języku, tekście i dyskursie. In: Punkt widzenia w języku i w kulturze. Red. J. Bartmiński – S. Niebrzegowska-Bartmińska – R. Nycza. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2004. s. 321 – 358.

BARTMIŃKSKI, Jerzy: Językowe podstawy obrazu świata. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2007. 328 s.

BARTMIŃSKI, Jerzy: Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata. In: Językowy obraz świata. Red. J. Barmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 1990. s. 109 – 127.

BUGAJSKI, Marina –WOJCIECHOWSKA, Anna: Językowy obraz świata a literatura. In: Acta Universitatis Wratislaviensis. Język a Kultura. roč. 13, 2000, č. 2, s. 153 – 159.

JANDA, Laura: The conceptualization of events and their relationship to time in Russian. In: Glossos. The Slavic and East European Language Resource Center. roč. 2, 2002, č. 2, s. 1 – 10. Dostupné na: http://seelrc.org/glossos

KISKA, Andrej: Cesta manažéra z pekla (Ako robiť charitu úspešne a so srdcom). Poprad: Andrej Kiska 2012. 51 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. 988s.

LAKOFF, George: Ženy, oheň a nebezpečné věci. Co kategorie vypovídají o naší mysli. Praha: Triáda 2006. 655 s.

LANGACKER, Ronald W.: Structure Syntax: The View from Cognitve Grammar. In: Sémiotiques, 1994, roč. 4, č. 6 – 7, s. 69 – 84.

LENČO, Ján: Odyseuz, bronz a krv. Bratislava: Tatran 1982. 549 s.

MIKO, František: The Generative Structure of the Slovak Sentence. Bratislava: SAV 1972. 150 s.

NIESPOREK-SZAMBURSKA, Bernadeta: Językowy obraz pór roku i tradycji kulturowych w twórczości dzieci. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2004. 246 s.

PRZYBYLSKA, Renata: Kategoria punktu widzenia w badaniach nad relacjami przestrzennymi w języku. In: Punkt widzenia w języku i w kulturze. Red. J. Barmiński – S. Niebrzegowska-Barmińska – R. Nycza. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. s. 149 – 160.

SLÁDEK, Jozef: Pojem „zver" z aspektu sémantického a terminologického. In: Zborník abstraktov z 9. zoologickej konferencie „Feriancove dni 2003". Bratislava: Slovenské národné múzeum – Prírodovedné múzeum 2003. s. 26.

Slovenský národný korpus – prim-6.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2013. Dostupný z WWW: http://korpus.juls.savba.sk

Slovník slovenského jazyka I. (A – K). Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1959. 811 s.

Slovník slovenského jazyka II. (L – O). Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1960. 647 s.

Slovník slovenského jazyka III. (P – R). Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1963. 907 s.

Slovník slovenského jazyka IV. (S – U). Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1964. 759 s.

Slovník slovenského jazyka V. (V – Ž). Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1965. 836 s.

Slovník slovenského jazyka VI. (Doplnky/Dodatky). Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1968. 331 s.

Synonymický slovník slovenčiny. Red.: M. Pisárčiková. Bratislava: VEDA 2004. 998 s.

SVÄTÉ PÍSMO. Trnava: Spolok sv. Vojtecha 2007. 1612 s.

TABAKOWSKA, Elżbieta: O językowych wyznacznikach punktu widzenia. In: Punkt widzenia w języku i w kulturze. Red. J. Barmiński – S. Niebrzegowska-Barmińska – R. Nycza. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. s. 47 – 64. TOKARSKI, Ryszard. 2001. Słownictwo jako interpretacja świata. In: Współczesny język olski. Ed. J. Bartmiński. Lublin : Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 2001, s. 343 – 369.

TORDOVÁ, Sandra: Čas na skromnosť. In: Notabene, 2012, roč. 11, č. 127, s. 8. VAŇKOVÁ, Irena – NEBESKÁ, Iva – ŘÍMALOVÁ-SAICOVÁ, Lucia – ŠLÉDROVÁ, Jasňa: Co na srdci, to na jazyku. Praha: Karolinum 2005. 343 s.

Pedagóg a špecifiká v oblasti vyučovania vybraného predmetu slovenský jazyk: písanie, čítanie

Radoslav Ďurajka – Miroslava Ďurajková
Ústav cudzích jazykov, Lekárska fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

V ostatnom príspevku na kolokviu mladých jazykovedcov (Ďurajka – Ďurajková, 2011) sme načrtli stratégie, ako pracovať/komunikovať s deťmi so slepotou a autizmom. Ponúkli sme akýsi rámec, kostru porozumenia tejto jedinečnej skupine detí a prístup k rozvoju, zlepšeniu a realizácii intervencií, ktoré otvárajú deťom pomyselné dvere ku komunikácii. Dnes nadväzujeme na túto zložitú problematiku a nahliadneme na úlohu pedagóga v oblasti vyučovania slovenského jazyka: čítanie a písanie. Myslíme si, že tento príspevok opäť poodkryje naše „know-how" ťažko vybojovaných a vyhratých hodín a objavov, ktoré sme získali počas rokov práce s týmto jedinečným žiakom.

Lekári a učitelia tvoria dva „oddelené svety", hovoria Gillberg a Peeters (2003, s. 59), ktorí sa vo svojej knihe zaoberajú autizmom z komplexného pohľadu, skôr praxe ako teórie a pokračujú: „Autizmus, Aspergerov syndróm a iné príbuzné poruchy sú medicínske poruchy, ktoré vyžadujú dlhodobú intervenciu, asistenciu a vzdelávanie, ktoré musia zaistiť učitelia, či už špeciálni pedagógovia alebo ostatní. Potreba spolupráce „ľudí medicíny" a „ľudí školy" je v tejto oblasti absolútne nevyhnutná." V tíme by mala byť živá kooperácia a produktívna komunikácia, v dôsledku čoho vznikajú konštruktívne riešenia problémov spojených s fungovaním a komplexným rozvojom osobnosti dieťaťa v biodromálnom rámci. Tím odborníkov teda netvorí iba pedagóg, ale aj **1. tyflopsychológ** (o jeho závery sa opiera psychiater, špeciálny pedagóg, terapeut, učitelia, vychovávatelia a ďalší participujúci odborníci a na základe zistení a záverov psychológa a tyflopsychológa sa konštruujú špeciálno-pedagogické postupy, terapeutické a rehabilitačné postupy, prispôsobujú edukačný program a proces dieťaťa). **2. Psychológ špecializujúci sa na autizmus** (hlavné je odlíšiť autizmus od zmyslových porúch a vysloviť podozrenie a návrhy na terapiu, lebo u detí so zrakovým postihnutím sú určité autistické rysy pomerne bežné a pozorovanie psychológa sa zameriava opäť na tri problematické oblasti autizmu, ktoré vymedzila americká psychiatrička Lorna Wing. Wingovej triádu poškodení, ktorú zaznamenala Čadilová a kol. (2007, s. 12), tvorí: 1. sociálne správanie; 2. verbálna a neverbálna komunikácia; 3. predstavivosť. Genseand Gense (2005) k triáde poškodení pridávajú u duálneho postihnutia slepota – PAS štvrtú kategóriu a tou sú zmyslové ťažkosti. **3. Neurológ a psychiater** (z dôvodu medicínskeho hľadiska prinášajú odbornosti hlavne

v diferenciálnej diagnostike širšieho kontextu „symptomatického alebo syndrómového“ autizmu aj včasnú diagnostiku (Ošlejšková, 2010, s. 218).

Špeciálny pedagóg a pedagóg

Títo odborníci tvoria podstatnú časť tímu pracujúceho s nevidiacim dieťaťom s autizmom. Predstavujú časť, v ktorej dieťa nadobúda schopnosti a zručnosti v oblasti vzdelávania, správania, socializácie. Riadia sa pokynmi lekárov a psychológov, s ktorými konzultujú každodenné fungovanie dieťaťa pri nadobúdaní nových schopností a zručností a poskytujú im informácie, ktoré pomáhajú lepšie poznať a diagnostikovať stav dieťaťa. Zmysel ich postavenia v tíme spočíva v každodennej práci so žiakom.

Najväčším problémom pri nevidiacich žiakoch je ich samostatný pohyb, orientácia v priestore a samostatný život ako bezprostredný dôsledok absentovania zrakového vnímania. Špeciálno-pedagogická intervencia je práve preto zameraná predovšetkým na rozvoj, čiže kompenzáciu zvyšných zmyslov. V minulosti a aj v súčasnosti boli a sú veľké snahy nájsť pre deti s poruchami autistického spektra jednotnú vzdelávaciu stratégiu, čo sa zatiaľ zdá nemožné. Tak, ako sú osobnosť, symptómy aj syndrómy dieťaťa s autizmom vysoko individuálne a rôznorodé, je aj práca s ním odlišná a jedinečná. Pokusy o bežnú výučbu v skupine rovesníkov iba s individuálnymi prvkami vzdelávania bohužiaľ zvyčajne zlyhávajú (Jelínková, 1998). Deti s autizmom prijímajú informácie z okolia len veľmi problematicky, obmedzene alebo vôbec a to značne komplikuje ich edukáciu. Žiaci s autizmom milujú rutinu, známe opakujúce sa situácie a veci. Prirodzene sa teda bránia aj učeniu sa, a preto priviesť ich naučeniu sa základných návykov, zručností je pomerne ťažké a dlhodobé. Výsledky prichádzajú po namáhavom a dlhom tréningu. V edukácii detí s autizmom je nevyhnutná vytrvalosť, systematickosť, pravidelnosť, zapojenie celej rodiny a blízkeho okolia do procesu edukácie. Nesmierne dôležitá je funkčná komunikácia rodičov so špeciálnym pedagógom, pedagógom a asistentom učiteľa.

V edukácii žiakov s autizmom je potrebné nájsť stratégiu a metódy edukácie, ktoré by boli akýmsi kompromisom medzi výchovnými zámermi, požiadavkami a schopnosťami konkrétneho dieťaťa s autizmom, determinovanými zvláštnosťami jeho kognitívnych procesov (Švarcová, 2003). Tieto isté podmienky je podľa nás dôležité dodržiavať aj pri nevidiacich, a preto by sa dalo povedať, že je to optimálne aj pre nevidiace deti s autizmom. Mühlpachr (2001) tvrdí, že pedagóg pracujúci s dieťaťom s autizmom musí byť vynikajúci pozorovateľ, ktorému by nemali uniknúť rituály, gestá i reakcie dieťaťa. Táto vlastnosť je podstatná kvôli pochopeniu a porozumeniu osobnosti dieťaťa, jeho behaviorálnych osobitostí a porúch sprá-

vania. Edukácia je ďalej náročná aj na priestorové usporiadanie, ktoré by malo niesť systémovosť, na čas a tiež na množstvo osôb, ktoré dieťa potrebuje k svojmu funkčnému vzdelávaniu.

Učiteľ, ktorý pracuje so žiakom s autizmom, si musí na začiatku zodpovedať na nasledujúce otázky:

1. na akej vývojovej úrovni sa žiak nachádza;
2. aké výukové aktivity treba zahrnúť do individuálneho vzdelávacieho programu vzhľadom na nevyrovnaný vývinový profil;
3. aké pomôcky budú pri vzdelávaní najvhodnejšie;
4. aké problémy správania možno očakávať (Jelínková, 1998).

Deti s autizmom nielen komunikujú, ale aj myslia a prijímajú informácie úplne inak ako deti intaktné. Kým bežne zrozumiteľné zadanie úlohy intaktné deti pochopia, deti s autizmom v takejto forme úlohy nie sú schopné pochopiť a vykonať samostatne či bez komplikácií. (Mühlpachr, 2001).

Vocilka (1994) vytvoril nasledujúce pravidlá, ktorým sa edukačný proces má prispôsobiť:

1. správanie, ktoré je odmenené, sa dieťa naučí skôr, než správanie, za ktoré je trestané;
2. nové zručnosti je treba rozložiť do malých jednotlivých krokov, za každým jednotlivým krokom má nasledovať pochvala;
3. pri výučbe nových zručností poskytneme dieťaťu pomoc, pri úspechu pomoc postupne obmedzujeme;
4. výučba novej zručnosti sa má spojiť s niečím, čo dieťa pozná a čo má rado.

Edukácia dieťaťa s autizmom je veľmi komplikovaná, pretože je potrebná rutina a stereotypné rituály. Pri ich obmedzení dieťa s autizmom pociťuje úzkosť a strach, ktoré prinášajú stretnutia s novými informáciami a skúsenosťami.

Edukácia nevidiacich autistických detí má inú formu, ako edukácia detí bežných, či detí len nevidiacich. Dôvovodom je, že:

1. dieťa s autizmom poznáva a objavuje veci v jednotlivostiach, ktoré nedokáže generalizovať;
2. dieťa s autizmom poznáva a objavuje všetko v rámci svojich špecifických podmienok (Vocilka, 1994).

Čítanie a písanie

Čítanie a písanie u viacnásobne postihnutých žiakov, ktorí majú vypracovaný individuálny vzdelávací plán, sa riadi týmto programom, ktorý je zostavený s ohľadom na ich aktuálny stav, individuálne psychické a fyzické schopnosti a možnosti. Štátny vzdelávací program uvádza, že

„pre žiaka s viacnásobným postihnutím, ktorý postupuje podľa individuálneho vzdelávacieho programu, je individuálny vzdelávací program vytváraný s prihliadnutím k aktuálnemu zdravotnému stavu žiaka a podľa jeho individuálnych schopností. V závislosti od jeho individuálnych schopností je možné individuálny vzdelávací program tvoriť podľa obsahu vzdelávania viacerých vzdelávacích programov pre príslušné prítomné kombinácie postihnutia“ (ISCED – 1, 2009, s. 11). Z toho vyplýva že aj predmet slovenský jazyk môže v prípade potreby prebiehať a postupovať individuálnym tempom a spôsobom.

Pre žiaka s ťažkým zrakovým postihnutím je podstatou čítania taktilné rozpoznávanie, dekódovanie, porozumenie braillovému kódu. Čítaniu predchádza rozvoj hmatového (taktilného) vnímania, ktorý prebieha pomocou rôznych na to zameraných aktivít a hier. K rozvoju tohto vnímania využívame reliéfne obrázky, trojrozmerné predmety alebo ich časti, rôzne štruktúrované povrchy, gumenú podložku s euroobalmi a mnohé iné. Keďže hmatové vnímanie tvorí podľa Jesenského a kol. (2007) asi 1% z príjmu informácií okolia. U nevidiacich je to po dlhodobom nácviku o niečo vyššie, no stále prijíma menšie množstvo informácií z okolia ako vidiaci. „Znalosť reliéfne-bodového písma prináša ťažko zrakovo postihnutým možnosť čítať a písať bez zrakovej kontroly, ktorá im chýba“, uvádza Jesenský a kol. (2007, s. 326) a ďalej pokračuje: „Vďaka tejto zručnosti získavajú nový potenciál“.

Vilášková (2006) odporúča využívať v období pred začiatkom čítania lepiace umelohmotné reliéfne body, ktoré sú podľa autorky veľmi príjemné pre deti s autizmom aj so zrakovým postihnutím. Z praxe sa však s názorom autorky nestotožňujeme, keďže máme presne opačnú skúsenosť. Preto si skôr myslíme, že je vhodné používať rozličné materiály, ktoré sú príjemné pre konkrétneho žiaka.

Nácvik písania a čítania má svoju postupnosť, avšak pri nevidiacom žiakovi s autizmom môže byť značne modifikovaný, čo sa nám potvrdzuje v praktickej časti práce. Pri nácviku písania a čítania na žiaka nenaliehame a pristupujeme k nemu s veľkou citlivosťou (Jesenský a kol., 2007). Bežný postup je taký, že žiak sa s braillovým písmom zoznamuje najprv cez trojrozmerné predmety s úložným priestorom, ktorý je rozdelený ako šesťbod, potom na kolíčkovej písanke, ktorá má tri rozmery. Začíname najväčším a postupujeme k menšiemu. Táto zásada je nevyhnutná a odporúčali ju odborníci v minulosti aj dnes (Jesenský, 1962, 1973, Požár, 2000, Vilášková, 2006, Jesenský, 2007, Lopúchová, 2008). Žiak sa neučí hneď písmená tak, ako žiaci bežných škôl, ktorí sa učia latinku. Z kolíčkovej písanky prechádza do šlabikára, ktorý obsahuje najskôr zväčšené písmená a plný znak, ktoré sa postupne zmenšujú na normu. Písmená sú tlačené na umelohmotných papieroch a u žiakov s autizmom sa môžeme stretnúť s hypersenzivitou na tento materiál.

Prvý krok je oboznámenie sa so šesťbodom a zvnútornenie si hmatovej orientácie na šesťbode nácvikom cez rôzne aktivity a hry s predmetmi štruktúrovanými ako šesťbod. Veľmi dobre sa dá pri tomto štádiu využiť škatuľový systém.

Druhým krokom je porozumenie a taktilné ovládanie analýzy a syntézy šesťbodu – určenie prvého, druhého, tretieho, štvrtého, piateho a šiesteho bodu, ich kombinácie. Schopnosť určiť a uložiť ich na správne miesto, ako aj nájsť a určiť ich.

Ako ďalší bod uvádzame prechod na najväčší rozmer kolíčkovej písanky. Písanka je spojená, ale je možné ju rozrezať a využívať veľmi variabilne, napríklad do škatuľových úloh podľa odporúčania Viláškovej (2010). Na ňom začíname s výučbou plného znaku a jednotlivých pozícií bodov. Postupne rozmer zmenšujeme a pridávame jednotlivé písmená. Po zvládnutí samohlások môžeme učiť žiaka tvoriť slabiky. Z kolíčkovej písanky prechádzame na formát daný normou. Veľmi vhodnou stratégiou, ktorá sa bežne u nevidiacich používa, je vynechávanie riadka medzi jednotlivými riadkami. Žiak sa môže potom omnoho jednoduchšie orientovať v texte. Využívame to pri nácviku čítania aj písania. Je veľmi dobré, keď si na začiatku žiak hlasovo pripomína medzeru, čo pripomína i Vilášková (2006), ale prax ukazuje, že si môže takto pomáhať aj pri jednotlivých znakoch.

Na nácvik čítania sa tiež môže veľmi dobre využiť detský počítač s hlasovým výstupom. Na klávesnici počítača môžeme glitrovým lepom, ktorý je po zaschnutí drsný a nelepí, napísať písmená v braillovej abecede a dieťa pri jednotlivých hrách hľadá správne písmeno. Zároveň pri správnom určení zažíva pocit úspechu napríklad v podobe zvukovej odmeny.

Súbežne prebieha aj nácvik písania, ktorý začína, ako sme spomínali, na kolíčkovej písanke. Ďalším štádiom je nácvik písma na Pichtovom stroji (Jesenský, 2007). Bežne začína na ňom žiak písať ešte v predslabičnom období (Nováková – Vilášková, 2010), ale individuálne môže byť postup modifikovaný a nástup stroja môže prísť aj po tom, ako žiak ovláda slabiky na kolíčkovej písanke.

Postup pri nácviku písania na Pichtovom stroji je podobný, ako pri čítaní. Najskôr sa žiak učí písať jednotlivé body, plný znak a medzery bez znalosti písmen. Druhým krokom je nácvik písmen, medzi ktorými žiak píše aj medzery. Nasledujú slabiky a potom slová. Slová sa učí žiak písať celé, ale pri nácviku čítania slov sa učí slabikovaním. Postupne prechádzame na jednotlivé vety, znak pre veľké písmeno a interpunkčné znamienka. Postup je, samozrejme, veľmi individuálny s ohľadom na osobnosť žiaka (Vilášková, 2006, Jesenský a kol., 2007). My máme skúsenosť s odlišným spôsobom nácviku písania, ktorý bližšie popisujeme v praktickej časti. Napísané znaky si žiak hneď po napísaní kontroluje rukou, čím si rozvíja zručnosť čítania.

Pri nácviku písania a čítania sa stretávame opäť s jednou zo základných stratégií, a to s nácvikom zľava doprava a zhora nadol, ako uvádzajú viacerí autori (Schopler, 1995, Thoro-

vá, 2006, Šedibová, 1998). Treba si však uvedomiť, že nácvik čítania a písania môže začať, až keď dieťa zvláda manipuláciu s predmetmi. Toto štádium je prvé v nácviku orientácie a jeho funkčné zvládnutie je predpokladom dobrého zvládnutia následného štádia (Šedibová, 1998, Hogan, 2011).

Vilášková (2010) odporúča stratégiu nácviku písania a čítania podporovať predmetmi, ktoré môžu byť pre žiaka príťažlivé a motivujúce. Ide o to, že vetu doplníme konkrétnym predmetom (napr. *Mama má kvet* – kvet je trojrozmerný a pripevnený na konci vety). Táto technika je veľmi vhodná a dobre prijímaná žiakmi.

Tieto prezentované informácie a východiská boli získané prostredníctvom priamej výučby žiaka a úzkej spolupráce s kolegyňami, rodičmi a autormi odborných publikácií, ktorí sa venujú tomuto postihnutiu. Mali by stimulovať rozmýšľanie o tomto postihnutí, a tak možno vylepšiť, prípadne modifikovať či objaviť „lepšiu cestu" k edukácii „špeciálne špeciálneho" dieťaťa. Nezameriavame sa na základné definície pojmov, ich delenie a teoretické konštrukty. U čitateľov predpokladáme zaujatie a základné znalosti o postihnutiach, poskytovaní špeciálnej edukácie, individuálnej starostlivosti, motivácii a štátnych vzdelávacích programoch či podobnej činnosti, preto sme sa nezamerali na základné definície a delenia. Treba prízvukovať, že zodpovednosť za vzdelávanie žiaka nesie celý tím, ktorý tvoria učitelia, vychovávatelia, asistenti, rodičia, lekári, terapeuti, sociálni pracovníci a samozrejme, žiak.

Uvedomujeme si, že postihnutie neopisuje dieťa ani jeho následné špeciálne potreby, ktoré dieťa má. Každé dieťa je jedinečné a individuálne v schopnosti učiť sa i vo výzvach, ktoré pred ním stoja. Vplyv postihnutia je a bude ovplyvnený prirodzeným získavaním empirických skúseností od okolia, silnými a slabými stránkami dieťaťa i kompenzačnými zručnosťami, ktoré sa už naučilo. K úspechu vzdelávania vedie iba tímová práca. Každé dieťa, každá situácia a každá výzva nám dovoľuje rozšíriť si naše schopnosti a zručnosti k pochopeniu a zdokonaleniu i nášho pedagogického umenia, šikovnosti, obratnosti.

Literatúra

ČADILOVÁ, Věra – JŮN, Hynek – THOROVÁ, Kateřina – kol.: Agrese u lidí s mentální retardací a autismem. 1. vyd. Praha: Portál 2007. 243 s.

ĎURAJKA, Radoslav – ĎURAJKOVÁ, Miroslava: Komunikácia u nevidiacich žiakov s autizmom.[v tlači].

GILLBERG, Christopher. – PEETERS, Theo.: Autismus – zdravotní a výchovné aspekty. 2. vyd. Praha: Portál 2003. 122 s.

HOGAN, Kerry: NonverbalThinking, Communication, Imitation, and PlaySkillswithsome Things To Remember. [online]. 2011. [cit. 2010.08.07] Dostupné na internete:

http://teacch.com/communication-approaches-2/nonverbal-thinking-communication-imitation-and-play-skills-with-some-things-to-remember.

JELÍNKOVÁ, Miroslava: TEACCH Program – výchovně – vzdělávací program proděti, mládež a dospělé s autismem. In: Speciální pedagogika, 1998, roč. 8, č. 1, s. 18 – 23.

JESENSKÝ, Jan – kol.: Prolegomena systému tyflorehabilitace a metodiky tyflorehabilitačních výcviků. 1. vyd. Praha: UJAK 2007. 659 s.

JESENSKÝ, Jan: Výber z pedagogiky zrakovo chybných. 1. vyd. Bratislava: SPN 1973. 160 s.

LOPÚCHOVÁ, Jana: Pedagogika zrakovo postihnutých (vybrané kapitoly). 1. vyd. Bratislava: MABAG 2008. 100 s.

MÜHLPACHR, Pavel: Typologie speciálně pedagogických intervencí u jedinců s autismem. In: Speciální pedagogika, 2001, roč. 11, č. 3, s. 149 – 155.

NOVÁKOVÁ, Zita. – VILÁŠKOVÁ, Dagmar: Vhodná edukační strategie jako základní předpoklad úspěšného integrativního vzdělávání žáků s těžkým zrakovým postižením a s poruchou autistického spektra. In: M. Bartoňová – M. Vítková – kol. Inkluzivní vzdělávání v podmínkách současné české školy. Inclusive education in current czech school. 1. vyd. Brno: MU 2010, s. 217 – 228.

OŠLEJŠKOVÁ, Hana.: Role dětského neurologa v managementu multidisciplinární péče o děti s autismem. In: D. Ostatníková – kol.. Autizmus z pohl'adu neuropsychobiológie. 1. vyd. Bratislava: Vydavatelstvo UK 2010., s. 217 – 228.

OSTATNÍKVÁ, Daniela – kol.: Autizmus z pohľadu neuropsychobiológie. 1. vyd. Bratislava: Univerzita Komenského 2010. 260 s.

POŽÁR, Ladislav: Psychológia detí a mládeže s poruchami zraku. 1. vyd. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2000. 255 s.

SCHOPLER, Eric – MESIBOV, Gary: Learning and cognition in autism. 3. vyd. New York: Plenum press 1995. 346 s.

ŠEDIBOVÁ, Andrea: Autizmus - ABC autistickejtriedy. 1. vyd. Bratislava: Merkur 1998. 95 s.

ŠVARCOVÁ, Iva: Mentálníretardace. 2. vyd. Praha: Portál 2003. 192 s.

THOROVÁ, Kateřina: Poruchy autistického spektra. 1. vyd. Praha: Portál 2006. 456 s. VILÁŠKOVÁ, Dagmar: Strukturované učení prožáky s autismem. 1. vyd. Praha: Septima 2006.

VOCILKA, Miroslav: Výchova a vzdělávání autistických dětí. 1. vyd. Praha: Septima 1994. 72 s.

Vzdelávací program pre žiakov s autizmom alebo ďalšími pervazívnymi vývinovými poruchami (bez mentálneho postihnutia) ISCED 1 – primárne vzdelávanie, ISCED 2 - nižšie sekundárne vzdelávanie. Vzdelávací program ako súčasť štátneho vzdelávacieho programu schválilo Ministerstvo školstva Slovenskej republiky pod číslom CD-2008-18550/39582-1:914 dňa 26. mája 2009.

Nesnesitelně lehký překlad (historie a současnost literárního překládání mezi češtinou a slovenštinou)

Iva Dvořáková
Katedra středoevropských studií, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Úvod

Téma samo vůbec nové není. Překlad mezi češtinou a slovenštinou na sebe upoutává výraznější pozornost přinejmenším od druhé poloviny 20. století[1]. Kam téma zařadit je poněkud sporné: jakkoli je ze své podstaty lingvisticko-literární (vezmeme-li v potaz přímo překlad samotný; ovšem i tak při zohlednění jistých přesahů) reaguje významně i na vztahy politicko-kulturní. A proč nyní téma opět otevíráme? Důvodů to má několik: 1) potřeba teoretických výzkumů vztahu češtiny a slovenštiny (jež se v jednotlivostech velmi dobře ukazuje právě při překladu; předešlé výzkumy navíc nebyly dokončeny, a tak ani nedospěly plně ke svému cíli, např. v podobě teoreticko-praktické diferenční morfologie, syntaxe či velkého diferenčního slovníku, které by mohli překladatelé snadno nalézt a využít při vzájemném překládání), 2) pozastavení praktického překládání v důsledku politických změn v r. 1989 a rozpadu Československa a 3) postupně vznikající téměř kompletně nová (od konce 90. let) generace překladatelů, která je však mnohdy (ne vždy!) málo dotčená již dříve nabytými znalostmi a zkušenostmi ze vzájemné spolupráce Čechů a Slováků na překladech; náročnost (literárních) překladů mezi češtinou a slovenštinou bývá podceňována.

A začněme – alespoň ve stručnosti – stratifikací obou dotčených jazyků, neboť právě ona, resp. odlišnosti v ní, jejich vzájemný poměr, plodí při úvahách nad slovensko-českým a česko-slovenským překladem nemálo otázek. Není to však samozřejmě jediný zdroj obtíží, jak uvidíme v bodech následujících.

[1] Poutal ji však i předtím. My toto období uvádíme jako období „objektivního" novodobého výzkumu. Tomuto období předcházela etapa teorie „československého jazyka", která se samozřejmě odrazila i v překládání, a další historická období můžeme mapovat i v 19. století i ještě hlouběji v minulosti (jakkoli v té nejstarší překladové historii se ze současného hlediska jednalo o hláskoslovné převody, nikoli o překlad v našem slova smyslu).

1. Poměr stratifikací českého a slovenského národního jazyka[2]

Základní (hrubé) členění mají samozřejmě český a slovenský jazyk blízké: spisovný jazyk, hovorové varianty spisovného jazyka (byť tady už rozdíly začínají), interdialekty (kam v češtině patří i nejrozšířenější interdialekt obecná čeština) a dialekty. Každý z jazyků má však jednotlivé útvary (ve slovenské lingvistice se častěji pracuje s termínem variety) zastoupené v jiné míře a s odlišnou distribucí, a situace tak není symetrická – proto při překladech narážíme na problémy. Zatímco do češtiny se hovorový a zejména nespisovný jazyk nejčastěji překládají právě za pomoci obecné češtiny (a je to již i záležitost jisté překladové konvence, neboť ani OČ není pro celé české – a zejména moravské a slezské území – přirozenou hovorovou mluvou) – nebo ještě spíše se překládá literárním „konstruktem" mluveného jazyka, založeném na obecné češtině, slovenština podobný útvar nemá. „Ve slovenštině chybí (tento) nadnářeční, popř. celospolečenský útvar rovný obecné češtině i poměrně etablovaný spisovný útvar mluvený, rovný češtině hovorové. Jako běžný mluvený jazyk se chápe průnik mluvené podoby spisovné slovenštiny a nespisovných prvků." (Sochová, 1991, s. 128)[3]. Je to dáno především odlišným historickým vývojem, a tím nemáme na mysli jen zvolený postup českých obrozenců, tj. ustavení spisovné češtiny na základě Bible kralické, což na značné části území vedlo minimálně z hláskoslovného a druhotně i morfologického hlediska ke značnému oddálení jazyka mluveného a jazyka psaného. Slovenština je mladší spisovný jazyk a vzhledem k tomu, že pro některé potřeby se na Slovensku ještě dlouho využívala čeština, začaly se určité vrstvy jazyka rozvíjet teprve tehdy, až vzešel společenský požadavek na využití slovenštiny (Budovičová, 1965, s. 36). Proto také, jakkoli se i ve slovenštině postupně ustavuje „standardní varieta jazyka", která, jak podtrhují slovenští lingvisté, není jen náhodným shlukem nespisovných prostředků, jež by narušovaly spisovnou či nářeční normu, ale je dynamickým subsystémem diasystému národního jazyka (Horecký, 1979, s. 225 – 227, Sokolová, Slančová, 1994, s. 225), nelze tuto varietu vnímat jako obdobu obecné češtiny. Logicky by tato varieta zřejmě měla odpovídat spíše češtině hovorové, ta však už v českých překladech pro převod „hovoru" – přinejmenším na českém území České republiky – nepostačuje. Vztah slovenského spisovného jazyka a jeho „standardní variety" neodpovídá vztahu spisovné a obecné češtiny. Zatímco v češtině jde, velmi zjednodušeně řečeno – a opět minimálně hláskoslovně a v závislosti na tom též morfologicky, o vztah historicky starší a novější verze češtiny, ve slovenštině se jedná o vztah spisovného jazyka (postaveného na současnějším jazyce, než tomu je u spisovné češtiny)

---

[2] Vzhledem k povaze článku nepůjdeme ani v tomto tématu ani v tématech následujících do přílišné hloubky. Považujeme za nutné zde tuto problematiku v obecných rysech načrtnout, jsme si však plně vědomi toho, že každé z témat (kapitol) by si vyžadovalo přinejmenším samostatnou studii.

[3] Z. Sochová tak uvádí s odvoláním na slovenské kolegy (Horecký – Buzássyová – Bosák, 1989).

a mluveného jazyka jako útvaru či variety vzniklé prolínáním spisovného jazyka, dialektů, slangů a kontaktových jevů.[4]

2. Ke zkoumání česko-slovenského překládání aneb „příbuznost oslabuje kontrast"

Překlad či převod mezi blízkými jazyky je čímsi špatně uchopitelným těžší než překlady z jazyků vzdálenějších.[5] Na tom se shodují snad všichni lingvisté danou problematikou se zabývající. Podívejme se ale na zkoumání česko-slovenského překládání od počátku (resp. od počátku jeho „novodobé" etapy).

Novodobá koncentrace na toto téma započala impulsem z konference v Liblicích (1954). Tématu se intenzivně začali věnovat např. Alois Jedlička, Viera Budovičová, Jaromír Bělič, Štefan Peciar a dále také Jozef Ružička, Konštanín Palkovič, František Miko či František Koli (a mnozí další). Množství článků se objevilo již koncem padesátých a počátkem 60. let 20. století.[6]

Základní pohled na úskalí česko-slovenského překládání se od té doby nezměnil. Směle můžeme při charakteristice obecných problémů sáhnout po slovech Aloise Jedličky z roku 1961: „Blízkost obou jazyků má pro překladatele dvojí nebezpečí: buď bude příliš pod vlivem slovenského originálu a setře leckterý osobitý rys českého vyjadřování, zvláště v rovině stylistické, nebo i poruší jeho zákonitosti (např. vazebné …), anebo z přílišné obavy, aby tyto osobitosti neporušil, bude se snažit o vyjádření odchylné od originálu i tam, kde by bylo zcela na místě vyjádření shodné s originálem (tak je tomu například, když se překladatelé zbytečně vyhýbají některým vazbám participiálním nebo infinitivním)."[7] A rovněž široce se již tehdy hovořilo o tom, že překlad takto blízce příbuzných jazyků není za prvé o nic snazší, ba naopak (viz citát A. Jedličky), a za druhé – či spíše právě proto – vyžaduje specifický přístup.

---

4 Podrobněji o standardní varietě slovenštiny/standardní formě slovenského národního jazyka viz Horecký (1979) či Slančová, Sokolová (1994).

5 Jak ve svých statích zmiňují např. V. Budovičová (1965), A. Jedlička (1967) či Z. Sochová (1991) ad.

6 V současné době se s velmi širokým záběrem česko-slovenským a slovensko-českým jazykovým vztahům věnuje Mira Nábělková (Nábělková, 2008) či další lingvistiky, jako např. Miloslava Sokolová, Květoslava Musilová či Dana Slančová, výsledkem jejichž činnosti je množství statí a také praktická česko-slovenská obousměrná jazyková příručka se cvičeními, pomáhající při studiu toho či onoho jazyka na pozadí toho druhého. (Sokolová, Musilová, Slančová, 2005). A objevují se u nich i poznámky k vzájemným překladům, soustavně se však touto problematikou nezabývají. Samostatně se tématu věnovala Sokolová hned z počátku devadesátých let, kdy mu věnovala kapitolu ve skriptech Český jazyk (Sokolová, 1991). Z pohledu kritiků či teoretiků překladu se kromě jiných témat občas věnují i přímo tématu česko-slovenskému např. literární vědec a překladatel Ján Zambor, spisovatel, překladatel, literární vědec, translatolog a publicistka Braňo Hochel či literární vědkyně, translatoložka a překladatelka Mária Kusá, literární historik a kritik Lubomír Machala či z mladé generace lingvistů a/nebo literárních vědců např. také Radoslav Passia nebo Marián Sloboda ad.

7 17. listopadu 2012 <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4805>

Při zkoumání jednotlivých konfrontovaných jevů je třeba zaměřit se i na míru využití prostředků v tom kterém jazyce, na jejich frekvenci, produktivnost typů a také na aspekt stylistický[8], neboť ten je u takto blízkých jazyků často jediným kritériem odlišnosti u formálně shodných jevů (Budovičová, 1965, s. 32). Se stejným důrazem pak hovoří opět Jedlička o obtížnosti překladu v ohledech syntaktických, neboť tenkrát na začátku 60. let (a nutno doplnit, že do jisté míry i dnes) to byla otázka porovnávacím způsobem málo prozkoumaná, a podtrhuje ji „zvláště u těch jevů, v nichž se slovenština liší od češtiny jen v detailech, např. jen mírou a způsobem využití syntaktického prostředku nebo jeho rozdílným stylovým příznakem" (Jedlička, 1961)[9].

Jsou ale i oblasti, v nichž se s názory na věc „dobově" (předpokládáme, že je to dáno především proměnou úzu) rozcházíme. Jakkoli jsou zejména Jedličkovy studie plné konkrétních příkladů, čemu všemu je třeba věnovat pozornost[10], což je nesporně cenné i dnes, objevují se tu názory velmi zjednodušeně řečeno s „obrozeneckým nádechem"[11][12]. Co tím máme na mysli: Jedlička ve svých statích např. připomíná význam přechodníků a jejich stylovou hodnotu, ovšem hovoří též pro jejich víceméně důsledné zachovávání v překladech – přestože z našeho pohledu nemají (resp. neměly) v obou jazycích zcela totožnou distribuci[13]. A dokonce se vyjadřuje ve smyslu, že jevy, kterých je čeština schopna (jakkoli je tak široce neužívá), by se mohly odvozovat ze slovenštiny a místy převádět do češtiny – např. i již

---

8 Rozdílům ve stylech v češtině a slovenštině se své Stylistice věnoval např. J. Mistrík (1970). Ze současných publikací zmiňme již jednou připomínanou učebnici Slovenčina a čeština (Sokolová, Musilová, Slančová, 2005). I zde se lingvistky v jedné kapitole této oblasti věnují. Nejedná se však o srovnávací přístup v praktickém slova smyslu. Jde spíše o popis stylů v obou jazycích s ohledem na jejich podobný vývoj… Daného problému si však autorky vědomy jsou a rovněž na něj upozorňují („Špecifickou problematikou umeleckého štýlu vo vzťahu češtiny a slovenčiny je aj česko-slovenský a slovensko-český preklad umeleckých diel.", 2005, s. 150).

9 20. listopadu 2012 http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4805

10 „Bylo by potřebí všimnout si poměru konstrukcí s trpným a činným rodem v obou jazycích, všimnout si poměru obou prostředků pro vyjádření trpného rodu, opisného a zvratného pasíva; větší pozornosti by zasloužilo i sledování některých dalších případů pořádku slov, zvláště ve spojení s aktuálním členěním věty, s její rytmizací v uměleckém stylu apod." (Jedlička, 1961, 25. listopadu 2012, http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4805)

11 Byť je třeba brát v úvahu, že míra užití hodnocených jazykových jevů se za 50 let jistě změnila.

12 Nelze však takto hovořit o statích V. Budovičové či Z. Sochové, jež jsme výše zmiňovali též. (Na druhou stranu předmětem jejich statí byl popis vztahů češtiny a slovenštiny, nikoli přímo kritika překladu – proto ani není přímé porovnání tohoto aspektu možné.)

13 R. Mrázek (1979) sice na jedné straně tvrdí, že „ze slovensko-českého kontrastivního a syntaktického aspektu těžko uvést nějaké nápadnější vzájemné diference.", připomíná však také, že „slovenština má typologicky poněkud větší předpoklady využívat polovětných… útvarů než čeština…", a upozorňuje, že pro mírně četnější užití přechodníku ve slovenštině mluví též morfologicky „snazší" tvary, tj. tvary formálně se nekryjící s jinými. (Mrázek, 1979, s. 18)

zmíněné přechodníky[14], ale zejména slovesa podílného opakování děje (*poobliekať sa*[15]) či některé typy infinitivních frází (*robiť robí dobře*[16]).

Dnes takový přístup příliš rozšířený není. Naše doba naopak dbá více na přirozené plynutí jazyka (a na funkční adekvátnost originálu) a preferuje, aby byl překlad čten (téměř) jako originální dílo, tj. pro čtenáře také psán přirozeným jazykem[17]. Ani jeden z úzů však sám o sobě dobrý překlad nezaručuje. Jedličkovy poznámky jsou plně využitelné i dnes.[18] A my se na současná úskalí česko-slovenského překládání podíváme pomocí sondy do převodu jednoho Pišťankova románu.

3. Peter Pišťanek po česky

V praktické části si představíme výběr[19] problémových jevů na překladu románu Petra Pišťanka (1960) Rivers of Babylon 1. Kromě stručné charakteristiky díla, jež nám má předestřít předpokládanou slovní zásobu a styl, si vymezíme několik základních tematických okruhů, jichž se naše analýza bude týkat.

---

[14] Současně Jedlička v kritice překladu upozorňuje zcela v souladu s dnešními názory na to, že není-li v překladu užito přechodníku, měl by být jeho význam nahrazen jinak, např. lexikálně, neboť je třeba dodržet řazení dějů… Tímto překladatelům zároveň vytýká, že často původní přechodníkové vazby překládají spojením slučovacím. (Jedlička, 1961, 20. listopadu 2012, http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4805)

[15] „V češtině nemáme od uvedených slovesných základů doloženy ekvivalenty s příslušným podílným významem. Proto se překladatelé buď vzdávají odstínů podílnosti a vyjádří jen prostý děj, nebo hledají ekvivalent ve vyjádření opisném. Slovesa tohoto typu s významem podílným nejsou ovšem ani češtině cizí (srov. např. *pozavírat okna;* zvláště častá jsou v literárním užití u autorů moravských, srov. *poprodat, porozdat* z J. Uhra, *pozarážet* ze Stránecké, *pozapisovat z* Nora, *pozahazovat, pozabíjet* z Kosmáka ap.). Může proto i překladatel uvažovat v jednotlivých případech o přejetí takového slovesa, chce-li adekvátně vyjádřit podílný odstín a nespokojí-li se s pouhým opisem. Předpoklady pro to v češtině existují.“ (Jedlička, 1961, 20. listopadu 2012, http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4805).

[16] „Překlady ze slovenštiny většinou oživují v literárním jazyce českém zcela vhodně tento typ infinitivu a nelze proti tomu mít ve vhodných případech námitky (srov. překlady *což o to, dát by se dalo; ale zasloužit si ji, to si ji nezaslouží ani za mák* ap.).“ (Jedlička, 1961, 20. listopadu 2012, http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4805)

[17] Čeští a slovenští lingvisté ve statích ze 60. let toto nerozporovali, přesto ale nebyl úhel pohledu týž. I toto téma, jako prakticky všechna obecněji zmíněná, by si vyžadovalo zvláštní studii. Českým a slovenským teoriím překladu se věnovala např. Zuzana Jettmarová ve své stati Czech and Slovak Translation Theories: The Lesser-Known Tradition (2008), jež vyšla jako součást publikace Tradition versus Modernity: from the classic period of the Prague School to Translation Studies at the beginning of the 21st century.

[18] A příspěvky našich lingvistů především ze 60. let (ale i později, do let 90.) jsou také téměř jediné v tomto smyslu využitelné, neboť současná kritika překladu mezi češtinou a slovenštinou je za prvé velmi zřídkavá a za druhé, pokud je, nebývá tak konstruktivní (což je dáno i tím, že se jí soustavně nikdo nezabývá).

[19] Vzhledem k tomu, že se jedná o sondu do jednoho románu, neaspirujeme (prozatím, v rámci jediného díla) na cílený průzkum všech problémových jevů v překladu mezi češtinou a slovenštinou. To bude možné až na širším materiálu. (S tím, že samozřejmě budeme sledovat i to, zda se současné problémové kategorie shodují se závěry výše zmiňovaných i se závěry dalších lingvistů, již se tématu v minulém století věnovali, a využijeme i jejich cenných podnětů).

Několik slov k autorovi a jeho románu. Peter Pišťanek (1960) patří ke střední generaci současných slovenských prozaiků. Publikovat začal časopisecky ve Slovenských pohľadoch na konci 80. let. Na širším literárním poli se proslavil nedlouho poté hned svým debutem, prvním dílem románové trilogie Rivers of Babylon (1991). Od té doby Pišťanek jednak dokončil započatou trilogii, poslední díl Rivers of Babylon 3 alebo Fredyho koniec vyšel v roce 2002, a jednak se též v mezičase i poté věnoval rovněž subtilnějšímu žánru, jakým jsou povídky.

Čeští čtenáři se s Pišťankovým prvním románem mohli ve své mateřštině setkat až skoro o dvacet let později, překlad Kristýny a Miroslava Zelinských vyšel v roce 2009 v nakladatelství Kniha Zlín. Nedlouho předtím (2008) vyšel česky Pišťankův soubor povídek Muzika, který byl slovensky publikován jako součást knihy Mladý Dônč, a nedlouho poté (2011) se dostal v češtině na pulty knihkupectví druhý díl trilogie Rivers of Babylon 2. Vše v překladu Kristýny a Miroslava Zelinských. Překlad závěru trilogie (Rivers of Babylon 3) prozatím vydán nebyl.

Pišťanek bývá v kritikách nazýván českým Vieweghem, nakolik je to oprávněné už musí posoudit každý sám. Dějištěm románu Rivers of Babylon 1 je jeden bratislavský hotel, zejména jeho kotelna a ředitelna, prostřednictvím kterých nahlíží čtenář do bratislavského podsvětí 90. let 20. století. Vyprávění se realizuje v er-formě, ale velmi plynule přechází od vypravěče přes vnitřní řeč postav až k dialogům, které jsou poměrně četné, ale nejsou graficky vyznačeny uvozovkami. Perspektivou vnitřního pohledu postav jsou líčeny rozsáhlé pasáže románu.

Jazyk originálního znění románu je podle všeho rodilými mluvčími vnímán jako do značné míry spisovný. Rozprávanie je vcelku vedené v spisovnom slovníku, ale práve na tomto neutrálnom pozadí sa zreteľne odrážajú jednotlivé vrstvy a akoby tematické skupiny slov. (Horecký, 1991, s. 121), t. j. setkáváme se zde s prvky z odborné terminologie (v kotelně), včetně profesního slangu, a rovněž s hovorovou vrstvou, jež je často motivovaná němčinou *(cimra, štamgast, štricák, hochštapler, šajba, hajzeľ, tajtrlík, pandrlák, chracheľ, frištik, gastarbeiter)*, či se slovní zásobou z oblasti vexlování. „Charakteristickú skupinu tvoria aj slová zo sexuálnej oblasti od spisovných neutrálnych slov až po hrubé, vulgárne slová. Celkový obraz hovorenosti jazyka používaného v románe dokreslujú také frazémy ako *sedieť na telefóne, odpichnúť sa od chodníka, čo čumíš, rašpľa sprostá,* ale aj výrazy ako *som ti povedal, si sa zbláznil* s neprízvučnými príklonkami na začiatku prehovoru.“ (Horecký, 1991, s. 122)

Hovorová slova, slangismy či odborné výrazy pro nás ale z hlediska překladu v zásadě problém nepředstavují: jasně nám totiž signalizují, že máme hledat překladový ekvivalent, ať už je takové hledání snadné či obtížné. Skutečným problémem jsou spíše a) jemné nuance ve významech týchž slov a jejich stylovém odstínu, b) jemné nuance slovosledné a AČV – rovněž i v souvislosti s jejich stylovým příznakem – a konečně také c) vrstvy (útvary či variety) jazyka, o nichž jsme hovořili v kapitole věnované stratifikaci (pro Čecha a převážně i Moravana je velmi obtížné si představit, že kotelník mluví jazykem, který by byl velmi blízký jazyku spisov-

nému)[20]. A právě proto, že v češtině je rozdíl mezi spisovným a mluveným jazykem podstatně větší, staví řeč postav v románu překladatele před volbu: jak daleko do obecné češtiny (či principiálně interdialektu) zajít či nezajít.[21]

Porovnání překladu s originálem nás vedlo ke stanovení prozatím pouze dvou, resp. tří velkých **skupin**, oblastí, v nichž se nejčastěji objevují zajímavé rozpory mezi původním a překladovým zněním, rozpory vedoucí k zamyšlení[22]. Základní lexikální rozdíly, rozdíly morfologické atp. jsme se rozhodli neuvádět, stejně tak jako neproblematické rozdíly syntaktické[23] a rovněž „chyby" dané zjevně přehlédnutím.

- **nežádoucí či sporné POSUNY různého druhu**, tj. jemné nuance ve významu shodných slov (např. i s ohledem na četnost, jejich kolokabilitu), stylová platnost a četnost syntaktických konstrukcí,
- **problematika STRATIFIKACE obou jazyků**, tj. volba útvaru/variety daného jazyka,
- **problémy „TVŮRČÍ"**, tj. individuální[24].

3.1. Posuny

Posun, či pomůžeme-li si termínem z didaktiky jazyka, interferenci, v této práci chápeme jako negativní mezijazykový transfer (v našem případě mezi blízce příbuznými jazyky). Dále je dělíme podle jazykové roviny, v níž k posunu došlo. Skupiny jsou ovšem prostupné a mnohdy lze samozřejmě jediný příklad popsat hned z několika hledisek (my jsme tu ovšem pro stručnost přistoupili k řazení podle „nejvýraznějšího" rysu, příklady v dalších neopakujeme).

---

[20] „Vzhledem ke specifičnosti českých poměrů nemohou být tyto [hovorové] prostředky přímo zadány, nasměrovány originálem, ať už jde o němčinu, ruštinu, francouzštinu, angličtinu atd., a tak překladatel vychází z vlastního odhadu hovorové potřeby textu, jeho „hladiny mluvenosti i hovorovosti", i z estetické únosnosti. Tu je patrně třeba vždy zvážit poměry dané těmito základními vztahy: typ vypravěče — typ postav — prostředí — typ obsahu dané pasáže — konkrétní lexikální jednotka, v níž by měl daný ukazatel vystupovat — stupeň důsledného užití v rámci kontextových mikrocelků i makrocelků." (Koževniková, 1979, s. 118)

[21] Tato otázka se netýká pouze překladů mezi CS a SK, ale v zásadě překladu mezi češtinou a téměř jakýmkoli cizím jazykem.

[22] U vědomí toho, že takové členění zdaleka nepostihuje vše. K jemnějšímu členění však chceme přistoupit až na větším materiálu.

[23] Tímto máme na mysli rozdíly v syntaxi obou jazyků, které jsou prokazatelné, zjevné, ale nečinívají v překladech potíže a nebývají zavádějící (svádějící k posunu).

[24] Tato skupina není systémová, je zařazena na okraj. Bezesporu patří tato oblast do problematiky překládání, jedná se však už o překladatelovo uchopení velmi specifické promluvy, jež nespadá přímo pod problematiku česko-slovenského/slovensko-českého překladu.

3.1.1. Posuny lexikální

Originál[25]	Komentář
Nie, z nich, dobrých cigáňov, to nebol nik. Museli by to predsa vedieť. Takého medzi sebou oni, dobrí cigáni, nemajú. To musel byť dáky **zlý** cigáň. (s. 80)	Distribuce adjektiva **zlý** a jeho významové pole nejsou v obou jazycích zcela totožné. Opozitem spojení *dobrý človek* v SK je podle KSSJ *človek zlý*, naproti tomu v češtině je opozitem *dobrého člověka* spíše *člověk špatný* (a *hodného člověka* pak *člověk zlý*). Zatímco adjektivem *zlý* v češtině častěji (rádoby) „objektivně" opisujeme nějakou trvalou vlastnost, adjektivem *špatný* více posuzujeme, dáváme hodnotící „příznak" (*dobrý/špatný,* dobře viditelné je to např. v opozici *dobrá – špatná známka*).
Překlad[26]	
Ne, z nich z dobrých cikánů to nebyl nikdo. Museli by to přeci vědět. Takového mezi sebou oni, dobří cikáni nemají. To musel být nějaký **zlý** cikán. (s. 83)	

Originál	Komentář
Staroba ho přikvačila. (s. 12)	Slovenská **staroba** se kryje významově s českým slovem *stáří*. KSSJ (pokročilé al. posledné obdobie ľudského života, vys. vek: *pokojná staroba, zabezpečená staroba)*, podobně česky v témže významu *klidné stáří, zabezpečené stáří.* Slovo *staroba* existuje v témže významu i v češtině, ale už v SSJČ je označeno za knižní (k bezpříznakovému stáří).
Překlad	
Staroba ho postihla. (s. 13)	

Originál	Komentář
…vľúdne sa spýta **starec** v špinavých montérkach... (s. 18)	Slovníkový význam je v zásadě týž, přesto ale není platnost slova v obou jazycích stejná. Slovenština

[25] Znění originálu citujeme z vydání PIŠŤANEK, Peter: Rivers of Babylon I. Bratislava: Archa 1991. s. 286. Dále u příkladů uvádíme pouze čísla stránek. Tučné písmo není původní, zdůrazňujeme jím sledovaný jev.

[26] Znění překladu citujeme z vydání PIŠŤANEK, Peter: Rivers of Babylon I. přel. Kristýna a Miroslav Zelinští. Zlín: Kniha Zlín 2009. Dále u příkladů uvádíme pouze čísla stránek. Tučné písmo není původní, zdůrazňujeme jím sledovaný jev.

Překlad …vlídně se zeptá **stařec** ve špinavých montérkách... (s. 18)	sahá v překladech po *starci* častěji než čeština. Mnohdy se sice *starec* a *stařec* dle paralelního korpusu kryjí (na 923 výskytů slovenského substantiva *starec* připadá 798 českých *starců*)[27], čeština však vykazuje tendenci k nedodržování označení starého člověka jako *starce* tak důsledně. (Lze najít též překladové varianty jako: *starý muž, starý pán, dědek, dědouch* apod. či se zaměňuje za konkrétní jméno/příjmení.)

Originál	**Komentář**
Kotolňa je temná, so zájdenými a **obitými stenami**. (s. 9) **Překlad** Kotelna je temná se zašlými, **obitými stěnami**. (s. 9)	Shoda se slovenštinou je v závěru věty nápadná, pro mluvčí přinejmenším češtiny z české části území příznaková. Pravděpodobně bychom dali přednost *otlučené zdi/stěně* ve shodě se SSJČ, kde se v heslu *otlouci* nabízejí příklady jako *otlučená zeď, roh, otlučené nádobí*. Oproti tomu heslo *obít*, resp. obíti SSJČ sice uvádí, avšak v nepatrně jiném významu: (co; co čím) pobít kolem n. na povrchu: o. cep; o. truhlu kováním, boudu prkny. Z toho lze usuzovat, že ve spisovném jazyce se s tímto významem užívá především sloveso otlouci a adjektivum otlučený, zatímco slovesa obít a adjektiva *obitý* lze v daném významu užít spíše v dialektech.

Originál	**Komentář**
Po očku pokukujú po **umývačkách**. Rácz chce umyť taniere, no Donáth ho zadrží. Netreba, povie. Baby to po nás umyjú.	Zde se překládá profese, chtělo by se říci termín, ale není to docela tak. Plně souhlasíme s překladatelem, že v češtině pouze *umývačka* příliš nefunguje a je třeba doplnit „čeho“… SSJČ existenci substan-

[27] http://korpus.sk:8088/manatee.ks/do_query?query=starec&in_corpus=0&start=0&cnt=30

Veď im za to kúrime, nie? (s. 33)[28] **Překlad** Pokukují po **umývačkách nádobí**. Rácz chce umýt talíře, ale Donát ho zadrží, Není třeba, řekne, ženské to po nás umyjí. Vždyť jim za to topíme, ne? (s. 35)	tiva *umývač/umývačka* v češtině dokládá (jakkoli jej ze současného pohledu nepovažujeme za slovo časté). I ve slovenštině je však běžnější spojení *umývačka riadu,* byť asociuje jako první spíše přístroj než člověka. To nás též vede k úvaze, zda by i v češtině nebylo vhodnější užít slova *myčka*. Neboť zatímco ve slovenštině se nádobí *umýva,* v češtině se častěji *myje.* Jako další možná varianta by v češtině připadal v úvahu též opis (ženská/paní na mytí nádobí atp.), ten už je však třeba upravovat a volit dle kontextu.

Originál	Komentář
Chutí? spýta sa s **plnými ústami**. (s. 33) **Překlad** Chutná? zeptá se s **plnými ústy**. (s. 35)	Nabízí se otázka, proč neužít česky *s plnou pusou*… Jistě lze namítat, že *s plnými ústy* je také „správně“, což je bezesporu pravda. Ale je třeba si také uvědomit, že oporu pro to, proč užít *pusa* (jakkoli určitě ani *ústa* nejsou na závadu), musíme hledat opět v charakteru postavy/hrdiny (zde sice mluví nyní vypravěč, ale jeho jazyk není často dalek jazyku postav, protože se s nimi prolíná) a v možnostech obou jazyků. Zatímco slovenština nabízí kromě *úst* až expresivní *papuľu* (již ovšem v tomto spojení užít nelze) a ještě expresivnější *hubu*, čeština nabízí kromě *huby* také podstatně méně expresivní *pusu*, kterou dnes již vnímáme jako běžně hovorovou (SSJČ ji hodnotí jako poněkud expresivní, ovšem i to se již od jeho vzniku o další krok setřelo).

Zejména tyto poslední dva příklady nemají vést k hodnocení, které chce jednoznačně tvrdit, co je vhodné užít a co nikoli, to je u překladů konec konců někdy obtížně stanovitelné, mají ale důrazně poukázat na to, že se v překladech mezi češtinou a slovenštinou objevují

[28] Uvádíme v jediném příkladu, slovo se však (stále v témž významu) opakuje.

sporná a potenciálně zavádějící místa (zde v lexikálním ohledu), jimž je třeba věnovat zvýšenou pozornost.

Originál	Komentář
kúpaliská **pukajú od návštevnosti** (s. 10)	Zdá se, že slovenština a čeština nevykazují v případě daného (původně ustáleného) spojení stejnou schopnost aktualizace, jakkoli ryze formálně je překlad naprosto adekvátní. Ve slovenštině je spojení *pukať od (*KSSJ uvádí: *smiechu, jedu, zlosti*) ve významu hodně se smát, hodně se zlobit, v češtině máme spojení *puknout/ -at/prasknout/-at čím,* např. vzteky. Podle všeho však čeština toto spojení používá převážně v souvislosti s pocity/emocemi, a jakkoli slovenština dle slovníku též, může zjevně snadněji aktualizovat. Česky může koupaliště praskat ve švech, praskání návštěvností považujeme za motivované slovenštinou.
Překlad	
koupaliště **praskají návštěvností** (s. 10)	

Originál	Komentář
(Rácz hovoří s policisty, kteří ho chtějí odvést a též vidět obsah jeho kapes.) Čo vám **jebe**? vypúli oči Rácz. Vari vám málo platím. Že takto zmätkujete? Z ktorého ste vlastne okrsku? (s. 180)	Vulgární sloveso *jebať* má v jazycích na východ od češtiny užití podstatně četnější, proto je už i v sousední slovenštině při volbě slov v expresivním vyjádření variantou méně výraznou či neobvyklou než v češtině[29]. Právě pro procentuálně nízké zastoupení slovesa v češtině, vyznívá překlad výrazně hruběji než originál. V češtině danému kontextu odpovídá zhruba význam: *vy jste se snad zbláznili* (či vulgárněji *posrali*).[30]
Překlad	
Vám **jebe**? vytřeští oči Rácz. Copak vám málo platím, že tak zmatkujete? Z kterého jste vlastně okrsku? (s. 183)	

[29] A souvisí to zřejmě i se známým územním členěním kultur/jazykových společenství dle typu vulgarismů: základní skupiny tvoří vulgarismy fekální a vulgarismy orientované sexuálně. Podrobněji se typologii věnoval ve stati Typology of Swearing in Slavonic and some Adjacent Languages v roce 1992 Ľubomír Ďurovič.

[30] Doložit domněnky slovníkovými hesly je bohužel v případě vulgarismů obtížné, opíráme se proto zejm. o vlastní znalost úzu, příp. znalost úzu osob z jiných částí našeho jazykového území.

3.1.2. Posuny syntaktické

Jakkoli lexikálním interferencím přikládáme nemalý význam, v mnoha případech mohou být vnímány i jako součást překladového přístupu a jako prostředek k navození „slovenské“ (či jiné národní) atmosféry (s výjimkou „skutečných“ chyb, jako tomu bylo např. u užití adjektiva zlý či substantiva staroba): a je už na každém překladateli, zda tento postup považuje za správný či nikoli. Podstatně obtížnějším polem je však z hlediska posuzování i z hlediska praktického překládání pole syntaktické. Domníváme se, že pro obecnější závěry je třeba učinit rozsáhlý výzkum českých a slovenských syntaktických konstrukcí i s ohledem na kontext a četnost jejich využití: proto berme tuto kapitolku jako ryze úvodní a pouze upozorňující na závažnost tématu.

Originál	Komentář
Vysrať na nich, rozhodne. My si budeme robiť svoje a do nich sa nebudeme starieť. (s. 77) S každým sa možno dohodnúť. Najprv podobrotky! (s. 78)	Infinitivní konstrukce jsou ve slovenštině častější než v češtině.[31] Tento typ vět bezesporu existuje i v češtině a jistě tu může být užit, chceme pouze připomenout, že běžněji se v češtině tyto věty užívají jako dvojčlenné (*vysereme se na ně*): jakkoli zde je třeba brát v potaz i typ vyprávění, v němž se v tomto případě nevlastní přímá řeč velmi těsně prolíná s vypravěčským partem, a proto není ani v češtině tato neosobní konstrukce pro takový typ vyprávění nevhodná. Motivace použití konstrukce prostřednictvím slovenštiny je ale nesporná.
Překlad	
Vysrat se na ně, rozhodne se. My si budeme dělat svoje a o ně se nebudeme starat. S každým je možné se dohodnout. Nejdříve po dobrém! (s. 81)	

Originál	Komentář
Sedem rokov je v dôchodku, treba **si** ešte trochu **požiť, zrelaxovať, vydýchnuť**. (s. 12)	Pro češtinu není bezespoječné řazení několikanásobných větných členů

[31] Mrázek (1979, s. 11) zaznamenává širší škálu infinitivních jednočlenných vět ve slovenštině než v češtině.

Překlad	v počtu více než dva příliš obvyklé, zejm. jedná-li se o členy nerozvité.[32]
Sedm let už má být v důchodu, je třeba **si** ještě trochu **užít, zrelaxovat, vydechnout**. (s. 12)	

Originál	Komentář
Mesto je veličizné, **pracovných príležitostí hŕba**. (s. 18)	Ve slovenské syntaxi se na rozdíl od češtiny četněji objevují shody s východoslovanskými jazyky.[33] Tímto rysem je i nevyjadřování slovesa být. V češtině považujeme tento rys za příznakovější.
Překlad	
Město je obrovské, **pracovních příležitostí hromada**. (s. 18)	

Originál	Komentář
Frapantné! pritaká šofér Ďula podlízavo, **stojac za Ráczom**. (s. 51)	Tento příklad ukazuje rozdíl slovenské polovětné konstrukce s přechodníkem oproti české větě vedlejší. Jakkoliv čeština přechodník též užít může, činí tak nepatrně méně často.[34] A zde skutečně v češtině užit přechodník není, nejedná se tu tedy o interferenci ve smyslu užití téhož prostředku, jako spíše o nevhodné zachování pořadí členů ve větě, jakkoli by změnu syntaktické formy měla následovat i změna slovosledná. Při ponechání slovosledu jsou pak od sebe v češtině nepřirozeně odděleny podmět a k němu se vztahující vedlejší věta přívlastková.[35] Pokud jde o samotné užívání přechodníků v překladech do češtiny, A. Jedlička naopak zastával názor, že by přechodníky měly být spíše zachovávány (viz kapitola 2). Ať už se ale přikloníme na tu či onu stranu, je zřejmé, že vzbuzuje-li téma takovéto usměrňující tendence, je při srovnávání češtiny a slovenštiny hodno pozornosti.
Překlad	
Přesně tak! přitaká šofér Ďula podlézavě, **který stojí za Ráczem**. (s. 53)	

[32] Domníváme se, že přesnější znění v češtině může být např. toto: *Už sedm let je v důchodu, chtělo by to ještě si tu pobejt/pobýt, trochu si odpočinout, vydechnout.* V žádném případě jej ale nepovažujeme za jediné možné, pouze se pokoušíme, kritizujeme-li, vážit, zda existují i jiné možnosti.

[33] Jak o tom hovoří např. Mrázek (1979, s. 4): „…v plánu syntaktickém slovenština sdílí, v protikladu k češtině, nejeden parametr charakteristický pro celou východní slovanštinu."

[34] „…slovenština má typologicky poněkud větší předpoklady využívat polovětných… útvarů než čeština, neboť ji vyznačuje jistý, byť nevelký, podíl prvků aglutinačních… Výhodou slovenského transgresívu je jeho tvarová jednotnost, neohebnost… a stabilní distinkce od verba finita (srov. nevýhodu č. forem typu *pracuje*…)." (Mrázek, 1979, s. 18)

[35] Tady předpokládáme, že se jedná vyloženě o nepozornost či záležitost redakční.

3.2. Volba kódu aneb asymetrická stratifikace češtiny a slovenštiny

Jakkoli bychom čekali, že na tomto poli budou vzhledem k asymetrické stratifikaci rozdíly mezi slovenskou předlohou a českým překladem největší, v tomto případě nebyly. Neznamená to však, že i tak není tato problematika jednou z nejpodstatnějších na poli překládání do češtiny (a konečně i z češtiny) – viz též pozn. 20. Proto se podívejme na několik příkladů i z této oblasti.

<table>
<tr><th>Originál</th><th>Komentář</th></tr>
<tr><td>Dobré, nie? spýta sa Ribana. (ptá se poněkud lehčí žena po sexu) So mnou môžeš hocikedy, keď dostaneš chuť. (s. 178)</td><td rowspan="9">Zatímco ve slovenštině není v hovoru ženy volnějších mravů shoda se spisovným jazykem/blízkost ke spisovnému jazyku rušivá, v češtině už ano.[36]
A nemáme na mysli pouze koncovku dobré, ale i výraz kdykoliv, který podle nás nezapadá do projevu stylově, samotnou volbou lexika. Podobně hodnotíme i důsledně spisovné koncovky v hovoru vexláka či koncovku shodnou se spisovným jazykem u vulgarismu[37].</td></tr>
<tr><td>Překlad</td></tr>
<tr><td>Dobré, ne? zeptá se Ribana. Se mnou můžeš kdykoliv, když dostaneš chuť. (s. 180)</td></tr>
<tr><td>Originál</td></tr>
<tr><td>Všetky veľké kšefty s valutami, s pašovanými cigaretami a podobne idú cez nich. S nimi sa neradno ťahať za prsty… Na nich bacha! Zdôrazní Urban. (s. 77)</td></tr>
<tr><td>Překlad</td></tr>
<tr><td>Všechny velké kšefty s valutami, s pašovanými cigaretami a podobným jdou přes ně. S nimi není dobré se dát do křížku… Na ně si dej pozor! zdůrazní Urban. (mluví vexlák) (s. 81)</td></tr>
<tr><td>Originál</td></tr>
<tr><td>Vidíš, akí sú všetci posratí? (s. 38)</td></tr>
<tr><td>Překlad</td></tr>
<tr><td>Vidíš, jak jsou všichni posraní? (s. 40)</td></tr>
</table>

[36] Jakkoli i v češtině lze přihlížet ke krajové příslušnosti překladatele (což v tomto případě bezesporu hraje roli), to už by ale bylo téma na zcela samostatnou studii. Jistě je ale třeba být otevřen diskusi při volbě mluveného kódu v překladu – pro větší část českého území jím sice obecná čeština je, nikoli však pro zemi celou, a překladatel překládá do „svého“ mateřského jazyka…

[37] Je pravdou, že slezské a východomoravské dialekty tuto shodu mají – pak by ale ve větě mohlo dojít i k jiným náznakům hovorovosti, které by mluvenost projevu podtrhly a především celý projev zautentizovaly.

3.3. „Tvůrčí“ problémy. Jazyk Zdravka G.

Pro zajímavost tu uvádíme řešení překladu mluvy cizince, Jugoslávce, jehož českou variantu považujeme přinejmenším za spornou. Zatímco v původním znění jsou v jazyce patrné znaky jihoslovanského jazyka v kombinaci s německými prvky, neboť Zdravko pracuje ve Vídni, v češtině se cizincův projev (jakkoli ne vždy jsou varianty mluvy Jihoslovana voleny nevhodně) celkově blíží trochu nešťastně spíše jazykové vadě (viz níže konkrétní příklady s komentářem). Tímto problémem chceme zástupně poukázat zejména na to, že překladům obecně i překladům ze slovenštiny je věnována malá péče jak na poli překladu samého, tak i na poli redakčním[38].

Originál	Překlad	Komentář
A začo mi to rozprávaš? (s. 58)	A proč mi to tady mluvyš? (s. 61)	Překladatel se rozhodl udělat chybu jinde a je pravdou, že délky v češtině obecně představují pro většinu Slovanů problém; ale „začo“ odkazuje přímo k jihoslov. jazykům (зашто) a mohlo to obdobně zůstat i v češtině.
Môžete, **da** mi dáte opäť **sobu broj** tri**naest**? spýta sa Zdravko G. Trinaest je jeho šťastné číslo. (s. 58)	**Můšete**, dáte mi opět **pokúj** tšinást? zeptá se Zdravko G. Tšinást je jeho šťastné číslo. (s. 61)	Slovenský text obsahuje jasné jihoslovanské rysy (gramaticko-syntaktické /*da*/ i lexikální /*soba, broj*/) na rozdíl od překladu.
Môžem **da** zavolám dolu do baru. (s. 67)	Můšu já zavolat do **bar**? (s. 69)	Slovenština opět vykazuje jihoslovanské rysy, zatímco v češtině se neskloňuje (*do bar*), což kromě bulharštiny není pro ostatní slovanské jazyky přirozené (byť spojení jako *v bar* bychom si uměli představit, tam je to však umožněno kolokabilitou předložky *v*). A též ani *můšu* v češtině nepůsobí jako autentická chyba Jihoslovana.

[38] Což souvisí s tím, že humanitní obory obecně a překlady beletrie zvlášť jsou velmi podhodnocené.

Kako sa imaš? (s. 67)	**Jaký** se máš? (s. 70)	Ani záměna adverbia za adjektivum se nezdá jako vhodné řešení. Jednak není přímého důvodu, proč by cizinec slovanského původu užíval tento tvar, a jednak podoba *kako* lépe odkazuje k tomu, že mluvčí je rovněž Slovan.
Dále uvádíme pro úplnou představu několik dalších ukázek bez komentáře:		
Mal som mnogo operácií, znaš? … Mnogo som slúžil. Privatni krankenhaus, znaš? Málo doktorov. Mnogo pacientov. Som najbolji lekár, všetci pacienti hoču mňa, da ich operujem. (s. 67)	Měl jsem chodně operace, viš? … Chodně jsem sloužil. Soukromá krankenhaus, viš? Málo doktori. Chodně pacienti. Sem najlepčí dóktor, všichni pacient chtít mě, tak je operujú. (s. 70)	
Ako radiš danas večer? (s. 68)	Kam míšit dnes večír? (s. 70)	
Prečo je tu taká zima? (s. 68)	Proš je tady taková zíma? (s. 71)	

Závěr

Jakkoli je naše analýza překladu jediného díla subtilní a ukazuje pouze zlomek obtíží, jež při česko-slovenském překladu nastávají, domníváme se, že dostatečně podtrhuje potřebu 1) česko-slovenských lingvistických výzkumů zaměřených vyloženě diferenčně, 2) potřebu česko--slovenského a slovensko-českého slovníku „pro překladatele", tj. nikoli pouze s prostými překladovými ekvivalenty[39], ale též s dostatečně širokým příkladovým aparátem a popisem stylových příznaků v obou jazycích (na což jinými slovy upozornila již v roce 1991 Zdeňka Sochová[40] a což v teoretické rovině shrnul dokonce už v roce 1961 Alois Jedlička[41]).

---

[39] Slovníky, které máme k dispozici, jsou zajisté slovníky velmi kvalitní, přece jen jsou ale pro zmiňované potřeby„malé"… „Vedle menšího, ale znamenitého *Slovensko-českého slovníku* Ž. **Gašparíkové** a A. **Kamiše** (2. vyd., Praha 1984) je prvním relativně úplným konfrontačním slovníkem *Česko-slovenský slovník* (Bratislava 1979, chystá se 3. vyd.). Ve více než 70 000 heslech konfrontuje současnou živou slovní zásobu obou jazyků, s přihlédnutím ke klasické krásné literatuře i k specifickým reáliím. Má bohatou exemplifikaci, zejm. též ve frazeologii. Byl příznivě přijat odbornou kritikou." Hodnotí v roce 1991 stav Z. Sochová. (1991, s. 130)

[40] „Jen u jazyků tak blízce příbuzných, jakými jsou čeština a slovenština, může vůbec přicházet v úvahu idea překladového slovníku diferenčního, u něhož se v ostatních složkách lexika předpokládají podstatné shody… " (Sochová, 1991, s. 129) „Zásadně důležitá je výstižná ekvivalentace (tj. uvádění ekvivalentů). Tu jde buď o maximální ekvivalenci lexikálně sémantickou, nebo o ekvivalenci nemaximální (dílčí významovou), nebo o ekvivalenci kontextovou. To je otázka paralelních polysémních ekvivalentů. Při ekvivalentaci by se mělo vycházet z významové struktury polysémních heslových lexémů východiskového jazyka a nepostupovat

Literatura

BUDOVIČOVÁ, Viera: Z konfrontačnej lexikológie príbuzných jazykov – lexikálne paralely v slovenčine, ruštine a češtine. In: Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby II. Praha: UK 1983, s. 257 – 273.

BUDOVIČOVÁ, Viera: Z konfrontačného štúdia češtiny a slovenčiny. Československý model dvojjazykovej komunikácie. In: Slavica Pragensia, 1982, roč. 25, s. 25 – 38.

BUDOVIČOVÁ, Viera: K problematike pomeru slovenčiny a češtiny ako východiska konfrontačného studia. In: Slavica Pragensia, 1965, roč. 7, s. 29 – 40.

DOLNÍK, Juraj: Spisovná slovenčina a čeština. In: SAS, 1999, roč. 28, s. 39 – 52.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján – kol. Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 429 s.

HORECKÝ, Ján: Jazykový obraz bratislavského polosveta. In: Kultúra slova, 1993, roč. 27, č. 4, s. 119 – 122.

HORECKÝ, Ján: Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. In: Slovenská reč, 1979, roč. 44, č. 4, s. 221 – 227.

JEDLIČKA, Alois: Jazyková problematika překladů ze slovenštiny do češtiny. In: Naše řeč, 1961, roč. 44, č. 1 – 2, Dostupné na WWW: http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4805.

JEDLIČKA, Alois: O překládání ze slovenštiny – tentokrát kriticky. In: Naše řeč, 1967, roč. 50, č. 1, 19. Dostupné na WWW: http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?lang=en&art=5249.

JEDLIČKA, Alois. Kořeny a rozvoj konfrontačního studia češtiny a slovenštiny. In: Slavica Pragensia, 1982, roč. 25, č. 4 – 5, s. 11 – 24.

KOŽEVNIKOVÁ, Květa: Stylová diferenciace prostředků běžně mluveného jazyka jako problém překladatelský. In: Naše řeč, 1979, roč. 62, č. 3, s. 113 – 120.

---

mechanicky podle rozdílných nesynonymních ekvivalentů… Je také nutné vymezit kompetenci synonymních ekvivalentů. V zásadě by se měly uvádět jen příznakově (sémanticky a stylově) nejbližší. Synonymní prostředky mají úlohu diferenciační a jejich nadměrné hromadění může vést až k heterovalenci.“ (Sochová, 1991, s. 130)

[41] „Je to oblast dosud málo porovnávacím způsobem prozkoumaná, zvláště u těch jevů, v nichž se slovenština liší od češtiny jen v detailech, např. jen mírou a způsobem využití syntaktického prostředku nebo jeho rozdílným stylovým příznakem. Rozbor překladového materiálu nám mnohdy teprve odhaluje detailní problematiku. Zbytečné odchylky od konstrukcí a prostředků originálu na straně jedné nebo nenáležité shody s ním na straně druhé prozrazují často rozdílné tendence, které se v obou jazycích projevují. Srovnání překladů s originálem poskytne nám vhodný výchozí materiál pro porovnávací studium některých otázek.“ (Jedlička, 1961, 26. listopadu 2012 http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4805) Jak jsme uvedli, od Jedličkovy doby kvalitní slovníky pochopitelně vznikly, pro potřeby překladu beletristických textů však stále nejsou plně dostačující a téma není ani po teoretické stránce plně vyčerpané (zcela vyčerpané jistě nebude nikdy, neboť jazyk je živý systém, přiblížit ideálu se ale bezesporu lze).

MRÁZEK, Roman: Kontrastivní charakteristika syntaktického systému současné spisovné slovenštiny a češtiny. In: Slavica Slovaca, 1979, roč. 14, č. 1, s. 3 – 22.

PECIAR, Štefan: O potrebe konfrontačného výskumu slovenčiny a češtiny. In: Slovenská reč, 1971, roč. 36, s. 209 – 215.

RUŽIČKA, Jozef: Niekoľko poznámok na okraj prekladov z češtiny. In: Slovenská reč, 1961, roč. 26, č. 3, s. 129 – 140.

SOCHOVÁ, Zdeňka: Blízké jazyky a konfrontační lexikografie. In: Naše řeč, 74, 1991, č. 3, s. 124 – 131.

SOKOLOVÁ, Miloslava: K porovnaniu vzájomných prekladov z češtiny a slovenčiny. In: Český jazyk (diferenčné javy a cvičenia). Košice: FF Univerzita P. J. Šafárika 1991. s. 110 – 126.

SOKOLOVÁ, Miloslava – SLANČOVÁ, Dana: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: SAS, 1994, č. 23, s. 225 – 240.

SOKOLOVÁ, Miloslava – MUSILOVÁ, Květoslava – SLANČOVÁ, Dana: Slovenčina a čeština. Bratislava: UK 2005. 179 s.

Citované slovníky

Krátky slovník slovenského jazyka (KSSJ) v elektronické podobě: http://slovniky.korpus.sk

Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ) v elektronické podobě: http://ssjc.ujc.cas.cz

Vetné formy vyjadrenia zaradenia a vlastnosti v slovenčine

Peter Gregorík
Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda, Trnava

V našom príspevku sa zaoberáme syntaktickými formami vyjadrenia zaradenia a vlastnosti v slovenčine. Vychádzame z predpokladu, že veta ako základná komunikačno-informačná jednotka je realizáciou ustálenej sémanticko-syntaktickej schémy súvzťažnej s prvkami istej komunikačnej mikrosituácie. Tieto mikrosituácie vymedzujeme v rámci istých elementárnych vetných štruktúr, akými sú vyjadrenie existencie, stavu, vlastnosti, polohy a pohybu, odovzdávania a vlastnenia informácie, vlastnenia, činnosti a pod. Elementárna vetná štruktúra je teda abstrakcia najvyššieho stupňa pri odraze mimojazykovej skutočnosti v jazyku vymedzená spoločným kategoriálnym rysom. Napr. v rámci elementárnej vetnej štruktúry vlastnenie a odovzdávanie informácie je jednou z mikrosituácií *niekto oznamuje niečo niekomu*. Táto mikrositácia vyžaduje toho, kto oznamuje (zdroj), toho, kto informáciu prijíma (recipienta) a samotnú informáciu. Jazyk, samozrejme, nemôže zobraziť skutočnosť bezprostredne a v úplnosti, ale iba výberovo. V jazykovom sprostredkovaní tejto mikrositúcie má ústredné miesto predikátor, ktorý usúvzťažňuje jednotlivé prvky, participanty danej mikrosituácie. Vlastnosť predikátora vytvárať funkčné pozície budeme v zhode s P. Karlíkom (Grepl – Karlík, 1998, s. 29) nazývať intenčnou schopnosťou a konfiguráciou participantov, súhrn funkčných pozícií konkrétneho predikátora označujeme jeho intenčným poľom. Participantom budeme teda nazývať funkčnú pozíciu predikátora.

1. Vyjadrenie zaradenia a vlastnosti

Termín **zaradenie** definujeme ako príslušnosť do istej všeobecnej vonkajšej triedy (*Človek je cicavec. Superman je jeden z akčných hrdinov. Morféma je jazyková jednotka.*) Pri **vlastnosti** sa opierame o Krátky slovník slovenského jazyka, ktorý vymedzuje dva významy: 1. základná povahová črta človeka, prirodzená podstata človeka; 2. podstatný ráz niečoho, črta, ktorou sa nejaká vec odlišuje od inej veci. (*Žofia je veľmi usilovná. Moje auto je červené.*) Predikátory v rámci elementárnej vetnej štruktúry zaradenie a vlastnosť majú stavový charakter, avšak realizovať sa môžu aj pomocou činnostných slovies. Bežne sa totiž v jazyku rozlišujú činnostné a stavové, resp. akčné a statické slovesá. Sloveso v úlohe predikátu sa považuje za sémantické jadro vety a na základe toho možno aj vety vnímať ako akčné či ako statické. Keďže termín predikát má v jazyku širší význam a naša práca je zameraná sémanticky, používame termín predikátor, ktorý definu-

jeme ako sémantické jadro vety, ktoré okolo seba otvára funkčné pozície pre sémantické participanty vety. Pri akčných slovesách je s predikátorom najčastejšie spätý participant agens, ktorý aktívne spôsobuje dej, pričom tento dej môže, no nemusí prechádzať na iný participant vetnej štruktúry. Vo vetách so statickým predikátorom nie je aktívny participant a stav vyjadrený predikátorom, a tak neprechádza na iný participant. Najbežnejším formálnym vyjadrením pre statický participant vyjadrujúci vlastnosť či zaradenie je spojenie sponového slovesa a prisponového výrazu, napr. *Karol je učiteľ. On už je raz taký. Stále som hladný.* a pod. V takýchto vetách je len ľavointenčný participant, ktorý sa dá vo všeobecnosti charakterizovať ako nositeľ vlastnosti (v ďalšej časti práce budeme túto pozíciu špecifikovať). Pravda, popri základnej podobe takýchto viet možno vlastnosť vyjadriť aj pomocou viet, v ktorých je použité primárne akčné sloveso: *Peter hrá futbal. Dcéra spieva v opera. Syn študuje matematiku.* Akčný charakter takýchto viet je neutralizovaný, ak je kontext vety taký, že nejde o vyjadrenie činnosti, ale z činnosti vyplývajúcej vlastnosti. Činnosť sa bežne realizuje s ohľadom na istý čas, je teda časovo zaraditeľná. Uvedené vety však nemusia odkazovať na činnosť prebiehajúcu v konkrétnom čase, ale môžu prisudzovať subjektu príznak, ktorým sa tento subjekt bližšie charakterizuje, či už z hľadiska vlastnosti alebo istého zaradenia:

(1) *Peter hrá futbal.* → *Peter je futbalista.*

(2) *Dcéra spieva v opere.* → *Dcéra je operná speváčka.*

(3) *Sused fajčí.* → *Sused je fajčiar.*

Takéto vety stoja v rámci binárnej opozície akčnosť/stavovosť proti vetám s jednoznačne akčným významom:

(4) *Peter hrá na ihrisku od šiestej futbal s kamarátmi. / *Peter je od šiestej na ihrisku futbalista.*

(5) *Dcéra dnes prvýkrát spievala v opere. / *Dcéra dnes bola prvýkrát speváčkou v opere.*

(6) *Sused od rána fajčí jednu cigaretu za druhou. / *Sused je od rána fajčiarom jednej cigarety za druhou..*

Na uvedených príkladoch sa zreteľne ukazuje rozdiel medzi stavovou (1), (2), (3) a akčnou (4), (5), (6) realizáciou vety, teda predikátorovým významom toho istého slovesa. Ak použijeme sloveso v stavovom význame (1), je predikátor zložený z plnovýznamového slovesa a podstatného mena, ktoré v tomto prípade vyjadruje spolu so slovesom činnosť charakteristickú pre participant **nositeľ vlastnosti**.

Uviedli sme, že predikátor je v takýchto prípadoch zložený, čo vyvoláva otázku, ako chápať takéto zložené útvary z vetnočlenského hľadiska. V činnostnom význame sa z vetnočlenského hľadiska predikátorom *hrá* vo vete *Peter hrá futbal.* vyjadruje druh činnosti (*futbal*), ktorú si sloveso svojím významom vyžaduje, ide teda o predmet vety. V stavovom význame však spojenie *hrať futbal* ako celok charakterizuje podmet vety. Formálne sú síce členy predikátora spojené

väzbou, no významovo tvoria jednu jednotku, pre ktorú jazyk nemá jednoslovný ekvivalent (**futbalovať*).

Z hľadiska tradície a zaužívaného chápania v slovenskej lingvistike však, samozrejme, nič nenamietame proti klasickému chápaniu (prísudok + predmet) takýchto konštrukcií, len sme chceli poukázať na možnú nezhodu medzi vetnočlenským chápaním členov vo formálne totožných, no významovo rozdielnych syntagmatických konštrukciách.

2. Charakteristika jednotlivých participantov

Ako sme už uviedli, participant chápeme ako funkčnú pozíciu vyžadovanú predikátorom buď obligatórne, buď potenciálne. Ako uvádza P. Karlík (Grepl – Karlík, 1998, s. 13): „Participanty sémantické struktury věty lze charakterizovat jako jisté role, odpovídajíci účastníkům" nebo relevantním „okolnostem" typizovaných reálnych situací. Jde např. o takové role, jako agens, patiens, recipient, iniciátor, posesor, prožívatel, místo, směr a pod." V rámci elementárnej vetnej štruktúry zaradenie a vlastnosť sme vymedzili tieto participanty:

1. Nositeľ vlastnosti je kategoriálnym participantom, teda participantom, ktorý je vo vetnej štruktúre obligatórne prítomný. Vyjadruje entitu, ktorej prislúcha istá vlastnosť. Nositeľom vlastnosti môžu byť tak živé, ako i neživé substancie. Formálne sa nositeľ vlastnosti vyjadruje:

- nominatívom: ***Mišo*** *je vysoký.* ***Snaha*** *je predpokladom úspechu. Nové* ***autá*** *sú omnoho bezpečnejšie ako staršie modely.*

- genitívom: ***Niekoľko áut*** *bolo červených.*

- datívom: *Vlastnosť znelosti sa priraďuje všetkým slovenským* ***samohláskam****.*

2. Nositeľ zaradenia je tiež kategoriálnym participantom. Je významovo blízky nositeľovi vlastnosti, avšak nevyjadruje sa ním entita charakterizovaná istou vlastnosťou, ale entita, ktorá sa zaraďuje do istej všeobecnej klasifikačnej triedy. Oproti nositeľovi vlastnosti je tento participant špecifický tým, že zvyčajne nemôže byť súčasťou mikrosituácie, v ktorej je obligatórne vyjadrený participant hodnotiteľ (termín prevzatý z práce E. Tibenskej, 2012), keďže jeho príslušnosť do istej triedy je nadindividuálne platná. Naproti tomu nositeľ vlastnosti môže byť hodnotený z hľadiska participanta hodnotiteľ, najmä ak je vlastnosť vyjadrená kvalitatívno-hodnotiacim adjektívom.

Peter je učiteľ. → **Peter sa* ***mi*** *zdá byť učiteľom.* (zaradenie)

Peter je šikovný. → *Peter sa* ***mi*** *zdá šikovný.* (vlastnosť)

I vo vetách s nositeľom zaradenia však môže byť zaradenie do istej triedy subjektívne rozvité fakultatívnym prívlastkom, ktorý však nie je obligatórnou súčasťou vetnej schémy.

Tiger je ***prekrásna*** *šelma. Winston Churchill bol* ***úžasný*** *politik.*

Okrem nominatívu môže byť nositeľ zaradenia vyjadrený aj akuzatívom. Vtedy je však v objektovej pozícii:

*Vymenovala **ho** za svojho zástupcu. Určili **ho** za vedúceho.*

3. Hodnotiteľ je participant, ktorým sa vyjadruje, že vlastnosť pripisovaná nositeľovi platí iba relatívne vzhľadom na subjekt hodnotiteľa. Ako píše Eva Tibenská (2012, s. 92): „Existuje aj možnosť navonok sa prejavujúcu vlastnosť relativizovať a stvárniť ju ako platiacu iba relatívne, vo vzťahu k externe (formou datívu) vyjadrenému participantu **relátor** so špecifikáciou **hodnotiteľ.**" Tento participant pridáva zobrazovanej skutočnosti subjektívny odtienok, ako to vidno na uvedených príkladoch:

Cesta lietadlom je najbezpečnejší spôsob dopravy.

*Cesta lietadlom **mi** pripadá bezpečná, no moja žena z nej má hrôzu.*

4. Benefaktor sa môže vo vetách vyskytnúť z hľadiska ich úplnosti Benefaktorom sa vyjadruje, vzhľadom na koho jazykovo stvárňované vyjadrenie platí. Najčastejšie sa vyjadruje datívom:

*Stal sa **mi** priateľom. Kabát je **mu** veľký.*

5. Aktor je aktívny subjektový participant, ktorý chápeme podobne ako E. Tibenská (2012, s. 135) ako aktívny subjekt, ktorý vykonáva dej, ktorý prechádza na inú, objektovú substanciu. Z hľadiska viet vyjadrujúcich zaradenie do istej triedy sa ním vyjadruje participant, ktorý spôsobuje, aby iná substancia – nositeľ zaradenia – nadobudol svoje zaradenie:

***Spoluhráči** ho určili za kapitána. **Ostatní** ho urobili na turnaji rozhodcom. **Rada** ho vymenovala za riaditeľa. **Riaditeľ** ho stanovil ako vedúceho projektu.*

3. Jazykové mikrosituácie

V rámci elementárnej vetnej štruktúry zaradenie a vlastnosť sme vymedzili štyri základné jazykové mikrosituácie, ktoré sú zjednotené spoločným kategoriálnym participantom, ale líšia sa konfiguráciou ostatných sémantických participantov vety:

- **niekto/niečo sa niekam zaraďuje/nezaraďuje,**
- **niekto zaraďuje niekoho do nejakej triedy,**
- **niekto sa zaraďuje do istej triedy a zároveň mu tým prislúcha istá vlastnosť,**
- **niekto/niečo má/nemá nejakú vlastnosť.**

3.1. Jazyková mikrosituácia „niekto/niečo sa zaraďuje/patrí do istej triedy"

Jadro viet v tejto podskupine tvoria predikátory, ktorými sa vyjadruje, že ľavoointenčný participant patrí do istej všeobecnej triedy, v ktorej funguje ako jeden z jej prvkov (*Veľryba je cicavec.*) alebo sa naň vzťahuje činnosť vyjadrená predikátorom, pričom táto činnosť má charakter povo-

lania či zamestnania alebo vyplýva z istej funkcie (*Žofia je učiteľka. Tajomník je zodpovedný za správny zápis štátnej skúšky.*)

Sémantická štruktúra má podobu: **nositeľ** $_{\text{zaradenia}}$ **– zaradenie**

Gramatický vzorec má najčastejšie formu: $\mathbf{S_N - VF_{COP} + S_N/S_I}$

Rozdiel medzi zaradením do istej triedy a vyjadrením vlastnosti vyplýva z toho, že v prvom prípade ide o externe danú charakteristiku vyplývajúcu z istej funkčnej či hierarchickej pozície v systéme či napr. v práci, pri vlastnostiach (*Je fajčiar.*) ide o interne danú charakteristiku vyplývajúcu z poznania subjektu, ktoré však nevyjadruje, že subjekt je zaradený do istej triedy či pozície.

Okrem základnej podoby **spona + meno** sa používajú ako predikátor aj iné, plnovýznamové slovesá, ako napr. *patriť (medzi), zaraďovať (sa), uvádzať (sa), prislúchať* a pod. Gramatický vzorec takýchto viet má podobu:

$\mathbf{S_N}$ **– VF – prep S**

Príklady: *Hemingway patrí medzi spisovateľov stratenej generácie. Ivan Krasko sa zaraďuje k slovenskej literárnej moderne. Slováci prislúchajú k Slovanom.*

Slovesné tvary ako *zaraďovať sa, uvádzať sa* sú špecifické tým, že umožňujú transformácie do podoby viet, v ktorých sa uvádza substancia realizujúca triedenie:

Ivan Krasko sa zaraďuje k slovenskej literárnej moderne. → Literárna kritika zaraďuje Ivana Kraska k slovenskej literárnej moderne.

Darfur sa neuvádza medzi známkovými krajinami. → Katalóg Michel neuvádza Darfur medzi známkovými krajinami.

a) Všeobecne platné zaradenie do istej triedy

Do tejto skupiny viet patria také vety, ktoré sú vybudované na vzťahu hierarchických vzťahov hyponymie a hyperonymie (o termínoch píšu napr. Horecký – Buzássyová – Bosák a kol, 1989, s. 22 - 23; Mistrík, 1997, s. 115 – 116; Dolník, 2003, s. 89; Ripka – Imrichová, 2004, s. 84). Vety z tejto podskupiny neodkazujú na individuálne vnímané subjekty, ale na všeobecne chápané subjekty vo vzťahu k ich príslušnosti v rámci istej triedy. Ide o vzťahy systémovej nadradenosti a podradenosti, teda o vzťah prvku systému k systému ako celku, napr. vo vetách *Ploskuľa mliečnobiela patrí medzi ploskavce. Stolička je nábytok. Pes je domáce zviera.* No ako uvádza P. Karlík, môže ísť aj o vzťah menej systémovo zreteľný (Grepl – Karlík, 1998, s. 61), napr. *Mačka je šelma.* V takýchto vetách sa totiž okrem zaradenia do istej triedy vyjadruje aj špecifická charakteristika nositeľa, a zároveň nie každý používateľ jazyka zrejme považuje mačku za šelmu, čím sa spomínaný systémový zreteľ oslabuje.

Ďalšie príklady: *Muchotrávka červenkastá, nazývaná tiež rompa, je jedlá huba. Latinčina patrí medzi mŕtve jazyky. Mäkkopodnebnými spoluhláskami sú k, g a ch. Kapor a sumec sa zaraďujú medzi sladkovodné ryby. Latiméria divná patrí do triedy stopkatoplutvých rýb.*

b) Individuálne platné zaradenie do istej triedy

Na rozdiel od predchádzajúceho typu sem patria vety, v ktorých sa odráža vzťah jedinečnosti subjektu vo vzťahu k všeobecnosti predikátora. Vety by sa bez konkretizácie subjektu mohli chápať ako významovo neúplné alebo úplne nezmyselné, ako to vidieť na vetách (1) a (2):

(1) *Môj pes Uru je kríženec.* → **Pes je kríženec.*

(2) *Kniha Prelet nad kukučím hniezdom je román.* → **Kniha je román.*

V istých prípadoch môže byť vzťah všeobecnosti a jedinečnosti obrátený, teda istý všeobecný subjekt sa charakterizuje v rámci individuálne špecifikovaného predikátora. Táto špecifikácia sa realizuje najmä prívlastkom:

(3) *Russel teriér je môj najobľúbenejší pes.*

(4) *Byť letuškou je mojím vysneným povolaním.*

Priradiť sem môžeme aj predikátory vyjadrujúce rodinné či osobné vzťahy:
Rasťo je môj brat. Danka je moja dobrá kamarátka.

Hoci veta (3) by mala zmysel i bez špecifikácie prívlastkami *môj najobľúbenejší*, vyjadrovala by však iba prosté zaradenie do istej triedy. Veta (4) by bez použitia prívlastkov dokonca vyznela veľmi neprirodzene (*Byť letuškou je povolaním.*). V jazyku však existujú vetné štruktúry ako *Letuška patrí medzi povolania. Letuška je povolanie.*, ktoré sú bezpríznakovou podobou pre vyjadrenie zamýšľaného obsahu.

V rámci podskupiny individuálne platného zaradenia sa veľmi často vyjadruje to, že niekto má isté zamestnanie, povolanie, spoločenskú či nejakú inú funkciu. Pri zatriedení v rámci zamestnania či povolania sa menom v predikátore vyjadruje, aká činnosť sa vzťahuje na nositeľa zaradenia vety. Keďže primárne sú činiteľské substantíva odvodené od slovies (spievať → spevák, učiť → učiteľ, predávať → predavač), často sa v tejto podskupine vyskytuje synonymia slovesnomenných a rýdzo slovesných predikátorov, ktorú sme bližšie charakterizovali v úvode tejto kapitoly. Povolanie, teda aktuálne pracovné zaradenie, sa v slovenčine môže vyjadriť viacerými synonymnými spôsobmi:

(1) *Klára predáva v obchode.*

(2) *Klára robí predavačku.*

(3) *Klára je predavačka.*

(4) *Klára je zamestnaná / pracuje ako predavačka.*

Na uvedených príkladoch si môžeme všimnúť prechod od dynamickej až po rýdzo stavovú formu na vyjadrenie konkrétneho významu *niekto pracuje ako predavač.* Veta (1) môže podľa kontextu

vyjadriť činnostný i stavový význam. Vo vete (2) je už len „falošné“, sémanticky vyprázdnené činnostné sloveso *robiť* fungujúce ako kategoriálna súčasť predikátora. Vo vete (3) pozostáva predikátor zo spony a prisponového výrazu, čím je akýkoľvek dejový charakter potlačený. Veta (4) je špecifická tým, že vetné členy sú v nej v tradičnom chápaní rozčlenené na podmet, slovesno-menný prísudok a doplnok, čo by znamenalo, že sémantickým a zároveň gramatickým jadrom vety by bol prísudok *je zamestnaná*. Domnievame sa však, že doplnok v tomto prípade nevyjadruje osobitnú polopredikatívnu konštrukciu. Tá by totiž predpokladala pôvodnú, úplnú predikáciu. Zároveň by veta *Klára je zamestnaná.* musela predstavovať samostatnú výpoveď, ktorá je doplnená nesamostatnou predikáciou s doplňujúcim významom, teda postupovať by sa dalo → Klára je zamestnaná a v tom zamestnaní je predavačkou. Podľa nás však v takejto vete nejde o to, či Klára pracuje, alebo nie, ale o to, akú pracovnú činnosť vykonáva. Konštrukcia *je zamestnaná ako predavačka* je podľa nás významovo totožná s konštrukciou *je predavačka.* Až výraz *ako predavačka* by napríklad v odpovedi na otázku *Čo robí Klára?* bol jadrom výpovede. Treba však pripomenúť, že bežné funkčné vymedzenie vetných členov nestotožňujeme so sémantickým členením vetných pozícií, preto nespochybňujeme to, že výraz *ako predavačka* je doplnkom (tak ako ho chápu napr. Kačala, 1971; Oravec – Bajzíková, 1986) – aj v tomto prípade sa len snažíme poukázať na nezhodu medzi významom vety a jej formálnou realizáciou.

Podobne by sa dalo postupovať aj pri vyjadrení povolania, ktoré niekto vykonáva, pri slovesách odvodených od substantív (*byť baník* → *baníčiť, byť farmár* → *farmárčiť*). Slovotvorný rozdiel je v tom, že sloveso je v tomto prípade motivované a substantívum je motivantom, zatiaľ čo v predchádzajúcom type bolo motivantom sloveso a motivátom substantívum (*predávať – predavač*). E. Pauliny (1943) vety s takýmito slovesami v prísudku vyčlenil ako samostatný intenčný typ, hoci J. Ružička v Morfológii slovenského jazyka (1966) rozdelil významy pri týchto slovesách podľa toho, či majú stavový alebo akčný význam. S tým sa stotožňujeme aj my. Vety s predikátormi tohto typu môžu realizovať podobnú syntaktickú paradigmu ako typ *Klára je predavačka*:

Jozef baníči. / Jozef robí baníka. / Jozef je baník. / Jozef pracuje ako baník.

Treba však uviesť, že slovesá typu *baníčiť* majú rôznu frekvenciu. Pomer medzi výskytom predikátorov vo forme *byť baník* a *baníčiť* je v Slovenskom národnom korpuse približne 90 % : 10 %, *byť úradník* a *úradníčiť* 80 % : 20 %, avšak napr. pomer medzi slovami *byť farmár* a *farmárčiť* je asi 50 % : 50 %. To však môže súvisieť so zmenami v spoločnosti v minulosti a dnes, keďže napr. zamestnanie baník je na ústupe, no iné formy zamestnania naopak zvyšujú svoj potenciál.

Medzi vetami so sponovým slovesom, napr. *Mama je učiteľka.*, a vetami s plnovýznamovým slovesom, napr. *Mama učí.*, však nie je absolútna významová totožnosť. Ako pripomína P. Karlík (Grepl – Karlík, 1998, s. 62), slovesno-menným predikátorom sa vyjadruje zaradenie do triedy bez ohľadu na to, či činnosť spojená s príslušnosťou k určitej triede nositeľ vykonáva, zatiaľ

čo neaktuálne platný slovesný predikátor vyjadruje relatívne trvalú činnosť, ale nič nehovorí o zaradení nositeľa do príslušnej triedy (*Otec učí, ale učiteľom nie je.*).

Zaujímavosťou je to, že zamestnanie (aktuálne vykonávaná práca) i povolanie (pracovná kvalifikácia) sa samostatne môžu vyjadriť totožnou formou, ak je význam známy z kontextu:
Naša suseda je učiteľka. → *pracuje ako učiteľka* (no vyštudovala napr. ekonómiu).
Naša suseda je učiteľka. → *vyštudovala učiteľstvo* (no pracuje ako ekonómka).
Ak však chceme v tej istej vete konfrontovať povolanie a zamestnanie, tak sa totožná forma vylučuje. V takom prípade treba tento vzťah odlíšiť niektorým z prostriedkov, ktoré slovenčina umožňuje:
**Naša suseda je učiteľka, no je ekonómka.*
Naša suseda je učiteľka, no pracuje ako ekonómka.
Naša suseda je ekonómka, no vyštudovala učiteľstvo.

Špecifickú podskupinu tvoria predikátory, ktoré síce majú formu spony a mena, no možno ich vyjadriť aj opisne spojením plnovýznamového slovesa a pomenovania, ktoré sa vzťahuje na druh činnosti vykonávanej subjektom vety.
Stano je ovčiar. → *Stano chová ovce.*
Pán Vaňo je riaditeľ. → *Pán Vaňo riadi firmu.*
Starý Krompáč je obuvník. → *Starý Krompáč opravuje topánky.*
Bol spisovateľ. → *Písal knihy.*

Vo vetách so sponovým slovesom sa zaradenie do istej triedy vyjadruje substantívom priamo pomenúvajúcim povolanie či funkciu – takéto vety majú rýdzo statický charakter. Syntagmatickým vyjadrením zaradenia vo forme plnovýznamové sloveso + substantívum (*chová ovce, riadi firmu, opravuje topánky, písal knihy...*) nadobúda veta dynamický odtienok, pravda, stále v rámci jazykovej mikrosituácie „niekto/niečo sa zaraďuje do istej triedy".

Podobným prípadom ako vyjadrenie zamestnania či funkcie sú vety, v ktorých predikátor vyjadruje záľubu či obľúbenú činnosť nositeľa tejto činnosti. Ide o vety ako *Peter je modelár. Môj otec bol hubár.* Na rozdiel od predchádzajúcich typov, ktoré nevyjadrovali osobný vzťah medzi nositeľom a zaradením vyjadreným v predikátore, v tomto type sa odráža osobný postoj k činnosti vyjadrenej predikátorom. To znamená, že v opisnej podobe môže byť predikátor rozvitý príslovkou *rád.* Pri slovesno-mennom vyjadrení predikátora to nie je možné:
Gramatická štruktúra má podobu: $\mathbf{S_N - (VF_{COP} + S_{N/I}) / (rád + VF)}$
Peter je modelár. → *Peter rád modeluje.* → **Peter je rád modelár.*
Môj otec bol hubár. → *Môj otec chodil rád na huby.* → **Môj otec bol rád hubár.*

Osobitným prípadom pri predikátoroch zaraďujúcich prisponovým menom stvárnenú substanciu do istej triedy je stotožnenie, pri ktorom sa použijú dva synonymné výrazy, jeden v pozícii nositeľa, druhý v rámci predikátora, pričom možno členy navzájom zameniť:
Substantívum je podstatné meno./ Podstatné meno je substantívum.
Geografia je zemepis. / Zemepis je geografia.

Pri zaradení do istej triedy možno rozlišovať trvalé a dočasné zaradenie. Trvalé zaradenie sa týka všeobecne platnej príslušnosti do istej triedy, do ktorej sa substancia vedome nedostáva, ale patrí tam na základe univerzálne platnej taxonómie či klasifikácie:
Mars je planéta Slnečnej sústavy. Jalec je ryba bežná pre naše toky. Jabloň patrí medzi ovocné stromy.

Na druhej strane možno vyčleniť vety, v ktorých je zaradenie nositeľa do istej triedy istým spôsobom vymedzené, teda vyplýva z istých umelo stanovených klasifikačných kritérií s obmedzenou platnosťou:
Stal sa učiteľom. Bude riaditeľom novozaloženého ústavu. Moja známa je kurátorkou výstavy o japonskej kultúre.

3.2. Jazyková mikrosituácia „niekto zaraďuje niekoho do istej triedy"

Existuje i typ viet, v ktorom sa vyskytuje subjektový participant aktor, ktorý sme charakterizovali v predchádzajúcej časti tejto kapitoly. Ide o vety, v ktorých je záväzne prítomná aktívna substancia, ktorá zaraďuje nositeľa zaradenia najčastejšie do istej funkcie. Sémantický vzorec takýchto viet má podobu: **aktor – zaradenie – nositeľ zaradenia**
Gramatický vzorec má najčastejšie podobu: $\mathbf{S_N}$ **– VF +** $\mathbf{S_I}$**/za** $\mathbf{S_A}$**/ako** $\mathbf{S_A}$ **-** $\mathbf{S_A}$

Predikátor v sémantickej pozícii zaradenia sa vyjadruje analyticky pomocou plnovýznamových slovies ako urobiť (niekoho niečím), stanoviť (niekoho za niečo), určiť (niekoho ako niečo) a pod. a samotnej funkcie: *urobiť niekoho rozhodcom, stanoviť niekoho za kontrolóra, vymenovať niekoho za riaditeľa, vymenovať niekoho za veľvyslanca, určiť niekoho ako kapitána.* Nositeľ vlastnosti je gramaticky vyjadrený akuzatívom.
Príklady: *Za kapitána sme určili Dušana. Na turnaji sme z neho urobili hlavného rozhodcu. Budeme musieť niekoho stanoviť ako kontrolóra kvality. Určili ho nosičom vody.*

3.3. Jazyková mikrosituácia „niekto sa zaraďuje do istej triedy a zároveň mu tým prislúcha istá vlastnosť"

Ide o prechodnú skupinu predikátorov, ktorými sa vyjadruje, že niekto/niečo sa zaraďuje do istej triedy, no zároveň sa z predikátora rozumie, že ľavointenčný participant je aj nositeľom istej

vlastnosti. Napr. *Štefan je klamár.* – Štefan sa zároveň radí do skupiny vymedzenej istými všeobecnými vlastnosťami, teda *Štefan patrí medzi klamárov.*, no zároveň to, že sa s ním táto vlastnosť integrálne spája – *Štefana charakterizuje, že klame.* Aj v tomto prípade môže byť predikátor doplnený príslovkou *rád*:

Štefan je klamár .→ Štefan klame. → Štefan rád klame.

Ten človek je zlodej. → Ten človek kradne. → Ten človek zvykne kradnúť.

V takýchto vetách však má slovko *rád* význam „zvykne" (*Štefan si zvykne zapáliť. Jeden z našich susedov zvykne kradnúť.)*.

Sémantický vzorec má podobu: **nositeľ zaradenia/vlastnosti – zaradenie/vlastnosť**

Gramatická forma je: $\mathbf{S_N - VF_{COP} + S_{N/I}}$

3.4. Jazyková mikrosituácia „niekto/niečo má nejakú vlastnosť"

Zatiaľ čo do predchádzajúcich mikrosituácií patria vety, ktoré zaraďujú nositeľa v pozícii podmetu vety do istej triedy či už objektívne, či subjektívne vymedzenej na základe stanovených kritérií, v tejto skupine sa neurčuje zaradenie, teda klasifikácia, ale kvalita, vlastnosť prislúchajúca či priraďovaná nositeľovi.

Sémantický vzorec má podobu: **nositeľ** $_{\textbf{vlastnosti}}$ **– vlastnosť**

Gramatický vzorec má podobu: $\mathbf{SN - VF_{COP} + ADJ_N/S_N/ako + S_N/SENT}$

Z významového hľadiska môžeme rozlíšiť dve skupiny predikátorov – predikátory vzťahujúce sa na vonkajšie vlastnosti a predikátory vyjadrujúce vnútornú charakteristiku. Z formálneho hľadiska môžu byť realizované v rôznej podobe, napr.:

- pomocné sloveso + adjektívum (*Je šikovný. Bola veľmi spoľahlivá.*),
- pomocné sloveso + substantívum (*Je fiškus. Naša Žofka je hlavička. Náš cyklista Sagan má veľký talent*),
- pomocné sloveso + prirovnanie (*Je ako kráľ Šalamún. Bol ako Pierre Richard.*),
- pomocné sloveso + vedľajšia veta (*Je, akoby pojedol všetku múdrosť sveta. Beta bola, akoby zjedla celé stádo kráv.*),
- určitý tvar plnovýznamového slovesa. (*Myslí mu to. Juraj sa v tom vyzná.*),
- určitý tvar plnovýznamového slovesa + prirovnanie (*Vyzerá ako Rambo. Podobá sa na snehuliaka.*)

a) Vyjadrenie vonkajšej vlastnosti

Pod vonkajšími vlastnosťami myslíme také vlastnosti, ktoré sú pozorovateľné vo „fyzickej" forme či vo fyzickom prejave. Tieto vlastnosti môžu byť stále: *Komín je vysoký. Dievča je okaté.* alebo prechodné: *Peter je strapatý. Auto je špinavé.* Rozdiel medzi nimi je v neutralizovateľnosti prechodnej vlastnosti a v neneutralizovateľnosti (za normálnych okolností) stálej vlastnosti:

Peter je strapatý. → Peter už nie je strapatý.

Auto je špinavé. → Auto už nie je špinavé.

*Komín je vysoký. → *Komín už nie je vysoký.*

*Dievča je okaté. → *Dievča už nie je okaté.*

Pri prechodných vlastnostiach možno zároveň vyjadriť aj časovú okolnosť, čo vyplýva z ich nestálosti a možnosti vznikania a zanikania:

Peter dnes nie je strapatý, ale včera bol.

**Dievča dnes nie je okaté, ale včera bolo.*

Pri prechodných vlastnostiach sa dá často vyjadriť aj príčina vlastnosti, samozrejme, v rámci inej syntaktickej štruktúry:

Vietor rozstrapatil Petra. → Peter je strapatý.

Blato zašpinilo auto. → Auto je špinavé.

Z formálneho hľadiska je základnou štruktúrou spojenie **spona + adjektívum**:
Náš pes Dunčo je už starý. Moje ruky sú špinavé. Toto nové pexeso je farebné.

Využíva sa však i forma **spona + podstatné meno** (*Albert bol samý chlp. Je to taký malý „tučko". Bol to riadny obor.*), spona + prirovnanie (*Ten nový je ako jedľa. Všetci traja sú akoby ich jedna mater mala.*), *spona + vedľajšia veta* (*Tomáš bol taký, že mu slama trčala z topánok.*). Na vyjadrenie vlastnosti sa môže použiť i určitý tvar plnovýznamových slovies, často v spojení s príslovkami ako *vždy, nikdy* a pod.: *Marián vždy len tak svieti.*

b) Vyjadrenie vnútornej charakteristiky

Za vnútorné vlastnosti považujeme tie, ktoré nevyplývajú z vonkajších či pozorovateľných atribútov, ale sú prejavom vnútorných čŕt subjektu. Možno konštatovať, že na rozdiel od predchádzajúcej skupiny sem nemožno samostatne zaradiť predikátory vyjadrujúce prechodnú vlastnosť, lebo tie už prechádzajú k vyjadreniam stavu napr. *Je unavený.* Ak však predsa len treba vyjadriť aktuálnu platnosť nejakej vlastnosti, možno rozviť predikátor bližšie určujúcimi časovými okolnosťami.

Magda je usilovná. → Magda je dnes usilovná, čo nie je zvykom.

Už sme uviedli, že vyjadrenie istej vlastnosti možno dosiahnuť aj tak, že sa k predikátoru pridá príslovka ako *vždy, nikdy, zakaždým* a pod.:

Koloman vždy pomôže. Tomu sa nikdy nechce pomáhať. Občas sa snaží.

Gramatický vzorec týchto viet má formu: $\mathbf{S_N}$ **–VF – ADV**

Základnou formou pre vyjadrenie vnútornej charakteristiky je spojenie **spona + adjektívum**: *Naša mačka je lenivá, nechce chytať myši. Náš nový domček bude útulný.*

Ďalším formami vyjadrenia sú napr. **spona + substantívum** (*Sused je lakomec.*), **spona + vedľajšia veta** (*Ten krčmár je taký, že naňho všetci nadávajú.*) či určitý tvar plnovýznamového slovesa (*Nikdy neodvráva.*).

Štylisticky príznakové je vyjadrenie vlastnosti pomocnou opisnej formy, ktorá sa tvorí spojením spony a mena v genitíve, ktoré je záväzne rozvité prívlastkom. Gramatický vzorec má podobu: $\mathbf{S_N - VF_{COP} + (att + S_G)}$

Príklady: *Nezáleží na tom, aké má vlasy a či je vysokej postavy, ale na tom, aby ochotne a vytrvalo slúžil Pánu Bohu a dušiam. Je dobrej povahy.*

Takéto vety sú variantmi základného typu sponovo-menných viet:

Je vysoký. → Je vysokej postavy.

Je dobrák. → Je dobrej povahy.

Spona *byť* sa v takýchto vetách môže nahradiť neplnovýznamovou formou slovesa *mať*, čím zároveň dochádza k zmene jednočlennej vety na vetu dvojčlennú a sponové meno záväzne nadobúda formu nominatívu. Gramatický vzorec takýchto viet má podobu: $\mathbf{S_N - VF_{mať} + (att + S_A)}$

Príklady:

Je vysokej postavy. → Má vysokú postavu.

Je dobrej povahy. → Má dobrú povahu.

Hoci sa prívlastok bežne vníma iba ako potenciálny člen vetných štruktúr, ktorý bližšie rozvíja substantívum v akejkoľvek vetnočlenskej pozícii, zo sémantického hľadiska zohráva v komunikácii dôležitú úlohu, často dokonca s dištinktívnou funkciou:

Mám rád antickú literatúru, no nemám rád modernú. Autá vyrábané vo Švédsku sú najbezpečnejšie. Moje auto je červené, to zelené patrí susedovi.

Záver

Zhrnutie elementárnej vetnej štruktúry zaradenie a vlastnosť podávame v nasledujúcej tabuľke:

Mikrosituácia	podskupiny	sémantický vzorec	gramatický vzorec
niekto sa zaraďuje	- všeobecne (Pes je zviera.) - individuálne (Môj pes je kríženec)	nositeľ $_{zaradenia}$ – zaradenie	S_N – VF_{COP} + S_N/S_I
niekto zaraďuje niekoho	Urobili ho rozhodcom. Menovali ho riaditeľom.	aktor – zaradenie – nositeľ zaradenia	S_N – VF + S_I/za S_A/ako S_A - S_A
niekto sa zaraďuje a zároveň má vlastnosť	Starý Kokoška je fajčiar. Beta je klamárka.	nositeľ zaradenia/vlastnosti – zaradenie/vlastnosť	S_N –VF_{COP}+ $S_{N/I}$
niekto má vlastnosť	- vonkajšiu (Peter je vysoký) - vnútornú (Peter je lenivý.)	nositeľ $_{vlastnosti}$ – vlastnosť	SN – VF_{COP} + ADJ_N/S_N/ako+S_N/SENT

Literatúra

DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: UK 2003. 237 s.

GREPL, Miroslav – Karlík, Petr: Skladba češtiny. Olomouc: Votobia 1998. 504 s.

HORECKÝ, Ján – Buzássyová, Klára – Bosák, Ján – kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 436 s.

KAČALA, Ján: Doplnok v slovenčine. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1971. 271 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. 3. vyd. Bratislava: SPN 1997. 600 s.

Morfológia slovenského jazyka. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. 2. vyd. Bratislava: SPN 1986. 269 s.

PAULINY, Eugen: Štruktúra slovenského slovesa. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení 1943. 116 s.

RIPKA, Ivor – IMRICHOVÁ, Mária: Základy slovenskej lexikológie. Prešov: PU v Prešove. 156 s.

TIBENSKÁ, Eva: Sémantická štruktúra slovenskej vety. Trnava: UCM 2012. 296 s.

Ke zpracování a výkladu významu názvů vlastností s příponou *-ost* v připravovaném výkladovém slovníku současné češtiny[1]

Martina Habrová
Oddělení současné lexikologie a lexikografie, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

1. Abstrakta s příponou *-ost*

Abstrakta se sufixem *-ost* označují substančně pojaté vlastnosti a stavy. Jejich základem jsou kvalitativní, řidčeji relační adjektiva. Význam vlastnosti, vyjadřovaný primárně adjektivy (např. *mladý*), se mění ve vyjádření substantivem (např. *mladost*). Abstrakta, jejichž základem jsou adjektiva odvozená od dokonavých sloves, mají ve shodě s nimi význam výsledkový a stavový (např. *vyčerpanost*). (MČ 1, 1986, s. 287, 296)

Dosavadní výkladové slovníky češtiny přistupují k lexikografickému popisu tohoto typu substantiv různým způsobem, což je dáno především rozsahem těchto slovníků.

2. Zpracování abstrakt s příponou *-ost* ve výkladových slovnících češtiny

V *Příručním slovníku jazyka českého* (dále PSJČ) jsou abstraktní názvy vlastností a stavů zakončené na *-ost* zpracovány jako samostatná slovníková hesla s výkladem významu a exemplifikací. PSJČ u části těchto hesel často používá výklad pouze synonymem (např. **bádavost**, -i f. *zvídavost*; **chamtivost**, -i f. *hrabivost, lakotnost*), ale někdy uvádí i plný výklad (např. **zvukotěsnost**, -i f. *vlastnost něčeho zvukotěsného*; **bezbrannost**, -i f. *neschopnost brániti se*).

Ve *Slovníku spisovného jazyka českého* (dále SSJČ) jsou abstrakta se sufixem *-ost* začleněna jako odvozená slova na konci heslového odstavce motivujících adjektiv po značce a zkratce → podst., většinou pouze s gramatickými informacemi, bez vlastního výkladu významu i bez příkladů (např. **zvukotěsný** → podst. **zvukotěsnost**, -ti ž.). V případech, kdy je motivující adjektivum polysémní, SSJČ u přihnízdovaného abstrakta zpřesňuje jeho význam uváděním odkazů k číslům významů adjektiva, výkladovou definicí nebo doklady ilustrujícími jeho typickou spojitelnost (někdy však bez rozlišení příslušnosti ke konkrétním významům). Tyto tři možnosti jsou u konkrétních hesel různě kombinovány – srov. v SSJČ tato hesla:

[1] Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) *Nová cesta k modernímu jednojazyčnému výkladovému slovníku současné češtiny* (DF13P01OVV011).

bezcitný příd.

1. *jsoucí bez citu; necitlivý, lhostejný, chladný, otupělý:* b-é nohy; b. stroj; b-é moře; b-á hvězda; b-é zvíře; b. stav; b-á tupost; b. úsměv; ležet chladný a b. *mrtvý*

2. (k čemu) *necitelný, krutý, ukrutný, surový, drsný, tvrdý, nemilosrdný, nelítostný:* b. člověk; b-é srdce; b-é oči; b. k osudu národa; b-é násilí; b-á pýcha; b-é slovo; b. smích; --> přísl. **-citně:** hledět b. před sebe; mluvit, jednat b.; --> podst. **-citnost,** -i ž. *stav, vlastnost bezcitného člověka; lhostejnost; necitelnost, krutost, surovost*

bdělý příd.

1. *takový, který nespí a necítí potřebu spát, bdící (op. ospalý):* jsem docela b.; v b-ém stavu *kdy nespíme*

2. poněk. zast. (čeho, řidč. k čemu) *takový, který se o něco stará, o něco pečuje; pečlivý, bedlivý, dbalý:* b. svých práv; b. k rozkazu (Ner.)

3. *takový, který dává pozor, střeží, aby se něco stalo n. nestalo; pozorný, ostražitý, obezřelý:* b. strážce; b. zrak; stát se b-m, --> přísl. k 1, 3 **bděle**: vypadá b.; b. prohlížet; --> podst. k 1, 3 **bdělost**, -i ž.: přejít ze sna do b-i; uspat něčí b.; výzva k b-i; stranická, revoluční b.; b. proti nebezpečí; b. vůči (zř. k) nepřátelům; zanedbat b.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (dále SSČ) uvádí v rámci hnízdování abstrakta na *-ost* ve společné heslové stati se základovým adjektivem. Většinou u nich neuvádí výklad významu, vždy však zaznamenává základní gramatické informace a někdy i odkaz k číslu významu motivujícího adjektiva, občas uvádí i příklad (např. **bezduchý** … **bezduchost** -i *ž k 2:* bezduchost zbohatlíků). U přihnízdovaných abstrakt je výjimečně i výklad významu, a to v případech, kdy v rámci polysémie došlo k posunu významu (např. **bezpečný** … **bezpečnost** -i *ž* **1.** *k bezpečný:* bezpečnost plavby *jistota*; zajistit osobní bezpečnost **2.** (dř. u nás) Veřejná bezpečnost, Bezpečnost *policie*).

Od hnízdování SSJČ a SSČ upouští v případech, kdy slovotvorný vztah mezi základovým a odvozeným slovem již není zcela zřetelný nebo pokud se jedná o odvozeninu s lexikalizovaným významem – nejde tedy o slovotvorný význam odvozený od slova základového (např. *pevný – pevnost* ‚ohrazené místo').

Ve slovnících *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1* (dále SN 1) a *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2* (dále SN 2) jsou nové názvy vlastností a stavů zpracovány v souladu s charakterem těchto slovníků jako samostatná hesla s výkladem významu a exem-

plifikací[2]. V případě, že základové adjektivum pro abstraktum bylo jako neologismus zachyceno již v SN 1, je v SN 2 připojen na konec heslové stati abstrakta odkaz k adjektivu v SN 1 (např. **instantnost** … *Instantní* viz SN 1.).

3. Typy výkladů významu u abstrakt s příponou *-ost*

V připravovaném výkladovém slovníku současné češtiny[3] zpracováváme oproti SSJČ a SSČ abstrakta na *-ost* jako samostatná hesla s vlastním výkladem významu a exemplifikací. Stejně jako u ostatních hesel nepoužíváme výklad pouze synonymem, ale snažíme se podat plnou výkladovou definici. Při tomto lexikografickém přístupu je užitečné při výkladu lexikálního významu naznačovat slovotvorné vztahy a využívat ve výkladech motivující slova – ukazují se tak slovotvorné vztahy mezi heslovými slovy slovníku (Buzássyová, 2000, s. 17). V souladu s našimi dosavadními zásadami uvádíme ve výkladu významu u derivátů číslo významu základového slova a jeho sémantickou zkratku.

U abstrakt s cizím základem figurují jako konkurenční slovotvorné prostředky pro tvoření názvů vlastností domácí sufix *-ost* a cizí sufix *-ita*. V případě, kdy jsou tato abstrakta významově a stylisticky rovnocenná, je zpracováváme jako samostatná hesla, přičemž korelační vztah mezi nimi naznačujeme vzájemným odkázáním – u obou členů dvojice jsou uváděna za výkladem významu po středníku jako synonyma (např. *abnormálnost – abnormalita*).

Abstraktní názvy vlastností se sufixem *-ost* lze rozčlenit do několika sémantických podskupin, což se odráží i ve výkladu jejich významu (viz Buzássyová, 1989; Janočková, 2009). Příklady jednotlivých typů představíme na heslech z připravovaného slovníku:

a) vlastnost toho, co je vyjádřené základovým adjektivem:

bázlivost -ti ž.

vlastnost toho, kdo je bázlivý; syn. ustrašenost, nesmělost, plachost, bojácnost; ant. Nebojácnost, statečnost, smělost: *dětinská bázlivost, chorobná bázlivost, vrozená bázlivost; nikdy jsem nedokázala překonat svou bázlivost; žižkovští fotbalisté šli na soupeře s hanebnou bázlivostí*

---

[2] **manipulativnost** [-ny-ty-, -ny-tý-] -i ž.
schopnost manipulovat s něčím, s někým: asertivita reaguje na výchovné zásady, ukazuje jejich manipulativnost; manipulativnost osob v publicistice.

[3] Předpokládaný rozsah slovníku je 120 – 150 tis. lexikálních jednotek.

b) schopnost vykonávat jistou činnost:

básnivost -ti ž.

2. schopnost básnicky tvořit: *autorova básnivost; lidová básnivost*

c) schopnost měnit svůj stav

bobtnavost -ti ž.

schopnost bobtnat; syn. rozpínavost: *bobtnavost vláknin, bobtnavost fasádních nátěrů; snížit bobtnavost zrn ve vodě; materiál má bobtnavost 1,5 procenta*

d) stav signalizovaný motivujícím adjektivem, resp. substantivem:

blaženost -ti ž.

stav, pocit blaha, spokojenosti, vrcholné štěstí; syn. blaho, rozkoš: *pocit blaženosti; vnitřní blaženost;* náb. *nebeská blaženost; dosáhnout věčné blaženosti* posmrtného stavu spasených lidí

e) takový charakter, ráz, jaký naznačuje motivující adjektivum, resp. substantivum:

bahnitost -ti ž.

1. bahnitý ráz něčeho: *bahnitost břehů, bahnitost terénu, bahnitost území; stěžovat si na bahnitost cest; okolní půda se vyznačovala bahnitostí*

f) takový projev, řeč, chování, skutek, věc, jakou vyjadřuje motivující slovo:

banálnost -ti ž.

1. banální, všední ráz něčeho; nedostatek originality; syn. banalita 1, všednost, otřelost: *banálnost tvrzení, banálnost myšlenky; fabulační banálnost románu; snaha zakrýt banálnost života; mnoho lidí se dá ukolébat zdánlivou banálností hypertenze*

2. často mn. banální, všední, bezvýznamná věc; projev banálního, neoriginálního počínání; syn. banalita 2: *volno si kvůli takové banálnosti brát nebudu; nešlo o žádnou banálnost; v inscenaci je celý život vtěsnán do jednoho dne, který uteče v banálnostech*

Jedním z faktů, který je relevantní pro výklad významu, je i gramatické číslo, tedy užití zpravidla v jednotném nebo zpravidla množném čísle. Abstrakta jsou nepočitatelná; mohou se sice vyskytnout v plurálu, ale ten nesignalizuje čistě počet: dochází zde ke konkretizaci významu metonymickým přenesením na nositele (např. *sladkost* ‚sladká lahůdka'). V těchto konkrétních významech pak mají abstrakta i tvary množného čísla.

Skutečnost, že se abstraktum v základním významu užívá jen v singuláru, u našich slovníkových hesel zatím nikterak nesignalizujeme[4]; užití abstrakta v plurálu uvádíme v případech, kdy rozlišuje význam, a to na škále *mn. – zprav. mn. – často mn.* podle toho, co odpovídá úzu, tento způsob řešení však ještě nemusí být konečný.

V připravovaném výkladovém slovníku se mohou objevit i další sémantické podskupiny abstrakt s formantem *-ost*, např. názvy, u kterých k základnímu významu přistupuje příznak častosti jevů: *návštěvnost, úrazovost, porodnost* (MČ 1, 1986, s. 296 – 297). K. Buzássyová (1989, s. 108) upozorňuje na produktivní typ abstrakt tvořených podle tzv. kvantitativního typu. U abstrakt s kvantitativním významem, která jsou formálně motivovaná adjektivem, resp. trpným příčestím, ale sémanticky substantivem, lze vyčlenit několik podtypů kvantitativního významu: počet toho, co vyjadřuje základové slovo (např. *druhovost*); množství, poměr nebo podíl toho, co vyjadřuje základové slovo (např. *dužnatost*); míra toho, co vyjadřuje základové slovo (např. *čtenost*).

4. Výklad významu dílčího typu abstrakt: s příponou *-ost* a předponou *bez-*

Při zpracovávání abstrakt se sufixem *-ost* v připravovaném výkladovém slovníku současné češtiny se u písmene B vyčlenil celkem početný slovotvorný typ s prefixem *bez-*[5].

Názvy vlastností s komponenty *bez-* a *-ost* jsou odvozeny od desubstantivních adjektiv, jejichž první část vyjadřuje vztah opaku k základnímu párovému adjektivu. Tato adjektiva si zachovávají významový odstín negace tím, že důrazněji vytýkají nepřítomnost věci nebo vlastnosti, jejíž přítomnost by bylo možné předpokládat (Havránek, 1941, s. 89). Substantiva tvořená nepravou předponou *bez-*, která funguje zároveň jako předložka vlastní, na podkladě předložkového pádu pojmenovávají nedostatek toho, co vyjadřuje základové slovo, tj. substantivum jako primárně motivující slovo. Tato motivace substantivem je reflektována ve výkladových parafrázích u abstrakt. Základní význam ‚nedostatek nějaké věci (části) nebo vlastnosti apod.' je nejčastěji modifikován v několika typech výkladu významu:

a) nedostatek toho, co je vyjádřené substantivem jako primárně motivujícím slovem:

bezostyšnost -ti ž.

nedostatek ostychu, syn. nestoudnost, smělost: *novinářská bezostyšnost; bezostyšnost zlodějů; psát s bezostyšností zdrcující kritiky*

---

[4] Na rozdíl od *Slovníku súčasného slovenského jazyka*, který místo signalizace používání plurálových podob abstrakt u polysémních hesel využívá pro základní význam gramatickou informaci *iba sg.* (pouze singulárová forma).

[5] Nyní je zpracováno asi 100 hesel tohoto slovotvorného typu; do připravovaného slovníku však zřejmě ještě bude proveden užší výběr (na základě frekvence apod.).

b) stav bez toho, co je vyjádřené substantivem jako primárně motivujícím slovem:

bezdětnost -ti ž.

stav bez dětí: *nechtěná bezdětnost, dobrovolná bezdětnost; bezdětnost manželství; ve svých padesáti pěti letech se již obával bezdětnosti*

c) vlastnost toho, co je bez toho, co je vyjádřené substantivem jako primárně motivujícím slovem:

bezpředsudečnost -ti ž.

kniž. vlastnost toho, co je bez předsudků, co nepodléhá předsudkům; syn. nezaujatost: *bezpředsudečnost vkusu; tolerance koření v bezpředsudečnosti; přistupovat k hrdinkám z obou stran konfliktu se stejnou bezpředsudečností*

d) vlastnost toho, co nemá to, co je vyjádřené substantivem jako primárně motivujícím slovem:

bezúčelnost -ti ž.

vlastnost toho, co nemá účel 1 (smysl, cíl); syn. neúčelnost, zbytečnost, marnost: *uvědomit si bezúčelnost svého počínání; pocit bezúčelnosti každodenního života; ekonomická bezúčelnost projektů; pokusit se někoho zastrašit přesvědčováním o bezúčelnosti odporu*

Závěr

V připravovaném výkladovém slovníku současné češtiny zpracováváme abstrakta na *-ost* jako samostatná hesla s vlastním výkladem významu a exemplifikací. Ve výkladových parafrázích se odráží slovotvorný vztah k motivujícímu adjektivu, resp. substantivu, a členění názvů vlastností do několika sémantických podskupin.

Literatura

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Dynamické tendencie v tvorení abstrákt. In: Slovenská reč, 1987, roč. 52, č. 4, s. 214 – 222.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Názvy vlastností a dynamické tendencie v ich tvorení. In: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Ed. J. Horecký – K. Buzássyová – J. Bosák. Bratislava: Veda 1989, s. 103 – 111.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Syntagmatická a paradigmatická dimenzia lexikálnych jednotiek vo výkladových slovníkoch (na príklade spracovania abstrakt). In: Nová slovní zásoba ve výkladových slovnících. Sborník příspěvků z konference. Ed. O. Martincová – J. Světlá. Praha: ÚJČ AV ČR 2000, s. 9 – 19.

ČERVENÁ, Vlasta: K slovotvorným adjektivním kontrastům. In: Naše řeč, 1979, roč. 62, č. 3, s. 240 – 244.

HAVRÁNEK, Bohuslav: Adjektiva bezpříznakový, bezpřízvučný, bezdrátový apod. In: Slovo a slovesnost, 1941, roč. 8, s. 88 – 94.

JANOČKOVÁ, Nicol: Dynamické pohyby v abstraktnej lexike a ich odraz v lexikografickej praxi. In: Slovo – Tvorba – Dynamickosť. Na počesť Kláry Buzássyovej. Ed. M. Šimková. Bratislava: Veda Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra 2010, s. 467 – 483.

Mluvnice češtiny 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Ed. J. Petr. Praha: Academia 1986. 566 s. (MČ 1)

SVĚTLÁ, Jindra: Nová abstraktní pojmenování. In: Neologizmy v dnešní češtině. Ed. O. Martincová – A. Rangelova – J. Světlá. Praha: ÚJČ AV ČR 2005, s. 54 – 68.

TĚŠITELOVÁ, Marie: Útvary předponové čistého typu. In: Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen. Ed. F. Daneš – M. Dokulil – J. Kuchař. Praha: Academia 1967, s. 695 – 727.

Slovníky

Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 1. Red. O. Martincová. Praha: Academia 1998. 356 s. (SN 1)

Nová slova v češtině. Slovník neologizmů 2. Red. O. Martincová. Praha: Academia 2004. 568 s. (SN 2)

Příruční slovník jazyka českého [online]. Red. B. Havránek. Praha: Státní pedagogické nakladatelství / SPN, 1935 – 1957. 9 sv. Elektronická verze: Praha: ÚJČ AV ČR, v. v. i. 2007 – 2008 [cit. 2012-11-11]. Dostupný na: <http://bara.ujc.cas.cz/psjc/>. (PSJČ)

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost [online]. Red. J. Filipec et. al. 2., opravené a doplněné vyd. Praha: Academia 1994. Elektronická verze: Voznice: LEDA 2004 [cit. 2012-11-11]. Dostupný na: <http://deb.fi.muni.cz/debdict/>. (SSČ)

Slovník spisovného jazyka českého [online]. Red. B. Havránek. 1. vyd. Praha: Academia, 1960 – 1971. Elektronická verze: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. / Fakulta informatiky Masarykovy univerzity v Brně [cit. 2012-11-11]. Dostupný na: <http://deb.fi.muni.cz/debdict/>. (SSJČ)

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2011. 1087 s.

Komunikační struktury v pedagogické komunikaci na konzervatořích

Petra Hádková
Katedra českého jazyka Pedagogické fakulty UK v Praze

Článek pojednává o komunikačních strukturách, které se vyskytují v pedagogické komunikaci na konzervatořích. Cílem bylo zjistit, jaké typy komunikačních struktur se vyskytují v hromadných vyučovacích hodinách, a popsat je. Úvod článku je věnován vysvětlení a definování základních pojmů, jako je komunikace, pedagogická komunikace a komunikační struktura. Stručně charakterizujeme konzervatoře, popíšeme výzkumný vzorek a metody výzkumy. Stěžejní část je věnována výčtu a popisu komunikačních struktur, které se vyskytly ve vyučovacích hodinách na konzervatořích. Na závěr získané výsledky porovnáváme se zjištěními M. Samuhelové.

Pedagogickou komunikací myslíme komunikaci, která se uskutečňuje především ve školách a slouží k uskutečňování výchovně vzdělávacích cílů (Gavora, Mareš a Křivohlavý, 1995).

Náš výzkum se soustřeďuje pouze na komunikaci ve vyučovací hodině, proto vycházíme z definice výukové komunikace, která „je chápána jako výměna sdělení mezi učitelem a žáky v rámci vyučovací jednotky" (Šeďová, Švaříček, Šalamounová, 2011).

Z širšího pohledu chápeme komunikaci jako výměnu sdělení, ale i jako „proudění informací z jednoho bodu (zdroje) k druhému bodu (k příjemci)" a jako „přenos nebo vytváření znalosti" (The New Webster´s International Encyclopedia, 1994; podle Vybíral, 2009).

Výzkum byl prováděn na uměleckých hudebních středních školách – konzervatořích, proto věnujeme pozornost nejen verbální komunikaci, ale i komunikaci, která se uskutečňuje pomocí hudby, hudebních znaků, a která je v některých odborných předmětech dominantní.

„Hudba z hlediska komunikace znamená, že soubory jazykových znaků mohou být nahrazeny jinými znaky, neboť jimi bývají provázány, a tyto jiné znaky pak mohou fungovat jako synonymní. Jsou to právě ty znaky, které se týkají stavu komunikujícího a jeho vztahu vůči tomu druhému" (Doubravová, 2002, s. 125). Podrobněji o hudebním znaku a hudební sémiotice viz Základy hudební sémiotiky od J. Fukače, J. Jiránka, I. Poledňáka, J. Volka a kol. (1992).

Komunikační struktura

Ve své práci vycházím ze studie Magdalény Samuhelové Štruktúry v pedagogickej komunikácii (1985), která se zabývala komunikačními strukturami (dále KS) a vypracovala typologii KS,

které zaznamenala na druhém stupni základních škol. Komunikační strukturou rozumíme způsob uspořádání komunikační situace – zdroje a příjemce komunikace a komunikační spojení mezi nimi. Zdrojem komunikace může být učitel, žák, žáci (skupina žáků, třída), cizí osoba ve třídě, učební pomůcka (audio nebo audiovizuální záznam, hudební nástroj, který patří k jednomu z důležitých zdrojů komunikace na konzervatořích). Příjemcem v komunikaci může být učitel, žák, žáci nebo cizí osoba ve třídě.

Pomocí grafického zápisu komunikačních struktur lze zaznamenat a vyčíst: 1) jaké zdroje a jací příjemci se komunikace účastní; 2) kdo je iniciátorem komunikačního aktu; 3) jakým směrem proudí informace, to znamená, zda byla komunikace jednosměrná, nebo obousměrná.

„Základní podmínkou zkoumání komunikační struktury je určení její hranice" (Samuhelová, 1985). Komunikační struktura začíná prvním komunikačním spojením mezi zdroji a příjemci komunikace a končí posledním komunikačním spojením mezi nimi. Jakmile do komunikace vstoupí nový zdroj nebo příjemce, začíná nová komunikační struktura.

Cílem výzkumu bylo popsat a prozkoumat komunikační struktury ve výuce kolektivních předmětů na konzervatořích.

Charakteristika konzervatoří

Konzervatoře jsou šestileté, popř. osmileté umělecké školy, které poskytují střední a vyšší vzdělání. Nabízí studium v oboru zpěv, hudba, hudebně dramatické umění, tanec a ladění klavírů. V našem průzkumu se zaměřujeme pouze na šestileté konzervatoře, kde se vyučuje zpěv, hudba a hudebně dramatické umění. Výuka zahrnuje jak kolektivní všeobecné a odborné předměty, tak individuální hodiny, které jsme do našeho výzkumu nezahrnuli. V rámci kolektivních všeobecných předmětů mají studenti hodiny českého jazyk a literatury, cizího jazyka, (kulturních) dějin, občanské výchovy a informačně-komunikačních technologií. Z odborných kolektivních předmětů jmenujme intonaci a rytmus, harmonii, nauku o hudebních nástrojích, hudební formy, kontrapunkt, hudební nauku, estetiku, předměty zaměřené na dějiny jednotlivých hudebních nástrojů atd. V rámci pedagogického vzdělání, které studenti absolvují v pátém a šestém ročníku, se uplatňují předměty například jako pedagogika a metodika hry na jednotlivé hudební nástroje.

Výzkumný vzorek

Celkem jsme nashromáždili materiál z jedenácti vyučovacích hodin uskutečněných na pěti konzervatořích v Čechách. Pořídili jsme nahrávky ze čtyř hodin českého jazyka a literatury, ze

dvou hodin kulturních dějin, z jedné hodiny dějin klavírní literatury, pedagogiky, harmonie, dějin hudby a intonace a rytmu. Všechny hodiny odučilo devět učitelů s vyučovací praxí tři až dvacet let.

Metody výzkumu

Hlavní metodou bylo strukturované pozorování. Jednalo se o pozorování přímé, kdy jsme byli přítomni ve výuce, a nepřímé, zprostředkované zvukovým záznamem, který byl přepsán do protokolu. Z důvodu zachování anonymity jsme všechna jména a příjmení pozměnili. Jak již bylo zmíněno, vzorem nám byla práce Magdalény Samuhelové (1985), která ve svém výzkumu vypracovala typologii osmnácti komunikačních struktur. Při prvním kódování jsme použili její kódovací arch, který jsme postupně doplňovali o nové KS. Pro každou hodinu jsme použili nový arch. Každá komunikační struktura má svůj řádek, kam se při jejím výskytu zaznamená čárka.

Typy komunikačních struktur

Na konzervatořích je komunikace zprostředkována nejen verbálně, ale i pomocí hudby, což je především typické pro odborné předměty, jako jsou intonace a rytmus, harmonie, analýza, kontrapunkt, sborový zpěv atd. Na základě způsobu komunikace v těchto předmětech jsme identifikovali další nové komunikační struktury. Důležitým zdrojem komunikace se tu stává hudební nástroj (učební pomůcka), skrze který učitel komunikuje se žáky.

Podle vztahu nadřazenosti a podřazenosti rozlišujeme komunikaci vertikální a horizontální. Vertikální komunikace je taková, kde tok informace jde zeshora dolů nebo naopak, od učitele k žákovi, žákům či naopak. O horizontální komunikaci mluvíme tehdy, jestliže probíhá mezi rovnocennými partnery, například jen mezi žáky, nebo jen mezi učiteli.

Dále uvádíme jednotlivé typy komunikačních struktur, které stručně charakterizujeme a ilustrujeme konkrétními příklady. Pořadí komunikačních struktur je totožné s pořadím struktur v tabulce (viz níže).

1. U→Ž

Je jednosměrná vertikální komunikace, kdy učitel komunikuje s jedním žákem. Tok informace, který značí šipka, jde od učitele k žákovi. Například učitel dává příkaz nebo napomíná.

U: Když řeknu, že nebudeš jíst, tak nebudeš jíst.

2. U→ŽŽ

Jednosměrná vertikální komunikace, kdy učitel komunikuje se všemi žáky ve třídě. Podává souvislý výklad, oslovuje žáky, klade řečnické otázky, velmi často klade otázku, na kterou vzápětí odpovídá jeden z žáků.

U: Kdybyste je porovnali s Ravelem, jak vám přijdou? Debussy a Ravel?

3. U→$Ž_k$

Jednosměrná vertikální komunikace, kdy učitel komunikuje pouze se skupinou žáků.

U: Takže zbyli nám jedna, dva, tři, jdeme na to, poslouchejte.

4. U→X

Je jednosměrná komunikace, kde písmeno X označuje cizí osobu ve třídě. Může jí být jiný učitel nebo výzkumník, pak se jedná o komunikaci horizontální, nebo cizí student, pak mluvíme o komunikaci vertikální.

U: Prosím Vás, mohla by ste mi podat ten kabel?

5. U↔Ž

Dvousměrná vertikální komunikace, kdy učitel komunikuje s jedním žákem, který reaguje na učitelova slova. Tok informací jde od učitele k žákovi a od žáka k učiteli. Jedná se o dialog, kde učitel může vystřídat několik mluvčích nebo jen jednoho žáka, s kterým uskuteční jedno či více komunikačních spojení. Učitel klade otázku žákovi, který na ni odpoví; napomíná žáka, který zpětně reaguje na učitelovu poznámku; žádá o něco žáka; přikazuje něco žákovi.

U: Prosím tě, zopakuj ještě, jaký to byl obchodník?

Ž: Dagles.

6. U↔ŽŽ

Dvousměrná vertikální komunikace, kdy učitel komunikuje se žáky a ti mu odpovídají na jeho podněty. Používá se při opakovní učiva, zjišťování názoru třídy. Velmi často se tato struktura objevuje při položení nižší kognitivní otázky, na kterou odpoví více žáků najednou.

U: Co všechno bychom do toho středověku zahrnuli? Tak začneme slohy, jaké stavitelské slohy znáte?

ŽŽ: Románský.

U: Románský a?

ŽŽ: Gotický.

7. U↔X

Dvousměrná komunikace s cizí osobou, která je přítomna ve vyučovací hodině, jako například výzkumník, učitel nebo rodič, který se přišel podívat na ukázkovou hodinu. Komunikaci iniciuje učitel a cizí osoba reaguje na jeho podněty. Může být horizontální nebo vertikální viz výše u U→X.

U: Asi by měli víc nahlas ne, nebo to nevadí? Je to slyšet?

X: Já nevím.

U: Tak kdyžtak trochu přitlačte.

8. U∩UP→Ž

Jednosměrná vertikální komunikace, jejímž iniciátorem je učitel, který komunikuje se žákem skrze hudební nástroj, ten na jeho podmět nereaguje, častým důvodem je jeho nevědomost.

U∩UP: *dvojzvuk (zahrán na pianě)*

9. U∩UP→ŽŽ

Jednosměrná vertikální komunikace, jejímž iniciátorem je učitel. Tato struktura se nejčastěji vyskytuje v odborných předmětech, jako je harmonie, kdy učitel vykládá látku, analyzuje skladbu a přitom hraje žákům ukázky.

U∩UP: *tříhlasý frygický akord (zahráno na pianě jako ukázka)*

10. U∩UP↔Ž

Dvousměrná vertikální komunikace, učitel komunikuje pouze skrze hudební nástroj a žák reaguje na jeho hraní. Tato komunikační struktura je typická pro hodiny intonace.

U∩UP: *dvouzvuk (zahrán na pianě)*

Ž: malá sekunda

11. U∩UP↔ŽŽ

Dvousměrná vertikální komunikace, učitel je iniciátorem komunikace a komunikuje s žáky skrze hudební nástroj. Tato struktura se vyskytuje velmi zřídka, a to pouze v hudebních odborných předmětech, jako je intonace a harmonie.

U∩UP: *tón*

ŽŽ: ná (*žáci zpívají)*

12. Ž→U

Jednosměrná vertikální komunikace, kdy žák je jejím iniciátorem, ale učitel na jeho projev nereaguje. Vyvolává jiného žáka, neslyší ho nebo ignoruje jeho poznámky.

U: Lucemburkové, jak šli za sebou? Vyjmenujem si je.

Ž1: Karel IV.

Ž2: Jan Lucemburský, který si vzal Elišku Přemyslovnu.

U: Ano, vzal si Elišku Přemyslovnu….

13. Ž→Ž

Jednosměrná horizontální komunikace, kdy žák komunikuje s jiným žákem, který na jeho projev nereaguje. Vyskytuje se při napovídání, nebo při některých žákovských komentářích, které prezentují vlastní postoje žáka, nemají výukový ani učební potenciál.

U: A přestaneš konečně jíst. Taky to bude asi referát navíc.

Ž1: Jo, tak jo.

Ž2: Nepruď, mlč Heleno.

14. Ž→U^ŽŽ

Jednosměrná horizontálně vertikální komunikace, kdy žák mluví k učiteli i žákům naráz. Například žák přenášející referát.

Ž: Tak, dnes budu hovořit o relikviích, které se u nás našly.

15. Ž→ŽŽ

Jednosměrná horizontální komunikace, kdy žák komunikuje s jinými žáky, od kterých chybí zpětná vazby. Žák porušuje pravidla komunikace ve vyučování, nebo má za úkol přednést něco ostatním žákům (žák nehovoří primárně k učiteli).

Ž: Dneska vám budu vyprávět o raku říčním, je to ohrožený druh a slyšela jsem, že v našich potocích se objevil i rak americký, který tohoto raka vytěsňuje.

16. Ž↔U

Dvousměrná vertikální komunikace, kdy žák je iniciátorem komunikace a učitel reaguje na jeho verbální projev. Přestože M. Samuhelová uvádí, že tato struktura není moc častá v tradičních vyučovacích hodinách, v našem výzkumu je velmi frekventovaná. Často ji předchází komunikační struktura U→ŽŽ, kdy učitel klade otázku celé třídě, jmenovitě nevyvolává a čeká, kdo se sám ujme slova. Objevuje se i v momentech, kdy žák něčemu nerozumí, potře-

buje něco zopakovat nebo zeptat se na něco, co ho zajímá. Struktura se objevuje i v situacích, kdy žák přichází pozdě do hodiny.

Ž: Ten D dur je pro levou ruku?

U: Ano, D dur je pro levou.

17. Ž ↔Ž

Dvousměrná horizontální komunikace, kdy spolu komunikují dva žáci. Vyskytuje se v hodinách, kde je zařazena forma skupinového vyučování, jazykové hry, při porušení pedagogických pravidel, když žáci vyrušují nebo si napovídají během samostatné písemné práce.

Ž1: Jakou máš nejradši kosmetiku, Heleno?

Ž2: Já používám kosmetiku od Yves Rocher.

18. Ž↔X

Dvousměrná komunikace, kdy žák iniciuje komunikaci s cizí osobou, která reaguje na jeho podnět. Často se jedná o vertikální komunikaci, kdy cizí osobou je jiný učitel.

Ž: Paní profesorko, já nevím, jestli ona říkala, že nakonec půjde na ten pěvecký seminář.

X: Jo, Nováková, no asi tam půjde, já jsem s ní totiž ještě mluvila, abych ji na to upozornila.

19. Ž∩UP→U

Jednosměrná vertikální komunikace, kdy žák je iniciátorem komunikace a komunikuje skrze nástroj. Učitel na žákův projev nereaguje. Tato struktura se vyskytla pouze jednou, v rámci žákovského humoru, kdy žák hrál na háček od stolku a zprvu jej učitel ignoroval. V následující struktuře žák hraje pro učitele i žáky.

Ž∩UP: *hraje na háček od stolu*

ŽŽ: *smích*.

20. Ž∩UP→U^ŽŽ

Jednosměrná horizontálně-vertikální komunikace, tato struktura se vyskytla pouze jednou, jako navázání na předchozí strukturu.

U: Kterej tón tam převažuje, ještě zahraj

Ž∩UP: *hraje na háček od stolu*

ŽŽ: *zpívají tón, který převažuje*

U: Es.

21. ŽŽ→U

Jednosměrná vertikální komunikace, kdy žáci jsou jejími iniciátory, ale učitel na jejich projev nereaguje.

ŽŽ: Requiem jsme dělali.

U: Potřebuji zapojit, Petro nebo Jano, nemáte tam někde kabel?

22. ŽŽ↔U

Dvousměrná vertikální komunikace, kdy žáci sami začínají komunikaci s učitelem, který reaguje na jejich podmět.

U: Znáte ňaký části z toho?

Ž1: Akvárium.

U: Em…, ano.

ŽŽ: Labuť

U: Ano, správně, další?

Ž2: Želvy.

23. X↔U

Dvousměrná komunikace s cizí osobou, s jiným učitelem, výzkumníkem, cizím žákem atd. Tato osoba je iniciátorem komunikace a je jí učitelem poskytnuta zpětná vazba.

X: Dobrý den, můžu vyrušit na chviličku, bude vás více? Asi v tom dalším ročníku. Kdo z vás půjde?

U: Dobrý den, pojďte, pojďte….

24. UP→ŽŽ

Jednosměrná komunikace, tok informací proudí od učební pomůcky k žákům. Učební pomůckou může být dataprojektor, film, hudební nahrávka, interaktivní tabule aj.

U: Teď se podíváme na váš známý dokument, jsou to ty dvouminutové, tříminutové sekvence. … A podíváme se na…

UP: Toulky českou historií, lepšího průvodce byste nenašli, jsem totiž český lev…

25. U∩UP^ŽŽ→U^ŽŽ

Poslední struktura vyjadřuje jednosměrnou horizontálně-vertikální komunikaci, kde iniciátorem komunikace je učitel, který zpívá a zároveň hraje na hudební nástroj, a žáci, kteří zpívají s ním. Učitel i žáci jsou tedy zároveň i příjemci.

U∩UP^ŽŽ→U^ŽŽ: Svatý Václave… (*všichni zpívají za klavírního doprovodu učitele)*

Na závěr uvádíme pro srovnání tabulku komunikačních struktur od M. Samuhelové a tabulku z našeho výzkumu. V tabulce od M. Samuhelové (na pravé straně) jsou zvýrazněny komunikační struktury, které jsme dosud na konzervatořích nezaznamenali. V naší tabulce jsou nové komunikační struktury označeny barevně, přičemž růžově jsou označeny čistě verbální komunikační struktury a zeleně takové, kde se uplatňuje komunikace skrze hudební nástroj.

Tabulka komunikačních struktur P. Hádkové z konzervatoří a M. Samuhelové ze ZŠ.

Hádková - konzervatoře		**Samuhelová – základní školy**	
kód	**Grafický zápis**	**kód**	**Grafický zápis**
1	U → Ž	1	U → Ž
2	U → ŽŽ	2	U → ŽŽ
3	U→$Ž_k$	3	U ↔Ž
4	U→X	4	U ↔ŽŽ
5	U↔Ž	5	Ž →U
6	U↔ŽŽ	6	ŽŽ→ U
7	U↔X	7	Ž ↔U
8	U∩UP→Ž	8	ŽŽ↔ U
9	U∩UP→ŽŽ	9	Ž→ Ž
10	U∩UP↔Ž	10	Ž →ŽŽ
11	U∩UP↔ŽŽ	11	Ž↔ Ž
12	Ž→U	12	Ž↔ŽŽ
13	Ž→Ž	13	ŽŽ→ Ž
14	Ž→U^ŽŽ	14	ŽŽ↔ Ž
15	Ž→ŽŽ	15	ŽŽ →ŽŽ
16	Ž↔U	16	ŽŽ ↔ŽŽ

17	Ž↔Ž	17	UP→ ŽŽ
18	Ž↔X	18	X ↔U
19	Ž∩UP→U		
20	Ž∩UP→U^ŽŽ		
21	ŽŽ→U		
22	ŽŽ↔U		
23	X↔U		
24	UP→ŽŽ		
25	U∩UP^ŽŽ→U^ŽŽ		

Legenda: U = učitel, Ž = žák, ŽŽ = žáci, UP = učební pomůcka, X = jiná osoba v učebně, →,↔ = směr toku informací, ^ = a zároveň, ∩ = skrze.

Závěr

Z našeho výzkumu vyplynulo, že typy komunikačních struktur na konzervatořích se liší od struktur na základních školách běžného typu. Vyskytují se nové komunikační struktury, které reflektují práci s hudebním nástrojem, často komunikuje učitel se žáky pomocí zpěvu či intonování. Avšak všechny komunikační struktury, které byly zjištěny na základních školách, se nevyskytly i na konzervatořích, zejména se jedná o komunikaci započatou skupinou žáků směřující k jiné skupině žáků (či jednomu žákovi), která může a nemusí reagovat.

Tato práce vznikla za podpory GAUK 612812 Pedagogická komunikace na konzervatořích, který je řešen v rámci KČJ UK v Praze.

Literatura

DOUBRAVOVÁ, Jarmila: Sémiotika v teorii a praxi. Praha: Portál 2002. 160 s.

FUKAČ, Jiří – JIRÁNEK, Jaroslav – POLEDŇÁK, Ivan – VOLEK, Jaroslav – kol.: Základy hudební sémiotiky 1. díl. Brno: Masarykova univerzita 1992. 233 s.

GAVORA, Peter: Pedagogická komunikácia v základnej škole. Bratislava: Veda 1988. 248 s.

SAMUHELOVÁ, Magdaléna: Štruktúry v pedagogickej komunikácii. In: GAVORA, P.: Pedagogická komunikácia v základnej škole. Bratislava: Veda 1988. 248 s.

VYBÍRAL, Zdeněk: Psychologie komunikace. Praha: Portál 2009. 319 s.

Staročeský „příklad“ – studie v podstatě lexikografická

Barbora Hanzová
oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i., Praha

Příspěvek vznikl za podpory projektu GA ČR č. P406/10/1140 *Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálových bází)*

Již dvě stě let, počínaje Immanuelem Kantem v díle Die Metaphysik der Sitten z roku 1797, probíhá novodobé bádání ohledně podstaty exempla, jehož se účastní odborníci nejrůznějších oborů od filozofie, logiky, rétoriky, historie, literatury a dalších. Peter von Moos shromáždil ve své monografii Geschichte als Topik (1988, s. 39, pozn. č. 96) na čtyřicet pojetí exempla a svůj přehled sestavil do paradoxních opozic pojetí. V českém prostředí se exemplové bádání soustředilo na studium literární a folklorní, v podstatě se navazovalo na Vilikovského pojetí: *exemplum neboli příklad je krátké vypravování (případně bajka, parabola a pod.), jehož lze užíti jako ilustrace nebo důkazu na podepření výkladu náboženského nebo mravoučného.* (1938, s. 251) A nadále se rozvíjí teorie vycházející z narativního charakteru exempla, ať už dále pojímaného jako literární žánr v pojetí Eduarda Petrů, či Karla Dvořáka v pojetí funkčním. V následujícím krátkém lingvistickém příspěvktu chceme poukázat na to, že se v rámci této definice jedná o novodobou terminologii, protože tato definice nenachází podklady ve staročeské slovní zásobě.

Ve středu zájmu je lexikální význam staročeského substantiva *příklad*. Ten nás bude zajímat z lexikografického popisu především;analýza bude provedena na základě lexikografického manuálu (ed. Havránek 1968, str. 38 – 44) sestaveného pro potřeby psaní Staročeského slovníku, podle něhož jsou významy vyjádřeny novočeskými ekvivalenty, případně významovou definicí, kterou tvoří podstatné znaky (prvky) významu staročeského slova, které umožňují vystihnout rozdíly jak mezi významy téhož slova, tak mezi významy koexistujících synonym.

V současné době pojem *příklad* ve staročeské slovní zásobě zpracovává pouze Malý staročeský slovník, který nezachycuje zdaleka všechny významy[1]. Dále je k dispozici reprezentativní soubor dokladů ve staročeské kartotéce uchovávané v oddělení vývoje jazyka a vytvořené pro potřeby tvorby Staročeského slovníku, ten bude výhledově využit při zpracování hesla *příklad* v rámci tvorby Elektronického slovníku staré češtiny. Pro naše potřeby jsme získali

[1] příklad –příklad; podobenství, parabola; výstraha, výstražné znamení

materiál k popisu významů ze staročeské textové banky Vokabuláře webového[2]. Banka vzniká průběžně na základě elektronických edic připravovaných v oddělení vývoje jazyka ÚJČ a její výhodou je možnost získání dostatečně širokého kontextU pro stanovení významu. V současné době je v bance shromážděno celkem 518 výskytů substantiva *příklad*, po odečtení dublujících se 85 výskytů z ŠtítSvát[3] a 50 výskytů z Pas, se pro nás stalo výchozích 383 dokladů pro staročeské období do r. 1500 nebo krátce po něm; do souboru byly pojaty doklady i poněkud mladší.

Následuje přehled významů obsažených ve zkoumaném souboru dokladů. Volíme větvovité uspořádání významové struktury hesla, ke kterému nás přiměl především výraznější významový rozdíl I. ilustrace a II. vzoru, protože je zde zahrnuto několik podvýznamů; významy jsou doprovozeny krátkým vysvětlujícím komentářem a též relevantním dokladem významu, u něhož je uváděn jen nezbytně nutný kontext podstatný pro stanovení významu slova.

I. jedna osoba, věc, jev svého druhu

1. příklad, doklad, který má něco potvrdit či objasnit. ČastO je význam doložen ve vazbáchu *příkladě, na příklad.* Např. *tak jest ve všech úrodách země i mezi jinými stvořenými věcmi, buďto obilé, ... aneb co jiného, jakž bude přesazenie neb přestavenie aneb přehnánie s nepříhodného miesta, tak se dařiti a šlechtiti nechce. Jako u >>>příkladě<<<, vezmeš li pšenici u Čáslavě osetí a seješ ji okolo Ledče anebo okolo Lipnice, z čisté pšenice urodíť se první léto polovici žita, druhé léto bude všecko žito a třetie líto bude stoklasa, protože jest země nepříhodná a jiné povětří.* (LékJádroD 363)

2. typický příklad. Jednotlivina vystihující další členy svého druhu, např. *Drahomiř, pohanka, mátě svatého Václava, všěch nevěrných mater zlostný >>> příklad <<<*(KarVáclB 145r),

3. případ. Vzhledem k častému výskytu v právnických textech, lze pojem chápat jako právnický termín, odpovídající německému termínu der Fall. Bývá tak pojmenována nejčastěji osoba či konkrétní situace, pro kterou se vztahuje určité právní opatření. Např. *Opět strýcóm vždycky příslušie puol dielu, by pak byl nerovný počet, jako u příkladě jestliže s jedné strany toliko děd mateřin a s druhé strany děd a bába otcovi, ač jich jest dvé, avšak tak mnoho vezme děd mateřin, ačkoli sám jest.*(PrávJihlA 85v)

---

[2] verze 20. 8. 2012, dne 6. 11. 2012

[3] přehled významů zkratek editovaných rukopisů je možné dohledat v Úvodních statích, viz literaturu.

II. osoba, věc, jev hodné napodobení

1. vzor, model. Např. *A tak té modly >>> příkladem <<< pohané děláchu sobě modly, zamýšlejíce jim lidi vzácné, že jsú bohové učiněni po své smrti.* (TrojK 108v)

2. příklad, předobraz. Např. *Ti pak bořie tu jich tvárnost, ješto svým >>> příkladem <<< a svými hrdými a smilnými přípravami táhnú je k smilstvu neb k hrdosti.*(ŠtítSvátA 36r)

3. příklad, vzor, jednotlivina, která může n. má býti napodobována. Ze zkoumaného vzorku se jedná o nejčastěji doložený význam, jedná se o postavu, vlastnost, skutek či konkrétní chování v určité situaci, podle křesťanské etiky. Přičemž pro toto období ještě není pojem *vzor* doložen. Význam se často vyskytuje s vazbami *příklad vzít*, *příklad dát*, *příklad čeho*. Málo doloženým synonymem je *sběradlo* (PasTisk 68b). Tento význam se ve shodě s latinou užívá od raného středověku. Např. *Jako svatý Petr dí „Najmilejší! Kristus za nás trpěl jest, nám >>> příklad <<< ostavil, abychom následovali šlépějí jeho.“*(GestaM; 30v)

4. odstrašující příklad. Např. *Dajť tě buoh v prokletie a na >>> příklad <<< všemu lidu svému: hníti káže lónu tvému a rozdutý břich tvój rozdřěn buď.* (BiblOl_Gn–3Esd – Nu 59r)

III. důkaz. Jedná se o filozofický termín. Abstraktní teze, nejčastěji etického obsahu, je doložena konkrétní jednotlivinou. Význam odpovídá latinskému termínu *exemplum* z kazatelských příruček, tzv. artes praedicandi, jedná se o druh argumentu, jehož forma a užití v kontextu kázání se řídilo přesnými pravidly[4]. Jakožto o přesvědčovacím prostředku o něm hovoří již Aristoteles ve 2. knize Rétoriky pod pojmenováním *paradeigma*. Na*př. což koli člověk přieliš miluje, to j' zpósobil Buoh, že bude jej mrzeti přieliš. Tak se čte v Králových knihách na příklad tomu, že syn Davidóv jeden zamiloval sestru, že byla krásná, až chřadl pro tu milost. A když jednú k němu přišla a přinesla jemu někakého jišelka postřiebati, uzřev svój čas, podávil ji. Potom tak jej srdečně mrzala, že na chvíli nemohl jie s sebú přenechati; ale kázal ji ven vystrčiti. Právěť se těm takéž stane, když se bezpřémně milují přieliš, že se budú mrzeti přieliš;*(ŠtítKlem 24r)

IV. rétorický termín

1. sentence. Např*: A ty sám dobřě znamena, tento >>> příklad <<< všěm povieda , žeť lékař spomoci nemóž jiezvenému, donidž v něm nóž; jeliž bude nebo střěla vyňata z jiezveného těla, totiž lékař všelikého tak uléčí raněného.* (DesHrad 112r)

---

[4] např. „Tractatulus eximii doctoris Henrici de Hassia de arte praedicandi“, Latinské znění s různočteními a anglický překlad díky edici Harryho Caplana: PMLA, Vol. 48, No. 2 (Jun., 1933), pp. 340–361 <http://www.jstor.org/stable/457781>.

2. podobenství. Podobenství neboli parabola se vyskytuje velmi často ve staročeských evangelijních překladech a souvisejících textech. Méně často se v tomto významu vyskytují i synonyma *přísloví* a *pověst*, svědčí to stále o rozkolísanosti terminologie a o častých výpůjčkách obdobných již ustálených termínů. Uvádíme příklad nenarativního podobenství, jehož základem je přírodnina, *„Ot fíkového dřěva naučte sě >>> příkladu <<<, že když jeho ratolest bude hebká a zarodí sě listie, tehdy poznáte, že jest blízko léto. Takéž i vy, když uzříte, ano sě děje to*[zatmění slunce atd.], *vězte, žeť jest blízko a ve dřvech*[druhý příchod Ježíše Krista]. (BiblOlMc 194r)

K výkladům významu je třeba podotknout následující: Jedná se o polysémní lexikální jednotku, kterou se překládalo latinské polysémní substantivum *exemplum*; při srovnání s heslem *exemplum*v Lexikonu, zpracovávajícím slovní zásobu středolatinskou v naší provenienci, nejsou doloženy významy: „ukázka“, „opis“, „znění“, „kopie originálu“, „přísný trest“ a právě „moralizující příběh“. Porovnáním se slovní zásobou staré latiny, zachycené ve slovníku Georgesa, víceméně chybějí doklady k původnímu významu podobnosti. Mnohovýznamovost pojmu, jak latinského, tak vernakulárního, byla jistě jednou z příčin vzniku takových koncepčních rozdílů v pojetí exempla novodobými badateli. Spojitelnost, která mnohdy bývá rozlišovacím znakem významů, v některých případech jako kritériem neplatí, např. vazba *být na příklad* – jednou může Vyjadřovat „etický vzor hodný napodobování“, jindy se jedná o „odstrašující příklad“, jak je doloženo výše, atd. Z hlediska etymologického už byla otázka *příkladu* řešena[5], nyní se nabízí hypotéza, že se jedná o odvozeninu od minimálně doloženého substantiva *klad* (častěji doloženého ve složeninách) ve významu „položení“ s předponou *při-*, tedy „věc přiložená“. Také proto byl při stanovení vývojové řady významů upřednostněn význam „ilustrace“ před „vzorem“, kde je obsažen další podvýznam.

V blízkém kontextu pojmu *příklad* se narace vyskytuje u 24 dokladů, napříč žánry: kázání – ŠtítSvátA, KázLeg, bible – BiblOl, kroniky – MartKronA, bajky – BawEzop, exemplové sbírky – GestaM, kazatelské příručky – PasTisk, spor – Tkadleček. V žádném z případů však nepojmenovává naraci samu, i v těchto případech se jedná o jeden z dříve zmíněných významů; jako je to v případě převyprávění biblických podobenství.

Za zvláštní zmínku stojí rozbor významů v staročeských Gestech Romanorum (GestaM, rukopisu z pol. 15. století), protože se o nich hovoří snad nejčastěji jako o typickém reprezentovi sbírky exempel. V Gestech se pojmenování *příklad* vyskytuje devětkrát, třikrát ve významu „vzoru“, pětkrát jako „podobenství“ a vztahují se k první části dvojsložkové struktury jednotlivých článků (mimo to se vyskytuje druhý ustálený pojem, kterým je pojmenována druhá

[5] Fr. Jílek, VKČSN 1950, 4, 12 („věc vybraná“): B. Byba, LF 1963,178: (výklad verše z Klaretova Vokabuláře).

přirovnávaná část *vejklad*); poslední výskyt, který chápeme ve významu „podobenství“ je přímo v incipitu tohoto rukopisu: *Přikladi římští*.

Bohužel nejsou dochovány žádné staročeské poetiky a artes praedicandi, které by mohly možný význam staročeského pojmu *příklad* osvětlit. Na základě předcházejícího rozboru tedy můžeme konstatovat, že ve zkoumaném období do 15. století význam „vyprávění“ nenesl.

Literatura

BĚLIČ, Jaromír – KUČERA, Karel – KAMIŠ, Adolf: Malý staročeský slovník: příručka ke studiu na filozof. a pedagog. fakultách. 1. vyd. Praha: SPN 1979. 707 s.

GEORGES, Karl Ernst – GEORGES, Heinrich: Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch. 8., verbess. u. verm. Aufl. Hannover: Hahn 1913 – 1918. 2 sv. 3108 s. 3210 s.

HAVRÁNEK, Bohuslav, ed. Staročeský slovník. Úv. stati, soupis pramenů a zkratek. 1. vyd. Praha: Academia 1968. 130 s.

Slovník středověké latiny v českých zemích = Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum. 1. vyd. Praha: Academia 1977. 700 s.

VILIKOVSKÝ, Jan: Próza z doby Karla IV. [Sv. 1] Praha: Evropský literární klub 1938. 264 s.

VON MOOS, Peter, Geschichte als Topik. Das rhetorische Exemplum von der Antike zur Neuzeit und die Historiae im "Policraticus" Johanns von Salisbury, Hildesheim. Zurich – New York: Georg Olms Verlag 1988. 656 s.

Poznámky k vývoji sekundárních imperfektiv s formantem -ova-[1]

Kateřina Heřmanská
Oddělení vývoje jazyka, v. v. i, Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, Praha

0. Slovesný vid, kategorie charakteristická pro slovanské jazyky, se začal rozvíjet a systematizovat v počátcích staročeského období jakožto gramaticko-lexikální kategorie založená na rozdílu dokonavosti – nedokonavosti. Jednou z dílčích problematik obšírného tématu historického vývoje slovesného vidu v češtině je osud sekundárních imperfektiv (dále SI) s formantem -ova-. Jak si můžeme všimnout při studiu textů z doby staro- a středněčeské, SI se užívala oproti dnešku častěji. Ve svém článku se pokusím na výběrovém materiálu porovnat situaci ve staré, střední a nové češtině. Jako základ pro střední dobu mi posloužil materiál *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (LDHBČ), dobu starou a novou pak zastupuje materiál shromážděný F. Štíchou ve článku *Sekundární imperfektiva ve vývoji češtiny*, v němž je srovnáván stav staročeský, podle hesláře Staročeského slovníku, a novočeský, dle hesláře PSJČ, a částečně doplněný o další slovesa.

1. Rozvoj sekundárních imperfektiv nastal již ve staré češtině, kdy vyvstala potřeba odlišení původně obouvidových prostých i prefigovaných sloves. (Komárek, 1979, s. 108) Především u prefigovaných sloves se dostal do rozporu skutečný stav nejednoznačnosti a obouvidovosti sloves s předpokladem, že prefixace slovesa je příznakem perfektivity slovesa. Diferenciace probíhala dvojím způsobem – ztrátou prefixu, tzv. deprefixací, a změnou sufixu, resufixací.

1.1. V prvním případě šlo o odsouvání prefixu od dokonavého slovesa bez změny sufixu, čímž vznikala korelace prostého imperfektiva proti prefigovanému perfektivu bez přechodu SI k jinému kmeni (*vy-točiti – točiti*).[2] Očividnými nevýhodami tohoto postupu však byla jednak nejednoznačnost dvojice, jedno prosté sloveso odpovídalo více prefigovaným (*psáti – napsati, upsati, popsati, …*), jednak pouhá přibližnost významu, protože ne všechny předpony již zcela ztratily svůj význam, takže kromě rozdílu vidového se dvojice lišila si sémanticky (*psáti – popsati*).

[1] Připsáno na projekt GA ČR č. P406/10/1165 *Česká slovní zásoba v období humanismu a baroka: vývojové aspekty.*

[2] Tento proces zmiňuje už J. Zubatý jako „dekomposici“ ve své studii z roku 1915, kde uvádí, že se jedná o předpony, které již mají zamlžený významu, a rozvádí ho I. Němec, který doplňuje Zubatého myšlenku a proces definuje jako „deprefixaci“ (Němec, 1968, s. 94).

1.2. Druhým procesem imperfektiviZace, změnou sufixu bez odstranění prefixu, vznikala korelace dvou prefigovaných sloves lišících se kmenotvorným sufixem (*zatopiti – zatopovati*). Takto vzniklá sekundární imperfektiva, značně rozšířená již ve staré češtině, zachovávala zcela jednoznačně význam dokonavého slovesa a lišila se od něj jen gramaticky, nevýhodou však byl přechod sloves k jiné slovesné třídě a případné hláskové změny v kořeni slova (*zkoušeti – zkušovati*).

1.2.1. Sufixů, podílejících se na imperfektivizaci, bylo několik. Perfektivům z druhé infinitivní třídy -nú- odpovídala imperfektiva páté infinitivní třídy s kmenotvorným sufixem -a- (*propadnúti – propadati*), pro slovesa třetí třídy se objevovala korelace s třídou čtvrtou -i-/-e- (poraziti/porážeti) nebo pátou -i-/-a- (*chopiti se – chápati se*), některá perfektiva ze čtvrté třídy zůstala ve stejné třídě -e-/-e- (*zavoněti – zaváněti*). Tyto všechny korelace však F. Kopečný považuje za neproduktivní a postupně ustupující novému tvoření imperfektiv, a to pomocí sufixu šesté infinitivní třídy -ova- (Kopečný, 1962, s. 101).

1.2.2. Sufix -ova- se jistě dá považovat za nejproduktivnější formant v rámci imperfektivizace prefigovaných perfektiv. Nespornou výhodou užití tohoto formantu byla absence hláskových změn v kořeni slova, jak tomu bylo u jiných korelací (*utopiti – utopovati x utápěti*) a nehrozila případná homonymie s perfektivem (*uházěti* – jednak imperfektivum k *uhoditi*, jednak prefigované perfektivum k *házěti*). Šířil se k imperfektivním odvozeninám od většiny slovesných tříd. Dle výzkumu Šlosar zjistil, že se od nejstarších dob jazyka postupně frekvence užití SI se sufixem -ova- zvětšuje, vrcholný stav pak nachází v Bibli kralické. (Šlosar, 1981, s. 38) Poté nastává pravděpodobně pod vlivem barokních puristů, jak píše Šlosar dále, až došlo k zániku většiny SI se sufixem -ova-. Z toho lze vyvozovat, že v době střední by však dle toho měla být ještě poměrně hojně rozšířena a užívána.

2. Jak jsem již předeslala, vycházela jsem ze sloves shromážděných F. Štíchou, pracovala jsem s těmi staročeskými SI, která jsou v PSJČ již nedoložena. Pro rozšíření materiálu jsem pak využila slovotvorných základů daného slovesa, vzniknuvších odsunutím prefixu, a zkoumala vývoj sloves s různými předponami odvozených od těchto základů.

2.1. SI ODVOZENÁ OD IV. TŘÍDY

Nejčastější perfektiva, k nimž se vytvářejí v době staré a střední nedokonavé odvozeniny pomocí sufixu -ova-, pocházejí ze čtvrté infinitivní třídy. Sufix -ova- tu vystupuje jako konkurence a částečná náhrada starší korelaci -i-/-e-. Hlavním důvodem převahy užívání korelace -

i-/-ova- je proběhlé úžení „ie“ v „í“, což zapříčinilo, že mnohde „ztratily présentní koncovky schopnost rozlišovat mezi oběma typy...“ (Němec, 1968, s. 55), a rozdíl tak ležel jen na alternaci kvantity (*přičiním X přičíním*). Starší korelace se však neztratila zcela, dále působila souběžně, i když v menší míře, v poměru přibližně 2:1 (např. % vracovati x % vraceti – 83 x 40, % placovati X % pláceti – 78 x 38). V PSJČ se dochovalo oproti odvozeninám od ostatních tříd větší množství SI, lze vysledovat tendenci dochování SI s formantem -ova- u předpon, které ještě neztratily svůj sémantický význam (*uvařovati*, kde předpona „u-“ má gramatickou funkci, ale dochovalo se *zavařovati*, které se již sémanticky odchyluje).

Tabulka 1[3]:

	DO	NA	O	OB	OD	PO	POD	PRO	PŘE	PŘI	ROZ	S	U	V	VY	VZ	Z	ZA
IV. TŘÍDA																		
%bořovat																		
%očiňovati																		
%oděřovati																		
%okažovati																		
%okloňovati																		
%končovati																		
%okušovati																		
%olamovati																	+	+
%olomovati																		
%olovovati																		
%omluvovati																		
%omučovati						+							+					+
%onošovati																		
%placovati																		
%opušťovati																		

[3] V tabulce vidíte zaznamenaný výskyt jednotlivých SI v různých etapách vývoje (**bílá** – pouze staročeská., **oranžová** – středněčeská, **modrá** – pouze novočeská, **červená** – stč. + střdč. + nč., **zelená** – stč. + nč.; **šedá** – slovesa nejsou doložena vůbec, pravděpodobně neexistovala a jsou jen výsledkem kombinací).

	DO	NA	O	OB	OD	PO	POD	PRO	PŘE	PŘI	ROZ	S	U	V	VY	VZ	Z	ZA
%razovati																		
%ražovati																		
%skočovati																		
%točovati																		
%topovati						+									+			
%tracovati													+					
%tykovati																		
%voďovati																		
%vracovati																		

2.2. SI ODVOZENÁ OD V. TŘÍDY

V době střední se s SI s formantem -ova- setkáme velmi často, v PSJČ jejich výskyt už ubývá, nejsou buď doložena vůbec, nebo jsou označena jako příznaková (dialektická nebo řídká). Na úkor sufixu -ova- se pomalu v tomto období začíná prosazovat na formant -va- se změnou kvantity předešlého vokálu, nesoucí však příznak opakovanosti (*vymazati – vymazovati x vymazávati).* Stále však v době střední převládají SI se sufixem -ova-.

Tabulka 2:

	DO	NA	O	OB	OD	PO	POD	PRO	PŘE	PŘI	ROZ	S	U	V	VY	VZ	Z	ZA
V. TŘÍDA																		
%běhovati																		
%čekovati																		
%česovati																		
%hledovati			+						+								+	
%hlod/zovati																		
%hrdovati																		
%klamovati																		
%mazovati				+			+					+						
%lehovati																		
%orovati																		
%padovati															+			
%sekovati																		
%sypovati						+		+			+	+			+			
%vrtovati																		

2.3. SI ODVOZENÁ OD II. TŘÍDY

Imperfektivní odvozeniny od této třídy s formantem -ova- se zmnožují především od 15. století a v době střední se rozvinuly díky přibývajícím prefigovaným n-kmenům (Šlosar, 1981, s. 55), postupně se ale ztrácejí ze spisovného jazyka. Zůstávají však v moravských nářečích.

Tabulka 3:

	DO	NA	O	OB	OD	PO	POD	PRO	PŘE	PŘI	ROZ	S	U	V	VY	VZ	Z	ZA
II.TŘÍDA																		
%bodovati																		
%zdvihovati																		
%hynovati																		
%lehovati																		
%lekovati																		
%mrzovati																		
%nikovati																		
%vladovati																		
%vykovati																		

2.4. SI ODVOZENÁ OD III. TŘÍDY

V době střední stále vzniká od této třídy určitý počet nových SI se sufixem -ova-, jsou však již postupně nahrazovány, v PSJČ se pak objevuje už jen výjimečně.

Tabulka 4:

III. TŘÍDA	DO	NA	O	OB	OD	PO	POD	PRO	PŘI	PŘE	ROZ	S	U	V	VY	VZ	Z	ZA
%křik/čovati										+					+			
%myšlovati																		
%pověďovati																		
%slyšovati																		

2.5. SI ODVOZENÁ OD I. TŘÍDY

SI jsou ve staročeštině doložena sice častěji než SI odvozená od III. třídy, v době střední se však ztrácejí, vyskytují se jen u určitých sloves, a to v mála dokladech. V PSJČ pak už nejsou doložena vůbec, jedinou výjimkou je sloveso „oblezovati“ od první třídy, které se však už v SSJČ už nevyskytuje.

Tabulka 5:

	DO	NA	O	OB	OD	PO	POD	PRO	PŘI	PŘE	ROZ	S	U	V	VY	VZ	Z	ZA
I.TŘÍDA																		
%kradovati																		
%lezovati																		
%nesovati																		
%pletovati																		
%rostovati																		
%řekovati																		
%tekovati																		
%těrovati																		
%vlekovati																		

3. Při srovnání stavu středněčeského a novočeského můžu konstatovat, že SI s formantem -ova- byla v době humanismu a baroka ještě dosti rozšířena a užívána, což dokazují bohatě doložené odvozeniny od všech slovesných tříd, objevující se v textech jak vyššího, tak i nižšího stylu[4] bez jakékoli příznakovosti. Můžeme tedy konstatovat, že v době střední byl formant -ova- stále velmi produktivním a plnil funkci hlavního prostředku pro imperfektivizaci prefigovaných i neprefigovaných perfektiv (doložena jsou i slovesa *točovati, vracovati* jako SI k *točiti, vrátiti*). Vedle něj však fungují i korelace perfektiv s imperfektivy s jiným formantem, poměr u odvozenin od jednotlivých tříd je však různý.

V PSJČ vycházející především z kanonických literárních děl 19. století se již počet SI s -ova- zmenšuje, často se sloveso ztrácí zcela ze slovní zásoby nebo se stává příznakovým, ať stylisticky, nebo regionálně. Dochovaná SI jsou pak pravděpodobně podmíněna stále silnou sémantikou dané předpony perfektiva, která zabraňuje využití postupu deprefixace, užívaného

[4] Vyšším stylem míním díla literární, postily, kancionály, odborné spisy, stylem nižším zápisy z kronik, půhonů, kuchařek apod.

jako hlavní prostředek imperfektivizace v nové češtině, což by mohl být zajímavý podnět do budoucna, stejně jako výzkum rozdílů mezi jazykem humanismu a baroka i hlubší studium pramenů (např. frekvence jednotlivých SI s -ova- a jiným sufixem ve stejné korelaci v jednom díle či u jednoho autora).

Material

Elektronický slovník staré češtiny, online: http://vokabular.ujc.cas.cz/
Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny (zatím nezveřejněna)
Příruční slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství 1935 – 1937.
Staročeský slovník, online: http://vokabular.ujc.cas.cz/

Literatura

KOMÁREK, Miroslav: Příspěvky k české morfologii. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1979. 151 s.

KOPEČNÝ, František: Slovesný vid v češtině. Praha: Academia 1962. 144 s.

NĚMEC, Igor: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha: Acamedia 1968. 192 s.

ŠLOSAR, Dušan: Slovotvorný vývoj českého slovesa. Olomouc: Univerzita J. E. Purkyně 1981. 164 s.

ŠTÍCHA, František: Sekundární imperfektiva ve vývoji češtiny. In: Verba et historia. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR 2005, s. 365 – 373.

Jména zvířat v názvech hub

Michal L. Hořejší
Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

1. Los a lošák

Jádrem příspěvku je snaha o podrobný popis věcného vztahu mezi houbou *lošákem (Hydnum L., Sarcodon L.)* a *losem evropským (Alces alces)*, který je podle Machka (Machek 1971, s. 340) pro lexém *lošák* slovem fundujícím. Do české slovní zásoby lošák přešel, jak na stejném místě uvádí Machek, z polského *łosiak*.

Východiskem a prvotním impulzem mi byla hypotéza kolegy z PřF JČU[1], který vypozoroval, že se lokality s výskytem více druhů rodu *Sarcodon (lošák)* překvapivě překrývají s migrační trasou repatriovaného *losa evropského*, který se od 70. let 20. století pravidelně přesouvá mezi polskými lokalitami a jihočeskou oblastí výskytu[2]. Podle jeho pracovní hypotézy los přenáší výtrusy lošáků na velkou vzdálenost z Polska do Čech. Právě přílišná vzdálenost spolu s rychlostí průchodu potravy losím trávicím traktem je jedním z faktorů, který tuto hypotézu vyvrací.

Rozhodl jsem se tedy zabývat obecně jmény zvířat v názvech hub se zaměřením na ty, které jsou odvozeny od jmen velkých divokých kopytníků, jelikož jsem předpokládal, že způsob motivace právě jmény těchto živočichů bude podobný. Tento předpoklad se naplnil.

2. Motivace

Při svém výzkumu jsem se opíral zejména o historický materiál, který jsem porovnával se stavem víceméně aktuálním, tedy se synchronními houbařskými atlasy (Hagara 1993), Pilát – Ušák (1970). Nejstarším zdrojem, který názvy hub v českém prostředí sdružuje, je Klaretův Glosář z konce 14. století. Ten v kapitole *De fragis et boletis* uvádí celkem třicet devět hub s jejich latinskými ekvivalenty. Z nich šest je zjevně odvozeno od jména zvířete – *kozák/kozáč (seglia), holúbka (nilio), lišky (rubla), kuřátník (dorpa), hadovka (serpula)* a *lanýš (undo)*. V souladu s Machkem (Machek 1954) vyčleňuji dle způsobu motivace dvě zastřešující skupiny:

- motivované pojmenováním zvířete na základě barvy nebo tvaru houby
- motivované pojmenováním zvířete na základě vztahu houby a jejího prostředí

[1] Přírodovědecká fakulta Jihočeské univerzity.
[2] viz http://www.selmy.cz/data/publications/ochrana-pruchodnosti-pro-velke-savce.pdf

Do první skupiny spadají například kuřátka, která svou výrazně žlutou barvou barvou a zároveň větvící se strukturou hejno žlutých ptáčků připomínají. Podobně lišky a snad i holubinky, jež výrazně bílými výtrusnicemi a často našedlým povrchem klobouku mohou evokovat holuba.

Do druhé, obsáhlejší, skupiny pak náleží například kozák/kozáč, hadovka, lanýš/lanýž nebo právě lošák. Nezdá se totiž pravděpodobné, že by lošák jakkoli připomínal losa nebo kozák kozu, souvislost mezi fundujícím a fundovaným slovem je založená na věcné souvislosti. Machek interpretuje kozáka, hadovku a mnohé další jako motivované jejich nepoživatelností. Lidé tak vyjadřovali to, že tyto nedobré houby „přenechávají" tomu kterému zvířeti (Machek 1944, s. 120). Vysvětluje tak i například komponenty *kravský*, *hadí*, slc. *žabacie* ap. Skutečně, *ryzec kravský (Lactarius)* nebo *hadovka smrdutá (Phallus)* jsou houby nejedlé. Naproti tomu ale *kozák (Leccinum)* je obecně houbou žádanou a považovanou za chutnou. Podobně také *pečárka ovčí* neboli *žampion (Agaricus arvensis)* či *šťavnatka kozí (hygrophorus camarophyllus)*. *Hadovku* pak lze v rozporu s Machkem vykládat jako motivovanou tvarem, čemuž by napovídal i její dnešní latinský ekvivalent *phallus*. Tento výklad je podporován i jejím lidovým názvem *hadí vejce*[3] poukazujícím k tvaru mladých plodnic hadovky, které vejce připomínají. Podobně je jednou z lidových interpretací pojmenování *lanýž* jeho tvar, který může připomínat jelení varlata[4].

Ukázalo se tudíž, že u některých hub, jejichž názvy jsou odvozené od jmen zvířat, je velmi nesnadné primární motivaci odhalit. Obtížnost rekonstrukce je navíc umocněna podstatným faktorem, který předvedu na příkladech právě *lanýže* a *lošáka*. Tímto faktorem je nepevný svazek konkrétního druhu/rodu houby a jejího pojmenování. Vágní vztah označujícího a označovaného se zde projevuje jak teritoriálně, tak zejména v průběhu času.

3. Lanýž

Lanýž označoval ve staré češtině zejména dnešní *jelenku (elaphomyces)*, houbu, která roste pod zemí a slouží za potravu lesní zvěři, která ji vyhrabává. Býval proto nazýván také *jelení hubkou (fungum cervinum)*[5]. Této souvislosti mezi zvěří a houbou nasvědčuje i etymologický původ *lanýže* v subst. *laň*[6]. V lidové tradici byl však lanýž také považován za houbu, která pochází od jelenů[7] nebo svým tvarem připomíná jelení genitálie[8]. Obecně pak byl považován za

[3] Machek (1944, s. 124)
[4] Machek (1944, s. 128)
[5] Mattioliho herbář
[6] Machek (1971, s. 320)
[7] Mattioliho herbář
[8] Machek (1944, s. 128)

houbu nejedlou a používal se pouze jako léčivo. V Mattioliho herbáři se objevují také tzv. *erdmorchel* neboli *zemské smrže*, které jsou ekvivalentem za lat. *„hydna a tubera“* a označují převážně jedlé houby rostoucí pod zemí. Latinské *tuber* je dnes ekvivalentem českého *lanýže*, *hydnum* pak dnešního *lošáka*. Z toho vyplývá, že Mattioliho herbář hodnotí obě houby jako velmi podobné, ne-li přímo totožné. Etymologický původ lošáka v subst. los by podobnosti obou hub nasvědčoval, a Mattioliho třídění tak podporoval. Problémem však je, že dnešní lošák je ve srovnání s lanýžem morfologicky výrazně odlišná houba. Zdá se tudíž, že lošák dnes označuje zcela jinou houbu než označoval v minulosti.

4. Lošák

Lošák podle Machka (Machek 1971, s. 340) pochází z polského *łosiak*, který je odvozen ze subst. *łos* (český *los*), a přešel do češtiny pravděpodobně jako lokální varianta lanýže a jelenky. Spojitost s jelenovitými dokládá dnešní druhové označení jednoho z lošáků, *lošák jelení* a také lidový ekvivalent *srnka*[9]. K jakému významovému posunu tedy u *lošáka* v průběhu času došlo? Možným klíčem k vysvětlení je němčina. Kottův slovník totiž české *lošák (hydnum)* překládá německým *der Stachelpilz*[10]. *Stachelpilz („trnitá houba“)* v dnešní němčině označuje mimo jiné také naši *pýchavku (Lycoperdon perlatum)*. Meyersův lexikon pod heslem *Stachelpilz* uvádí pouhé lat. *hydnum* a ekvivalentní *Stoppelpilz*[11], které v němčině označuje náš *lošák*[12]. Jelikož *die Stoppel* v češtině znamená *strniště*, tedy pole po sklizení obilovin, které je příznačné porostem ostrých zbytků posečených stébel, dospěl jsem k názoru, že pojmenování lošáka je v němčině a jistě také v češtině motivováno právě výraznou trnitostí, která je nápadná na jeho výtrusnicích. Tímto však stále není objasněno, jak se mohlo původní pojmenování pro podzemní houbu přenést na dnešní *lošák*. Odpověď možná podává Klaretův Glosář, v jehož výčtu latinskému *tuber*, které dnes označuje lanýž, odpovídá *pestřec* (dnešní *scleroderma*)[13]. Pestřec je nejedlá houba, která svou strukturou (kulovitý s popraskaným povrchem) lanýž nápadně připomíná. Na rozdíl od něj však roste výhradně nad zemí! Lanýž a nejspíš i z polštiny přejatý lošák tak mohly ve staré češtině označovat nejen různé druhy hub podzemních, ale také rozličné kulovité či hlízovité houby rostoucí na povrchu. Pestřec a pýchavka, houby, které bývají při sběru často zaměňovány (odlišovacím znakem pýchavky jsou právě její ostny), tak mohly v minulosti snadno nést pojmenování lanýž, jelenka nebo lošák.

---

9 Pilát – Ušák (1970, s. 30 – 31)

10 Kott (1890, sv. VI., s. 888)

11 Meyers (1897, sv. 16, s. 297)

12 http://www.woerterbuchnetz.de/DWB?lemma=stoppelpilz

13 Lanýš je v Glosáři ekvivalentem neprůhledného lat. undo (undosus = zprohýbaný).

Závěr

Dnešní lošák se tak pravděpodobně ustálil za pomoci kodifikujících mykologických atlasů na houbě, jejímiž příznaky není kulovitý či hlízovitý tvar, nepravidelný povrch, výskyt pod zemí ani potravní spojitost s jeleny nebo losy, ale jen a pouze výrazná trnitost jejích výtrusnic. Ukázalo se tak, že mnohdy překvapivá distribuce názvů hub může být založena na rysech, které pozorovateli primárně připadají spíše marginální. Cesta od lanýže k lošáku nevedla přes typický tvar či specifičnost místa výskytu, ale přes trnitost zdánlivě nezúčastněné pýchavky.

Literatura a materiálové zdroje

Elektronický slovník staré češtiny. Dostupný z WWW: <http://vokabular.ujc.cas.cz>

FLAJŠHANS, Václav: Klaret a jeho družina. Praha: Čes. akademie věd a umění 1926. 270 s.

HAGARA, Ladislav: Atlas hub. Martin: Neografia 1993. 461 s.

JUNGMANN, Jozef: Slovník česko-německý. Praha: České museum 1836. 4689 s.

KOTT, František Štěpán: Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický. Praha: F. Šimáček 1893. 8466 s.

LINDE, Samuel Bogumił: Słownik języka polskiego. Lwów: Zakład narodowego imienia Ossolińskich 1854. 4724 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1971. 866 s.

MACHEK, Václav: Staročeská jména hub v Klaretově Glossáři. Naše řeč 28, 1944, s. 117 – 130.

MACHEK, Václav: Zrození etnomykologie. Mykologický sborník, 1960, roč. 37, s. 30 – 34, 63 – 67, 105 – 108, 148 – 154.

MATTIOLI, Pietro Andrea: Herbář aneb bylinář. Praha: B. Kočí 1924 – 1928. 636 s.

Meyers Konversations-Lexikon. Leipzig-Wien: Bibliographisches Institut 1908 – 1914. 6804 s.

NĚMEC, Igor – HORÁLEK, Jan – kol.: Dědictví řeči. Praha: Panorama 1986, s. 43 – 51.

Ottův slovník naučný. Praha: J. Otto 1888 – 1909. 24519 s.

PILÁT, Albert: Kapesní atlas hub. Praha: SPN 1970. 191 s.

SIEBENSCHEIN, Hugo – kol.: Německo-český slovník. Praha: SPN 1964. 1442 s.

Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Československá akademie věd 1960. 4592 s.

Wörterbuchnetz. Dostupný z WWW: <http://www.woerterbuchnetz.de>

Tento příspěvek vznikl v rámci projektů GA ČR č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování* a GA ČR č. P406/10/1140 *Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálových bází).*

Desubstantivní relační adjektiva v češtině doby střední (na pozadí češtiny staré): několik sond[1]

Barbora Chybová
oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, Praha

Záměr práce, stav poznání

Příspěvek si klade za cíl popsat určité vývojové tendence systému relačních adjektiv v češtině doby střední. V jednotlivých sondách budou sledovány konkurenční vztahy mezi jednotlivými sufixy, příp. – okrajově – mezi sufixem a adnominálním genitivem, a to ve vztahu ke staré češtině a na pozadí novočeského stavu. Hlavním dokladovým zdrojem práce je *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* (*LDHBČ*), materiálem komparativním pak *Staročeský slovník* a kartotéka excerpt pro *Staročeský slovník* (uložena v oddělení vývoje jazyka ÚJČ), *Elektronický slovník staré češtiny* a Gebauerův *Slovník staročeský*.

Relační adjektiva označují vztah k substanci, pojmenovávají atributivní příznak označované substance. Od jakostních adjektiv se liší nedostatkem hodnotícího zřetele, hromadností, rozsahem a neomezenou produktivitou tvoření (*MČ 1*, s.350). Nicméně, jak známo, hranice mezi relačními a jakostními adjektivy není jasná a jednoznačná a vede napříč i jednotlivými lexémy; atributivní příznak je v řadě případů obtížně odlišitelný od konstitutivního.

Většina relačních adjektiv tvořených od slov domácích od původu byla derivována a užívána již v době před rokem 1500 a do střední češtiny přechází v nezměněné (resp. relevantní hláskové) podobě. Mezi jednotlivými sufixy dochází k významovému vyhraňování či specializaci, ubývá výrazně na polylexii sufixů (pro starou češtinu typické, viz Rusínová 1966, Fiedlerová 1976, Homolková 1998). Polylexii sufixů, tj. mnohost derivačních prostředků pro vyjádření téhož významu, lze nadále sledovat u málo frekventovaných adjektiv, u aktuálně tvořených depropriálních adjektiv, tedy spíše na periferii systému. Významný podíl na adjektivní slovotvorbě doby střední lze přičítat zejména derivaci od proprií, od slov cizího původu (přejatých již ve staré době, v době střední pak dále derivovaných) a logicky též od nově přejímaných či utvořených slov. Zásadním novem v sémantickém a slovotvorném spektru adjektiv doby střední je výrazný rozvoj kategorie podobnosti. (Bude jí zde věnována menší pozornost, protože relační platnost adjektiv vyjadřujících podobnost je již oslabena ve prospěch kvalitativního významu.)

[1] Vznik příspěvku byl podpořen projekty GA ČR č. P406/10/1165 *Česká slovní zásoba v období humanismu a baroka: vývojové aspekty* a č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování*.

Z teoretických inspiračních studií je třeba zmínit nepublikovanou disertační práci Aleny Fiedlerové a rozsahem krátkou studii Zdenky Rusínové, práce věnované systému relačních adjektiv ve staré češtině. Výzkum Aleny Fiedlerové se jeví být průkopnickým ve svém návrhu systémového lexikografického popisu relačních adjektiv, uplatňovaném i ve *Staročeském slovníku* či později v *Elektronickém slovníku staré češtiny*, ale také v postižení konkurenčních vztahů mezi jednotlivými sufixy a adnominálními pády. Jedinou přehledovou prací o relačních adjektivech doby střední je krátká pasáž z *Historické mluvnice češtiny* (s. 299 – 300), jejímž autorem je Dušan Šlosar. Pro účely této studie přebírám Šlosarovo sémantické třídění relačních adjektiv, u vědomí, že jde o jisté zjednodušení a v každé z kategorií je možno relaci definovat ještě jemněji či konkrétněji. V Šlosarově textu vyznačuji tučně ty lexikální jednotky, které jsou doloženy (v relevantní hláskové podobě) již ve staré češtině (ostatní zvýraznění D. Š.):

„*Individuální* posesivita se vyjadřuje odvozeninami ze jmen osob utvořenými sufixy *-ův* a *-in* v komplementární distribuci řízené stejně jako v rané staré češtině. Frekvence těchto odvozenin v textech však postupně klesá. *Kolektivní* posesivita se vyjadřuje sufixem *-í* u jmen zvířat: ***žabí, prasečí, ptačí, opičí, medvědí, myší, kraví***... Jen vzácně jsou doloženy odvozeniny toho typu od jmen osob: ***kmetcí, pastuší***. Od jmen osob se totiž odvozuje převážně sufixem *-ský/-cký*: ***kupecký, zednický, prorocký***..., ***anjelský, panský, ženský, kuchařský, šermýřský, kurevský, mužský***. Varianta *-ovský*, zatím nepočetná, je nejčastěji u jmen se základem zakončeným na K + K (***otcovský, krejčovský, lotrovský***...), ojediněle jinde (***královský, židovský***). Odvozeniny sufixem *-ský* ze jmen zvířat představují už jen ojedinělé relikty (***koňský, kravský, sviňský***) zachované díky velké frekvenci. Tento sufix také restrukturuje neproduktivní skupinu adjektiv se sufixem *-inský*: ***dětinský, hostinský***... Zcela ojedinělé je už odvozování posesiv sufixem *-ní*: ***včelní, čelední***. Adjektiva vyjadřující *vztah k místu* se odvozují sufixy *-ský* a *-ní*. První je produktivnější: připojuje se k základům vlastních jmen zeměpisných (***englický, arabský,*** *švédský, safojský,* ***brabantský***...) i apelativ (***nebeský, rajský, pozemský, městský***...) Sufix *-ní* je připojitelný jen k základům apelativ (***louční, západní, zahradní, polní, jezerní, lužní***...). U původního *u*-kmene dům je varianta *-ovní* (*domovní*). Ostatní, *nespecifikovaná* relační adjektiva se odvozují sufixy *-ní*, *-ný* a *-ový*. Jejich distribuce není ještě vyhraněna. Sufix *-ní* se spojuje se substantivy všech tří rodů, konkréty i abstrakty: ***chlební, taneční, potoční, soudní, živelní, hřbetní, družní***..., ***lazební, obecní, ruční, abecední, řitní, krevní***..., ***sluneční, polední, celní, věnní, tenetní***... Varianta *-ovní* se připojuje jen k maskulinům, převážně přejatým: ***erbovní,*** *šifovní,* ***šenkovní,*** *pulsovní,* ***žertovní***..., kromě toho ***listovní***. Stejnou spojitelnost jako *-ní*, ale menší zastoupení má relační sufix *-ný*: ***chlebný, tanečný, ovesný***..., ***rybný, válečný, hraničný***..., ***srdečný, pekelný, obilný***... (Většina adjektiv na *-ný* má už význam kvalitativní [...]). Konečně sufix *-ový* je zatím nejméně zastoupený. Omezení spočívá v tom, že se spojuje

převážně jen s maskuliny a femininy (mezi základy feminin nadto převládají jména rostlin), jen výjimečně s neutry. Kromě toho odvozuje pouze od konkrét. Např.: ***korábový, trhový, dolový, hroznový, hřbetový, křížový***..., ***vrbový, malinový, březový***..., ***pižmový***."

Šlosarova analýza vychází z poměrně úzkého jazykového materiálu doby střední. Naše zkoumání může být díky rozsáhlejší excerpci poněkud podrobnější a snad přesnější co do zhodnocení produktivity a zastoupenosti jednotlivých sufixů.

Sondy

V tabulce uvádím přehled základních relačních přípon a sémantických kategorií, v nichž přípony figurují. Částečně lze v tabulce vysledovat i polysémii lexémů, či polylexii sufixů, k těmto veličinám však podrobněji v dalších komentářích. Tučně jsou vyznačeny základní významy sufixů, ostatní významy (značeny pouze kurzivně) jsou relativně málo doloženy, stojí spíše na okraji systému. Není-li uvedeno jinak (zkratka stč.), jsou lexikální jednotky doloženy až po roce 1500. Číslo v závorce (výběrově) udává počet dokladů v *LDHBČ* (z celkového počtu 787 594 dokladů).

	Individuální posesivita	Druhová posesivita	vztah k místu	nespecifikovaná relace
-ův(1149)	***Valův***	*krokodýlovy (slzy)*		
-ový (6100)	*adamové (jablko)*	***včelový (úl)***	*ofírový*	***akcentový***
-in(cca 78)	***Mandeličin***	stč. *mateřino (mléko)*		
-iný(64) / *-in-ný*	*bábiný (dům), Lédiné (objímání)*	***mateřiné (mléko)***		stč. *dětin(n)ý (stařec)*
-í		***bleší, krůtí, lví, vydří***		
-ský (*-cký*) (14287)		stč. ***mateřský, krokodýlský***	***bryslský***	*bloudský*
-ov-ský (1726)		***oslovský***	***smrkovský***	*oslovský*
-in-ský (cca 350)		***dětinský, mateřinský***	*tridentinský*	***hostinský***
-en-ský		***panenský***	*bazilejenský*	
-ní		*bažantní*	*gruntní*	***cestní, hamerní***
-ov-ní (1126)				***archovní, článkovní***
-ný		stč. *včelný*, ojed. *tuláčný*		***almužný, tytulný***
-ální (303)				***formální***
-ický (cca 1000)			*alpický*	***alegorický***

Čtveřice sufixů *-ův*, *-ový*, *-in*, *-iný* reprezentuje jmenné a složené skloňování staroslověnských sufixů *-ovъ* a *-inъ*, ve staroslověnštině byla jejich distribuce řízena kmenově, ve staré češtině podle rodu a životnosti fundujícího jména. Ve střední češtině je doloženost individuálně posesivních sufixů *-ův* a *-in* zcela minimální (viz tabulku), patrně také proto, že podléhají ve velké míře konkurenci s adnominálním genitivem. Možnost jejich druhové posesivity se omezuje na několik málo dokladů, k nimž lze vždy dohledat konkurenční prostředky v podobě relevantního sufixu složené deklinace (*-ový* a *-iný* ve střední češtině vyjadřují primárně druhovou posesivitu), případně zjišťujeme konkurenci jiného relačního sufixu. Např. *Adamovo/adamovo / adamové / adamovské / jablko; adamský syn*. Konkurence platí i obráceně – druhovou posesivitu vyjadřují jmenný i složený sufix (ten primárně), nebo i další konkurenční prostředky: genitiv plurálu a sufix *-ský*: *krokodýlův / krokodýlový / krokodýlský pláč, slza krokodýlova* (*-ová*?), *pláč krokodýluo*, (adjektivum *krokodýlí* ve střední češtině dosud nedoloženo); *mateřino / mateřiné / mateřinské / mateřské mléko*.

Nad některými z uvedených příkladů je třeba si při redakční práci s databází klást otázku, jakou reprezentativní podobu hesla zvolit, když je doklad v nepřímém pádu. Sporným bodem zůstává, zda se při lemmatizaci řídit tendencí, že sufix-*ův* je vyhrazen pro individuální posesivitu, kdežto sufi x-*ový* pro posesivitu druhovou, když v praxi distribuce není distinktivní. Jistý vliv na ne úplně jasnou distribuci sufixů zde mohou mít v mladším období i gramatiky v čele s Rosovou *Čechořečností*, která uvádí u individuálních posesiv důsledně obě alternativy: jmennou i složenou deklinaci.

Na uvedených příkladech se zároveň ukazuje určitá významová škála relační přípony *-ový*, vedoucí od individuální posesivity, přes posesivitu druhovou, až k jakési široce pojaté relaci (či ke kategorii podobnosti). Jmenná a složená deklinace původního sufixu *-ovъ* se významově oddalují a sufix *-ový* je využíván zejména pro vyjádření široce pojatého vztahu. Sufix *-iný* se takto nevyprofiloval, a patrně i pro svou omezenou spojitelnost či neprůhlednost do současné češtiny zanikl.

Sufix-*ový* je v *LDHBČ* zastoupen u méně než jednoho procenta veškerých dokladů, což lze považovat za poměrně objemné zastoupení (srovnejme se Šlosarovým tvrzením). Právě v oblasti druhové posesivity má silný konkurenční prostředek v sufixu *–ský* (a *-ův*, viz výše), zejména v odvozování od jmen osob (*admirálový / admirálský, císařový / císařský, čertový / čertovský*). Konkurenci se sufixy *-ský* a *–ní* lze zaznamenat u adjektiv odvozených z jednoslabičných konkrét mužského rodu: *hromový / hromský / hromní, dvorový / dvorský / dvorní*.

V oblasti druhové posesivity sufix *-ový* svou produktivitu do nové češtiny ztratí, ve střední češtině – i nadále – pak hojně odvozuje např. od jmen rostlin (*lebedový, libečkový, levandulový, malvazinkový, prosový*), od názvů prostředků činnosti (*drátový, latový, mísový,*

moždířový, mřežový), látek (*metalový, porfyretový, rubínový*), konkrét i (méně častěji) abstrakt, převážně maskulin a feminin (*almužnový, oblohový, paměťový, původový, smutkový*).

Sufix *-ský* je zastoupen dvěma procenty veškerých dokladů databáze, tvoří neomezeně od místních jmen a hojně od jmen osob (jak bylo ukázáno v konkurenci se sufixy *-ový* a *-iný*). Ve střední době se začínají prosazovat složené sufixy zakončené na *-ský (-ovský, -inský, -enský* ad.) a právě tyto sufixy restrukturují skupiny na *–ový* a *-iný*. Např. stč. *dětin(n)ý* / stč. *dětinský pláč* (*dětský* ve střední češtině nedoloženo, ve staré pouze dvakrát, navíc v kvalitativním významu); stč. *hostin(n)ý* / stč. *hostinský*; *mateřinský / mateřiný, nevěstinský /nevěstiný, švadlinský / švadliný, venušinský / venušiný.* Složený sufix lze interpretovat jako zřetězení (kontaminaci) dvou různých sufixů: *-ov(ý)* + *-ský*, *-in(ý)* + *-ský* atd.

Na příkladu stč. *oslový* / *oslovský* můžeme sledovat, že sufix *-ový* je polysémní, kdežto sufix *-ovský* již vyjadřuje spíše širší relaci a tenduje k vyjádření podobnosti, je monosémní: *oslové lejno, oslová játra* (‚oslí', tj. lejno osla, játra z osla), srov. *oslová/oslovská trpělivost* (‚oslovská', tj. trpělivost obvyklá pro osla, jako u osla).

Méně často lze zaznamenat konkurenci sufixu *-ský* s *-ní*, např. *krajní hajtman/krajský kněz, krajní/krajské město*.

Složené přípony *(-ovský, -inský* ad.) se osamostatňují, tedy nejsou fixovány na kmenové zakončení (jako např. *-iný* ve staré češtině); závislost na rodu, resp. pádovém zakončení se u těchto druhů sufixů taktéž oslabuje. Ve staré češtině patrně hrála u těchto sufixů zpočátku roli potenciální spojitelnost se sufixy *–ový* a *–iný,* jako je tomu v případě stč. *dětinský / dětiný, synovský / synový*. Avšak např. lexém *mateřinský* – od původu *r*-kmen – již využívá sufix *-inský* jako „jednolitý" derivační prostředek, podobně je tomu u místních jmen: *tridentinský, bazilijenský*.

Poměrně nečekanou situaci lze sledovat u sufixu *-í*, který vyjadřuje výhradně druhovou posesivitu. Odvozuje zejména od jmen zvířat, ve staré češtině si často konkuruje se sufixem *-ový*. Ve střední době jsem však zaznamenala časovou proluku v jeho produktivitě – ojedinělé doklady na nové odvozování pomocí *-í* se pak objevují až díky excerpci z Rosova slovníku a dalším pramenům, zejména z 18. století (dolož. *bleší, krůtí, lví, vydří*). Také Jungmannův slovník ještě mnohé odvozeniny na *-í* nezaznamenává, lexémy jako *hlemýždí*, *kolčaví*, *krokodýlí* jsou pak doloženy až v *PSJČ*, zatímco v době střední evidujeme – překvapivě – pouze *hlemýžďový, kolčavový, krokodýlový, krokodýlský*.

Sufixy *-ální* a *-ický* představují určitou morfonologickou adaptaci latinských ekvivalentů zakončených na *-alis* a *-icus*. V nemnoha případech se vyskytují už ve staré češtině, ve střední pak jsou produktivní dále a více, z této doby pochází např. slova *fundamentální, instrumentální, kriminální, muzikální, neutrální.*

Závěry

Ačkoli se přítomná práce nesoustředila na frekvenci doložení lexémů, tedy na kvantitativní analýzu, lze i na základě výběrové analýzy jednotlivých sufixů a jejich konkurenčních vztahů konstatovat, že oproti staročeskému stavu sledujeme v češtině doby střední ústup polylexie na periferii jazykového systému. I v případě jejího přetrvávání se jeden z derivačních prostředků prosazuje jako základní. Různé původně synonymní přípony mohou rozlišovat (či začínají rozlišovat) význam (např. *oslový* / *oslovský*), některé zůstávají značně polysémní (*-ový*, *-ní*), další se specializují (*-ovský*).I díky prosazování se monosémních přípon (*-ovský*, *-atý*, *-natý* ad.) se výrazně rozvíjí kategorie podobnosti a řada středněčeských relačních adjektiv bude z pohledu novočeského již chápána jako adjektiva kvalitativní.

Na jedné straně byla konstatována určitá kontinuita se staročeským stavem a pozorovány vývojové tendence vyúsťující až v češtině současné, na straně druhé je třeba upozornit i na jisté projevy diskontinuity jazykového systému (v těchto případech je nicméně nutné uvažovat i samozřejmou neúplnost excerpce a její mezery). Sufix-*iný*, ve staré češtině doložený pouze ve třech lexikálních jednotkách (*dětiný, hostiný, vlastiný*), do doby střední nepřetrvává, protože morfologický sklad daných lexémůje interpretován písaři/tiskaři/autory již jednohlasně jako složený: *-in-ný*. Sufix *–iný* se však emancipuje od složené deklinace individuálně posesivního *-in* a začíná nově derivovat (*mateřiný*, *nůšiný*, *šelminý*, *venušiný*), byť nehojně a pouze v časově omezeném úseku češtiny humanistické a barokní. U sufixu *-í* lze ve vymezené době naopak sledovat proluku v jeho aktuální produktivitě. Ale na rozdíl od sufixu *-iný*, sufix *-í* byl na konci barokní doby či v 19. století oživen úspěšně: ačkoli od jmen zvířat v době střední až na výše uvedené výjimky neodvozuje (v konkurenci se uplatňuje téměř výhradně sufix *-ový*), z dnešního stavu víme, že jde o produktivní derivační prostředek pro vyjádření druhové posesivity.

Za pozornost a hlubší analýzu stojí také množství nově utvořených adjektiv od slov cizího původu, využívajících přípon adoptovaných z latiny: *-alní*, *-ický* aj. Právě obohacování slovní zásoby o nově přejatá slova (z latiny, němčiny, italštiny, francouzštiny ad.) a jejich deriváty představuje jeden z podstatných bodů středněčeské slovotvorby.

Literatura

FIEDLEROVÁ, Alena: Denominativní vztahová adjektiva ve staré češtině. Kandidátská disertační práce. Praha: 1976. 128 s.

HOMOLKOVÁ, Milada: Malá etuda lexikálně historická: O polylexii ve staré češtině. In: Čeština doma i ve světě, 2003, roč. 6, č. 3, s. 88 – 90.

HORECKÝ, Ján: Systém desubstantívných adjektív. In: Slovo a slovesnost, 1972, roč. 33, č. 2, s. 130 – 132.

NĚMEC, Igor: Principy jazykového vývoje a historie češtiny. In: Práce z historické jazykovědy. Praha: Academia 2009, s. 138 – 153.

NĚMEC, Igor: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha: ČSAV 1968. 192 s.

PROUZOVÁ, Hana:Přivlastňovací přídavná jména na -ův, -in v současné češtině. In: Naše řeč 1964, roč. 47, č. 3, s. 129 – 142.

RUSÍNOVÁ, Zdenka: K tvoření adjektiv ve staré češtině. In: Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university, řada A, 14. Brno: FF MU 1966, s. 141 – 145.

RUSÍNOVÁ, Zdenka – ŠLOSAR, Dušan: Průřez vývojem slovotvorné soustavy adjektiv v češtině. In: Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university, řada A, 15. Brno: FF MU 1967, s. 37 – 64.

ŠLOSAR, Dušan: Adjektiva. In: BAUER, J. – LAMPRECHT, A. – ŠLOSAR, D. Historická mluvnice češtiny. Praha: SPN 1986, s. 296 – 316.

ŠTĚPÁN, Pavel: Konkurence adjektivních sufixů v toponymii jakožto důsledek staročeské polylexie relačních adjektiv. In: Cesty slov. Praha: Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v.v.i. 2012, s. 235 – 246.

Slovníky a materiálové zdroje

Elektronický slovník staré češtiny. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupný z WWW: <http://vokabular.ujc.cas.cz>.

GEBAUER, Jan: Slovník staročeský. Praha: Academia 1970. 674 s.

JUNGMANN, Josef: Slovník česko-německý I – V. Praha: Academia 1989 – 1990. (reprint 1. vydání z let 1834 – 1839)

Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny. (interní verze oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR). Dostupné též z WWW: <https://madla.ujc.cas.cz>. (*LDHBČ*)

Mluvnice češtiny 1. Praha: Academia 1986. (*MČ 1*)

Příruční slovník jazyka českého. Praha: 1935 – 57. (*PSJČ*)

ROSA, Václav Jan: Čechořečnost: Grammatica linguae Bohemicae... Praha: 1672. Dostupné z WWW:

<http://vokabular.ujc.cas.cz/moduly/mluvnice/digitalni-kopie-detail/RosaGram1672>.

Staročeský slovník. Red. I. Němec. Sešit 1 – 26. Praha: Academia 1968 – 2008.

Glosy ke staročeské právnické slovní zásobě[1]

Martina Jamborová
Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

Texty staročeských právnických rukopisů jsou bohaté na takové výrazy a ustálená slovní spojení, jejichž význam nemusí být bez bližšího obeznámení se s historickou právní problematikou srozumitelný. V následujícím příspěvku se budeme věnovat především staročeským adjektivům *zahájený* a *pořádný* v právních významech, neopomineme však adj. *ohraźený, obsaźený* a jiné lexémy.

Chceme-li se zabývat adjektivem *zahájený* v právním kontextu, ověřme si nejprve ve staročeském materiálu, jaký je význam fundujícího verba *zahájiti*. Nejstarší nalezený doklad je z r. 1414: „Pán Bóh múdrý jediný den zahájil aneb přikázal do téhodne světiti, to jest ten den od hřiecha i od diela tělestného přěstati." HusPostH 188a[2]. Jedná se o kázání vztahující se k biblickému textu Dt 5,15, v němž v nejstarších českých biblích nejčastěji bývá za lat. *ut observares* sloveso *ostřiehati*: „přikázal (Bůh) tobě, aby ostřiehal dne sobotnieho" (BiblCard, BiblOl aj.). „Zahájiti (den)" v dokladu z HusPost má význam ‚zasvětit', šířeji bychom jej mohli chápat jako ‚ochránit, obránit, učinit bezpečným'.

Tento výklad staročeského *zahájiti* lze opřít i o doklad „neměv na tom dosti (Sulík z Konice), ježto jsem na těch újezdech sobě zahájil, abych píci a trávu měl, an mi jest to svým dobytkem strávil a tady tiskně mě od mého dvora" Půh 2,435 (1415). Interpretaci dokladu z r. 1488 „…žádnýť nebude moci zahájiti tobě, aby v hrobě jeho nepochoval mrtvého svého" BiblPraž Gn 23,6 nám ulehčí porovnání se značně starším zněním příslušného biblického místa v rukopise z r. 1417, kde nacházíme sloveso *brániti*: „A ižádnýť brániti nebude moci, by v jeho hrobě nepohřebl svého mrtvého." BiblOl Gn 23,6. Zde je význam staročeského *zahájiti* ‚zabránit'.

V. Machek navrhuje rozlišovat u slov se základem *-háj-* dvojí motivaci: 1) slova motivovaná substantivem *háj*, tj. les, u nichž bychom význam chránění, bránění vysvětlovali historickou souvislostí s *hájem*, lesem nebo místem v lese, kam byl zakázán vstup nejprve z náboženských důvodů a později z důvodu ochrany zvěře zde žijící, jejíž lov byl vyhrazen určitým osobám. Jinou skupinou by byla dle V. Machka 2) slova motivovaná německým *hegen*: jako

[1] Příspěvek byl podpořen projekty GA ČR P406/10/1140 Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálových bází) a GA ČR P406/10/1153 Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování.

[2] Staročeské památky citujeme dle úzu Staročeského slovníku, srov. StčS 1968, zkoumané slovo však neuvádíme v transkribované, nýbrž v transliterované podobě.

příklad uvádí *zahájit*, u něhož zmiňuje pouze význam ‚začít'[3] (později ale uvidíme, že významy této skupiny slov se také odvíjejí od významu ‚zahradit, ohradit'). Existuje ovšem i střhn. *hac*, v nové němčině *Hag*, značící les, háj, křoví, ale též ohradu, ohrazení[4], jehož významové vztahy ke staré češtině je třeba zvažovat. Někdy není jisté, zda se staročeským *zahájiti* míní více ‚ochránit, zabezpečit' nebo ‚zahradit, vymezit': „Jan Popel zahájil ten potok" Arch Č 9,132 (1475), „tolikéž luk sobě ... zahájiti máme" ArchČ 16,243 (1482).

V právnickém textu, který je překladem z němčiny, nacházíme doklady slovesa *zahájiti* jak ve významu ‚ochránit, zabezpečit': „ktož divokú zvěř zahájiti chce ... ten má jé v své ostražné brány a hospodářství chovati" PrávSasE 67a, tak v právním významu, který ihned vysvětlíme: „ale má jemu (rychtář) súd učiniti a zahájiti a má onomu přikázati ihned před právo jíti" PrávSasE 116a. Výše jsme už naznačili, že stč. právní význam slovesa zahájiti souvisí s významy ‚zahradit, ohradit'. Původně jde totiž o oddělení prostoru prostoru, v němž sedí soudci a probíhá soudní jednání s předvolanou osobou, od prostoru, kde se zdržují ostatní přítomní.

Toto „zahrazení" v původním staročeském městském soudu velmi pěkně ilustrují popisy v kulturněhistorických statích nebo v literatuře právnické: soudní síně bývaly rozděleny *šraňkem* na prostor pro publikum a pro vlastní soudní jednání. V prostoru pro soudce stály *čtyři lavicě*, podle nichž se zahájený soud nazýval také soudem čtyř lavic.[5] Konšelé měli v lavicích svá místa, uprostřed sedal purkmistr s primasem tváří k stranám. Písař seděl zády k publiku, pokud pro něj nebyla přistavena zvláštní katedra. U mříže stával zřízenec „s nějakým znamením, někdy i s holí jen, aby bránil vstupu dovnitř lidem nevolaným."[6]

U stč. slovesa *zahájiti* a od něj odvozeného adj. *zahájený* proto pochopitelně vystupuje do popředí významový rys vymezení, a to nejprve vymezení konkrétního prostorového pomocí hmotné překážky, a posléze vymezení abstraktního, pomyslného ohraničení probíhajícího soudního procesu, který nemá být narušován až svého zakončení. Pomyslné ohraničení spočívalo v pronesení jistých slovních formulací na začátku a na konci jednání. Tento významotvorný proces bychom mohli porovnat s vývojem staročeské lexikální jednotky *ohraditi*, která se ve svých právních významech posunula až k abstraktním významům ve smyslu ‚vyhrazení, předchozí vymínění' (stč. adj. *ohraźený* má pak právní význam ‚vyhrazený, vymíněný, předem zajištěný'[7]).

---

[3] Srov. Machek, Václav: Etymologický slovník jazyka českého s.v. *háj*.

[4] Srov. Lexer, Matthias: Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch s.v. *hac*.

[5] Klabouch, Jiří: Staré české soudnictví. Praha 1967, s. 220.

[6] Winter, Zikmund: Kulturní obraz českých měst I – II. Život veřejný v 15. a 16. věku. Praha 1890–1892, s. 623., srov. Winter, Zikmund: Zlatá doba měst českých. Praha 1991, s. 111.

[7] Srov. Staročeský slovník s.v. *ohraditi* a *ohraźený*. Srov. též Markov, Josef: Kapitoly z dějin českého zemského soudního řízení, Praha 1967, s. 66.

Adj. *zahájený* se ve staročeských právnických kontextech nejčastěji vyskytuje ve spojení s rozvíjeným substantivem *súd* jako frazém *súd zahájený*. Zvláštním jevem je, že nejstarší právní doklady s tímto lexémem, zápisy v soudních knihách hradčanských z r. 1388, mají hláskovou podobu *zahájný*.[8] Definice adj. *zahájený* v ESSČ zní: 1. zahrazený, ohrazený, 2. jur. *zahájený súd*, *zahájené právo* zahájený soud, tj. soudní jednání řádně započaté přečtením zahajovací formule (pův. uzavřením přehrady mezi soudci a stranami).[9]

Adj. *zahájený* se vyvíjí do nové češtiny až k významu ‚započatý', ‚zahájený' ve smyslu novočeském, kdy ono „zahájení" představuje už jen začátek určité činnosti. Neproblematické ustálení novočeského významu ‚zahájený' je ale až dosti pozdního data, ještě 2. vydání Matičního Brusu jazyka českého z r. 1881 považuje užívání slovesa *zahájiti* v novočeském významu za nevhodné, „protože se tu nic nezahrazuje".[10] Naopak ve staročeštině by bylo nedorozuměním zúžit význam frazému *zahájený súd* na moment umístění nějaké zábrany nebo odříkání zahajovací formule u soudu, neboť *zahájený súd* byl „zahájeným" po celou dobu trvání soudního jednání a se vší vážností se dbalo na nenarušování soudního řízení a důstojný průběh celého procesu.

Při citaci z odborné literatury jsme zmínili slovní spojení *čtyři lavice*. Pro náš příspěvek je tento běžně doložený lexém[11] zajímavý tím, že se ojediněle vyskytuje i jeho obměna *zahájené lavice*: „Potom řekne ten rychtář: Já tobě přikazuji práva mocí, aby ty jeho slovo řiekal, když před zahájenými lavicemi stojíš" PrávSasE 98a. Nabízíme k úvaze, zda *zahájené lavice* interpretovat v konkrétním prostorovém významu jako ‚lavice v soudní síni oddělené od publika ohrazením', popř. jako ‚lavice v soudní síni ohraničující prostor, v němž stojí osoba účastnící se soudního řízení', nebo zda je možné na ně pohlížet jako na obměnu právního frazému *zahájený súd*, v němž byla druhá část *súd* nahrazena metonymickým užitím pl. *lavice* (převzatého ze známého slovního spojení *čtyři lavice*).

Podobně, jako se staročeský právní systém formoval pod vlivem práva římského a německého, vznikaly mnohé staročeské právní rukopisy v návaznosti na nejužívanější texty německé nebo latinské, buď jako jejich přímé překlady, nebo jako texty vycházející z těchto překladů. Samozřejmě byly staročeské texty dále upravovány, opisovány, kompilovány atd. Uveďme konkrétní příklady vztahů staročeských lexikálních jednotek a jejich latinských ekvivalentů. Naposledy zmíněné slovní spojení *čtyři lavicě* má předlohu v lat. *quattuor scampna*,

---

8 Oberpfalcer, František: Nejstarší české soudní zápisy v archivu města Prahy. Naše řeč, 21, 1937, s. 116.

9 Srov. ESSČ s.v. *zahájenie*, Staročeský slovník s.v. *nezahájený*.

10 Brus jazyka českého, 2. vyd., Praha, Matice česká, 1881, s. 267.

11 Ve stč. právních dokladech je slovní spojení *čtyři lavice* zastoupeno např. doklady: „Paní Marketa předstúpila před nás (konšely) do čtyř lavic súdu zahájeného, tu kdež všecka práva moc plnú a pevnost stálú berú SvědBydž" 17 (1470), „stoje před čtyřmi lavicemi súdnými" ArchČ 26, 197 (1482), „jestliže kterého člověka připovědie třikrát, a on před čtyři lavice přijde ..., avšak nechce otpoviedati" PrávŠvábC 26r.

staročeský právní frazém *súd zahájený* odpovídá latinskému frazému *banitum iudicium* nebo *iudicium contestatum* apod.[12] Této překladatelské praxe si byly dobře vědomy dobové slovníky, které většinou uvádějí překladové ekvivalenty skutečně běžně doložené v právních rukopisech: „banitum iudicium alias contestatum zahájený súd" SlovKlem 223, „contestatum iudicium obsazený vel zahájený súd" SlovOstřihom II 8 63. Jedinou výjimkou je ojedinělý výskyt adj. *zájemný*, které v právním významu není doloženo nikde jinde než v dobovém slovníku: „lis contestata zájemný súd" SlovOstřS 90.

Staročeského *zahájeného súdu* se týká ještě jedna okolnost: tato forma soudního jednání, při níž se vyřizovaly závažnější případy, vyžadovala přítomnost všech členů soudu. To odráží staročeské adj. *obsaźený* doložené ve frazému *obsaźený súd* s právním významem ‚soud připravený k soudnímu jednání zasednutím náležitého počtu jeho členů'. Jde o další překlad nám již známého lat. sousloví *iudicium contestatum*, o němž jsme mluvili výše: „iudicium contestatum obsazený súd" MamUKA 25a, podobným překladem je frazém *osaźený súd* doložený v SlovKapPraž K 7, fol. 131b. Oba uvedené doklady jsou ojedinělé.

Soud zasedající v plném počtu se označoval také jako *plný*. V tomto významu je adj. *plný* hodnoceno jako právnický termín s významem ‚plný, jsoucí v plném počtu': „když by rovný rovnému…před plným súdem dal políček" ŘádZemA 48b, „páni a vládyky na plném soudu, na plném sněmě na tom jsú zuostali" ZřízVlad a4b.

Další staročeskou lexikální jednotkou, které bychom chtěli věnovat pozornost, je adj. *pořádný*, odvozené od stč. substantiv *řád*, *pořád*. V právnických rukopisech obsahujících tuto lexikální jednotku se nesporně projevuje vliv latinských předloh. Porovnání některých citací z konkrétních latinských a českých rukopisů dokonce vybízí ke studiu, jakou roli hrál příslušný latinský text při vzniku textu českého: „…dvuoj jest súd: Jeden súd jest pořádný (gl. t. zahájený), jenž má den uložený, v kterýžto den od stara dávna zvykl jest súd bývati; jiný jest súd, jenž neslove pořádný, jenž nemá určeného dne, ale k tomu súdu rychtář ukládá den pro uslyšenie pří, kteréž předeň přichodie a toliko těm stranám příslušie" PrávJihlA 17v, srov. doklad z obsahově příbuzného rukopisu uvedený v SSL s.v. extraordinarius: „... duplex sit iudicium: quoddam ordinarium, quod habet diem determinatam..., quoddam autem extraordinarium, quod non habet diem determinatam, sed ad ipsum exercendum iudex prefigere solet diem sibi causis ad eius audienciam deductis et partibus competentem" SentBrun 4. Frazém *súd pořádný* je překladovým ekvivalentem lat. *iudicium ordinarium* a ve Staročeském slovníku je definován jako ‚soud konaný se všemi náležitostmi „zahájeného" soudu'.[13]

---

[12] Srov. SSL s.v. *bannitus* a s.v. *contestor 1*.

[13] Viz Staročeský slovník s.v. *pořádný 2*. K lat. označením druhů soudu srov. Kapras, Jan: Právní dějiny zemí Koruny české I. Právní prameny a vývoj právnictví. Praha 1913, s. 271.

Je nasnadě, že pojmenování pro soud nenaplňující podstatu *pořádného súdu* zní *súd nepořádný*: „o súdu nezahájeném anebo nepořádném“ PrávHorM 40b. Staročeský slovník tento frazém definuje jako ‚soud pořádaný bez náležitostí obvyklých u „plného“ soudu‘.[14] Pro *súd nepořádný* má staročeština ještě jiný způsob vyjádření: *súd kromě pořádu*: „...veškeren pak horní soud, neboť jest pořádný, točíš zahájený, nebo kromě pořádu, točíš nezahájený“ PrávHorS 161b, „soud pak kromě pořádu neboli nezahájený jestiť bez slavnosti o lechkých příhodách“ PrávHorS 163b.[15]

Na problém synonymie právnických termínů v tomto příspěvku analyzovaných upozorňují mj. glosy v rukopise městských práv brněnsko-jihlavských (PrávJihlA). Sledované stč. adj. *pořádný* je v rukopise PrávJihlA opakovaně glosováno výrazem *zahájený*. Dvojice lexikálních jednotek, jako je původní adj. *pořádný* a glosa *zahájený* v rukopise PrávJihlA, považujeme za ten typ synonym, která J. Filipec nazývá synonymy s odbornou funkcí vysvětlovací. Mezi nimi J. Filipec vyčleňuje vlastní synonyma terminologická.[16] Za podpory odborných prací E. Michálka týkajících se slovní zásoby před polovinou 15. stol.[17] bychom uvedenou dvojici *pořádný – zahájený* hodnotili jako terminologická synonyma. Terminologická synonymie je jev pro starší vrstvy jazyka příznačný. Ve staročeštině byly polysémní lexémy zapojené do většího počtu synonymických vztahů, než je tomu v dnešním jazyce,[18] s postupujícím vývojem slovní zásoby však byla tato synonymie, resp. polysémie lexémů s významy terminologickými i neterminologickými, odstraňována.

Synonymní vztahy sledovaných lexikálních jednotek (dále LJ) rozvíjejících stč. subst. *súd* jsou založeny na dvou základních kritériích: na tom, zda tyto LJ vyjadřují sém ‚mající pevný termín‘, a zda vyjadřují sémy, jimž by se dala nadřadit definice ‚splňující příslušné formální náležitosti“. Pokud se jedná o soud pravidelně konaný za přítomnosti všech soudců, mající pevný termín a zahrnující úvodní a zakončovací formality, tedy soud latinsky pojmenovaný *iudicium bannitum*, používají staročeské rukopisy označení *soud zahájený*, *obsaźený*, *osaźený*, *plný*. Výrazy *obsaźený*, *osaźený*, *plný* spojuje s výrazem *zahájený* jen sém ‚konaný za přítomnosti všech soudců‘.

Soud pravidelně konaný, který má stanovený pevný termín, označovaný v latině slovním spojením *iudicium ordinarium*, staročeské rukopisy překládají jako *súd pořádný* a glosují

---

[14] Viz Staročeský slovník s.v. *nepořádný 4*.

[15] Srov. citace v SSL s.v. extraordinarius: „omne iudicium montanum aut est ordinarium ... aut extraordinarium“ IusRegMont 380, „Iudicium autem extraordinarium ... est sine solempnitate de vilibus causis“ IusRegMont 384.

[16] Filipec, Josef: Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha 1961, s.160.

[17] Michálek, Emanuel: Terminologické jednotky v Staročeském slovníku. In: Listy filologické 94, 1971, s. 207–216; Michálek, Emanuel: K specifickým rysům staročeské odborné terminologie. In: Listy filologické 97, 1974, s. 235–239; Michálek, Emanuel: Český právní jazyk údobí předhusitského a doby Husovy. Praha 1970, s.61.

[18] Michálek, Emanuel: K specifickým rysům staročeské odborné terminologie. Listy filologické 97, 1974, s. 239.

výrazem *zahájený* (v PrávJihlA) nebo ho nazývají *súdem pořádným* a současně *zahájeným* (PrávHorS). Tím vlastně doklady naznačují, že každý zahájený soud byl zároveň soudem pořádným, což je pravda, protože zahájený soud měl vždy určený pevný termín konání. Platí to však bezvýhradně i naopak, byl pořádný soud vždy soudem zahájeným? Ojediněle nacházíme doklad samotného slovního spojení *súd pořádný*: „Jestliže člověk pro kterou příčinu potřikrát k súdu po tři pořádné súdy maje býti pohnán, prvním puohonem doma byl by zastižen a nalezen, ač by potom dvú póhonú potomních se schoval a doma nebyl nalezen, takoví však póhonové moc obdrží pevnosti..." PrávJihlA 40r. Je-li tento druh soudu současně soudem zahájeným, bychom mohli zjistit pomocí studia mimojazykových skutečností popsaných v citovaném kontextu, to však přesahuje hranice totoho příspěvku. Na tomto místě se proto dalšímu zkoumání šíře pojmů pořádný a zahájený nebudeme věnovat.

Soud svolávaný nepravidelně dle potřeby, zpravidla k vyřešení konkrétního sporu, nevyžadující přítomnost všech soudců a odbývající se bez formalit (lat. *iudicium extraordinarium*) je staročesky označován jako *nepořádný*, *nezahájený*, přičemž synonymický vztah těchto adjektiv je založen na společném sému ‚nemající pevný termín'.

Staročeská pojmenování související s různou formou dobového soudního řízení, která jsme se v tomto příspěvku snažili přiblížit, tímto příspěvkem zdaleka nejsou vyčerpána. Považujeme za potřebné a nesmírně zajímavé věnovat staročeské právní terminologii nadále pozornost.

Literatura

ESSČ: Elektronický slovník staré češtiny. Elektronický lexikální zdroj zapojený do internetové aplikace Vokabulář webový – webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny [online]. Verze 0.8.0. [citováno ze dne 28. 12. 2012], http://vokabular.ujc.cas.cz, Praha: oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR 2006.

FILIPEC, Josef: Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. Praha: Nakladatelství ČSAV 1961. 386 s.

GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého. I. Hláskosloví. 2., dopl. vyd., Praha: Nakladatelství ČSAV 1963. 765 s.

GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého. III. Tvarosloví. 1. Skloňování. 2. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV 1960. 659 s.

GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého. III. Tvarosloví. 2. Časování. 3. vyd. Praha: Nakladatelství ČSAV 1958. 556 s.

GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého. IV. Skladba. 2. vyd. Praha 2007. 763 s.

GEBAUER, Jan: Slovník staročeský. Díl I (A – J). 2. vydání. Praha: Academia 1970. 674 s.

GEBAUER, Jan: Slovník staročeský. Díl II (K – netbalivý). 2. vydání. Praha: Academia 1970. 632 s.

KAPRAS, Jan: Právní dějiny zemí Koruny české I. Právní prameny a vývoj právnictví. Praha: Unie 1913. 150 s.

KAPRAS, Jan: Právní dějiny zemí Koruny české I. Dějiny státního zřízení. Praha: Unie 1913. 540 s.

KLABOUCH, Jiří: Staré české soudnictví. Praha: Orbis 1967. 418 s.

LEXER, Matthias: Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. Leipzig: Verlag von S. Hirzel 1930. 136 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha: Academia 1968. 868 s.

MARKOV, Josef: Kapitoly z dějin českého zemského soudního řízení XII. – XVII. století. Praha: Academia 1967. 336 s.

MICHÁLEK, Emanuel: O ustálených spojeních v staročeských právních památkách. Právněhistorické studie, 1965, roč. 11, s. 87 – 93.

MICHÁLEK, Emanuel: Český právní jazyk údobí předhusitského a doby Husovy. Praha: Academia 1970. 78 s.

MICHÁLEK, Emanuel: Terminologické jednotky v Staročeském slovníku. Listy filologické, 1971, roč. 94, sv. 3, s. 207 – 216.

MICHÁLEK, Emanuel: K specifickým rysům staročeské odborné terminologie. Listy filologické, 1974, roč. 97, sv. 4, s. 235 – 239.

OBERPFALCER, František: Nejstarší české soudní zápisy v archivu města Prahy. Naše řeč, 1937, roč. 21, č. 4, s. 81 – 85, č. 5, 113 – 121.

SSL: Slovník středověké latiny v českých zemích. Latinitatis medii aevi lexicon Bohemorum. Praha: Academia 1977. 700 s.

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha: Academia 1968. 130 s.

StčS: Staročeský slovník. Praha: Academia 1968 – 2008. 554 s. V elektronické verzi přístupný (pod zkratkou StčS) v rámci webového hnízda Vokabulář webový (Vokabulář webový – webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny [on-line]. Verze 0.8.0. [citováno ze dne 28. 12. 2012], http://vokabular.ujc.cas.cz, Praha 2006.

Vokabulář webový – webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny [on-line]. Verze 0.8.0. [citováno ze dne 28. 12. 2012], http://vokabular.ujc.cas.cz, Praha 2006.

WINTER, Zikmund: Kulturní obraz českých měst I – II. Život veřejný v 15. a 16. věku. Praha: Matice česká 1890 – 1892, 796 s.

WINTER, Zikmund: Zlatá doba měst českých. 2. vyd. Praha: Odeon 1991. 269 s.

Modifikácia frazém, ich klasifikácia a využitie v publicistickom texte

Radka Jančiová
Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Je všeobecne známe, že publicisti s veľkou obľubou používajú frazeologické jednotky hlavne pre ich nápadnosť, obrazný charakter a expresívny príznak. Frazémy vždy upútavajú pozornosť čitateľov a vedú k oživeniu textu, avšak aktualizácia textu nemusí byť jediným z dôvodom, prečo publicisti volia frazémy namiesto vyjadrovacieho prostriedku. Ich vhodným rozvíjaním, doplňovaním a kombinovaním vznikajú rozsiahle textové úseky, prípadne aj celé texty. Aktualizačné tendencie sa výrazne prejavujú najrôznejšími modifikáciami frazeologických jednotiek. Tieto modifikácie sú vo väčšine prípadoch motivované, funkčné a sú dôkazom nápaditosti publicistov, ale aj ich premyslenej práce s jazykovými prostriedkami.

Vzhľadom na akútnosť procesu podania správy autori často využívajú automatizované vyjadrovacie modely, ktoré predstavujú stereotypné a klišéovité jazykové prostriedky ako súčasť publicistickej, resp. žurnalistickej vrstvy. Z tohto hľadiska dochádza k ich urýchlenému opotrebovaniu a strácajú svoju aktuálnosť. Preto je nevyhnutné, aby používali nové, neobvyklé ozvláštnenie textu, no so zreteľom na ich funkčnosť a zrozumiteľnosť pre prijímateľa.V súlade s aktualizačnými tendenciami v publicistickom štýle dochádza k zámerným obmenám výrazových prostriedkov, ktoré sú ustálené, automatizované. Pri frazeologických jednotkách všetkých typov sa tento jav uplatňuje najvýraznejšie. Aktualizované frazeologické jednotky sa využívajú napríklad pri ironizovaní, intenzifikácii, tiež napomáhajú pri vzniku jazykového humoru, využívajú sa pre opísanie tabuizovaného výrazu a zvýrazňujú hodnotiacu funkciu pôvodnej frazémy. Sféra žurnalistiky patrí medzi tie komunikačné oblasti, „v ktorých sa vo všeobecnosti frazeológia nielen bohato uplatňuje, ale aj veľmi pestro variantne, aktualizujúco, ba až deštrukčne obmieňa“ (Magalová, 2008, s. 79). Sémantika modifikovaných frazém zostáva väčšinou zachovaná, v niektorých prípadoch dochádza k posunu významu, výnimočne i k zmene výrazu. Z obmieňaných frazém zostávajú v texte zachované ich výrazné alebo nápadné časti, ktoré evokujú pôvodné znenie frazeologickej jednotky. Práve rozpor medzi podobou asociovanou a skutočne užitou vytvára vo väčšine prípadov aktualizačný efekt danej modifikácie. Autori stále častejšie siahajú po metaforickosti, metonymickosti v najširšom chápaní, ktoré sprevádza emocionálne vyjadrenie. Je známe, že publicistický štýl nám výrazne odráža dynamiku vývoja jazyka i doby, reaguje na nové komunikačné situácie, prispôsobuje sa

novým komunikačným potrebám a hľadá nové výrazové možnosti jazyka. Ponúka sa otázka, akú funkciu týmito modifikáciami autori sledujú, keď sú zámerné, motivované. Dokáže recipient vždy interpretovať autorov zámer? Odpovedá percepcia zámeru produkcie? Na tieto otázky sa nedá jednoznačne odpovedať. Motivácia je snahou po výraznejšom vyjadrení, ozvláštnení, intenzifikácii výrazových prostriedkov, to však súvisí s tendenciou publicistov hľadať stále nové spôsoby vyjadrenia, ale práve porušenie pôvodnej pevnej štruktúry frazém nemusí byť vždy úplne funkčné. A práve naopak môže spôsobiť dezinformáciu, nelogickosť, komickosť, nežiaducu expresivitu. Je dôležité, aby autor, ktorý modifikuje tieto jednotky, poznal ich uzuálne parametre.

Modifikácia frazém (aktualizácia / transformácia)

Frazeológia a idiomatika je miesto, na ktorom často dochádza k aktualizácii a vzniku frazeologických neologizmov. Inovácie vo sfére aktualizovania Mlacek zahrnul do pojmu frazeologický okazionalizmus[1]. Vznik nových pomenovaní je reakciou na potrebu označiť novovzniknutý jav alebo presnejšie vystihnúť skutočnosť a pomenovať javy už známe. Ak je zámerom autora spestriť, resp. inovovať, zvýšiť expresivitu frazeologickej jednotky, a tým ju urobiť pre recipienta zaujímavejšou, zasiahne do jej automatizovanej stavby a zloženia. Na zreteli musí byť ponechaná zrozumiteľnosť a jasnosť modifikovanej frazeologickej jednotky. V prípade častejšieho používania aktualizovanej frazémy sa postupne zautomatizuje. Aktualizovaný výraz je prekvapivejší, osobitejší, pôsobivejší, čím vzbudzuje a udržuje záujem adresáta, pohráva sa s jeho obrazotvornosťou. Aktualizácia obvykle konkretizuje pôvodný význam frazémy a niekedy nadobúda doslovné znenie podľa lexikálnych zložiek spojenia. Mlacek určil aktualizáciu nasledovnými slovami: „Ide o takú podobu, takú tvár frazémy, v ktorej sa aktuálne, subjektívne, individuálne, autorsky či jednoducho povedané neuzuálne zasahuje do zloženia frazémy, do jej tvarovosti, a to tak, že sa takýmto zásahom mení, modifikuje, špecifikuje význam frazémy alebo aspoň ustálené spôsoby jej stvárnenia, že sa tým narúša identita príslušnej frazémy, že sa tým aspoň do istej miery zasahuje aj dispozičný charakter uplatnenej jednotky.“ (Mlacek, 2001, s. 135). Hovorí, že medzi aktualizáciou frazémy a východiskovou frazémou musí byť dodržaný princíp motivácie[2] a analógie[3]. V prípade absencie prvkov analógie s východiskovou

---

1 Každá aktualizácia totiž naozaj vzniká ako čosi okazionálne a len v tých prípadoch, keď sa niektorá z nich všeobecnejšie, uzuálne rozšíri, stáva s novým variantom alebo až celkom novou frazému. (s. 14, v r. 2009, J. Mlacek)

2 Frazéma sa vždy pokladala za špecifický druh slovného spojenia (Mlacek, 2007, s. 118).

3 Princíp analógie sa zreteľne spája s princípom idiomatickosti, pripodobňujúc sa východiskovej frazéme, aktualizácia preberá na seba aj prvky jej idiomatickosti, pričom ich sama môže v rozličných smeroch a dimenziách ešte modifikovať (Mlacek, 2007, s. 121).

frazémou by už nešlo o aktualizáciu, ale o voľné spojenie. A ak by naopak chýbalo funkčné odlíšenie, výsledkom by bol len ďalší variant, a nie aktualizácia.

Modifikácia u Čermáka je chápaná pod pojmom transformácia[4]. Charakterizuje ju ako druh určitej štruktúrnej zmeny frazémy, rovnako ju chápe ako bázu, ktorá a) vedie k vzniku inej (sem zaraďuje všetky typy transformácií, okrem aktualizačných) b) nevedie k vzniku inej frazémy (aktualizačná). Ďalej spomína, že v oboch týchto prípadoch sa mení funkcia daného výsledného útvaru, rezultátu tejto zmeny, ktorý je podobný báze, no líši sa od nej *funkciou gramatickou*: to znamená, že niektoré zo súboru aktualizačných transformácií individuálneho vyvolávajú u frazémy zmenu gramatickej kategórie alebo funkciu; *štruktúrnou*: transformácia medzi štruktúrami frazém tej istej roviny. Transformácie môžu byť ustálené, ale i neustálené. Spomína, že transformácia sa líši nielen stupňom všeobecnosti, povahou frazém, štruktúrou, rovinnou príslušnosťou, ale hlavne tým, že ich rezultát nemusí patriť do frazeológie a idiomatiky. Z toho vyplýva, že pomocou modifikácie (aktualizácie/transformácie) frazémy z východiskovej jednotky niečo preberajú, no v konečnom dôsledku sa od nej formálne, ale i sémanticky odlišujú. Frazéma tak dostane nový význam, ktorý sa zároveň konfrontuje s pôvodným, ktorý si čitateľ vybaví.

Mlacek (2001, s. 135 – 136) vyčlenil päť základných charakteristických znakov tejto osobitej tváre:

1. Vyčleňuje mieru zásahu do ustáleného, dispozičného zloženia frazémy, ktorá nie je stabilná a ani rovnaká pri všetkých druhoch jej aktualizovania. Môže ísť o celkovú prestavbu frazémy, alebo len o zmenu pri jednej vlastnosti východiskovej frazémy.
2. Akýkoľvek veľký zásah do frazémy musí zachovať aspoň nejaký signál pôvodnej jednotky a jej významovej platnosti.
3. Pri aktualizácii neplatí požiadavka totožnosti, uzuálnosti a dispozičnosti ako pri variantoch, ktoré sú limitované práve týmito požiadavkami. Tu naopak akákoľvek zložka stvárnenia frazémy, jej sémantické alebo pragmatické kvality môžu byť na základe asociácie oporou pre tvorbu vždy nových aktuálnych obmien frazémy.
4. Aktualizácia nie je len istou formou resémantizácie príslušných slov, ale každá aktualizácia znamená prítomnosť dvojakej sémantickej hodnoty v novom výraze. Medzi týmito dvoma dimenziami vznikajú rozličné vzťahy a aj obohatenie výrazu.
5. Predpokladom úspešnej aktualizácie je dobré poznanie uzuálnych parametrov frazém, ich formálnej stvárnenosti z oblasti sémantiky, ale i pragmatiky. „V takýchto reláciách môže byť úspešná realizácia aktualizovania priam ‚školou' poznania frazeológie." (Mlacek, 2001, s. 138).

[4] Transformáciu treba odlíšiť od variantu – modifikácie. Variantom sa frazéma obmieňa, pričom pri transformácii vzniká nová jednotka (Čermák, 2985, s. 244).

Klasifikácia modifikácií

Mlacek (2001, s. 139) hovorí o terminologickej rozkolísanosti frazeologického názvoslovia nielen z toho hľadiska, že ide o nedávno vydelený okruh frazeologickej problematiky, ale v prvom rade dôsledkom faktu, že aktualizačných postupov je celá škála a konkrétnych podôb aktualizovania frazémy je veľmi veľa.

Naznačil trojaký aktualizačný zásah, ktorý má viacej konkrétnych realizačných podôb:

1. Prípady, v ktorých sa aktuálne mení nejaká zložka výstavby samej frazémy. Sú východiskom i jadrom celého aktualizovania frazémy.
2. Prípady, keď je aktualizačný zásah do frazémy výsledkom skríženia či iného prepojenia dvoch alebo viacerých jednotiek. Je to skupina akýchsi nadstavbových aktualizačných zásahov.
3. Prípady, pri ktorých sa prejaví úplná deštrukcia východiskovej frazémy. Pričom sa v texte uplatní len jej zlomok alebo zvyšok, ktorý odkazuje na ňu, jej sémantické, pragmatické i výrazové vlastnosti.

Možnosti aktualizácie nie sú neobmedzené, pretože nie každý komponent frazeologizmu poskytuje rovnakú možnosť aktualizácie (záleží napríklad na konkrétnych slovných druhoch frazém, na miere významovej spätosti komponentov jednotky atď.). Aktualizácia frazém sa týka posunu nielen na rovine lexikálnej, ale i morfologickej a syntaktickej. Často sa prejavujú vo viacerých rovinách súčasne. Pri morfologickej aktualizácii dochádza napr. k zmene ustáleného singuláru alebo plurálu u menného komponentu alebo k zmene času slovesa v ustálenej frazéme, tiež je zaznamenávaný u slovies s ustálenou podobou dokonavý alebo nedokonavý. Napr.: *mať dlhé prsty* (byť zlodejom, kradnúť) – *mať dlhý prst* (platí doslovne). Pri syntaktickej aktualizácii dochádza k štylistickému a významovému posunu oproti ustálenej podobe, kde slovesná frazéma sa môže zamieňať za mennú a naopak. K najtypickejším patrí napr. zmena intenčnej schémy frazeologickej konštrukcie[5], zmeny celkovej stavby frazeologizmu[6] (menný výraz sa stáva slovesným a opačne), zmeny slovosledu alebo vetosledu (pri takých frazeologizmoch, pri ktorých je zvyčajne nemenný), nedopovedanie, useknutie frazeologizmu (najčastejšie sa používa pri prísloviach a porekadlách, napr. *Koľko rečí vieš...; Ako si ustelieš...*). Pri lexikálnej aktualizácii sa obmieňajú komponenty frazém za iné slová, predovšetkým na základe ich zvukovej, významovej či tvarovej podobnosti s pôvodným komponen-

---

[5] Mlacek uvádza príklad. „Nezaostávam.. A zem sa stráca spod nôh.“ Kde sa slovo zem (z pôvodného spojenia „strácať zem, pôdu pod nohami.“) stalo subjektom namiesto pôvodnej pozície objektu. (s. 116, v r. 1984, J. Mlacek)

[6] Aktualizáciou je tento typ len vtedy, ak došlo k štylistickému a významovému posunu oproti pôvodnej ustálenej podobe. „ Karta sa obrátila (situácia sa celkom zmenila) – obrátená karta (platí doslovne).“ (s. 117-118, v r. 1984, J. Mlacek)

tom frazeologickej jednotky, ktorú nahradili (napr. *blýska sa na súčiastky*[7] - *blýska sa na časy*). Kontextová aktualizácia je osobitným prípadom, keď sa frazeologická jednotka používa v jej doslovnom, nefrazeologickom význame. Teda ide o zmenu jej významu v kontexte[8]. Komplexný typ aktualizácie vzniká kombináciou niektorých zo štyroch hore uvedených typov. Sem sa zahrňuje rozštiepenie frazeologizmu[9] (medzi zložky frazém sa dostávajú slová z kontextu, napr. *Tichá voda |medzi nami brehy myje*), frazeologická kontaminácia (ovplyvnenie alebo splynutie dvoch frazeologických jednotiek tak, že sa uplatní z každej frazeologickej jednotky jedna časť. Môže tiež dôjsť k zmene len v druhej časti frazémy, čoho efektom je len jednoduché konštatovanie spôsobené predovšetkým nenaplneným očakávaním.)

Čermák (1985, s. 223 – 228) rozlišuje transformáciu vnútrorovinovú, ktorú ďalej člení na medzištruktúrnu a vnútroštruktúrunu. Samostatnú skupinu tvorí transformácia aktualizačná.

Transformácia medzirovinová: Novo vytvorené frazémy, sémanticky a formálne príbuzné, ktoré funkčne patria do inej roviny, než je rovina kolokačná (tam patria frazémy verbálne). V publicistických textoch sú nenápadné, a preto obvykle nemôžu byť používané ako aktualizačný prostriedok. **Transformácia medzištruktúrna**: Najčastejšie sa verbálne frazémy transformujú do iných typov. Čermák rozlišuje sedem typov: nominalizácia, adjektivizácia, adverbizácia, koparativizácia, prepozionalizácia, pratikulácia, pronominalizácia. Napr. začalo sa sypanie popola na vlastnú hlavu (sypať popol na hlavu). (Junková, 2003, s. 91). **Transformácia vnútroštrukúrna:** Spočíva v rozlišovaní troch fáz: začiatok, trvanie/, pokračovanie, ukončenie. O transformácii hovoríme iba v prípade, že neexistujú varianty frazémy, z ktorých si môžeme niektorú z fáz zvoliť. Zmena jednotlivých fáz oproti pôvodnej frazéme môže byť vyjadrená aj inými jazykovými prostriedkami. napr. *Sám vyzve k ďalšiemu tancu na prekliatom tenkom ľade všetkých vládnych kolegov* (vstúpiť / vstupovať na tenký ľad). **Transformácia a modifikácia aktualizačná:** V tomto prípade sú za transformácie považované aj paradigmatické zmeny frazém, ku ktorým dochádza pri ich zapojení do kontextu. Označuje ich ako gramatické transformácie. Okrem iného sem patria aj syntagmatické (kontaktno-aditívne, redukčné, inverzné, dišťančné), paradigmatické transformácie, kde sa zaraďujú tzv. štatutárno-fázové, agensiálne; morfologické, zmiešané transformácie (pasívum),. napr. redukčná aktualizácia: *chytrému nepovedz* (*a hlúpemu dolož*).

---

[7] Na základe zvukovej podobnosti pôvodného komponentu – čas - a časti kontextového slova – sú-čias-tky. (s. 118, v r. 1984, J. Mlacek)

[8] Je tu potenciálne prítomný aj frazeologický význam frazémy a okrem toho je prítomná bohatšia sémantika než v pôvodnom význame. (s. 118, v r. 1984, J. Mlacek)

[9] Má blízko ku kontextovej aktualizácii. (s. 119, v r. 1984, J. Mlacek)

Tak aktualizácia podporuje vývoj vo frazeológii a je jej dynamickým faktorom, ktorý rozširuje možnosť jej uplatnenia. „Aktualizáciou obvykle nedochádza k zmene významu frazémy, ale k zosilneniu jeho expresivity a zmene jej štylistickej platnosti." (Junková, 1992, s. 165). Mlacek (2001, s. 146) spomína, že o frazeológii neplatí iba vlastná frazeologická norma, ale aj norma komunikačná, ktorá je akousi pomyslenou hranicou rozlišovania funkčných aktualizácií a na opačnej strane chybných zásahov do frazémy.

„Vo frazeologickej terminológii sú aktualizačné postupy chápané ako realizácie zásahov, pri ktorých sa obmieňa, modifikuje, aktuálne posúva ustálená významová platnosť frazémy a mení sa ustálené zloženie komponentov, resp. ich rozloženie vo frazéme." (Mlacek – Ďurčo, 1995, s. 10). Ďurčo (1989, s. 101 – 104) uvádza tri typy zmien frazém v texte. Hovorí o modifikačných, kombinačných a transformačných zmenách. Pri modifikačných ide o vnútornú prestavbu komponentov frazémy alebo o jej použitie v netypickom textovom okolí. Pri kombinačných dochádza ku skríženiu jazykových jednotiek na syntagmatickej osi, pri transformačných ide o prestavby a rozbíjanie frazeologického modelu v texte. V zhode s týmto delením vyčleňuje frazeologická terminológia niekoľko možných aktualizačných princípov: **Rozštiepenie frazémy**, teda vkladanie kontextových slov do pevného zloženia frazémy, napr. *Zlaté policajné dno* (*zlaté dno*). **Aktualizačné doplnenie frazémy**, teda voľné rozvitie väzbových alebo iných možností niektorých komponentov, akoby išlo o samostatné slovo, napr. *V politike padajú hlavy ministrov i zauchá*. **Useknutie frazémy**, frazeologický komponent zostane nedopovedaný, čím sa dostávajú do popredia vlastné významy zostávajúcich zložiek, napr. *Dotiaľ chodí džbán po vodu...* (dotiaľ chodí džbán po vodu, kým sa nerozbije). **Aktualizačné zmeny ustálenej syntaktickej stavby frazémy**, napr. *V jánošíkovskom duchu súčasnej vlády* (rozdávať ako Jánošík). **Aktualizačné substitúcie komponentov frazémy** – jeden komponent (alebo viacero komponentov) sa zmení v závislosti od kontextu, napr. *Hokejová sláva – poľná tráva* (svetská sláva – poľná tráva). **Skríženie frazém**[10] môže vznikať zámernou či nezámernou manipuláciou s frazémou, napr. *babka k babce – kým sa nerozbije...* (porekadlo - *babka k babce, budú kapce* a príslovie – *dotiaľ chodí džbán po vodu, kým sa nerozbije*). ***Deštrukcia frazémy*** – premena na základe modifikačných, kombinačných či transformačných zmien frazeologizmu (môže ísť o zámenu jedného či viacerých komponentov, o kombinačné zmeny medzi frazeologizmami navzájom, či medzi frazeologizmom a iným slovným spojením, prestavbou frazémy vo vete a pod.).

Z hľadiska skúmania modifikácií frazeologických jednotiek je veľmi prínosná stať J. Jodase (1993, 194 – 200). Autor rozdeľuje aktualizácie frazém podľa hľadiska štruktúrneho, funkčného a štýlového. Detailne sa venuje najmä rozdeleniu formálnemu, hovorí o týchto

[10] V porovnaní s frazeologickou kontamináciou (Mlacek, 1984, s. , v r. 1984, J. Mlacek)

aktualizačných obmenách: rozširovaní a skracovaní frazeologických jednotiek, ďalej o transformácii, substitúcii, kontaminácii a rezultatívnom či referenčnom dotváraní frazeologických jednotiek. Z hľadiska funkcie upozorňuje na aktualizácie frazém ako zdroj jazykových vtipov a hračiek, z hľadiska štýlového na módnosť aktualizačných vyjadrení, ktorá bola v modifikovanej podobne použitá viackrát. Uvádza dokonca možnosť prechodu takých aktualizácií do klišé.

Rozširovanie: do frazeologickej jednotky sa začleňujú výrazy alebo slovné spojenia, ktoré sú nositeľmi nových, aktuálnych významov: lexikálnych a kontextových doplnení, napr. *súper bral nášmu reprezentantovi posledný vietor z jeho tenisových plachiet*.

Skracovanie: môže mať dvojakú podobu. Vypustenie niektorého z komponentov, väčšinou dôsledkom nepozornosti autora, kedy dochádza k akejsi amputácii, vyprázdňovaniu ich významu. Skracovanie výstupných frazeologizmov v titulkoch, ktoré je výsledkom zámerného úsilia a snahy o svojráznu aktualizáciu. Ide tu o redukciu alebo transformáciu FJ na nominálnu frázu alebo redukciu iba na „kľúčový" komponent, výraz, napr. *líšky odtiaľ vyprevadili* (miesto, kde líšky dávajú dobrú noc).

Transformácia: komponenty frazeologických jednotiek sa obmieňajú, ako keby nepodliehali žiadnym obmedzeniam, t. j. ako keby boli gramaticky plne kategoriálne. Zahŕňame sem: nominalizáciu, pluralizáciu a singularizáciu, dekomparativizáciu, vyjadrenie určitého času, osoby, zmenu vidu, zmenu menného rodu a i., napr. *dúfam, že moje slová neboli hrachom, ktoré som hádzal na stenu*.

Substitúcia: zámena jednotlivých komponentov frazeologických jednotiek na základe podobnosti významu, rôzneho stupňa obecnosti a konkrétnosti alebo synonymických vzťahov. Tieto by bolo možné charakterizovať ako aktualizáciu štylizačnú – značný je u nich autorský zámer vyhnúť sa bežne používanému jazykovému prostriedku, napr. *vrabec v hrsti je samozrejme lákavejší*.

Kontaminácia: nie je až taká častá v publicistike, no je skôr výsledkom improvizácie pri hovorenom prejave. Nie vždy je u nich jasne značný zreteľ aktualizačný, napr. *niektorí ľudia si nevidia z ruky do úst*.

Rezultatívne a referenčné dotváranie: používa frazeologickú jednotku ako východisko pre vytváranie novej, pomyslenej skutočnosti, vlastne pseudoskutočnosti, ktorá je formulačne akoby výsledkom alebo rozvedením udalosti či deja. Takýto kreatívny prístup k frazeológii má za následok jednak úplné rozbitie integrity východiskovej FJ, ale aj popretie – deformáciu významu, napr. *zvyk je železná košeľa, hovorí sa*.

Vzhľadom na predošlú klasifikáciu môžeme usúdiť, že aj napriek nejednotnosti termínov môžeme jednotlivé aktualizačné typy rozdeliť v prvom štádiu na aktualizácie podľa jednotlivých jazykových rovín a vzápätí ich konkretizovať na základe aktualizačného zásahu. Klasifikácia, ktorá vychádzala z frazeologickej terminológie, a Jodasova klasifikácia sa ukázali ako najprehľadnejšie a pri ich výskume najpraktickejšie.

Literatúra

MAGALOVÁ, Gabriela: Frazeológia (nielen) pre žurnalistov. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre Filozofická fakulta 2008. 79 s.

MLACEK, Jozef – Ďurčo, Peter: Frazeologická terminológia. Bratislava: STIMUL 1995. 159 s.

MLACEK, Jozef: Tvary a tváre frazém v slovenčine. Bratislava: STIMUL 2001. 169 s.

MLACEK, Jozef: Slovenská frazeológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 156 s.

MLACEK, Jozef: Vývin súčasnej frazeológie: východiská, podoby, uplatňovanie, akceptácia. Ružomberok: Katolícka univerzita 2009. 221 s.

MLACEK, Jozef – SKLADANÁ, Jana: Štúdie a state o frazeológii. Ružomberok: Katolícka univerzita. Filozofická fakulta 2007. 375 s.

FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: ACADEMIA 1985. 285 s.

JUNKOVÁ, Bohumila: Frazeologické prostředky současné žurnalistiky. In: K aktuálnym otázkam frazeológie. Ed. E. Krošláková – Ľ. Kralčák. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2001, s. 135 – 167.

JODAS, Josef: K akutalizaci frazeologismů v současné české publicistice. In: Frazeológia vo vzdelávaní, vede a kultúre. Nitra: Vysoká škola pedagogická 1993, s. 194 – 200.

Transkripce staročeských textů

Marek JANOSIK-BIELSKI
Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i.

Transliterace versus transkripce

Při různých diskusích, přednáškách a workshopech týkajících se zpracování staročeských textů padají často úvahy o tom, zda je lépe texty památek transkribovat, nebo transliterovat. Aktivně se těchto úvah účastní i zahraniční bohemisté a četnost těchto polemik dává tušit, že jde o otázku zásadní a poněkud palčivou. Alespoň v některých kruzích…

Ukazuje se však, že diskuse o těchto pojmech je poněkud ztížena odlišným definičním pojetím napříč různými obory. V historické lingvistice znamenají pojmy něco trochu jiného než v pohledu foneticko-fonologickém apod. Zmíněné rozdíly však nejsou pro tento příspěvek důležité a dále je opomíjíme. Zajímá nás totiž pouze hledisko lingvistické.

Zatímco definiční vymezení pojmů je v tomto ohledu stejné, na použití toho, co je jejich obsahem, jsou názory odlišné. Transkripce nabízí „učesanější" grafiku a co nejvěrněji se snaží zachytit zvukovou podobu textu, při převodu mezi zápisem někdejším a dnešním však může dojít k pomýlení. Naproti tomu transliterace zachycuje až na výjimky přesně to, co se v textu objevuje, a téměř je ušetřena možných dezinterpretací. Nijak zásadně však editorovi nepomáhá v porozumění všem jednotlivým slovům a významům. Pojďme se tedy blíže podívat na výhody i omezení obou přístupů.

Transliterace

Transliterace, jak už bylo zmíněno, v podstatě velmi věrně zachycuje formální rysy zápisu, má potenciál zabránit dezinterpretaci výrazu. Ona věrnost zápisu však přece jen není dokonalá a v některých místech je i při transliteraci třeba interpretovat. Další potíží je množina speciálních znaků, jichž může být k zápisu zapotřebí. Text může po převedení do transliterované podoby vypadat velmi zvláštně a komplikovat tak čtení (záleží samozřejmě na okolnostech a míře připravenosti). Velkou potíž představuje transliterace pro studenty a začínající badatele.

Transkripce

Zpřístupňuje text širší veřejnosti. Ulehčuje práci i odborníkům (proč stále soupeřit s originálním zápisem a jeho chápáním, když je možné mít jeho komentovaný přepis? stačí přece na problematické místo upozornit, klade to však na transkribujícího velké nároky). Primární podoba textu, tedy zvuková stránka, je v maximální možné míře zachována. Ke kladům však přistupuje velká míra interpretace a určitá dávka nejistoty. V ojedinělých případech je možné transkribovaný text, jehož čtení je nejisté, zapsat transliterovaně. Ať tak, či onak, transkripce, aby měla smysl, musí být prováděna obezřetně a být ověřována různými kontrolními postupy.

Charakter českého pravopisu

Stará čeština používala pro zápis především pravopisu spřežkového, který měl postupně několik variant. Vývoj českého pravopisu nakonec zapříčinil, že byla provedena zásadní změna: z pravopisu spřežkového se přešlo na ekonomičtější pravopis diakritický. Po delší době a bez potřebného vhledu však přestává být starý pravopis srozumitelný. A to je právě moment, v kterém se český pravopis odlišuje např. od německého či polského. Pro zápis textů v těchto jazycích je stále užíváno spřežek, vesměs těch stejných jako kdysi, žádná grafická překážka mezi současným čtenářem a tehdejším pravopisem tedy nevzniká. Ve světle této skutečnosti chápeme německé a polské námitky proti transkripci, o které je dokonce tu a tam tvrzeno, že je málo odborná a zmatečná. Zcela nový a zásadní význam pak dostává transkripce u textů zapsaných jiným písmem než latinkou (cyrilicí, hebrejským písmem apod.).

Osobitou roli při rozhodování pro transliteraci nebo transkripci jsou potřeby pedagogické, u nichž převládá snaha o srozumitelnost a přenositelnost zkušenosti či vědomosti. V takovém případě je transkripce vhodná a jednoznačně doporučovaná, protože student nemusí překonávat potíže dané odlišnou grafikou a může se plně věnovat obsahové stránce.

Recipient

Dovolím si zde coby demonstraci výše řečeného uvést malý příklad pro lepší představu. TRANSLITERACE: A pak Maxymilla, Myloſtnicze geho, zena toho wladarze egea, wzemſſe geho tielo swate, zmazawſſy drahu maſtij, na poczeſtnem mieſtie pocztiwie gey pochowala. A tak mate ziwot mileho sv. Ondrzege wypraweny. TRANSKRIPCE: A pak Maximilla, milostnice jeho, žena toho vládaře Egea, vzemše jeho tělo svaté, zmazavši drahú mastí, na počestném miestě poctivě jej pochovala. A tak máte život milého sv. Ondřeje vypravený.

Srozumitelnost

Jedním z hlavních hledisek při ediční práci by měla být srozumitelnost a jistá – řekněme – tradovatelnost. My coby odborníci a objevovatelé zajímavých textů, badatelé nad starými rukopisy, chceme tyto zajímavé texty šířit, představit je veřejnosti, ale také je poskytnout dalším badatelům, kterým mohou v nejrůznějším ohledu pomoci, popř. poskytnout inspiraci. Důraz také klademe na adresáta a konečnou podobu edice mu přizpůsobujeme. U čtenářské edice volíme transkripci jako výchozí, u odborné edice volíme transkripci nebo transliteraci podle účelu, pro který edici vytváříme. V každém případě však text doprovázíme edičními poznámkami, komentáři či vysvětlivkami, v nichž se snažíme osvětlit způsob zpracování textu, důvody vydání i možné potíže nebo nejistotu v interpretaci a nejzajímavější místa v textu hodná zvláštního pozoru. Obecně platí, a to není žádné novum, že čím větší odlišnost zápisu, tím větší péče editora.

Závěr

Bez ohledu na vybranou metodu a formu by mělo platit, že podstatným charakterem edice staročeského textu by měla být srozumitelnost a použitelnost k dalšímu bádání. Zvukovou stránku, specifika i problematická místa textu je třeba zachovat. Ediční činnost je přese všechny vědecké, obchodní i jiné záměry AKT SDÍLENÍ, což by v konečném důsledku mělo být na textu patrné.

Příspěvek vznikl za podpory grantu *Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálových bází),* reg. číslo: P406/10/1140. Řešitelka: PhDr. Alena M. Černá, Ph.D. Doba řešení: 2010–2014.

Literatura

DAŇHELKA, Jiří: Směrnice pro vydávání starších českých textů. In: Husitský Tábor 8, 1985, s. 285 – 301.

VINTR, Josef: Zásady transkripce českých textů z barokní doby. Listy filologické, 1998, roč. 121, č. 3 – 4, s. 341 – 346.

Iniciační repliky v komunikaci na Facebooku[1]

Ladislav Janovec
Katedra českého jazyka Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy, Praha

V tomto příspěvku se věnujeme některým jevům vyvolaným proměnou komunikace pod vlivem komunikačních technologií, které způsobují jisté změny v komunikačních schématech. Zaměřujeme se na počáteční fáze dialogů, resp. monologů, které analyzujeme na internetové sociální síti (dále SS) Facebook. Za iniciační repliku považujeme vstupní sdělení uživatele (tzv. status), který zveřejňuje pro ostatní uživatele sítě a kterým má možnost iniciovat dialog.

M. Bachtin prohlásil, že „žít znamená účastnit se dialogu" (1979, s. 318). Právě obliba internetových SS v nejširším slova smyslu tuto tezi potvrzuje, například v souvislosti s Facebookem se někdy používají humorné frazémy *kdo není na Facebooku, jako by nebyl / nežil; nejsi na Facebooku – neexistuješ.*[2]

Vymezit definici SS patří právě ke komplikovaným problémům. Za SS bývá považována internetová počítačová síť, v níž jsou propojené skupiny lidí, kteří se navzájem ovlivňují, tj. SS představuje velké množství komunikačních webů, jako jsou chaty, diskuse, fóra, zájmové weby určené ke komunikaci apod. V užším slova smyslu bývají za SS považovány primárně prostředí jako Facebook, Twitter, Vkontakte, Badoo apod. Jsou to weby sloužící především k vytváření kontaktů (spojení) mezi známými lidmi, představují pro ně nové možnosti komunikace, umožňují komunikovat skrytě i veřejně, zveřejňovat různé materiály v elektronické podobě apod. Právě průběh komunikace ukazuje, že dochází k jistým proměnám komunikačních schémat, k nabouráváním některých poznatků o dialogu, resp. polylogu, jak jej charakterizuje a propracovává např. Flídrová (1989), Müllerová a Hoffmannová (1994) či Marková (2007). Výrazně novější poznatky přinesla teorii dialogu práce Jandové (2007) věnovaná komunikaci na chatu. Mezi podstatné rysy patří např. to, že mluvčí často vstupuje do probíhajícího dialogu / polylogu, texty dialogu většinou v průběhu komunikace mizí, rychlost mizení závisí na počtu aktivních účastníků na chatu, často dochází k tomu, že „mluví" více komunikantů najednou a v rámci jedné komunikace se vytváří několik subdialogických vláken, což nebývá pro mluvenou komunikaci zvykem.

[1] Text vznikl za finanční podpory projektu GA ČR P407/12/1830 Vztah kognitivních struktur žáka a struktur jazykového systému v procesu edukace českého jazyka.

[2] To, že obliba, resp. důležitost SS, se zvyšuje, ukazuje i to, že na Facebooku i jiných SS existují již firmy, které na nich mají své profily, ba i státní instituce, média, kulturní instituce či vysoké školy.

SS v užším slova smyslu vykazuje proti chatu jisté rozdíly, což prezentujeme právě na charakteristice Facebooku. Zásadním rozdílem je neanonymita. Uživatelé SS vystupují povětšinou pod svým vlastním jménem, případně jeho modifikací (srov. např. *Taměj* místo *Matěj* apod.) nebo pod (obecně) známou přezdívkou, ovšem přezdívka v komunikaci na Facebooku není příliš žádoucí. Zatímco na chatu komunikant vystupuje jako neznámý, kterého charakterizuje pouze jeho přezdívka,[3] na Facebooku uživatel vystupuje „sám za sebe", protože jeho cílem je být spojen se svými známými z reálného světa, kteří ho musí identifikovat.[4] Druhým rysem je větší míra veřejnosti textů v závislosti na zabezpečení.[5] Větší míra veřejnosti, komunikace na tzv. zdi, daná právě identifikací uživatele, může ovlivňovat chování produktora, jeho texty mohou vznikat pod vyšší mírou autocenzury. Ačkoliv repliky v dialozích vykazují poměrně velké množství rysů spontánního vyjadřování, nazvali bychom tyto jevy spíše promyšlenou spontaneitou, jež odráží nejen rysy psané mluvenosti, ale reflektuje právě ve veřejných projevech autocenzuru mluvčího. Vedle toho ovšem mluvčí může s vybraným adresátem komunikovat i skrytě, pomocí zpráv a chatu. To vede k dalšímu rysu facebookové komunikace, a to je paralelnost komunikací. Kromě toho, že na příspěvky produktora na jeho zdi reaguje často více mluvčích, čímž se může vlákno dialogu rozvětvit, nastávají i situace, kdy dva mluvčí spolu ve stejnou dobu komunikují jak veřejně na zdi, tak skrytě v chatu. Čtvrtým podstatným rysem je nekonkrétnost adresáta, neboť iniciační replika v dialogu mívá nižší míru adresnosti (viz dále). Mluvčí, zahajující komunikaci na své zdi či na zdi zájmové skupiny, neví, kdo na ni bude reagovat, ba může se stát, že komunikace zůstane omezena na jednu vstupní (iniciační) repliku, jež nevyvolá odezvu. Adresátem je kdokoliv z uživatelů, kteří mají povolen vstup do komunikace s produktorem, tj. jeho přátelé na osobních stránkách a všichni členové zájmových skupin. S průběhem dialogu souvisí často absence některých konverzačních obratů, především v úvodních a závěrečných fázích dialogu, jako jsou pozdravy, oslovení, ve zprávách také podpisy. Dialogy – jak veřejné, tak neveřejné – často nebývají ukončené, protože mluvčí konverzaci opustí, aniž by si uvědomil, že komunikaci neukončuje. Dialog na Facebooku má většinou ve srovnání s klasickým dialogem mluveným i psaným průběh nepředpokládaný, dialog se může větvit v různá vlákna, může být tvořen velkým množstvím reakti-

---

[3] Nastávají pochopitelně i situace, že ti komunikanti, kteří se často setkávají v určité místnosti chatu, zejm. tematicky vymezené, se po čase znají poměrně dobře, ba setkávají se i v reálu, ne pouze virtuálně.

[4] Pokud uživatel volí jako své facebookové jméno přezdívku, hrozí situace, že oslovení uživatelé s ním do kontaktu „přátelství" nevstoupí, neboť nepoznají, o koho jde. Mnohdy je ovšem přezdívka volena právě z důvodů utajení, často se k ní uchylují učitelé či jinak veřejně činní lidé, kteří nechtějí být poznáni svými žáky či méně známými lidmi. V našem materiálu se objevily tyto typy pouze výjimečně, např. *Vršovická madona, Toje Kekel, Čert von Pumpenwerk, Trace Elliot.*

[5] Uživatel Facebooku může mít zabezpečení nulové, kdy k jeho sdíleným informacím má přístup prakticky každý, kdo je na Facebooku registrován, až po velice silně zabezpečený profil, kdy sám uživatel vybírá, jak velkému množství přátel dovolí uvedené informace zhlédnout.

vních replik, které reagují všechny na jednu repliku, ale mezi sebou dialogickou spojitost nemají, vlákna mohou být znovu spojována, přerušována a neukončována. Pro zpětnou kontrolu komunikace je důležité, že na rozdíl od chatu Facebook archivuje texty, proto se lze k určitému dialogu vracet i po poměrně dlouhé době, ba stává se, že Facebook umožní otevřít dialogy staré několik měsíců i let, většinou iniciované obrazovým textem. Pro Facebook je rovněž charakteristická vysoká variabilita komunikačních struktur daná prolínáním znaků verbální i neverbální komunikace, Facebook poskytuje možnost do textů včleňovat některé prostředky neverbální komunikace.

V následujících pasážích soustřeďujeme pozornost na iniciační repliky veřejné facebookové komunikace, neboť máme za to, že jde o poměrně zajímavý způsob zahajování psaného dialogu. Materiál čerpáme z Facebooku, kde sledujeme příspěvky více než pěti set uživatelů a jejich kontaktů, pro srovnání rovněž příspěvky zveřejňované v deseti zájmových skupinách. Jsme si vědomi toho, že ne všichni uživatelé přispívají stejně často, nicméně domníváme se, že většinu rysů zahajování dialogu se nám daří postihnout. Stranou svého zájmu ponecháváme iniciační repliky související s facebookovými hrami, protože ty mají poměrně ustálený průběh dialogu.[6]

Základním předpokladem analýzy komunikace na Facebooku je to, že komunikant zveřejňuje (sdílí) svůj text, protože na něj očekává nějakou reakci, tedy zahajuje (iniciuje) dialog. Produktor úvodního textu (statusu) vstupuje do komunikace a svojí replikou navrhuje možnost zahájení komunikace. Adresátem je z počátku každý, kdo má přístup k produktorově statusu, zcela výjimečně je veřejný status adresován konkrétním osobám nebo skupině osob – viz následující příklady[7] 1, 2, 3, v nichž je zřetelná vyšší míra adresnosti:

(1) A: *B,*[8] *pojď se hádat!*

B: *Jsem tady.*

(2) C: *D, pojď na běžky!*

D: *Nemůžu, nemám je v Praze.*

(1) E: *modelky - sraz: v 12.00 v LA Perla FITING 14.00 ZKOUŠKA CHOREOGRAFIE 16.00 LÍČENÍ A ČESÁNÍ VŠECH MODELKEK /10 SLEČEN 21.00 PŘEHLÍDKA LA PERLA :) Mezitím bude pauza na jídlo, to se domluvíte se stylistou..*

---

6 Dialog je iniciován zveřejněním akce související s hrou (zahájení akce, úspěch, poptávka po předmětech, jež je třeba v rámci hry získat, nabídky herních předmětů apod.), následuje potvrzení akce spoluhráči, která má často podobu neverbální (tzv. palce) nebo kopírované informace ze hry, např. *You have been added to the Crew queue!*, případně repliky související s průběhem hry.

7 Všechny uvedené ukázky jsou autentické, ponechané s jazykovými i jinými nedostatky.

8 Jména konkrétních produktorů nahrazujeme ve všech příkladech velkými písmeny abecedy, původní oslovování ponecháváme pouze v případech, kdy jde o apelativní, resp. plurálové oslovení, kterým zůstává skryta identita účastníků komunikace (srov. příklad 3 a 4).

Vyšší míru adresnosti mají rovněž blahopřání, především k svátkům (srov. příklad 4), která produktor umisťuje z úsporných důvodů na svou zeď. Tato blahopřání bývají adresována nositelům konkrétního jména v oficiálních i hypokoristických podobách.

(4) *Všem Katkám, Kačenkám, Katuškám, Káčám, Kaťulím, Kateřinám přeju krásný svátek.*

Přes uvedené příklady ovšem zahajování adresné komunikace na produktorově zdi nebývá časté. O něco častější je situace, že produktor zahájí konverzaci přímo na něčí zdi (příklad 5), adresát tedy je zcela konkrétní, ovšem dialog s ním je zahájen jako veřejný a potenciálně otevřený i pro další komunikanty, někdy je dokonce výzva ke komunikaci ostatním přímo vyjádřena – příklad 6. Snaha o zvýšení emotivního charakteru výpovědí je přes jejich relativní obsahovou neutrálnost patrná, a to standardními prostředky pro vyjádření paralingválních prostředků a emocí – emotikony.

(5) F: (na zdi G) *Ještě jednou díky za včerejší zážitky paní Magistro, čekáme na fotečky, šup šup sem s nimi:-) Pozdravuj Ovechkina;-)*

(6) H: (na zdi G): *Ze včerejsí party mám jednu fantastickou fotku G neuvěřite, že to tato osoba je modelka :) Mám ji sem dát,nebo nemám? :)*

Z hlediska komunikačních funkcí převládají mezi iniciačními replikami v komunikaci na Facebooku výpovědi s komunikační funkcí asertivní, o něco méně je interogativních, výjimečné jsou výpovědi s jinými komunikačními funkcemi, především s funkcí expresivní. Hlavním důvodem je především to, že se mluvčí snaží navázat komunikaci vůbec s někým – není jednoznačně jasné, kdo (a zda vůbec někdo) bude na iniciační repliku reagovat. Asertivnost iniciačních replik podporují i výzvy samotného Facebooku – v prostoru, kam produktor píše svůj status (iniciační repliku), kterou následně zveřejní, ho SS vyzývá ke komunikaci výpověďmi, např. *Co se vám honí hlavou?* nebo *Jak to jde?* apod.[9] Interogativní charakter výzvy SS implikuje odpověď, tedy výpověď, která bude asertivní – srov. např. ukázky 7 a 8:

(7) I: *Už to vypadá, že L. obleče baret a tesilky a já tygrovanou blůzu a půjdeme se účastnit další show :-) Teď ještě zjistit, jak se přihlašuje žigul mezi veterány. A paní Marie jako veteránka pojede samozřejmě taky.*

(8) G: *SPONDEO AC POLLICEOR ... uz zitra :)*

Obě uvedené ukázky informují o chystaných / plánovaných aktivitách mluvčích. V ukázce 7 je implicitně popisovaná plánovaná akce motoristických veteránů, jíž se chce I zúčastnit a o níž chce informovat adresáty a vyvolat jejich zájem. Tomu má posloužit poměrně dlouhý vtipný

[9] V průběhu existence českého Facebooku se výzva sítě proměňuje, nicméně smysl zůstává stále stejný.

text využívající hyperboly, analogie a několik mimotextových znalostí – adresát musí vědět, že paní Marie je starý pes, a musí mít přibližnou představu o módě osmdesátých let dvacátého století. I přesto je iniciační replika srozumitelná, implikuje dialog, který by se měl týkat akce a měl by být vedený spíš v odlehčeném duchu. Naopak iniciační replika 8 informuje o promoci G, která se bude konat druhý den. K tomu, aby mluvčí správně informaci interpretoval, musí znát znění vysokoškolského promočního slibu. Dialog tak implikuje dvojí rozvíjení – jednak podporu a blahopřání adresátů produktorce G, jednak zahájení dialogu o významu v případě, že někdo nebude latinské větě rozumět (o něm srov. Machová 1995). Obě iniciační repliky fungují rovněž jako oznámení či upozornění na plánovanou akci.

Asertivní funkci mají rovněž repliky 9, 10, které informují o ukončené činnosti produktora, adresát se dozví, co produktor dělá, čímž má být iniciován dialog, v obou uvedených případech s jistými evaluativními náznaky.

(9) J: *Balada pro banditu - nádhera! Na ČT2 jde právě záznam divadelní inscenace z Brna. Sakra, že v tom Brně hrají tak dobré divadlo!*

(10) K: *Zcela úspěšně jsem překřtila Popelku Biliánovou na "Starou Škatuli". MM by ze mě měla radost.*

Zatímco repliky 9 a 10 ponechávají poměrně velký prostor pro adresáty, kteří by na ně chtěli reagovat, replika 11 je situačně vázána, určená pouze pro ty, kteří znají události, k nimž odkazuje:

(11) M: *Jsem večer zvědav, zda již po 12 letech zmizely stopy po naší slavné exkurzi. :-)*

Uvedené iniciační repliky dosud dokumentovaly pouze skutečnosti týkající se produktora jako aktivního participanta na událostech. Produktor v nich sděluje nějaké informace o sobě, vyjadřuje se ke svým pocitům, zážitkům, plánům apod. Iniciační repliky ovšem reagují i na aktuální vnětextový kontext, jako jsou aktuální společenská témata, ale i počasí, stav společnosti apod. – srov. ukázky 12 a 13. Obě mají silně hodnotící charakter a jsou potenciálně konfliktotvorné.

(12) M: *Když tak sleduju jednotlivé kandidáty na hlavu státu, měl bych takový návrh na protikandidáta. Vyrůstal v kině, tudíž všechno ví, všechno zná, všude byl, čímž sice až moc nepříjemně připomíná hlavu současnou i minimálně jednoho z kandidátů, který taktéž má pocit, že má patent vyjadřovat se naprosto ke všemu. Na druhou stranu, autor této postavy, přesvědčený komunista, jej stvořil jako postavu komickou až zápornou, což by dotyčnému mohlo dnes v té partě, v níž o členy strany není nouze, v očích některých voličů jedině prospět. Pytlík na Hrad.*

(13) N: *Lejna a louže....dnešní Praha...*

Iniciační repliky interogativní se často obracejí na nekonkretizovaného adresáta – srov. ukázky 14, 15 a 16.

(14) O *Prosim pekne, cislo baterky u notebooku je vespod toho zarizeni, nebo to muzu najit i nekde v dokumentech?*

(15) P: *Někdo večer do hospody?*

(16) Q: *Nedělal jste někdo na fakultě seminárku na Sartra? Zítra ho mám učit ve škole a nic o něm nevím.*

Ačkoliv není adresát produktorem konkretizován, dá se říci, že množina oslovených je vymezena obsahem otázky, tedy produktor očekává odpověď od těch, již mají dostatečné znalosti o světě, aby jeho otázky zodpověděli.[10] V zásadě je ovšem využívána iniciační replika interogativní ve chvíli, kdy produktor potřebuje oslovit větší množství adresátů. Hodlá-li oslovit konkrétního adresáta nebo užší skupinu, volí častěji komunikaci skrytou, méně často iniciační repliku umisťuje přímo na jeho zeď.

Při iniciování dialogu je nápadné také využívání intertextového navazování (viz též replika 12). Znalost pretextu napomáhá pochopení a interpretování výpovědi, bez jeho znalosti může být výpověď pro adresáty nesrozumitelná.[11] Intertextovost má totiž vliv na vnímání toku textu a, zejména při čtení, se adresát, pokud si uvědomí intertextovou návaznost, pozastaví a začne vnímat text odlišně (srov. Holanová, 2012). Též S. Schneiderová (1999, s. 69) vidí intertextovost, a to především v případech, kdy propojení textu není signalizováno, jako proces, který vyžaduje mnohem více interpretační aktivity, předpokládá čtenáře se specifickými intertextovými kompetencemi.

(17) J: *Začínám si myslet, že jsem fakt zvrácená :D Kde jsou ty doby, kdy jsem ujížděla na milých, vtipných a laskavých seriálech? Nyní je to True Blood, Dexter, The Walking dead a teď tohle :D*

Jako intertextově utvářená iniciační replika může fungovat i samotný pretext, neboť funkce sdílení umožňuje do replik vkládat hypertextové odkazy na nejrůznější jiné texty (zprávy, písně, obrazy ad.), o tom podrobněji viz Janovec (2013).

Sdílení ovšem nemusí zákonitě vyvolávat explicitní interakci – adresáti na sdílený text reagují v souladu se svým vkusem, nicméně nemusí nutně vstoupit do dialogu. Častými pretexty internetového sdílení jsou například anekdoty (ukázky 18 a 19) nebo okřídlené výrazy

---

[10] Ukázku 15 lze interpretovat rovněž jako indirektně vyjádřený návrh, ukázku 16 jako prosbu.

[11] Viz ukázka 17, v níž bez znalosti filmů, o nichž J mluví, není možné pochopit, proč se J označuje za zvrácenou.

z filmů (ukázka 20 z filmu Eva tropí hlouposti, pochopení intertextu je podpořeno odkazem na filmového protagonistu, který výpověď ve filmu pronáší).

(18) S: *Chuck Norris ví, jak zapojit USA do USB..*

(19) T: *Přijde Kalousek do mateřské školky a učitelka říká: „No tak děti, řekněte někdo panu ministrovi básničku." Přihlásí se Pepíček a ukloní se: „Nemám rád naší vládu, zdražila mi čokoládu, tatínkovi autíčko a mamince masíčko, babičce pak baráček, dědečkovi tabáček."*
Na to se Kalousek ohne k Pepíčkovi a praví: „Za to žes tak milé děcko, od ledna vám zdražím všecko!!! "

(20) U: *Love you my havelok? :D - Oldřich Nový*

Do komunikace produktor vstupuje nejen na hlavní stránce Facebooku, kde se mu zobrazují iniciační repliky a dialogy jeho i druhých, ale také na stránkách zájmových / fanouškovských skupin. Utváření dialogu v těchto skupinách bývá specifické v tom, že členové se mezi sebou často neznají, stránky suplují internetovou podobu fanklubů. Reaktivní repliky bývají často realizovány pouze neverbálně, jako příznivé hodnocení iniciační (či jiné) repliky. Na rozdíl od mluveného projevu často reagují pouze na iniciační repliku a nedochází k dalšímu rozvíjení jednotlivých dialogických vláken. Vzájemné reakce odpovídající klasickému dialogu bývají velice omezené, plní funkci korekce sdělení, doplnění nebo potvrzení již řečeného, co vyvolalo nějakou dialogickou odezvu. Jako ukázky (21 – 25) iniciačních replik v zájmových skupinách jsme vybrali několik příspěvků zveřejněných ve skupině Odposlechnuto v Praze.[12]

(21) V: *Ve čtvrtek, tramvaj devítka, okolo sedmnácté hodiny. Dva mladíci si povídají o ženských:*
"...a ona měla takový silikony! Prostě sáhneš mezi a je tam zima."
"Ty vole ale jaká!"

(22) W: *Asi před chvílí v Havelské - rychle projdu kolem čůrajícího černocha, který si v pohodě močí u zdi a směrem ke mně pronese: "you should have closed your eyes, dear!" :))*

(23) X: *Před půl hodkou na Náměstí Míru. Dva přibližně 14ti letí kluci přebíhají přes koleje rozjíždějící se tramvaje. Jeden v červených džínách a brejličkách skočí před tramvaj. Zaujme postoj Harryho Pottera, s hůlkou v ruce namíří na řidiče tramvaje a vážným hlasem zakřičí "EXPECTRO PATRONUM!!"*

(24) Y: *Dneska mi vyprávěla máma, že byla v nemocnici na vyšetření a na chodbě před ordinací se nějaká paní rozčilovala "Voni mě objednali až na leden! Vůbec neberou v úvahu, že bude konec světa!"*

[12] Jde o skupinu, v níž přispěvatelé zveřejňují informace o vtipných situacích, s nimiž se v Praze, ale i v jiných městech setkali.

(25) Z: *Tramvaj číslo čtrnáct, cukrující páreček.*
Ona: Čopak bys chtěl k Vánočům?
On: Nevím, nějakou blbost na hraní.
Ona: Na hraní? Stačí říct a za devět měsíců ji máš.

Dialogy ve skupinách bývají různě dlouhé, v textovém materiálu sledované skupiny se pohybují v délce od dvou do sto šesti replik. Jak už bylo naznačeno výše, převažuje v nich neverbální komunikace nad verbální. Typické také je, že iniciátor dialogu se již do něj málokdy znovu zapojuje.

I když v příspěvku nepostihujeme všechny typy iniciačních replik, které se mohou v dialogických textech na Facebooku objevit, a to z několika důvodů, především ovšem proto, že se neobjevily v našem materiálu, domníváme se, že reprezentují určité rysy, které s sebou facebooková komunikace přináší. Mezi účastníky dialogu je zprostředkovaný kontakt, který je virtuální, vytvořený pouze kyberpřátelstvím mezi účastníky komunikace nebo členstvím v zájmové skupině. Iniciátor dialogu se proto musí snažit výrazně více zaujmout nekonkretizovaného adresáta, aby s ním vstoupil do dialogu, mnoho replik z různých důvodů zůstane bez reakce – ať už proto, že se adresátům nechce reagovat, nebo že vhodný adresát a komunikant není právě přítomen u počítače, či proto, že iniciátor nevybírá zajímavé téma, případně s ním nechce nikdo vstupovat do konfliktu.

Autoři iniciují dialog nejčastěji oznámeními, která souvisejí s otázkou Facebooku, co produktor právě teď dělá, a s výzvou, aby o tom informoval ostatní. Iniciační replikou tak vybírá téma, kterému se pravděpodobně bude dialog věnovat, ovšem nemusí tomu tak být. Dialog se může v průběhu tematicky měnit, ba mohou nastat i případy, kdy původní iniciátor zcela ustupuje do pozadí a dialog mezi sebou vedou jiní účastníci komunikace na pozadí jeho iniciační repliky.

Internetová, resp. facebooková dialogická komunikace odkrývá nové možnosti a způsoby vedení komunikace, které čeští lingvisté zatím mapují pouze příležitostně. I když je Facebook dosud považován za nejoblíbenější a nejrozšířenější SS, je nutné mít na paměti, že se moderní technologie velice rychle vyvíjejí a že jeho tvrvání nebude nejspíš dlouhodobé, Facebook bude nepochybně nahrazen jiným komunikačním prostředím či technologií. Už nyní zaznamenáváme mírný pokles zájmu uživatelů Facebooku o komunikaci na této síti.

Literatura

FLÍDROVÁ, Helena: Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty dialogu a polylogu v ruštině. Praha: SPN 1989. 173 s.

HOLANOVÁ, Radka: Intertextovost jako zdroj neporozumění učebnímu textu. In: Didaktické studie, 2012, roč. 4, č. 2, s. 61 – 74.

JANDOVÁ, Eva: Konverzace na WWW chatu. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě 2006. 176 s.

JANOVEC, Ladislav: Nové způsoby projevu intertextuality. In: Sovremennyje napravleija issledovanija i prepodavanija slavjanskich jazykov. Minsk: Izdatělskij centr BGU 2013, s. 212 – 218.

MACHOVÁ, Svatava: Dialog o významu. In: Ed. O. Mališ: Rozumět jazyku. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy 1995, s. 66 –72.

MARKOVÁ, Ivana: Dialogičnost a sociální reprezentace. Dynamika mysli. Praha: Academia 2007. 284 s.

MÜLLEROVÁ, Olga – HOFFMANNOVÁ, Jana: Kapitoly o dialogu. Praha: Pansofia 1994. 94 s.

SCHNEIDEROVÁ, Soňa: Mezitextové vztahy ve filozofickém diskurzu (na materiálu textu J. Patočky). In: Varia VIII. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1999, s. 66 – 70.

Několik poznámek ke slovní čeledi verba *zloláti*

Zuzana Jasanská
Oddělení vývoje jazyka, v. v. i, Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, Praha

Příspěvek je věnován zpracování lexikálních jednotek slovní čeledi verba zloláti. Cílem bylo určit slovníkovou podobu těchto lexikálních jednotek, tedy lemma, a to na základě jejich doložených podob v Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny, která je zpracovávána v Ústavu pro jazyk český AV ČR v rámci projektu Slovní zásoba češtiny doby střední.[1]

Jedná se o příklad složité slovní čeledi s nejednoznačnou sítí vztahů mezi jejími jednotlivými členy. Jsou to lexikální jednotky periferní, které kolísají v hláskových jevech. Vlivem kolísání bývá nejasná jejich slovotvorná motivace. Podoby slov jsou často zastřené hláskovými změnami. Taková variabilita forem je pak problémem pro slovníkáře v rozhodování, zda se jedná o samostatnou lexikální jednotku, nebo zda jde jen o variantu jiné lexikální jednotky.

Nejprve se podívejme na doklad lexikální jednotky zlolájce, která se v databázi objevuje dvakrát z poloviny 16. století. Slovo zlolájce je odvozeno sufixem -ce od verba zloláti. Jde o původní staročeský sufix -cě, který se vyskytoval i ve staroslověnštině ve formě -ec. Ve starší češtině se užití sufixu -cě vyhraňuje pro názvy činitelů dějů intelektuálních, zatímco sufix -ec pro názvy dějů fyzických. V době střední již tyto odvozovací sufixy nejsou tak frekventovaným prostředkem.

My v databázi nacházíme dvanáct podob s ještě nezměněným tautosylabickým -aj (zlolajce) a dalších devatenáct dokladů s nastupujícím tautosylabickým -ej (zlolejce). Jako lemma jsme zvolili podobu zlolájce, a to vzhledem k tomu, že se pro účely naší lexikální databáze snažíme zaznamenat podobu slov, kterou předpokládáme k roku 1500. Je pravdou, že ale neznáme všechny důvody, proč v lexikální jednotce zlolejce proběhla změna původní dlouhé slabiky –áj na -ej. Kompozita nebyla po této stránce ještě důkladně zpracována. Mohla by zde působit analogie s jinými formami, ve kterých tato změna proběhla oprávněně.

Podívejme se ještě v krátkosti na kvantitu. V době střední nebyla důsledně zaznamenávána a i reálná kvantita kolísá. Nejenom v tomto případě, ale i u ostatních jsme se snažili řídit slovotvornou stavbou slova. Vycházeli jsme také z dosud nepublikované práce Milady Nedvědové – Kvantita samohlásek ve starší češtině. Dle Nedvědové v tomto případě docházelo ke dloužení vokálu základu (laju – lájce).

[1] Příspěvek je zpracován v rámci grantového projektu GA ČR č. P406/10/1165 *Slovní zásoba češtiny doby střední*

V databázi se vyskytují dva doklady slov zlolejský a zlolajcký. První z nich nacházíme u Bílovského (1724), druhý u Nitsche (1709). Ve staré češtině měly k sobě významově blízko typy činitelských jmen odvozené sufixem -ec a -ce, což dosvědčuje existence mnoha dublet (např. zločinec/zločincě, trhodějec/trhodějce, ptákopravec/ptákopravcě). Tak můžeme očekávat i varianty zlolájce/zlolájec. Z toho důvodu předpokládáme, že lexikální jednotky zlolejský a zlolajcký byly odvozeny od substantiva zlolájce, proto zaznamenáváme podobou lemmatu ve formě zlolajcký.

Z adjektiv zlolajcký a zlolejský jsou pak odvozena následující jména: zlolajctví, zlolejectví, zlolejství, zlolajictví a zlolajíctví. Ta lemmatizujeme podle adjektiva zlolajcký jako zlolajctví.

V databázi máme jeden doklad adjektiva zlolejčí. Tato lexikální jednotka je odvozena sufixem -í od substantiva zlolájce. Adjektivum je lematizováno ve formě zlolajčí s krátkou vokálovou podobou. Snad by zde mohla působit analogie k výrazům zlodieti – zlodějce – zlodějčí, které svým původem přináležejí ke starší češtině.

Vedle toho nacházíme ještě tři doklady desubstantivního adjektiva zlolejcí. Jde o lexikální jednotku, která je pravidelně odvozovaná relačním sufixem -í. Uvažovali jsme však také o jejím deverbativním původu. V takovém případě bychom ji zahrnuli pod lemma zlolající, které se v databázi vyskytuje celkem pětkrát. Dalším možným řešením by bylo zařadit tyto formy pod adjektivum zlolejčí. Vzhledem k tomu, že se jedná o ojedinělé doklady, zvolili jsme lemma zlolejcí.

Jako jediný doklad se objevuje lexikální jednotka zlolejkyně se změněnou podobou tautosylabického -ej. Podoba s tautosylabickým -ej by mohla být ovlivněna analogií ke slovu zlodějkyně. Doklad pochází ze šestnáctého století, volíme proto podobu lemmatu ve formě zlolajkyně.

Na verbu zloláti je založeno adjektivum zlolejný, které je lemmatizováno jako *zlolajný, taková podoba se v naší databázi přímo nevyskytuje. Pro deverbativní původ mluví fakt, že desubstantivní kvalitativní adjektiva odvozovaná sufixem -ný se ve staré a střední češtině pojí převážně se základy abstrakt, proto také usuzujeme, že je toto adjektivum odvozeno od verba.

Adjektivum zlolajný je pak slovotvorným základem pro výraz zlolajník, který máme doložen jen jednou, a to u Nitsche z roku 1709. Jde o odvozeninu sufixem -ík, resp.–ník. Ve staré češtině můžeme nalézt mnoho dokladů podobných slovotvorných struktur, např. bludník, mizerník, nábožník, které jsou stejně jako zlolajník odvozené od adjektiv.

Celkem šestkrát se v databázi objevuje doklad formy zlolajk. Uvažovali jsme, že bychom lemma rekonstruovali jako *zlolajík, který by byl odvozen od základu zlolající či od adjektiva zlolajný, a to odvozovacím sufixem -ík. Protože však pro tento výraz máme příliš málo do-

kladů a forma zlolajk se jeví jako neústrojná, přistoupili jsme k individuálnímu řešení a zvolili lemma zlolajk, které vidíme jako deverbativum.

Doklady zlolajčný, zlolajcný, zlolejcný, zlolejčný a zloleječný zahrnujeme pod lemma zlolajčný. Společně s adjektivem zlolajný jde o deverbativum založené na lexikální jednotce zloláti. Lemma je zvoleno se sufixem -čný. Snad zde mohla působit i analogie, ve střední češtině se vyskytuje tento sufix i u jiných deverbálních adjektiv (příklady z databáze: hádečný, ostýchačný).

Deadjektivní jméno zlolajčnost je odvozené sufixem -ost od adjektiva zlolajčný, proto také volíme podobu lemmatu s -č. Pod toto heslové slovo zahrnujeme podoby: zlolajcnost, zlolejčnost, zlolejcnost, zlolajčnost.

Adjektivum zlolací, které se v databázi vyskytuje v kontextu jako muž zlolací, je doloženo jen jednou. Jedná se o deverbální adjektivum odvozené příponou -cí. Významově bychom očekávali departicipiální původ, přičemž bychom uvažovali o základovém slově zlolající s tím, že by ve formě zlolací došlo k redukci. Protože se však jedná o izolovaný doklad, přistupujeme k řešení lemmatizovat podobu zlolací.

Podoby zlolajicný, zlolajícný a zlolajíčný zahrnujeme pod lemma zlolajícný. Předpokládáme, že bylo odvozené od slova zlolající.

Doklady deadjektivních jmen zlolajicnost a zlolajíčnost jsou odvozena od adjektiva zlolajícný, proto volíme podobu lemmatu jako *zlolajícnost, kterou ovšem doloženou přímo nemáme.

Posledními z členů této slovní čeledě jsou adverbia zlolejčně a zlolajíčně, která lemmatizujeme jako *zlolajícně, protože jsou odvozené od základového slova zlolajícný.

Vidíme, že se jedná o poměrně komplikovaný příklad slovní čeledě. Problémem je, že jde často o ojedinělé doklady, které nejsou vždy dokonale graficky zaznamenané, a proto bylo těžké určit jejich vokálovou kvantitu a prvotní slovotvornou motivaci. Mohli bychom nalézt i jiná možná řešení. Tato čeleď však dobře dokumentuje variantnost forem tak typickou pro starší fáze jazyka.

Literatura

GEBAUER, Jan: Historická mluvnice jazyka českého. Díl 1. Hláskosloví. Praha: Československá akademie věd 1963. 768 s.

NĚMEC, Igor: Práce z historické jazykovědy. Praha: Academia 2009. 512 s.

NĚMEC, Igor: Vývojové postupy české slovní zásoby. Praha: Academia 1968. 192 s.

ŠLOSAR, Dušan: Slovotvorba. In: Historická mluvnice češtiny. Praha: SPN 1986, s. 251 – 315.

Frazeologické jednotky v slovenskej a nemeckej literatúre pre deti a mládež

Eva Kalivodová
Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Nitra

Jazyk – jeden z neodmysliteľných znakov národa – je úzko spätý so spoločnosťou a s jej vývinom. Dynamika v jazyku sa odzrkadľuje aj vo výbere lexikálnych jednotiek v komunikačnej situácii. Používanie obrazného vyjadrovania – frazeologických jednotiek – v každodennej komunikácii poukazuje na bohatý jazykový fond špecifický pre daný národ, v ktorom sa prejavujú rokmi nazhromaždené skúsenosti a múdrosť. V príspevku poukazujeme na výrazové špecifiká frazeologických jednotiek v konkrétnych dielach slovenskej a nemeckej literatúry pre deti a mládež: ***Keby som bola bosorka*** (2003, KSB), ***Der kleine Wassermann*** (2011, W), ***Poškoláci*** (2010, P), ***Das doppelte Lottchen*** (1985, DL), ***Biela stužka v tvojich vlasoch*** (2001, BS), ***Ein Stern namens Mama*** (2010, SM). Pozornosť upriamujeme na mieru expresívnosti a emotívnosti, idiomatickosti, obraznosti frazeologickej jednotky, ako aj na osobitosti v oblasti tematicko-referenčnej. Zohľadňujeme pritom aj vekový aspekt čitateľa (literárne texty určené pre čitateľov na prvom stupni základnej školy vo veku 6 až 9 rokov, literárne texty určené pre čitateľov na druhom stupni základnej školy vo veku 10 až 13 rokov a pre stredoškolskú mládež vo veku 13 až 17 rokov).

1. Vymedzenie pojmu frazeológia a jej predmetu

J. Mlacek (1976) uvažuje pri vymedzení frazeológie v jazykovede v troch rovinách významu. Ide podľa neho o „a) súhrn, množinu všetkých frazeologických jednotiek, b) náuku o frazeologických jednotkách, špecifickú časť jazykovedy, jazykovednú disciplínu, c) spôsob vyjadrovania istého, najmä známejšieho jednotlivca alebo spôsob vyjadrovania v istom vednom, resp. pracovnom odvetví“ (Mlacek, 1976, s. 7). Vzhľadom na vývin jazyka skúma aj prehodnotenie predmetu frazeológie, ktoré chápe v širšom zmysle. Kľúčová zmena v súvislosti s predmetom frazeológie nastáva v sedemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia, po uskutočnení medzinárodnej samarkandskej konferencie. Jedným z jej významných výsledkov je konštatovanie skutočnosti, že pri stavbe frazém sa uplatňujú takmer všetky konštrukčné typy, ktoré v živej syntaktickej realizácii v jazyku existujú (Mlacek, 2001). Vo všeobecnosti môžeme konštatovať, že Mlacek charakterizuje pojem frazeológie a jej predmet na základe lingvistického

(jazykovedného) hľadiska. V porovnaní s tým uvažuje Miko o frazeológii a jej predmete z aspektu jej postavenia vo vyučovaní slovenského jazyka a literatúry.

Ako uvádza Miko (1989), frazeológia je súhrn frazeologických jednotiek, frazeologických zvratov, frazém v jazyku. Jazykovému vyučovaniu, ktoré sa vo zvýšenej miere podieľa na formovaní rozvoja osobnosti žiaka, pripisujeme osobitnú úlohu. Naša pozornosť sa predovšetkým sústreďuje na morálnu a ideovú sféru osobnosti žiaka, nakoľko frazeológia odzrkadľuje do určitej miery nahromadenú životnú skúsenosť, ako i ľudovú múdrosť. I na základe toho môžeme frazeológiu považovať za jeden z inšpiračných zdrojov pedagóga, ktorými sa na konkrétnych vyučovacích hodinách dosahujú rozmanité výchovno-vzdelávacie ciele. Pokiaľ ide o predmet frazeológie, špecifikuje ho na základe jednotlivých vlastností charakteristických pre frazému: emocionálnosť, ktorá je úzko prepojená a expresívnosťou, obraznosť, ustálenosť; princíp ekvivalencie, súvzťažnosti; princíp idiomatickosti; princíp petrifikovanosti; kritérium anomálnosti, kritérium reprodukovanosti.

Na základe uvedených teoretických východísk zameriavame pozornosť na frazeologické jednotky, ktoré sa vyskytujú v slovenskej a nemeckej literatúre pre deti a mládež, predovšetkým z hľadiska vekového aspektu čitateľa, výberu, ako i charakteru a typu frazeologickej jednotky. Primárny zdroj predstavujú frazémy nachádzajúce sa vo vyššie spomenutých dielach slovenskej literatúry pre deti a mládež, ktorých ekvivalenty sú prítomné v nemeckej literatúre pre deti a mládež.

Na základe *Frazeologického slovníka: človek a príroda vo frazeológii* (1996) rozčleňujeme frazémy do niekoľkých kategórií – frazeosémantických makropolí (Jankovičová, 1993, s. 177) – teda takých vyšších významových celkov, ktoré reprezentuje spoločná nocionálna séma a uvádzame ich v prehľadnej tabuľke. Ilustrácie niektorých frazeologických jednotiek dopĺňame aj v reálnom literárnom kontexte.

1.1. Porovnanie slovenskej a nemeckej frazeológie v praxi

človek v spoločnosti		
ako človek trpí hladom	byť hladný ako vlk	Heißhunger haben
ako sa ľudia škriepia/ hnevajú sa/ bijú sa/ sú nahnevaní (nazlostení)	byť ako zmyslov zbavený (byť ako vypustený balón)	jemandem platzt der Kragen
	mať čohosi po krk	etwas satt

		haben
	niekoho ide rozdrapiť/ rozhodiť/ div ho nerozhodí/ nerozdrapí/ v niekom buble rozhorčenie	jemanden packt den Ärger
		jemanden packt der Rappel
	vyklepať niekoho	jemandem die Hosen straffziehen
ľudia sa zbytočne starajú do záležitostí iných	pritisnúť radarové ucho na dvere	jemandem / etwas auf dem Radar haben
	strkať nos do cudzieho nešťastia	die Nase in alle Winkel hineinstecken
ľudia za priestupky trpia/ sú napomínaní a trestaní	niekoho trápi svedomie	Gewissensbisse haben/ sich ein Gewissen aus etwas machen
medziľudské vzťahy	mať toho veľa na srdci	jemandem das Herz abdrücken
	mať (niečo) na srdci	etwas auf dem Herzen haben
o neprítomnosti človeka/ ľudí	nevidieť ani živú dušu	kein Aas zu sehen
	(byť niekde) sám ako prst	mutterseelenallein

duševné a charakterové vlastnosti a postavenie človeka v spoločnosti		
o bojazlivom/ nesmelom/ preľaknutom človeku	bežať/ utekať ako o život	rennen, als gälte das Leben
		wie ums/ um sein Leben rennen/ laufen
o flegmatickom človeku	ani to ňou nepohlo	jemandem nichts ausmachen

		das bringt mich nicht aus der Fassung
	bez jedného mihnutia okom	ohne eine Miene zu versetzen
	pre niekoho je niečo hračka	das ist für mich (doch nur) ein Kinderspiel
o nespokojnom/ sklamanom/ zronenom človeku	tváriť sa kyslo ako citrón	ein Gesicht wie sechs Tage Regenwetter machen
	strúhať kyslú tvár	ein schiefes Gesicht ziehen
o netrpezlivom/ nepokojnom človeku	prestupovať z nohy na nohu	von einem Bein aufs andere treten/ von einem Fuß auf den anderen treten
o realistickom človeku	vedieť sa pozrieť pravde do očí	den Tatsachen ins Auge sehen können
o samostatnom človeku	podnikať na vlastnú päsť	etwas auf eigene Faust unternehmen
frazémy obsahujúce náboženské prvky		
	čakať na niekoho od božieho rána	in aller Hergottsfrühe an jemanden warten
intelekt/ zmyslové vnímanie a psychické stavy človeka		
ako ľudia nestrácajú nádej	niekomu spadol kameň zo srdca	jemandem fällt ein Stein vom Herzen
		als sein eine Last von meinen Schultern gedallen
ako ľudia reagujú na prekvapenie	(byť) ako obarený	jemand liegt wie vom Donner gerührt
	stáť ako skamenený	wie vom Blitz getroffen dastehen

	čumieť ako na zjavenie	dumm aus der Wäsche gucken
	prevrátiť očami/ prevrátiť buľvy	die Augen verdrehen
	stáť ako skamenený, prikovaný	wie Lots Weib als Salzsäule da stehen
		wie angewurzelt stehenbleiben
	vyvaľovať okále/ ísť si oči vyočiť	jemandem fallen fast die Augen aus dem Kopf
ako ľudia trpia strachom/ boja sa	utekať (letieť) ako zmyslov zbavený	rennen, als gälte es das Leben
	upaľovať ako o život/ upaľovať, len by sa tak prášilo	rennen, als obi hm der Teufel im Nacken säße
		rennen was-hast-du-was-kannst-du davon
	ozlomkrky utekať	wie der Blitz rennen/ laufen
		wie der Feuerwehr fahren
ako sa ľudia majú dobre, sú šťastní	byť šťastný ako blcha	jemandem lacht das Herz im Leib
ako sa ľudia radujú/ tešia (sa)	vyskakovať dva metre od radosti	vor Freude hopsen
ľudský rozum a pamäť/ myslenie ľudí	byť ako bez duše, byť duchom neprítomný	nicht so ganz bei der Sache sein
	(ne-) prísť na um/ osvietilo ma	es leuchtete mir ein
		jemandem in den Sinn kommen
kolobeh ľudského života		

o ľúbostnom vzťahu mladých ľudí	zlomiť niekomu srdce	jemandem das Herz brechen
o smrti a umieraní	vyraziť so smrtkou dvere	dem Tod gerade noch mal von der Schippe springen
pracovný profil človeka		
o človeku, ktorý pracuje rýchlo/ šikovne	obliecť sa nadzvukovou rýchlosťou	in Windeseile etwas machen (sich anziehen)
o lenivom človeku	ani prstom nepohnúť	die Hände in den Schoß legen
reč človeka		
ako človek vyjadruje svoj postoj/ svoje stanovisko k niečomu/ niekomu	Dočerta!	sich zum Teufel scheren (können)
	Doparoma!	zum Donnerwetter!
o človeku, čo náhle zmĺkol/ prestal hovoriť a zaťato mlčí	neceknúť (nezmôcť) sa ani na slovo	keinen Laut von sich geben
	čušať ako zarezaný	keinen Ton (mehr) sagen
o človeku, čo zachová zverené tajomstvo	nepovedať nikomu ani muk	kein Sterbenswort (davon/ darüber) erzählen!

„...., navádzal mabičku na tú najstrašnejšiu vec na svete. ***Rozhorčenie vo mne bublalo*** *ako v sifónovej fľaši.“* (BS, s. 181)

„Dann wieder, wenn ***ihn der Rappel packte****, schlug er auch ein paar Purzelbäume während der Fahrt.“* (W, s. 78)

„Ak som zasa rachol, ***foter zo mňa*** *večer* ***vyklepe rezeň****, len nie som si istý, či viedenský, alebo na prírodný spôsob.“* (BS, s. 100)
*„****Zieht*** *er* ***dir*** *denn nie* ***die Hosen straff****? Erkundigt sich Lotte angelegentlich,...“* (DL, s. 263)

„... nefňukal pre nič za nič, nerobil z komára slona, a najmä ***vedel sa pravde pozrieť do očí*** *a bez slova znášal všetko dobré i zlé, čo život priniesol.“* (BS, s. 7)
„Es ist gar nicht so einfach ***den Tatsachen ins Auge zu sehen****, wenn die Erwachsenen um einen herum lieber wegschauen.“* (SM, s. 1)

„... má dnes narodeniny a vy sa ešte pýtate, čo s tým máte spoločné! ***Čaká vás od božieho rána****, a keď jej neprídete zablahoželať, všetky babky z domova...“* (BS, s. 146)
„Am nächsten Morggen, ***in aller Hergottsfrühe****, fahren in der Bahnstation...“* (DL, s. 278)

*„****Zo srdca mi spadol kameň****, nie kameň, balvan to bol. Otel len zistil jej krstné meno, našťastie.“* (P, s. 141)
„Da ***fällt*** *der Luise* ***ein Stein vom Herzen****. Endlich weiß sie, dass die andere die Anni Habersetzer sein muß!“* (DL, s. 290)

„Všetci do jedného na mňa ***čumeli ako na zjavenie****. Ešte aj Sisa, a to ma už stretla pred školou.“* (P, s. 58)
„Ich muss ziemlich schnell ***dumm aus der Wäsche geguckt haben****, denn Mama fügte schnell hinzu,...“* (SM, s. 24)

„... oznámil mi Martin dôverne tichým hlasom a ja som okamžite ***prevrátila buľvy*** *a usilovala som sa bez ujmy na zdraví vyrovnať sa stou ohromujúcou novinkou.“* (BS, s. 167)
„Jaja, und den ganzen Abend haben die beiden mir damit vor der Nase rumgefuchtelt!“ Papa ***verdrehte die Augen****.“* (SM, s. 54)

*„****Stál ako skamenený*** *a díval sa na mabičku:“* (BS, s. 53)
„Mit der Gabel in der Hand ***bleibt sie wie angewurzelt stehen****. Was wollte sie eben noch suchen? Ach richtig! Die Muskatnuß und das Reibeisen!“* (DL, s. 292)
„Nach einiger Zeit blickt er schließlich hoch, weil seine Mitarbeiterin nichts sagt. „Körner! ***Sie stehen ja da wie Lots Weib als Salzsäule****! Aufwachen! Oder ist Ihnen schlecht geworden?“* (DL, s. 322)

„Šárka, počkaj, lebo...“ ***Letela som ako zmyslov zbavená****, ale domyslela som si, že mamino lebo mohlo znamenať jedine niečo hrozne nepríjemné,...“* (P, s. 116)
„Ihr kriegt etwas heraus!“ schreit die Frau. Abeer die Kinder hören sie nicht. Sie ***rennen, als gälte es das Leben.*** *“* (DL, s. 266)

„..., lebo keby som ja dostala taký list, ***upaľovala by som****, kam mi kázali,* ***len by sa tak prášilo****, a ešte by som si gratulovala, že mám zdravé nohy!“* (BS, s. 125)
„Der Menschenmann ließ vor Entsetzen die Angel fallen und ***rannte was-hast-du-was-kannst-du davon****.“* (W, s. 95 – 96)

„Prázdniny sa síce konečne začali, ale do môjho života veru nepriniesli nijakú zmenu, ktorá by ma nútila ***vyskakovať dva metre od radosti****.“* (BS, s. 134)
„Was haltet ihr davon, wenn wir stattdessen zu Oma und Opa fahren?“, fragte Papa. „Au ja!“, brüllte Ruben und ***hopste vor Freude*** *im Wohnzimmer herum.“* (SM, s. 76)

„Mojej milovanej babičke totiž ***ani len na um neprišlo*** *zľutovať sa nad mojím dlhou zimou opotrebovaným organizmom aa dožičiť mi bezstarostné jarné dni!“* (BS, s. 82)
„Es wäre ***ihm*** *nie* ***in den Sinn gekommen****, danach zu fragen.“* (W, s. 89)
„Ich bekomme Spritzen, weißt du. Das kann man zu Hause nicht machen.“ ***Das leuchtete mir ein****.“* (SM, s. 37)

„Mala síce iba šesťdesiat rokov, ale prekonala už tri infarkty a ustavične sa vyhrážala, že aj po štvrtý raz ***vyrazí so smrtkou dvere****.“* (BS, s. 70)
„Ich glaube, ich ***bin dem Tod gerade noch mal von der Schippe gesprungen****“, sagte Mama schließlich. „Ich hab verdammtes Glück gehabt. Fürs Erste ist es noch nicht so weit.“* (SM, s. 133)

*„****Dočerta!*** *Zanadávala som v duchu. Ja som úplný debil.“* (P, s. 5)
„Was wollen Sie denn?“ Das Stubenmädchen steht mit einem Tablett da. „Ich bringe die Schokolade und die gefüllten Waffeln. Wo ist denn das kleine Mädchen?“
*„****Scheren Sie sich zum Teufel****!“* (DL, s. 319)

*„****Doparoma!****“ zanadávala som. Teraz, keď mám fantastickú možnosť posunúť sa vo svojom hľadaní ďalej, mi do toho vlezú moje urevané sestry.“* (KSB, s. 30)
„Sprechen Sien noch?“ erkundigt sich das Fräulein von Amt.
„Ja, ***zum Donnerwetter****!“ Der Kappelmeister schreit es.“* (DL, s. 329)

„Ako je Boh nado mnou, toto som ešte nezažial! Povedz sama! Doterigá sa sem a ***čuší ako zarezaná****, a ešte gáni, ako keby ju sem niekto volal."* (BS, s. 138)
„Aber Janni und Manuel ***sagten*** *erst mal* ***keinen Ton mehr****."* (SM, s. 73 – 74)

2. Miera expresívnosti a emotívnosti

Na základe výsledkov uskutočneného výskumu dospievame k záveru, že miera emocionálnosti a expresívnosti sa výraznejšie prejavuje v dielach určených pre starších príjemcov ako v textoch vymedzených pre čitateľov na prvom stupni základnej školy. Uvedená skutočnosť je najviac zreteľná v románe *Biela stužka v tvojich vlasoch* (čušať ako zarezaný, mať smrť na jazyku, prevrátiť buľvy a iné) i vzhľadom na to, že ich výberom a použitím v konkrétnom situačnom kontexte predstavuje autorka spôsob vnímania prežívanej reality cez postavy dospievajúcich mladých ľudí. Použitie frazeologických jednotiek v jednotlivých replikách hlavných postáv neraz poukazuje na ironiu, satiru, ba až výsmech konkrétnych životných okamihov, či smiech cez slzy: *„Ak som zasa rachol,* ***foter zo mňa*** *večer* ***vyklepe rezeň****, len si nie som istý, či viedenský, alebo na prírodný spôsob."* (BS, s. 100)

*„****Zieht*** *er* ***dir*** *denn nie* ***die Hosen straff****? Erkundigt sich Lotte angelegentlich, während sie mit dem Zopfflechten beginnt. „Ach wo! Dazu hate er mich viel zu lieb!"* (DL, s. 263)

Vzhľadom na to, že v práci venujeme pozornosť frazeologizmom v slovenskom jazyku a ich ekvivalentom v nemeckom jazyku, považujeme na tomto mieste za vhodné zdôrazniť, že príznak expresívnosti a citovej angažovanosti hovoriaceho pociťujeme v prvom rade vo frazeologickom fonde slovenského jazyka, a to predovšetkým na základe použitých lexikálnych prostriedkov.

3. Miera idiomatickosti

Pri vybraných slovenských frazeologizmoch a ich nemeckých ekvivalentoch sa sústreďujeme nielen na to, akým spôsob sú vyjadrené, ale do úvahy berieme aj skutočnosť, že reprezentanti oboch jazykov patria do iného spoločenského prostredia a jazykového priestoru, čím sa usilujeme poukázať na prítomnosť jednotlivých kultúrnych špecifík. Stotožňujeme sa s názorom, podľa ktorého je poznanie kultúrno-historického kontextu frazeologizmov, ktoré odrážajú špecifickosť istého jazykového spoločenstva, okrem iného dôležité pre vyučovanie cudzích jazykov a nepriamo aj materinského jazyka (Vaňko, 1987). Zohľadňujeme pri tom aj ich etymologickú povahu. Výrazné posuny v oblasti sémantiky zaznamenávame spomedzi analyzovaných frazeologizmov v prípadoch, ak je sémou časť ľudského tela, resp. ak sa frazeologiz-

mom vyjadruje postoj človeka ku konkrétnej situácii: *ani prstom nepohnúť – die Hände in den Schoß legen*, *mať čohosi po krk – etwas satt haben* (synonymné frazeologizmy: *mať čohosi plné zuby – die Nase voll haben*), *čumieť ako na zjavenie – dumm aus der Wäsche gucken*, *tváriť sa kyslo ako citrón – ein Gesicht wie sechs Tage Regenwetter machen*.

4. Miera obraznosti

Obraznosť ako jedna z podstatných, ak nie najpodstatnejšia vlastnosť frazémy, zdôrazňuje jej nevyhnutnosť v súvislosti s funkčným uplatnením frazeologickej jednotky v komunikačnom procese. Na tomto mieste považujeme za nevyhnutné sústrediť sa aj na problematiku jednotlivých kultúrnych špecifík (národné alebo regionálne osobitosti) vo frazeologizmoch, ktoré sa, ako zisťujeme, najzreteľnejšie prejavujú pri interlingválnom (medzijazykovom) porovnávaní.

Pri nazeraní na problematiku obraznosti medzi slovenskými a nemeckými frazeologizmami sa sústreďujeme na konkrétne frazeosémantické polia, v ktorých sa prejavuje figuratívnosť, metaforickosť, obraznosť, prenesenosť významu alebo sémantická transponovanosť (podrobnejšie o tom pozri Mlacek, 1999). Na základe jednotlivých špecifikačných sém môžeme vyčleniť štyri najproduktívnejšie makropolia, v ktorých sa sémantická transponovanosť najčastejšie vyskytuje:

1. človek v spoločnosti,
2. duševné a charakterové vlastnosti a postavenie človeka v spoločnosti,
3. intelekt/ zmyslové vnímanie a psychické stavy človeka,
4. reč človeka.

Z porovnávaných údajov vyplýva, že figuratívnosť frazeologických jednotiek sa najčastejšie vyskytuje v 3. frazeosémantickom makropoli: spadol mu kameň zo srdca (*jmd. fällt ein Stein vom Herzen, als seine Last von meinen Schultern gedallen*), ako obarený (*jmd. liegt wie vom Donner gerührt*), nohy i ruky som mala zrazu ako z dreva (*wie vom Blitz getroffen dastehen*), od prekvapenia zabudnúť zavrieť ústa/ ostať stáť s otvorenými ústami (*dumm aus der Wäsche gucken*), prevrátiť očami (*die Augen verdrehen*), stáť ako skamenený (*wie Lots Weib als Salzsäule da stehen*), vyvaľovať okále/ ísť si oči vyočiť (*jmd. fallen fast die Augen aus dem Kopf*), upaľovať ako o život (*rennen, als gälte es das Leben*), ozlomkrky utekať (*wie der Blitz rennen/ laufen, wie der Feuerwehr fahren*), byť šťastný ako blcha (*jdm. lacht der Herz am Leib*), vyskakovať dva metre od radosti (*vor Freude hopsen*), bez duše, duchom neprítomný (*nicht so ganz bei der Sache sein*), prísť na um/ osvietilo ma (*es leuchtete mir ein*). Toto konštatovanie je v súlade s charakteristikou literatúry pre deti a mládež, kde v centre pozornosti je dospievajúci mladý človek, jeho spôsob myslenia, vnímania, postoj k životu, ako aj psychické stavy a emocionálne prežívaný vzťah k spoločnosti. Naopak, v najnižšej miere zaznamenávame obraznosť vo frazeosémantických makropoliach: frazémy obsahujúce náboženské prvky – čakať

na niekoho od božieho rána (*in aller Hergottsfrühe an jdn. warten*), kolobeh ľudského života – zlomí mi to síce srdce (*jdm. das Herz brechen*), vyraziť so smrtkou dvere (*dem Tod gerade noch mal von der Schippe springen*), pracovný profil človeka – obliekla som sa nadzvukovou rýchlosťou (*sich im Windeseile anziehen*), sami ani prstom nepohli (*die Hände in den Schoß legen*).

Literatura

MIKO, František: Frazeológia ako obrazná alternatíva vyjadrovania. In: Aspekty umeleckého textu: Štúdie 6. Nitra: Vysoká škola pedagogická v Nitre, Pedagogická fakulta 1989, s. 97 – 123.

MIKO, František: Frazeológia v škole. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 232 s.

MLACEK, Jozef: Slovenská frazeológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1976. 120 s.

MLACEK, Jozef: Tvary a tváre frazém v slovenčine. Bratislava: Stimul 2001. 169 s. RÖHRICH, Lutz: Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten, Band 1. A – Hampelmann. Freiburg: HERDER Verlag 2011. 640 s.

RÖHRICH, Lutz: Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten, Band 2. Hanau – Saite. Freiburg: HERDER Verlag 2011. 1274 s.

RÖHRICH, Lutz: Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten, Band 3. Salamander – Zylinder. Freiburg: HERDER Verlag 2011. 1910 s.

VAŇKO, Juraj: Frazeologizmy ako odraz kultúrno-historického kontextu. In: Frazeológia v teórii a praxi. Zborník Pedagogickej fakulty v Nitre. Nitra: Vysoká škola pedagogická v Nitre, Pedagogická fakulta 1987, s. 133 – 138.

Beletria

FESSEL, Karen-Susan: Ein Stern namens Mama. Hamburg: Verlag Friedrich Oetinger GmbH 2010. 171 s.

FUTOVÁ, Gabriela: Keby som bola bosorka. Bratislava: Mladé letá 2003. 77 s.

FUTOVÁ, Gabriela: Poškoláci. Bratislava: Mladé letá 2010. 144 s.

KÄSTNER, Erich: Das doppelte Lottchen. In Kästner für Kinder. Band 1. Sammelausgabe. Zürich: Atrium Verlag AG 1985. 669 s.

PREUßLER, Ottfried: Der kleine Wassermann. Sonderausgabe. Stuttgart/ Wien: Carlsen Verlag 2011. 144 s.

ŠRÁMKOVÁ, Jana: Biela stužka v tvojich vlasoch. Bratislava: Mladé letá 2001. 184 s.

Lingvistická príroda onomastickej metafory

Maryna Kazharnovich
Katedra slovanských filológií, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Onomastická metafora je špecifická jazyková jednotka, ktorá sa formuje na základe použitia onyma v metaforickej nominácii. Je to spôsob myslenia a prostriedok poznania skutočnosti. Vznik onomastickej metafory je spojený s konceptuálnym systémom osoby, jej stereotypmi, predstavami, systémom hodnôt, ktoré existujú v ľudskom vedomí a verbalizujú sa v jazyku. Onomastická metafora je jedným zo spôsobov zachovania jazykovej a kultúrnej informácie.

V samotnom termíne *onomastická metafora* sa vyskytujú dva dôležité lingvistické pojmy: *onym* a *metafora*. Preto ak hovoríme o lingvistickej prírode onomastickej metafory, budeme vlastne hovoriť o podmienkach a spôsobe uskutočnenia procesu metaforizácie vlastného mena.

Pôvodná a základná funkcia onyma spočíva vo vylučovaní pomenovaného objektu z radu podobných objektov, to znamená v individualizácii a identifikácii tohto objektu: „vlastné podstatné mená (propriá) – podstatné mená individualizovaných, prípadne jedinečných jednotlivín alebo ich skupín“ (Mistrík, 2002, s. 240).

V prípade použitia onyma v metaforickej nominácii môžeme hovoriť o rozšírení jeho sémantického obsahu. Napríklad v kontexte *Režisér Akira Kurosawa je japonský Dostojevskij: psychológ a skúmateľ ľudských charakterov* (Naša Niva, 14. 09. 1998) sa základná funkcia antroponyma *Dostojevskij* (pomenovanie konkrétnej osoby) nahrádza funkciou charakteristiky a hodnotenia novej reálie – v určitom zmysle nadobúda status konotonyma. Ukrajinský lingvista J. Otin (1991, s. 41) uvádza, že „jedným zo spôsobov antonimnej derivácie, ktorá rozširuje slovník všeobecných mien, je rozvoj vo vlastných menách prenesených významov alebo referenčných konotácií. Také vlastné mená sa okrem toho, že plnia svoju základnú funkciu individualizácie a identifikácie objektov, niekedy používajú v jazyku a reči ako ekvivalenty apelatívnych mien vďaka druhoradým sociálne dôležitým suvýznamom (konotemám)“. To znamená, že vlastné podstatné meno, ktoré pôvodne má individualizačnú a identifikačnú funkciu, pri konštruovaní onomastickej metafory sa stáva zdrojom mimojazykovej informácie, nadobúda konotačný obsah.

Preto sa dá povedať, že možnosť konštruovania onomastickej metafory je podmienená dosť širokým nominatívnym potenciálom vlastných mien. Onomastická lexika môže nielen pomenovať konkrétne jedinečné objekty a javy, ale sa aj používať vo funkcii druhotnej nominácie. Rovnako je zrejmé, že nie každé vlastné meno dokáže formovať metaforický kontext.

Malo by to byť také meno, ktoré by vyvolávalo vo vedomí komunikantov určité asociácie. To znamená, že ide o precedentné meno: „precedentné meno je osobitný zložený znak, pri používaní ktorého komunikanti neapelujú na denotát, ale na súhrn jeho diferenciálnych vlastností“ (Krasnych, 2001, s. 48). Vznikajú otázky: Aké vlastnosti má precedentný onym? Ktoré vlastnosti mu dovoľujú formovať metaforický kontext? Skúsime vymenovať základné vlastnosti.

Aktuálnosť v kognitívnom pláne. Precedentné meno je aktuálne v kognitívnom (poznávacom a emocionálnom) pláne pre príslušníkov určitého lingvokultúrneho spoločenstva. Také meno vyvoláva u komunikantov jasné predstavy o objekte. Napríklad význam onomastickej metafory *Dominik Tatarka je slovenský Vaľantin Akudovič* (Naša Niva, 20. 09. 2012) bude celkom pochopiteľný pre príslušníkov bieloruského lingvokultúrneho spoločenstva vďaka ustálenej asociácii *známy spisovateľ, filozof, skúmateľ národného charakteru a mentality* spojenej s menom *Vaľantin Akudovič*. Takisto aj predstavitelia slovenského lingvokultúrneho spoločenstva na základe precedentného mena *Dominik Tatarka* môžu uvažovať o význame osobnosti *Vaľantina Akudoviča* v bieloruskom kultúrno-spoločenskom živote.

Nadindividuálna povaha. Precedentné meno má nadindividuálnu povahu: v ňom je zakódovaná všeobecne známa informácia, ktorá sa rovnako dekóduje komunikantmi. Napríklad meno *Adolf Hitler* (*Budeme sa snažiť, aby sa nenarodil nový Hitler* (Zviazda, 23. 11. 2006)) vyvoláva u komunikantov jednoznačné asociácie, spojené s tragickými následkami diktátorskej politiky tohto politického činiteľa.

Na jednej strane precedentný onym má nadindividuálnu povahu. Na druhej strane sa dá hovoriť o stupni precedentnosti takého mena a rozlišovať sociálne precedentné, národne precedentné a univerzálne precedentné mená.

Sociálne prcedentné mená sa rozšírene používajú v určitom sociálnom prostredí obmedzenom osobitosťami profesionálnej, náboženskej, kultúrnej alebo inej orientácie. Samozrejme, každý mikrokolektív má vlastné precedentné mená, ktoré sú zrozumiteľné len tomuto úzkemu jazykovému spoločenstvu. Napríklad také mená, ako *George Gordon Byron*, *Michail Lermontov* alebo *Arthur Rimbaud* budú určite precedentnými menami pre tých nositeľov jazyka, ktorí sa orientujú v literárnom živote. Pre nich bude celkom pochopitelný aj obsah metafory *Maksim Bahdanovič je bieloruský Byron, Lermantov, Rimbaud* (Naša Niva, 04. 10. 2004).

Národne precedentné onymy formujú kognitívnu bázu určitého národa. Napríklad pre bieloruské lingvokultúrne spoločenstvo budú precedentné mená bieloruských spisovateľov *Janky Kupaly* a *Jakuba Kolasa*, ktorí sú známi ako zakladatelia novej bieloruskej literatúry, ako proroci bieloruského národa. Mená týchto spisovateľov sú zafixované v kultúrnej pamäti každého predstaviteľa bieloruského lingvokultúrneho spoločenstva. Na základe týchto onymov sa

často formuje metaforický kontext: *Bykav a Baradulin – súčasné Kolas a Kupala* (Naša Niva, 09. 09. 2000). Samozrejme, tieto mená takmer nič nehovoria nositeľom slovenského jazyka, pre ktorých sú precedentné také onymy, ako *Pavol Országh Hviezdoslav*, *František Hečko* alebo *Janko Jesenský*. Predstavitelia ruského lingvokultúrneho spoločenstva pri hodnotení nových postáv v literatúre určite budú apelovať na také onymy, ako *Puškin*, *Dostojevskij*, *Čechov* a iné.

Univerzálne precedentné mená formujú všeľudskú kognitívnu bázu a majú univerzálnu povahu. Hoci musíme konštatovať, že o univerzálnej povahe vlastných mien sa dá hovoriť s istým stupňom pravdepodobnosti. Napríklad ruská vedkyňa V. Krasnych (2002, s. 53) uvádza, že univerzálne precedentné mená majú hypotetickú povahu, lebo sa nedajú presne určiť komponenty všeľudskej kognitívnej bázy. Samozrejme, je komplikované jednoznačne určiť stupeň univerzálnosti precedentného faktu. Ale sa dá predpokladať, že by sa niektoré onymy mohli hodnotiť ako univerzálne precedentné. Zdrojom takých mien môže byť text Biblie: *Júdaši sú aj dnes* (Zviazda, 03. 02. 2008), *Bratia Ivan a Anton Luckevič – naši Mojžiš a Aaron, apoštoli Peter a Pavol – tvorili históriu vo dvojici* (Naša Niva, 12. 10. 2006), *Adam Mickevič – ozajstný Adam poľskej poézie* (Naša Niva, 06. 08. 2010). Inokedy to môžu byť známe postavy antickej histórie, kultúry a mytológie *Heraklovia nového času* (Zviazda, 08. 09. 2006), *Ilia Erenburh a Jurij Levitan - naši Cicero a Demosfen* (LiM, 24. 07. 2009), *Bieloruský Archimedes* (Naša Niva, 04. 08. 2006).

Ptototypovosť. Táto vlastnosť precedentného mena je podmienená mechanizmom jeho vzniku. Základ precedentného mena tvorí určitý jav, aktuálny, nezvyčajný, významný z kultúrneho hľadiska, všeobecne známy, na ktorý je možné apelovať a byť si istý, že ťa pochopia aspoň v určitom lingvokultúrnom spoločenstve. V precedentnom mene môže byť zakódovaná informácia spojená s troma javmi:

1) Precedentnou osobou. Informačný obsah takého onyma je určený vnútornými alebo vonkajšími vlastnosťami precedentnej osoby. V takom prípade komunikant pri používaní precedentného onyma neapeluje na denotát, ale na súhrn jeho diferenciálnych vlastností: *Prezident Francúzska Nikolas Sarkozy je druhý Napoleon* (Zviazda, 02. 12. 2008) – na základe asociácie *vzrastom malý človek*.

2) Precedentnou situáciou. Precedentná situácia je „ideálna situácia, ktorá sa niekedy stala v skutočnosti“ (Krasnych, 2002, s. 60). Napríklad v onomastickej metafore *Ruský Pinochet prehrá (*Naša Niva, 23. 09. 1998) precedentné meno *Pinochet* formuje metaforický kontext na základe asociácií, spojených so situáciou vojenského prevratu v Chile. Alebo *Nikto nechce druhého Černobyľa* (Zviazda, 26. 04. 2006) – na základe asociácií, spojených s katastrofou v Černobyli.

3) Precedentným textom. Precedentný text – „ukončený samostatný produkt rečovej činnosti, polopredikatívna jednotka, zložený znak, súhrn významov, ktorý sa nerovná jeho zmyslu (Krasnych, 2002, s. 68). Dá sa povedať, že precedentný text je najproduktívnejším zdrojom precedentných mien a situácií: *Juščenko je ukrajinský Hamlet* (Naša Niva, 13. 10. 2006), *Ekoturistika plodí súčasných robinzonov* (LiM, 01. 08. 2008), *Raskoľnikov našich dní* (Zviazda, 20. 11. 2008), *Bieloruskí Sherlockovia Holmsovia – pracovníci kriminálnej služby* (Zviazda, 04. 03. 2006), *Zostarnutí Rómeo a Júlia našich dní* (Zviazda, 10. 02. 2007).

Reprodukovateľnosť v komunikácii. Vďaka svojmu ustálenému významovému obsahu sa používa precedentný onym v komunikácii ako opakovateľná jazyková jednotka, na ktorú apelujú komunikanti s cieľom dať lakonickú a obraznú charakteristiku nejakému javu. Prostredníctvom svojej opakovateľnosti sa už mnohé vlastné mená vôbec nevnímajú ako pomenovania osôb, skôr len ako pomenovania vlastností. Napríklad nie každý dnes vie, že *Paparazzo* je priezvisko dotieravého novinára z filmu talianskeho režiséra F. Felliniho *Sladký život*. Už takmer nikto nespája meno *don Juan* s reálnou osobnosťou španielskej histórie, ani s centrálnou postavou veľkého množstva literárnych diel: *Byť don Juanom je dnes prestížne* (Zviazda, 16. 02. 2007).

Ustálenosť. Precedentné meno je v istom zmysle ustálená jednotka. Má fixovaný informačný obsah, ktorý sa varíruje v rámci určitého kontextu, ale komunikanti ho môžu ľahko dekódovať. Napríklad v metaforách *Každá generácia má svojich Boba Marlea, Che Guevara, Beatles* (Zviazda, 17. 03. 2005*)* a *Náš Bob Marley sa objaví na Deň Vôli: mnohí bieloruskí hudobníci sa zúčastnia akcie "Sme solidárni s Bieloruskom"* (Naša Niva, 30. 03. 2007) meno *Bob Marley* vyvoláva v povedomí komunikantov rôzne asociácie (*významná kultúrno-historická osoba, známy hudobník, modla svojej generácie, bojovník za slobodu*), z ktorých podľa kontextu vyberajú najvhodnejšiu.

Jedinečnosť. Precedentný onym je jedinečná a unikátna jednotka. Je to konkrétne meno s prísne fixovaným súhrnom vlastností. Jeho významový obsah sa v určitom kontexte môže modifikovať, ale samotný fenomén sa nemení. Modifikácia významového obsahu mena je niekedy spojená s rôznym chápaním a hodnotením samotného objektu, pomenovaného týmto menom. Napríklad ruský jazykovedec J. Rylov (2006, s. 296 – 297) upozorňuje na to, že to isté meno sa inač vníma v rôznych kultúrach. Napríklad dynastické priezvisko *Bourbon* má rôzne konotácie v ruskom, talianskom a španielskom jazyku:

1) drsný, nekultúrny človek v ruštine,

2) šikovný človek, ktorý vie vybavovať veci, riešiť problémy‘ v španielčine,

3) v taliančine sa toto precedentné meno používa v politickom kontexte na pomenovanie prívržencov reakčných metód v súčasnej politike, čo je spojené s politickým systémom v neapolskom kráľovstve počas vladnutia dynastie Bourbon.

To isté môžeme povedať aj o mene starorímskeho verejného činiteľa Cicera (Rylov, 2006, s. 293 – 294):

1) človek, ktorý vie výrečne hovoriť v ruštine,
2) sprievodca turistov v španielčine. Tento sémantický význam mena Cicero vznikol vďaka Dantovi, sprievodcom ktorého v *Božskej komédii* bol Cicero, t. j. človek, ktorý veľa a zbytočne hovorí v taliančine.

Rozšírené použitie v komunikácii. Precedentné meno sa často vyskytuje v komunikácii. Takýto onym je súčasne prostriedkom a výsledkom poznávacej činnosti človeka. Informácia, ktorá je zakódovaná v precedentnom mene, umožňuje lakonickú a obraznú charakteristiku objektu. Preto použitie precedentného mena je v istom zmysle prejavom tendencie k jazykovej ekonómii. Vďaka častému použitiu niektoré vlastné mena strácajú svoju obraznosť a zbližujú sa s obyčajnými apelatívami (napr. *Robinson, Pľuškyn, Adam*). Samozrejme, aj onomastická metafora, ktorá sa formuje na základe takýchto onymov, nebude sa vylučovať svojou obraznosťou a neštandardnosťou. Preto v istých prípadoch môžeme hovoriť o takzvanej lexikalizovanej onomastickej metafore (onym, na základe ktorého sa formuje metafora, je zafixovaný v slovníku): eldorádo – miesto radosti, hojnosti a pod., raj (KSSJ, 1997, s. 146): *Hľadanie duchovného eldoráda* (LiM, 15. 05. 2009).

Aktuálnosť v kognitívnom pláne, nadindividuálna povaha, ptototypovosť, reprodukovateľnosť v komunikácii, ustálenosť, jedinečnosť, rozšírené použitie v komunikácii sú tie vlastnosti, ktoré dovoľujú kvalifikovať vlastné meno ako precedentné a zároveň umožňujú jeho použitie v metaforickej nominácii. Onomastická metafora sa formuje na základe precedentných mien a súčasne ich fixuje v jazyku. Takéto mená sa vnímajú komunikantmi ako ustálené a opakovateľné jazykové jednotky, ktoré majú fixovaný informačný obsah a rozšírene sa používajú v určitom lingvokultúrnom spoločenstve.

To znamená, že sa onomastická metafora formuje na základe onyma, ktoré má v jazykovom povedomí hovoriacich určitý informačný obsah a stále fixované asociácie. Napríklad, keď chceme zdôrazniť krásu ženy, môžeme ju pomenovať *Sophia Loren* alebo *princezná Diana*. Obsahová stránka týchto mien je známa takmer každému dnešnému človeku, preto u komunikantov tieto mená vyvolávajú rovnaké asociácie, ktoré dovoľujú ľahko dekódovať obsah metafory *Po návšteve kaderníčky sa každá žena chce cítiť ako Sophia Loren alebo princezná Diana* (Zviazda, 05.09.06).

Vzniká otázka, akým spôsobom sa uskutočňuje proces usúvsťažnenia precedentného mena a nového javu. V tejto etape sa dá hovoriť o procese metaforizácie onyma.

V súčasnej vedeckej literatúre existujú rôzne prístupy k vysvetleniu procesu konštruovania metafory. To je podmienené špecifikou tejto jazykovej jednotky ako spôsobu poznania a chápania skutočnosti. Ruská vedkyňa V. Telia (1988, s. 180) uvádza, že metafora funguje ako „mechanizmus, ktorý predpokladá súčinnosť poznávacích procesov, empirických skúseností, kultúrnych výdobytkov kolektívu, jeho jazykovej kompetencie, aby sa dali v jazykovej podobe zobraziť citovo vnímané objekty a neviditeľný obraz sveta sa dal urobiť viditeľným".

Dnes sa dá hovoriť o ďalších prístupoch k vysvetleniu procesu konštruovania metafory:

1) Metafora je výsledok procesu nahradenia jedného slova (konceptu) iným slovom (konceptom, druhotnou skúsenosťou) (Kugler, 2005; Gudkov, 1994).

2) Metafora je výsledok uskutočnenia metaforického prenosu na základe spoločného sémantického komponenta niekoľkých slovných jednotiek (Bierwisch, 1981) alebo na základe asociácií (Telia, 1988).

3) Prívrženci logického smeru chápu metaforu v rámci teórie referencie a jej vznik spájajú s takými pojmami, ako „fókus metafory" (vlastnosť, ktorá sa prenáša na nový jav) a „rámec" (kontext) (Black, 1990).

4) Podľa interakčnej teórie vznik metafory je výsledok súčinnosti dvoch významov – sémantický zdvih (Lakoff – Johnson, 2003; Beardsley, 1962).

5) Podľa kognitívneho prístupu metafora je spôsob kódovania informácie (Mac Cormac, 1985).

6) Dosť rozšírený je názor na metaforu ako eleptické porovnanie, v ktorom sa vyjadruje stanovisko osoby ku skutočnosti. Preto o metafore občas hovoria ako o „skrytom porovnaní" (Nikitin, 1979, s. 94).

7) Prívrženci koncepcie podobenstiev tvrdia, že metafora vzniká na základe usúvzťažňovania nového, neznámeho so známym (Miller, 1990).

Tieto rôzne prístupy k chápaniu metafory by sa dali uplatniť aj pri vysvetlení procesu konštruovania onomastickej metafory. Ale v našom prípade skúsime využiť dve teórie, a to teóriu podobenstiev J. Millera, ktorá vysvetľuje proces konštruovania metafory a teóriu referencie vo výklade M. Blacka, ktorá sa zaoberá problémom odhaľovania metafory. Z významovej a terminologickej stránky, podľa nás, tieto teórie najviac zodpovedajú špecifiku onomastickej matafory.

J. Miller (1990, s. 251) vysvetľuje proces vzniku metafory pomocou pojmov „referent – koncept, o ktorom sa hovorí, ktorý sa hodnotí" a „relat – koncept, s ktorým sa usúvsťažňuje referent". Samotný proces utvorenia metafory je podľa J. Millera procesom prenesenia charakteristík relata na referent. To znamená, že relat je už známa informácia, referent je aktuálna informácia a vzťah podobenstva medzi nimi je nová informácia. Preto sa dá povedať, že refe-

rent je centrálny, hlavný komponent metafory (jav, ktorý sa hodnotí) a relat je pomocný komponent (jav, pomocou ktorého sa hodnotí).

Teóriu J. Millera sa dá uplatniť pri vysvetlení procesu konštruovania onomastickej metafory: pomocou vlastného mena vo funkcii druhotnej nominácie sa uskutočňuje hodnotenie nového cez jeho koreláciu so známym. Napríklad v metafore *Švajčiarska polícia potrestala Juliusa Caesara v sukni: šoférku, ktorá idúc autom stihala robiť aj iné veci* (Zviazda, 08. 09. 2006) je referentom (hlavným komponentom) osoba šoférky, relatom (pomocný komponent) je historická osobnosť Juliusa Caesara, asociatívny vsťah medzi nimi sa zakladá na spoločnej vlastnosti a tou je schopnosť robiť niekoľko vecí súčasne. To znamená, že onomastická metafora sa formuje pomocou prenosu vlastností relata (onyma) na referent na základe asociatívneho vzťahu medzi nimi.

Samozrejme, vzniká otázka, akým spôsobom sa dá zistiť, či je onym použitý v priamej alebo metaforickej nominácii. V tomto prípade je dôležitý kontext. Prívrženci logického smeru vnímajú metaforu v rámci teórie referencie a jej vznik spájajú s takými pojmami, ako fókus metafory (plowed) a rámec (frame). „Fókus je slovo, ktoré má metaforický výnam, a jeho okolie je rámec“ (Black, 1990, s. 156). Rámec pomáha odhaliť metaforu. M. Black (1990, s. 156) upozorňuje na to, že jeden rámec formuje metaforu a iný rámec pre to isté slovo nedáva žiadnu metaforu.

V prípade onomastickej metafory je fókus precedentný onym, ktorý je aktuálny pre nositeľov jazyka. Rámec je minimálny kontext, ktorý tvorí metaforu a pomáha ju identifikovať. Napríklad v kontexte *Spisovateľ Orchan Pamuk je turecký Umberto Eco* (Naša Niva, 20. 10. 2006) je prívlastok *turecký* rámec, ktorý dovoľuje hovoriť o tom, že onym *Umberto Eco* je použitý v metaforickej nominácii, lebo v takom kontexte vznikajú asociatívne vzťahy medzi relatom a referentom. Samozrejme, rámec môže byť reprezentovaný nielen atributívnymi, ale aj adverbiálnymi a substantívnymi formami: *Orchan Pamuk je súčasne Hermann Hesse, Graham Ballard, William Gass, Jeanette Winterson* (Naša Niva, 20. 10. 2006), *Súčasné Bielorusko – nie Chile za čias Pinocheta* (Naša Niva, 15. 12. 2006).

Takže podľa lingvistickej prírody je onomastická metafora jazyková jednotka, ktorá sa formuje na základe použitia precedentného onyma v metaforickej nominácii. Tento onym – relat umožňuje hovoriť o onomastickej metafore ako o precedentnom fenoméne a komponente nášho jazykového povedomia. Je to jeden zo spôsobov axiologického hodnotenia skutočnosti, zachovania jazykovej a kultúrnej informácie. Vznik onomastickej metafory je spojený s konceptuálnym systémom osoby, jej stereotypmi, predstavami, systémom hodnôt, ktoré existujú v ľudskom povedomí a verbalizujú sa v jazyku. Onomastická metafora funguje v komunikácii ako národne osobitý kód, stelesňuje výsledky kultúrne významných skúseností človeka a národa.

Literatúra

BEARDSLEY, Monroe: The Metaphorical Twist. In: Philosophy and Phenomonological Research, 1962, roč. 22, č. 3, s. 293 – 307.

BIERWISCH, Manfred: Semantics. In: Новое в зарубежной лингвистике. Вып. X: Лингвистическая семантика. Москва: Прогресс 1981, s. 177 – 199.

BLACK, Max: Metaphor. Models and Metaphor. In: Теория метафоры: сборник. Москва: Прогресс 1990, s. 153 – 172.

GUDKOV, Dmitrij: Метафора и рациональность как проблема социальной эпистемологии. Москва: Русина 1994. 430 с.

KRASNYCH, Viktoria: Основы психолингвистики и теории коммуникации: курс лекций. Москва: ИТДГК «Гнозис» 2001. 270 с.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. 3. vyd. Bratislava: Veda 1997. 944 s.

KUGLER, Paul: The Alchemy of Discourse: Image, Sound and Psyche. Einsiedeln: Daimon 2002. 141 s.

LAKOFF, George – JOHNSON, Mark: Metaphors we live by. London: University of Chicago Press 2003. 276 s.

MILLER, John: Images and models, similes and metaphors. In: Теория метафоры: сборник. Москва: Прогресс 1990, s. 236 – 283.

MACCORMAC, Earl R.: Cognitive theory of metaphor. Cambridge, Mass: MIT Press 1985. 245 s.

MISTRÍK, Jozef: Lingvistický slovník. Bratislava: SPN 2002. 294 s.

NIKITIN, Michail: О семантике метафоры. In: Вопросы языкознания, 1979, r. 28, č. 1, s. 91 – 102.

OTIN, Jevgenij: Материалы к коннотационному словарю русских онимов. In: Номинация в ономастике. Сб. науч. тр. / Урал. ун-т. Свердловск: 1991, с. 41-51.

RYLOV, Jurij: Имена собственные в европейских языках. Романская и русская антропонимика. Курс лекций по межкультурной коммуникации. Москва: АСТ: Восток – Запад 2006. 311 s.

TELIA, Veronika: Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция. In: Метафора в языке и тексте. Москва: Наука 1988, s. 26 – 52.

Zdroje faktického materiálu: bieloruské noviny Zviazda, Naša Niva, Literatura i Mastactva (LiM).

Živé mená v staroturianskej časti Jazviny

Miroslav Kazík
Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda, Trnava

V neúradnom, neoficiálnom styku v spoločenskom úze obce sa na označenie osôb používajú živé osobné mená – neoficiálne antroponymá. Ich skúmaním sa zaoberá antroponomastika. Obsahová, motivačná a slovotvorná stránka živých osobných mien sa zobrazuje pomocou modelov, ktoré umožňujú spracúvať a klasifikovať bohato členený onymický materiál. Pre poznanie štruktúry antroponymickej sústavy má podstatný význam odlíšenie jednotlivých funkčných členov – rodné (krstné) meno (K), priezvisko (P), individuálna charakteristika (CH), rodinné meno (RM), meno domu (MD), apelatívny člen (A) (Blanár, 2008, s. 110).

V tomto príspevku opisujeme systém neoficiálnych (živých) antroponým v najmenšej a najmenej obývanej kopaničiarskej časti Starej Turej, v Jazvinách. Do staroturianskej časti Jazviny podľa Mestského úradu v Starej Turej patria osady U Mačicov, U Dornákov, U Príbišov, U Škriečkov, U Beňov, U Mikulcov. V súčasnosti sú obývané len osady Jazviny a U Mikulcov. Pri heuristickom terénnom výskume, triedení a spracovaní materiálu sme vychádzali z teórie V. Blanára a J. Matejčíka (1978, 1983).

Analýzu živých osobných mien v Jazvinách začíname charakteristikou členitosti modelov a živých mien a využitia funkčných členov v živých osobných menách. Živé osobné mená s pomenovacími modelmi rozdeľujeme do tried ženatých mužov, vydatých žien a slobodných. Časti príspevku o živých osobných menách jednotlivých tried začíname údajmi o počte obyvateľov so živým menom, počte živých mien, hodnotami frekvenčných kvocientov, počtami modelov, hodnotami distribúcie pomenovacích modelov, údajmi o členitosti živých osobných mien a o pomere funkčných členov využitých v pomenovacích modeloch a počtu pomenovacích modelov. (Frekvenčný kvocient je podiel súčtu zistených živých osobných mien a počtu pomenovaných osôb. Distribúciu pomenovacích modelov tvorí podiel počtu živých mien a počtu pomenovacích modelov.) Charakterizujeme jednotlivé funkčné členy, ktoré sa vyskytujú v živých osobných menách. Záver každej časti tvorí štatistický prehľad frekvencie pomenovacích modelov.

Členitosť modelov a živých mien v Jazvinách

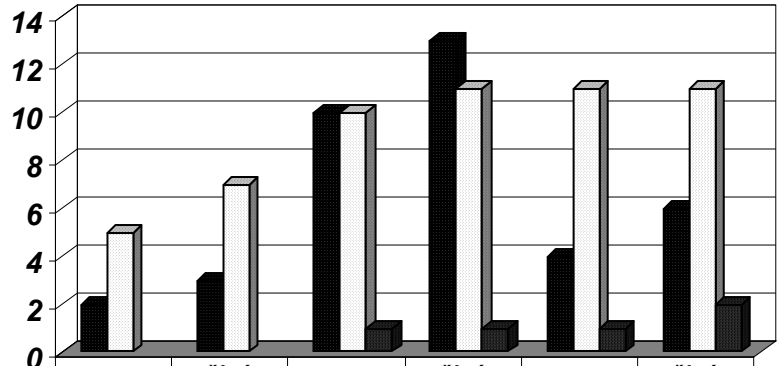

	modely-ž.muži	živé mená-ž.muži	modely-vyd.ženy	živé mená-vyd.ženy	modely-slob.	živé mená-slob.
Jednočlenné	2	3	10	13	4	6
Dvojčlenné	5	7	10	11	11	11
Trojčlenné			1	1	1	2

V triede ženatých mužov prevládajú dvojčlenné modely (71,43 %) a živé mená (70 %) nad jednočlennými modelmi (28,57 %) a živými menami (30 %).

V triede vydatých žien sú rovnako zastúpené jednočlenné (47,62 %) a dvojčlenné (47,62 %) modely a približne aj jednočlenné (52 %) a dvojčlenné (44 %) živé mená, trojčlenné modely (4,76 %) a živé mená (4 %) sú ojedinelé.

V triede slobodných dominujú dvojčlenné modely (68,75 %) a živé mená (57,89 %), vyskytujú sa i jednočlenné modely (25 %) a živé mená (31,58 %), ojedinelé sú trojčlenné modely (6,25 %) a živé mená (10,53 %).

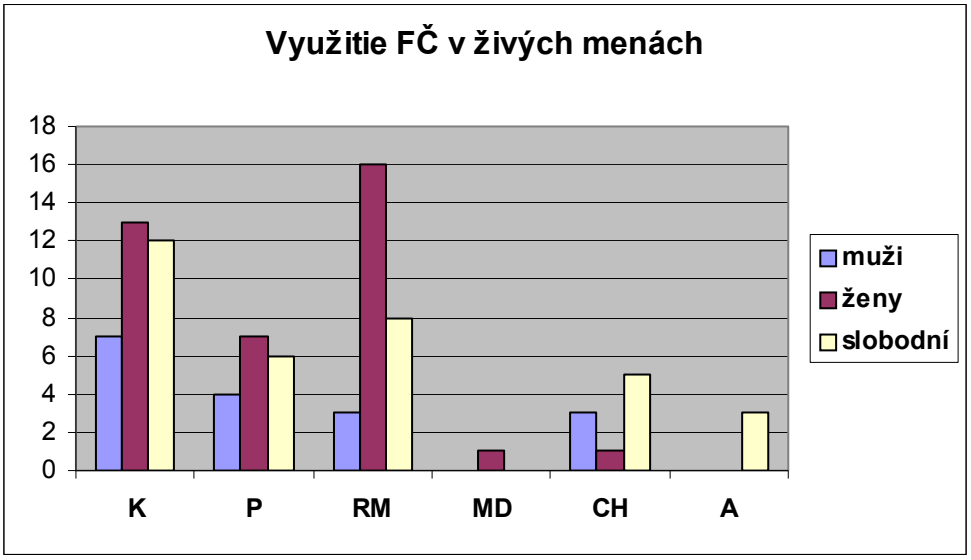

V živých menách ženatých mužov je najviac zastúpené rodné (krstné) meno (41,18 %), nasledujú priezvisko (23,53 %), rodinné meno a individuálna charakteristika (po 17,65 %).

V živých menách vydatých žien je najfrekventovanejšie rodinné meno (42,11 %), používajú sa aj rodné meno (34,21 %), priezvisko (18,42 %) a meno domu a individuálna charakteristika (po 2,63 %).

V triede slobodných v živých menách prevláda rodné meno (35,29 %) nad rodinným menom (23,53 %), priezviskom (17,65 %), individuálnou charakteristikou (14,71 %) a apelatívnym členom (8,82 %).

1. Trieda ženatých mužov

V Jazvinách je v triede ženatých mužov 8 osôb so živým menom a tieto osoby majú spolu 10 živých osobných mien (3 jednočlenné a 7 dvojčlenných). Frekvenčný kvocient má hodnotu 1,25. Modelov je 7 (jeden jednočlenný a šesť dvojčlenných). Distribúcia pomenovacích modelov predstavuje 1,43. Členitosť živých osobných mien je 1,7, pomer funkčných členov využitých v pomenovacích modeloch a počtu pomenovacích modelov je 1,86.

Rodné (krstné) meno

V sústave živých mien sa rodné (krstné) meno vyznačuje potenciálnym expresívnym príznakom [± konotatívnosť] a používaním v [užšom spoločenskom úze], preto máva hypokoristickú podobu, ktorá je niekedy príznačná pre danú rodinu, obec, areál. V mnohých prípadoch ide o hypokoristickú podobu, ktorá je v miestnom úze citovo neutrálna. V užšom spoločenskom úze sa môže používať iné krstné (rodné) meno, ako je v matričnom zápise. Rodné meno v živých menách sa istým spôsobom odlišuje od rodného mena v úradnej sústave z hľadiska obsahového i formálneho (Blanár – Matejčík, 1978, s. 28).

V Jazvinách v triede ženatých mužov je len 5 dvojčlenných modelov a 7 dvojčlenných živých osobných mien s funkčným členom rodné meno. Úradná podoba tu do živých mien nevstupuje. Sú tu tri hypokoristické podoby (dvakrát hypokoristikum *Jano* od rodného mena Ján a raz hypokoristikum *Rutko* od rodného mena Rudolf) tvorené príponami *-o, -ko*, nárečová podoba mena Martin (*Marcin*), cudzojazyčná podoba mena Alexander (*Šano*), rodné meno Ladislav v podobe *Vlado* a osoba s menom Antonín sa pomenúva iným rodným menom v podobe *Miro*. Rodné meno sa v štyroch prípadoch spája s priezviskom, v dvoch s rodinným menom s antropobázou mena domu a raz s individuálnou charakteristikou podľa vlastnosti.

Priezvisko

Podľa V. Blanára a J. Matejčíka (1978, s. 28) priezvisko v neúradnej antroponymickej sústave nie je takým stálym a nemenným členom ako v úradnom pomenúvaní. Kategória priezvisk v sústave živých mien sa celkove vyznačuje príznakmi [+ dedičnosť] a [- konotatívnosť], ale od priezvisk s významove priezračným základom sa niekedy tvoria živé mená sémantickými postupmi (najmä apelatívnou synonymiou a antonymiou).

Funkčný člen priezvisko v triede v Jazvinách je len v dvoch dvojčlenných modeloch a štyroch dvojčlenných živých menách. Ide o priame pomenovanie v nominatíve singuláru mužského rodu. Priezviská *Hablovič* a *Horvát* sú v živých menách ako funkčný člen priezvisko, ktorého antropobáza sa nenachádza v mene rodiny a mene domu, lebo ich nositeľmi sú vnuk a zať a mená rodín a domov sú spravidla tvorené od hláv rodín a majiteľov domov. Z priezvisk *Mačica* a *Beno* sú vytvorené aj mená domov.

V istej fáze výskumu sme zachytili rýmovačku *Jano Mačica stratila sa kačica.* Vznikla z popevku *Stratila sa kačica, prišiel Jano Mačica*. Pri ďalšom výskume sme zistili, že nefunguje ako živé meno.

Rodinné meno

Živé rodinné meno sa vyznačuje predovšetkým príznakmi [+ dedičnosť] v rámci pokrvného príbuzenstva a signalizovanie [+ príbuzenského vzťahu k rodine ako celku]. Dedičnosťou rodinného mena sa oslabujú, až ustupujú príznaky [konotatívnosť] a [spoločenské zaradenie a hodnotenie] (Blanár – Matejčík, 1978, s. 29 - 30).

Funkčný člen rodinné meno je raz v jednočlennom modeli a živom mene a dvakrát v dvojčlenných modeloch a živých menách. Ide o rodinné meno, ktorého antropobáza je i v mene domu:

Majbo RM = MD
Vlado Šupák <K> + RM = MD
Miro Šupák K# + RM = MD

V minulosti tu fungovalo tiež rodinné meno *Hunadi*, o ktorom nemáme doložené, či malo antropobázu spoločnú s antropobázou mena domu. Jeho nositeľ zomrel v r. 2004.

Individuálna charakteristika

Individuálna charakteristika sa vyznačuje antroponymickými sémantickými príznakmi [+ jednotlivec bez vzťahu k iným (príbuzným/nepríbuzným) osobám] a [- dedičnosť]. Týmito príznakmi sa vydeľujú individuálna charakteristika i rodné (krstné meno) oproti ostatným

členom ako individuálne, nededičné funkčné členy. Individuálna charakteristika podobne ako živé rodinné meno a meno domu je ustálené užším spoločenským úzom. Pomerne zriedkavé sú prípady, že jazyková forma nepoukazuje na mužského/ženského nositeľa. Pri výbere a tvorení individuálnej charakteristiky sa môžu uplatňovať hodnotiace postoje pomenúvateľov, pokiaľ ide o expresívnosť [± konotatívnosť] a pokiaľ ide o tzv. spoločenskú príznakovosť [+ spoločenské zaradenie a hodnotenie] (Blanár – Matejčík, 1978, s. 29). Individuálna charakteristika môže byť v niektorých prípadoch dedičná, má vzťah k iným, zväčša príbuzným osobám.

Funkčný člen individuálna charakteristika sa nachádza v jednom jednočlennom modeli a dvoch jednočlenných živých menách a jednom dvojčlennom modeli a živom mene:

Fúzo CH^v

Jano Fúzo (má fúzy) K + CH^v (antropoformant -*o*)

Tatko („zavalitý chlapisko“) CH^v

Okrem týchto charakteristík podľa vlastností tu v nedávnej minulosti fungovali živé mená *Kominár* a *Kominár Zdeno* s individuálnou charakteristikou podľa zamestnania; pomenovaný pracoval ako kominár.

Meno domu a apelatívny člen

Meno (do) domu funguje ako samostatné živé meno, ale môže byť aj súčasťou živého osobného mena ako jeho funkčný člen. Vyznačuje sa príznakmi [+ dedičnosť], [+ príbuzenský vzťah k rodine ako celku], [+ užší spoločenský úzus] a špecifickým sémantickým príznakom [+ lokalizačný vzťah], ktorý signalizuje, že osoba je cez meno domu spätá so svojím bydliskom (Blanár – Matejčík 1978, s. 30).

Súčasťou živého osobného mena býva i apelatívny člen. Má osobitné postavenie medzi funkčnými členmi. Charakterizuje sa ako nededičný funkčný člen, ustálený užším spoločenským úzom, ktorý poukazuje na mužského/ženského nositeľa, na jeho príbuzenské, spoločenské, prípadne generačné zaradenie. Vyjadrenie príbuzenského vzťah pomenovanej osoby, vekové a generačné zaradenie kvalifikujú osobu podľa príbuzenského vzťahu, oslovenie a titul bez vzťahu k iným osobám. Apelatívna lexéma zapisovaná „A +“ a aj apelatívna lexéma zapisovaná „A -„ majú platnosť funkčného člena (Blanár, 1983, s. 605).

U ženatých mužov v Jazvinách sme funkčné členy meno domu a apelatívny člen nezachytili.

Štatistický prehľad frekvencie pomenovacích modelov

Frekvencia	Pomenovací model	Príklad
2	CH^v	*Fúzo, Tatko*
2	<K> + P	*Marcin Hablovič, Šano Horvát*
2	K + P = MD	*Jano Mačica, Rutko Beno*
1	RM = MD	*Majbo*
1	K + CH^v	*Jano Fúzo*
1	<K> + RM = MD	*Vlado Šupák*
1	K# + RM = MD	*Miro Šupák*

2. Trieda vydatých žien

V Jazvinách je 18 vydatých žien so živým menom. Živých mien je 25, z toho 13 jednočlenných, 11 dvojčlenných a 1 trojčlenné. Frekvenčný kvocient má hodnotu 1,39. Modelov je 21 (10 jednočlenných, 10 dvojčlenných a 1 trojčlenný). Distribúcia pomenovacích modelov predstavuje hodnotu 1,19. Členitosť živých osobných mien je 1,52, pomer funkčných členov využitých v pomenovacích modeloch a počtu pomenovacích modelov je 1,57.

Rodné (krstné) meno

V triede vydatých žien v Jazvinách je jeden jednočlenný model a jedno jednočlenné živé meno, 10 dvojčlenných modelov a 11 dvojčlenných živých mien a jeden trojčlenný model s jedným trojčlenným živým menom s funkčným členom rodné meno. Funkčnými členmi rodné meno sú úradné podoby rodných mien *Anna* (2x), *Janka, Elena a Viera*, hypokoristické podoby *Beta, Dana, Elenka, Mila, Milka, Mariška* vytvorené príponami *-a, -ka, -iška* z rodných mien Alžbeta, Daniela, Helena, Ľudmila, Mária, nárečová podoba mena Oľga (*Olga*) a hypokoristická podoba rodného mena s príbuzenskou motiváciou podľa manžela *Stanuška* (funkčný člen rodné meno sa tu vyskytuje samostatne, je vytvorený antropoformantom -ka s maritonymickou funkciou). Rodné meno sa v dvojčlenných modeloch a živých menách spája s rodinným menom a priezviskom, v trojčlennom modeli a živom mene s rodinným menom a charakteristikou podľa bydliska.

Na začiatku výskumu bývala v lokalite neskôr odsťahovaná Františka M., ktorá mala živé meno s jediným funkčným členom – hypokoristickou podobou *Franta* (vytvorené z rodného mena Františka príponou *-a*). Živé meno s hypokoristickou podobou *Mariška* mala aj osoba, ktorá zomrela v r. 2005 (*Mariška Majbéch*).

Priezvisko

Funkčný člen priezvisko obsahujú 2 jednočlenné modely s troma živými menami, 4 dvojčlenné modely a živé mená. Dva funkčné členy priezvisko v živých menách majú príbuzenskú motiváciu podľa otca, štyri podľa manžela a jeden podľa bývalého manžela. Šesť prípadov v živých menách je takých, že meno rodiny a meno domu nemajú antropobázu spoločnú s antropobázou priezviska, pri jednom funkčnom člene priezvisko je antropobáza priezviska i v mene rodiny a mene domu (P_3 = RMD). V troch živých menách majú priezviská úradnú podobu
(*Vjera Zálešáková* K + P_3
Elenka Mikulcová $\underline{K}$ + P_3
Dana Benová $\underline{K}$ + P_3 = RMD),
v troch nárečovú podobu vytvorenú antropoformantmi *-ka* a *-éch*
(*Černákéch* $\underline{P}_1$
Zemanovička $\underline{P}_1$
Horvátka $\underline{P}_3$
Anna Pagáčéch K + $\underline{P}_{[3]}$).
Ide o priame pomenovanie, funkčné členy majú tvar nominatívu singuláru ženského rodu alebo tvar kolektívneho posesíva.

Rodinné meno

FČ RM obsahuje 6 jednočlenných modelov a 8 jednočlenným živých mien, 6 dvojčlenných modelov a 7 dvojčlenných živých mien a jeden trojčlenný model a živé meno. V deviatich prípadoch je rodinné meno s príbuzenskou motiváciou podľa manžela, v piatich podľa otca, dve podľa rodiny. Deväť funkčných členov rodinné meno má antropobázu priezviska
(*Zemanka* $RM_{1/2}$ = P
Olga Dornáčka <K> + $RM_{1/2}$ = P
Benka RM_1 = P
Anna Benéch K + RM_1 = P
Gavačka RM_3 = P
Bjesička RM_3 = P

Elena Mačicéch K + *RM_3 = P
Mariška Bjesička K + RM_3 = P
Betka Voláréch K + RM_3 = P),
šesť antropobázu mena domu
(*Mila Bušéch* K + RM_1 = <MD>
Milka Bušéch u Mikulcov K + RM_1 = <MD> + ($MD_{1/2}$ = P) = CH^P
Šupáčka RM_3 = MD
Trávnicová RM_3 = <MD>
Trávnicéch RM_3 = <MD>
Janka Šupáková K + RM_3 = MD),
jedno nemá antropobázu spoločnú ani s menom domu ani s priezviskom
(*Brindžárka* RM_1)

Rodinné mená sú tvorené príponami *-ka, -ová, -éch*. Na prvotnú motiváciu rodinných mien, ktoré nemajú antropobázu zhodnú s priezviskom, sa informátori väčšinou nepamätajú, pretože fungujú desiatky, možno i stovky rokov. Rodinné meno *Šupák* na kopaniciach vzniklo z individuálnej charakteristiky podľa povolania, nositeľ prezývky bol handrárom. Rodinné meno *Brindžár/Brindžárka/Brindžáréch* súvisí iste s tradíciou bryndziarstva v staroturianskej oblasti.

(Na začiatku nášho výskumu v Jazvinách ešte žila Mária S., rodená Mikulcová, so živým menom *Mariška Majbéch*, kde *Majbo* je rodinné meno otca.)

Individuálna charakteristika

Funkčný člen individuálna charakteristika sa nachádza iba v jednom jednočlennom modeli a živom mene s individuálnou charakteristikou podľa povolania. Pomenovanie osoby sa zakladá na využití konotovaného významu, bývalú dojičku tu nazývajú *Vemeno*.

Meno domu

Medzi funkčný člen meno domu sme zaradili funkčný člen *U Mikulcov*. *U Mikulcov* je meno domu, v ktorom býva pomenovaná. Bol to pôvodne dom otca. Meno domu obsahuje antropolexému priezviska. *U Mikulcov* je zároveň názov osady, ktorý je motivovaný priezviskom obyvateľov.

(*Milka Bušéch U Mikulcov* K + RM_1 = <MD> + ($MD_{1/2}$ = P) = CH^P
RM: *Bušéch*

MD: *Bušovom u Mikulcov, U Bušov u Mikulcov*
Názov osady: Jazviny, časť *U Mikulcov*)

Apelatívny člen

Podľa nášho zistenia sa tu nepoužíva, avšak ešte nedávno (asi do r. 2005) tu fungovalo živé meno *teta Sadloních* s apelatívnym členom vyjadrujúcim oslovenie staršej osoby.

Štatistický prehľad frekvencie pomenovacích modelov

Frekvencia	Pomenovací model	Príklad
2	RM_3 = <MD>	*Trávnicová, Trávnicéch*
2	RM_3 = P	*Gavačka, Bjesička*
2	$\underline{P}_1$	*Černákéch, Zemanovička*
2	$\underline{K}$ + RM_3 = P	*Mariška Bjesička, Betka Voláréch*
1	K_3 /<MD>	*Stanuška*
1	CH^z	*Vemeno*
1	RM_1	*Brindžárka*
1	RM_1 = P	*Benka*
1	$RM_{1/2}$ = P	*Zemanka*
1	RM_3 = MD	*Šupáčka*
1	$\underline{P}_3$	*Horvátka*
1	<K> + $RM_{1/2}$ = P	*Olga Dornáčka*
1	$\underline{K}$ + RM_1 = <MD>	*Mila Bušéch*
1	K + RM_1 = P	*Anna Benéch*
1	K + RM_3 = MD	*Janka Šupáková*
1	K + *RM_3 = P	*Elena Mačicéch*

1	K + P_3	*Vjera Zálešáková*
1	<u>K</u> + P_3	*Elenka Mikulcová*
1	K + <u>P</u>$_{[3]}$	*Anna Pagáčéch*
1	<u>K</u> + P_3 = RMD	*Dana Benová*
1	<u>K</u> + RM_1 = <MD> + ($MD_{1/2}$ = P) = CH^P	*Milka Bušéch u Mikulcov*

3. Trieda slobodných

V Jazvinách v triede slobodných má 15 osôb živé meno. Živých mien je 19, z toho 6 jednočlenných, 11 dvojčlenných a 2 trojčlenné. Frekvenčný kvocient má hodnotu 1,3. Modelov je 16 (4 jednočlenné, 11 dvojčlenných, 1 trojčlenný). Distribúcia pomenovacích modelov je 1,2. Členitosť živých osobných mien je 1,79, pomer funkčných členov využitých v pomenovacích modeloch a počtu pomenovacích modelov je 1,81.

Rodné (krstné) meno

V triede slobodných v Jazvinách funkčný člen rodné meno má 10 dvojčlenných modelov a živých mien, 1 trojčlenný model a 2 trojčlenné živé mená. V živých menách sú v úradnej podobe mužské rodné mená *Boris, Zdenko* a ženské rodné mená *Andrea, Vjera*. Mužské rodné mená Gustáv, Jozef, Marcel, Miroslav, Vlastimil majú hypokoristické podoby *Gustín, Joško, Maco, Miro, Vlastík* (tvorené sú príponami *-ín, -ko, -o, -ík*), ženské meno Ľubica má hypokoristickú podobu *Luba*. Používa sa tu ešte hypokoristická nárečová podoba *Ščefanko* z mužského rodného mena Štefan. Rodné meno do živých mien vstupuje s rodinným menom a priezviskom (v trojčlenných modeloch je to rodinné meno a pristupuje k nemu apelatívny člen).

Priezvisko

Funkčný člen priezvisko je len v dvojčlenných modeloch a živých menách. Tri funkčné členy priezvisko v modeloch a živých menách sú s príbuzenskou motiváciou podľa otca, dva s motiváciou podľa matky, jeden podľa rodiny (slobodná matka), pri troch je antropolexéma priezviska v mene rodiny i domu a rovnako pri troch nie je antropolexéma priezviska ani v mene rodiny, ani v mene domu. Priezviská sú tu v nominatíve singuláru mužského alebo ženského rodu, pretože ide o priame pomenovanie: *Dornák* (3x), *Horvát, Ježík, Ježíčka.*

Okrem jednej neúradnej ženskej podoby priezviska, vytvorenej antropoformantom *-ka*, sú všetky priezviská v úradnej podobe.

Rodinné meno

Funkčný člen rodinné meno je v jednom jednočlennom modeli a živom mene, v piatich dvojčlenných modeloch a živých menách a v jednom trojčlennom modeli s dvoma živými menami. Okrem jedného rodinného mena s príbuzenskou motiváciou podľa matky majú rodinné mená príbuzenskú motiváciu podľa otca.
Dva modely a živé mená obsahujú rodinné mená s antropobázou priezviska

(*Vjera Voláréch* K + RM_1 = P
Mikulčekéch Ščefanko RM_1 = P + <K>),
päť modelov a šesť živých mien má antropobázu zhodnú s antropobázou mena domu
(*Šupáčka* RM_1 = MD
malá Šupáčka A - RM_1 = MD
Andrea Šupáčka K + RM_1 = MD
Joško Bušéch K + RM_{11} = <MD>
mladí Šupák Miro A – RM_1 = MD + K
malí Majbo Miro A – RM_1 = MD + K).

Rodinné mená sú tvorené antropoformanto *-éch* a pri ženských osobách aj antropoformantom *-ka* s patronymickou funkciou.

Individuálna charakteristika

Funkčný člen individuálna charakteristika je v Jazvinách u slobodných len v jednočlenných modeloch a živých menách. Dve sú charakteristiky podľa vlastností. Ich nositeľom je takmer osemdesiatnik. Možno ich považovať za variant jedného živého mena: *Katulátko*, *Kakulátko.* Motiváciou charakteristiky bolo rozprávanie v zdrobnenine: *Katulátko moje*). Individuálna charakteristika *Salajka* je vraj podľa obľúbeného hokejistu. Priraďujeme k nemu model $CH^n_{21,}$ ale toto živé meno by sa mohlo modelovať i ako $CH^z = P_{21.}$ Pri ostatných charakteristikách je motivácia nejasná: *Hedfild, Kristusko.* Pri individuálnej charakteristike *Kristusko* je možné vydeliť antropoformant *-ko*.

Smrťou pomenovaného pred niekoľkými rokmi (v čase výskumu) zaniklo živé meno s jediným funkčným členom individuálna charakteristika podľa zamestnania *Traktorista* (bol traktoristom).

Meno domu

V Jazvinách u slobodných sme nezachytili.

Apelatívny člen

Apelatívny člen u slobodných v Jazvinách je v jednom dvojčlennom modeli a živom mene a jednom trojčlennom modeli s dvoma živými menami. Označuje len generačné zaradenie. Na mužského nositeľa poukazujú dva apelatívne členy a na ženského jeden člen:

malá Šupáčka A - RM_1 = MD
mladí Šupák Miro A – RM_1 = MD + K
malí Majbo Miro A – RM_1 = MD + K.

Adjektíva *malá* a *malí* tu neplnia funkciu individuálnej charakteristiky podľa vlastnosti, ktorá by vystihovala výšku osoby, ale sú synonymami adjektív *mladá/mladí*, ktoré rovnako necharakterizujú osobu, ale pomenovaných generačne určujú.

Štatistický prehľad frekvencie pomenovacích modelov

2	CH^v	*Katulátko, Kakulátko*
2	CH^n	*Hedfild, Kristusko*
2	A – RM_1 = MD + <u>K</u>	*mladí Šupák Miro, malí Majbo Miro*
1	CH^n_{21}	*Salajka*
1	RM_1 = MD	*Šupáčka*
1	A - RM_1 = MD	*malá Šupáčka*
1	K + RM_1 = MD	*Andrea Šupáčka*
1	K + RM_1 = P	*Vjera Voláréch*
1	<u>K</u> + RM_{11} = <MD>	*Joško Bušéch*
1	<u>K</u> + <u>P</u>	*Luba Ježíčka*
1	<u>K</u> + P_1	*Maco Horvát*
1	K + P_1 = RMD	*Zdenko Dornák*

1	K + P_1 = RMD	*Gustín Dornák*
1	K + P_{11}	*Boris Ježík*
1	K + P_{11} = RMD	*Vlastík Dornák*
1	RM_1 = P + <K>	*Mikulčekéch Ščefanko*

Záver

Analýza živého osobného pomenovania v Jazvinách ukázala, že hoci ide o malú osadu, v ktorej žije len málo obyvateľov, živé osobné mená tu stále fungujú. Pomenované osoby v osade majú rozmanité živé mená. Stále tu fungujú staré rodinné mená, no používajú sa aj nové individuálne charakterizačné prezývky. Nevyskytujú sa opisné živé mená, preto je aj malé zastúpenie apelatívneho člena, ktorý sme zachytili len v triede slobodných a ktorý označuje len generačné zaradenie. Na pomenovanie sa takmer vôbec nepoužíva meno domu. Zachytené je len v triede vydatých a aj to je zhodné s názvom menšej osady (*U Mikulcov*). V živých osobných menách je často využité rodné (krstné) meno.

Význam materiálu z malej osady spočíva predovšetkým v tom, že na ňom možno ukázať fungovanie celého pomenovacieho systému osady.

Legenda

K – úradná podoba rodného (krstného) mena
K – domácka (hypokoristická) podoba rodného (krstného) mena
<K> – nepravidelná zmena rodného (krstného) mena
– inojazyčná neúradná podoba rodného (krstného) mena
– nárečová alebo nespisovná podoba rodného (krstného) mena
K# – iné rodné (krstné) meno ako je zapísané v štátnej matrike

P – úradná podoba priezviska
P – neúradná forma priezviska, ktoré sa končí na sufixy *-ech, -ka, -ích.* Označenie sa používa, ak sú RM a MD odvodené od iného základu alebo sa nepoužívajú.
<P> – nepravidelná hlásková zmena priezviska
– P sa skladá z dvoch členov, z ktorých jeden funguje v živom osobnom mene

CH – individuálna charakteristika
Motivačné príznaky individuálnej charakteristky:
CH^v – podľa telesnej alebo duševnej vlastnosti
CH^z – podľa povolania, záľuby
CH^p – podľa pôvodu a bydliska
CH^n – iná a nejasná.

RM – antropolexéma funkčného člena RM sa odlišuje od antropolexémy priezviska i mena domu, je však zhodná s menom rodiny
<RM> - živé meno rodiny je dvojčlenné (ale druhý člen nie je CH^p), ako funkčný člen RM sa využíva jeden z týchto členov
P = RMD – Živé meno má podobu hláskove nepozmeneného priezviska, táto podoba sa zhoduje a antropolexémou mena rodiny a mena domu.
RM = MD, MD = RM
Funkčné členy RM a MD majú rovnakú antropolexému, P má odlišnú antropolexému. Slovotvorná štruktúra ŽM svedčí, že funkčný člen MD sa utvoril od pomenovania rodiny.
RM = P, MD = P
P, RM a MD majú rovnakú antropolexému. Slovotvorná štruktúra svedčí, že MD sa utvorilo od pomenovania domu a RM od pomenovania rodiny. Vzhľadom na základné hierarchické postavenie úradnej sústavy v pomere k neúradnej sústave v obidvoch prípadoch poukazujeme v symbolike modelov na zhodu s antropolexémou P /RM = P, MD = P/.
RM = P (Živé meno je odvodené od mena rodiny, ktoré má podobu priezviska s príponou poukazujúcou na rodinnú príslušnosť.)
MD = P (Živé meno odvodené od mena domu má zhodnú antropolexému s priezviskom.)
MD – funkčný člen MD sa antropolexémou odlišuje od funkčného člena RM i P, jeho antropolexéma je však zhodná s menom domu a jeho obyvateľov. (Ide o zriedkavý pomenovací typ.)
Rozlíšenie MD a CH^p/-
Člen, ktorý sa (potenciálne) stáva zložkou MD, nemení predložku, keď sa stáva súčasťou ŽM.

A – označenie príbuzenského vzťahu, generačného zaradenia, sociálneho postavenia, titulu, odlišujeme dva prípady:
a) Označenie príbuzenského vzťahu (*sin, céra, žena, muž* atď.). Pri jazykovom vyjadrení je tento funkčný člen syntakticky základným, určeným členom. K ostatným funkčným členom sa pripája znamienkom +.

b) Označenie generačného zaradenia (*starší, mlaččí*), titulu a oslovenia (staršej) osoby (*pán, pani, teta, ujo*). K funkčnému členu sa pripájajú spojovníkom, napr. ujec Mišo: A – K.

+ – znamienkom plus sa pripájajú jednotlivé funkčné členy, ktoré spolu tvoria jeden model

<> – funkčný člen sa používa v skrátenej alebo ináč adaptovanej podobe

( ) [ ] - do okrúhlych a hranatých zátvoriek sa dávajú funkčné členy, ktorými sa pomenúva jedna osoba (obyčajne pri opisnom pomenovaní)

^{0} - používa sa fakultatívne

: - uvedené funkčné členy sa spolu používajú aj v nasledujúcom pomenovaní rodiny alebo domu. Tento znak sa používa aj vtedy, ak ide o obrátené poradie funkčných členov. Keď sa lexéma P využíva v RM, MD, neopakuje sa „=RM“, „=MD“ vtedy, keď nasleduje „:RM“, „:MD“.

/ - lomka ukazuje, že pomenovacím východiskom je symbol na ľavej strane. Funkčný člen na pravej strane ukazuje uplatnenie v dnešnej antroponymickej sústave. Týmto zloženým symbolom sa zachytáva dynamický ráz živých mien a ich funkčné prehodnocovanie v antroponymickej sústave.

- - tvorí jeden funkčný člen spolu s lexémou, ku ktorej sa pripája. Používa sa pri:

1. A, ktorý označuje generačné zaradenie, titul a oslovenie staršej osoby
2. Najčastejšie sa používa v zložených symboloch pri pomenovaní podľa pôvodu alebo miesta bydliska (CH^{p}), ktoré sa z individuálnej charakteristiky stalo súčasťou dedičného mena rodiny, prípadne domu. V tomto prípade stojí za lomkou.

Príbuzenská motivácia:

$_{1}$ – podľa otca

$_{11}$ – podľa matky

$_{2}$ – podľa rodiny ako celku

$_{3}$ – podľa manžela

$_{[3]}$ – podľa bývalého manžela.

$_{21}$ – iné pomenovacie motívy

Literatúra

BLANÁR, Vincent: Vlastné meno v komunikácii. (Teoretické východiská.) In: Zborník referátov z 15. slovenskej onomastickej konferencie (Bratislava 6. – 7. septembra 2002). Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra – Filozofická fakulta UK – Veda 2003, s. 9 – 18.

BLANÁR, Vincent: Slovenská onomastika v medzinárodnom kontexte. In: Slavica Slovaca, 2008, roč. 43, č. 2, s. 118 – 117.

BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: Živé osobné mená na strednom Slovensku (1. diel). Designácia osobného mena. Bratislava: SPN 1978. 413 s.

BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: Živé osobné mená na strednom Slovensku (2. diel). Distribúcia obsahových modelov. Martin: Osveta 1983. 647 s.

Pomístní jména v obcích Hudlice a Otročiněves

Barbora Klimtová
Oddělení onomastiky, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

Úvod

Tento příspěvek se zaměří na pomístní jména (anoikonyma) z území dvou středočeských obcí Hudlice a Otročiněves. Tyto sousední obce se nacházejí na jihozápad od Prahy, bližší údaje o nich jsou uvedeny v následující tabulce.

Tabulka č. 1:

	Hudlice	Otročiněves
rozloha	2073 ha	526 ha
počet obyvatel	1205 (k 1. 8. 2007)	518 (k r. 2011)
nadmořská výška	340–450 m. n. m.	312 m. n. m.
přidružené části	osada Lísek, chatová oblast Trnovka	nemá
vzdálenost od Prahy	cca 43 km na jihozápad	cca 45 km na jihozápad
databáze pro SPJČ	celkem 82 doklady	celkem 101 doklad

1. Charakteristika sběru

Sběr pomístních jmen v obcích Hudlice a Otročiněves probíhal v rámci projektu mé disertační práce, v níž se hodlám zaměřit na pomístní jména z oblasti bývalého soudního okresu Křivoklát, územně správní jednotky, pod kterou tyto dvě obce dříve spadaly.

Sběr v obou obcích probíhal přímým terénním výzkumem za pomoci slepé mapy. Vybraní informátoři byli rozděleni do tří věkových kategorií (65 a více let, 25–65 let, 15–25 let). Při výběru informátorů jsme požadovali, aby tito mluvčí žili po celý svůj život v dané obci (nejlépe aby i jejich předci pocházeli z této obce) a aby neměli vysokoškolské vzdělání lingvistického směru (neživili se např. jako novináři atd.). Kvůli zaměření výzkumu na sociální aspekty užívání pomístních jmen jsme zamýšleli zahrnout do výzkumu příslušníky různých zájmových skupin (myslivci, rybáři atd.), ale nenalezli jsme dostatečný počet takových infor-

mátorů, kteří by zároveň vyhovovali výše zmíněným kritériím. Zařadili jsme tak do výzkumu příslušníky jiné society, a to členy několika rodin.

V Hudlicích se prozatím výzkumu zúčastnilo celkem pět osob (dva informátoři z každé věkové skupiny; pouze u mladé generace jsme zatím získali jen jednoho zástupce ochotného s námi spolupracovat), v Otročiněvsi to bylo šest osob (dva dotazovaní z každé věkové skupiny). Všichni informátoři dostali nad slepou mapou stejné jednoduché zadání – jak se kde u vás říká? Zaznamenejte tato místa do mapy.

Tato nově sesbíraná pomístní jména jsme konfrontovali se dvěma staršími zdroji – soupisem vytvořeným díky sběru pomístních jmen pro Slovník pomístních jmen v Čechách (SPJČ; z let 1963–1980), a s výpisem z tereziánského katastru (TK), což není soupis primárně lingvistický, ale jedná se o soupis půdy a majetku poddaných (přibližně z poloviny 18. století). Díky těmto zdrojům můžeme lépe poukázat na relativní stáří jednotlivých pomístních jmen. V některých případech také používáme srovnání s historickými či turistickými mapami.

2. Sociální aspekt

Pro sledování sociálního aspektu pomístních jmen jsme vycházeli především ze studií Jaromíra Krška o sociálních toponymech (např. Krško, 1998, s. 292 – 299; 1998, s. 115 – 119 aj.) a z poznatků Rudolfa Šrámka o komunikační variabilitě proprií (Šrámek, 1999, s. 106–113). Pomístní jména získaná vlastním sběrem tedy chceme také analyzovat především s ohledem na jejich používání v různých sociálních skupinách.

Za sociální skupinu (societu) Krško považuje rodinu, obec, část obce, region, kraj, národ, ale i menší skupiny vydělené na základě zájmů, profesí či věku (více viz Krško, 2003, s. 61–70).

3. Srovnání výsledků

Porovnávali jsme tedy pomístní jména od jednotlivých mluvčích mezi sebou (rodiny vs. ostatní informátoři nebo nejstarší věková skupina vs. mladá generace), ale došlo i ke srovnání výsledků vlastního sběru se staršími, výše uvedenými soupisy (SPJČ, TK). Z těchto dílčích srovnání můžeme poukázat na několik typů jmen, na určité tendence v užívání pomístních jmen v závislosti na různých societách, rozdíly i shody.

3.1. Rozdíly

Podle výzkumu v Otročiněvsi se na první pohled zdálo, že rozdíl mezi nejstarší věkovou skupinou a tou mladou by měl spočívat v postupném ubývání znalosti a užívání pomístních jmen, ovšem v Hudlicích tento úbytek není až tak výrazný. Řečeno čísly: v rámci sběru v Otročiněvsi nejstarší věková skupina spontánně uvedla v průměru 60 pomístních jmen, u mladé generace to bylo 15 pomístních jmen (výrazný úbytek, v obou skupinách byli členové jedné rodiny – poukazuje to na úbytek předávání pomístních jmen v rámci rodiny). V Hudlicích je průměr spontánně uvedených jmen následující – nejstarší generace uvedla 33 pomístních jmen, mladá generace 21 pomístní jméno (ovšem zde jsme zatím získali jen jednu informátorku a tyto výsledky považujeme spíše za ilustrativní než za všeobecně platné a předpokládáme, že se mohou s postupující prací na výzkumu v celé oblasti soudního okresu Křivoklát měnit).

3.2. Shody

Vlastní sběr pomístních jmen v těchto sousedních obcích a následné srovnání těchto jmen ukázaly na shody v několika aspektech. Následující příklady (předesílám, že ne všechna jména získaná vlastním sběrem se dají k těmto příkladům přiřadit) pomístních jmen je mají zjednodušeně ilustrovat, a poukazovat tak na vliv užívání v různých societách. Jsou to:

4. Skupiny jmen

4.1. „Tradiční“[1] pomístní jména

	Pomístní jméno	Podoba v tereziánském katastru	Oficiální podoba v mapě
Hudlice	*V Běstinách*	*in Biestinach*	*Běstiny*
Otročiněves	*V Jaryně*, *V Jaryni*, *Jaryň*	*in Jaryna*, *in Jarina*, *in Garinie*	*Jaryně*

Tato jména jsme zaznamenali v tereziánském katastru, v soupisu pro SPJČ a i u většiny (nebo všech) mluvčích. Tato jména mají relativně ustálenou podobu, kterou nezměnila (konstatujeme tak na základě těchto dokladů) určitě přes přibližně dvě stě let. Předpokládáme, že

[1] Slovo tradiční uvádíme v uvozovkách, název této kategorie bereme zatím jako pracovní, chceme jím vyjádřit, že se daná jména určitě po dvě stě let v obci tradují a udržují.

označují objekty důležité pro celou obec, proto je zná a užívá většina obyvatel a jména těchto objektů bývají většinou zachycena i na turistických mapách. Můžeme sem zařadit i pomístní jména, která se vyskytla v tereziánském katastru a v našem vlastním sběru, ale v SPJČ nikoli (důvody mohou být různé, například změny politického či hospodářského anebo společenského charakteru /viz Harvalík, 2010, s. 182/).

Na těchto jménech dobře poukážeme i na další výrazné vlastnosti pomístních jmen, které jsou také spojené s užíváním v societách. Díky porovnání s turistickými mapami můžeme především poukázat na jemné rozdíly v jazykové formě pojmenování. To signalizuje důležitý rys pomístních jmen – zachovávají nářeční podobu, jsou primárně mluvená, písemná – oficiální – podoba je až druhotná. Jako příklady můžeme uvést právě jméno *Jaryně* (v této podobě na mapách; oficiální podoba); u informátorů se objevuje ve variantách *Jaryně*, *Jaryň*, *Jaryna*. Výraznějším příkladem rozdílu mezi oficiální podobou, zapsanou na mapě, a uzuální, podmíněnou užíváním místních obyvatel (připomeňme, že societou míníme i obyvatele jedné obce) je pomístní jméno z Hudlic *Kozle hora*. Na mapách bychom toto místo nalezli se jménem *Na Kozlí hoře*.

Nakonec se pouze v krátkosti zmíníme o dalších výrazných nářečních či nespisovných jevech, které se často ve formě pomístních jmen získaných vlastním sběrem v obou obcích objevily. Jsou to zejména protetické *v-*; zjednodušování skupiny *-ovic-* na *-ojc-* (Hudlice: *Libojce* místo *Libovice*); obecněčeské úžení *-é – -í* (Otročiněves: *U děravý skály*); *ý* > *ej* (Otročiněves: *Janovskejch rokle*) atd.

4.2. Jména nová, užívaná jen v mladé generaci

	Mladá generace	Ostatní mluvčí
Otročiněves	*Beverly Hills*	bez ekvivalentu
Otročiněves	*Jantarovka*	*Na Žížali / Žížal*

Do této skupiny pomístních jmen řadíme taková pomístní jména, která uvedli pouze zástupci mladé generace a u ostatních informátorů či ve starších soupisech se nevyskytují. V rámci obce Otročiněves by nejlepším příkladem bylo poněkud ironicky míněné jméno *Beverly Hills*, které označuje místo v obci, kam se stěhují movití a nepříliš oblíbené obyvatelé. Je zřejmé, že toto pojmenování je motivováno jménem čtvrti v americkém Los Angeles a především

známým seriálem pro mládež. Název *Jantarovka* vychází z posměšné přezdívky Jantar, kterou mladí dali majiteli daného místa.

V Hudlicích jsme zatím žádné takové jméno nezaznamenali, což ovšem může být dáno jen nízkým počtem informátorů v této věkové skupině.

4.3. Rodinná sociální toponyma

	Rodinné sociální toponymum (dále ST)	Pomístní jméno bez příznaku užití v rámci rodiny
Hudlice	*Tajemná louka* (motivováno společnými zážitky členů jedné rodiny)	*Do asa*
Otročiněves	*Stránka* (pojmenováno na základě rodinného majetku)	*Markovic stránka*

Jelikož se sběru v Otročiněvsi a v Hudlicích zúčastnili i členové rodin (v Otročiněvsi členové dvou rodin, v Hudlicích taktéž), dává nám to příležitost porovnat jejich znalost pomístních jmen se znalostí pomístních jmen u ostatních informátorů. Zde vidíme, jak rodina jako societa vytváří svá vlastní pomístní jména. Jak říká Jaromír Krško, tato pomístní jména (rodinná sociální toponyma) jsou charakteristická tím, že nesou většinou příznak emotivnosti, vznikají např. na základě společně stráveného času členů rodiny či společných zážitků, nebo jde o pojmenování míst patřících dané rodině již po generace, tedy rodinného majetku (Krško, 1998, s. 82 – 83). Taková jména ostatní obyvatelé obce nepoužívají, často jim zůstávají úplně neznámá.

4.4. Profesní sociální toponyma

Profesní ST	Pomístní jména bez příznaku užití v rámci profesní society
U smrku, *U hrušky*; to celé *Na lese*	*Na lese*
Jiráskovic stráň, *Hamouzovic stráň*, *Součkovic stráň*, *Mlynářovic stráň*; to celé *Pod lískem*	*Pod lískem*

Sociální aspekt pomístních jmen se projevuje i v tom, že např. myslivci mohou pojmenovávat místa v obci detailněji, nebo mohou pojmenovávat místa, která se zdají ostatním obyvatelům obce nedůležitá, nepotřebují pro tato místa speciální pojmenování. Dokladem pro toto tvrzení z katastru Otročiněvsi mohou být pomístní jména *Jiráskovic stráň*, *Hamouzovic stráň, Součkovic stráň*, *Mlynářovic stráň*, která uvedl muž pracující celý život v zemědělství, jenž zná obec (a zvláště zemědělskou půdu) detailněji než ostatní dotazovaní, kteří pro dané místo uváděli pouze souhrnný název *Pod lískem*. Stejně tak tento muž znal jednotlivé části (*U hrušky*, *U smrku*) místa s názvem *Na lese*.

Dalším příkladem z této skupiny jsou jména, jež uvedla informátorka, která se živila jako poštovní doručovatelka v Otročiněvsi. Tato jména reflektují její znalost jmen obyvatel, majitelů těchto míst nebo jejich přezdívek, viz např. *U pánbíků, Dřevěnej dědek, U zlaťáků, Jézédák, U bábíků, Na novym domku, U Járů*.

Závěr

Tento příspěvek se zaměřil na užívání pomístních jmen v rámci určitých societ, a to především díky materiálu získanému vlastním sběrem a porovnání se staršími zdroji. Jelikož sběry v obou obcích budou součástí analýzy pomístních jmen z celého území bývalého soudního okresu Křivoklát, pod který Hudlice i Otročiněves dříve spadaly, je možné, že situace v ostatních obcích může být i zcela odlišná. Tento článek proto chápeme spíše jako dílčí sondu do této problematiky.

Literatura

HARVALÍK, Milan: Nové tendence v rozvoji současné české onymie. In: Mnohotvárnost a specifičnost onomastiky. IV. česká onomastická konference. Ostrava – Praha: Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě – Ústav pro jazyk český AV ČR, v.v.i. 2010. s. 179 – 187.

KRŠKO, Jaromír: Mikrosociálne toponymá 1998, In: 13. slovenská onomastická konferencia. Bratislava: ESPRIMA 1998, s. 115 – 119.

KRŠKO, Jaromír: Toponymá v komunikácii malých sociálnych skupín. In: Varia 7. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1998, s. 292 – 299.

KRŠKO, Jaromír: Toponymický priestor v komunikácii malých sociálnych skupín. In: Slovenský národopis, 1998, roč. 46, č. 1, s. 80 – 101.

KRŠKO, Jaromír: Sociálny priestor v onymii (Vznik onymických subsystémov – sociálnych toponým). In: Metodologia badań onomastycznych. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego 2003, s. 61 – 70.

ŠRÁMEK, Rudolf: Úvod do obecné onomastiky. Brno: Masarykova univerzita 1999. 191 s.

Tabule Mikuláše z Drážďan a biblický text[1]

Hana Kreisingerová
Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, Praha

Úvod

Ve svém článku navazuji na příspěvek K. Volekové s názvem *K pravopisu Tabulí Mikuláše z Drážďan v Göttingenském rukopise*, kde je české znění *Tabulí* Göttingenského rukopisu podrobněji popsáno. V tomto příspěvku se již zaměřím na jeden dílčí úkol spjatý s přípravou edice této staročeské památky (více viz článek K. Volekové), a sice na posouzení vztahu českého překladu biblických úryvků obsažených v *Tabulích* k domácí biblické tradici. Zaměřím se zejména na *Göttingenský rukopis* (GR), dotknu se však i mladšího českého exempláře *Tabulí*, uchovaného v *Jenském kodexu* (JK), a porovnám znění biblických pasáží v obou těchto verzích.

Při práci na tomto článku mi byla důležitým vodítkem studie M. Homolkové (2012).

1. Charakter citací v Göttingenském rukopise

Celá struktura latinského spisu Mikuláše z Drážďan je postavena na konfrontaci citátů z významných autorit (*Glosa ordinaria*, texty sv. Ambrože, Augustina, Tomáše Akvinského, Jana Zlatoústého aj.) na straně „vetuscolor" (strana původní, nezkažené církve) a úryvků z kanonického práva, dekretálií ap. na straně „novuscolor" (papežská strana, reprezentující současné pokažené vidění Boha). Jedním z nejvýznamnějších pramenů využívaných na straně „vetuscolor" bylo Písmo svaté, zejména jeho novozákonní část[2]. Slovy a činy Kristovými byly v *Tabulích* opakovaně usvědčovány z pýchy a licoměrnosti mnohé skutky a výroky papežů či jejich kurie.

Mikuláš z Drážďan se při formulování biblických výpovědí nejčastěji opíral o text Matoušova evangelia[3], nejméně výhodné se mu ze čtveroevangelia svou povahou jevilo Evan-

[1] Tento příspěvek vznikl v rámci projektu „Centrum excelence" Kulturní kódy a jejich proměny v husitském období č. P405/12/G148.

[2] Starý zákon je v *Tabulích* zastoupen 35 citacemi, Nový zákon 100 citacemi.

[3] V latinské předloze citováno 26 veršů z Matoušova evangelia, zastoupení dalších novozákonních knih je následující: Evangelium podle Marka 2 verše, Evangelium podle Lukáše 21 veršů, Evangelium podle Jana 21 veršů, Skutky apoštolské 4 verše, List Římanům 2 verše, 1. list Korintským 4 verše, List Galatským 2 verše, 2. list Tesalonickým 4 verše, 1. list Timoteovi 1 verš, List Židům 3 verše, List Jakubův 1 verš, 1. list Petrův 2 verše, 2. list Janův 1 verš, Zjevení 6 veršů.

gelium Markovo. Z rozsáhlé skupiny biblických citací jsme proto pro další podrobnější průzkum zvolili nejhojněji zastoupenou knihu Nového zákona, tedy biblické úryvky z Evangelia podle Matouše.

2. Průzkum biblických citací z Matoušova evangelia

Vzhledem k zamýšlenému cíli tohoto příspěvku (tj. posoudit biblické úryvky obsažené v *Göttingenském rukopise*ve vztahu k dobovým staročeským biblickým překladům) bylo nutné doplnit tento úkol o několik dílčích průzkumů, nutných pro správné zhodnocení získaných dat. Průzkum proto bude zahrnovat několik postupných fází:

1. průzkum vztahu latinské předlohy *Tabulí* k vulgátnímu textu;
2. průzkum vztahu latinské předlohy *Tabulí* k českému překladu;
3. průzkum vztahu mezi českými rukopisyGR a JK;
4. porovnání biblických veršů GRs biblickou tradicí.

V následující části příspěvku se budeme postupně věnovat každé z těchto fází.

2.1. Vztah latinské předlohy k vulgátnímu textu (zvl. Klementině)

Předlohou českých *Tabulí* je latinský text Mikuláše z Drážďan. Do dnešní doby se zachovalo 15 úplných či částečně dochovaných rukopisů s latinským zněním originálu. Většinu z těchto památek reflektoval v rámci kritického komentáře tým editorů pod vedením Howarda Kaminského, který Mikulášův text vydal v roce 1965 (Philadelphia, 1965).

Kaminsky a kol. ve své kritické edici mj. charakterizovali jednotlivé dochované latinské rukopisy a načrtli jejich vzájemné vazby. Částečně se věnovali i vztahu citátových pasáží díla k původním citovaným památkám (některé z výraznějších odchylek mezi zněním *Tabulí* a zněním citovaného originálu jsou v edici zachyceny v kritickém aparátu), soustavněji se však jednotlivým předlohám nevěnovali. Vprvní fázi našeho průzkumu jsme se proto rozhodli posoudit věrnost přepisu biblických citací uvedených v *Tabulích*. Toto posouzení je pro následující fáze výzkumu zcela zásadní. Teprve dostatečná znalost vztahu mezi latinskou verzí *Tabulí* a vulgárním textem může odhalit, zda zjištěné odchylky v českých památkách GR a JK jsou dány českým prostředím, či pocházejí již z latinského znění originálu. K srovnání biblického textu se zněním *Tabulí* byla využita kritická edice I. Wordswortha a H. Whitea (1889 – 1898).

2.1.1. Průzkum

Latinská verze *Tabulí* obsahuje 26 úplných či částečných veršů z Matoušova evangelia (v jednom dalším případě se Mikuláš z Drážďan odvolává na Matoušovo evangelium, jedná se však o citaci z evangelia Markova[4]). Porovnání latinského znění *Tabulí* s Vulgátou ukázalo, že Mikulášovo přetlumočení biblického textu bylo poměrně věrné (nejčastěji docházelo k vypuštění navazovací spojky, odkazovacího zájmena ap., které v samostatně stojícím verši ztrácely opodstatnění), pouze ve dvou případech byl citovaný verš výrazněji pozměněn (v. Mt 5,32 a Mt 19,28). Text *Tabulí*přímo nekopíroval znění Klementiny, ale vykazoval některá variantní čtení, vesměs zachycená v dochovaných rukopisech Vulgáty (sledovaný vzorek byl však příliš malý, než aby z něj bylo možné poukázat na některý konkrétní zdroj variant). Vybraná skupina veršů z Matoušova evangelia tak byla shledána jako vhodný materiál pro následující fáze průzkumu. Pouze výše zmiňované verše Mt 5,32 a Mt 19,28 nebude možné pro větší volnost překladu zahrnout přímo do užšího souboru srovnávaných veršů, přesto je možné i tyto parafráze biblického textu v následujícím výzkumu využít, a to k posouzení možnosti, že by se český překladatel nechal při jejich překladu vést spíše přímo zněním bible než latinským originálem (viz odd. 2).

2.2. Vztah latinské předlohy k českému překladu

Porovnání dochovaných latinských rukopisů *Tabulí* s českou verzí jsme do průzkumu zařadili ze dvou důvodů. Jednak nás zajímalo, zda již porovnání takovéhoto menšího vzorku by mohlo poukázat na některý konkrétní latinský rukopis či skupinu, která by mohla být českému překladu předlohou. Vedle toho jsme se zaměřili i na výše zmiňované parafráze biblického textu. Český překladatel mohl při jejich překladu vyjít jak přímo z originálu, tak – ovlivněn domácí tradicí – přeložit tyto pasáže ve shodě s textem bible. Jeho postup při překladu tak poskytuje první informace o jeho překladatelské metodě.

2.2.1. Průzkum

Z dvaceti šesti veršů latinského originálu *Tabulí* bylo do českého znění přejato 24 veršů.[5] (Český rukopis GR oproti latinské předloze doplnil ještě verš Mt 23,27 – ten ale vzhledem k neexistenci latinské předlohy do následujícího průzkumu nezařazujeme).

---

[4] Verš označený jako „Mat XXV“ je veršem Mc 15,17.

[5] Jednalo se o verše: Mt 3,4; 5,13; 5,17; 5,26; 5,32; 5,44; 7,15; 7,16; 8,20; 10,8; 10,9; 11,11; 12,37; 16,4; 16,24; 18,15; 18,17; 19,6; 19,27; 19,28; 23,4; 23,8 - 9; 23,11 - 12; 23,27; 24,21

Srovnávaný vzorek je poměrně specifický, přesto se v rámci komparace objevilo několik náznaků, že český překladatel mohl vycházet z latinské předlohy blízké skupině vídeňských rkp. Q a W[6]. (Překlad ve shodě se zněním těchto rukopisů se objevuje i tehdy, když se tyto památky odklánějí nejen od zbytku známých latinských verzí, ale odchylují se i od vulgárního znění.[7]) Rukopisné záznamy Q a W jsou ostatně dochovány v rukopisných kodexech, které vedle obou textů obsahují mnoho dalších přímých odkazů k českému prostředí. Vzhledem k nevelké šíři zkoumaného vzorku se však zatím jedná pouze o první indicie, které bude nutné ještě dále zpřesnit a verifikovat.

Samostatnému porovnání byly podrobeny i obě biblické parafráze. Český překladatel se při jejich převodu prokazatelně opíral o znění předlohy, bližší inspiraci domácími biblickými památkami, která by vedla k větší nápodobě biblického znění, jsme nezaznamenali.

2.3. Vztah mezi dochovanými českými verzemi Tabulí, zněním Göttingenského a Jenského rukopisu

Porovnání obou dochovaných českých verzí *Tabulí* byl zařazen zejména z toho důvodu, aby odhalil případné větší odchylky mezi oběma památkami. Ty by případně mohly poukázat na odchylný vliv domácí biblické tradice na oba texty.

2.3.1. Průzkum

Provedené srovnání větší odchylky ve znění biblických citací nepotvrdilo. Oba rukopisy se odlišovaly převážně na rovině hláskoslovné, patrně v souvislosti s různým stářím obou zápisů[8](sr.: GR (/pravidelněji/: *ot, kto, sme, tehdá* X JK /pravidelněji/: *kdo, od, jsme, tehdy*). Odchylky na rovině lexikální byly oproti tomu velmi ojedinělé (sr.Mt 8,20: GR: *skloniti* JK: *pokloniti*; Mt 7,15: GR: *ostřiehati* JK: *vystřiehati*). Pouze verš Mt 16,24 vykazoval výraznější rozdíl[9]. Jenský kodex v něm zachytil širší znění (mj. ve shodě s latinským rukopisem B). Spíše než o důsledek rozdílného latinského originálu se zde však pravděpodobně jedná o ojedinělý vliv biblického znění (rozšířená verze je doslovným zněním Klementiny).

---

6 Více o nich viz Kaminsky a kol. (1965).

7 Sr. např. Verš Mt 16,4: Latinské znění: *Generacio mala et adultera*,var. *mala*] *prava* Q, W. České znění Gr, Jk: *Pokoleniene pravé* X bibl. tradice: *Pokolenie zlé*

8 Zápis Gr vznikl v polovině 60. let 15. století, mladší JK je datován do období od poloviny 90. let 15. století do konce 1. čtvrti 16. století.

9 Tabulae: Si quis vult post mevenire, tollatcrucemsuam et sequaturme.; *var.* tollat] abnegetsemetipsum, tollat *B*
GR: Ač kto chce přijíti po mně, vezmi svuoj kříž a následuj mne.
JK: Ač kto chce přijíti po mně, vezmi svuoj kříž a ***zapři sám sebe*** a následuj mne.

2.4. Porovnání biblických veršů GR s biblickou tradicí

Po sérii předchozích dílčích zjištění bylo možné přistoupit k hlavní části průzkumu, k porovnání biblických úryvků z Matoušova evangelia s českou biblickou tradicí. Vzhledem k menšímu rozsahu zkoumaného vzorku bylo možné zvolit poměrně podrobnou metodu průzkumu a zanalyzovat veškeré shody a rozdíly na lexikální úrovni mezi jednotlivými srovnávanými rukopisy. Informace o míře shody mezi památkami byla zaznamenávána do wordovské tabulky, z níž pak bylo možné sestavit graf určující míru shody s ostatními rukopisy pro každou památku zvlášť. Vzhledem ke komplikovanosti domácího vývoje bylo nutné pracovat s větším počtem biblických památek. Konkrétně byly sledovány tyto památky[10]:

I. biblická redakce: BiblDr (2. pol. 14. stol.), BiblOl (1417);
II. biblická redakce: BiblBosk (30. léta 15), BiblTetNZ (pol. 15. stol.), BiblMlyn (pol. 15. stol.), BiblMuzNZ (1422), BiblKoř (1425), BiblKlemNZ (1426), BiblLit (1429), BiblDuch (1433), BiblWolf (30. léta 15. stol.), BiblBočk (1. pol. 15. stol.), BiblKunšt (pol. 15. stol.), BiblMosk (pol. 15. stol.), BiblMil (pol. 15. stol.), BiblMik (1. pol. 15. stol.), BiblMikNZ (1466), BiblTěšNZ (1418);
III. biblická redakce: BiblPad (30. léta 15. stol.);
IV. biblická redakce: BiblPraž (1488).

Vzhledem k velkému počtu dat, které takovýto graf při 21 srovnávaných rukopisech obsahoval, jsme se pro konečné zobrazení výsledků rozhodli pracovat pouze s užší skupinou děl. Zdůvodnění výběru památek do této skupiny osvětlí následující oddíl 4.1, věnovaný popisu situace mezi staročeskými biblickými překlady.

2.4.1. Staročeské biblické redakce 14. a 15. stol.

Ve staročeském období rozeznáváme čtyři úplné biblické překlady či redakce[11]. Zatímco první[12], třetí[13] a čtvrtá[14]redakce jsou poměrně jednotné a biblické památky hlásící se k nim jsou si textově velmi blízké, do skupiny rukopisů druhé biblické redakce spadá velký počet památek, jejichž texty se jazykově odlišují výrazněji. Tato redakce se zároveň dělí do dvou skupin, na skupi-

[10] Přehled památek a jejich zkratek viz Literatura.

[11] Charakteru a počtu staročeských biblických překladů byla v českých dějinách již věnována poměrně značná pozornost (z přehledových prací zmiňme zvl. práci V. Kyas, 1997). Proto se zde omezíme pouze na stručný popis s ohledem na předmět tohoto článku.

[12] 60. léta 14. stol., starší a mladší skupin; hlavním reprezentantem starší skupiny je Bible drážďanská, reprezentantem mladaší je Bible olomoucká.

[13] Nejstarší úplný rukopis byl sepsán ve 30. létech 15. stol., reprezentantem je Bible padeřovská.

[14] 80. léta 15. stol., reprezentantem je Bible pražská.

nu starší a mladší, a příslušnost jednotlivých památek k jedné či druhé skupině se může v některých částech Bible i lišit. Výběr reprezentantů této redakce pro užší průzkum je proto obtížnější a nutně musí být podložen podrobnějším průzkumem celé skupiny.

2.4.1.1. Průzkum

Díky zvolené metodě průzkumu bylo možné tento průzkum uskutečnit a určit v rámci sledovaného vzorku vztahy mezi druhoredakčními památkami podrobněji. Výsledky tohoto porovnání znázorňují následující dva grafy. První z nich zachycuje míru shody Bible litoměřické, typického zástupce starší skupiny, s ostatními sledovanými památkami. Druhý graf přináší obdobná data pro Bibli kunštátskou, představitelku mladší verze. První z grafů se tak soustřeďuje na vztahy mezi památkami starší skupiny, druhý akcentuje vztahy mezi památkami skupiny mladší.

2.4.1.1.1. Druhá biblická redakce – starší skupina

Do přehledu zaměřeného na starší skupinu druhoredakčních památek jsme vedle všech biblí druhé redakce zařadili pro srovnání i zástupce následující redakce třetí (Bible padeřovská). Údaje v procentech udávají míru shody znění Bible litoměřické s ostatními sledovanými rukopisy. Jak již bylo předesláno, sledovali jsme pouze shody/rozdíly na rovině lexikální.

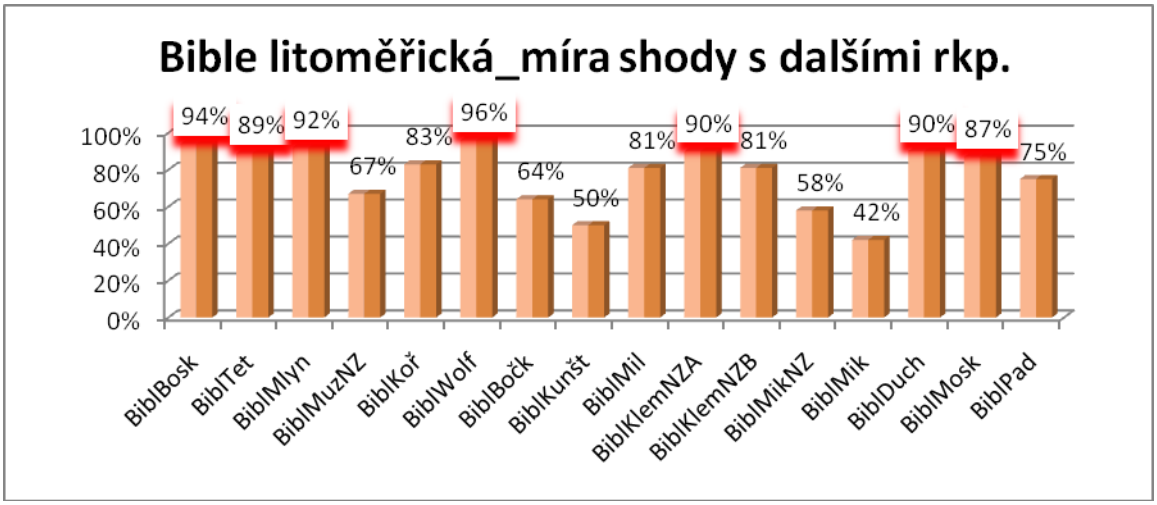

Z předloženého grafu je patrné, že míra shody mezi několika rukopisy starší redakce (BiblLit, BiblBosk, BiblTet, BiblMlyn, KlemNZA, BiblDuch, BiblMosk, BiblWolf; v grafu zvýrazněny červeně) je ve sledovaném vzorku velmi vysoká a mezi památkami této skupiny se na rovině lexikální objevuje velmi nízký počet odchylek. O něco osobitější verzi, stále však nepo-

chybně vycházející ze stejného překladu, pak vykazují dvě další památky (BiblKoř, BiblMil[15]; v grafu zvýrazněny modře). Vzhledem k celkové míře shod mezi památkami tedy za tuto skupinu postačí zvolit pro konečné porovnání jediného zástupce, kterým bude Bible litoměřická.

2.4.1.1.2. Druhá biblická redakce – mladší skupina

Také v případě mladší skupiny ponecháváme pro dokumentaci údaje o zbylých zkoumaných rukopisech druhé redakce a přidáváme zástupce redakce třetí, Bibli padeřovskou. Údaje v procentech v tomto případě udávají míru shody Bible kunštátské s ostatními sledovanými rukopisy. Také v tomto případě jsou zaznamenávány pouze shody/rozdíly na rovině lexikální.

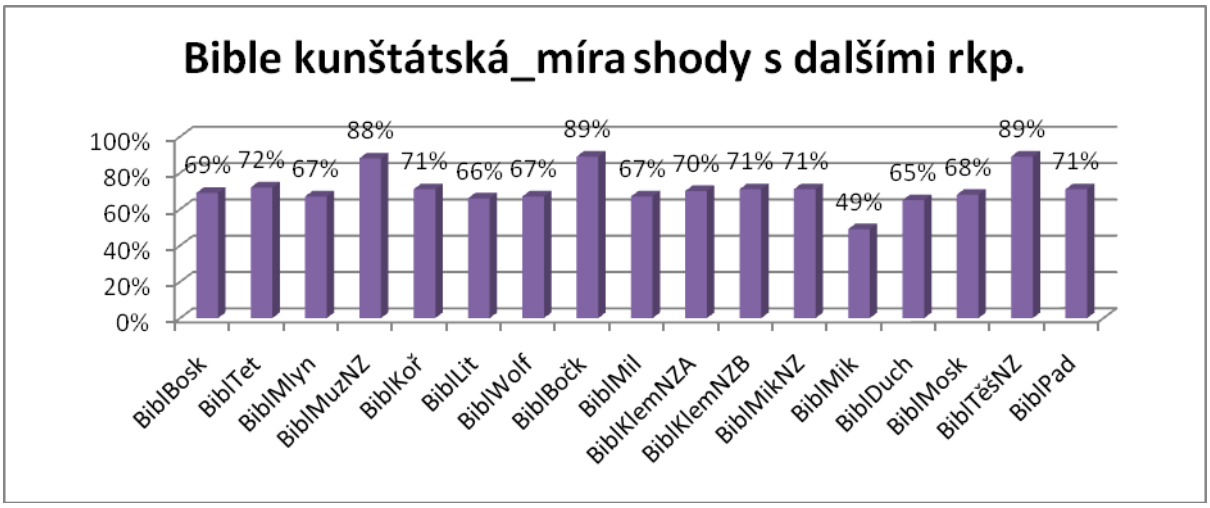

V rámci mladší skupiny (BiblKunšt, BiblBočk, BiblTěšNZ; v grafu zvýrazněny červeně) se setkáváme také s poměrně vysokou mírou shody mezi jednotlivými památkami. Zároveň se však nepotvrdila dosavadní představa, že mladší verze druhé redakce byla výrazně ovlivněna redakcí třetí, reprezentovanou v našem přehledu Biblí padeřovskou. I míra shody v rámci mladší skupiny se tedy jeví jako dostatečně velká, aby mohl být i za tuto skupinu zvolen pro konečné srovnání jediný zástupce, v tomto případě Bible kunštátská.

2.4.1.1.3. Hraniční památka druhé redakce, Bible mikulovská

Obě provedená srovnání zahrnovala dosud blíže nezařazenou Bibli mikulovskou. Tato památka, dosud sice počítána k památkám druhé redakce, vykazuje nebývalý počet samostatných čtení, jak oproti skupině mladší, tak i oproti skupině starší (na její originalitu jsme ostatně naráželi již v našich předchozích studiích), a svou samostatnost si zachovává i v porovnání

[15] Nejedná se však o památky geneticky příbuzné, každá se od zbylých památek odlišuje na jiných místech.

s ostatními staročeskými redakcemi. Zasloužila by si proto nepochybně podrobnější průzkum. Pro dokumentování této skutečnosti zařazujeme graf zachycující míru shody této památky s dalšími rukopisy té doby a jako neopominutelného doplňujícího člena ji zařazujeme do souboru srovnávaných děl.

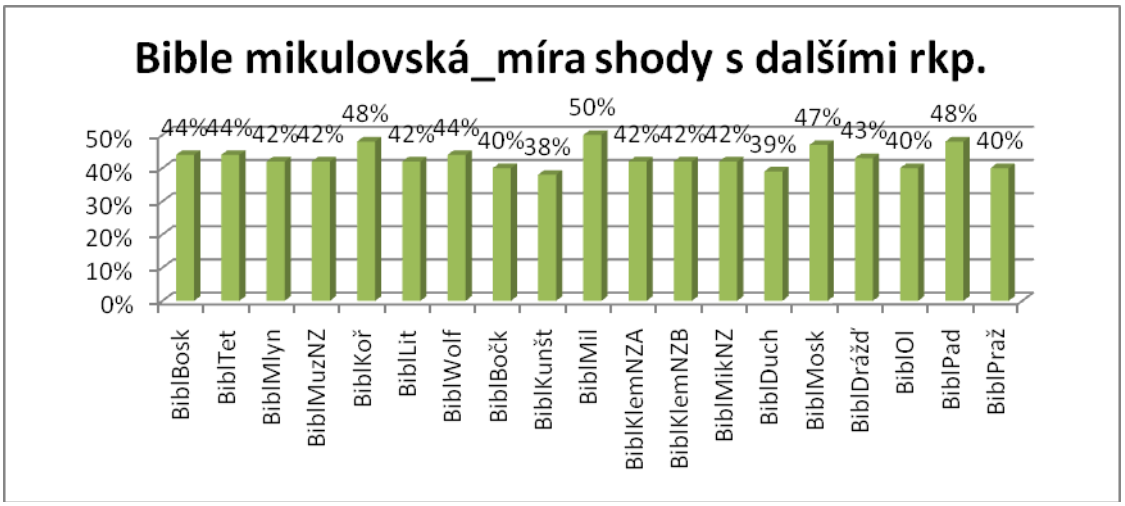

2.4.2. Srovnání znění *Göttingenského rukopisu* s vybranými biblickými památkami:

Na základě předchozích údajů byly do závěrečné skupiny památek určených k porovnání s oběma rukopisy *Tabulí* vytipovány tyto památky:

I. redakce: Bible drážďanská;

II. redakce: Bible litoměřická, Bible kunštátská, Bible mikulovská;

III. redakce: Bible padeřovská;

IV. redakce: Bible pražská.

Data získaná z jejich srovnání zachycuje následující graf. Jako výchozí rukopis pro srovnání bylo vybráno znění *Göttingenského rukopisu*. Jako v předchozích případech udávají procenta míru shody GR se zněním srovnávaných památek, a to na lexikální úrovni. Vedle skupiny vytipovaných památek je do srovnání zařazeno též znění *Tabulí* zachycené *Jenským kodexem* (JK).

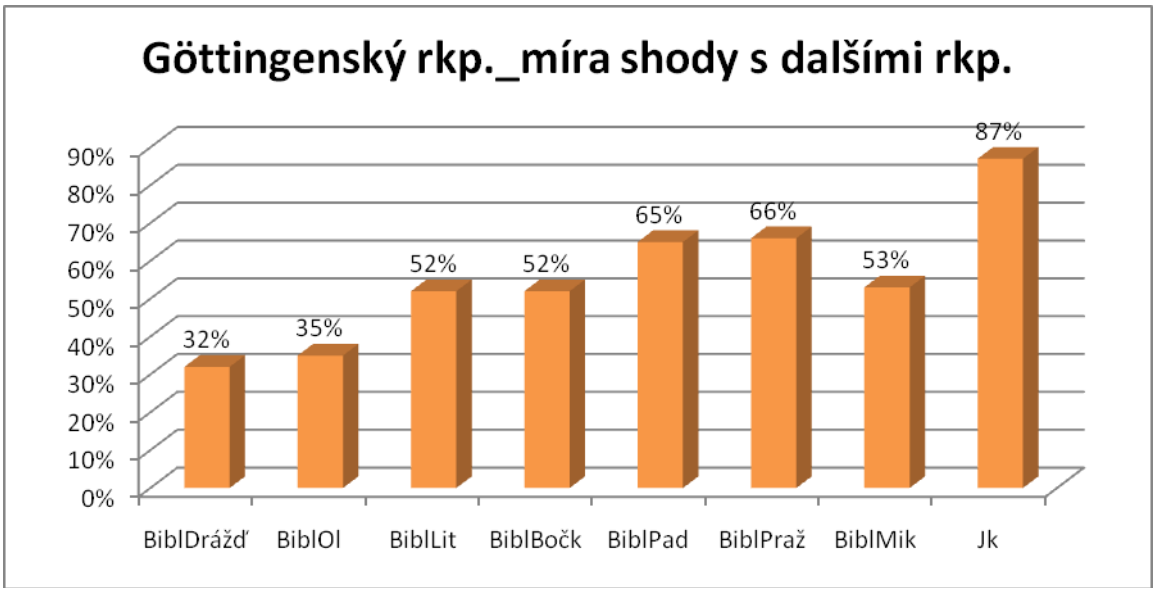

Závěrečný přehled v podstatě potvrdil již předchozí dílčí zjištění, že český překladatel *Tabulí* vycházel především ze znění předlohy a domácí biblickou tradicí se nechal ovlivnit jen částečně. Obě české verze přitom dosahovaly poměrně velké míry shody svědčící o společné předloze, obě však prošly na českém území samostatnými úpravami. Z českých překladů obě památky dosáhly nejvyšší míry shody s třetí a čtvrtou redakcí, což by mohlo napovídat, že česká předloha byla sepsána spíše až kolem poloviny 15. stol.

Přehled pramenů a literatury

BOČKOVA BIBLE. (1. pol. 15. stol.) /BiblBoč/ Brno, SA G 10 č.121/I,II.

BOSKOVICKÁ BIBLE. (1415–20) /BiblBosk/, Olomouc, SVK III 3.

DRÁŽĎANSKÁ BIBLE. (2. pol. 14. stol.) /BiblDrážd/ rkp. nedochován, pův. Drážďany, Královská knihovna, O 85.

DUCHKOVA BIBLE. (1433) /BiblDuch/ Kroměříž, SA 7728/15923.

JENSKÝ KODEX. *Faksimile*. Praha: Gallery 2009.

KLEMENTINSKÝ NOVÝ ZÁKON. (glosovaný) (1426) /BiblKlemNZA – hl. zápis; BiblKlemNZB – oprava korektora/. Praha UK XVII E 13.

KUNŠTÁTSKÁ BIBLE. (pol. 15. stol.) /BiblKunšt/ Kutná Hora, Martin z Tišnova 1489.

LITOMĚŘICKÁ BIBLE. (1429) /BiblLit/ rkp. tč. nezvěstný, dříve Litoměřice, bisk. knih. B I F/2.

MIKULOVSKÁ BIBLE. (3. čtvrtina 15. stol.) /BiblMik/ Brno, UK Mk 1.

MIKULOVSKÝ SBORNÍK. (1466) /BiblMikNZ/Praha, UK XVII G 55.

MILÁNSKÁ BIBLE. (pol. 15. stol.) /BiblMil/ Milán, Biblioteca di BreraAE XIII 35.

MLYNÁŘČINA BIBLE. (pol. 15. stol.) /BiblMlyn/ Praha, UK XVII A 10.

MOSKEVSKÁ BIBLE. (pol. 15. stol.) /BiblMosk/ Moskva, st. hist. muz., sb. chludova130d

MUZEJNÍ NOVÝ ZÁKON. (1422), /BiblMuzNZ/ Praha, Muz I H 28.

NOVÝ ZÁKON KOŘEČKŮV. (1425), /BiblKoř/ Praha, UK XVII D 30.

NOVÝ ZÁKON TETOVSKÝ. (pol. 15. stol.) /BiblTetNZ/Brno, MZKMn 26.

OLOMOUCKÁ BIBLE. (1417) /BiblOl/ Olomouc, SVKIII1/I, II.

PADEŘOVSKÁ BIBLE. (1432–5) /BiblPad/ Vídeň, NK 1175.

PRAŽSKÁ BIBLE. (1488) /BiblPraž/ st.tisk Knihopis 2.

TĚŠÍNSKÝ NOVÝ ZÁKON. (1418) /BiblTěšNZ/ Těšín, Książnica Cieszyńska, Bibliotek aLeopolda Jana SzersznikaDDIV8

WOLFENBÜTTELSKÁ BIBLE. (30. léta 15. stol.) /BiblWolf/ Wolffenbüttel, knihovna knížete A. Extravag. 25.12

Literatura

HOMOLKOVÁ, Milada: Staročeský překlad Tabulí Mikuláše z Drážďan. In: Sb. z konference Čeština v pohledu synchronním a diachronním (Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český) 2012 [v tisku].

KAMINSKY, Howard a kol.: Master Nicholas of Dresden, The Old Color and the New. Philadelphia: Transactionsofthe American Philosophical Society, New Series 55 1965. 93 s.

KYAS, Václav: Česká bible v dějinách národního písemnictví. Praha: Vyšehrad 1997. 319 s.

WORDSWORTH, Iohannes – WHITE, Henricus – kol.: Novumtestamentum Domini nostri Iesu Christi latine Oxonii: Clarendoniano 1889 – 1898.

Porovnanie najfrekventovanejších internacionalizmov v češtine a slovenčine

(na základe frekvenčných zoznamov subkorpusov ČNK a SNK)

Magdalena Kroupová
Katedra jihoslovanských a balkanistických studií, Filozofická fakulta UK, Praha

1. V tomto príspevku sa venujem medzijazykovému porovnaniu internacionalizmov v češtine a slovenčine. Základom pre výber materiálu boli frekvenčné zoznamy korpusov ČNK (Český národný korpus) verzie syn (verzia 2, 2010) a SNK (Slovenský národný korpus) verzie prim-5.0.[1] V oboch korpusoch som pracovala s frekvenčnými zoznamami troch subkorpusov rozdelených podľa žánrov, ktoré spracúvajú – umeleckej literatúry, odbornej literatúry a publicistiky. Tieto frekvenčné zoznamy boli limitované rozsahom na 1000 najfrekventovanejších lexém. Z týchto zoznamov[2] som vybrala jednotlivé internacionalizmy, ktoré som ďalej v medzijazykovej konfrontácii porovnávala z hľadiska ich obsahu a formy. Okrem toho som venovala pozornosť aj ich lexikálnej paradigmatike so zameraním na vzťahy homonymie, polysémie a synonymie v českom a slovenskom lexikálnom systéme.[3]

---

[1] Korpusy prim-5.0 a syn (spojenie korpusov SYN, verzia 2 z 20. 12. 2010) som vybrala, lebo obsahujú texty širšieho obdobia (databáza syn od r. 1989, databáza prim-5.0 od r. 1955) a sú to veľké korpusy (syn obsahuje 1 300 mil. tokenov, prim-5.0 719 mil. tokenov). V oboch národných korpusoch prevažuje publicistika. Publicistika sa ako žáner vyznačuje vyšším podielom internacionalizmov než iné žánre, zreteľné je to najmä pri porovnaní s umeleckou literatúrou (porov. nižšie). Preto som sa rozhodla vychádzať z frekvenčných zoznamov jednotlivých subkorpusov a získať tak možnosť porovnať aj výskyty jednotlivých internacionalizmov v špecifických materiálových bázach.

[2] Všetky frekvenčné zoznamy jazykových korpusov obsahujú aj určitý počet cudzích lexém, najmä anglických, ale tiež názvy klubov, politických strán atď., a tiež vlastné mená. Z týchto lexém som do porovnávanej lexiky zahrnula iba etnonymá a toponymá. Jediné spracované vlastné meno je Ježiš Kristus, pretože nemusí byť použité iba ako meno biblickej postavy, ale aj ako zvolanie vyjadrujúce hnutie mysle.

[3] Porovnávaný materiál analýzy vychádza z uvedených frekvenčných zoznamov a je spracovaný v opore o slovníkové údaje Krátkeho slovníka slovenského jazyka (ďalej KSSJ), Slovníka súčasnej spisovnej slovenčiny (SSSJ), Slovníka spisovnej češtiny (SSČ), Slovníka spisovného jazyka českého (SSJČ), Nového akademického slovníka cizích slov (NSCS) a Veľkého slovníka cudzích slov (VSCS). Slovníky ale neposkytujú stopercentnú oporu na vymedzenie všetkých významov pre daný jazyk a pre medzijazykové porovnávanie môžu byť problematické aj odlišné roky vydania slovníkov, lexikografické východisko ap. Opatrne som pristupovala najmä k štylistickému hodnoteniu jednotlivých lexém.

2. Na lexikálno-sémantickej rovine predstavujú internacionalizmy lexémy, ktoré majú zreteľné paralely vo viacerých jazykoch[4]. Paralelnosť internacionalizmov v jednotlivých jazykoch je založená na ich formálnej zhode či blízkosti a obsahovej ekvivalencii (Buzássyová, 2010, s. 115), pričom ich formálna zhoda alebo blízkosť (v písanej alebo hovorenej podobe) by mala byť priezračná aj pre osoby, ktoré daný jazyk neovládajú. Z obsahovej stránky je pre ich ekvivalentnosť podstatná významová zhoda, štylistická blízkosť aj blízka komunikačná a funkčná platnosť (Buzássyová – Waszakowa, 2003, s. 50). Z hľadiska pôvodu najpočetnejšiu skupinu internacionalizmov predstavujú lexémy pochádzajúce z latinčiny a gréčtiny, alebo utvorené od latinských a gréckych základov. Ďalším zdrojom internacionalizmov sú jednotlivé národné jazyky, ide napr. o anglicizmy, grécizmy, germanizmy, talianizmy, arabizmy a i., ale tiež aj slovanské jazykové prvky.[5]

Internacionalizmy sú obecne ponímané ako vyjadrovacie prostriedky, ktoré majú charakter cudzích alebo prevzatých slov. V tomto príspevku sú internacionalizmy chápané širšie, okrem cudzích a prevzatých slov (s príznakom cudzosti), sú to aj lexémy úplne zdomácnené a lexémy pochádzajúce z domácich (českých a slovenských) zdrojov.[6]

2.1. Internacionalizmy majú v každom jazyku špecifický charakter a realizáciu, z čoho vyplýva, že sa v jednotlivých jazykoch môžu do istej miery líšiť, tieto diferencie sa dotýkajú najmä ich formálnej a obsahovej stránky, no špecifické črty má tiež fungovanie a využitie internacionalizmov v jednotlivých jazykoch (Horecký – Bosák – Buzássyová, 1989, s. 273).

2.1.2. Formálna vzdialenosť týchto lexém súvisí zo systémovými vlastnosťami jednotlivých jazykov, s historickými zmenami, ktoré ovplyvnili ich hláskový systém, adaptačnými procesmi pri ich preberaní aj s odlišnými cestami prevzatí ap., ktoré spôsobili formálne vzďaľovanie internacionalizmov v jednotlivých jazykoch. Formálne rozdiely sa môžu prejaviť v hovorenej alebo písanej podobe. Častým prípadom je, že identická grafická podoba má v jednotlivých jazykoch odlišnú zvukovú realizáciu (čím sa korešpondencia lexém môže stať aj nepriezračná), porov. napr. české (ďalej Č) a anglické *finance* s angl. výslovnosťou [fainæns] alebo slovenské (ďalej S) a anglické *august* s angl. výslovnosťou [o:gəst].

---

[4] Najčastejšie sa uvádza ich výskyt najmenej v dvoch alebo troch geneticky nepríbuzných jazykoch, príp. neblízko príbuzných jazykoch.

[5] Lexikálny fond internacionalizmov ukazuje, že prevláda import internacionalizmov do slovanských jazykov než rozširovanie vlastných slovanských prvkov do ďalších jazykov (Mistrík 1973, s. 40).

[6] Keďže ako materiálová báza boli použité frekvenčné zoznamy korpusov a subkorpusov, vzala som do úvahy aj lexémy, ktoré nemusia byť tradične ako internacionalizmy chápané a prijímané. Také internacionalizmy predstavujú napr. etnonymá a ich deriváty (napr. *Čech, Rom* / *Róm, Slovák,* ap.), toponymá a ich deriváty (napr. choronymá: *Evropa* / *Európa*, *Rusko,* ojkonymá: *Bratislava, Praha* a i.), a s nimi spojené abreviácie (napr. *sk, USA*), ale aj lexémy úplne zdomácnené ako napr. *cukr* / *cukor, škola* alebo domáce *moře* / *more*.

Otázka formálnej diferencovanosti je dôležitá najmä pri takto širokom chápaní internacionalizmov, s akým pracujem v tejto analýze. Pre identifikáciu internacionalizmov v jednotlivých jazykoch je dôležitá identickosť alebo podobnosť aspoň niektorých spoluhlások (Maćkiewicz, 1984, s. 178). Problémy pri identifikácii môžu predstavovať formálne vzdialenejšie internacionalizmy, ako to vidno pri porovnaní Č/S *škola* so španielskym escuela, anglickým school; Č *cukr*, S *cukor* s anglickým sugar, španielskym azúkar, tureckým şeker; Č/S *kapitola* s anglickým chapter, španielskym capítulo; Č *kuchyně* a S *kuchyňa* s anglickým kitchen, španielskym cocina alebo Č *římský* a S *rímsky* s anglickým roman, španielskym romano, tureckým romalı, romen ap. Tieto lexémy už vlastne strácajú jednu z dôležitých čŕt – formálnu kongruenciu.

2.1.3. Čiastočná ekvivalencia internacionalizmov môže byť spôsobená aj diferenciami v obsahovej rovine. Najzreteľnejšie sa prejavuje pri polysémických lexémach, ale súvisí aj so štylistickým hodnotením lexém v jednotlivých jazykoch. Takéto jednotky, ktoré sú formálne zhodné alebo podobné, sa skladajú z jednej alebo viacerých internacionálnych a neinternacionálnych lexií, predstavujú tak iba čiastočne prekladové ekvivalenty (Maćkiewicz, 1992, Markowski – Worbs, 2003). Často sú tieto rozdiely dané zmenou sémantickej stránky lexémy, rozširovaním alebo zužovaním obsahovej štruktúry, zánikom významov alebo vznikom nových, ktoré nemajú paralely v iných jazykoch.[7] Čiastočným internacionalizmom je napr. česká lexéma *metr*. V češtine a slovenčine sú lexémy *metr* / *meter* „dĺžková, objemová, plošná miera" internacionalizmami. V češtine sa lexéma *metr* používa aj na pomenovanie človeka, je to „človek znalý veci, majster" a „ostrý, energický človek" (lexikograficky zachytené ako obecnočeské a expresívne; SSJČ), tieto významy nemajú paralely v ďalších jazykoch a nevyskytujú sa ani v slovenčine.

2.2. Formálne alebo obsahové diferencie v jednotlivých jazykoch môžu vyústiť až do javu, ktorý J. Maćkiewicz (1984) označuje ako pseudointernacionalizmus. Pseudointernacionalizmy sú sémantické ekvivalenty – medzinárodné synonymá, ktorých forma nezachováva dostatočnú formálnu blízkosť, alebo formálne identické alebo blízke lexémy, ktorých významy sú natoľko diferencované, že ich nie je možné považovať za prekladové ekvivalenty – ide o medzijazykové homonymá alebo paronymá (Maćkiewicz, 1984, s. 182). Z hľadiska internacionalizácie vznikajú pseudointernacionalizmy (medzijazykové homonymá a paronymá) napr. v prípadoch, keď internacionalizmy vstupujú do paradigmatických vzťahov s inými jed-

[7] Pri frekvenčných štatistikách sú problematické homonymné a polysémické lexémy, lebo na základe frekvenčných údajov nie je možné zistiť frekvenciu konkrétneho významu, teda či je takto v jazyku frekventovaný práve internacionalizmus (internacionálna lexia). Korpusové nástroje ponúkajú možnosť zistiť pravdepodobnú frekvenciu homoným v prípade, že ide o iný slovný druh, pre potreby tejto analýzy bola takýmto spôsobom zisťovaná frekvencia českého substantíva *stát*.

notkami lexikálneho systému. Pričom medzi češtinou a slovenčinou sa pri nich ukazujú zhody, ale aj rozdiely. Tak je to napr. pri internacionalizme *šance / šanca* „príležitosť“, ktorý je homonymný s historizmom *šance / šance*, *šiance* „val, opevnenie“. Podobná situácia je pri homonymách *banka* „peňažný ústav“ (internacionalizmus) a *banka* „nádoba“ v slovenčine (v češtine sú tieto lexémy čiastočne formálne diferencované, *banka – baňka*). Rozdiely v obsahu sa môžu prejavovať aj v slovnodruhovej diferenciácii, napr. v češtine pri substantíve *stát* a slovese *stát* je internacionalizmom iba substantívum (v slovenčine ide o paronymá *štát – stáť*).

2.3. Pre češtinu a slovenčinu je dôležitá aj koexistencia internacionálnych a domácich (aj iných) jednotiek lexikálneho systému, okrem polysémie a homonymie, ktoré pôsobia skôr proti unifikačným procesom internacionalizácie, je to synonymia (Buzássyová, 1989). Internacionalizmy ako synonymické varianty dopĺňajú synonymické rady, napr. *unie / únia – federace / federácia – svaz / zväz* a podieľajú sa na vytváraní synonymických dvojíc, napr. *stát / štát – země / krajina*. Výsledkom ich koexistencie môžu byť štylisticky rovnocenné, úplne zameniteľné synonymá alebo synonymá do určitej miery sémanticky a štylisticky diferencované, ktoré sa môžu líšiť aj frekvenciou.

Pri porovnaní češtiny a slovenčiny sa vo využití domácich a internacionálnych synonymných prostriedkov ukazujú symetrie aj asymetrie (Buzássyová, 1989). Pri porovnávaní využitia týchto jazykových prostriedkov sú medzi češtinou a slovenčinou badateľné vzťahy symetrie vo využití synoným: internacionalizmus – domáca lexéma, napr. synonymické dvojice: *dátum / dátum – vročení / vročenie*; *klient – zákazník*; *kvalita – jakost / akosť*; *procento / percento – setina / stotina*; *produkt – výrobek / výrobok* alebo synonymické rady, napr. *trenér / tréner – cvičitel / cvičiteľ – kouč*; *šéf – nadřízený / nadriadený – vedoucí / vedúci – bos(s)*; internacionalizmus – internacionalizmus (alebo prevzatá lexéma), napr. synonymické dvojice: *kontrola – revize / revízia*; *klub – liga* (vo význame „spoločnosť“), *model – typ*; *pacient – klient* (vo vzťahu k lekárovi) alebo synonymické rady, napr. *plán – program – projekt*; *systém – struktura / štruktúra – organizace / organizácia*. Symetrický vzťah medzi češtinou a slovenčinou sa objavuje aj pri lexémach, ktoré nemajú jednoslovný domáci náprotivok, napr. *aktivita – intenzivní, zvýšená činnost / intenzívna, zvýšená činnosť; banka – peněžní ústav / peňažný ústav*, alebo kde domáce náprotivky sú synonymné iba s jedným z významov polysémického internacionalizmu, napr. *informace / informácia – zpráva / správa, údaj, poznatek / poznatok* alebo *pár – dvojice / dvojica*, *několik / niekoľko*.

Okrem symetrických vzťahov sa pri synonymii medzi češtinou a slovenčinou objavuje aj rad asymetrií. Asymetrie sa objavujú napr. vo využití synonymných prostriedkov, sú to najmä situácie, keď jeden z jazykov používa internacionálne a domáce synonymum a druhý jazyk používa iba internacionalizmus. Koexistencia internacionálneho a domáceho synonymá je

napr. v češtine pri lexémach *gól – branka*,[8] *máj – květen*, kde slovenčina má iba internacionálne *gól* a *máj*, v slovenčine napr. pri synonymických dvojiciach *existovať – jestvovať*[9] a *akcia – podujatie*, ktorých prekladovými ekvivalentmi sú v češtine iba internacionalizmy *existovat* a *akce*.

Pri slovníkovom porovnaní synoným *rola / role – úloha* sa môže zdať, že v češtine a slovenčine ide o prípad symetrického vzťahu, keďže obe lexémy patria do lexikálnej zásoby oboch jazykov, kde sú synonymami vo významoch „herecká úloha" a „funkcia, postavenie" (aj „zvitok"). Diferencia, resp. asymetrický vzťah je zrejmý z porovnania ich distribúcie v oboch jazykoch. Údaje z frekvenčných zoznamov ukazujú, že kým v češtine je frekventovanejší internacionalizmus, slovenčina uprednostňuje domáci náprotivok (pozri v tabuľke dole).

Tabuľka č. 1: *role / rola - úloha*

	publicistika		odborná literatúra		umelecká literatúra	
	lexéma	frekvencia	lexéma	frekvencia	lexéma	frekvencia
Č	role	299 595	role	24 804	role	9 847
	úloha	38 722	úloha	11 568	úloha	2 780
S	úloha	126 212	úloha	37 303	úloha	13 273
	rola	15 354	rola	3 116	rola	1 874

Lexéma *role* sa umiestnila medzi prvými 1000 lexémami vo všetkých troch frekvenčných zoznamoch v češtine, *úloha* iba vo frekvenčnom zozname odbornej literatúry. V slovenských frekvenčných zoznamoch sa medzi tisícom najfrekventovanejších lexém *rola* nevyskytuje.

3. Porovnávaný materiál predstavuje 316 internacionalizmov, ide vo väčšine prípadov o lexémy, ktoré tvoria súčasť lexikálnej zásoby oboch jazykov. Oba porovnávané jazyky vykazujú podľa jednotlivých žánrových frekvenčných zoznamov vo výskyte internacionalizmov diferencie. Najmenej internacionalizmov je v zozname umeleckej literatúry, v českom 40,

[8] Synonymá *gól* a *branka* sú v češtine aj podobne frekvenčne zaťažené, vo frekvenčnom zozname publicistiky má *gól* rang 329, polysémická lexéma *branka* 286.

[9] Sloveso *jestvovať* nie je zachytené medzi tisícom najfrekventovanejších lexém ani v jednom zo slovenských frekv. zoznamov, čo ukazuje na odlišnú distribúciu týchto lexém, keďže *existovať* sa vyskytuje medzi 1000 najfrekventovanejšími lexémami vo všetkých frekv. zoznamoch.

v slovenskom 35 lexém. Najvyšší počet internacionalizmov je v zozname publicistiky, v českom je to 164 lexém, v slovenskom 196. V zoznamoch odbornej literatúry je počet internacionalizmov nižší ako v publicistike, ale vyšší ako vo frekv. zozname umeleckej literatúry – v českom zozname je to 133 lexém, v slovenskom 144. Pri porovnaní týchto údajov sa ukazuje, že v slovenských frekv. zoznamoch je výskyt internacionalizmov vyšší ako v českých. Jediný frekv. zoznam, v ktorom je vyšší podiel internacionalizmov v češtine oproti slovenčine, patrí subkorpusu umeleckej literatúry.

Aj pri zrátaní internacionalizmov zo všetkých zoznamov sa ukazuje, že v českých korpusoch sú internacionalizmy menej frekventované ako v slovenských. V českých zoznamoch je internacionálnych 235 lexém, slovenské zoznamy obsahujú 264 internacionalizmov.

Tabuľka č. 2: počet internacionalizmov v zoznamoch 1000 najfrekventovanejších lexém

	spolu	publicistika	odborná literatúra	umelecká literatúra
Č	235	164	133	40
S	264	196	144	35

Prvé internacionalizmy sa v porovnávaných zoznamoch objavujú už medzi 100 najfrekventovanejšími lexémami, a to v frekvenčných zoznamoch publicistiky a odbornej literatúry. V českom zozname sú to v publicistike lexémy: *český* – 29 (rang), *koruna* – 56, *Praha* – 65, *milión* – 85, *firma* – 92 a *škola* – 95, v slovenskom: *slovenský* – 47, *Slovensko* – 56, *Bratislava* – 90, *sk* – 96 a *problém* – 97. Vo frekv. zoznamoch odbornej literatúry je početne internacionalizmov menej než v publicistike, v českom sú to dve lexémy: *systém* – 60 a *český* – 67, v slovenskom 4 lexémy: *slovenský* – 56, *Slovensko* – 87, *systém* – 89 a *problém* – 98. V poslednom zozname sú internacionalizmy menej frekventované, v umeleckej literatúre sa prvé internacionalizmy vyskytujú až s rangom nad 200, v češtine je to lexéma *pár* – 213, v slovenčine *auto* – 247.

3.1. Pri porovnaní jednotlivých frekvenčných zoznamov sa ukazuje, že pre jednotlivé štýly je typickejšia iná lexika. Už pri kvantitatívnom porovnaní výskytov internacionalizmov v jednotlivých subkorpusoch je zrejmé, že najvyšší podiel internacionalizmov je v publicistike, najnižšie zastúpenie majú v umeleckej literatúre. V jednotlivých zoznamoch sa líšia aj zachytené internacionalizmy, napr. názvy mesiacov sa objavujú len vo frekv. zoznamoch publicistiky. Ďalej sú to napr. športové termíny ako *gól, sport / šport, FC, fotbal / futbal, finále* atď., lexika finančníctva a administratívy, napr. *finance / financie, investovat / investovať, kampaň, ministerstvo* ap. Zoznamy odbornej literatúry sa vyznačujú špeciálnou a odbornou lexikou, tiež sa tu vo väčšej miere ob-

javujú skratky (napr. mier: *km, mm* ap.). Pre zoznamy umeleckej literatúry sú zase typickejšie pomenovania nápojov, napr. *káva, víno* alebo názvy profesií napr. *doktor, profesor*.

Všetky lexémy uvedené v nasledujúcej časti označené kurzívou tvoria materiál získaný z frekvenčných zoznamov. Neznamená to, že sa táto lexika vyskytovala vo všetkých žánrových zoznamoch alebo v oboch jazykoch (alebo v oboch jazykoch rovnako). No predsa sú také lexémy, ktoré sa vyskytujú vo všetkých troch zoznamoch aj v obidvoch jazykoch – je to týchto 8 lexém: *americký, film, minuta / minúta, plán, problém, situace / situácia, stát / štát* a *škola*.

Nie všetky analyzované lexémy sa vyskytujú v zoznamoch oboch jazykov, resp. aj pri výskyte v oboch jazykoch majú v každom z nich odlišnú frekvenciu. Iba v slovenských zoznamoch sa vyskytujú lexémy týkajúce sa kresťanstva, napr. *kresťanský, Kristus*, prevažujú aj toponymá, etnonymá a ich deriváty, napr. *Maďarsko, maďarský, Poľsko, poľský, Róm, rómsky* aj *Slovák, SR*, *sk*, aj mená slovenských miest a ich deriváty. Spolu je takýchto lexém 78. Internacionalizmov, ktoré sa vyskytujú iba v českých zoznamoch, je menej, spolu 49. Ide napr. o mená českých miest a ich deriváty (bez *Praha*) alebo napr. lexému *role* alebo abreviáciu *Kč*.

4. Pri porovnávaných jazykoch sa ukazujú viaceré spoločné črty, ktoré sú výsledkom paralelne pôsobiacich internacionalizačných procesov a sú dané aj skutočnosťou, že ide o blízko príbuzné jazyky. V porovnávanom materiáli sa okrem zhôd a paralel objavujú aj diferencie, a to najmä fonologické, ortografické, morfologické, slovotvorné, rovnako však aj v sémantickej rovine.

V analyzovanom materiáli prevažujú lexikálne paralely, úplné lexikálno-sémantické a formálne ekvivalenty predstavuje 168 lexém. Ďalšiu početnú skupinu predstavujú lexémy, ktoré sa pri porovnaní vyznačujú rozdielmi vo formálnej stavbe (ide o 132 lexém). Menej početne sú zastúpené lexémy, ktoré sú diferencované sémanticky – z týchto 6 lexém sú 4 formálne zhodné a 2 sú čiastočne diferencované aj formálne. Ďalší typ diferencií predstavujú lexémy s rozdielnou formou ale zhodou vo význame.

4.1. Rozdielna forma a zhoda vo význame sa objavuje u 10 internacionalizmov, ktoré sú súčasťou lexikálnej zásoby slovenčiny, ide o pomenovania mesiacov *august, december, február, január, júl, jún, marec, november, október a september*, ku ktorým má čeština domáce, neinternacionálne náprotivky. Ide o asymetrický vzťah ekvivalencie medzi češtinou a slovenčinou, pri ktorom iba jeden z jazykov používa internacionálne lexémy.

4.2. Úplné ekvivalenty (obsahom aj formou) predstavuje 168 lexém, sú na to napr.: etnonymá *Čech, Slovák* a *Slovan*, toponymá *Česko, Maďarsko, Morava, Rusko, Slovensko*,[10]

[10] Patria sem aj mieste mená: *Bratislava, Brno, Budějovice, Bystrica, Hradec, Humenné, Jihlava, Košice, Králové, Labe, Liberec, Mikuláš, Nitra, Olomouc, Ostrava, Pardubice, Plzeň, Praha, Prešov, Trenčín, Trnava, Ústí, Zlín a Žilina,* a adjektíva *bratislavský, košický, pražský a spišský*.

z adjektív sú to napr. ich deriváty: *český, maďarský, ruský, slovenský*, tiež adjektíva *americký, britský, ekonomický, elektrický, filmový, fyzický, historický, hokejový, klasický, olympijský, politický, praktický, technický* a *typický,* numerálium *miliarda*, abreviácie *cm, FC, Kč, km, mil, min, mld, mm, tel, USD, WWW, ČR, sk, SR, USA*. Najpočetnejšiu skupinu predstavujú substantíva: *aktivita, analýza, areál, armáda, auto, automobil, autor, banka, centrum, cigareta, dáma, doktor, dokument, don, duel, ekonomika, euro, fakt, faktor, festival, film, finále, firma, fond, forma, foto, gól, hala, hokejista, hotel, charakter, charakteristika, internet, investor, kampaň, kandidát, kapitán, kapitola, kariéra, káva, kino, klient, klub, kolega, koncert, kontakt, kontrola, koruna, Kristus, kvalita, liga, materiál, médium, ministerstvo, model, norma, objekt, olej, orgán, pacient, pár, park, parlament, partner, plán, politik, politika, premiér, prezident, problém, problematika, proces, produkt, profesor, program, projekt, reforma, republika, riziko, román, scéna, sezóna, signál, sobota, subjekt, suma, systém, šampionát, šéf, škola, technika, termín, text, titul, tón, turnaj, typ, univerzita.*

Aj pri nich sa prejavujú niektoré diferencie medzi češtinou a slovenčinou, najmä rozdiely v distribúcii. Napr. odlišnú frekvenciu má v českých a slovenských korpusoch lexéma *suma*. Medzi tisícom najfrekventovanejších lexém sa vyskytuje iba v slovenčine, v zoznamoch publicistiky a odbornej literatúry, v češtine sa vyskytuje v menšej miere (čo súvisí s existenciou domáceho synonyma částka).

4.3. Čiastočnú zhodu formy a zhodný význam má 132 lexém. Väčšina formálnych rozdielov medzi češtinou a slovenčinou sa objavuje v hláskoslovnej, ortografickej alebo slovotvornej rovine. Tieto rozdiely sú dané typologickými vlastnosťami oboch jazykov aj rozdielnymi vývinovými procesmi, no môžu byť spôsobené aj odlišnou cestou prevzatia a pod. Pri porovnávaných internacionalizmoch sa objavujú napr. kvalitatívne rozdiely pri slovesách, dané odlišným sufixom infinitívnych tvarov t/ť, napr. *existovat / existovať, fungovat / fungovať, informovat / informovať, konstatovat / konštatovať, plánovat / plánovať a reagovat / reagovať.*[11] Rozdiely v obidvoch jazykoch sa objavujú aj v odlišnom hláskovom inventári a v inventári grafém, napr. pri lexémach s hláskami ř v češtine a ľ v slovenčine: *moře / more, křesťanský / kresťanský, římský / rímsky* a *Polsko / Poľsko*, *polský / poľský, tabulka / tabuľka*; so samohláskami ě, ů v češtine: *brněnský / brnenský* a *sůl / soľ* a s diftongmi ou v češtine a ie v slovenčine: *francouzský / francúzsky, fanoušek / fanúšik*[12] a *papír / papier*. Ďalším príkladom hláskových rozdielov sú diferencie v ň/n pri lexémach *plzeňský / plzenský*. K odlišnej realizácii došlo aj pri adaptácii niektorých internacionalizmov, napr. diferencia v/u pri *Evropa / Európa*,

[11] Všetky zachytené verbá sú tvorené príponou -ovat/-ovať.

[12] V oboch jazykoch ide o neologizmus vytvorený podľa anglického fan. V češtine je možné okrem neho používať aj synonymum fanda odvodené z rovnakého základu.

o/u pri *fotbalový / futbalový, fotbalista / futbalista*, d/t pri *kamarád / kamarát*. Z fonetického hľadiska sú zhodné lexémy S *tím* [tým] a Č *tým*, diferencie pri týchto lexémach vychádzajú z rozdielnej grafickej konvencie písania i – y v oboch jazykoch pri prevzatých lexémach. Typickú skupinu formálne diferencovaných internacionalizmov predstavujú v češtine a slovenčine lexémy s odlišne integrovanými hláskami v skupine st-/št-, napr. *stadion / štadión, start / štart, stát / štát, státní / štátny, student / študent, studium / štúdium, styl / štýl* a sp-/šp-, napr. *speciální / špeciálny, specifický / špecifický, sport / šport*. Ide o lexémy, ktoré majú túto skupinu hlások na začiatku slova alebo po predponách latinského pôvodu (napr. prefixy in-, kon- a re-) (Peciar, 1972, s. 343), v analyzovanom materiáli sú to lexémy *instituce / inštitúcia, konstrukce / konštrukcia, rekonstrukce / rekonštrukcia*.

Výrazné rozdiely medzi českou a slovenskou lexikou sa vyskytujú vo využití kvantity pri jednotlivých lexémach, napr. *dolar / dolár, historie / história, Ježíš / Ježiš, krize / kríza, koalice / koalícia, manažer / manažér, metoda / metóda, minuta / minúta, muzeum / múzeum, princip / princíp, situace / situácia, Rom / Róm, teorie / teória, trenér / tréner, unie / únia*[13], alebo napr. rozdiely v zápise kvantity sufixov -ura a -úra: Č *agentura, kultura, literatura, struktura* a S *agentúra, kultúra, literatúra, štruktúra*. Diferencie sú tiež dané uplatňovaním rytmického striedania dlhých a krátkych slabík v slovenčine, tzv. rytmickým krátením, ktoré sa v češtine neuplatňuje, napr. *reálný / reálny*. Rozdiely v kvantite sa prejavujú aj pri sufixoch adjektív Č -ský a S -sky napr. *evropský / európsky, romský / rómsky, italský / taliansky*.

Okrem odlišnej realizácie kvantity hlások sa pri sufixoch internacionalizmov vyskytujú aj kvalitatívne rozdiely, napr. pri sufixoch feminín -ie/-ia napr. *energie / energia, filozofie / filozofia, fotografie / fotografia, galerie / galéria, kategorie / kategória, poezie / poézia, policie / polícia, série / séria, technologie / technológia,* -e/-a napr. *fáze / fáza, role / rola*, -e/-0 v prípade lexém *praxe / prax*, tiež aj -e/-ia ako v prípade lexém *komise / komisia, televize / televízia* a *verze / verzia*, alebo -ce/-cia, napr. *aplikace / aplikácia, dispozice / dispozícia, dotace / dotácia, existence / existencia, expozice / expozícia, funkce / funkcia, generace / generácia, informace / informácia, investice / investícia, komunikace / komunikácia, koncepce / koncepcia, konference / konferencia, operace / operácia, organizace / organizácia, pozice / pozícia, produkce / produkcia, reakce / reakcia, realizace / realizácia, reprezentace / reprezentácia, restaurace / reštaurácia, tradice / tradícia*. Diferencované sufixy sa vyskytujú aj v prípade pomnožných lexém *finance / financie* (-e/-ie) alebo pri úplne adaptovaných lexémach, ako napr. -yně/-yňa: *kuchyně / kuchyňa*. Rozdielne realizácie sa objavujú aj pri maskulínach, kde napr. pri substantívach zakončených na -r v češtine je v slovenčine -er pri lexémach *kilometr / kilometer, lídr / líder, ministr / minister* alebo -or v prípade lexémy *cukr / cukor*.

[13] Táto diferencia má vplyv aj na grafickú podobu skratiek *EU* a *EÚ*.

Slovotvorné rozdiely sa objavujú pri adjektívnych koncovkách, napr. Č -ní oproti S -ný: *finanční / finančný, informační / informačný, kvalitní / kvalitný, moderní / moderný, policejní / policajný*, *tradiční / tradičný*, s variantnou podobou v slovenčine -ny ako napr. pri *aktivní / aktívny*, *generální / generálny*, *konkrétní / konkrétny*, *kulturní / kultúrny, literární / literárny*, *sociální / sociálny, televizní / televízny*. Diferencie sa objavujú aj pri iných slovných druhoch, napr. pri neutrách na -ství/-stvo ako v prípade lexém *mistrovství / majstrovstvo* V prípade adjektív Č *sportovní* a S *športový* sú paralelné lexémy v porovnávaných jazykoch tvorené odlišnými sufixmi, -ovní/-ový. Odlišné sufixy sa vyskytujú aj v prípade lexém *Francie / Francúzsko* (-cie/-sko), pričom český ekvivalent je formálne bližší pomenovaniu tohto štátu v pôvodnom jazyku, France. Pri týchto lexémach dochádza použitím odlišným sufixov v češtine a slovenčine aj k rodovým diferenciám, *Francie* je feminínum a *Francúzsko* neutrum.[14]

Diferencie v gramatickej kategórii rodu sa pri porovnaní lexikálnej zásoby češtiny a slovenčiny ukazujú aj v prípade lexém *datum / dátum* a *téma*. V slovenčine sú tieto lexémy zaradené do deklinačného systému podľa formy (rodovo typickej koncovky), ktorá ovplyvňuje aj zmenu ich rodu (Sokolová, 2007, s. 35), lexéma *dátum* prešla k maskulínam a *téma* k feminínam.[15] V češtine majú tieto substantíva stredný rod.

Rozdiely medzi českými a slovenskými lexémami môžu byť spôsobené aj odlišnou cestou prevzatia, ako napr. pri *majster* a *mistr*, *policajt*[16] a *policista*. Pri slovenských lexémach *majster* a *policajt* bola pravdepodobne sprostredkujúcim jazykom nemčina (pôvod majú v latinčine; pozri. napr. heslo *majster* v VSCS), kým pri českých *policista* a *mistr* sa uvádza iba latinský alebo grécko-latinský pôvod, bez sprostredkujúceho jazyka (pozri NSCS). O odlišnej ceste prevzatí je možné uvažovať aj pri lexémach Č *procento* a S *percento* (porov. napr. nemecké Prozent s anglickým per cent a talianskym percento).

K diferenciám v češtine a slovenčine dochádza aj pri internacionalizmoch *akce / akcia* „1 podujatie, 2 výpredaj tovaru za znížené ceny, 3 odb. činnosť, práca, pôsobenie“ a *akcie / akcia*(*e*) „účastiny“, v jednom z jazykov ide o homonymné lexémy oproti situácii v druhom,

---

[14] Pri pomenovaní krajín je v slovenčine produktívnejší formant -sko. Ale objavujú sa aj zhody pri jeho používaní pri pomenovaní štátnych útvarov medzi češtinou a slovenčinou, porov. napr. *Polsko / Poľsko*, *Maďarsko, Slovensko, Česko*.

[15] Počet diferencií medzi lexémami *datum / dátum* v češtine a slovenčine rozširuje aj ich slovníkové spracovanie. V češtine je tento internacionalizmus zachytený ako polysémická jednotka s významami: „časový údaj“ a „(len plurál data) údaje, informácie“ (pozri napr. SSJČ), v slovenčine sú spracované v samostatných heslách a diferencované sú aj morfologicky, ako *dátum* a *dáta* (pozri napr. KSSJ). Diferencie pri skloňovaní sa ukazujú aj pri porovnaní tvarov lexémy *téma* v češtine a *téma* v slovenčine, v češtine sa pri skloňovaní (okrem nominatívu a akuzatívu) uplatňuje kmeňotvorná prípona -at- (téma – tématu).

[16] Lexéma policajt patrí aj do českej lexikálnej zásoby, kde je hodnotená ako hovorová (NSCS).

kde sú tieto lexémy paronymami[17]. Obdobná situácia je pri lexémach *šance* / *šanca* a *šance* / šance, šiance, v slovenčine tieto formálne diferencované lexémy odlišujú významy „príležitosť" a „val, opevnenie", v češtine ide o homonymá (*šance*).[18]

Iný typom diferencie je dubletnosť foriem, ktorá je možná iba v jednom z jazykov. Taká situácia je napr. pri sufixe -izmus, český pravopis dovoľuje použitie -ismu aj -izmus, napr. *organismus*, *organizmus,* v slovenčine je možný iba -izmus, *organizmus*. Okrem sufixov sa variantnosť prejavuje aj v pravopise ďalších lexém, napr. *kurs* a *kurz*, kým v slovenčine možné iba *kurz*. V českých frekvenčných zoznamoch sú oba varianty spracované v leme *organismus* a *kurs*. V češtine sú možné varianty aj pri písaní kvantity pri lexémach *milio*(*ó*)*n, regio*(*ó*)*n, stadio*(*ó*)*n, sezo*(*ó*)*na, telefo*(*ó*)*n*, v slovenčine sú možné iba *milión, región, štadión*, *sezóna, telefón.* Medzi tisícom najfrekventovanejších lexém sa v českých frekv. zoznamoch vyskytujú varianty *milión, stadión*, *telefon*, *region* a oba varianty v prípade lexém *sezona* a *sezóna*.[19]

4.4. Diferencie v obsahovej rovine sa objavujú pri 6 internacionalizmoch, ide o lexémy, ktoré sú formálne úplne zhodné (4 lexém: *apríl, karta, máj, víno*) a čiastočne formálne zhodné (2 lexémy: *fotbal* / *futbal, metr* / *meter*). Časť týchto lexém predstavujú polysémické jednotky, pri ktorých nemajú všetky významy paralely v druhom jazyku. Dôvodom sú neosémantizačné procesy, keď sa vďaka vnútrojazykovému vývinu sémantické spektrum internacionalizmu rozšírilo o ďalšie významy, alebo sú spôsobené vonkajšími vplyvmi. Pri internacionalizmoch sa objavujú aj rozdiely v postavení týchto lexém v jazykových systémoch, napr. v frekvenčnej zaťaženosti týchto lexém, ale aj v ich štylistickom hodnotení v jednotlivých jazykoch. Také internacionalizmy potom predstavujú iba čiastočné prekladové ekvivalenty.

4.4.1. Diferencie v štylistickom hodnotení sa pri formálne úplne zhodných lexémach objavujú napr. pri internacionálnych pomenovaniach mesiacov *máj* a *apríl*. V slovenčine sú tieto lexémy súčasťou neutrálneho lexikálneho fondu a patria aj medzi 1000 najfrekventovanejších lexém v zozname publicistiky, v češtine ide o frekvenčne menej zaťažené, príznakové lexémy. Lexéma *máj* je slovníkmi hodnotená ako knižná a expresívna jednotka, lexéma *apríl* ako hovorová, ich neutrálnymi ekvivalentmi v češtine sú lexémy květen a duben. Pri polysémickej lexéme *karta* sa v češtine a slovenčine prekrýva väčšina významov, napr. „platobná, čipová

---

[17] V češtine sa pri týchto lexémach zachytáva odlišná cesta prevzatia, pri *akce* „z latinského ăctiō" a pri *akcie* „z německého Aktie a to z holandského aktie (od 17. století) z latinského ăctiō" (Rejzek, 2007). V slovenčine sú tieto lexémy lexikograficky zachytené s latinským pôvodom (pozri SSSJ, VSCS).

[18] Tieto dve lexémy pochádzajú z odlišných zdrojov, prvé z francúzskeho chance a druhé z nemeckého Schanze (Rejzek, 2007).

[19] Pri porovnaní frekvencií lexém *sezona* a *sezóna* sa ukazuje, že vo frekv. zoznamoch nie je medzi týmito lexémami výrazný rozdiel v distribúcii, napr. v zozname publicistiky sa obe lexémy vyskytujú medzi 1000 najfrekventovanejších lexém: *sezona* s rangom 457 a *sezóna* 753.

karta“, „karty, spoločenská hra“, „list tuhšieho papiera“ atď., ale české významy „živnostenský list“ a „mapa“ nemajú v slovenčine paralely (NSCS oba významy zachytáva ako zastarané). Diferencie v obsahu sa prejavujú aj pri českej polysémickej lexéme *víno*. V češtine táto lexéma označuje „alkoholický nápoj z hrozna alebo ovocia“, „hrozno“ aj „vinič“, ekvivalentná je iba lexia pomenúvajúca nápoj, ostatné lexie slovenčina pomenúva inými lexémami, hrozno a vinič.[20]

4.4.2. Obsahovo nie sú úplne ekvivalentné ani lexémy *metr* v češtine a *meter* v slovenčine, lebo v češtine sa lexéma *metr* používa aj na pomenovanie človeka „človek znalý veci, majster“ a „ostrý, energický človek“, ktoré nemajú paralely v slovenčine (pozri vyše). K diferenciám vo význame dochádza aj pri lexémach Č *fotbal* a S *futbal*. Lexéma *futbal* je v slovenčine polysémická, okrem pomenovania športovej hry sa používa (alebo skôr používala) aj na označení lopty používanej pri tejto hre (SSJ, KSSJ hovorové, ale SSSJ hovorové, zastarávajúce), v češtine má iba jeden význam. Oba slovenské významy majú paralely v iných jazykoch (napr. germánskych), ale internacionálny je iba prvý z nich, pomenovanie športovej hry. Česká lexéma *fotbal* pomenúva iba túto hru.

5. Internacionalizmy predstavujú dôležitú zložku lexikálnej zásoby češtiny i slovenčiny a ich prítomnosť medzi najfrekventovanejšími lexémami v korpusovom materiáli to potvrdzuje. Predkladaná analýza vychádza z frekvenčných zoznamov tisícov najfrekventovanejších lexém troch subkorpusov korpusov syn (verzia 2, 2010) a prim-5.0. Spracovaný materiál predstavuje 316 internacionalizmov z týchto frekvenčných zoznamov a vo väčšine prípadov ide o lexémy, ktoré sú súčasťou lexikálnej zásoby češtiny aj slovenčiny. Oba porovnávané jazyky, aj jednotlivé žánrové frekvenčné zoznamy, vykazujú isté diferencie vo výskyte internacionalizmov. Pri porovnaní sa ukazuje, že v slovenských zoznamoch je výskyt internacionalizmov vyšší (264 lexém) ako v češtine (235 lexém). V oboch jazykových korpusoch je najvyšší podiel internacionalizmov vo frekvenčných zoznamoch publicistiky (v českom 164, v slovenskom 196 lexém), najnižší vo frekvenčných zoznamoch umeleckej literatúry (v českom 40, v slovenskom 35 lexém).

Pri medzijazykovom porovnaní internacionalizmov sa ukazuje viac zhôd ako rozdielov. Rozdiely vo forme vychádzajú z odlišných systémových vlastností oboch jazykov (ide najmä o fonologické, ortografické a morfologické diferencie). Zo sémantického hľadiska dochádza pri porovnávaných internacionalizmoch vo veľkej miere k zhode, zachovávajú si aj štylistickú blízkosť. Úplne diferencované sú názvy mesiacov, ide o asymetrický vzťah ekvivalentov, pri

[20] Podobná situácia ako v slovenčine je aj v iných jazykoch, porov. napr. španielske vine „víno“, vid „vinič“ a uvas „hrozno“. Aj v češtine k týmto lexiám existujú synonymá: réva a hrozno, hrozny.

ktorom jeden z jazykov (slovenčina) využíva iba internacionálne pomenovania a druhý z jazykov iba domáce (čeština).

Zdroje

Český národní korpus. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2010. Dostupné z: <http://www.korpus.cz>
Slovenský národný korpus. Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava 2011. Dostupné z: <http://www.korpus.sk>

Literatúra

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Niektoré rozdiely v stupni internacionalizácie medzi češtinou a slovenčinou. In: Slavica Pragensia 30. Acta Universitatis Carolinae, Philologica 4 – 5. Ed. V. Budovičová. Praha: Univerzita Karlova 1989, s. 77 – 83.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Špecifické črty uplatňovania internacionalizácie (v konfrontačnom aspekte). In: Konfrontačný a komparatívny výskum jazykovej a literárnej komunikácie. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Jazykovedný zborník 8/ Literárnovedný zborník 8. Ed. P. Petrus. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1991, s. 39 – 46.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Vzťah internacionálnych a domácich slov v premenách času. In: Jazykovedný časopis, 2010, roč. 61, č. 2, s. 113 – 130.

BUZÁSSYOVÁ, Klára – WASZAKOWA, Krystyna: Tendencia k internacionalizácii (s ohľadom na funkčnú diferenciáciu internacionalizácie v rozličných sférach komunikácie). In: Słowotwórstwo/Nominacja. Komparacja współczesnych języków słowniańskich. Ed. I. Ihnheiser. Opole: Universität Innsbruck – Uniwersytet Opolski 2003, s. 49 – 58.

GAZDA, Jiří: Internacionalizační tendence v rozvoji slovní zásoby současných západoslovanských jazyků. In: Internacionalizmy v nové slovní zásobě. Sborník příspěvků z konference Praha, 16. – 18. 6. 2003. Ed. A. Rangelová – Z. Tichá. Praha: ÚJČ AV ČR 2003, s. 64 – 73.

HORECKÝ, Ján: Postoj k cudzím slovám v slovenčine a češtine. In: Acta Universitatis Carilinae, Philologica 3 – 4, Slovaica Pragensia. 18. Ed. V. Rzounek. Praha: Univerzita Karlova 1975, s. 207 – 210.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. – kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava: Veda 1989. 440 s.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, Mária – MANÍKOVÁ, Zuzana – ŠALING, Samo: Veľký slovník cudzích slov. Druhé, revidované a doplnené vydanie. Bratislava – Veľký šariš: SAMO 2000. 1328 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. 4. doplnené a upravené vydanie. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. 985 s.

MAĆKIEWICZ, Jolanta: Co to są tzw. internacjonalizmy? In: Język polski, 1984, roč. 64, č. 3, s. 176 – 184.

MAĆKIEWICZ, Jolanta: Wyrazy międzynarodowe a kształtowanie się europejskiej ligi słownikowej. In: Język i kultura. 7. Kontakty języka polskiego z innymi językami na tle kontaktów kulturowych. Ed. J. Maćkiewicz – J. Siatkowski. Wrocław: Wiedza o kulturze 1992, s. 145 – 153.

MARKOWSKI, Andrzej – WORBS, Erika: Internacjonalizacja znaczeń polskich jednostek leksykalnych jako wynik oddziaływania językow obcych na współczesną polszczyznę. In: Internacionalizmy v nové slovní zásobě. Sborník příspěvků z konference Praha, 16. – 18. 6. 2003. Ed. A. Rangelová – Z. Tichá. Praha: ÚJČ AV ČR 2003, s. 48 – 63.

MISTRÍK, Jozef: K procesu internacionalizácie slovenčiny. In: Jazykovedný časopis, 1973, roč. 24, č. 1, s. 40 – 44.

Nový akademický slovník cizích slov. Red. J. Kraus, V. Petráčková et al. Praha: Academia 2007. 879 s.

PECIAR, Štefan: Skupiny št, šp, šk – charakteristická črta slovenčiny. In: Kultúra slova, 1972, roč. 6, č. 10, s. 343 – 347.

REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník – elektronická verze pro PC. Praha: LEDA 2007. 1 CD-ROM.

SOKOLOVÁ, Miloslava: Nový deklinačný systém slovenských substantív. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2007. 338 s.

Slovník spisovné češtiny. Red. J. Filipec et al. 2. vyd. (Opravené a doplněné). Praha: Akademia 1994. 647 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava: Veda 1959 – 1968.

Slovník súčasného slovenského jazyka A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1132 s.

Slovník spisovného jazyka českého. Red. B. Havránek et al. Praha: Academia 1960 – 1971.

Vplyv nespisovných výrazov na kultúru jazykového prejavu detí a mládeže

Zdenka Kumorová
Katedra slovenského jazyka a literatúry, Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila Metoda, Trnava

Úvod

Slovenčina je moderný spisovný jazyk s bohato rozvinutou slovnou zásobou, je súborom všetkých slov národného jazyka. Jeho členitosť a synonymickosť umožňuje používateľom jazyka tvorivo a originálne reagovať v danej komunikačnej situácii. Výber a štylizácia slov v komunikačných prehovoroch determinuje prejavy a prezrádza o komunikujúcom isté vlastnosti, napr. vek, vzdelanie či iné sociálne ukazovatele. Reč prezrádza o používateľovi jazyka veľmi veľa.

Slovenčina je jazykom s bohatým štýlovým rozvrstvením, ktorá dáva predpoklad k tvorbe rôznorodých prejavov od verejných po súkromné prejavy; je jazykom umeleckej či odbornej literatúry. Slovenský jazyk je natoľko univerzálny, že jeho pomocou „môžeme vyjadriť tie najjemnejšie odtienky citov a zároveň tie najzložitejšie intelektuálne myšlienkové pochody" (Findra, 1998, s. 66). Spisovný jazyk je celonárodným dorozumievacím prostriedkom, „ktorý poskytuje používateľovi slovenčiny nielen bohaté výberové možnosti v lexike, ale aj dynamicky štruktúrovanú gramatickú stavbu na komponovanie výpovedí, kontextov a ucelených textov" (Findra, 1998, s. 66). Spisovná slovenčina pre jej flexibilné vlastnosti na úrovni dynamickosti jazykov spája všetkých Slovákov, ale zároveň rozdeľuje na pomyselnom kontinuu spisovné – nespisovné. Ostatné útvary národného jazyka poskytujú jazyku tvárny materiál, ktorý subjektivizuje výpoveď jednotlivcov a má pre národný jazyk význam vlastnej národnej identity. Ich odstránenie z jazyka ako prejav očisťovania a zdokonaľovania jazyka by bolo pre slovenský jazyk nereálne (vzhľadom na prirodzenosť a vžitosť vo vedomí používateľov) a kontraproduktívne (vzhľadom na vývinové a súčasné tendencie v slovenskom jazyku).

V našom príspevku sa venujeme nespisovnej vrstve slov, ktorá sa vníma ako rušivá vo verejných prejavoch. Inšpiráciou nám boli detské knihy pre deti a mládež, v ktorých je zastúpená bohato členená vrstva slov. Moderní autori detskej literatúry v snahe priblížiť sa svetu detského čitateľa vnášajú do kníh veľa nespisovných výrazov, ktoré by sme mohli označiť aj za novodobý štýl vyjadrovania detí či mládeže. Tento štýl disponuje bohatým zastúpením cudzích slov, slangov či hovorových slov, ktoré deti prirodzene vnášajú aj do štandardnej podo-

by jazykových prejavov. Hypoteticky by sa dalo predpokladať, že ak záujmová literatúra pre deti a mládež je preferovaná deťmi a mládežou, mohlo by to mať vplyv na ich jazykový prejav, a teda aj na ich jazykovú kultúru. Je preukázateľné, že obohacovanie slovnej zásoby sa odrazilo aj v detských a mládežníckych prejavoch. Rovnako je zrejmé, že jazyk umeleckej literatúry nevyhnutne kalkuluje a vyberá materiál z celého fondu národného jazyka. Zamýšľame sa teda nad možnosťou, či dokáže detský čitateľ rozlíšiť hranice literárnej komunikačnej situácie a bežnej komunikačnej situácie, či už oficiálnej alebo súkromnej. Dalo by sa polemizovať s tým, či práve takáto literatúra so špecifickým koloritom vrstvy slov nie je práve návodom na to, ako v bežnej komunikačnej situácii správne rozlíšiť hranice jazykového prepínania kódu v daných prejavoch. Dodávame, že sa venujeme detskému čitateľovi a používateľovi jazyka, ktorý sa pohybuje vo veku 8 až 12 rokov, teda vo veku, keď už vie čítať a sú mu dostupné všetky písomné a ústne jazykové prejavy, s ktorými denne prichádza do kontaktu, a tak bezprostredne ovplyvňujú jeho jazykové vedomie, schopnosť vyberať primeraný jazykový aparát a rozpoznávať komunikačné situácie.

Kontakt detí s prejavmi

Pojmy z názvu príspevku, ktoré sme bližšie charakterizovali, sú nosné pri riešení našich predpokladov. Nespisovné výrazy sú také slová, ktoré sa používajú v neoficiálnom, súkromnom styku v určitej oblasti Slovenska alebo v rámci určitej skupiny ľudí, teda nepatria do verejného styku. Nespisovná lexika je využívaná v reči príbuzných a blízkych priateľov, v spoločensky neviazaných rozhovoroch, kde je reč uvoľnená, spontánna, neformálna a familiárna. Napríklad nárečové, slangové, hovorové nespisovné výrazy.

Kultúra jazykového prejavu je odrazom individuálnej jazykovej kultúry ako cieľavedomej činnosti smerujúcej k zveľadeniu (kultivovaniu) spisovného jazyka a jazykových prejavov realizovaných v spisovnom jazyku. Pri detskom prejave by sme mohli uvažovať o systematickom kultivovaní prostredníctvom komunikačných vplyvov učiteľov v škole či ostatných dospelých, s ktorými deti denne prichádzajú do komunikačného kontaktu. Tu možno zaradiť aj nepriame komunikačné vplyvy, akými sú médiá či rôzne kultúrne podujatia. Deti prichádzajú do kontaktu s prejavmi dospelých v neoficiálnych sférach, napr. v domácom prostredí (aj v školskom pri určitých neformálnych komunikačných situáciách). Dominantné kontaktové situácie, ktoré deti preferujú, sú v médiách. Tento vplyv je natoľko silný, že často mnohé sociolingvistické a sociologické výskumy alarmujú a apelujú na rodičov, aby mieru zotrvania detí pri audiovizuálnych zariadeniach redukovali na minimum. Televízor či internet možno označiť ako najčastejšie zvolené kontaktujúce médiá s deťmi. Sú vyhľadávané práve pre ich jednoduchší prístup, relatívne ľahké vnímanie obsahu, dynamický tok rôznorodých informácií

a nevyžadujú si bezprostrednú reakciu prijímateľa, čoho následkom je ďalší vážny sociolingvistický problém: deti nedokážu komunikovať v bežných situáciách, ich prejavy, či ústne, alebo písomné, sú úsečné a často nelogicky vystavané zo spektra slov, ktoré nemajú žiadnu kontinuitu.

V školskom prostredí, vzhľadom na prirodzené alebo hrané, simulované situácie, detské jazykové vedomie nasáva nové podnety k novým možnostiam v ich komunikačnom aparáte. Ide o prejavy učiteľov a žiakov, oba zdroje prejavov by sme tiež mohli diferencovať na osi spisovné – nespisovné. V škole sa deti stretávajú s písomnými prejavmi aj v učebniciach, ide o náučné texty popretkávané zábavnými a oddychovými textami, ktoré poukazujú na rozlíšenie viacerých foriem národného jazyka im blízkou formou.

Ako ďalší styk detí s prejavmi možno uviesť kontakt s umeleckou literatúrou. Deti siahajú dobrovoľne po knihách, ale zväčša len po tých, ktoré majú dobrú reklamu, napr. odporúčanie kamarátov, sfilmovanú verziu knihy a pod. Tie, ktoré odporúčajú učitelia, nezvyknú obľubovať, ani čítať, často len pod hrozbou sankcií od učiteľa, teda nasilu.

Na výsledný jazykový prejav detí mladšieho školského veku vplýva mnoho faktorov, ktoré pozitívne alebo negatívne vplývajú na celkový výber a kompozíciu daného komunikátu. Za tie najzreteľnejšie sa považujú: vzor nekultivovaného a nekultúrneho jazykového prejavu (porušovanie jazykových noriem v spontánnych i pripravených jazykových prejavoch), preberanie rečových stereotypov a neschopnosť rozpoznať a prepínať jazykové kódy.

Deti ↔ písomné prejavy

Detský príjemca denne prichádza do kontaktu s rôznorodými textami a prejavmi, ktoré spontánne formujú jeho jazykové vedomie. Ide o spektrum tých najrôznejších prejavov z oficiálnych a neoficiálnych sfér, ktoré si dieťa prirodzene, na základe doterajších zažitých poznatkov o jazyku, „upratuje do priečinkov“ a na základe toho samo opakuje alebo napodobňuje tieto prejavy v podobných či identických komunikačných situáciách. V oficiálnych sférach prichádza detský čitateľ do kontaktu s písanými tlačenými publicistickými textami v časopisoch, po ktorých siahajú preto, lebo ich rodičia obľubujú tento žáner. Písomné články deti tiež preferujú v školských časopisoch. Je dokázateľné, že po písomných oficiálnych komunikátoch siahajú detskí čitatelia menej. Naopak, s obľubou vyhľadávajú a čítajú v neoficiálnych sférach napríklad rôzne blogy a rubriky na internete. Umelecká literatúra ako forma kontaktovania sa detí s písomnými prejavmi je obľúbená v moderných zábavných tituloch zo súčasného obdobia a súčasného prostredia. Deti veľmi nesiahajú po staršej detskej literatúre, pretože nezodpovedá ich súčasným záujmom ani vyjadrovaciemu trendu. Do rúk sa im táto literatúra dostane často len zo zvedavosti, ak zaujme detského čitateľa inovatívnym obalom. Preto dnes kniha neplní

pri obohacovaní slovnej zásoby takú úlohu, ako to bolo v minulosti. Túto rolu za ňu prevzali prevažne masovokomunikačné prostriedky.

Deti ↔ hovorené prejavy

Detský príjemca sa najčastejšie dostáva do kontaktu s bežnými prejavmi v neoficiálnych sférach, ktoré ho ovplyvňujú po jazykovo-komunikačnej stránke. Prejavy v oficiálnych sférach deti zámerne nevyhľadávajú, ale sú prítomné v domácom prostredí (často ako kulisa), pretože ich vyhľadávajú ich rodičia, starí rodičia. Ide napríklad o audiovizuálne a zvukové médiá s vystúpeniami verejných činiteľov, moderátorov. Tie majú vplyv na verbálno-komunikačnú úroveň používateľov jazyka, teda rovnako aj mladšej, aj staršej generácie. V neoficiálnych sférach ide o kontakt detí s prejavmi domácich členov v domácom prostredí či v spoločnosti priateľov a známych. Umelecká oblasť môže vplývať na detského príjemcu prostredníctvom umeleckej reči s emocionálno-expresívnym koloritom jazykových prejavov počas divadelných predstavení.

Jazykové javy v detskej literatúre

V úvode sme hypoteticky vyslovili dve protichodné hypotézy, v ktorých sme načrtli možnosti vplyvu výsledného stavu v jazykovom vyjadrovaní a v komunikácii detí. Naznačili sme, že deti pod vplyvom kontaktovania sa so širokým spektrom rôznorodých komunikačných situácií radi používajú v rôznych prejavoch slovný fond v jeho bohatosti odhliadnuc od toho, či je výraz v danej komunikačnej situácii primeraný, alebo nie je. Špecifickým prejavom detského čitateľa je výber slangových slov, ktoré sa zámerne v umeleckej literatúre využívajú ako prostriedok, ktorý spĺňa významnú estetickú funkciu: je prostriedkom na charakterizáciu postáv, je prostriedkom humoru a satiry, približuje svet detí či mládeže a celkovo vyvoláva atmosféru prostredia (Štraus, 2005, s. 331). Slangové výrazy vznikajú deformáciou spisovných slov alebo ich metaforizáciou (Mistrík, 1993), aby sa cielene priblížili detskému čitateľovi. Autor sa prostredníctvom využitia detskej reči so špecifickými jazykovými výrazmi a štylizáciou približuje autentickému svetu čitateľa. Inak povedané k tomu, prečo práve po takomto diele siahajú malí čitatelia.

Slangové výrazy v detskej literatúre nie sú v dnešnej literatúre nóvum. Medzi prvých autorov, ktorí písali diela pre deti a mládež a využívali slang, zaraďujeme hlavne Kláru Jarunkovú či Vladimíra Mináča. Neskôr sa slang stal prirodzeným vyjadrovacím prostriedkom postáv mnohých autorov detskej literatúry.

Ďalším špecifickým umeleckým prostriedkom v detskej literatúre sú nadávky ako prejavy prirodzeného označovania negatívnej skutočnosti v jazykovom myslení detí. Nadávky patria do vrstvy vulgárnych slov. Deti sa ventilujú svojskými nadávkami, ktoré vznikli vlastnou metaforizáciou pôvodných nepríznakových spojení, ale i tradičnými nadávkami z jazykového fondu dospelých. Cieľom nadávok je hrubo a urážlivo pomenovať z kontextu známe osoby.

Pejoratíva sú preferované aj v detskej literatúre ako prostriedok vyjadrenia nepriaznivého či odmietavého vzťahu hovoriaceho k pomenovanej skutočnosti. Ide o expresívne slová, ktorými podávateľ naznačuje svoj negatívny postoj k predmetu, vtedy sa využívajú tradičné sufixy *-sko* (*chlapčisko*), *-ák* (*darebák*) či *-oš* (*frfloš*) označujúce podstatné mená. Často vznikajú aj slovesné pejoratíva (napr. *špicľovať*).

Cudzie slová znamenajú aj pre mladšieho komunikanta exkluzivitu, inováciu, modernosť či trendovosť. Používanie cudzích slov v bežných prejavoch sa stalo rutinou, obľúbené sú najmä anglické slová a frázy. Detský prijímateľ ich prijíma z blízkeho okolia či z médií. Takéto preberanie cudzích slov detským používateľom je normálne, a preto je tento jav pozorovateľný aj v reči postáv detských kníh. Deti sa do kontaktu s cudzími jazykmi, prevažne s angličtinou, dostávajú od skorého detského veku (už v predškolskom období) prostredníctvom zahraničných programov, počítačových hier alebo výučby cudzieho jazyka v materskej škole. Cudzie výrazy si osvojujú natoľko spontánne, že ich potom využívajú v bežnej komunikácii v materinskom jazyku.

Hovorové slová patria bezprostredne do spontánnej detskej reči, rovnako ako dominujú v prehovoroch postáv detskej literatúry. Majú nezastupiteľné miesto v lexike, pretože sú výrazom spontánnosti v konverzačných hovorových prejavoch. Kolokvializmy, hovorové slová, sú typické inventárom slovotvorných sufixov, napr. *-ák*, *-čka*, *-ka*. Vo vrstve hovorových slov je vidieť zreteľnú dynamiku a diferencovanosť. Táto vrstva slov výrazne nepodlieha normatívnym tlakom spisovnosti, preto možno „v konverzačných prejavoch vidieť omnoho výraznejšie generačné rozdiely ako napr. v náučnom alebo umeleckom štýle“ (Ondrus, 1972, s. 32 – 33).

Vybrali sme tri diela od troch rôznych autorov, v ktorých sú zreteľné mnohé nespisovné výrazy, ktoré sú špecifickým výrazovým umeleckým prostriedkom v detskej literatúre a deti ich často, ale i menej často vyhľadávajú.

autor *názov knihy* rok vydania		J. Navrátil *Čauko Bengoši* 2009	R. Brat a G. Futová *Zmetené dvojičky zo slepej uličky* 2008	B. Jóbus *Láskavé rozprávky* 2007, 2012
NESPISOVNÉ	NADÁVKY	v hruške ti rachotilo, debili, šibnutá, vypadni, zmizni, ježibaba, gauneri, strigobaba	tupec, debil, kretén, pako, grázel, sliepka, blbec, sopeľ, krava, sraľo	pipi, sakra, hlupaňa
	CUDZIE SLOVÁ	blufovať, Big Bang	komp	exnúť, Miss
	PEJORATÍVA	špicľovať, fidlikať, (uťahaný) ako fako	fízel, bifľoš, chrapúň	v hube, čachre-machre
	SLANGY	prezývky (Račka, Hotelka, Domčo, bengoši, Maška, Tlčka), sci-fíčko, žiakula	bubáky, foter, fotrovci, kydy, vyučko, matikár, chemikár, kamoš, hysák	decká, pokecať, samoška, kámo, lepilo mu, telka, zadržiavačka, barák, bačorina, ščul, nagyndžiť, Megáč, vercajch, jaska, cik-pauza
	HOVOROVÉ	lanáriť, mišmaš, vďaka, baby, fuška, som v kaši	jasnačka, skrkvaný, zaksichtiť, macher, švacnúť, kecať	krumpľa, naťuknúť, fajn, boškať, bytovka, super, fešný, trapošina, machri, fajront, šleha, rapeľ, parádne, móresy

Vo vybraných detských knihách sa v nemalej miere vyskytujú nespisovné výrazy, ktoré sa uplatňujú najčastejšie v dialogických prehovoroch detských i dospelých postáv. Výrazy sú využívané primerane v závislosti od komunikačnej situácie a momentu oficiálnosti v komunikácii. Myslíme si, že texty v týchto knihách by mohli minimálne vplývať na kultúru detských prejavov.

Aký je detský prejav v skutočnosti?

V predchádzajúcom texte sme naznačili možnosti vplyvov na výsledný jazykový prejav detí mladšieho školského veku. Z povedaného by sa dalo predpokladať, že jazykový prejav detí okrem toho, že je špecifický (svedčia o tom práce autoriek, ako sú: Kesselová, Kupcová, Slančová, Palenčárová a mnohých iných autorov), je aj rôznorodý a pestrý a ponúka možnosti

hlbšieho vedeckého skúmania a poznania. Výskum skutočných detských prejavov môže prebiehať na rovine teoretickej alebo empiricko-aplikačnej. I keď získavanie výskumného materiálu nie je ľahká práca, vždy sa výsledné posolstvo výskumov približuje viac k detskému prijímateľovi. Skúmať spontánne prejavy detského komunikanta možno priamymi metódami, napr. zvukovými záznamami, rozhovormi, anketami. Alebo skúmanie pripravených prejavov možno uskutočniť analýzou textových dokumentov, napr. slohovej práce alebo dotazníkom ako nepriamym, sprostredkovaným prenosom informácií.

Na základe teoretických analýz, ako i výskumu, ktorý zrealizovala Kováčová prostredníctvom dotazníkového výskumu a analýzy slohových prác (pripravených textov) (2004, s. 177 – 186), možno konštatovať, že:

- deti používajú výrazy, ktorým nerozumejú, resp. len čiastočne rozumejú, bez primárnej sémantickej znalosti. Tento fakt má korene v prijímaní jazykových vzorov z médií či v každodennom styku s okolím a v ďalšom napodobňovaní detského prijímateľa. Dieťa si samo intuitívne urobí jazykovú analýzu či preklad a slová či celé vety intuitívne zaradí do inventára svojich jazykových znalostí. Výsledkom sú skomolené či úsmevné repliky. Tento jav sa zámerne využíva v umeleckej literatúre ako prostriedok humoru.
- slovník detí je bohatší o cudzie slová s nádychom módnosti (vplyv prostredia) a aktuálnosti (vplyv masmédií), ale aj dobrej znalosti cudzích jazykov. Cudzie slová v detskom slovníku sú v rôznej grafickej podobe, o čom svedčí to, že deti prichádzajú do kontaktu s cudzími slovami v slovenskom komunikáte prevažne v hovorených prejavoch. Protipólom (ako odkaz na predošlé) je výskyt textov chudobnejších o tradičné, slovenské slová. Deti ich zväčša vypúšťajú a nahrádzajú slovami s aktuálnejším obsahom i formou, preto nie je zriedkavé, ak dieťa nižšieho školského veku využíva termíny či cudzie ekvivalenty slovenských pomenovaní, napr. *printovať, coolový, chat, O. K., rôzne anglické číslovky, hallo, upgradnúť, trendy či light*.
- nemajú vžitú opozíciu spisovnosť – nespisovnosť (podľa záverov výskumu analyzovaných slohových prác Z. Kováčovej, 2004),. Deti používajú tieto nespisovné výrazy v pripravených aj v nepripravených textoch, preto je zrejmé, že nevedia presne rozlíšiť možnosti používania jazykových prostriedkov v danom komunikačnom a jazykovom prostredí.
- detský prejav v oficiálnom prostredí nespĺňa podmienky kultivovaného jazykového prejavu, kde sa dôraz kladie nielen na nenáležité používanie výrazov, ktoré v neutrálnom štylistickom prejave pôsobia rušivo, ale nekultivovane pôsobí aj samotné komponovanie viet, prízvuk či dôraz na nesprávnom mieste. Je pravdepodobné, že primeraných jazykových vzorov sa dostáva tejto kategórii detí menej, ako by to v tomto vývi-

novom období bolo potrebné. Je všeobecne známe z rôznych výskumov, že rozhovor a produktívne činnosti žiaci menej realizujú ako receptívne činnosti. Prijímajú viac jazykových podnetov, ako sú ochotní tvoriť a odovzdávať.

Záver

Možnosti zisťovania čistoty jazykového prejavu detí odhaľujú nedokonalosti a nečistoty v ich jazykovom prejave. Závery z výskumov a analýz detských prejavov predpokladajú, že fenomén, ktorý predurčuje to, že detský prejav by mohol byť nekultivovaný, je práve internet a internetová komunikácia, menej aj ostatné médiá. Výrazný faktor, ktorý by sa mohol spolupodieľať na nekultivovanosti detského prejavu, je absencia, resp. nízka frekvencia rozhovorov s primeranými jazykovými vzormi či už v školskom, alebo v domácom prostredí.

Napriek vysokej frekvencii výskytu nespisovných výrazov v detskej literatúre si myslíme, že detská literatúra sa nepovažuje za vzor nekultivovanosti. Umelecký štýl disponuje všetkými jazykovými prostriedkami národného jazyka v jeho celistvosti a bohatosti, nespisovné výrazy sa používajú ako výrazný štylistický prostriedok. Jazyk dnešných detí mladšieho školského veku je spestrený nespisovnou lexikou, prevažne slangom, pejoratívami, nadávkami či cudzími výrazmi. Tento trend sa odráža aj v literatúre, veď nemožno ponúkať detským čitateľom jazykový ideál, ktorý je im neprirodzený, pravdepodobne by sa cítili oklamaní a siahali by po detskej literatúre ešte menej, ako je to v súčasnosti. Jazyk umeleckej literatúry je ideálny pre dieťa a jeho jazykový vývin na zdokonaľovanie a obohacovanie slovného fondu. Hranica spisovné – nespisovné sa v umeleckej literatúre nerozoznáva, no sú v nej zreteľne bohato zastúpené rôzne štýly, jazykové prostriedky i rôznorodé kompozície a konštelácie týchto prostriedkov. To v konečnom dôsledku podporuje originálnosť, tvorivosť a intelektuálnu i výrazovú bohatosť jazykového prejavu.

Preto je potrebné hľadať iné, pravé príčiny nedostatkov v jazykovej kultúre detí a príčiny prenikania nespisovných výrazov do oficiálnej podoby jazyka. Jednou z príčin sú nedostatky vo vzdelávaní materinského jazyka (v jazykovej a slohovej výchove):

a) nekladie sa dôraz na poukazovanie hraníc medzi spisovným a nespisovným inventárom jazykových prostriedkov v národnom jazyku a ich využiteľnosť v oficiálnych a neoficiálnych sférach. Treba zdôrazňovať funkčné využitie výrazových prostriedkov v komunikácii. Naznačené smerovanie zodpovedá uplatňovaniu komunikatívneho princípu vo vyučovaní, následkom čoho by mohol nastať výraznejší obrat v pragmatickom jazykovom vnímaní a komunikačnom vystupovaní žiakov.

b) podobný problém sa javí v slohovej výchove, ktorá mala tiež prejsť revolučnými zmenami vo vnímaní učiteľov či samotných detí. Realita je často podobná tej súdobej, čiastočné

zmeny nastali v procese produkovania textov (v postupoch a témach), ale výsledné produkty ostávajú často bez povšimnutia detí (verejne sa nečítajú) i samotného tvorcu (okrem hodnotenia). Slohové práce učiteľ opraví a proces produkovania textov sa skončí, bola by potreba opätovnej preštylizácie a komponovania nového textu.

Na záver môžeme pokojne skonštatovať, že nespisovné výrazy sú „normálne" v jazyku detí. K jazyku detí nevyhnutne patrí, je ale dôležitá miera a riadenie tohto jazykového aparátu.

Literatúra

FINDRA, Ján: Jazyk, reč, človek. Bratislava: Q111 1998. 112 s.

KOVÁČOVÁ, Zuzana: Slangové výrazové prostriedky v masmediálnej komunikácii a ich vplyv na kultúru jazykového prejavu mládeže. In: Otázky jazykovej kultúry. Ed. M. Olšiak. Nitra: UKF, 2004, s. 175 – 187.

ONDRUS, Pavol: Slovenská lexikológia. Bratislava: SPN 1972. 96 s.

MISTRÍK, Ján: Štylistika. 3., uprav. vyd. Bratislava: SPN 1997. 600 s.

ŠTRAUS, František: Príručný slovník literárnovedných termínov. Bratislava: SSS 2005. 329 s.

Přezdívky českých olympioniků

Marta Kvíčalová
Katedra českého jazyka, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Úvod

Tento příspěvek se z jazykového hlediska zabývá přezdívkami českých olympioniků, kteří se zúčastnili letních olympijských her v Londýně 2012. Sportovci tvoří svébytnou skupinu, pro kterou je typický specifický způsob komunikace, vlastní slang a časté používání přezdívek. Jazykový materiál, který jsme zkoumali, byl převzat z Mimořádného magazínu MF DNES k letním olympijským hrám v Londýně OLYMPIÁDA. Přezdívky, které jsou zde uvedeny, redaktoři získali přímo od sportovců, jejich trenérů a týmů. Přezdívky jsme třídili a klasifikovali podle jejich typů[1], nikoliv podle druhu motivace. Domníváme se, že v případě sportovců je tento způsob výhodnější, protože podoba přezdívek vychází především z potřeby úsporného oslovování, což plně odpovídá tomuto typu jejich třídění.

Přezdívky a jejich třídění

Zatímco starší autoři (Beneš, 1962, Svoboda, 1964) přezdívku charakterizují jako neoficiální, často posměšné jméno používané „za zády" pojmenovaných lidí a také Příruční slovník jazyka českého přezdívku charakterizuje jako „trvalé pojmenování dávané někomu nebo něčemu, obyčejně posměšně vedle běžného jména"[2], novější práce nahlížejí přezdívky z jiného úhlu. Encyklopedický slovník češtiny definuje přezdívku jako „neúřední, doplňkové vlastní jméno, které většinou charakterizuje osoby, místa nebo věci a vztahuje se k povolání, vlastnostem, původu atd. nositele jména. Může obsahovat pozitivní nebo negativní hodnocení. Přezdívky osob vznikají různým obměňováním rodných jmen a příjmení, podle vlastností fyzických, duševních, povahových a charakterových, podle zálib a koníčků, podle rodinné situace, podle různých oblíbených či známých osobností ze života kulturního či sportovního i podle oblíbených seriálů atd."[3] Svatopluk Pastyřík považuje za přezdívku „doplňkové vlastní jméno (nejčastěji antroponymum), které je obvykle individuální a nedědičné. Vznik přezdívky je náhodně motivován různými okolnostmi, jež se libovolně dotýkají pojmenovávané osoby (pojmenovávaného objektu). Kromě jiných aktivních propriálních funkcí má přezdívka jako svou

[1] Návrh třídění a klasifikace přezdívek podle typů v článku: Pastyřík, 2005a, s. 123 – 126.
[2] Příruční slovník jazyka českého. Sv. 5, 1948, s. 279.
[3] Encyklopedický slovník češtiny, Karlík P.; Nekula M.; Pleskalová J. (ed.). NLN, Praha 2002, s. 354.

typickou funkci především funkci charakterizační (deskriptivní).“[4] ZSaTSO považuje za přezdívku „doplňkové, neúřední vlastní jméno, které většinou charakterizuje osoby, místa nebo věci a vztahuje se k povolání, vlastnostem, původu atd. nositele jména; může, ale nemusí obsahovat pozitivní nebo negativní hodnocení.“[5]

V návaznosti na tyto práce a na výzkumy sociolingvistiky za přezdívku v této práci označujeme jakékoliv běžně existující spisovné i nespisovné slovo, které bylo nositelem akceptováno (*Jéža, Kiki, Křižák, Svoboďák*) a které jako příznakové neoficiální (neúřední) jméno funguje v určité sociální skupině a slouží k označení osoby jako její vlastní jméno. Mnohé přezdívky vznikají jako zcela nová, originální slova, a to nejčastěji deformací, zkracováním, odvozováním a spojováním slov, rodných jmen a příjmení nebo přejímáním slov z cizích jazyků (*Céca, Polív, Čelda, Šafi, Bártič*, *Dav*e).

Z hlediska struktury formy může být přezdívka jednoslovná, řidčeji víceslovná (v analyzovaném materiálu jsme takové přezdívky nezaznamenali, pravděpodobně především proto, že ve sportovním prostředí je důležitá snadná a úsporná komunikace) a měla by být jakožto vlastní jméno psána s velkým písmenem. Přezdívky tvoří bohatou a značně dynamickou skupinu proprií. Důvodem jejich vzniku je především snaha o vtipnost, originalitu a jazykovou úspornost – dlouhá jména a příjmení jsou v komunikaci nahrazována kratšími přezdívkami. Proto také platí, že „v současné době jsou přezdívky v komunikaci velmi frekventovanými antroponymickými prostředky. Nepoužívají se však už jenom „za zády“ (Beneš 1962), ale velmi často jako skutečná vlastní jména, která mnohdy právě v běžné komunikaci nahrazují oficiální jména a příjmení.“[6]

Nejběžnější metodou třídění a klasifikace přezdívek je zkoumání jejich motivace. Objevily se však názory, že také přezdívky, stejně jako jiná antroponyma, by bylo vhodné rozlišovat podle typů. Návrh možného typologického třídění nastínil ve své práci S. Pastyřík.[7] Přezdívky dělí na „přezdívky v užším slova smyslu (přezdívky vlastní), tedy Spitznamen, jimiž jsou nejčastěji proprializovaná apelativa – bylo by je možné nazývat též deapelativními přezdívkami – a jejich deriváty“[8] (v našem materiálu např. *Filozof, Rádio, Doktor*) a na přezdívková propria / přezdívky depropriální. Tento typ doplňkových vlastních jmen dále dělí na náhradní jména

---

[4] Pastyřík S., K současným přezdívkám a jejich třídění. In: Chýlová H. (ed.), Sborník přednášek z VII. konference o slangu a argotu v Plzni 24. – 25. 9. 2003, Plzeň 2005a, s. 123 – 126.

[5] ZSaTSO: Svoboda J., Šmilauer V., Olivová-Nezbedová L., Oliva K., Witkowský T., Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky, Zpravodaj Místopisné komise ČSAV 14, 1973, s. 118.

[6] Pastyřík S., K současným přezdívkám a jejich třídění. In: Chýlová H. (ed.), Sborník přednášek z VII. konference o slangu a argotu v Plzni 24. – 25. 9. 2003, Plzeň 2005a, s. 124.

[7] Pastyřík S., K současným přezdívkám a jejich třídění. In: Chýlová H. (ed.), Sborník přednášek z VII. konference o slangu a argotu v Plzni 24. – 25. 9. 2003, Plzeň 2005a, s. 125.

[8] Pastyřík S., K současným přezdívkám a jejich třídění. In: Chýlová H. (ed.), Sborník přednášek z VII. konference o slangu a argotu v Plzni 24. – 25. 9. 2003, Plzeň 2005, s. 125.

(pojmenování jedinců jinými jmény stejného druhu – Lukášovi se říká *Hugo*), jména po chalupě (která se v našem materiálu z pochopitelných důvodů nevyskytují) a především připodobeniny, které chápe jako „pojmenování pomocí apelativa či propria, přičemž jejich motivovanost vychází z vlastního jména dané osoby."[9] V našem materiálu jsou zastoupeny jak připodobeniny k apelativům (Podrazil – *Podrážka*), tak připodobeniny k propriím (Haman – *Hamánek*[10]). Dalšími typy přezdívkových proprií jsou podle Pastyříkova schématu[11] anagramy, zkomoleniny (Eva – *Evža*, Kateřina – *Kačis*) a onymická spojení (rytmicko-rýmová spojení nebo determinační dvojice), která se v našem materiálu nevyskytují.

Přestože autorka tohoto příspěvku při své dřívější práci s přezdívkami, při jejich popisu a třídění pracovala výhradně s jejich motivací (jednalo se však na rozdíl od tohoto příspěvku především o dětské přezdívky[12]), v případě přezdívek českých sportovců se přiklonila právě k výše zmiňovanému třídění přezdívek podle typů, které navrhl S. Pastyřík. Na rozdíl od dětských přezdívek, u kterých můžeme z jejich motivace a formální podoby často usuzovat na sociální postavení jejich nositele ve skupině, kde přezdívka vznikla a kde se používá (*Sekáč, Major, Madonna* x *Pizizubka, Brejloun, Bulík*), u přezdívek dospělých sportovců toto hledisko víceméně odpadá. Předpokládáme, že se jedná především o kontaktový prostředek bez pozitivní expresivity, a přezdívky tak nemají za cíl naznačovat sociální hierarchii členů skupiny, plní především svou komunikační funkci, umožňují mluvčím snadnou a rychlou komunikaci a jejich motivace proto není pro jejich studium tak důležitá jako v případě dětských přezdívek.

Jazykový materiál, který jsme převzali se souhlasem redakce z Mimořádného magazínu MF DNES k letním olympijským hrám v Londýně OLYMPIÁDA, tvoří celkem 89 mužských i ženských přezdívek českých sportovců. Z celkového počtu 133 sportovců, kteří se zúčastnili olympiády, jsme přezdívku u 54 z nich nezaznamenali.[13] Většina olympioniků však přezdívku v komunikaci používá, jedná se o 79 sportovců, přičemž u několika z nich jsme zaznamenali hned dvě nebo i tři relevantní přezdívky, v tomto případě jsme tedy zařadili do našeho vý-

---

9 Vašková L., Přezdívky v hokejových oddílech z pohledu komunikačního a slovotvorného, Acta onomastica, roč. 51, č. 2, 2010, s. 592 – 3.

10 Hamánek – značka dětského ovocného či masozeleninového příkrmu.

11 Velmi přehledné grafické zpracování in: Pastyřík S., Sbírka užitečných materiálů pro onomastické semináře, Hradec Králové 2005, s. 46.

12 Kvíčalová, 2010.
Kvíčalová, 2012.
Kvíčalová, (v tisku)

13 Běžně se vyskytující hypokoristické podoby rodných jmen (*Víťa, Péťa, Oli, Kačka, Jirka, Mireček, Viky, Zuzka*) za přezdívku v tomto příspěvku nepovažujeme. Za jistý přechod mezi běžnými hypokoristickými formami rodných jmen a přezdívkami bychom mohli považovat pojmenování některých sportovců, kteří se na olympiádě proslavili a jsou pod těmito jmény známí, aniž by bylo nutno doplňovat jejich příjmení (*Kiki a Maki, Vávra*). Právě tato podoba jejich rodného jména je pojímána jako jakási přezdívka, lépe však značka, neboť *Maki* a *Kiki* jsou vnímány podobně jako zpěvačka *Aneta* (v českém prostředí nemusíme dodávat, že Langerová). V zájmu zachování jednoty definice přezdívek však ani tato antroponyma za přezdívky nepovažujeme.

zkumu všechny. Po důkladné analýze získaného materiálu jsme zjistili, že nejvíce přezdívek bylo utvořeno derivací (45). Druhé místo z hlediska četnosti přezdívek zaujímá skupina připodobenin (16), z čehož 12 je připodobenin apelativních, zatímco propriální připodobeniny jsou pouze 4. Podobně početnou skupinou jako připodobeniny jsou vlastní přezdívky (12). V menší míře se objevují další typy přezdívek – zkomoleniny (7), zkráceniny (5) a náhradní jména (4).

Jak jsme uvedli výše, polovina analyzovaných přezdívek byla utvořena derivací. Jedná se o 45 mužských i ženských přezdívek, které vznikly buď z úplného slovního základu (Jan Sychra – *Sychráč*), nebo z redukovaného slovního základu (Kateřina Šafránková – *Šafrda*, Jana Veselá – *Vesi*). Základovým slovem bylo vždy příjmení nositele přezdívky. Vzhledem k tomu, že tvar a podoba přezdívek ne vždy vypovídá o pohlaví svého nositele, rozhodli jsme se v tomto výzkumu třídit přezdívky bez ohledu na tuto skutečnost. V našem materiálu jsme zaznamenali celkem 19 různých formantů nebo jejich variant, pomocí kterých proběhla derivace. Z celkového počtu 45 přezdívek jich nejvíce bylo utvořeno pomocí formantů –i/–y (8), –da /–ďa (7), –ka (6), –a (5) a –ec (3).

Derivace bývá často doprovázena krácením, dloužením či jinou alternací vokálu i konsonantu v základu původního příjmení. Vedle častěji užívané koncovky –i jsme zaznamenali i několik přezdívek s grafickou variantou –y. V některých případech je důvodem pravopisně tvrdý konsonant, který koncovce předchází (srov. *Kouky* – *Šafi*). Méně častá než koncovka –y /–i je koncovka –a, která také někdy vyvolává dloužení či jinou alternaci vokálu v základu příjmení (Roman Šeberle – *Šéba*, Jaromír Ježek – *Jéža*). Relativně produktivní je také formant –da/–ďa (Kateřina Šafránková – *Šafrda*, Petra Kulichová – *Kulda*, Tomáš Berdych – *Berďa*). Nejproduktivnější příponou, pomocí níž se tvoří přezdívky ženského rodu, je v našem materiálu přípona –ka (Petra Kvitová – *Kvitka*, Zuzana Hejnová – *Hejnovka*), i zde může docházet k alternacím konsonant (Petra Chocová – *Chotka*). Omezený počet přezdívek vzniká pomocí dalších formantů, viz následující tabulka.

Formant	Frekvence		Formant	Frekvence
-a	5		-i, -y	8
-áč	2		-ík	2
-ák	1		-ina, -yna	2
-as	2		-ič	1
-ča	1		-is	2
-da, -ďa	7		-ka	6
-ec	3		-oš	1
-eš	1		-our	1

Druhou nejpočetnější skupinu námi zkoumaných přezdívek tvoří připodobeniny. Převažují připodobeniny apelativní, kterých je celkem 12. Jedná se o pojmenování pomocí apelativa, kdy jeho motivovanost vychází z vlastního jména dané osoby. Většina těchto přezdívek je utvořena podle příjmení nositele (Tereza Pecková – *Pecka*, Pavel Maslák – *Máslo*, Denis Špička – *Špičák*, Jakub Podrazil – *Podrážka*), pouze řídce podle rodného jména (Michaela Zrůstová – *Mišák*). Některé připodobeniny vznikají na základě deminutiva příjmení nositele (Adéla Sýkorová – *Sýkorka*, Petra Kulichová – *Kulíšek*), jindy je tomu naopak (Radka Vodičková – *Voda,* Jan Kudlička – *Kudla*).[14]

Připodobeniny propriální jsme zaznamenali pouze 4. Motivovanost tohoto typu přezdívek také vychází z vlastního jména dané osoby, na rozdíl od předešlé skupiny se jedná o pojmenování pomocí propria. V našem materiálu se jedná především o připodobeniny k bionymům (Pavel Davídek – *Dave*), případně k chrématonymům (Václav Haman – *Hamánek*).

Významnou skupinou je skupina vlastních přezdívek, kterých je celkem 12. Jedná se o přezdívky, jež na rozdíl od předešlých nemají vazbu na občanské jméno svého nositele, reflektují naopak jeho zájmy, zaměstnání, odkazují na sportovní úspěchy či vzhled nositele (Vítězslav Veselý – *Filozof*, Martin Podhráský – *Doktor*, Mirka Knapková – *Královna*, Kateřina Bartoňová – *Prcek*).

Nejméně početné jsou skupiny náhradních jmen, zkrácenin a zkomolenin. Zkomolenin jsme zaznamenali 7 a jedná se především o zkomoleniny rodných jmen (Eva Vítečková – *Evža*, Kristýna Gavnholt – *Kika*, Kateřina Čechová – *Kačaba*), méně pak příjmení (Petra Cetkovská – *Céca*).

Obdobně je tomu i u zkrácenin, kterých je celkem 5. Většina těchto přezdívek vznikla krácením příjmení (Roman Kreuziger – *Kreuz*, Ondřej Polívka – *Polív*, Ondřej Vetešník – *Veteš*), pouze ojediněle rodného jména (Aneta Hladíková – *An*).

Nejméně početnou skupinou přezdívek jsou náhradní jména. Jedná se o čtyři přezdívky, které pojmenovávají jedince jinou oficiální podobou antroponyma nebo jeho hypokoristickou podobou. Jedná se jak o přezdívky odkazující k obecně známým jménům, tak i osobnostem televizní zábavy a sportu (Lukáš Trefil – *Hugo,* Martin Verner – *Ferda,* Přemysl Kubala – *Bean*, Jan Sychra – *Agassi*).

---

[14] Jsme si vědomi nejednoznačnosti tohoto třídění. Přezdívku *Kudla,* která vznikla z příjmení Kudlička (podobně jako *Kostel* – z příjmení Kostelecký), lze interpretovat jako apelativní připodobeninu, stejně tak jako zkráceninu. Podobně je tomu i u dalších apelativních připodobenin – mohou se objevit námitky, že přezdívky *Pecka* – z příjmení Pecková, *Sýkorka* – z příjmení Sýkorová, *Špičák* – z příjmení Špička vznikly pouhou derivací příslušnými formanty. Vzhledem k tomu, že se na rozdíl od příkladů derivace uvedených v předchozím textu jedná o odvozování přezdívek z příjmení, jehož výsledkem je plnovýznamové obecné jméno, které vychází z formální stránky a hláskového skladu základového příjmení, přikláníme se k zařazení těchto přezdívek do typu apelativních připodobenin.

V tomto příspěvku jsme se pokusili analyzovat přezdívky českých olympioniků podle způsobu, který ve své práci navrhl S. Pastyřík a který je založen na třídění přezdívek podle jejich typů. Na vzorku 89 ženských a mužských přezdívek jsme tuto metodu aplikovali v praxi. Domníváme se, že pro přezdívky dospělých sportovců je tato metoda výhodnější než tradiční třídění přezdívek podle motivace. Na druhou stranu musíme upozornit na jisté nejasnosti, které tato metoda s sebou přináší (srov. možnou klasifikaci přezdívek dvěma možnými způsoby *Kudla* – Kudlička a nejasnosti v otázce připodobenin). Sám autor k návrhu nového třídění přezdívek podotýká, že „samozřejmě nemusí být uzavřený a definitivní“[15]. Domníváme se tedy, že případným dopracováním metody a především jejím uváděním do praxe se případné další nejasnosti rozptýlí.

Rozborem získaného materiálu jsme potvrdili předpoklad, že většina přezdívek, které se objevují mezi sportovci, vzniká zcela jednoznačně za účelem zrychlení a zkvalitnění komunikace, a to nejčastěji derivací. Dalším relativně frekventovaným způsobem vzniku přezdívek je připodobnění, nejméně využívané je zkracování a udělování náhradních jmen.

Literatura

BENRŠ, Josef: O českých příjmeních. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1962. 355 s.

Encyklopedický slovník češtiny. Ed. P. Karlík P. – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: NLN 2002. 604 s.

KVÍČALOVÁ, Marta: Přezdívky jako doklad dětské jazykové tvořivosti - příspěvek do sborníku vydaného na počest doc. J. Bačvarova. Sofie: (v tisku).

KVÍČALOVÁ, Marta: Přezdívky v dětském kolektivu. Rigorózní práce. Praha: KČJ PedF UK 2010. 134 s.

KVÍČALOVÁ, Marta: Přezdívky v malé sociální skupině. In: Reflexe kvality v doktorském pedagogickém výzkumu. Sborník 8. doktorské konference „Reflexe kvality vzdělávání v doktorském pedagogickém výzkumu“, 21. 5. 2012. Ed. M. Kvíčalová – J. Konečný. Praha: PedF UK v Praze, 2012. s. 161 – 169.

PASTYŘÍK, Svatopluk: K současným přezdívkám a jejich třídění. In: Sborník přednášek ze VII. konference o slangu a argotu v Plzni 24. – 25. 9. 2003. Ed. H. Chýlová. Plzeň: Pedagogická fakulta ZČU v Plzni, 2005a, s. 123 – 126.

[15] Pastyřík, S.: K současným přezdívkám a jejich třídění. In: Chýlová H. (ed.), Sborník přednášek z VII. konference o slangu a argotu v Plzni 24. – 25. 9. 2003, Plzeň 2005, s. 125.

PASTYŘÍK, Svatopluk: Sbírka užitečných materiálů pro onomastické semináře. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové. Pedagogická fakulta: Gaudeamus 2005b. 117 s.

Příruční slovník jazyka českého. Sv. 5. 1948 Praha: Státní nakladatelství 1948. 279 s.

SVOBODA, Jan: Staročeská osobní jména a naše příjmení. Praha: SPN 1964. 317 s.

SVOBODA, Jan – ŠMILAUER, Vladimír – OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, Libuše – OLIVA, Karel – WITKOWSKI, Teodolius.: Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky. In: Zpravodaj místopisné komise ČSAV, 1973, roč. 14, č. 1, s. 118.

VAŠKOVÁ, Lenka: Přezdívky v hokejových oddílech z pohledu komunikačního a slovotvorného. In: Acta onomastica, 2010, roč. 51, č. 2, s. 591 – 596.

Obraznosť v reklame

Igor Lalík
Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Komunikácia v rozličných podobách je bezpochyby neoddeliteľnou súčasťou nášho každodenného života. Spomedzi rôznych spôsobov komunikácie na nás v súčasnosti masívne pôsobí jeden konkrétny – reklamná a marketingová komunikácia, ktorá je odrazom žitia v konzumnej spoločnosti. Reklama na nás pôsobí, či už vedome alebo podvedome, na rôznych miestach, v rôznych formách a rôznymi spôsobmi a jej hlavnou úlohou je sprostredkovanie reklamnej informácie. Stretávame sa s ňou na ulici (napr. bilbordy, citylighty), v tlačových médiách (noviny, časopisy), rádiách, na internete a v čoraz väčšej miere je súčasťou televízneho vysielania najmä súkromných televíznych staníc. Reklamu môžeme definovať ako platenú formu neosobnej prezentácie výrobkov, služieb alebo myšlienok konkrétnej firmy či inej inštitúcie prostredníctvom komunikačného média (Kobera – Šec, 1991).

Reklamu môžeme vnímať ako komplexný jav alebo proces jednosmernej komunikácie, pomocou ktorej expedient oslovuje široké spektrum verejnosti. Snaží sa propagovať určitý produkt prostredníctvom masmédií a prostriedkov vonkajšej reklamy a podnecovať tak potenciálnych zákazníkov (spotrebiteľov). Podľa M. Foreta (2003) môžeme medzi základné ciele reklamy zaradiť:

a) informovanie – reklama informuje verejnosť o novom produkte, účelom je vyvolanie záujmu a dopytu;

b) presviedčanie – snaha zapôsobiť na zákazníka, aby si produkt alebo službu kúpil;

c) pripomínanie – udržanie produktu a značky v povedomí spotrebiteľov.

Aj uvedené základné ciele reklamy prezrádzajú, že neoddeliteľnou súčasťou mnohých reklám na produkty a služby je persuazívna a apelatívna funkcia. Podstatným cieľom je teda ovplyvňovanie a formovanie názorov, postojov a správania. Tento proces patrí k formám sociálnej komunikácie a realizuje sa použitím rôznych výrazových prostriedkov – verbálnych i neverbálnych. Tvorcovia reklamy využívajú všetky tieto dostupné prostriedky na naplnenie svojich kreatívnych zámerov tak, aby reklamná informácia spĺňala primerané náležitosti zákonitosti psychického spracovania informácie percipientom, teda aby bola zrozumiteľná, zapamätateľná, ľahko vnímateľná a aby pútala pozornosť potenciálnych percipientov (Hradiská, 2010).

Na dosiahnutie týchto cieľov v reklamnom komunikáte veľmi dobre slúži, okrem ostatných štylistických prostriedkov, aj využívanie metaforickosti textu (jeho obraznosti), teda jazykového prejavu, ktorý sprostredkúva reklamnú informáciu a skutočnosť využitím prenášania pomenovaní jedného javu na iný (metafora, metonymia), prirovnania, hyperbolizácie reklamného prejavu a predstavovanej skutočnosti, prípadne personifikácie zvierat, neživej prírody alebo samotných propagovaných výrobkov (reklamného produktu). Nejde len o použitie verbálnej obraznosti, ale aj vizuálnej. Na základe poznatku, že až 83 % podnetov vníma človek zrakom (Mistrík, 1997, s. 382), môžeme predpokladať, že práve vizuálna stránka reklamného komunikátu je tá, ktorá púta percipientovu pozornosť a vytvára v ňom hlbší dojem pôsobením metaforických obrazov.

Obrazné pomenovania vznikajú na základe genetického napätia medzi slovom a označovaným predmetom, javom, dejom či vlastnosťou. Percipient dokáže dekódovať prijatú informáciu na základe toho, že spolu so slovom sa mu vo vedomí vybaví aj predstava predmetu, ktorý pomenúva. Jednoznačnosť však slovo naberá až pri použití v kontexte. Tieto vzťahy medzi predmetmi, javmi, dejmi, vlastnosťami a ich pomenovaniami sa môžu aj aktualizovať, preto v tejto súvislosti hovoríme o prenášaní významu, a to na základe existencie vonkajšieho alebo vnútorného vzťahu medzi slovom a pomenovaním (Findra, 2004).

Medzi základné prostriedky obraznosti (figuratívnosti) reklamného textu zaraďujeme:

a) prirovnanie – základné obrazné pomenovanie, ktorým sa prirovnávajú dva predmety na základe spoločnej vlastnosti (znaku). Táto vlastnosť sa zdôrazní, alebo aktualizovane vyzdvihne. Tvoria ho tri časti: comparandum (to, čo sa prirovnáva), comparatum (to, k čomu sa prirovnáva) a tertium comparationis (stredný člen, spoločný znak, na základe ktorého sa prirovnáva). Na vyjadrenie vzťahu sa najbežnejšie používa klasická konštrukcia so spojkami *ako, ani, sťa, akoby, jako, jak*. V prípade reklamy sa môže v pozícii comparata objaviť nečakaný, netušený klad. Príklad: *Také ako Vy. (Volvo)*.

b) metaforu – geneticky príbuzná s prirovnaním, avšak explicitnosť prirovnania sa znižuje, nie je tu vyjadrené tertium comparationis, ktoré je potrebné si domyslieť, alebo usúdiť. Predpokladá sa vonkajšia podobnosť medzi predmetmi, javmi, vlastnosťami, dejmi, vďaka ktorej je možné označiť predmet názvom iného predmetu. Nejde tu teda o porovnávanie, ale o prenášanie významu z predmetu na iný predmet. Reklama má v prípade použitia metafory podobu predikácie príznaku porovnávanému členu. Najjednoduchší je dvojčlenný vetný vzorec (názov výrobku na jednej strane a metaforický výrok na strane druhej), v ktorom vzniká paralelizmus medzi ponúkaným výrobkom a prirovnávaným javom alebo prirovnávanou kvalitou. Príklad: *Rajec. Patentované prírodou. (Rajec); Masaker cien. (Alza); Minúta trvá 30 sekúnd. (T-com); Chuť domova. (Eduscho)*

c) metonymiu – obrazné pomenovanie, ktoré, na rozdiel od metafory, vzniká prenesením pomenovania na iný predmet na základe vnútornej podobnosti (vecnej, časovej, miestnej a príčinnej súvislosti). Príklad: *Takto chutí náš východ. (Šariš).*

d) personifikáciu – osobitný druh metafory. Vzniká prisudzovaním vlastností a schopností ľudí neživým predmetom a zvieratám, vďaka čomu získavajú schopnosti konať a hovoriť ako ľudia. V reklame sa môžeme stretnúť s personifikáciou napr. propagovaných produktov alebo jeho zložiek, prípadne rôznych (mikro)organizmov, zvieracích interpretov či postavičiek a bábok. Príklad: *Labello miluje vaše pery. (Labello); Fanúšik zábavy. (Corgoň); Myslite na zdravie svojich spotrebičov. (SPP)*

e) synekdochu – osobitný druh metonymie založený na pomenovaní celku jeho časťou (pars pro toto), časti celkom (totum pro parte) alebo na zámene plurálu a singuláru.
Príklad: *Zachráňme jej život. (Charitatívna organizácia Magna; spojenie sloganu s obrazom dievčatka z Afriky – obraz zastupujúci aj iné deti v núdzi.)*

f) využívanie a aktualizáciu frazém – jeden z veľmi pôsobivých prostriedkov využívaný v reklame, najmä v sloganoch (využívajú sa rôzne typy frazém – príslovia, porekadlá, úslovia a pod.). Môžu sa uplatniť bez zmeny alebo sa aktualizujú. Vyznačujú sa obraznosťou, expresívnosťou, nerozlučiteľnosťou svojho významu a stručnosťou, heslovitosťou (čo im uľahčuje prienik do reklamného komunikátu). Frazémy bývajú všeobecne známe, čo zvyšuje ich zapamätateľnosť, no zvyšujú aj pôsobivosť reklamného textu na percipienta.
Príklad: *Pijú vám komáre krv? (Miba); Aký požičaj, taký vráť. (VÚB); Oheň skáče ako my pískame. (Cech kachliarov Slovenska)* (Čmejrková, 2000, Findra, 2004, Tvrdoň, 2007)

Metafora v reklame je komplexná a produktívna. Jej produktívnosť zabezpečujú princípy **antropomorfizácie** (metaforické pripodobňovanie vnímaných entít s človekom, napr. *Zvádza chuťou – Simply Nut, Fanúšik zábavy – Corgoň*), **naturifikácie** (pripodobňovanie k prírode, napr. *pri bankových produktoch – rast úrokov, úspor*), **zoomorfizácie** (pripodobňovanie k zvieratám) a **reifikácie** (pripodobňovanie k veciam, napr. *flexiúčty a hypotéky na mieru, flexiživot (Allianz), hotdog predstavujúci úspory (AXA)* a pod.), ktoré kategorizujú veci a pojmy vnímaného okolitého sveta v súlade s istými stereotypmi (Orgoňová – Bohunická, 2006).

Reklama stále hľadá nové, aktualizované (až prekvapivé) spojenia, na ktoré nie sme zvyknutí, aby dokázala upútať pozornosť potenciálnych percipientov. Samozrejme, obrazné vyjadrenie by malo byť ľahko identifikovateľné, aby podnietilo percipientovu imagináciu, aby dokázalo vyvolať v percipientovi požadované pocity, umožnilo mu predstaviť si prospešnosť využívania daného produktu alebo služby a s tým aj naplniť zámer propagátora produktu ale-

bo služby (teda zameranie pozornosti spotrebiteľa práve na tento produkt/túto službu a následné zvýšenie dopytu). „Ak reklama opakovane na nás pôsobí a navyše využíva symboly, ktoré sú pre nás príťažlivé, je pravdepodobné, že reakciou na reklamu bude túžba mať taký produkt. Preto produkt nie je ponúkaný sám o sebe, ale v spojení s obrazmi, zvukmi, ktoré ho robia príťažlivým“ (Hradiská, 2010, s. 89).

Reklamný komunikát spravidla tvorí verbálna (hovorený alebo písaný text) a vizuálna zložka, ktoré sa môžu v reklamných komunikátoch vyskytovať v rozličných pomeroch. Podľa J. Mistríka (1997, s. 384 – 385) musí byť jazyková zložka textov prehľadná a jednoduchá a spolu s mimojazykovou zložkou musí tvoriť kompaktný a harmonický celok, ktorý spĺňa požiadavku stručnosti, ale pritom aj požiadavku výraznosti a pútavosti.

Reklama sa môže niektorými rysmi spájať s umeleckým dielom na základe aktualizácie lexikálneho významu reklamnej výpovede, prípadne využitím básnických metafor, ktoré ponúkajú tovar alebo služby pomocou obrazov harmónie, elegancie, kúzla, chuti, vôní a farieb (napr. *dokonalá rovnováha človeka s prírodou, harmónia chuti, pohodlie na každom kroku, čistá krása, orchester chutí* a pod.). Ale na rozdiel od umeleckého diela sa reklama snaží len o jednu interpretáciu, tú pravú. Estetická funkcia reklamy je podriadená jej persuazívnej (apelovej) funkcii a je, na rozdiel od umeleckého diela, úplne sémanticky uzavretá. Nemá teda percipienta reklamného komunikátu nútiť zamyslieť sa nad významom reklamy, ale má ho povzbudiť, aby si napríklad daný výrobok kúpil, hoci v niektorých prípadoch môže reklama spĺňať len zábavnú funkciu (Čmejrková, 2000). Samozrejme, verbálna a neverbálna stránka i prelínanie grafického a „konvenčného“ jazyka zohrávajú v reklamnom komunikáte dôležitú úlohu, a preto by sa mali vzájomne dopĺňať. Obrazové vyjadrenie by malo byť symbolické, aby vhodne zvýraznilo verbálnu časť. Tvoria tak komplex, v ktorom by mali byť obe zložky vyvážené a spolu s nimi by mala byť vyvážená aj informačná a emocionálna zložka. Práve neverbálne (obrazové) prejavy by mali posilňovať aj metaforickosť reklamného komunikátu a posilňovať tak aj jeho apelatívnosť a persuazívnosť (zvýraznením emócií, nálad, dojmov a pod.). Sú teda dôležitými komunikačnými prostriedkami, s ktorými sa spája vyššia pravdepodobnosť pôsobenia, uchovania a zapamätateľnosti prezentovaných javov (Javorská, 1998).

Tvorba reklamy bezpochyby ťaží z veľkých možností prispôsobovania jazyka, využívania verbálnych a vizuálnych obrazných pomenovaní (frazeologické jednotky, metafory, prirovnania a pod.), prostriedkov jazykovej hry a intertextuality. Pomocou týchto prostriedkov je reklama aj v malom rozsahu schopná vplývať na naše nazeranie na svet, hodnoty či túžby. Kreatívna reklama sa snaží organizovať videnie sveta a sprostredkovať iný pohľad na veci okolo nás. Snaží sa tiež o „sfunkčnenie“ metafory a o jej využitie v praktickom živote, aby splnila svoj cieľ propagácie a predaja produktu alebo služby. Všetky prvky by mali mať takú formu, aby dokázali vzbudiť v potenciálnom percipientovi pozornosť a aby boli ľahko zapamätateľné.

Vo všeobecnosti môžeme konštatovať, že reklama využíva vysokú mieru aktualizácie, ozvláštnenia, odchýlky od noriem bežného jazyka i prostriedky verbálnej a (najmä) vizuálnej obraznosti, aby apelovala na naše zmysly a vytvorila iluzórne svety, ktoré jej apelatívnu funkciu podčiarkujú, a to buď v pozitívnom, alebo negatívnom svetle. S potenciálnym percipientom reklamného komunikátu sa pohráva vytváraním inej reality a láka ho do sveta svojej fantázie, apeluje na jeho hodnoty, snaží sa vystihnúť jeho životný štýl a upriamuje jeho pozornosť na fiktívnu skutočnosť, ktorej súčasťou by chcel byť (Čmejrková, 2000, Vopálenská, 2009). V prípade služieb môžu obrazné vyjadrenia slúžiť tvorcom reklamy napríklad na vyvolanie pocitu, že konkrétna služba je tu práve pre percipienta reklamy a že svoju snahu zameriava práve naňho (napr. bankové produkty).

Využitie takýchto obrazov môže percipienta vtiahnuť do prostredia reklamy a snaží sa vytvoriť puto medzi konzumentom a spoločnosťou poskytujúcou produkt alebo službu. V snahe apelovať na percipienta využíva reklamná komunikácia aj obrazy každodenného života (napr. domáce, kuchynské prostredie), ideálneho (až fantastického) harmonického života vo svete bez problémov a každodenného stresu (napr. reklama na bankové produkty, automobilové značky, produkty poisťovní a pod.), ktoré vyvolávajú v percipientovi pocity, že práve tento produkt alebo služba mu poskytne výhody, ktoré mu zabezpečia bezpečný, bezstarostný, pokojný, zdravý či harmonický život v ideálnom svete, o ktorom možno percipient reklamného komunikátu sníva a ktorý napĺňa jeho osobné hodnoty (napr. zdravie, rodina, finančné zabezpečenie a pod.).

Druhy reklamy a možnosti využitia obraznosti

a) Televízna reklama – v súčasnosti je v našom prostredí asi najrozšírenejším a najmasívnejším komunikačným kanálom reklamného textu a tvorí podstatnú časť televízneho vysielania. Jej základným princípom je stvárnenie ponuky doplnené o zvuk, má najdominantnejšie estetické a obsahové pôsobenie. Snaží sa pomocou obrazov vyvolať pozornosť a upevniť reklamný komunikát v pamäti. Televíznu reklamu poznáme ako reklamný spot, teleshopping a reklamný film (Hradiská, 2010).

Základným princípom televíznej reklamy je prepojenie obrazu a zvuku. Ako už bolo spomenuté, verbálna (hovorený text, piesne) a vizuálna časť (prostredie, účinkujúci...) by sa mali vhodne dopĺňať a vzájomne zvýrazňovať, aby dokázali podnietiť obrazotvornosť percipienta. Tieto zložky bývajú doplnené ešte o rôzne zvukové efekty (hudba, ruch...). Televízna reklama využíva na dynamickú propagáciu produktov alebo služieb rôzne prostriedky filmovej techniky, farebnosť, zážitkovosť a imaginatívnosť na vsugerúvanie autentickosti, vzbudzovanie sympatií a empatie u príjemcu. Rovnako ako ostatné druhy reklamy, aj televízna rekla-

ma môže byť na jednej strane nápaditá a invenčná, no na strane druhej aj bezduchá, banálna či gýčová, čo oslabuje jej komunikatívnosť (Patráš, 1993). Ekvivalentom televíznej reklamy je reklama v kine.

b) Reklama v tlačových médiách a prostriedky vonkajšej reklamy – v tlačových médiách (denná tlač, časopisy) sa vyskytuje textová, textovo-obrazová a obrazová inzercia. Výrazové prostriedky inzercie tvorí titulok, ilustrácia/fotografia, text a grafické stvárnenie obsahu. Reklamný komunikát v tlačových médiách by mal byť stručný, vecný, nápaditý, informatívny, zrozumiteľný, vtipný a názorný (Hradiská, 2010).

Z pohľadu metaforickosti reklamného komunikátu je jeho tvorba náročnejšia kvôli obmedzenejšiemu rozsahu a obmedzenejším možnostiam ako pri televíznej reklame. Tvorca musí všetku metaforickosť sústrediť do jedného statického obrazu, prípadne do textu pomocou obrazných pomenovaní alebo frazeologizmov. Rovnaké podmienky platia aj pre prostriedky vonkajšej reklamy – plagáty, bilbordy, megabordy, citylighty a pod. Vizuálnu stránku vonkajšej reklamy tvorí ilustrácia/fotografia a text. Percipient reklamného komunikátu však väčšinou môže vonkajšej reklame venovať menej času ako reklame v tlačových médiách (napr. počas prechodu okolo nej), preto by mala byť výstižnejšia a text by mal byť kratší a harmonizovanejší s obrazom (Odaloš, 1994).

c) Rozhlasová reklama – jej možnosti pôsobenia na percipienta sú obmedzené len na využívanie verbálnych výrazových prostriedkov (lingválne, paralingválne, extralingválne). Verbálny prejav by mal byť dynamický, stručný, presný a jasný. Rozhlasový reklamný prejav je kvôli nedostatočnej názornosti abstraktnejší, preto jeho účinnosť závisí na vnímaní hlasov, ktoré sprostredkúvajú reklamnú informáciu, na použitých argumentoch či hudbe. Hlas netlmočí len obsah, ale i postoj k predmetu výpovede, emócie. Hudba podfarbuje text, vytvára náladu a podporuje zapamätateľnosť. Okrem toho sa používajú rôzne iné zvuky, ruchy, šumy, ktoré dotvárajú dojem autentickosti, názornosti. Kombináciou týchto prvkov by sa mal tvorca reklamy snažiť sugestívne pôsobiť na percipienta, vytvárať ľahko identifikovateľné asociácie a podnietiť tak percipientovu obrazotvornosť (Hradiská, 2010).

d) Reklama na internete – internet je špecifickým médiom, ktoré ponúka mnoho možností realizácie reklamy. Môže mať rôznu formu a obsah. Zjednodušene, reklamný komunikát na internete môže mať formu a podobu televíznej reklamy (napr. pred spustením videa, počas pozerania videa alebo počas on-line vysielania televízie cez internet), podobu tlačovej a vonkajšej reklamy (rôzne bannery, statické obrázky, sled meniacich sa statických obrázkov), prí-

padne formu kontextovej reklamy (napr. na základe vyhľadávania kľúčových slov v internetovom vyhľadávači, v textoch elektronických denníkov a pod.).

Tvorcovia reklamy využívajú pri tvorení reklamného komunikátu rozličné techniky, ktoré odzrkadľujú isté stereotypy v správaní spotrebiteľov. J. Čerteková (1999) uvádza techniky, ako používanie vedeckej argumentácie, využívanie asociácie, expertíza, použitie metódy pred a po, využívanie zvučných slov, značka tovaru, pocit viny a opakovanie.

a) Práve **asociácie** sú jedným z obrazotvorných prostriedkov jazyka reklamy, ktoré slúžia na spájanie predstáv. Reklama nás pomocou asociácií nabáda, aby sme si konkrétny produkt alebo službu spojili s tým, čo naozaj chceme. Predvádzanie výrobku v spojitosti s takým štýlom života posilňuje imidž produktov (napr. reklama na autá a šťastná rodina, životné poistenie a bezstarostný život).

b) Expertíza využíva ako reklamných prostredníkov napríklad odborníkov alebo známe a uznávané osobnosti, ktoré môžu byť pre mnohých symbolom autority a propagovaním výrobku či služby môže v spotrebiteľoch evokovať napríklad ich lepšiu kvalitu alebo pridanú hodnotu. Podobne sa využíva aj osobné svedectvo používateľov výrobku (bežných ľudí), čo má posilniť napr. dôveryhodnosť účinkov produktu (napr. pracie a čistiace prostriedky).

c) Metóda pred a po slúži na propagovanie produktov, ktoré majú zdôrazniť inovačný spotrebný efekt. Slúži na kontrastné predstavenie situácie pred použitím a po použití výrobku. Metaforickým naznačením efektu po použití výrobku býva napríklad zmena výzoru osoby propagujúcej situáciu, zmena prostredia na lepšie a pod.

d) Ďalším bohatým zdrojom obrazného vyjadrovania je **využívanie zvučných slov**, pri ktorých sa predpokladá pozitívny účinok na spotrebiteľa (napr. *zlatý, top, extra* a pod.). Spolu s ďalšími verbálnymi prostriedkami prispievajú k hyperbolizácii reklamnej výpovede, aby tak zvýšili úspešnosť a dôveryhodnosť produktu (Čerteková, 1999).

Na záver môžeme vo všeobecnosti skonštatovať, že obrazné vyjadrenia v reklamnom komunikáte majú dôležité zastúpenie, keďže forma komunikátu je rovnako dôležitá, ako jeho obsah. Tvorcovia reklamy majú možnosť siahnuť po rozličných formách a druhoch obrazných pomenovaní, pomocou ktorých môžu ozvláštniť reklamnú výpoveď a pôsobiť tak intenzívnejšie a efektívnejšie na naše zmysly, čím môžu stimulovať rozhodovací proces potenciálneho alebo už existujúceho spotrebiteľa daného produktu alebo danej služby. Podoba a forma reklamného komunikátu je závislá od typu komunikačného prostredia, od čoho závisia aj možnosti použitia slova a obrazu v reklamnom komunikáte. Jednotlivé prvky verbálnej a vizuálnej obraznosti by sa mali vzájomne dopĺňať a podporovať, aby dokázali vytvoriť pútavý, stimulujúci a persuazívny komplex. Použité slová a obrazy majú za úlohu vysielať reklamnú správu

kreatívnym spôsobom, no ako komplex musí byť reklamná správa jednoducho identifikovateľná, aby dokázala účinne a efektívne splniť svoju propagačnú úlohu.

Literatúra

ČERTEKOVÁ, Jarmila: Jazyk reklamy. In: Marketing – praktické rady, 1999, roč. 9, č. 2 – 3, s. 58 – 59.

ČMEJRKOVÁ, Světla: Reklama v češtině, čeština v reklamě. Praha: Leda 2000. 260 s.

FINDRA, Ján: Štylistika slovenčiny. Martin: Osveta 2004. 226 s.

FORET, Miroslav: Marketingová komunikace. Brno: Computer Press 2003. 268 s.

HRADISKÁ, Elena: Psychológia v marketingovej komunikácii. Bratislava: Univerzita Komenského 2010. 172 s.

JAVORSKÁ, Monika: Neverbální reklamní komunikace. In: Varia. VII. Zborník príspevkov zo VII. kolokvia mladých jazykovedcov. Zost. M. Nábělková. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť SAV 1998, s. 130 – 139.

KOBERA, Pavel – ŠEC, Petr: Reklama efektivně. 91. Praha: Unico 1991. 105 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. 3. vyd. Bratislava: SPN 1997. 598 s.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena: Jazykový obraz Slovenska na báze reklamy. In: Studia Academica Slovaca. 35. Bratislava: Stimul 2006, s. 75 – 89.

ODALOŠ, Pavol: Televízna a billboardová reklama na Slovensku. In: Varia. III. Zborník príspevkov z III. kolokvia mladých jazykovedcov. Zost. M. Nábělková – P. Odaloš. Bratislava – Banská Bystrica: Slovenská jazykovedná spoločnosť SAV – Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela 1994, s. 78 – 84.

PATRÁŠ, Vladimír: Televízna reklama a školská populácia. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 1993, roč. 40, č. 40, s. 27 – 31.

TVRDOŇ, Emil: Reklamná aktualizácia frazémy v slogane. In: Slovenská reč, 2007, roč. 72, č. 5, s. 270 – 275.

VOPÁLENSKÁ, Eva: „Imidž“ reklamného jazyka z hľadiska reflexie zobrazovaného produktu/služby v kontexte štylizovanej reklamnej tvorby. In: Otázky žurnalistiky, 2009, roč. 52, č. 3 – 4, s. 23 – 36.

Reflexe lexémů označujících dobovou příznakovost (*neologismus*, *archaismus*) ve vybraných českých médiích za rok 2011[1]

Michaela Lišková
Oddělení současné lexikologie a lexikografie, Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i., Praha

1. Východiska

„Jazyk jako společenský útvar a výtvor je v neustálém vývoji, takže dochází za spolupůsobení vnějších i vnitřních činitelů jednak k vytváření jazykových jednotek nových, jednak k ústupu i zániku jednotek nepotřebných" (Filipec – Čermák, 1985, s. 98). Jazykovědci užívají pro označení dobové příznakovosti jazykových jednotek především termínů *neologismus, okazionalismus, archaismus* a *historismus*; ve vymezení obsahu a rozsahu těchto pojmů se však jednotliví odborníci často rozcházejí. V příspěvku je analyzováno, jak se uvedených lexémů užívá v současných médiích: který z lexémů je nejfrekventovanější; zda se vyskytují ve všech sledovaných typech médií (tisku, rozhlase, televizi) a s jakou četností; jestli jejich – byť široké – lingvistické vymezení odpovídá významům, v nichž jsou mediovány, nesměřuje-li se k určité (jednotné) simplifikaci nebo odchylce; v jakých souvislostech se informuje o dobově příznakovém lexiku a jak je event. hodnoceno.

2. Zkoumaný materiál

Prostřednictvím elektronického archivu společnosti Newton Media, a. s., byla zkoumána celostátní, neoborová tištěná i audiovizuální média za uplynulý kalendářní rok (1. 1. – 31. 12. 2011)[2]. Lemma *neologismus* bylo vyhledáno v 24 zdrojích, *okazionalismus* v 1 zdroji, *archaismus* v 18 zdrojích a *historismus* ve 32 zdrojích. Výsledky mohou působit překvapivě, neboť v současných médiích bychom očekávali zájem především o nové lexikální jednotky – a tedy nejvyšší počet vyhledávek u lemmatu *neologismus*, resp. *okazionalismus*. Avšak všechny sledované lexémy mají více významů a u lexémů *archaismus* a *historismus* je doloženo užití převážně, resp. výhradně v nejazykových významech.

[1] Příspěvek vznikl s podporou RVO: 68378092.

[2] Seznam monitorovaných médií je k dispozici na webových stránkách: http://www.newtonmedia.cz/monitorovana-media, kvůli značnému množství položek zde neuvádím jejich výčet.

3. Analýza

3.1. Neologismus[3]

Lemma *neologismus* se objevuje ve 24 dokladech, a to převážně v tištěných zdrojích: 20x v novinách, 2x v časopise a dále 2x v rozhlasovém rozhovoru. Nejprve se věnuji textům, v nichž se výraz *neologismus* vyskytl v souvislosti s moderním vývojem českého jazyka; zájem zde budí především výrazy z oblasti informačních a komunikačních technologií a politiky, reflektován je též vliv angličtiny na češtinu. Dalším oddílem jsou texty pojednávající o umělecké literatuře, v nichž neologismy dokládají širokou slovní zásobu posuzovaných autorů či jejich hledačský přístup k jazyku a světu za ním, dále jsou představeny jako náročný prvek překladatelské práce a okrajově i jako běžná součást osvojování řeči dětmi a příznak některých psychických onemocnění. V jednom dokladu jsou za novotvary považovány výrazy zastaralé, řídké, knižní či básnické. Následují neologismy, které patří ke konkrétním osobnostem: ať už jako znak hry s jazykem, nedokonalého osvojení cizího jazyka, nebo typického vyjadřování politika. Uzavírá se oddílem Jiné, v němž jsou uvedeny zbylé, tematicky nesourodé doklady.

3.1.1. Texty věnované modernímu vývoji českého jazyka

Článek *Abysme měli hezčí jazyk. Nová čeština* (MFD, 4. 8. 2011) se zabývá případnými změnami v Pravidlech českého pravopisu (zejm. diskutovaným tvarem *bysme*) a dále silným vlivem angličtiny na současnou slovní zásobu. Příklady nových anglicismů i výklady jejich významu byly čerpány z publikace Nová slova v češtině: Slovník neologizmů 2 (dále NSČ: SN 2) a byly opatřeny nadpisem: *Která slova budou možná spisovná?* Šlo např. o výrazy: *simka* – komunikační karta v mobilním telefonu; *mobilování* – telefonování mobilním telefonem; *browsit* – prohlížet internetové stránky; *tunelovat* – finanční podvod, který přivede firmu ke krachu.

J. Malinda informuje (MMFD, 24. 11. 2011) o novějších (a také příležitostnějších) výrazech, než jsou hesla z NSČ: SN 2. Zaujaly jej v Excerpční databázi oddělení současné lexikologie a lexikografie Ústavu pro jazyk český; zmiňuje např. lexémy: *odklonit, kulich, homosexua-*

[3] *Neologismus* definuje Slovník spisovného jazyka českého (dále SSJČ) takto: jaz. 1. nově utvořený jazykový prostředek, dosud nevžitý, jazyková novota, 2. řidč. novotaření v jazyce: *odmítat jazykový neologismus*. V Encyklopedickém slovníku češtiny (dále ESČ) (s. 248n.) pak nalezneme poněkud odlišný výklad: Lexikální jednotka, která se ve vztahu k existujícím jednotkám slovní zásoby současného jazyka vyznačuje novostí, a to jak z hlediska vzniku, tak z hlediska funkčního (funkčně systémového, komunikativního, stylistického). Existující klasifikace neologismů odrážejí nejen různé stránky nových výrazů, ale také různé možné přístupy k neologickým jevům.

lismus, bártobijec, vyčunkovat, bátoriáda, superguru, ekominister, vlakuška, biolovečák, tvořilka. Uvažuje o nich jako o kandidátech na vítěze ankety Lidových novin Slovo roku (jímž byl za rok 2011 skutečně zvolen neosémantismus *odklonit*).

Novému významu slovesa *odklonit* je věnován i celý článek s názvem *Odklonit peníze? Nechtěně vtipné, míní bohemisté* (LN, 29. 12. 2011). Vedoucí jazykové redakce LN Lucie Bradáčová v něm sděluje, že sloveso *odklonit* ve významu ‚podloudně odstranit, ukrýt' nepodává žádný ze stávajících výkladových slovníků, ale že jej zřejmě nalezneme v aktualizovaném slovníku neologismů.

Ve zprávě o výsledcích soutěže Wort des Jahres 2011 (HalN, 31. 12. 2011) se dozvídáme, že německým slovem roku se stalo kompozitum *Strestest* (zátěžová zkouška). Na nižších příčkách se umístily neologismy *Arabellion* (nepokoje v arabském světě) a *Merkozy* (označení dvojice vůdčích evropských politiků A. Merkelové a N. Sarkozyho), vytvořené pomocí tzv. blendingu (lexikální kontaminace).

Roku 2011 slavil Ústav pro jazyk český stoleté výročí svého vzniku. Při této příležitosti byl pozván k dvěma rozhlasovým rozhovorům ředitel ÚJČ K. Oliva (ČRo, 26. 5. 2011, Impuls, 2. 8. 2011). V květnovém rozhovoru s L. Výbornou K. Oliva informoval, že ke stému výročí založení ústavu byla veřejnosti zpřístupněna banka neologismů[4]. Než stihl host zareagovat na následující dotaz, zda nová slova vznikají i jinak než přebíráním z angličtiny nebo jiných jazyků, odpověděla si sama moderátorka, že také změnou významu. K. Oliva posléze doplnil, že vznikají i zcela nová česká slova. V srpnovém interview se ředitele ÚJČ ptal V. Moravec, zda nemáme v posledních dvaceti letech víc neologismů, než tomu bylo v předchozích osmdesáti letech. K. Oliva odpověděl, že nám do života určitě vstupuje mnohem více nových věcí než dříve a že pro ně potřebujeme mít také příslušná pojmenování. Moravec upozornil na to, že velmi živý vývoj lze sledovat v oblasti technologií a jmenoval dva neologismy z oblasti informačních a komunikačních technologií: *googlovat* a *mailovat*. K. Oliva prognózoval, že jestliže se bude i za sto let používat elektronická pošta, bude se též užívat sloveso *mailovat*, resp. *mejlovat*.

3.1.2. Neologismy a poezie, krásná literatura, esejistika

Užívání neologismů spisovateli a básníky může dokládat širokou slovní zásobu, event. hledačský přístup k jazyku a světu za ním. Např. IN magazín (27. 7. 2011) doporučuje jako čtení na léto prózu D. Verhulsta Úprdelný dny na úprdelný planetě, vyznačující se pestrostí jazykových prostředků; dobově příznakové lexémy jsou čerpány z obou stran časové osy: *Právě bi-*

[4] Databáze excerpčního materiálu Neomat, která je budována průběžně od začátku 90. let 20. století. Je dostupná z URL http://neologismy.cz.

zarní propojení jadrně podaného vyprávění s mnoha vloženými archaismy, neologismy a neobvyklými slovními spojeními dodává knize zábavně syrovou a drzou rytmiku. U příležitosti udělení Ceny Jaroslava Seiferta K. Šiktancovi je vyzdviženo (HN 13. 10. 2011), že básník disponuje bohatým slovníkem s četnými neologismy. Haló noviny (1. 7. 2011) v připomínce stého výročí narození J. Taufra oceňují jeho překladatelskou činnost i básnickou tvorbu, v nichž vynalézavě zachází mj. právě s neologismy. V nekrologu za italským básníkem A. Zanzottem (LN 20. 10. 2011) se zdůrazňuje nesamozřejmost básníkova přístupu k jazyku: *Vědomí, že ‚hovoří jazykem, který pomine', probouzí úsilí proniknout pod povrch slov, představovat si ‚věci bez hlasu' a uchylovat se k neologismům."*

Neologismy jakožto náročný prvek překladatelské práce zmiňují tři články. R. Denemarková komentuje (P 11. 3. 2011) svůj převod německé knihy Rozhoupaný dech od H. Müllerové: *Nešlo o doslovný překlad, musela jsem volit takovou češtinu, aby ve fantazii a představách čtenáře vyvolávala asociace, jaké vyvolává výchozí jazyk, němčina. A aby všechny neologismy a metafory a odkazy a vykloubení a aluze působily přirozeně.* Neméně komplikovanou práci měl překladatel španělského románu G. Cabrera Přelétavá nymfa P. Zavadil (MFD 29. 3. 2011), neboť hlavní postava románu je *vášnivým jazykovým akrobatem* vyjadřujícím se *prostřednictvím gejzíru aliterací, neologismů, slovních hříček či parodií.* Všeobecně oceňovaný překladatel ságy o Harrym Potterovi, P. Medek, říká (VHN 15. 7. 2011): *Pokud vím, v jiných jazycích se nepřekládají jména a neologismy, kterými se sága jen hemží. Jejich převádění do češtiny zavedl můj bratr, takže já už neměl na vybranou. Ale byl to správný krok, protože dětem by anglické výrazy jako* occlumency *nebo* dementor *nic neřekly. To je lepší si při překladu trochu lámat hlavu a vymyslet místo nich* nitrobranu *a* Mozkomora.

Produkce neologismů ale nemusí vždy signalizovat pokročilou jazykovou kompetenci, může jít též o běžnou součást osvojování řeči dětmi nebo o příznak některých psychických onemocnění, jako je např. schizofrenie. Na užití lexému *neologismus* přímo v krásné literatuře se podíváme prostřednictvím úryvku z knihy M. Houellebecqa Mapa a území, který přineslo Právo (18. 8. 2011). Jednu z postav charakterizuje podivně nesrozumitelná, patologicky se rozpadající řeč: *„Herdek filek! Mistyngáre krapatok!" dodal přesvědčeně. Už nějakou dobu slavný spisovatel trpěl mánií používat občas zastaralá, jindy vyloženě nesprávná podivná slova, neli dětinské neologismy po vzoru kapitána Tresky z Tintinových dobrodružství.*

V článku dokladujícím esejistické prvky v kritické tvorbě B. Václavka (HalN 25. 2. 2011) je užito výrazu *neologismus* sporně: *V lexiku se objevují zkrácené podoby slov – „tucha" místo tušení, „zplošení" místo zploštění, neologismy typu „zčištěná" místo očištěná, „příkrasnost" místo ozdoba, „vezdejšnost" místo realita, „ždaná" místo žádaná atd.* Jistě lze souhlasit, že jde o lexémy příznakové; autor článku se s nimi pravděpodobně setkal poprvé, a tak je považoval

za novotvary. Nahlédnutí do slovníku však tuto představu koriguje. Kritické dílo B. Václavka (1897–1943) bylo publikováno na konci 20. a v průběhu 30. let, podívejme se tedy nejen do SSJČ, ale i do Příručního slovníku jazyka českého (1935–1957, dále PSJČ). SSJČ tyto lexémy (event. lexémy z jejich slovotvorné řady) podává takto: *zčistiti* řidč. kniž. a poněk. zast. (co) k čistiti; vyčistit; *příkrasa* co přikrášluje; ozdoba; *vezdejšnost* kniž. a bás. pozemskost; *ždaný* kniž. očekávaný, žádaný, vytoužený, žádoucí[5]; PSJČ pak takto: *zčistiti* (co) kniž. učiniti něco čistým, vyčistiti; *příkrasa* prostředek sloužící ke zvýšení krásy, ozdoba; **vezdejšnost* pozemskost; *ždaný* kniž. žádaný, vytoužený, žádoucí. Jak vidíme, ve slovnících je značena především stylová příznakovost kniž. a bás., nízká frekvence užívání (řidč., *[6]), v jednom případě též dobová příznakovost, jenže z opačné strany časového spektra (poněk. zast.).

3.1.3. Neologismy a osobnosti

Spisovatel J. Škvorecký vzpomíná na zemřelou novinářku V. Rollerovou (LN, 4. 8. 2011). Postrádá společné chvíle s přítelkyní, třeba jak spolu sedávali v *komárně – neologismus si Věra vymyslela pro síť proti komárům*. Autorský neologismus neaspiroval na přechod do všeobecného úzu, zůstával v užívání omezen na jednotlivce určitého okruhu a zde měl svůj význam. Tento lexém měla Škvoreckého krajanka ve své slovní zásobě jistě i před vynalézavým přidáním specifického významu – jak známo, proprium označuje město na jihu Slovenska –, a hravý neologismus tak mohl emigrantům připomínat bývalou vlast.

Medailonek G. Trapattoniho (S, 22. 10. 2011) ilustruje temperamentní osobitost italského fotbalového trenéra také ukázkami jeho svérázného zacházení s němčinou. Trapattoniho emotivní vystoupení na jisté tiskové konferenci je popsáno jako *plné neologismů a gramatických neobratností*. Mj. zde kritizoval fotbalisty pomocí neobvyklého přirovnání: *hrají slabě jako lahvové prázdno*. V tomto případě jsou jako *neologismy* označeny lexikální jednotky vytvářené ad hoc kvůli nedokonalému osvojení cizího jazyka.

V článku nazvaném *Neperspektivy* (P, 25. 2. 2011) čteme větu, která je bez usouvztažnění s nadpisem obtížně srozumitelná (v celém textu se výraz *neperspektivy* nevyskytne ani jednou): *Zkusme si shrnout ty perspektivy, na které se spíš hodí klausovský neologismus se záporným znaménkem.* Neologismem se záporným znaménkem se tedy nerozumí např. určitý archaismus, nýbrž konkrétní výraz *neperspektivy* (obsahující záporku *ne*), který je navíc *klausovský*, tedy vlastní V. Klausovi, v jeho duchu. Zde se zřejmě odkazuje na Klausovu oblibu méně

---

[5] Lexémy označené v novinovém článku jako *zkrácené* hodnotí SSJČ takto: *tucha* kniž. a bás. tušení, předtucha; *zplošiti* řidč. kniž. (co) zploštit; PSJČ takto: *tucha* bás. tušení, předtucha; *zplošiti* (co) učiniti něco plochým, mělkým.

[6] Hvězdičkou označuje PSJČ málo užívaný výraz.

obvyklých slov začínajících záporkou *ne*[7]. V elektronickém archivu společnosti Newton Media je totiž lemma *neperspektiva*[8] doloženo od r. 1990 v osmi různých dokladech (užívá se ve významu ‚nepříznivý výhled do budoucnosti'), leč ani jednou v podání V. Klause.

3.1.4. Jiné

Nejen v Česku, ale ani ve španělsky mluvící Argentině není jasné, jak titulovat manžela prezidentky (MFD, 25. 10. 2011). Nejprve byl prezidentem Argentiny N. Kirchner a jeho žena Cristina si přála, aby byla nazývána nikoli první dámou (*primera dama*), nýbrž první občankou. Později se sama stala prezidentkou a novináři o jejím muži psali jako o exprezidentovi. *Kirchner na téma vtipkoval, vymyslel si neologismus „primer damo" a s úsměvem vyžadoval od novinářů, ať mu hlavně nikdo neříká první manžel.*

Haló noviny (7. 1. 2011) uveřejnily text, který útočí na současné politiky. Aby autor dodal svým vývodům na váze, bere si na pomoc publikaci NSČ: SN: *Podle slovníku neologismů má mini-, první část složených slov, významy dva: velmi malý (to by u některých ministrů odpovídalo: pan Julínek byl přes svou výšku maličký duchem a nízký záměry; a velmi malá je i kvalifikace těch pánů) a velmi málo významný (to odpovídá bez výjimky u všech, i když si to až na ministra kultury žádný nepřipouští).*

Německý neologismus *Ostalgie* je českým čtenářům vysvětlován v souvislosti s newyorskou výstavou pojmenovanou *Ostalgia* (LN 21. 9. 2011): *Název Ostalgia pochází z německého neologismu označujícího nostalgii po časech před pádem socialismu.*

V tisku se lexém *neologismus* objevil ve sledovaném období dvakrát též prostřednictvím přetištění ukázkového maturitního testu (LN 12. 4. 2011 a MFD 26. 5. 2011): *Která z následujících možností se výrazně uplatňuje ve výchozím textu? A) argot B) slang C) dialekt D) neologismus.*

---

[7] Připomeňme v této souvislosti jiné vyjádření V. Klause: *Hlavním nedetailem je hlasování o nedůvěře vládě.* (LN 22. 12. 2010) nebo příklad z pozdější doby – při výstupu na Sněžku V. Klaus řekl: *Chodím sem už celá léta a budu to tak dělat i jako neprezident.* (např. MFD 11. 8. 2012);

[8] Výraz *neperspektiva* nenalezneme ve specializovaných ani všeobecných výkladových slovnících (CSN, NSČ: SN 1,2; SSČ, SSJČ, PSJČ).

3.2. Okazionalismus[9]

Lemma *okazionalismus* je doloženo pouze jednou, a to nikoli v lingvistickém významu.

3.3. Archaismus[10]

Lemma *archaismus* je v jazykovém významu doloženo v 6–7 z 18 vyhledávek. Jedná se výhradně o tištěné zdroje (5–6x noviny, 1x časopis). Archaismus je vnímán na jedné straně jako nežádoucí prvek, který brání srozumitelnosti textu, na straně druhé jako nedílná součást kulturní slovní zásoby a doklad pestrosti vyjadřovacích prostředků v beletrii. Jednou je výrazu *archaismus* užito pouze pro doložení dřívějšího stavu jazyka.

Lemma *archaismus* se ve sledovaných médiích objevilo nejčastěji v souvislosti s kritikou nového občanského zákoníku (celkem 5x, z toho 3–4x v nejazykovém významu, který však v tomto případě s jazykem úzce souvisí[11] a v jednom případě nelze jednoznačně rozhodnout, který z významů má autor na mysli[12]). Archaismy v novém zákoníku jsou nazírány (LN, 10. 5. 2011) jako něco nežádoucího, matoucího, co je třeba odstranit: *Dienstbier rovněž kritizuje skutečnost, že nový kodex přejímá některé prvky z první republiky a rakouského práva. „Některé archaismy typu průhonu dobytka jsou dnes těžko pochopitelné," míní Dienstbier.* V SSJČ se poučíme, že *průhonem* se rozumí ‚pruh mezi poli (řidč. cesta) vedoucí z obce, kudy se honí (prohání) dobytek na pastvu'; heslo je hodnoceno jako poněkud zastaralé. Občanský zákoník by však měl být jasně srozumitelný široké veřejnosti.

---

[9] V SSJČ nacházíme u hesla *okazionalismus* pouze jeden (nejazykový) význam: (z lat. zákl.) filos. idealistický směr vycházející z Descartova učení o vztahu psychického a fyzického a připouštějící jejich spojení jen u příležitosti božího zásahu. Doplňme tedy ještě lingvistickou definici (ESČ, s. 292n.): Pojmenování, slovo vznikající příležitostně v procesu tvoření textu zpravidla pro jedno konkrétní použití podmíněné kontextem. Rozdíl mezi neologismy a okazionalismy je shledáván v tom, že okazionalismy nebývají jazykovým společenstvím přijaty do užívání, uchovávají si svou novost, neobvyklost, výrazovou neotřelost nezávisle na době, kdy byly utvořeny.

[10] *Archaismus* podává SSJČ takto: (z řec.) zastaralý jev, prvek: *překonaný archaismus*; jaz. zastaralý jazykový prostředek, jehož je stylově využito: *umělý archaismus; řeč plná archaismů*; výtv. nejstarší fáze vývoje určitého slohu, vývojově starobylý prvek: *archaismus gotiky*. ESČ (s. 45n.) představuje šíři chápání tohoto pojmu v lingvistice: V nejširším pojetí zastaralý jazykový prvek, nepatřící do synchronního jazykového systému; v jiném pojetí jazykový prvek uchovaný z dřívějších období jazykového vývoje, přičemž se v současném jazyce jeho archaičnost nepociťuje; ve vlnové teorii starší, na periferii dané jazykové oblasti uchovaná forma, nezasažená šířící se jazykovou změnou; v teorii spisovného jazyka, ve stylistice jazykový prostředek (slovní tvar, slovo, syntaktická konstrukce), který zcela vyšel z užívání, příznakový svou vázaností na starší stav jazyka, vědomě oživovaný a užívaný ve speciálních slohových funkcích.

[11] *vrátí se i archaismy* (...), *archaické právní instituty* (HalN, 20. 7. 2011); *buržoazní archaismy zbytečné pro socialistického občana* (P, 13. 7. 2011); *přebírá instituty, které už jsou dávno přežilé, protože i archaismus je návrhu někdy vytýkán* (Čro, 9. 5. 2011)

[12] P. Uhl považuje dotčený občanský zákoník za *zbytečně složitý předpis plný archaismů* (P, 21. 5. 2011).

Na archaismus jako prvek, který je třeba odstranit, se upozorňuje i v dalších dvou ukázkách. Dramaturg plzeňského Divadla Alfa P. Vašíček informuje (MFD, 16. 12. 2011) o premiéře pohádky *Perníková chaloupka*. Uvádí, že diváky inscenace budou děti narozené v 21. století a že je tedy třeba se oprostit od *zbytečných archaismů*. V připomínce upálení Jana Husa chválí I. Levá (HalN 7. 7. 2011) jeho péči o jazyk: *Hus* (...) *dbal o správnou výslovnost, odstranil archaismy (zastaralé výrazy), nahrazoval německá slova českými a místo pravopisu spřežkového zavedl pravopis diakritický.* Poslankyně závěrem dodává (aniž by svůj povzdech jakkoli rozvedla): *Nad úrovní českého jazyka bys, mistře Jane, plakal.*

P. Zídek v současné češtině postrádá (LN 11. 5. 2011) neutrální sloveso odvozené od slova *politika*, jednoslovný zastřešující výraz s významem slovních spojení: *dělat politiku, zabývat se politikou, provozovat politiku, živit se politikou, účastnit se politiky* ap. Zná dříve užívaný výraz *politikovat*, ale neuvažuje o tom, že by se mohl do úzu zase vrátit: *„Politikovat", doložené ve Slovníku spisovného jazyka českého u Karla Havlíčka, je dávno zapomenutý archaismus. „Politizovat" se zase dnes používá výhradně ve významu „dodávat politického rázu".*[13]

Překladatelku A. Flemrovou mrzí (HN, 16. 9. 2011), že se její dceři smály spolužačky za to, že užívá „neexistující" slova, jako je *kokrhel* nebo *kejda*. *Ano, jazyk se vyvíjí, slova stárnou, zanikají, mění význam a taky se občas rodí, jenže já mám dojem, jako by se ta nerovnováha mezi úhyny a přírůstky pořád zvětšovala a pomyslný slovník ohrožených slov kvapem narůstal. Dcera přitom chodí do humanitně zaměřené třídy gymnázia, kde studenti příliš nevynikají v silozpytu a lučbě, zato by to teoreticky měli být zdatní jazykotepci.* (Alespoň nějaké) archaismy by podle autorky měly patřit do slovní zásoby středoškolsky vzdělaných lidí.

Příkladem, v němž je pestrost vyjadřovacích prostředků dokládána užitím mnoha archaismů i neologismů, jsme se zabývali již výše (viz 3. 1. 2, IN magazín 27. 7. 2011).

3.4. Historismus[14]

Přestože absolutně mělo lemma *historismus* nejvíce vyhledávek (32), v lingvistickém významu není doloženo ani jednou.

---

[13] SSJČ i ASCS sice u hesla *politizovat* uvádějí hovorový význam ‚zabývat se politikou, hovořit o ní', avšak doklady z korpusu SYN dávají autorovi za pravdu.

[14] *Historismus* vymezuje SSJČ pouze takto: (z řec. zákl.) záliba v minulosti, zdůrazňování minulosti, záliba v historizování (op. ahistorismus); filos. metodologický princip požadující zkoumání a hodnocení všech věcí v jejich historickém vývoji. ESČ (s. 166) nabízí lingvistický výklad: Slovo nebo slovní spojení označující zaniklé, s minulostí spjaté reálie a jevy. Polysémní slovo může být historismem v některém ze svých významů. Historismy na rozdíl od archaismů nemívají v současném jazyce synonyma.

4. Závěrem

Bylo zkoumáno užití lexémů označujících dobovou příznakovost jazykových prostředků (*neologismus*, *okazionalismus, archaismus, historismus*) v celospolečenských, neoborových médiích za období 1. 1. – 31. 12. 2011. Jak bylo již upozorněno, lingvistické významy výrazů *okazionalismus* a *historismus* absentují ve Slovníku spisovného jazyka českého, Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost i v Akademickém slovníku cizích slov. Provedená dílčí analýza naznačuje, že nezahrnutí těchto významů, resp. hesel odpovídá aktuálnímu jazykovému úzu. Podrobnější pozornost tedy byla věnována pouze výrazům *neologismus* a *archaismus*.

Neologismy budí zájem veřejnosti, jak dokládá hojné uveřejňování informací (i formou celých specializovaných článků) v médiích. Překvapivě není užívání nových výrazů ve sledovaných textech otevřeně kritizováno (jak je běžné v mediálních textech z jiných let); negativní konotace nese lexém *neologismus* pouze ve spojení s nedokonalým osvojením jazyka (u cizinců, příp. dětí), resp. s patologickým rozpadem řeči. Mluví se o způsobech vzniku neologismů (není opomenut silný vliv angličtiny) a oblastech s velkou jazykovou dynamikou (zejm. informačně-komunikační technologie a politika), konstatuje se všeobecná dynamičnost současné komunikace a v neposlední řadě je vítána tvořivost v jazyce. Připomínají se neologismy spojované s konkrétními osobnostmi. Bohužel v jednom případě došlo až ke zneužití slovníku neologismů, když s jeho pomocí Haló noviny nesmyslně „rozkryly“ význam lexému *ministr* jakožto ‚osoba velmi malá a velmi málo významná‘. Zásluhou globalizace se nemalá pozornost věnuje nejen neologismům českým, nýbrž i cizím. Neologismy neodmyslitelně patří k vyjadřovacím prostředkům krásné literatury, dokládají širokou slovní zásobu posuzovaných autorů, jejich hledačský přístup k jazyku, pro překladatele však mohou představovat tvrdý oříšek.

Z uvedeného přehledu je patrné, že pojem neologismus je chápán různě: výraz s novou formou i novým významem; jako celospolečenský výraz pociťovaný (v rozličné míře) jako nový; jako příležitostný či autorský výraz; okrajově též jako (domněle) nesmyslný řetězec písmen, resp. hlásek. Toto mediální chápání je v souladu s širokým odborným pojetím. Není možné pozorovat snahu o přesnější dělení na vlastní, lexikální neologismy a výrazy tvořené a užívané příležitostně, ale ani tendenci k jednotné simplifikaci termínu a pojmu. Pouze v jednom případě se i od značně širokého chápání neologismu autor vychýlil, a to proto, že řídká, knižní, básnická či zastarávající slova v kritických textech B. Václavka (*zčistěný, vezdejšnost, ždaný*) ohodnotil patrně z neznalosti jako neologismy.

Jak jsme očekávali, lemma *archaismus* v jazykovém významu bylo mediováno podstatně (čtyřnásobně) méně než lemma *neologismus*. Archaismy byly posuzovány jednak jako něco nesrozumitelného, matoucího, co by se mělo z komunikace vymycovat, jednak jako nedílná

součást kulturního dědictví a bohatého lexikonu užívaného v beletrii. Jednou se dočteme o *dávno zapomenutém archaismu „politikovat“*, který nemůže posloužit dnešnímu novináři, marně hledajícímu odpovídající výraz.

Mnohdy nebylo možné rozpoznat, co autor archaismem přesně míní. Z širokého vymezení archaismu ‚zastaralý jazykový prvek, nepatřící do synchronního jazykového systému‘ užívaného buď z neobratnosti, či z důvodů stylistických, se neodchýlil nikdo.

Mediální reflexe lexémů označujících diachronní příznakovost může být využita v lexikografii (při rozhodování o zařazování méně častých hesel a významů do všeobecného slovníku), pro cílenou excerpci (u termínu bývá uváděn konkrétní příklad) či popularizaci (užívání odpovídající slovní zásoby, ani příliš odborné, ani zbytečně zjednodušující), dále též např. v kognitivní lingvistice či sociolingvistice.

Literatura

Český národní korpus – SYN [online]. Cit. 2012-12-12. <http://www.korpus.cz>.

Databáze excerpčního materiálu Neomat, verze 2.0 [online]. Cit. 2012-12-12. <http://neologismy.cz/>.

Encyklopedický slovník češtiny. Ed. P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2002. 604 s.

FILIPEC, Josef – ČERMÁK, František: Česká lexikologie. Praha: Academia 1985. 282 s.

MARTINCOVÁ, Olga – kol.: Nová slova v češtině: Slovník neologismů. 1. Praha: Academia 1998. 356 s.

MARTINCOVÁ, Olga – kol.: Nová slova v češtině: Slovník neologismů. 2. Praha: Academia 2004. 568 s.

NEWTON Media [online]. Cit. 2012-12-12. <http://www.newtonmedia.cz>.

Nový akademický slovník cizích slov. Red. J. Kraus. Praha: Academia 2007. 880 s.

Příruční slovník jazyka českého. Red. O. Hujer – E. Smetánka – M. Weingart – B. Havránek – V. Šmilauer – A. Získal. Praha: Státní nakladatelství 1935 – 57. 1120 s.

SOCHOVÁ, Zdeňka – POŠTOLKOVÁ, Běla: Co v slovnících nenajdete (Novinky v současné slovní zásobě). Praha: Portál 1994. 204 s.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Red. J. Filipec. Praha: Academia 1998. 648 s.

Slovník spisovného jazyka českého. Red. B. Havránek. Praha: Academia 1989. Cit. [online] 2012-12-12. <http://http://ssjc.ujc.cas.cz/>.

Seznam zkratek citovaných zdrojů

ČRo	Český rozhlas
DM	Deníky Moravia
HN	Hospodářské noviny
HalN	Haló noviny
LN	Lidové noviny
MFD	Mladá fronta DNES
MMFD	Magazín Mladé fronty DNES
P	Právo
S	Sport
VHN	Víkend Hospodářských novin

Viktimizácia, gatekeeping, voyeurstvo – rozumieme cudzím výrazom z mediálnej praxe?

Mária Majirošová
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra, Slovenský národný korpus
Bratislava

Prílev anglicizmov a iných cudzojazyčných termínov je bezpochyby dôsledkom novej spoločenskej situácie, ktorá si vyžaduje pomenovanie nových skutočností a tie sa spolu s novou realitou preberajú najmä z angličtiny, druhotne i z nemčiny či francúzštiny. Prenikajú takmer do všetkých spoločenských, pôvodne predovšetkým odborných sfér, ale ich používateľmi v konečnom dôsledku nie sú len experti vo vzájomnej komunikácii, ale skutočne široké spektrum „bežných" recipientov, a to pôsobením množstva interných i externých faktorov, okrem iného i médií. V centre našej pozornosti v tomto príspevku bude vzájomné prepojenie média – jazyk, pričom cieľom je nielen poukázať na správne používanie pojmov na príklade vybraných výrazov prebraných z cudzích jazykov, ale najmä prispieť do diskusie o zmysle preberania cudzích pojmov a ich uprednostňovania pred domácimi ekvivalentmi.

V rámci problematiky vzťahu médií a jazyka je nutné ozrejmenie niekoľkých zásadných pojmov. Dominantnú pozíciu zastáva v celom procese komunikácia. Do komunikačného aktu je vždy zapojený zdroj (komunikátor), informácia (komunikát) a príjemca (komunikant). V našom prípade sa budeme zaoberať jedným z komunikačných druhov – mediálnou komunikáciou, kde na mieste odosielateľa stojí mediálna inštitúcia a post recipienta zastáva masové, rozptýlené a anonymné publikum. Teória médií v tejto súvislosti rozlišuje viacero druhov komunikačných modelov: lineárny, rituálový, propagačný model a ďalšie (Slovník mediální komunikace, 2004).

Pre našu problematiku je najvhodnejší Shannon-Weaverov model, ktorý sa stal prvou všeobecne prijímanou hypotézou v rodiacej sa teórii masovej komunikácie a považuje sa za začiatok komunikačných štúdií (Burton – Jirák, 2003). Do procesu komunikácie totiž ako jeden z prvých zaviedol pojem spätná väzba (feedback), rozdiel medzi zakódovaným a dekódovaným významom a záujem o tri druhy problémov:

Úroveň A – ako presne prebehne prenos,

Úroveň B – ako presne prenášané symboly zodpovedajú žiadaným významom,

Úroveň C – ako účinne bude význam pôsobiť požadovaným smerom.

Tento model popiera vnímanie komunikácie ako jednosmerného toku, pričom rozlišuje význam zašifrovaný a dešifrovaný – bez správneho dekódovania kódu komunikantom nemá

komunikácia žiaden zmysel. Zrovnoprávnenie oboch činiteľov komunikačného procesu však nie je tým najdôležitejším aspektom, ktorý si tvorcovia modelu všimli. Revolučným je predovšetkým zistenie, že do procesu komunikácie zasahujú tri druhy šumov:

Technické – poruchy technického zariadenia,

Sémantické – porozumenie alebo neporozumenie významu,

Psychologické – odmietanie prijatia (napr. z dôvodu nedôvery ku komunikátorovi) (Burton – Jirák, 2003).

Práve sémantické šumy spôsobujú, že komunikáciu, konkrétne i mediálnu, možno chápať ako konflikt medzi porozumením a neporozumením. Zdrojom neporozumenia správneho významu môže byť recipient aj autor komunikátu. U príjemcov ide často o nevedomosť, ktorá sa týka samotnej prezentovanej skutočnosti – ak je téma nová alebo nedostatočne odprezentovaná (chýbajú súvislosti), to v konečnom dôsledku bráni bezproblémovému priebehu komunikácie. Omnoho závažnejšie sú však dôsledky konania televíznych redaktorov, rozhlasových spíkrov, blogérov alebo iných osôb tvoriacich mediálny text, ktoré zapríčiňujú nedorozumenia, a to nevedomou alebo vedomou neprehľadnosťou stvárnenia a uplatňovaním rôznych metód manipulácie (zamlčanie nepohodlných informácií, zverejňovanie neoverených informácií, „prekrývanie“ a pod.), v neposlednom rade i neadekvátnosťou jazykového stvárnenia autorovho zámeru (Kraus, 2008). Typickým príkladom takéhoto šumu je i mediálne šírenie nesprávne prebratých, prípadne publikom chybne dešifrovaných a používaných pojmov.

Preberať a používať pojmy z iných krajín a jazykov je momentálne veľmi moderné. Môžeme vymedziť 5 dôvodov preberania cudzích výrazov:

Funkčnosť – keď sa prevezme slovo, pre ktoré v slovenčine neexistuje ekvivalent, alebo slovenský ekvivalent by bol pridlhý a neekonomický,

Nevedomosť či pohodlnosť (používateľ nepozná preklad, nechá v texte anglické slovo),

Neochota hľadať ekvivalent, porozmýšľať nad ním (najmä odborníci z niektorých oblastí to považujú za „dehonestujúce“),

„Imidžovosť“ jazykových prostriedkov, ktoré sú populárne a je „na úrovni“ ich používať,

Demonštrovanie istej pózy či falošnej svetovosti – nefunkčné preberanie (Mislovičová, 2009).

Absorpciu pojmov predovšetkým z anglického, francúzskeho a nemeckého jazyka do slovenskej slovnej zásoby možno vnímať v negatívnom i pozitívnom slova zmysle. Ako kladný možno vyhodnotiť prínos internacionalizmov pre kvalitu medzinárodnej komunikácie a rozširovanie slovnej zásoby slovenčiny. Problémom je však nefunkčné preberanie pojmov, pre ktoré už máme v domácom jazyku zaužívaný termín, nahrádzanie domácich termínov moderne pôsobiacimi cudzími jazykovými prostriedkami, ktoré sú nezriedka prevzaté ne-

správne. Doslovný preklad, prípadne úprava termínu podľa slovenského úzu totiž so sebou, nanešťastie, neprináša automaticky i uvedomenie si pravého významu pojmu.

V tejto súvislosti možno špecifikovať dva zdroje príčin, ktoré zabraňujú bezchybnému používaniu slov z „dovozu“:

Na strane komunikátora – tzv. prvotné porozumenie, ktoré predchádza samotnému prevzatiu pojmu do domáceho jazyka – neznalosť doslovného prekladu pojmu a všetkých jeho významov osobou alebo inštitúciou, ktorá pojem preberá.

Na strane komunikanta – tzv. sekundárne porozumenie, neznalosť doslovného prekladu pojmu a všetkých jeho významov, a teda prisúdenie správneho významu príjemcami.

Vzťah médií a jazyka možno vnímať z dvoch zorných uhlov. Na jednej strane sledujeme neustále formovanie slovnej zásoby pod vplyvom médií v zmysle ovplyvňovania toho, ktoré výrazy budú populárne, frekventované a ktoré naopak zastarané, menej používané (i tu sa nám priam núka použiť známe „in“ a „out“), rovnako aj produkovanie neologizmov či okazionalizmov, ktoré sa pretláčajú i do hovorovej reči. Aktuálnym, i keď extrémnym a prchavým príkladom sú výroky známej animovanej seriálovej postavičky „for me behind me“ alebo „sausage of lovers“, ktoré sa pod vplyvom reklamnej redundancie nevyhnutne vryli do pamäti väčšiny z nás. Na druhej strane pozorujeme médiá ako tvorcov vlastnej terminologickej databázy, ktorá sa rovnako ako ostatné jazykové sféry neubránila explózii anglicizmov a pojmov prebratých z iných jazykov.

1. Verejná sféra

S cudzími pojmami, ktorým sa podarilo infiltrovať do hovorovej reči, sa v médiách stretávame najmä v reláciách o životnom štýle, v tzv. lifestylových programoch (*prêt-à-porter, haute couture, catwalk, shooting, vintage*), v populárnych reality šou (*happening, interview, imidž, comeback*), ale čoraz častejšie i v spravodajstve (*dží pí dí* – HDP, *pí ár* – PR). Môže to byť dôsledok nahrádzania namáhavej žurnalistickej práce v teréne jednoduchým preberaním správ zo zahraničných zdrojov a tlačových agentúr s častým ponechaním termínov, ktoré sú už „in“ aj u nás, ale občas aj zradnej snahy o „svetovosť“.

Najviac príkladov nesprávne preložených, a teda nekorektne prevzatých slov nám v mediálnej oblasti ponúka sféra nových médií. Ideálnym príkladom na neznalosť doslovného prekladu je populárny výraz *mailovať*, *mejlovať*. Vychádza z anglického označenia pošty – mail [mejl]. V tomto prípade hovoríme o pošte vo všeobecnosti, zahŕňajúcej listy či pohľadnice vymieňané medzi komunikujúcimi s istým časovým (často niekoľkodňovým) odstupom. V praxi sa však často stretneme s používaním tohto pojmu v súvislosti s elektronickou komunikáciou, čo sa odvodzuje z termínu *e-mail/e-mejl* [imejl], teda so správou posielanou alebo

prijímanou elektronicky pomocou počítača, elektronickou poštou. V tomto prípade teda nesmie chýbať aspekt využívania elektroniky, ktorá priebeh komunikácie zjednodušuje a výrazne skracuje. Teda kto iba „mailuje/mejluje“, ten iba „poštuje“ (Ološtiak, 2009).

Bežná interpersonálna komunikácia prináša i množstvo príkladov na prevzaté cudzie slová, ktoré v sebe skrývajú nástrahu neznalosti všetkých ich významov. Notoricky známe výrazy ako *surfovať* alebo *chatovať* [čet-] už do komunikácie slovenských používateľov jazyka zapadli natoľko, že takmer úplne prekryli ich pôvodný výklad. Primárne konotácie sa pri výraze *surfovať* už dávno nespájajú s jazdením na doske na vlnách morského príboja a pri *chatovaní* s príjemným časom tráveným na chate, ale s významom prehľadávania stránok na internete a konverzovania v procese internetovej komunikácie. Tu však číha na slovenských používateľov jazyka namiesto jazykovej nástrahy úplne iná nástraha. Podľa Krátkeho slovníka slovenského jazyka (2003, ďalej KSSJ) surfovanie na internete znamená nielen preberanie obsahu internetových stránok, ale rovnako ako surfovanie na morských vlnách zahŕňa aj prehŕňanie sa v množstve informácií, ktoré môžu byť zaujímavé, možno sa v nich donekonečna prehŕňať, ale sa v nich i utopiť. Podobne i anglicky vyslovované chatovanie je odvodené z výrazu *chatter*, ktoré podľa Anglicko-slovenského slovníka (1999) znamená táranie, trkotanie, bľabotanie, a teda samotné slovo v sebe skrýva varovanie pred internetovým tárajstvom (Dašková, 2002). Naivné preberanie bez dokonalej znalosti výkladu cudzích výrazov z nás tak v konečnom dôsledku robí otrokov vlastnej nevedomosti.

Problém samotného porozumenia/neporozumenia významu predkladaného recipientom vychádza pri prevzatých cudzích termínoch i zo situácie konkrétnej redakčnej praxe. Redaktori pracujúci v klasických i nových médiách sa musia pohotovo rozhodnúť o prevzatí cudzieho slova a o jeho zaradení do kontextu, a to neraz v mimoriadnej časovej tiesni. Napriek okolnostiam by však stále mali mať na zreteli čitateľov s rozličným sociálnym zaradením, rozličným stupňom vzdelania, teda aj s rozličným stupňom ovládania angličtiny, prípadne iného jazyka (Oravcová, 1995). Cieľom je totiž nielen samotné informovanie recipienta, ale najmä jeho informovanie s porozumením. Z tohto dôvodu je nefunkčné preberanie výrazov z iných jazykov nevhodné, ak ešte nie sú dostatočne populárne medzi širokými vrstvami publika a v mnohých prípadoch tu vystupuje do popredia snaha o modernosť na úkor efektivity a zrozumiteľnosti komunikácie.

2. Odborná sféra

Špecifickú skupinu predstavujú odborné termíny z teórie a praxe masmediálnej komunikácie. Výrazy týkajúce sa teórie médií sa síce ešte celkom „neprebojovali“ do slovenských terminologických príručiek, ale v praxi si už medzičasom našli svoje stabilné miesto. Na príkladoch pre-

vzatých termínov *viktimizácia, gatekeeping, voyeurstvo* a *infotainment* demonštrujeme nástrahy, ktoré v sebe samotný proces bezmyšlienkovitého preberania slov z dovozu skrýva.

viktimizácia

Odb. miera postihnutia občanov všetkou trestnou činnosťou, aj tou, ktorá nie je hlásená (Slovník cudzích slov: akademický , 2005, ďalej SCS). Príbuzné pojmy: viktimológia, viktimita.

Odborný kriminalistický pojem, ktorý sa eviduje zo všetkých terminologických príručiek jedine v Slovníku cudzích slov, má jasný pôvod z anglického victim = obeť. Doslovný preklad do slovenčiny by bolo pomerne nepraktické „zobetenie" – prevzatie termínu možno označiť za funkčné. V kontexte masmediálnej komunikácie sa uplatňuje predovšetkým jeho ekvivalent, druhotná viktimizácia s pozmeneným významom: proces, v ktorého priebehu sa obeť násilného činu stane na základe medializácie prípadu obeťou po druhý raz (Slovník mediální komunikace, 2004).

Obeť kriminálneho činu sa teda stáva opakovane obeťou, a to v dôsledku konania, resp. nekonania a neadekvátneho prístupu médií. Ide napríklad o vypočúvanie účastníkov alebo svedkov autonehody ešte v šoku bezprostredne po prežití traumatizujúceho zážitku, riadené senzáciechtivosťou redaktora. Jasným prípadom je kauza údajného rasistického napadnutia Hedvigy Malinovej.

Na základe uvedeného možno konštatovať, že v tomto prípade sa problém týka predovšetkým používania pojmu viktimizácia v kontexte viktimizácie s adjektívom druhotná. Médiá nemajú moc samy páchať trestné činy, v ich súvislosti možno hovoriť len o opätovnom vystavení obete následkom trestného činu.

voyeurstvo/voyeurizmus

Lek.: sexuálna úchylka spočívajúca v perverznej snahe vidieť rozličné intímnosti, najmä pohlavné ústroje iných osôb a ich činnosť, skoptofília, sliedičstvo (SCS, 2005). Príbuzné pojmy: voyeur.

Termín z odboru lekárstva pochádza z francúzskeho *voir* (*vidieť*) a keďže preň v slovenčine nenájdeme vhodne úsporný ekvivalent, prevzatie a zdomácnenie tohto pojmu možno vyhodnotiť ako funkčné. V kontexte masmédií nadobúda voyeurizmus hneď dva významy. Na jednej strane ide o *mediálny voyeurizmus*, ktorého typickým príkladom sú reality show sprostredkúvajúce divákovi pocit moci nad inými subjektmi, umožňujúce sledovať neraz intímne detaily zo života cudzích ľudí a opájať sa nimi. Na druhej strane hovoríme o tzv. *digitálnom voyeurizme*, v ktorého prípade sa na získavanie informácií o iných používajú moderné

technológie (šikovne zabudnutý mp3 prehrávač so zapnutým diktafónom, prípadne rádiová ploštica na toalete, v kúpeľni, v spálni, v telefóne a pod.; kamera, webkamera patriaca používateľovi, ale nedopatrením verejne prístupná z internetu alebo patriaca voyeurovi, otváranie cudzích správ v e-mailových kontách, komunikačných účtoch a pod.). Na základe uvedeného možno konštatovať, že v prípade médií chýba sexuálny zámer činu. Mediálnych voyeurov totiž uspokojuje samotný proces sledovania objektu, vôbec sa nemusí zameriavať na intímnu sféru. V kontexte masmédií je opäť ako v prvom prípade nahrádzanie mediálneho/digitálneho voyeurizmu iba samotným voyeurizmom bez prídavného mena neprípustné.

gatekeeping[1]

Pojem sa napriek širokému uplatneniu v teórii a praxi doposiaľ neprepracoval do všeobecnejších príručiek, jeho význam možno nájsť jedine v špecializovaných masmediálnych slovníkoch:

gatekeeping – označenie jednej z funkcií v mediálnej organizácii, resp. organizačných vykonávateľov tejto funkcie, rozhodujúcich o výbere správ a tém, ktoré sa aktuálne majú redakčne spracovať a následne publikovať v danom médiu (Slovník teórie médií A – Ž, 2011).

gatekeeperi – držitelia pozícií v rámci mediálnych organizácií, ktorí rozhodujú o výbere tém a udalostí, ktoré budú mediálne spracované (Slovník mediální komunikace, 2004).

Doslovný preklad anglického termínu – stráženie/strážca brány – sa však nutne spája s konotáciou ochrany, bránenia objektu, a teda i v tomto prípade je v snahe o správne dešifrovanie významu efektívnejšie použiť anglický ekvivalent.

Špecifickú kategóriu tvoria termíny, ktoré vznikli zmiešaním dvoch lexikálnych jednotiek. Okrem mien (*Brangelina, Merkozy*) týmto kreatívnym spôsobom vznikajú aj rôzne pojmy, napr. *politainment* – kombinácia politiky a zábavy, *informercials* – kombinácia informovania a reklamy.

infotainment

Ide o informácie podávané ako zábava, napr. s dôrazom na dramatickosť, senzačnosť a pod. (SCS, 2005), alebo využívanie prvkov zábavy v spravodajstve (Slovník mediální komunikace, 2004).

Tento „kríženec“ vznikol fúziou anglických slov – *information* = *informácia* + *entertainment* = *zábava*. Jeho slovenský ekvivalent je po doslovnom preklade pomerne efektívny

[1] gate = brána, keep = držať

infozábava. Prevzatie a používanie anglicizmu je iba výsledkom snahy komunikovať „na úrovni“, „imidžovo“ a tak, ako je to momentálne populárne. U tohto pomerne komplikovaného mixovania dvoch cudzích výrazov však hrozí nepochopenie jednak z hľadiska znalosti prekladu oboch slovných jednotiek, jednak fúzie samotnej.

Vo všeobecnosti možno za najväčšiu hrozbu preberania cudzích výrazov do slovenčiny označiť neporozumenie z dôvodu nedostatočnej znalosti toho-ktorého cudzieho jazyka, a to tak na strane médií, ktoré stoja na začiatku reťazca preberania, ako aj na strane divákov, čitateľov, používateľov internetu na jeho konci. Práve uvedené príčiny a dôsledky sú dôvodom na vyzvanie médií k väčšej opatrnosti pri preberaní pojmov a následnom šírení smerom k publiku.

V mnohých prípadoch použitia anglických slov nejde o nevyhnutnosť, ale vychádza sa z toho, že význam slova bude v dnešnej dobe masívneho štúdia angličtiny okamžite všetkým jasný. Hoci bežný človek (a niekedy aj vysokoškolsky vzdelaný bez vedomostí anglického jazyka) takýmto výrazom neporozumie.

Boj slovenčiny s anglicizmami a výrazmi z iných jazykov však nemusí byť nevyhnutne bojom s veternými mlynmi. Vlastne nemusí byť bojom vôbec. Najčastejšie totiž ide o prechodné jazykové prostriedky, ktoré sú módne iba v istom časovom období, a preto súčasná explózia anglicizmov neohrozuje svojbytnosť slovenčiny, jej úpadok ani zníženie úcty Slovákov k vlastnému jazyku (Považaj, 2009). Pri infiltrovaní anglicizmov do hovorenej i spisovnej reči stačí iba dbať na porozumenie na oboch stranách. Ak totiž preberanému pojmu nerozumie presne ani komunikátor, ani komunikant, efektivita samotného procesu používania je nulová. Nápor anglicizmov možno vnímať aj ako príležitosť pre žurnalistov pracujúcich v médiách nepoddať sa a kreatívnym spôsobom utvárať domáce ekvivalenty trendovým zahraničným pojmom tak, aby sa zapáčili publiku. A to je teda poriadna výzva!

Literatúra

BURTON, Graeme – JIRÁK, Jan: Úvod do studia médií. Brno: Barrister&Principal – studio 2003. 392 s.

HILL, Anne – WATSON, James: Dictionary of media & communication studies. London: Arnold 2000. 480 s.

DAŠKOVÁ, Kveta: Slová z dovozu. Bratislava: Vydavateľstvo Q111 2002. 471 s.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. 4. vyd. Bratislava: Veda 2003. 985 s.

KRAUS, Jiří: Jazyk v proměnách komunikačních médií. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum 2008. 172 s.

MISLOVIČOVÁ, Sibyla: Je stav jazykovej kultúry na začiatku nového tisícročia skutočne v katastrofálnom stave?. In: Jazyková kultúra na začiatku tretieho tisícročia. Ed. M. Považaj. Bratislava: Veda 2009, s. 69 –76.

ORAVCOVÁ, Anna: Anglicizmy v dennej tlači. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Ed. J. Doruľa. Bratislava: Veda 1995. 198 s .

POVAŽAJ, Matej: Jazyková kultúra na Slovensku na začiatku tretieho tisícročia. In: Jazyková kultúra na začiatku tretieho tisícročia. Ed. M. Považaj. Bratislava: Veda 2009, s. 69 –76.

Slovník cudzích slov: akademický. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 2005. 1054 s.

Slovník mediální komunikace. Red. I. Reifová. 1. vyd. Praha: Portál 2004. 327 s.

Slovník teórie médií A – Ž. Red. P. Valček. Bratislava: Literárno-informačné centrum 2011. 352 s.

Slovenský národný korpus – prim-6.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2013. Dostupný z WWW: http://korpus.juls.savba.sk

Poznámky k výstavbě hesláře připravovaného výkladového slovníku současné češtiny[1]

Vít Michalec
Ústav pro jazyk český, Akademie věd ČR, Praha

Důvody přípravy nového jednojazyčného výkladového slovníku

Moderní česká lexikografie dala v minulém století vzniknout třem základním všeobecným výkladovým slovníkům, které zároveň svou koncepcí i svým rozsahem představují tři typy všeobecného výkladového slovníku. Nejstarší a nejrozsáhlejší z nich je Příruční slovník jazyka českého (1935 – 1957), ten byl vzápětí následován propracovanějším, ale méně rozsáhlým Slovníkem spisovného jazyka českého (1960 – 1971; dále SSJČ). Posledním všeobecným výkladovým slovníkem je pak rozsahem nejmenší Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1. vydání z roku 1978; 2., zásadně zrevidované a doplněné vydání z roku 1994; 3., doplněné vydání z roku 2003; dále SSČ). Pokud nebudeme počítat doplněná a opravená vydání posledního z výkladových slovníků, uplynulo od doby jeho prvního vydání už bezmála 35 let. Na půdě ÚJČ však v tomto období vznikaly speciální výkladové slovníky – slovníky cizích slov – Akademický slovník cizích slov (1995), Nový akademický slovník cizích slov (2005) – a slovníky, které se zaměřily na novou slovní zásobu v souvislosti se společenskými, politickými a kulturními změnami po roce 1989 – Nová slova v češtině 1 (1998) a Nová slova v češtině 2 (2004). Mimo ÚJČ byla také vydána publikace Z. Sochové a B. Poštolkové Co v slovnících nenajdete (1994), jež byla koncipována jako doplněk k SSJČ a SSČ.

Naléhavá potřeba nového moderního výkladového slovníku češtiny, který by zaplnil mezeru ve vydávání slovníků tohoto druhu a který by byl rovněž více přístupný i nerodilým mluvčím, vedla na počátku roku 2012 k zahájení prací na tvorbě nového všeobecného výkladového slovníku. Tento slovník vzniká v oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ. Jeho pracovní název je Akademický slovník současné češtiny (dále ASSČ).

Cíl slovníku, časová hranice pro materiál

Úkolem ASSČ je obsáhnout všeobecně rozšířenou slovní zásobu současné češtiny, užívanou v oficiálním i polooficiálním vyjadřování. Jako časový mezník pro výběr hesel byl – stejně jako

[1] Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) *Nová cesta k modernímu jednojazyčnému výkladovému slovníku současné češtiny* (DF13P 01OVV011); s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace – RVO: 68378092.

u SSČ – stanoven rok 1945, tj. konec 2. světové války[2]. Slovník takto zahrne slovní zásobu přibližně tří generací, což odpovídá rozpětí zhruba 80 rokům, budeme-li počítat dobu, kdy se slovník dočká svého kompletního vydání.

Rozsah slovníku

ASSČ je plánován jako slovník středního až většího rozsahu o počtu 120–150 tisíc hesel. Svým rozsahem tak stojí mezi SSČ (45 366 heslových slov) a SSJČ (192 908 heslových slov). Měl by zachytit tedy nejen centrum slovní zásoby s přechodovou vrstvou jako SSČ, ale i perifernější lexikální jednotky.

Vzhledem k tomu, že slovník tohoto rozsahu vzniká poprvé, není neužitečné při úvahách o proporcionalitě jednotlivých písmen ASSČ vzít v úvahu statistiky, které ukazují proporcionalitu jednotlivých písmen v SSČ a SSJČ (viz tabulka v závěru). Z těchto statistik, ukazujících na procentuální shodu SSJČ a SSČ, je možné utvořit si rámcovou představu o tom, kolik apelativních hesel by se mělo v ASSČ přibližně vyskytovat v jednotlivých písmenech. Tuto obecnou představu bude pochopitelně nutné ověřit a podle potřeby korigovat.

Materiálová základna

ASSČ se soustřeďuje zejména na jazyk psaný, pro nějž existují velmi rozsáhlé, lingvisticky propracované materiálové zdroje. Primární materiálovou základnou je synchronní korpus SYN[3] Českého národního korpusu obsahující více než miliardu slov. K dalším materiálovým zdrojům patří především databáze Newton[4] a cíleně vyhledávané texty na internetu. Využívají se též excerpční databáze lexikografického oddělení zaměřené na neologii (neologický archiv), odbornou slovní zásobu (databáze ODE) a lexikální databáze Pralex[5]; k dispozici je také novočeský lexikální archiv.

Ačkoliv bude nově vznikající slovník primárně vycházet z textů psaných, měl by zohlednit i jazyk mluvený. Jistým omezením zde je, že dostupné korpusy přepisů mluveného jazyka jsou mnohem méně rozsáhlé a s výjimkou korpusu DIALOG nejsou v současnosti lemmatizované. V ČNK jde o korpusy ORAL2006 (1 milion slov), ORAL2008 (1 milion slov), k dispozici

---

[2] Viz např. vymezení současné češtiny v Encyklopedickém slovníku češtiny jako národního jazyka v období po 2. světové válce.

[3] Korpus SYN je tzv. nereferenční korpus, který v současnosti zahrnuje korpusy SYN2000, SYN2005 a SYN2010, SYN2006PUB a SYN2009PUB.

[4] Jde o elektronický archiv celostátních i regionálních tištěných periodik a přepisů publicistických pořadů z televize a rozhlasu.

[5] Tato databáze vznikla v rámci výzkumného záměru *Vytvoření databáze lexikální zásoby českého jazyka počátku 21. století* (AV0Z90610521, 2005 – 2011).

jsou také Pražský a Brněnský mluvený korpus dohromady s více než milionem slov. V ÚJČ byl vybudován korpus DIALOG.

Heslář

Výběr hesel do hesláře je třeba chápat zvláště v případě slovníků středního či menšího rozsahu jako ekonomický. Nesmí jít samozřejmě ani o výběr libovolný a náhodný, jak připomíná např. K. Buzássyová (2001, s. 17). Vzhledem k tomu, že materiálovým zdrojem pro ASSČ je korpus, bylo rozhodnuto zvolit jako východisko pro vytvoření hesláře trojici reprezentativních žánrově vyvážených korpusů SYN2000, SYN2005 a SYN2010, obsahujících celkem 300 milionů slovních výskytů, nikoli korpus SYN.

Při sestavování hesláře ASSČ[6] pro jednotlivá písmena na základě výše uvedené trojice reprezentativních korpusů jde jednak o vytvoření automaticky vygenerovaného hesláře apelativ s frekvencí 5 a více slovních výskytů, jednak o vytvoření hesláře hrubého, který již bude vyčištěn od chybně zlemmatizovaných jednotek a v němž budou označena a opoznámkována ta hesla, jejichž zařazení do hesláře je vzhledem k rozsahu slovníku problematické[7]. Hrubý heslář bude východiskem pro podrobnější vyhodnocení zpracovatelem na základě analýzy materiálu. Při této analýze se mj. zkoumá, v jakých typech textů se lexikální jednotka vyskytuje. Nezřídka se totiž stává, že lexikální jednotky s poměrně vysokou frekvencí se vážou pouze na určitou komunikační oblast, zejména na úzce odbornou, nebo pouze na určitý typ textů[8]. Vzhledem k jejich perifernosti tyto jednotky do slovníku zařazeny nebudou. Hrubý heslář zpracovatel v případě nutnosti doplňuje o derivované jednotky v souvislosti s kompletováním slovotvorných hnízd.

Při vyhodnocování hrubého hesláře se zároveň analyzují jednotlivé problematické skupiny jako celek a určuje se, které typy jednotek budou zařazovány (a v jaké míře) a které naopak vypouštěny. Vedle toho je třeba vyřešit míru zařazení jednotek příznakových z hlediska

---

6 Předem vytvářený heslář je zaměřen na jednoslovné lexikální jednotky. Víceslovné lexikální jednotky (víceslovná pojmenování včetně víceslovných přejímek a frazémy) jsou pak doplňovány jednotlivými zpracovateli.

7 Jako problematická hesla z hlediska výběru jsou označena deverbativní substantiva a adjektiva, členy otevřených slovotvorných řad tvořených pomocí prefixů (např. *ne-*, *bez-*, *anti-*), prefixoidů (např. *eko-*, *euro-*, *bio-*) a sufixoidů (např. *-fil*, *-fob*, *-manie*). Často jde o výrazy úzce odborné, speciální, nacházející se na periferii slovní zásoby. Mezi periferními jednotkami je třeba detekovat zvláště dobové efemerní nebo okazionálně tvořené výrazy, které nemohou být vzhledem ke své charakteristice součástí všeobecného výkladového slovníku. K dalším problematickým skupinám patří např. apelativizované názvy (např. typy a značky aut a dopravních prostředků, cigaret, nápojů, potravin, obuvi, přístrojů, textilií, chemických látek, hraček, léků, kosmetických přípravků, drogistického zboží), jména pohádkových nebo mytologických postav, názvy měn, měr, „exotismy“ (cizí reálie, zvláště názvy exotických, cizích jídel a potravin).

8 Např. termíny s vysokým počtem výskytů v jedné publikaci, efemérní slova apod.

stylového (slangových výrazů a profesionalismů), územního (regionalismy, dialektismy) a časového (archaismy, historismy a neologismy). Vzhledem k všeobecnému charakteru slovníku se předpokládá, že tyto jednotky budou zachyceny jen velmi omezeně. Slangové a profesní výrazy stejně jako slova regionální budou součástí slovníku pouze v případě, že více pronikají do všeobecně rozšířené slovní zásoby. V omezené míře budou zařazována též slova zastaralá.

Takto byl vytvářen základní heslář pro písmena A a B, jejichž hesla jsou v současnosti zpracovávána. Stejným způsobem (s případnými modifikacemi) se bude pokračovat při vytváření hesláře následujících písmen. Otázkou dalšího koncepčního rozhodnutí zůstává, zda tento základní heslář pro následující písmena bude zpracovatel vytvářet v plném rozsahu, jak bylo uvedeno výše, nebo zda výběr z některých problematických skupin nebude prováděn už v rámci přípravy hrubého hesláře.

Při vytváření základního hesláře se zároveň kvůli zachycení centrální a přechodové vrstvy přihlíží k heslářům slovníků dosavadních, zvláště SSČ. Pokud jde o písmena A a B, ukazuje se, že automaticky vygenerovaný heslář na základě trojice reprezentativních korpusů zachytil všechna jednoslovná hesla obsažená ve SSČ. V tomto ohledu lze tedy žánrově vyvážené korpusy SYN2000, SYN2005 a SYN2010 skutečně chápat jako vhodné východisko pro heslář. S porovnáním a konfrontací hrubého hesláře s existujícími výkladovými slovníky je samozřejmě nutné dále pokračovat.

Zařazování termínů

Při úvahách nad dodržením rozsahu slovníku souvisejícím s problémem obrovského nárůstu jednotek je kromě eliminace efemerních, dobových a okazionálně tvořených slov především potřeba řešit otázku zařazování termínů a proprií.

Výběr termínů do hesláře je zásadním úkolem každého všeobecného výkladového slovníku. Jak by se změnil počet slov ve slovníku bez jejich pečlivého výběru dobře ilustrují následující čísla zmíněná v úvodu velkého německého slovníku nakladatelství Duden (1983) obsahujícího 500 000 hesel. K. Buzássyová (2000, s. 514) ve svém příspěvku o koncepci nového výkladového slovníku slovenštiny uvádí, že tento německý výkladový slovník by bez řízeného výběru jednotek do hesláře obsahoval 60 000 elektrotechnických termínů, 250 000 medicínských a 3,5 milionu termínů z organické chemie. Z toho plyne, že výběr odborného lexika do všeobecného výkladového slovníku se nemůže zakládat na heslářích terminologických slovníků a/nebo na terminologických heslářích vytvořených odborníky z daného oboru.

Všeobecné výkladové slovníky neprezentují a ani nemohou prezentovat na rozdíl od speciálních slovníků úplné základní soubory terminologických výrazů jednotlivých oborů, tím

by totiž zdaleka přesáhly svůj všeobecný rámec – jejich úkolem je ale zpracovat ty termíny, které fungují ve slovní zásobě průměrně vzdělaného uživatele jazyka, resp. ty, s nimiž se tento uživatel může běžně setkat (např. v denním tisku a ostatních médiích, populárně vědeckých publikacích, encyklopedických příručkách a středoškolských učebnicích).

Při úvahách o redukci termínů v hesláři slovníku je ovšem nutné přihlížet k tomu, že současné nároky na znalost terminologie vzhledem k rychlému rozvoji v různých oblastech (vědeckých, technických aj.) způsobují, že se velká část terminologie dříve užívané v úzkém okruhu stává součástí běžné slovní zásoby a tvoří její velmi rozsáhlou podmnožinu (Buzássyová, 2001, s. 19; Filipec, 1995, s. 43).

V souladu s těmito poznatky se v ASSČ upřednostňují ty termíny, které jsou známé i za hranicemi konkrétního oboru, jsou tedy uváděny v populárně naučných textech, středoškolských učebnicích, encyklopedických příručkách a zvláště se vyskytují v médiích.

Z toho vyplývá, že se nezařazují slova a slovní spojení úzce odborná, s nimiž se běžný uživatel nesetká nebo setká jen velmi zřídka. Při určování, zda daný termín zařadit či ne, se dále přihlíží k jeho frekvenci a typům textů, v nichž se užívá. Pokud jde o zařazování celých souborů termínů jednotlivých tematických okruhů, lze se při výběru opřít o postup uplatňovaný v SSČ.[9]

Zařazování proprií

Zařazování proprií do všeobecného výkladového slovníku je záležitostí velmi diskutabilní. Obecně se nabízejí dvě možnosti. Buďto zapracovat propria a k nim vybrané depropriální jednotky přímo do textu slovníku, jak tomu bylo v případě PSJČ a SSJČ, nebo je uvést ve speciálních seznamech s tím, že jejich malá část bude zpracována v textu slovníku, jako tomu bylo v SSČ.

Než přejdeme k navrhovanému řešení pro ASSČ, připomeňme zpracování proprií v SSJČ, SSČ a pro porovnání též v Akademických pravidlech českého pravopisu (2003; dále APČP).

Záběr SSJČ v souvislosti se zařazováním proprií je o mnoho širší, než by odpovídalo konstatování ve Výkladu o uspořádání slovníku, totiž že vlastní jména osobní, místní a národní jsou uváděna, jen jde-li o jejich pravopis, výslovnost nebo tvary, a tehdy, pokud se stala slovy obecnými anebo pokud se jich užívá přeneseně (SSJČ, s. VII).[10]

---

[9] Z hesláře SSČ byly vyloučeny speciální termíny, přičemž se přihlíželo ke školním učebnicím a k dennímu tisku, souborně byly propracovány některé tematické okruhy (chemické prvky, vojenské hodnosti, řemesla a povolání, vědní obory, planety a souhvězdí, textilní a jiné materiály, rostliny a živočichové, hudební nástroje, potravinářské výrobky, oděvy, měrné a fyzikální jednotky).

[10] Kromě tradičních (rodných a zeměpisných jmen) uvádí SSJČ také názvy biblické (názvy míst a měst, jména biblických postav, kmenů, knih), antické (např. jména bohů, hrdinů ap.), pojmenování historických měst, jejich obyvatel, jména historických postav (vynálezců ap.), názvy částí Prahy, náboženské postavy, příslušníky historických kmenů a národů, příslušníky regionů, šlechtických rodů, legendární nebo pohádková místa

SSČ řadí podstatnou část proprií s přihnízdovanými odvozeninami do seznamů v závěru slovníku, přičemž je rozděluje do tří oblastí: křestní (rodná) jména, příjmení a zeměpisná jména.[11] Vlastní jména zařazuje SSČ do textu slovníku jen tehdy, pokud jsou součástí frazeologie a pokud se jich užívá přeneseně ve funkci apelativní (*Honza, Kocourkov*).

Z hlediska zařazování proprií je zajímavá i koncepce seznamů v APČP, kam je zařazen seznam rodných, zeměpisných a antických jmen.[12]

Vzhledem k vytyčenému rozsahu ASSČ byla při zařazování proprií zvolena kombinovaná metoda po vzoru SSČ. Převážná část proprií bude součástí seznamů v závěru slovníku. Půjde o několik oblastí vycházejících z koncepce SSČ a APČP: 1. seznam rodných jmen, 2. seznam zeměpisných jmen a 3. seznam jmen mytologických, biblických a pohádkových postav. Do textu slovníku budou zařazována ta propria, která jsou součástí ustálených slovních spojení (víceslovných pojmenování a frazémů), a ta, která není možné vzhledem k jejich specifičnosti zařadit do seznamů. Mezi taková propria budou patřit např. názvy planet, znamení zvěrokruhu, názvy nejznámějších částí Prahy ap.

Je evidentní, že sestavování hesláře všeobecného výkladového slovníku je v mnoha ohledech záležitostí velmi komplikovanou, zvláště kvůli požadavku zachování objektivity při výběru, resp. vyřazování některých hesel. V tomto příspěvku byl nastíněn postup tvorby heslá-

---

a postavy, názvy literárních děl, názvy planet a některých souhvězdí, názvy znamení zvěrokruhu, názvy známých staveb, budov, podniků, depropria z příjmení známých osobností (spisovatelů, politiků ap.). Součástí hesláře jsou též depropria utvořená ze jmen divadelních, románových, mytologických, pohádkových a jiných postav.

[11] V SSČ seznam rodných jmen čítá okolo 850 jednotek, uvádí základní oficiální podoby (nejsou uvedeny tvary domácké, zdrobnělé, zkomolené), obsahuje především jména v ČR více užívaná a obvyklá (současná – ze současného dění; ale i z minulosti – z historie, z oblasti kultury), jména domácího i šíře slovanského původu, ale i přejatá jména cizí. Seznam příjmení – nejčastěji se vyskytujících pojmenování v ČR – obsahuje přibližně 1500 jednotek. Zeměpisná jména čítají více než 1900 jednotek. Heslář je vytvořen na základě excerpce učebnic zeměpisu pro gymnázia, školního vydání Atlasu světa a Atlasu ČR, popularizačních periodik a denního tisku. Podrobněji je zpracován soubor jmen z ČR a SR (okresní města, města a místa důležitá a známá z kulturního, politického, historického hlediska ap.). Dále obsahuje jména všech států světa a jejich hlavních měst. K nim jsou výběrově uvedena i příslušná obyvatelská jména, jména měst známých kulturních, politických a hospodářských center, v omezeném výběru jména území, ostrovů, souostroví, hor, pohoří, řek, jezer, moří, rybníků ap.

[12] Seznam zeměpisných jmen APČP čítá okolo 1500 hesel bez přihnízdovaných depropriálních jednotek. Jedná se, stejně jako je tomu u SSČ, o zeměpisná jména míst význačných nejen rozlohou, počtem obyvatel apod., ale i správním, hospodářským a kulturně-historickým významem. Podrobněji je zpracován soubor jmen z ČR a SR, ze jmen vázaných na cizí prostředí jsou uvedena jména států světa, jejich hlavních měst a jména známých kulturních, politických a hospodářských center. V omezeném výběru se uvádějí jména území, ostrovů, souostroví, hor, pohoří, řek, jezer, moří aj. Přihnízdována jsou jména obyvatel (u jmen světadílů a států) a depropriální adjektiva (u jmen států, měst aj.). Seznam rodných jmen uvádí základní, oficiální podoby rodných jmen v pravopisné podobě kodifikované pro češtinu a zároveň zapsané do matriky. Těchto jednotek je přibližně 800. Seznam antických jmen, kterých je bez deproprií přibližně 1000, zařazuje vybraná jména řecká a latinská, a to osobní i místní, a některá jména obyvatelská. U vybraných jmen jsou přihnízdována jména obyvatel a depropriální adjektiva.

ře ASSČ a některá úskalí související s výběrem do tohoto hesláře. Jak se ukazuje v praxi, problém koncipování hesláře všeobecného výkladového slovníku netkví tolik ve stanovení obecných kritérií výběru hesel, ale mnohem více v jejich uplatnění a specifikaci. Je tedy logické, že v průběhu tvorby slovníku bude docházet k dalšímu upřesňování zásad výběru.

Tabulka procentuálního vyjádření počtu apelativních hesel v jednotlivých písmenech SSJČ a SSČ[13]

	SSJČ %	SSČ %
A	**1,90**	**1,77**
B	**3,52**	**2,94**
C	**0,99**	**0,88**
Č	**0,98**	**1,02**
D	**5,99**	**4,32**
E	**1,06**	**0,95**
F	**1,44**	**1,16**
G	**0,74**	**0,60**
H	**2,89**	**2,66**
CH	**0,95**	**0,97**
I	**0,95**	**1,02**
J	**1,16**	**1,30**
K	**6,36**	**6,29**
L	**2,36**	**2,25**
M	**4,07**	**3,73**

[13] Počty hesel byly automaticky vygenerovány z databáze heslářů oddělení současné lexikologie a lexikografie http://lexiko.ujc.cas.cz/heslare/.

N	**5,55**	**6,55**
O	**5,52**	**6,16**
P	**15,96**	**15,82**
Q	**0,02**	**0,01**
R	**4,76**	**4,60**
Ř	**0,39**	**0,36**
S	**8,80**	**8,96**
Š	**2,37**	**1,86**
T	**3,88**	**3,39**
U	**2,23**	**2,62**
V	**7,56**	**8,06**
W	**0,05**	**0,03**
X	**0,04**	**0,02**
Y	**0,02**	**0,01**
Z	**8,43**	**8,84**
Ž	**0,92**	**0,82**

Literatura

Akademická pravidla českého pravopisu. Red. Z. Hlavsa. Praha: Academia 2003. 391 s.

Akademický slovník cizích slov. Red. V. Petráčková – J. Kraus. Praha: Academia 1995. 834 s.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Odborná lexika vo všeobecnom výkladovom slovníku. In: Človek a jeho jazyk. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť prof. Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 513 – 523.

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Z koncepčnej a realizačnej problematiky nového výkladového slovníka súčasného slovenského jazyka. In: Lexicographica ´99, 2001, s. 13 – 23.

Das Große Wörterbuch der deutschen Sprache. Red. Drosdowski. 6. sv. 1976 – 1981.

DUDEN Deutsches Universal Wörterbuch A – Z. 2 Aufl. Red. Drosdowski. Mannheim – Wien – Zürich: Dudenverlag 1989. 1504 s.

Encyklopedický slovník češtiny. Praha: NLN 2002. 604 s.

FILIPEC, Josef: Kodifikace a slovník. Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Praha: Academia 1979, s. 190 – 197.

FILIPEC, Josef: Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: Manuál lexikografie. Red. F. Čermák – R. Blatná. Praha: H & H 1995, s. 14 – 49.

FILIPEC, Josef: K druhému vydání Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost. In: Naše řeč, 1995, roč. 78, č. 1, s. 9 – 17.

Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Praha: Academia 2007. 683 s.

MACHAČ, Jaroslav: Odborná terminologie ve výkladovém slovníku. In: Československý terminologický časopis III, 1964, roč. 3, č. 2, s. 65 – 76.

MACHAČ, Jaroslav – SOCHOVÁ, Zdeňka: K problematice lexikálního standardu a jeho adekvátního popisu. In: Slovo a slovesnost 29, 1968, roč. 29, č. 2, s.167 – 173.

Nový akademický slovník cizích slov. Red. J. Kraus. Praha: Academia 2005. 879 s.

POŠTOLKOVÁ, Běla: K terminologizaci slovní zásoby v češtině. In: Slovo a slovesnost, 1979, roč. 40, č. 1, s. 11 – 18.

Příruční slovník jazyka českého. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1935 – 1957. 9 sv.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 1. vyd. Red. F. Filipec – F. Daneš, Praha: Academia 1978. 799 s.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2. vyd. Red. F. Filipec – F. Daneš – V. Mejstřík. Praha: Academia 1998. 647 s.

Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd 1960. 4644 s.

SOCHOVÁ, Zdeňka – POŠTOLKOVÁ, Běla: Co v slovnících nenajdete. Praha: Portál 1994. 204 s.

Kompozita jako prostředek internacionalizace české slovní zásoby

Patrik Mitter
Katedra bohemistiky, Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, Ústí nad Labem

Kompozita představují v posledních desetiletích vývoje češtiny hojně se rozšiřující soubor pojmenování. Podnětem pro vznik kompozit je v obecné rovině jednak potřeba pojmenovávat nové skutečnosti a jevy v oblasti běžné mluvy, odborného a profesního vyjadřování, jednak snaha vytvářet nová aktualizovaná pojmenování v jazykových projevech funkčního stylu prostěsdělovacího, publicistického, reklamního, příp. i uměleckého.

O nárůstu kompozit v současné české slovní zásobě svědčí analýza dvou dosud vydaných dílů neologického slovníku – *Nová slova v češtině* (1998, dále jen NSČ) a *Nová slova v češtině 2* (NSČ 2, 2004,). Na přibývání kompozit v současné české slovní zásobě upozornilo již i několik dalších autorů (např. I. Bozděchová, O. Martincová, E. Lotko, D. Svobodová), stejnou tendenci popisují na materiálu slovenské slovní zásoby např. K. Buzássyová, J. Dolník, P. Odaloš, J. Furdík a nejnověji M. Ološtiak.

Nárůst se týká jak kompozit hybridních (tj. sestávajících z jednoho slovotvorného základu domácího a druhého cizího), tak kompozit domácích. Na tomto místě je třeba zmínit skutečnost, že stejné dynamice podléhají i kompozita sestávající z cizích slovotvorných základů (*superstar, narkobyznys, videoarchiv*). Ta však mohou vznikat jak v jazycích svého původu, tak v jiných jazycích, dokonce někdy i z našeho pohledu v cílovém jazyce, tj. v češtině. Nelze mnohdy prokázat, ve kterém jazyce byla takováto kompozita utvořena. Většinou vznikají v cizích jazycích a do češtiny bývají přejata a v ní následně výslovnostně, pravopisně a také i tvaroslovně a slovotvorně adaptována. Navíc u takovýchto kompozit nemůže často běžný uživatel češtiny rozhodnout – pokud neovládá příslušný výchozí jazyk, z něhož bylo do češtiny dané kompozitum přejato – zda se jedná o kompozitum. Z tohoto důvodu se kompozita sestávající z cizích slovotvorných základů nacházejí na okraji českého slovotvorného systému, a proto se v dalších výkladech budu opírat především o kompozita hybridní, u nichž lze prokázat, že se zformovala v češtině. Lze tedy konstatovat, že zdrojem internacionalizace současné české slovní zásoby jsou v oblasti kompozice kompozita z cizích slovotvorných základů (zahrneme-li je do svých výkladů), kompozita hybridní a také přejaté komponenty většinou řeckého, latinského, příp. jiného původu.

Internacionalizace slovní zásoby je důsledkem potřeby pojmenovávání nových předmětů, jevů a skutečností v souvislosti s vývojem vědy, techniky a ekonomiky (z našeho pohledu především) euroatlantické civilizace. Tuto tendenci potvrzují četné složeniny s prvním komponentem *bio-, audio-, eko-, termo-, video-, profi-, kyber-, info-, memo-, top-, cyklo-, e.-, i.-*. Uvedené příklady jsou dokladem souvztažnosti komponentů a komponentů, neboť první komponenty vznikly původně svým vyčleněním ze svých motivujících slov. Další skupinu komponentů představují cizí komponenty, které vznikly až následně juxtapozicí s druhým slovem v motivujícím slovním spojení, jde tedy původně o samostatně existující slovo, které se příležitostně může stát komponentem, např. *live pořad → livepořad, cash platba → cashplatba, fit cvik → fitcvik.*

Kompozita sestávající z cizích slovotvorných základů mohou působit na vznik hybridních kompozit, přičemž ve výsledném hybridním kompozitu zůstává jeden komponent cizího původu, druhý komponent je přeložen do cílového jazyka (v našem případě do češtiny), např. *superstar → superhvězda, megastar → megahvězda, pornostar → pornohvězda, megakoncern → velkokoncern.* Takový proces se označuje jako polokalkování a takto vzniklé výrazy jako polokalky.

Internacionalizační tendence mohou v některých případech vyvolávat tendence nacionalizační. Jedná se o přirozený proces v jazyce, kdy internacionalizační a nacionalizační tendence působí proti sobě, a pokud jedna tendence začíná zřetelně převažovat, uvádí se tím do pohybu i tendence druhá, která působí jako tendence vyrovnávací. Tento proces si můžeme ilustrovat na příkladu silného vlivu internacionalizačních tendencí, které vyvolají účinek opačný, tj. nacionalizační, např. složenina *megakoncern* způsobí vznik hybridního kompozita *velkokoncern*, podobně i kompozita hybridní působí na vznik domácího kompozita, např. *superúspěšný → veleúspěšný*, rovněž tak může i kompozitum z cizích slovotvorných základů zprostředkovaně působit na vznik domácích kompozit, srov. např. *megafirma → velkofirma → velkopodnik.* Tímto postupem se dostáváme až k procesu kalkování (takto vzniklé výrazy se označují jako kalky).

Internacionalizovaná pojmenování se ve slovní zásobě uplatňují také jako důsledek výše uvedené snahy vytvářet nová aktualizovaná pojmenování v jazykových projevech stylu prostě-sdělovacího, publicistického, reklamního. Tuto tendenci potvrzují četná kompozita, která původně vznikla jako prostředky vyjadřování slangového, běžného či jako prostředky reklamního vyjadřování, pronikají ale i do projevů spisovných, např. *supercena, supersleva, supernabídka, maxisleva, meganabídka.*

Silné internacionalizační tendence lze v současné češtině pozorovat nejen ve sféře apelativní, ale i ve sféře propriální, konkrétně v jejím subsystému, který z podstaty své existence

podléhá nejvyššímu stupni dynamiky, tj. ve sféře chrématonymní a v jeho subsystému institucionym a zejména logonym (t. j. firemních názvů). Majitelé firem chtějí dát prostřednictvím názvu své firmy najevo předmět její činnosti, dále kvalitu její činnosti, exkluzivitu, její mezinárodní přesah, mnohdy také regionální zakotvení či geografickou oblast jejího působení. Tomuto účelu právě dobře vyhovují kompozita více než deriváty, proto jsou kompozita v chrématonymním subsystému proprií podle našich zběžných průzkumů užívanějším typem pojmenování než deriváty. To je zřetelný rozdíl oproti apelativní sféře, v níž i v současné češtině dominuje tvoření nových pojmenování prefixální a sufixální derivací, která přece jen více vyhovuje typologickému profilu češtiny, v němž má tvoření nových slov převážně charakter aglutinační. Výhoda kompozit spočívá však v jejich explicitnosti (sdělují ve své morfematické struktuře více informací než synonymní deriváty), ekonomičnosti a flexibilitě v rámci větné struktury (ve srovnání se synonymními víceslovnými pojmenováními).

Z uvedených důvodů jsou kompozita v chrématonymním subsystému proprií tak hojně využívána, což dosvědčují četně složeniny s prvním komponentem cizího původu, např. názvy firem *Eurokámen, Eurospol, Eurostav*, rovněž i složeniny s prvním komponentem domácím, srov. např. *Severocentrum, Stavokonstrukce, SpolReg, Spolinvestment, Spoltrade* apod.

Naskýtá se otázka: Proč jsou kompozita tak využívaným typem pojmenování v současné češtině? Pro objasnění této skutečnosti je třeba kompozita srovnat s jiným druhem slovotvorně motivovaných pojmenování – tj. s deriváty – a také se syntakticky motivovanými pojmenování – tj. víceslovnými pojmenováními. Jako ilustrativní příklad si uveďme trojici výrazů *fotografický přístroj – fotopřístroj – foťák* (nespisovný výraz).

Víceslovné pojmenování *fotografický přístroj* je ve srovnání se synonymním kompozitem *fotopřístroj* explicitnější, přesnější. Složenině však chybí oproti víceslovnému pojmenování nějaký morfém, příp. více morfémů (v našem případě morfémy *–graf-, -ic-, -k-, -ý*). Tím není vždy nějaká informace týkající se lexikálního významu složeniny explicitně vyjádřena, a proto pojmenování ztvárněné složeninou není tak přesné jako pojmenování víceslovné. Je však ekonomičtější, flexibilnější ve větné struktuře (lze od něho snáze derivovat než od víceslovného pojmenování, např. *fotopřístroj* → *fotopřístrojový*). Přestože pojmenování ztvárněné složeninou je ve srovnání s víceslovným pojmenováním na základě své morfematické struktury méně přesně definované, dokáže běžný uživatel jazyka na základě své jazykové kompetence přiřadit složenině adekvátní lexikální význam.

Naproti tomu je výraz *foťák* méně explicitní než složenina *fotopřístroj.* Právě pro svou implicitnost jsou deriváty pojmenování méně určitá než kompozita. Onomaziologická báze je v derivátech jen naznačena sufixem (srov. *-ák*), oproti tomu v čistých kompozitech je onomaziologická báze ztvárněna koncovým komponentem (v našem případě komponentem *-přístroj*). Též onomaziologický příznak je v derivátech zpravidla vyjádřen úspornější morfe-

matickou strukturou než v kompozitu (srov. v našem případě *foť-* oproti *foto-*). Z uvedeného vyplývá, že kompozita jsou ve srovnání se synonymními deriváty pojmenování méně ekonomická, zpravidla delší, avšak explicitnější a přesnější.

Srovnáme-li triádu víceslovné pojmenování – kompozitum – derivát z hlediska explicitnosti i z hlediska ekonomie vyjádření, stojí kompozitum vždy uprostřed této řady, což z něj činí obecně vhodné a využitelné pojmenování pro různé komunikační situace, a to s ohledem na konkrétní pojmenovací potřebu a na své formální i obsahové přednosti v konkurenci s jiným synonymním, typologicky rozdílným pojmenováním.

Silné internacionalizace podléhají v posledních desetiletích i další slovanské jazyky. Srovnáme-li situaci v češtině a slovenštině, zjistíme, že do slovenštiny pronikají tytéž internacionální komponenty jako do češtiny a že rozdíly mezi formální stránkou složenin v obou jazycích jsou dány odlišnostmi ve fonologických systémech těchto dvou jazyků. Větší míru rozdílů najdeme mezi češtinou a polštinou, jakkoli se i v tomto případě jedná o jazyky geneticky příbuzně a typologicky podobné. V současné polštině se intenzivně tvoří složeniny *typu klasopracownia*; *estradowo-piosenkarskie* (*szaleństwo*), kterým v češtině odpovídají víceslovná pojmenování, srov. *třídní pracovna* (*ve škole*), *estrádní a písňové* (*šílenství*), časté je i tvoření juxtapozit typu *zamek-muzeum, człowiek-symbol*. Naopak v některých případech se v polštině uplatňuje víceslovné pojmenování jako sémantický ekvivalent k českým, resp. slovenským kompozitům. Tak např. č. a slov. *autoškola* odpovídá pol. *szkoła samochodowa*, č. *autodílna* (a slov. *autodielňa*), pol. *warsztat samochodowy*. Nověji však v polštině vznikají i v takovýchto případech kompozita, např. *autonaprawa* (*autooprava*), *autoczęść* (*autosoučástka*).

Silným internacionalizačním tendencím podléhá v současné době i sousední němčina, jakkoli jde o jazyk geneticky nepříbuzný s češtinou, typologickým charakterem od ní odlišný. Němčina se vyznačuje polysyntetickým charakterem pojmenování a jde o jazyk s mnohonásobně větším počtem uživatelů než čeština. Pro němčinu jsou svým způsobem charakteristické tzv. tasemnicové složeniny (někdy také nazývané mamutí), srov. např. *Donaudampfschiffahrtskapitänswitwenversicherungsgesellschafthauptgebäudeseitenneingangstür.* Tyto složeniny však sestávají v němčině především z domácích nebo zdomácnělých slovotvorných základů. Internacionalizační tendence dokládají v současné němčině mnohé přijaté komponenty a jimi spoluutvářené složeniny, např. *Multikfunktionsbackofen, computergesteuert, Videoplattenspieler, Computerspiel, Fitnessübung, Hi-fi-Anlage, Bioladen, Ökoladen, Pornozeitschrift, Thermogefäss.*

Kompozita představují v české slovní zásobě vedle přejatých slov a neosémantismů významný prostředek internacionalizace současné české slovní zásoby. Lze předpokládat, že množství kompozit bude i nadále v češtině přibývat a že tím bude posilován polysyntetický charakter jinak převážně typologicky flektivní češtiny.

Literatura

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Tvoření slov skládáním. Praha: ISV 1995. 202 s.

BOZDĚCHOVÁ, Ivana: Vliv angličtiny na češtinu. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha: Academia 1997. 292 s.

ČMEJRKOVÁ, Světla – kol.: Čeština, jak ji znáte i neznáte. Praha: Academia 1996. 259 s.

DOKULIL, Miloš: Tvoření slov v češtině 1. Praha: Academia 1962. 263 s.

DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: UK 2003. 236 s.

DOLNÍK, Juraj: Lexikálna sémantika. Bratislava: UK 1990. 303 s.

FURDÍK, Juraj: Slovotvorná motivácia a jej jazykové funkcie. Levoča: Modrý Peter 1993. 199 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba. Edit. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 278 s.

HORECKÝ, Ján – BUZÁSSYOVÁ, Klára – BOSÁK, Ján. – kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda 1989. 429 s.

LOTKO, Edvard: Synchronní konfrontace češtiny a polštiny. (Soubor statí). Olomouc: UP 1997. 160 s.

LOTKO, Edvard: O některých vývojových tendencích v současné zásobě a o jejich příčinách (na materiálu češtiny, slovenštiny a polštiny). In: Studia Slavica. V. Ostrava: OU 2002, s. 7 – 23.

MARTINCOVÁ, Olga: Problematika neologismů v současné češtině. Praha: UK 1983. 356 s.

MARTINCOVÁ, Olga: Na okraj konkurence slovotvorných prostředků. SaS, 1997, roč. 58, š. 3, s. 161 – 164.

MARTINCOVÁ – kol.: Nová slova v češtině. Slovník nelogizmů 2. Praha: Academia 2004. 568 s.

MITTER, Patrik: Složená hybridní substantiva s prvním komponentem cizího původu v současné češtině. Ústí nad Labem: UJEP 2003. 190 s.

MITTER, Patrik: Kompozice v kontextu současné češtiny. Ústí nad Labem: UJEP 2006. 165 s.

MITTER, Patrik: Hybridní složeniny s prvním komponentem domácího původu v současné češtině. Ústí nad Labem: UJEP 2008. 148 s.

ODALOŠ, Pavol: O slovách typu tiežturista a hurápodnikanie. Kultúra slova, 1990, roč. 24, č. 7, s. 248 – 250.

ODALOŠ, Pavol: O slovách s časťou krimi – a euro. Priekopník, 1992, roč. 20, č. 9, s. 10.

SVOBODOVÁ, Diana: Anglická a hybridní kompozita v současné češtině a jejich adaptace. NŘ, 1999, roč. 82, č. 3, s. 122 – 126.

Percepcia intonácie v televíznom spravodajstve

Marcel Olšiak
Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Zvuková rovina slovenčiny je stále veľmi pestrá a citlivá na rozličné sociálno-kultúrne vplyvy, najmä v suprasegmentálnej rovine zaznamenávame dynamické zmeny v intonácii. Aktuálnou otázkou je však v súčasnosti nefunkčné uplatňovanie intonácie, a to najmä v masovokomunikačných prostriedkoch.

Jazykový materiál do percepčného výskumu čerpáme z tzv. zahlásení reportáží v televíznom spravodajstve, v percepčnom teste poslúžili ako ukážky hodnotené probantmi. Po roku 1989 sa postupne vytvoril úzus čítania správ, v ktorom sa objavuje viacero sledovaných variantov. Označovaný je ako spravodajský štýl, ktorý však nie je v zhode s platnou kodifikáciou slovenskej výslovnosti. Vo výskume percepcie so zameraním na intuitívne vnímanie príjemcami predpokladáme, že ich vnímanie je ovplyvnené pohlavím, vekom, miestom bydliska či vzdelaním, tieto kritériá sme brali do úvahy aj pri stanovení našich hypotéz. V príspevku sa zameriame na funkčnosť jeho použitia, na jeho percepciu televíznymi divákmi. V percepčnom výskume sa sústredíme na to, do akej miery vnímajú variabilitu suprasegmentálnych javov percipienti, či vnímajú jednotlivé varianty, ako na nich pôsobia. Percepciu jednotlivých variantov suprasegmentálnych javov bežnými používateľmi jazyka sme zisťovali formou otázok a špeciálnym typom kombinovaného dotazníka, z ktorého možno získať základné, ľahko overiteľné údaje. Vyhodnotenie zvukovej analýzy rečového materiálu realizujeme metódou pozorovania a komparácie. V databáze zvukových nahrávok je zachytená reč slovenských televíznych hlásateľov, teda skupiny tzv. profesionálov slova, ktorých jazykový prejav je vnímaný mnohými percipientmi ako reprezentatívny, najmä pre mladších sú aj rečovým vzorom, ktorý sme zisťovali v jednej z otázok nášho kombinovaného dotazníka.

V súčasnosti je vplyv televízie výrazne silnejší ako vplyv rozhlasu, a preto sa zameriame na jazykové prejavy hlásateľov televízie, konkrétne budeme sledovať reč hlásateľov televíznych spravodajských programov. Výber daných relácií je úmyselný, spravodajské programy sa vyznačujú pripravenosťou textu, zároveň je spravodajstvo charakteristické svojou typickou intonáciou. Pre kvalitnú analýzu rečového materiálu bolo dôležité, aby rečový signál expedienta nebol v interferencii s nežiaducimi prvkami, napríklad s hudbou („hudobný podmaz“, ktorý sa objavuje najmä pri čítaní prehľadu správ).

Analyzovali sme vopred pripravené/čítané ústne jazykové prejavy moderátorov súkromných televíznych staníc (TV Markíza, TV JOJ, TA3) a verejnoprávnej televízie (STV).

Zamerali sme sa na hlavné spravodajské relácie – Správy STV, Televízne noviny (TV Markíza), Noviny a Krimi noviny (TV JOJ), zároveň sme vybrali aj ukážky zo súkromnej spravodajskej televízie TA3. Najsledovanejšími reláciami v slovenských televíziách sú práve spravodajské programy. Konkrétne, podľa výstupov z píplmetrov, najsledovanejšou reláciou TV Markíza sú práve Televízne noviny, ktoré majú v priemere týždennú 28 %-sledovanosť, v mesiacoch január až marec 2012 sa sledovanosť menila, vyššiu sledovanosť dosahovalo spravodajstvo televízie JOJ. Každý týždeň však patrí k najsledovanejším časom vo vysielaní práve spravodajstvo.

Graf č. 1:

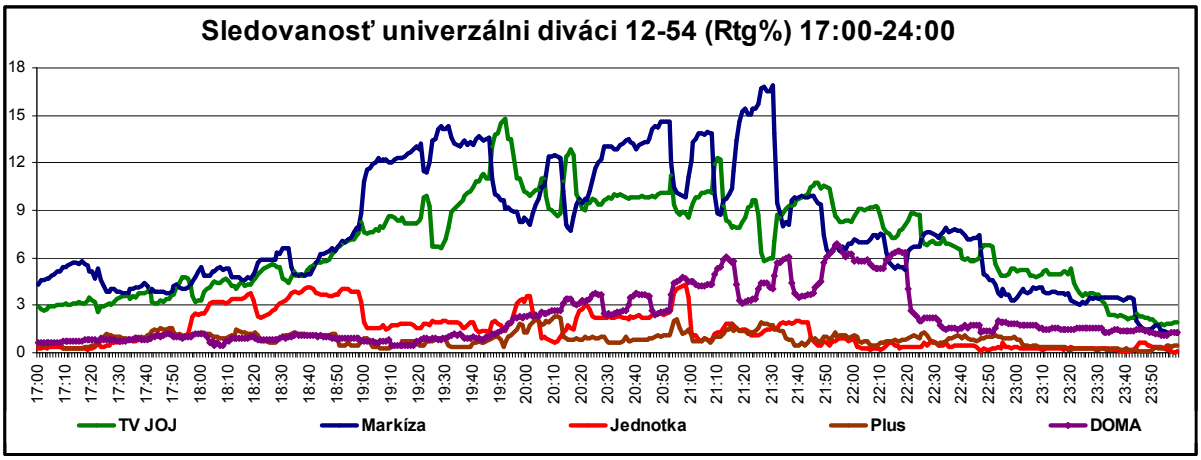

Zdroj: www.medialne.sk (22. 3. 2012)

Cieľom výskumu bolo zistiť percepciu variantov suprasegmentálnych javov a odpovedať na otázky, ktoré vyplynuli z nášho doterajšieho štúdia stavu spracovania problematiky variability suprasegmentálnych javov. Stanovili sme si teda tieto čiastkové hypotézy:

Vnímajú percipienti jazykových prejavov v spravodajských reláciách intonačné varianty? Vedia určiť rozdiel medzi spisovným a nespisovným intonačným variantom? Považujú nový intonačný variant v spravodajstve (tzv. spravodajskú intonáciu) za správny? Môže byť intonačný variant dôvodom zhoršeného príjmu informácie zo spravodajskej relácie? Predpokladáme, že väčšina respondentov nebude vnímať nové intonačné varianty ako nespisovné.

H1: Predpokladáme, že medzi spisovnými a nespisovnými nahrávkami neexistuje rozdiel v ich hodnotení probantmi.

V administratívnej časti zisťujeme pohlavie, vek, vzdelanie, bydlisko respondentov. Všeobecne je rozšírený názor, že ženy sú oveľa vnímavejšie na intonáciu ako muži. Predpokladáme, že ženy budú vnímavejšie a ukážky s nespisovnými variantmi ohodnotia nižším počtom bodov.

H2: Predpokladáme, že ženy ohodnotia nižším počtom bodov nespisovné nahrávky ako muži.
V našom percepčnom výskume ide o jazyk médií, ktorý po roku 1989 prešiel mnohými zmenami a vďaka dynamizácii a komercionalizácii sa potlačila jazyková kompetencia do úzadia. Starší respondenti majú možnosť porovnávať s moderátormi a hlásateľmi spred roku 1989, preto predpokladáme, že budú vedieť pri hodnotení rozlišovať spisovné a nespisovné varianty v ukážkach.
H3: Predpokladáme, že existuje pozitívny vzťah medzi vekom a hodnotením spisovných nahrávok. (Vysvetlenie: Starší respondenti hodnotia vyššie spisovné prejavy)
H4: Predpokladáme, že existuje negatívny vzťah medzi vekom a hodnotením nespisovných nahrávok. (Vysvetlenie: Starší respondenti hodnotia nižšie nespisovné prejavy.)
V prípade vzdelania predpokladáme schopnosť rozlíšenia spisovných a nespisovných variantov v skupine vysokoškolsky vzdelaných respondentov.
H5: Predpokladáme, že vysokoškolsky vzdelaní probanti budú vyššie hodnotiť spisovné prejavy ako probanti s iným vzdelaním.
H6: Predpokladáme, že vysokoškolsky vzdelaní probanti budú nižšie hodnotiť nespisovné prejavy ako probanti s iným vzdelaním.
Podľa bydliska budú najúspešnejší respondenti, ktorí pochádzajú zo stredného Slovenska a najhoršie skončia respondenti z východného Slovenska, keďže v tomto kraji je prevaha používania penultímy (prízvuk na predposlednej slabike) a nedodržiavanie kvantity.
H7: Predpokladáme, že existujú rozdiely vzhľadom na bydlisko pri hodnotení spisovných nahrávok.
H8: Predpokladáme, že existujú rozdiely vzhľadom na bydlisko pri hodnotení nespisovných nahrávok.

Probanti vyplnili nami zostavený dotazník, ktorý pozostával zo sociodemografických informácií o pohlaví, veku, bydlisku, dosiahnutom vzdelaní, prípadnom filologicky zameranom štúdiu, či prípadnej práci, kde je dôležité poznať určité normy správneho jazykového vyjadrovania. Zároveň bolo probantom prehraných 12 videonahrávok - jazykových prejavov televíznych hlásateľov v spravodajských reláciách. Šesť z týchto nahrávok bolo spisovných a šesť nespisovných. Probanti mali ohodnotiť výkon označením na stupnici od 0 po 5, kde číslo 0 znamenalo najhorší výkon a číslo 5 najlepší výkon. Na realizáciu testu hodnotenia nahrávok boli vybrané ukážky zo spravodajských relácií, ktoré obsahovali aj vety s jednotlivými variantmi suprasegmentálnych javov. Do výberu sa dostali prejavy, v ktorých sa číta vopred pripravený text, takže pôjde o prejavy televíznych hlásateľov, tzv. zahlásenia reportáží.

Respondenti majú odpovedať na otázky uvedené v dotazníku, resp. majú na ponúknutej škále zhodnotiť danú nahrávku. Použili sme dotazníkovú metódu so zatvorenými otázkami, v závere sme ponúkli možnosť vyjadriť svoj názor v súvislosti s hľadaním tzv. výslovnostného vzoru. V českej lingvistike sa používa termín rečový vzor, resp. mluvní vzor. Z. Palková (2008 – 2009, s. 20) hovorí, že „řeč rodičů, učitelů, reprezentantů veřejných sdělovacích prostředků, osobností kultury, politiky, lidí ve sféře dorozumívací přijímame jako autoritu."

Po administratívnej časti už nasleduje v percepčnom teste samotná hodnotiaca časť ukážok. Ide o formu globálneho hodnotenia, ktoré predstavuje celkový intuitívny dojem, jednotlivým nahrávkam prideľovali probanti body od 0 do 5 (5 bodov = najlepší výkon, 0 bodov = najhorší výkon). Vyhodnotenie prináša možnosť pozorovať nevyhranené hodnotenia. (Poslucháči hodnotia príslušný prejav kladne, časť záporne.) Testy vypovedajú o miere kritickosti skupín poslucháčov, potvrdilo sa však, že pri ich hodnotení existuje akýsi spoločný základ.

Výskumnú vzorku tvorilo 270 probantov, ktorí vyplnili nami zostavený dotazník. Zastúpenie mužov a žien bolo vo výskumnej vzorke rovnaké, v počte 135 mužov a 135 žien. Z celkového počtu bolo 34 % (n = 91) vo veku od 18 do 29 rokov, 27 % (n = 73) vo veku od 30 do 39 rokov, 18 % (n = 47) vo veku od 40 do 49 rokov, 14 % (n = 38) vo veku od 50 do 59 rokov a 7 % (n = 20) vo veku 60 rokov a viac (graf 19).

Graf č. 2: Rozdelenie vzorky vzhľadom na vek

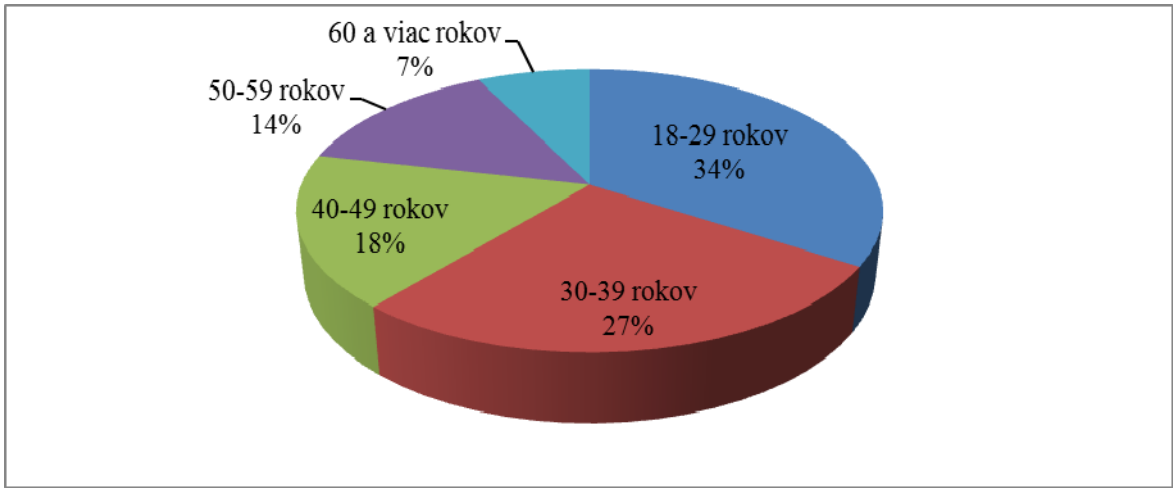

Vo vzorke sa nachádzalo zastúpenie všetkých ôsmich krajov, čo je znázornené v grafe č. 20. 15 % (n = 42) pochádza z Bratislavského kraja, 16 % (n = 43) z Banskobystrického kraja, 12 % (n = 32) z Trnavského kraja, 7 % (n = 18) zo Žilinského kraja, 14 % (n = 37) z Trenčianskeho kraja, 4 % (n = 11) z Prešovského kraja, 27 % (n = 74) z Nitrianskeho kraja a 5 % (n = 13) z Košického kraja.

Graf č. 3: Rozdelenie vzorky vzhľadom na kraj

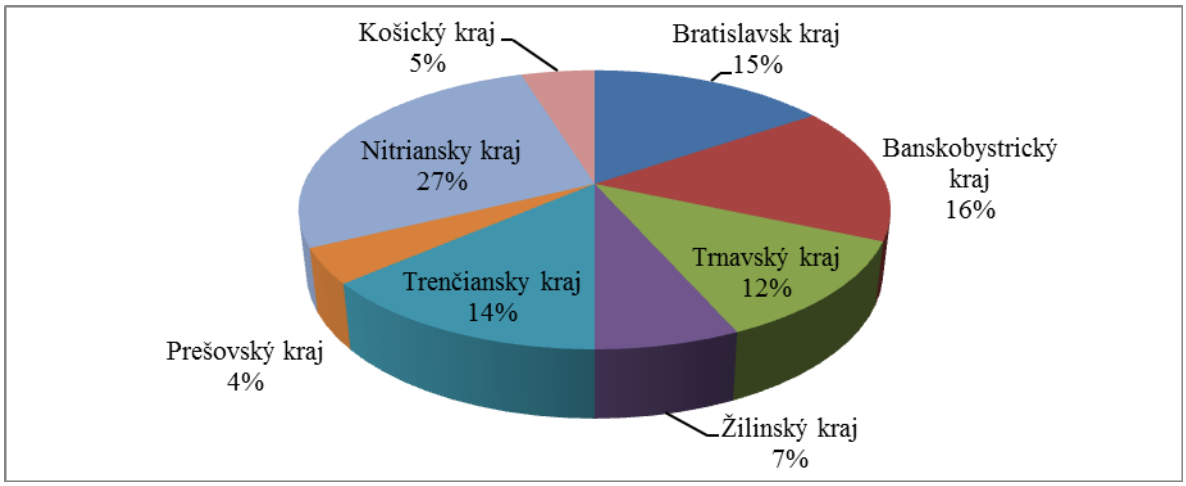

Od probantov sme zisťovali aj ich vzdelanie (graf 21). Najviac zastúpení boli probanti so stredoškolským vzdelaním s maturitou (n = 73; 27 %), potom s vysokoškolským vzdelaním magisterským alebo inžinierskym (n = 65; 24 %) a so vzdelaním bakalárskym (n = 52; 19 %). Nasledovali probanti so stredným odborným vzdelaním (n = 40; 15 %) a základným vzdelaním (n = 30; 11 %). Najmenej zastúpení bolo probanti s ukončeným vysokoškolským vzdelaním tretieho stupňa (n = 10).

Graf č. 4: Rozdelenie vzorky vzhľadom na ukončené vzdelanie

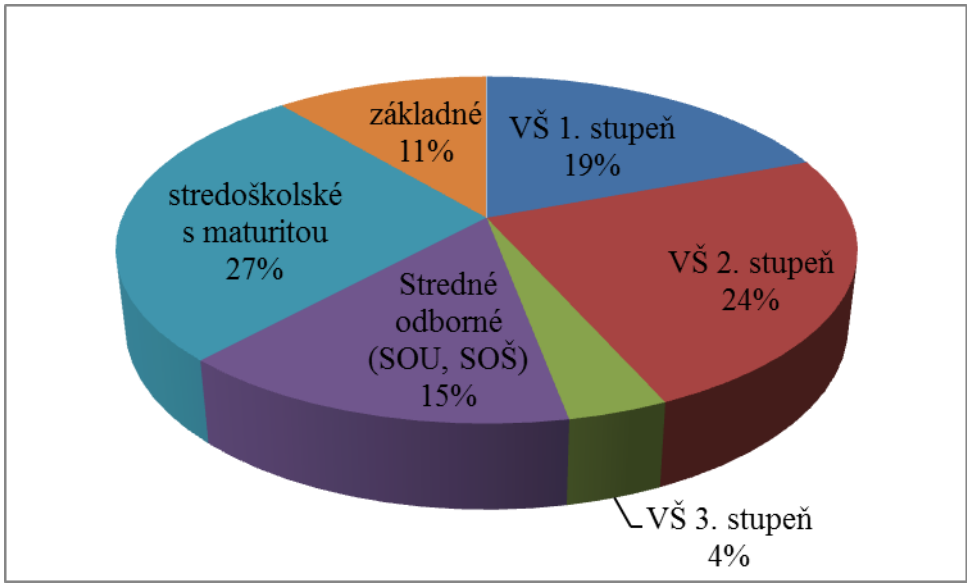

Jedna z otázok bola zameraná na informáciu, či aktuálne štúdium na vysokej škole je filologicky zamerané na štúdium jazyka alebo literatúry. 16 % z celej výskumnej vzorky, čo predstavuje 42 probantov odpovedalo áno, zvyšných 84 % nie.

Zároveň sme sa pýtali aj na aktuálny pracovný pomer a prácu v oblasti, v ktorej je dôležité poznať určité normy správneho jazykového vyjadrovania (školstvo, médiá a pod.). 20 % (n = 54) z našej výskumnej vzorky odpovedalo v tomto prípade áno a 80 % (n = 216) nie.

Získané dáta boli prevedené do číselnej podoby a pre vyhodnotenie sme použili Excel. Zamerali sme sa na základné deskriptívne charakteristiky, ako je aritmetický priemer a štandardná odchýlka. Pre overovanie nami stanovených hypotéz sme používali Studentov t-test pre dva závislé výbery a pre dva nezávislé výbery, ako aj analýzu variancií ANOVU pre porovnanie viacerých skupín v jednej premennej. Pri overovaní vzťahov sme použili Spearmanov korelačný koeficient.

Výsledky percepčného výskumu

Získané dáta sme podrobili štatistickým analýzam a sumarizujeme ich vzhľadom na stanovené hypotézy.

V hypotéze č. 1 sme predpokladali, že medzi spisovnými a nespisovnými nahrávkami neexistuje rozdiel v ich hodnotení probantmi. Pre overenie našej hypotézy sme použili t-test pre dva závislé výbery a jeho výsledky prinášame v tabuľke č. 1. Aritmetický priemer pre spisovné nahrávky je rovný 17,85 a pre nespisovné nahrávky rovný 12,26. Hodnota Studentovho t-testu je 14,01 pri 269 stupňoch voľnosti a dosiahnutá signifikancia je nižšia ako 0,001. Medzi spisovnými a nespisovnými nahrávkami existuje štatisticky významný rozdiel, a preto hypotézu H1 zamietame. Probanti označovali významne horšie nahrávky nespisovné v intonačných javoch v jazykových prejavoch televíznych hlásateľov v spravodajských reláciách ako spisovné nahrávky.

Tabuľka č. 1: Porovnanie spisovných a nespisovných nahrávok v celom súbore probantov (n = 270)

	AM	SD	t	df	p
Spisovné nahrávky	17,8519	6,1014	14,012	269	,000
Nespisovné nahrávky	12,2556	4,9643			

Legenda: AM – aritmetický priemer, SD – štandardná odchýlka, t – hodnota Studentovho t-testu pre dva závislé výbery, df – stupne voľnosti, p - signifikancia

V hypotéze č. 2 sme sa zamerali na nespisovné nahrávky vzhľadom na pohlavie a predpokladali sme, že ženy budú vnímavejšie a videonahrávky s nespisovnými variantmi budú hodnotiť nižším počtom bodov než muži. Tabuľka č. 2 obsahuje hodnoty použitého Studen-

tovho t-testu pre dva nezávislé výbery. Hodnota aritmetického priemeru pre mužov je pri nespisovných nahrávkach rovná 11,83 a pre ženy rovná 12,67. Studentov t-test je rovný -1,39 pri 268 stupňoch voľnosti a hodnota signifikancia je vyššia ako 0,05. Medzi mužmi a ženami neexistuje štatisticky významný rozdiel v hodnotení nespisovných nahrávok vzhľadom na intonačné prejavy.

Tabuľka č. 2: Porovnanie mužov a žien v hodnotení nespisovných nahrávok

	n	AM	SD	t	df	p
Muži	135	11,8370	4,8901	-1,388	268	,166
Ženy	135	12,6741	5,0206			

Legenda: n – počet, AM – aritmetický priemer, SD – štandardná odchýlka, t – hodnota Studentovho t-testu pre dva závislé výbery, df – stupne voľnosti, p – signifikancia

V nasledujúcich dvoch hypotézach sme sa zamerali na vek probantov vo vzťahu k spisovným a nespisovným nahrávkam. V hypotéze č. 3 sme predpokladali pozitívny vzťah medzi vekom a hodnotením spisovných nahrávok, čiže starší respondenti budú hodnotiť vyššie spisovné prejavy. V tabuľke č. 3 uvádzame výsledky testovania tejto hypotézy pomocou Spearmanovho korelačného koeficientu. Hodnota korelačného koeficientu je negatívna, signifikancia je vyššia ako 0,05. Medzi vekom a hodnotením spisovných nahrávok neexistuje štatisticky významný vzťah, pozitívny vzťah, a preto hypotézu H3 zamietame. Starší respondenti nehodnotia vyššími známkami spisovné nahrávky.

Tabuľka č. 3: Vzťah medzi vekom a hodnotením spisovných nahrávok

Spearmanov korelačný koeficient	-,096
signifikancia	,117

Druhá hypotéza, ktorá súvisela s vekom, predpokladala, že existuje negatívny vzťah medzi vekom a nespisovnými nahrávkami. Tabuľka č. 4 obsahuje hodnotu Spearmanovho korelačného koeficientu, ktorý je rovný 0,047 a dosiahnutá signifikancia bola vyššia ako 0,05. Medzi vekom a hodnotením nespisovných nahrávok neexistuje štatisticky významný vzťah a hypotézu H4 z toho dôvodu zamietame. Starší respondenti nehodnotia nižším počtom bodov nespisovné prejavy.

Tabuľka č. 4: Vzťah medzi vekom a hodnotením nespisovných nahrávok

Spearmanov korelačný koeficient	,047
signifikancia	,441

Ďalšie hypotézy (**č. 5 a č. 6**) súviseli so vzdelaním a predpokladali sme, že probanti s vysokoškolským vzdelaním budú lepšie identifikovať spisovné aj nespisovné nahrávky. Tabuľka č. 5 a č. 6 sa vzťahuje k týmto predpokladom. Hodnota aritmetického priemeru pre vysokoškolských vzdelaných je rovná 18,61 pri hodnotení spisovných nahrávok a pre vysokoškolsky nevzdelaných rovná 17,18. Na základe dosiahnutej signifikancie, ktorá je vyššia ako 0,05, a tak konštatujeme, že neexistuje štatisticky významný rozdiel medzi vysokoškolsky vzdelanými a nevzdelanými probantmi pri hodnotení spisovných nahrávok a hypotézu H5 z tohto dôvodu zamietame.

Tabuľka č. 5: Porovnanie vysokoškolsky vzdelaných a vysokoškolsky nevzdelaných probantov v hodnotení spisovných nahrávok

	n	AM	SD	t	df	p
VŠ vzdelanie	127	18,6063	5,5978	1,924	268	,055
Iné vzdelanie	143	17,1818	6,4618			

Legenda: n – počet, AM – aritmetický priemer, SD – štandardná odchýlka, t – hodnota Studentovho t-testu pre dva závislé výbery, df – stupne voľnosti, p – signifikancia

V tabuľke č. 6 uvádzame výsledky porovnania medzi vysokoškolsky vzdelanými a nevzdelanými probantmi pri hodnotení nespisovných nahrávok. Na základe dosiahnutej signifikancie, ktorá je vyššia ako 0,05, konštatujeme, že medzi nimi neexistuje štatisticky významný rozdiel, a preto hypotézu č. 6 zamietame.

Tabuľka č. 6: Porovnanie vysokoškolsky vzdelaných a vysokoškolsky nevzdelaných probantov v hodnotení nespisovných nahrávok

	n	AM	SD	t	df	p
VŠ vzdelanie	127	11,8504	4,8470	-1,265	268	,207
Iné vzdelanie	143	12,6154	5,0559			

Legenda: n – počet, AM – aritmetický priemer, SD – štandardná odchýlka, t – hodnota Studentovho t-testu pre dva závislé výbery, df – stupne voľnosti, p – signifikancia

Posledné dve hypotézy sa vzťahovali na porovnanie probantov z hľadiska uvedeného bydliska pri hodnotení spisovných a nespisovných prejavov.

Tabuľka č. 7 obsahuje výsledky ANOVA, ktorá slúži pre porovnanie viacerých skupín probantov v jednej premennej, v našom prípade v hodnotení spisovných prejavov. Hodnota F- testu je rovná 0,56 a dosiahnutá signifikancia je vyššia ako 0,05, z čoho konštatujeme, že medzi probantmi z rôznych krajov neexistuje štatisticky významný rozdiel v hodnotení spisovných nahrávok, a tak hypotézu H 7 zamietame.

Tabuľka č. 7: Porovnanie hodnotenia spisovných nahrávok vzhľadom na kraj

		Suma štvorcov	Stupne voľnosti	Hodnota F testu	signifikancia
Spisovné nahrávky	Medzi skupinami	146,526	7	,556	,791
	V rámci skupín	9867,548	262		

V tabuľke 8 uvádzame výsledky testovania prostredníctvom ANOVA i nespisovných nahrávok vzhľadom na kraj, z ktorého probanti pochádzajú. N základe dosiahnutej signifikancie, ktorá je nižšia ako 0,05, konštatujeme, že medzi probantmi z rôznych krajov existuje štatisticky významný rozdiel pri hodnotení nespisovných nahrávok.

Tabuľka č. 8: Porovnanie hodnotenia spisovných nahrávok vzhľadom na kraj

		Suma štvorcov	Stupne voľnosti	Hodnota F testu	signifikancia
Nespisovné nahrávky	Medzi skupinami	425,883	7	2,570	,014
	V rámci skupín	6203,483	262		

Pre identifikovanie, ktorí probanti hodnotili vyššie a ktorí nižšie nespisovné nahrávky, uvádzame v tabuľke č. 9 hodnoty aritmetických priemerov. Najnižšie hodnotenie bolo priemerne zaznamenané u probantov z Košického kraja, čo znamená, že vedia najlepšie identifikovať nespisovné nahrávky a najvyššie hodnotenie u probantov z Bratislavského kraja, kde je identifikácia nespisovných nahrávok najhoršia.

Tabuľka č. 9: Hodnoty aritmetických priemerov nespisovných nahrávok vzhľadom na kraj

Bratislavský kraj	12,8571
Banskobystrický kraj	10,6512
Trnavský kraj	14,3438
Žilinský kraj	11,9444
Trenčiansky kraj	11,8378
Prešovský kraj	11,8182
Nitriansky kraj	12,8378
Košický kraj	9,1538

Na základe percepčných testov poukazujeme na prozodické vyjadrenia postojov, ich univerzálnosť, stupeň konvenčnosti, ich všeobecnú zrozumiteľnosť. Naším cieľom nebolo poukazovať na jazykovú kultúru televízneho spravodajstva, ale opísať existenciu viacerých variantov intonácie a všímať si ich percepciu. Experimenty, ktoré sa zaoberajú prozodickou podobou rôznych postojov a ich percepciou a identifikáciou, si vyžadujú rôznorodosť prístupov. Vplyv masmédií na príjemcov je silný, mnohé ústne prejavy či hovorené príspevky preferované v rozhlase a televízii sa vnímajú ako správne, podvedome sa v príjemcovi zakorení zmysel a vzťah pre zvláštnu intonáciu výpovedí. Dôkazom toho sú aj konkrétne výsledky percepčného testu, ktoré poukázali na všeobecné prijímanie spravodajskej intonácie ako intonácie správnej.

Literatúra

KRÁĽ, Ábel – SABOL, Ján: Fonetika a fonológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 392 s.

KRÁĽ, Ábel: Pravidlá slovenskej výslovnosti. Systematika a ortoepický slovník. Martin: Matica slovenská 2005. 423 s.

PALKOVÁ, Zdena: Vyslovnost současné češtiny a kultura řeči. In: Český jazyk a literatura, 2008 – 2009, roč. 59, č. 1, s. 18 – 26.

http://www.medialne.sk (22. 3. 2012)

Slovesné tvary minulého času v Evanjeliu sv. Lukáša v staroslovienčine a cirkevnej slovančine a ich preklady do vybraných súčasných východoslovanských jazykov

Božena Pecuchová
Slavistický ústav Jána Stanislava, Slovenská akadémia vied, Bratislava

Úvod

Staroslovienčina, najstarší spisovný slovanský jazyk, nadobudla v 2. polovici 9. storočia všeslovanský význam ako literárny jazyk, resp. jazyk písomníctva Slovanov vďaka misijnému pôsobeniu solúnskych bratov sv. Konštantína a Metoda na území Veľkej Moravy. Na konci 11. storočia staroslovienskyjazyk zanikol, nie však úplne. Naďalej sa používal ako jazyk cirkevnej náboženskej spisby. V dôsledku vplyvov živých slovanských jazykov vzniká cirkevnoslovanský jazyk alebo cirkevná slovančina (Štec, 1997, s. 5).

Prvými prekladmi do staroslovienčiny boli evanjeliá a liturgické texty. Originálne preklady týchto diel sa nezachovali, len ich odpisy z 11. storočia a niektoré aj z 10. storočia (Štec, 1997, s. 25). Tie sú vzácnym svedectvom nielen existencie staroslovienskeho jazyka, ale aj vysokého stupňa jeho rozvoja vo všetkých jazykových rovinách. Týka sa to aj jeho morfológie. Predovšetkým systém slovesných tvarov bol v staroslovienčine a neskôr aj v cirkevnej slovančine zložitý a rôznorodý. Na vyjadrenie minulého a budúceho času mal tento jazyk omnoho viac tvarov a spôsobov ako súčasné slovanské jazyky.

Vyššie uvedené skutočnosti, ako aj fakt, že doteraz sa pomerne málo pozornosti venovalo porovnávacej analýze prekladu Svätého písma do slovanských jazykov nás podnietilo k tomu, aby sme sa pokúsili o analýzu, ktorej cieľom bolo porovnať slovesné tvary minulého času v staroslovienskych a cirkevnoslovanských textoch Evanjelia sv. Lukáša a ich prekladoch do vybraných súčasných východoslovanských jazykov. Konkrétne sme sa zamerali na ruštinu a ukrajinčinu, keďže v Rusku i na Ukrajine sa aj v súčasnosti cirkevná slovančina používa aktívne ako liturgický jazyk, a tak predpokladáme, že do istej miery ovplyvňuje súčasnú podobu týchto jazykov.

Vzhľadom na to, že analýza celého textu evanjelia by si vyžadovala omnoho viac pozornosti, priestoru a času, pracovali sme len s vybranou časťou evanjelia – Lk 1, 1 – 80. Staroslovienskytext, ktorý sme analyzovali, bol napísaný hlaholikou a v 19. storočí prepísaný cyrilikou. Ide o časť pamiatky známej pod názvom Codex Assemani, resp. Assemaniho evanjeliár.

V rámci nášho výskumu sme sa zamerali na to, ako východoslovanské jazyky – ruština a ukrajinčina vyjadrujú niekdajšie jednoduché a zložené tvary minulého času – aorist, imperfektum, perfektum, pluskvamperfektum, či sa v jazyku zachovali len jednoduché, len zložené alebo obidva tvary. Takisto sme sledovali i to, do akej miery sa tieto slovesné tvary v prekladoch evanjeliového textu zhodujú so staroslovienskymi a cirkevnoslovanskými tvarmi z hľadiska ich formy i významu a tiež sa naša pozornosť sústredila na to, či došlo pri preklade k odchýlkam a sémantickým posunom.

Porovnanie slovesných tvarov minulého času Evanjelia sv. Lukáša v staroslovienčine, cirkevnej slovančine a súčasnej ruštine a ukrajinčine

Tvary minulého času

Na vyjadrenie minulého času mala staroslovienčina štyri tvary: aorist, imperfektum, perfektum, pluskvamperfektum. Podľa svojej štruktúry boli jednoduché – aorist, imperfektum a zložené – perfektum, pluskvamperfektum a podľa významu – absolútne a relatívne (Štec, 1997, s. 120). Absolútny význam minulého času mal len aorist, relatívny všetky ostatné tvary.

Aorist – jednoduchý tvar minulého času, ktorým sa označoval minulý dej vo svojom priebehu; vyjadroval minulú udalosť ako proces (Večerka, 1984, s. 143). V staroslovienčine a neskôr i v cirkevnej slovančine bol obľúbený a často používaný, o čom svedčí i fakt, že v analyzovanej časti evanjelia bolo z 90 porovnávaných slovies minulého času až 72 tvarov aoristu, čo v percentuálnom vyjadrení tvorí 80 % všetkých analyzovaných foriem préterita.

1. **нашѧ**[1] (Kurz, J. – Vajs, J.: Evangeliář Assemanův, II ., s. 298, r. 8)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
нашѧ	**нача́ша**	брався	начали

Slovesný tvar 3. os. plurálu jednoduchého minulého času staroslovienskeho slovesa **начѧти** vyjadroval, že isté osoby sa kedysi v minulosti o čosi usilovali, niečo začínali, k čomusi sa podujali. Aj v cirkevnoslovanskom texte sa na vyjadrenie tohto sémantického významu použil tvar sigmatického aoristu. V ruskom texte evanjelia sa nachádza sloveso *начали*, ktoré je z hľadiska gramatického tvaru i sémantického významu totožné so staroslovienskym i cirkevnoslovanským slovesným tvarom. V ukrajinskom preklade je istá gramatická odchýlka. Sloveso *брався* je tvarom 3. os. singuláru, nie plurálu. Tento tvar je podmienený kontextom vety, teda

[1] **нашѧ** (namiesto **начѧшѧ**) - pozri Kurz, J. – Vajs, J.: Evangeliář Assemanův. II . Praha 1955, s. 298.

syntaktickými vzťahmi medzi slovesom ako predikátom a podmetom – jeho tvarom: „ Тому, що *багато хто брався* скласти оповідання про речі, які сталися між нами...“[2]

2. прѣдаша (Kurz – Vajs, II ., s. 298, r. 11)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
прѣдаша	прѣда́ша	передали	передали

Tvar 3. os. plurálu minulého času *передали* v ukrajinskom i ruskom preklade zodpovedá použitému tvaru sigmatického aoristu staroslovienskeho slovesa прѣдати. Slovesá sa zhodujú i významovo.

3. бы҃ (Kurz – Vajs, II., s. 298, r. 19)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бы҃	бы́сть	був	был

Sloveso бы҃ (byst) má v staroslovienskom a cirkevnoslovanskom texte tvar 3. os. singuláru préterita neurčitku быти, teda byť, existovať, žiť. Gramatická osoba vyjadrená týmto tvarom je mužského rodu. Ako môžeme vidieť, ten istý význam vyjadrujú aj tvary slovies v ukrajinčine i ruštine. Taktiež sú nositeľmi rovnakých gramatických kategórií ako staroslovienske sloveso.

4. бѣшете (Kurz – Vajs, II., s. 298, r. 24 – 25)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бѣшете	бѣ́ста	були	были

V staroslovienčine existoval aj iný tvar aoristu slovesa быти (1. os. sg. – бѣхъ; 2. a 3. os. sg. – бѣ...). Význam týchto tvarov sa zhodoval s významom imperfekta. Čo sa týka jeho prekladu do uvedených jazykov, používajú sa tie isté gramatické tvary a má ten istý význam, ako predchádzajúci tvar aoristu. V texte sa vyskytol dvakrát.

5. не бѣ (Kurz – Vajs, II., s. 299, r. 1)

и *не бѣ* има чѧда · понеже бѣ елісаведѧ неплоды · и оба заматорѣвъша въ дьнехъ своихъ бѣста ·

stsl.	csl.	ukr.	rus.
не бѣ	не бѣ̀	були (бездітні)	не было

[2] Святе Письмо Старого та Нового Завіту. S. l. 1990, s. 72.

Opäť tu máme už vyššie spomenutý tvar aoristu, ktorý v staroslovienčine a cirkevnej slovančine mal význam imperfekta. V tejto vete je však použitý v zápornom tvare spolu so časticou **не**, ktorá vyjadruje popretie istej skutočnosti, existencie, v tomto prípade konkrétne, že Zachariáš a Alžbeta nemali deti. V ukrajinskom preklade je tento význam vyjadrený tvarom 3. os. plurálu minulého času slovesa *бути* (byť) a nasledujúceho prídavného mena *бездітні*, ktoré je nositeľom sémantického významu popierania uvedenej skutočnosti. V ruskom texte sa nachádza tvar 3. os. singuláru stredného rodu slovesa *быть* spolu so zápornou časticou *не*, ktorá stojí samostatne pred slovesom. Sémanticky je totožné so staroslovienskym slovesom.

6. **бѣ** (Kurz – Vajs, II., s. 299, r. 1)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бѣ	**бѣ̀**	була	была

7. **бѣста** (Kurz – Vajs, II., s. 299, r. 4)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бѣста	**бѣ̀ста**	були	были

8. **бꙋ҃и** (Kurz – Vajs, II., s. 299, r. 4)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бꙋ҃и	**бы́сть**	був	-

9. **ключі сѧ** (Kurz – Vajs, II., s. 299, r. 7)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
ключі сѧ	**ключи́сѧ**	випав	досталось

Slovesný tvar v ukrajinskom preklade evanjelia sa zhoduje so staroslovienskym, resp. cirkevnoslovanským tvarom aoristu. V ruskom texte sa sloveso líši svojím gramatickým rodom. Kým staroslovienske sloveso má tvar 3. os. sg. mužského rodu, v ruštine je stredného rodu, čo je podmienené jeho syntaktickými vzťahmi. Sloveso *досталось* je neurčitým tvarom a vo vete plní funkciu vetného základu jednočlennej vety: „Однажды, когда он в порядке своей чреды служил пред Богом, по жребию, как обыкновенно было у священников, *досталось* ему войти в храм Господень для каждения...“[3]

[3] Новый завет Господа нашего Иисуса Христа. Bruxelles 1964, s. 85

10. бѣ (Kurz – Vajs, II, s. 299, r. 10)

И все множьство людии · **бѣ** млтвѫ **дѣюѩ** вънѣ въ годъ тіміана

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бѣ дѣюѩ	бѣ дѣюѩ	молилася	молилось

Tvar aoristu, ktorý sa nachádza v uvedenej vete, nie je samostatne preložený ani v jednom z porovnávaných textov. Príčinou môže byť to, že toto sloveso tvorí vo vete spolu s príčastím дѣюѩ analytický verbo-nominálny predikát a ten je v prekladoch evanjelia vyjadrený jedným tvarom s jedným významom.

11. яві сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 299, r. 11)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
яві сѧ	ꙗвѝсѧ	з'явивсь	явился

Z hľadiska významu i formy sa preklady zhodujú so staroslovienskym a cirkevnoslovanským tvarom aoristu.

12. съмѧте сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 299, r. 13)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
съмѧте сѧ	смꙋтѝсѧ	стривожився	смутился

Tvar 3. os. sg. aoristu staroslovienskeho slovesa je v ukrajinskom i ruskom texte evanjelia vyjadrený rovnakým gramatickým tvarom. Významovo vyjadrujú tiež to isté.

13. нападе (Kurz – Vajs, II., s. 299, r. 14)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
нападе	нападѐ	напав	напал

V oboch jazykoch sú preložené tvary totožné s tvarom staroslovienskeho slovesa нападе z hľadiska gramatického tvaru i sémantiky.

14. рече (Kurz – Vajs, II., s. 299, r. 15)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
рече	речѐ	сказав	сказал

Gramatický tvar slovies v ukrajinčine a ruštine sa zhoduje s tvarom aoristu рече. Sémanticky vyjadrujú ten istý význam.

15. бы҃ (Kurz – Vajs, II., s. 299, r. 17)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бы҃	бы́сть	була	-

V ruskom texte tento slovesný tvar nie je vyjadrený, ukrajinský preklad je adekvátny.

16. рече (Kurz – Vajs, II., s. 300, r. 7)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
рече	речѐ	сказав	сказал

17. рече (Kurz – Vajs, II., s. 300, r. 11)

И ѿтвѣщавъ анѣлъ рече емоу ·

stsl.	csl.	ukr.	rus.
рече	речѐ	-	сказал

V ukrajinskom evanjeliu sloveso рече nie je samostatne vyjadrené, preložený je iba tvar staroslovienskeho participia ѿтвѣщавъ.

18. не вѣрова (Kurz – Vajs, II., s. 300, r. 17)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
не вѣрова	не вѣ́ровал є҆си	не повірив	не поверил

Sloveso не вѣрова je tvarom 2. os. sg. aoristu. V obidvoch textoch je taktiež vyjadrené tvarom 2. os. sg. minulého času. V tomto prípade je však zaujímavé to, že ten istý sémantický význam, ktorý v staroslovienskom texte vyjadruje tvar aoristu, je v cirkevnoslovanskom evanjeliu vyjadrený tvarom perfekta, teda zloženého minulého času, ktorý vytvára aktívne participium minulého času slovesa вѣровати a tvar 2. os. sg. prítomného času slovesa быти.

19. бѣша (Kurz – Vajs, II., s. 300, r. 19)

и бѣша людие жіджще захарию

Slovesný tvar бѣша nie je samostatne vyjadrený ani v jednom z porovnávaných textov. Dôvodom je to, že spolu s tvarom aktívneho participia minulého času жіджще tvorí vo vete jeden slovesno-menný predikát a ten je preložený v oboch evanjeliových textoch spolu ako jeden tvar.

20. разоумѣшѧ (Kurz – Vajs, II., s. 300, r. 24)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
разоумѣшѧ	разꙋмѣ́ша	зрозуміли	поняли

Tvary slovesa разоумѣшѧ vyjadrujú v ukrajinčine i ruštine ten istý význam a sú nositeľmi tých istých gramatických kategórií ako staroslovienskym a cirkevnoslovanský slovesný tvar.

21. видѣ (Kurz – Vajs, II., s. 300, r. 25)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
видѣ	ви́дѣ	бачив	видел

Slovesá *бачив* a *видел* sú svojím tvarom i významom totožné so staroslovienskym tvarom видѣ.

22. бѣ (Kurz – Vajs, II., s. 300, r. 26)

и тъ *бѣ помаѩ*[4] имъ ·

Tento slovesný tvar taktiež nie je samostatne preložený ani v jednom z porovnávaných textov. Je to zapríčinené tým, že spolu s príčastím помаваѩ tvorí zložený slovesno-menný predikát, ktorý je preložený ako celok.

23. бы҃ (Kurz – Vajs, II., s. 300, r. 27)

И бы҃ ѣко исплъниша сѧ · денне слоужбъи его · иде въ домъ свои

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бы҃	бы́сть	-	-

Tvar slovesa бы҃ nie je v tomto prípade ani v jednom z porovnávaných textov vyjadrený.

24. исплъниша сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 300, r. 27)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
исплъниша сѧ	и҆спо́лнишасѧ	скінчилися	окончились

[4] помаѩ (namiesto помаваѩ) – pozri Kurz, J. – Vajs, J.: Evangeliář Assemanův. II . Praha 1955, s. 300.

Formálne sa slovesá *скінчилися, окончились* zhodujú s tvarom aoristu **исплѣнишѧ сѧ.** Pokiaľ však ide o ich význam, môžeme ich označiť skôr za synonymné varianty významu staroslovienskeho slovesa.

25. **иде** (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 1)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
иде	**и҆де**	повернувся	возвратился

Slovesá *повернувся* a *возвратился* sa zhodujú s tvarom aoristu slovesa **иде** v kategórii osoby, čísla i času. Odlišujú sa však kategóriou slovesného vidu. V staroslovienčine i v cirkevnej slovančine malo sloveso **ити** i uvedený tvar **иде** nedokonavý vid. Ukrajinské sloveso *повернувся* i ruské *возвратился* sú však dokonavého vidu, ktorý vyjadruje ukončenosť, zavŕšenosť deja. I sémantický význam týchto slovies je značne odlišný od významu staroslovienskeho tvaru **иде,** nie však úplne rozdielny.

26. **сѫтвори** (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 5)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
сѫтвори	**сотворѝ**	учинив	сотворил

Preklady sa zhodujú s tvarom aoristu **сѫтвори** z hľadiska ich gramatického tvaru. Významovo totožné je však len ruské sloveso *сотворил*, ukrajinské *учинив* je čiastočne synonymné s významom staroslovienskeho a cirkevnoslovanského slovesa.

27. **призьрѣ** (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 6)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
призьрѣ	**призрѣ̀**	злягнувся	призрел

Preložené tvary sa formálne i sémanticky zhodujú s tvarom aoristu **призьрѣ**.

28. **бѫистѫ** (Kurz – Vajs, II., s. 291, r. 12)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бѫистѫ	**бы́сть**	був	был

Forma i význam je totožný s tvarom aoristu **бѫистѫ, бы́сть.**

29. ꙗеч.[5] (Kurz – Vajs, II., s. 291, r. 1)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
ꙗеч.	ꙗечѐ	сказав	сказал

Preklady z hľadiska ich formy a sémantiky zodpovedajú staroslovienskemu a cirkevnoslovanskému tvaru slovesa ꙗешти.

30. сѫмѧте сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 291, r. 20 – 21)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
сѫмѧте сѧ	смꙋти́сѧ	стривожилась	смутилась

Slovesá *стривожилась*, *смутилась* sa svojím gramatickým tvarom zhodujú s tvarom aoristu сѫмѧте сѧ. Významovo presnejšie je ruské sloveso.

31. ꙗече (Kurz – Vajs, II., s. 291, r. 23)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
ꙗече	ꙗечѐ	сказав	сказал

32. обрѣте (Kurz – Vajs, II., s. 291, r. 24)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
обрѣте	ѡ҆брѣла́ є҆сѝ	знайшла	обрела

Preklady sú významovo i formálne totožné so staroslovienskym slovesom обрѣте. V cirkevnoslovanskom texte je v tomto prípade namiesto aoristu použitý tvar perfekta, ktorý je utvorený tvarom pasívneho participia ѡ҆брѣла́ a tvarom prítomného času slovesa быти.

33. ꙗече (Kurz – Vajs, II., s. 292, r. 3)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
ꙗече	ꙗечѐ	сказала	сказала

34. ꙗече (Kurz – Vajs, II., s. 292, r. 6)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
ꙗече	ꙗечѐ	сказав	сказал

[5] J. Kurz uvádza v poznámke, že v riadku 18 bol po ꙗеч pergamen roztrhnutý (čítaj ꙗече).

35. зачѧтъ (Kurz – Vajs, II., s. 292, r. 11)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
зачѧтъ	зача́тъ	зачала	зачала

Preložené tvary majú ten istý význam i gramatický tvar ako uvedené staroslovienske sloveso.

36. рече (Kurz – Vajs, II., s. 292, r. 15)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
рече	рече́	сказала	сказала

37. отіде (Kurz – Vajs, II., s. 292, r. 16 – 17)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
отіде	ѿи́де	відійшов	отошел

Forma i význam slovesných tvarov v ukrajinskom a ruskom texte evanjelia sa zhoduje s formou a významom slovesa отіде.

38. иде (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 4 – 5)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
иде	и҆́де	пустилася	пошла

Gramatický tvar preložených slovies je totožný s tvarom aoristu иде. Významovo presnejšie je ruské sloveso, v ukrajinskom slovese možno badať istý významový odtienok.

39. вѫниде (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 6 – 7)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
вѫниде	вни́де	увійшла	вошла

40. цѣлова (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 7 – 8)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
цѣлова	цѣлова̀	привітала	приветствовала

Preložené tvary slovies вѫниде a цѣлова sa svojou gramatickou podobou aj významom zhodujú so staroslovienskymi a cirkevnoslovanskými ekvivalentmi.

41. бꙋи (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 8)

И бꙋи ѣко оуслꙋиша елисаведꙋ · цѣлование маринно · вꙋзиграсѧ младенецꙋ вꙋ жꙋтробѣ еѩ ·

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бꙋи	бы́сть	-	-

Slovesný tvar 3. os. sg. aoristu бꙋи, ktorý sa nachádza na začiatku uvedenej vety vo význame *a bolo*, *a stalo sa*, nemá zodpovedajúce ekvivalenty ani v jednom z porovnávaných textov. Sloveso je z vety úplne vynechané a samotný preklad začína až od nasledujúcej časti ѣко оуслꙋиша.

42. оуслꙋиша (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 8 – 9)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
оуслꙋиша	ᲂу҆слы́ша	почула	услышала

Význam i gramatický tvar slovies v ukrajinskom a ruskom preklade zodpovedajú sémantike a tvaru slovesa оуслꙋиша.

43. вꙋзігра сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 10)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
вꙋзігра сѧ	вꙋзыгра́сѧ	здригнулася	взыграл

Formálne sa so staroslovienskym slovesom úplne zhoduje len ruské sloveso *взыграл*. V ukrajinskom texte evanjelia má sloveso *здригнулася* tvar 3. os. sg. (ženského rodu) minulého času. Staroslovienske i cirkevnoslovanské sloveso sú však v tvare 3. os. sg. (mužského rodu) aoristu. Táto odchýlka je podmienená kategóriou gramatického rodu podmetu vo vete: „*...дитина здригнулася в її лоні, ...*“[6] Keďže vo vete je podmet *дитина* ženského rodu, tak aj prísudok *здригнулася* je v tvare 3. os. sg. ženského rodu.

44. исплꙋни сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 11 – 12)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
исплꙋни сѧ	и҆спо́лнисѧ	сповнилася	исполнилася

45. вꙋзꙋпи (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 13)

[6] Святе Письмо Старого та Нового Завіту. S. l. 1990, s. 73.

stsl.	csl.	ukr.	rus.
възъпи	возопѝ	викликнула	воскликнула

Preložené tvary aoristu slovies исплъни сѧ a възъпи v ukrajinskom i ruskom evanjeliu sa svojím významom i tvarom zhodujú so staroslovienskymi a cirkevnoslovanskými tvarmi.

46. рече (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 14)

И **възъпи** і гласомъ велиемъ и **рече** ·

stsl.	csl.	ukr.	rus.
рече	речѐ	-	сказала

Slovesný tvar рече je v tomto prípade preložený len v ruskom texte evanjelia. V ukrajinskom texte chýba, respektíve nie je vyjadrený. Príčinou môže byť to, že vo vete, v ktorej je dané sloveso použité, sa nachádza ešte jeden slovesný tvar възъпи. Pri preklade sa teda preložilo najprv toto sloveso a рече sa už možno považovalo za nadbytočné.

47. придетъ (Kurz – Vajs, II, s. 290, r. 16)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
придетъ	прїи́детъ	прийшла	пришла

Sémanticky i formálne sa uvedené preklady zhodujú so staroslovienskym tvarom aoristu придетъ.

48. бꙑстъ (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 18)

се бо ѩко **бꙑстъ** гла҃ цѣлованиѣ твоего въ оушию моею · възигра сѧ младенецъ радоштами въ чрѣвѣ моемъ ·

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бꙑстъ	бы́сть	залунал	дошел

Gramatický tvar preložených slovies je totožný s tvarom aoristu бꙑстъ. Sémanticky sa však nezhodujú s významom staroslovienskeho slovesa быти.

49. възигра сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 19 – 20)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
възигра сѧ	взыгра́сѧ	здригнулась	взыграл

50. рече (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 23 – 24)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
рече	речѐ	мовила	сказала

51. въздрадова сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 25)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
въздрадова сѧ			
	возра́довасѧ	радіє	возрадовался

V ruskom evanjeliu je preklad staroslovienskeho tvaru slovesa въздрадова сѧ významovo i formálne totožný. V ukrajinskom texte má sloveso *радіє* inú kategóriu času. Nie je to tvar minulého, ale prítomného času, čo je z gramatického hľadiska absolútne nepresný preklad.

52. призьрѣ (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 26)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
призьрѣ	призрѣ	зглянувся	призрел

53. сътвори (Kurz – Vajs, II., s. 290, r. 29)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
сътвори	сотворѝ	вчинив	сотворил

54. прѣбꙋ҃и (Kurz – Vajs, II., s. 291, r. 1 – 2)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
прѣбꙋ҃и	пребы́сть	перебула	пребыла

55. възврати сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 291, r. 3)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
възврати сѧ			
	возврати́сѧ	повернувся	возвратился

Preložené tvary štyroch vyššie uvedených slovies призьрѣ, сътвори, прѣбꙋ҃и, възврати сѧ sú nositeľmi tých istých gramatických kategórií i sémantického významu ako staroslovienske a cirkevnoslovanské tvary aoristu týchto slovies.

56. **исплѣнишѧ сѧ** (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 8)

Ѥлисавети же ***исплѣнишѧ сѧ*** денне родіти еи · и роди сн҃ъ ·

stsl.	csl.	ukr.	rus.
исплѣнишѧ сѧ			
	испо́лнишасѧ	настав	настало

Sloveso **исплѣнити сѧ** má v staroslovienskom texte tvar 3. os. pl. aoristu, v ukrajinskom i ruskom preklade evanjelia sa však nachádza v tvare 3. os. sg. minulého času. Ruské sloveso *настало* sa navyše odlišuje aj kategóriou rodu slovesnej osoby (3. os. je stredného rodu; v ukrajinskom preklade je mužského rodu). Všetky tieto odchýlky sú podmienené gramatickým tvarom podmetu vo vete a syntaktickými vzťahmi medzi podmetom a prísudkom.

57. **роди** (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 9)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
роди	**родѝ**	вродила	родила

58. **слышашѧ** (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 10)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
слышашѧ	**слы́шаша**	почули	услышали

Ďalšie dva staroslovienske tvary aoristu slovies **роди**, **слышашѧ** sú v ukrajinskom a ruskom texte vyjadrené slovesami *вродила, родила* a *почули, услышали*, ktoré sa s nimi gramaticky i sémanticky zhodujú.

59. **бн҃и** (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 14)

И ***бн҃и*** бъ ѻсмы дѣ · придѫ обрѣзатъ отрочѧте ·

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бн҃и	**бы́сть**	-	-

V tomto prípade sa znovu opakuje situácia, keď staroslovienskу tvar aoristu **бн҃и**, ktorý sa nachádza na začiatku vety vo význame *a bolo*, *a stalo sa,* nie je preložený, resp. nie je vyjadrený ani v jednom z porovnávaných prekladov. Zrejme sa pociťuje ako nadbytočný, pretože samotný preklad vety sa začína až časťou **бъ ѻсмы дѣ...**

60. придѫ (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 15)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
придѫ	прїидо́ша	прийшли	пришли

Gramatický tvar i význam slovies v ukrajinskom a ruskom texte je totožný s tvarom a významom staroslovienskeho tvaru aoristu.

61. ре(че)[7] (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 18)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
ре(че)	речѐ	заговорила	сказала

Ruský preklad tohto slovesného tvaru je presný. Ukrajinské sloveso je synonymným variantom sémantického významu staroslovienskeho slovesa.

62. рѣшѧ (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 19 – 20)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
рѣшѧ	рѣ́ша	кажуть	сказали

3. os. pl. staršieho sigmatického aoristu slovesa решти je v ruskom texte vyjadrená tvarom 3. os. pl. minulého času významovo totožného slovesa *сказати*. V ukrajinskom evanjeliu má sloveso *казати* tvar 3. os. pl. prítomného času. To znamená, že preklad nezodpovedá staroslovienskemu textu.

63. написа (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 25)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
написа	напнсà	написав	написал

64. отвръсѧ сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 27)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
отвръсѧ сѧ	Ѿверзошасѧ	відкрились	разрешились

Preklady staroslovienskych slovies написа a отвръсѧ сѧ do ukrajinčiny a ruštiny sú presné a významovo i formálne totožné.

[7] Časť, ktorá je v zátvorkách, v texte chýba, má to však byť рече (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 18).

65. бꙋи (Kurz – Vajs, II., s. 302, r. 1)

И ***бꙋи*** на всѣхъ страхъ · живѫщихъ окрстъ · и въ всеи горнїи июденстѣи · повѣдаеми бѣахѫ всеи глїси

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бꙋи	бы́сть	напав	был

66. положиша (Kurz – Vajs, II., s. 302, r. 5)

и ***положиша*** бси слꙋшаштіи на срдцихъ своихъ

stsl.	csl.	ukr.	rus.
положиша	положи́ша	берегли	положили

Staroslovienske a cirkevnoslovanské tvary aoristu slovies быти a положити sú v ruskom evanjeliu preložené omnoho presnejšie. V ukrajinskom texte sa slovesá *напав* a *берегли* významovo líšia od sémantiky staroslovienskych tvarov.

67. бѣ (Kurz – Vajs, II., s. 302, r. 8)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бѣ	бѣ	була	была

Tvar aoristu бѣ, ktorý sa v staroslovienčine a cirkevnej slovančine používal vo význame imperfekta, je v porovnávaných textoch preložený ako tvar 3.os. sg. minulého času.

68. исплꙋни сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 302, r. 9)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
исплꙋни сѧ	и҆спо́лнисѧ	сповнився	исполнился

Gramatický tvar preložených slovies je totožný s tvarom aoristu исплꙋни сѧ.
Sémanticky sa takisto zhodujú.

69. прорчьствова (Kurz – Vajs, II., s. 302, r. 10)

и Захариѣ оць его · исплꙋни сѧ дхмъ стꙋнимъ · и прорчьствова глѧ

stsl.	csl.	ukr.	rus.
прорчьствова	проро́чествова	почав пророкувати	пророчествовал

Ruské sloveso *пророчествовал* je nositeľom tých istých gramatických kategórií a vyjadruje presne ten istý význam ako staroslovienskу tvar aoristu прорчьствова. V ukrajinskom texte

evanjelia je sémantický význam uvedeného aoristu vyjadrený dvoma slovesnými tvarmi – tvarom 3. os. sg. minulého času fázového slovesa *почати* a infinitívu *пророкувати*.

70. посѣти (Kurz – Vajs, II., s. 302, r. 11 – 12)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
посѣти	посѣтѝ	навідався	посетил

Slovesné tvary v ukrajinskom a ruskom evanjeliu vyjadrujú totožný význam v rovnakom gramatickom tvare ako staroslovienske a cirkevnoslovanské sloveso **посѣти.**

71. сьтвори (Kurz – Vajs, II., s. 302, r. 12)

Бл҃ꙗ гдⷭ҇ь бг҃ъ изл҃ꙗвъ · ѣко посѣти и ***сьтвори избавление*** людемъ своимъ

stsl.	csl.	ukr.	rus.
сьтвори	сотворѝ	звільнив	сотворил

3. os. sg. aoristu сьтвори je vyjadrená tvarom 3. os. sg. minulého času v oboch porovnávaných textoch evanjelia. Sémanticky je však s ním úplne totožné iba ruské sloveso *сотворити*. Ukrajinské sloveso *звільнити* vyjadruje spoločný význam syntagmy сьтвори избавление.

72. бѣ (Kurz – Vajs, II., s. 302, r. 18)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бѣ	бѣ	перебувало	был

Preklad staroslovienskeho slovesa бѣ a jeho cirkevnoslovanskej podoby бѣ je v oboch textoch realizovaný tvarom 3. os. sg. minulého času. Slovesné tvary sa však líšia kategóriou rodu slovesnej osoby – v ukrajinskom texte je sloveso v strednom rode, v ruskom texte v mužskom rode. Tento fakt je podmienený gramatickým tvarom podmetu a vzájomnými syntaktickými vzťahmi podmetu a prísudku vo vete.

Imperfektum – rovnako ako aorist je jednoduchým minulým časom. Vyjadroval sprievodný minulý dej, ktorý súčasne prebieha s iným minulým dejom (Večerka, 1984, s. 138). V časti evanjelia, ktorú sme skúmali, sa vyskytlo celkovo 14 tvarov imperfekta.

1. чюждаахѫ сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 300, r. 20 - 21)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
чюждаахѫ сѧ	чꙋдѧ́хꙋсѧ	дивувались	дивился

Staroslovienskyi cirkevnoslovanský tvar imperfekta má tvar 3. os. plurálu. V ukrajinskom texte sa gramatický tvar slovesa zhoduje so staroslovienskym a cirkevnoslovanským tvarom. V ruskom preklade je však uvedený tvar 3. os. sg., čo je zapríčinené tým, že slovesá ako predikáty sa podriaďujú kategórii čísla podmetu: „Между тем народ ожидал Захарию и дивился, что он медлит в храме.“[8]

2. моуждаліше (Kurz – Vajs, II., s. 300, r. 21)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
моуждаліше	коснѧ́щꙋ	забарився	медлит

Významovo i formálne adekvátny preklad imperfekta моуждаліше sa nachádza len v ukrajinskom texte. Ruské sloveso *медлит* je tvarom 3.os. sg. prézenta, takže formou nezodpovedá staroslovienskemu tvaru imperfekta. V cirkevnoslovanskom texte sa nenachádza tvar imperfekta, ako by sa očakávalo, ale aktívne particípium prézenta slovesa коснити.

3. не можаліше (Kurz – Vajs, II., s. 300, r. 22 – 23)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
не можаліше	не можа́ше	не міг	не мог

4. прѣбываліше (Kurz – Vajs, II., s. 300, r. 21)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
прѣбываліше	пребыва́ше	зоставсь	оставался

5. таѩліше сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 4)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
таѩліше сѧ	таѩ́шесѧ	таїлася	таилась

Preklady staroslovienskych slovesných tvarov не можаліше, прѣбываліше, таѩліше сѧ a ich cirkevnoslovanských podôb do ukrajinčiny a ruštiny sú významovo presné. Gramatická podoba preložených slovies je zhodná s ich tvarmi v staroslovienčine a cirkevnej slovančine.

[8] Новый завет Господа нашего Иисуса Христа. Bruxelles 1964, s. 86.

6. помышлѣаше (Kurz – Vajs, II., s. 291, r. 21 – 22)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
помышлѣашепомышлѧ́ше	почала	роздумувати	размышляла

Imperfektum помышлѣаше má presnejší preklad v ruštine. V ukrajinčine sa jeho sémantický význam vyjadruje dvoma slovesnými tvarmi – tvarom 3.os. sg. minulého času slovesa *почати* a infinitívu *роздумувати*.

7. радовааѭ сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 13)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
радовааѭ сѧ	ра́довахꙋсѧ	радувалися	радовались

Slovesný tvar 3. os. pl. imperfekta je v ukrajinskom i ruskom texte vyjadrený tvarmi 3. os. pl. minulého času. Ich význam je totožný s významom slovesa радовааѭ сѧ.

8. нарицааѭ (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 16)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
нарицааѭ	нарица́хꙋ	хотіли назвати	хотели назвать

Význam staroslovienskeho tvaru imperfekta нарицааѭ sa v porovnávaných evanjeliových textoch vyjadruje opisným spôsobom, a to pomocou dvoch slovesných tvarov – 3. os. pl. minulého času slovesa *хотіти, хотеть* a infinitívu *назвати, назвать*.

9. помавааѭ (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 23)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
помавааѭ	помава́хꙋ	спитали (знаками)	спрашили (знаками)

V ukrajinskom i ruskom preklade evanjelia je síce imperfektum помавааѭ vyjadrené tvarom 3. os. pl., sémanticky však ani jeden tvar nezodpovedá významu staroslovienskeho slovesa помаваати.

10. чюждааѭ сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 26 - 27)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
чюждааѭ сѧ	чꙋдѧ́хꙋсѧ	дивувались	удивили

Preklad slovesného tvaru чюждааѭ сѧ do ukrajinčiny a ruštiny je veľmi presný. Slovesá *дивувались* a *удивили* sa formálne i sémanticky zhodujú s tvarom staroslovienskeho imperfekta.

11. гл҃аше (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 28)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
гл҃аше	глаго́лаше	почав говорити	стал говорить

Aj v tomto prípade je sémantický význam slovesného tvaru v obidvoch prekladoch vyjadrený pomocou dvoch slovesných tvarov – 3. os. sg. minulého času slovies *почати* i *стать* a infinitívov *говорити*, *говорить*.

12. бѣахѫ (Kurz – Vajs, II., s. 302, r. 4)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
бѣахѫ	бѣ́хꙋ	-	-

И бѣ҃и на всѣхъ ст҃рахъ . живѫщихъ окр҃ст . и въ всеи горнїи июденстѣи . *повѣдаеми бѣахѫ* всѣи глн҃сы

Slovesný tvar imperfekta бѣахѫ tvorí spolu s pasívnym participiom prézenta повѣдаеми vo vete jeden slovesný predikát. Ako jednotný celok sa očividne považovali aj v prekladoch evanjelia, pretože ani v jednom texte nie sú dva slovesné tvary, ale iba jeden, ktorý sémantický vyjadruje význam participia, ale má tvar 3. os. pl. i sg. minulého času. Preto tento tvar imperfekta nie je samostatne preložený.

13. растѣаше (Kurz – Vajs, II., s. 302, r. 17 – 18)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
растѣаше	расте́ше	росло	возрастал

V ruskom texte evanjelia je slovesný tvar v 3. os. sg. minulého času mužského rodu, nie stredného, ako je to v staroslovienčine, cirkevnej slovančine a ukrajinčine. Táto odchýlka je zapríčinená gramatickým tvarom podmetu a vzájomnými syntaktickými vzťahmi vo vete medzi podmetom a prísudkom.

14. крѣплѣаше сѧ (Kurz – Vajs, II., s. 302, r. 18)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
крѣплѣаше сѧ	крѣпля́шесѧ	скріплялося	укреплялся

Gramatický tvar a význam preložených tvarov je zhodný s tvarom a sémantickým významom staroslovienskeho slovesa крѣплѣаше сѧ.

Perfektum – zložený minulý čas. Označoval prítomný stav, ktorý vznikol ako výsledok minulého deja. Tvoril sa spájaním tvarov prézenta slovesa быти a l-ového partícipia (Večerka,

1984, s. 147). V analyzovanej časti Evanjelia sv. Lukáša sa perfektum vyskytlo celkovo štyrikrát.

1. наоучил еси (Kurz – Vajs, II., s. 298, r. 18)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
наоучил еси	наꙋчи́лсѧ є҆сѝ	прыйняв	был наставлен

Analytický tvar наоучил еси je v oboch jazykoch preložený rôzne. V ukrajinčine má tvar 3. os. sg. minulého času slovesa *прийняти*, ktoré však sémanticky nevyjadruje to isté ako staroslovienske a cirkevnoslovanské наоучити. V ruskom texte sa zasa objavuje analytický tvar – 3. os. sg. minulého času slovesa *быти* a pasívne participium *наставлен*. Tento tvar takisto nevyjadruje presný význam staroslovienskeho slovesného tvaru.

2. не вѣрова (Kurz – Vajs, II., s. 300, r. 17)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
не вѣрова	не вѣ́ровал є҆сѝ	не повірив	не поверил

3. обрѣте (Kurz – Vajs, II., s. 291, r. 14)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
обрѣте	ѡ҆брѣла́ є҆сѝ	знайшла	обрела

Obidve staroslovienske slovesá не вѣрова a обрѣте sú tvarmi aoristu, ale uvádzame ich aj tu, pretože v cirkevnoslovanskom texte evanjelia ich nahrádzajú tvary perfekta. Význam a gramatický tvar preložených slovies do ukrajinčiny a ruštiny sú adekvátne.

4. вѣзвеличилъ естъ (Kurz – Vajs, II., s. 301, r. 11 – 12)

stsl.	csl.	ukr.	rus.
вѣзвеличилъ естъ			
	возвели́чилъ є҆́сть	виявив	возвеличил

3. os. sg. perfekta вѣзвеличилъ естъ je vyjadrená v oboch jazykoch syntetickými tvarmi 3. os. sg. minulého času. Ruské sloveso *возвеличил* má ten istý sémantický význam ako staroslovienskу a cirkevnoslovanský tvar. Ukrajinské sloveso je ich synonymom.

Pluskvamperfektum – zložený minulý čas. Tvoril sa spájaním tvarov imperfekta, zriedkavejšie perfekta slovesa **быти** a l-ového partícipia. Vyjadroval dej dávno minulý (Večerka, 184, s. 147). Tvary pluskvamperfekta sa v skúmanej časti textu nevyskytli.

Záver

Na základe výsledkov analýzy slovesných tvarov minulého času v časti staroslovienskej evanjeliovej pamiatky i v texte cirkevnoslovanskom a následného porovnania ich prekladov do vybraných východoslovanských jazykov môžeme vo všeobecnosti skonštatovať, že staroslovienske a cirkevnoslovanské slovesné tvary minulého času sú do ruštiny a ukrajinčiny preložené vo väčšine prípadov adekvátne. To znamená, že vyjadrujú tie isté kategórie osoby, čísla, času a gramatického rodu osoby a sú nositeľmi toho istého významu ako staroslovienske či cirkevnoslovanské sloveso. Tu je však potrebné povedať, že tieto jazyky majú v súčasnosti namiesto štyroch staroslovienskych tvarov minulého času už iba jeden, ktorý sa v ruštine realizuje jednoduchými syntetickými tvarmi s l-ovým zakončením a kongruenčnými morfémami gramatického rodu v 3. os. sg. (je to vlastne tvar staroslovienskeho l-ového partícipia, ktoré bolo súčasťou analytickej formy perfekta – *писала*). V ukrajinčine má tento slovesný tvar zakončenie v sg. -в (*я писав*), v pl. -л- + -и (*писали*).

V porovnávaných evanjeliových textoch sa vyskytli aj isté výnimky:

a) Preložené sloveso malo inú kategóriu osoby, čísla, spôsobu, čo bolo podmienené syntaktickými vzťahmi slovesa ako predikátu vo vete.

b) Vyskytlo sa aj niekoľko prípadov (veľmi málo), keď slovesný tvar minulého času bol nahradený iným tvarom slovesa – prézenta, partícipia alebo bol vyjadrený opisným spôsobom – tvarom minulého času slovesa byť a partícipiom, ktoré bolo v podstate nositeľom sémantického významu slovesa.

c) V troch prípadoch bol staroslovienský tvar aoristu **и бꙋ҃н,** ktorý sa nachádzal na začiatku vety vo význame *a bolo*, *a stalo sa*, pri preklade úplne vynechaný. Toto môže poukazovať na modernosť týchto jazykov, keďže takýto tvar sa na začiatku vety javí nadbytočným, nepotrebným.

Z hľadiska lexikálno-sémantického významu sa slovesné tvary v prekladoch do značnej miery zhodovali alebo boli úplne synonymné so staroslovienskymi a cirkevnoslovanskými tvarmi. Presnejšie významy sa nachádzali v ruskom texte evanjelia.

Uvedené fakty nám dávajú možnosť konštatovať i to, že ukrajinčina sa javí jazykom už viac modernejším a ruština viac archaickejším. Týka sa to však ich písanej podoby v takýchto typoch textov. Potvrdil sa nám i predpoklad, že cirkevná slovančina, ktorá sa aj dnes v Rusku a na Ukrajine aktívne používa ako liturgický jazyk, má značný vplyv na podobu súčasnej ruš-

tiny i ukrajinčiny. Svedčí o tom predovšetkým ruský text evanjelia, ktorý pomerne veľmi presne vyjadruje analyzované slovesné tvary.

Literatúra

BALÁŽ, Gerhard - ŠIMA, Pavel. - ŠVAGROVSKÝ, Štefan: *Krátka gramatika ruského jazyka.* Bratislava: SPN 1976 . 164 s.

BUNGANIČ, Peter.: *Slovensko- ukrajinský slovník.* 1. vyd. Bratislava: SPN 1985. 674 s.

FILKUSOVÁ, Mária a kol.: *Rusko-slovenský a slovensko-ruský slovník.* Bratislava: SPN 1985. 392 s.

ГАМАНОВИЧ, Алипий: *Грамматика церковно-славянского.* Москва: Художественная литература 1991. 271 с.

HORÁLEK, Karel: *Evangeliáře a čtveroevangelia.* Praha: SPN 1994. 313 s.

kol. a.: *Krátky slovník cirkevno-slovanského jazyka so slovenským prekladom.* Prešov : Vienala 1993. 239 s.

КРИВЧИК, Варвара Федоровна - МОЖЕЙКО, Надежда Семеновна: *Старославянский язык.* Минск: Вышейшая школа 1985. 300 с.

KULBAKIN, Štěpán: *Mluvnice jazyka staroslověnského.* Přel. Bohuslav Havránek. Praha: Jednota českých filologů 1928. 214 s.

KURIMSKY, Andrej – ŠIŠKOVÁ, Růžena - SAVICKY, Nikolaj: *Ukrajinsko-český slovník.* Praha: Academia 1994. 703 s.

ПЛЮЩ, Марія Яківна і кол.: *Сучасна українська літеатурна мова.* Київ: Вища школа 2000. 287 с.

ŠTEC, Mikuláš: *Staroslovienčina a cirkevná slovenčina.* Prešov: PBF 1997. 248 s.

VAN WIJK, Nicolaus: *Istorija staroslavjanskago jazyka.* Mokva: Izdateľstvo inostrannoj literatury 1957. 368 s.

VEČERKA, Radoslav: *Staroslověnština.* Praha: SPN 1984. 231 s.

Pramene

KURZ, Josef – VAJS, Josef: *Evangeliář Assemanův. II.* Praha: ČAV 1955. 322 s.

Nový zákon Pána našeho Ježíše Krista na církevně-slovanském i českém jazyce. Vydání prvé. Petrohrad 1892. 424 s.

Новый завет Господа нашего Иисуса Христа. Bruxelles: Žizň s Bogom 1964. 755 s.

Святе Письмо Старого та Нового Завіту. S. l.: United Bible Societes 1990. 324 s.

Použité skratky

stsl. staroslovienskу
csl. cirkevnoslovansky
ukr. ukrajinsky
rus. rusky
os. osoba
sg. singulár
pl. plurál

Ke zpracování názvů rostlin a živočichů v připravovaném výkladovém slovníku současné češtiny[1]

Helena Pernicová
Oddělení současné lexikologie a lexikografie, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

Na počátku roku 2012 byla v oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ zahájena přímá práce na výkladovém slovníku současné češtiny. Tento úkol je pro nás velkou výzvou, staví nás před nutnost vyřešit řadu problémů a přijatá řešení poté aplikovat v naší práci při zpracovávání hesel.

Jednou z oblastí, kterou se musíme zabývat, je problematika odborného vyjadřování a terminologie. Žijeme v době, kdy jsme i v běžném životě obklopeni odbornými výrazy mnoha oborů a potřeba jejich porozumění je zejména u vzdělanějších uživatelů jazyka vysoká. Uvědomujeme si ovšem, že „výběr terminologické slovní zásoby je ve všeobecném výkladovém slovníku vždy určitým kompromisem mezi typem a žánrem slovníku." (Buzzásyová, 2000) Máme na zřeteli, že náš slovník nebude slovníkem specializovaným, nýbrž všeobecným slovníkem středního až většího rozsahu. Při jeho vytváření chceme klást důraz na současnou slovní zásobu, včetně zachycení výrazů nových. Je všeobecně známé, že existuje velký nepoměr v míře a rychlosti přibývání jednotek všeobecné slovní zásoby a termínů – terminologická složka slovní zásoby se obohacuje nepoměrně rychleji. Proto věnujeme velkou péči sestavení kritérií, která vymezí proporcionální výběr základní terminologie a odborných slov jednotlivých oborů a vyváženost této složky vzhledem ke slovní zásobě všeobecné. Zároveň hledáme vhodný, pro širokou veřejnost srozumitelný způsob zpracování.

Náš postup je v souladu s lexikografickými principy, vyjádřenými Josefem Filipcem v Manuálu lexikografie v části věnované terminologii (1995, s. 44): „Při výkladu termínů – pojmů, stejně jako netermínů je třeba zachovávat tyto zásady: (a) usilovat o jednotné zpracování skupiny příbuzných termínů (…); (b) zachovat přesnost pojmového určení termínů, ale transformovat je pro neodborníka použitím běžných slov."

[1] Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI) *Nová cesta k modernímu jednojazyčnému výkladovému slovníku současné češtiny* (DF13P01OVV011).

V našem hesláři nalezneme již nyní, po zpracování písmene B a části písmene A, celou řadu názvů rostlin a živočichů, a proto je logické, že jsme se způsobem jejich výkladu a exemplifikace začali hlouběji zabývat již ve stávající, počáteční fázi naší práce.

Zakladatelem české přírodovědné terminologie je Jan Svatopluk Presl (1791 – 1849), který přejal dvojčlenný (binární) pojmenovací princip Carla von Linné – binomickou nomenklaturu. Pojmenování druhů je dvouslovné – vědecká jména jsou latinská, obsahující rodové jméno a druhové epiteton, český překlad tento princip akceptuje. Názvy vyšších hierarchických úrovní (čeledí, řádů, tříd, kmenů atd.) jsou pak jednoslovné, avšak opět existující v latinské podobě i českém ekvivalentu. V používané nomenklatuře dochází k průběžným změnám, a proto je nutné porovnání se spolehlivými prameny. Pro oblast botaniky platí terminologie používaná v Klíči ke květeně České republiky autora Karla Kubáta. Členitou oblast zoologie nemůže jeden obdobný svazek pokrýt a je nutné mít k dispozici reprezentativní zdroje zabývající se jednotlivými kmeny či třídami živočichů.

Slovníkový výklad významu názvů rostlin a živočichů je vždy encyklopedické povahy, obsahuje informace o rozlišujících znacích, aby bylo zachováno pravidlo, že „každá definice by měla být dostatečně formulována, aby nesplývala s dalšími hesly, tedy by měla být jedinečná“. (Čermák, 2010) Míra encyklopedičnosti a míra odbornosti výkladu je však v konkrétních slovnících různá. Slovník spisovné češtiny vykládá například slovo *buk* takto:

buk – strom s hladkou šedou kůrou, tvrdým dřevem a s plody bukvicemi ◆ *kluk jako buk* statný, silný; *spát jako buk* tvrdě; *zdravý jako buk* naprosto,

zatímco formulace výkladu a celkové zpracování ve Slovníku spisovného jazyka českého (dále SSJČ) je detailnější:

buk – statný strom s hladkou stříbrně šedou kůrou, mohutnou korunou a vejčitými listy: *staletý b.; rozložitý b.;* [x] *zdravý jako b.* dokonale; *kluci jako buci* statní; *spal jako b.* tvrdě; bot. rod Fagus*: b. lesní.*

Obdobného rozdílu si můžeme všimnout i ve slovnících jiných jazyků. Často používaný anglický Longman Dictionary of Contemporary English, určený zejména studujícím anglického jazyka, slovo ***beech*** (buk) vykládá jednoduše jako:

„a large tree with a smooth grey bark“,

ale akademicky orientovaný New Oxford Dictionary of English formuluje výklad tohoto slova takto:

„a large tree with smooth grey bark, glossy leaves, and hard, pale fine-grained timber.
● Genera *Fagus* (of the northern temperate zone) and *Notofagu* (the southern beeches, of Australasia and South America), family *Fagaceae*: many species“.

Naše zpracování ve slovníkové databázi Neoled se přiklání k vyšší míře encyklopedičnosti:

buk – statný listnatý strom s hladkou bělošedou kůrou, přímým kmenem, lesklými vejčitými listy a plody bukvicemi: *vzrostlý buk; mohutný kmen buku; malebnost místa podtrhují staleté duby a buky;* bot. *buk lesní Fagus sylvatica*

V takovém poměrně detailním popisu jednotek se ale chceme vyhýbat příliš odborným termínům – výklad formulujeme se zřetelem na laického uživatele slovníku. Termíny, které se mimo oblast botanického popisu nepoužívají a nejsou obsahově průhledné, nahrazujeme jiným slovem nebo opisem (*lata* – hroznovité květenství, *zpeřený* – složený, *dlanitý* – ve tvaru dlaně).

Při sjednocování definičního výkladu a stanovení jednotných zásad pro všechny zpracovatele jsme začali úvahou o výběru vhodných nadřazených pojmů, o které se bude celý výklad opírat, tedy se stanovením genus proximum. Naším zvoleným nadřazeným pojmem pro rostliny s dřevnatým stonkem je „strom“ nebo „keř“, pro rostliny se stonkem nedřevnatým „rostlina“. (Praxe našich slovníků zde není jednotná, poměrně často, ale ne se zřetelným vymezením se jako nadřazený pojem používá slovo „bylina“.) Pro nižší rostliny budou opěrnými slovy mech, kapradina, houba, lišejník apod.

V oblasti zoologie, která se vyznačuje složitou taxonomickou strukturou, postupujeme více uživatelsky nežli systematicky a úzce odborně. Souhlasíme s J. Filipcem (1995, s. 44), který říká, že „podrobnou hierarchii zoologické taxonomie nelze v slovníku přejímat, je třeba se řídit poučeným neodborným povědomím.“ Znamená to, že ve výkladu názvů živočichů používáme opěrná slova z různých úrovní taxonomické struktury a rovněž vyhodnocujeme, zda taxonomický pojem je obecně srozumitelný. U savců například zařazujeme k řádu, vyjádřenému buď shodně s jeho taxonomickým českým pojmenováním: *baribal* = šelma, *myš* = hlodavec, nebo jeho přímým opisným ekvivalentem: *ježek* = hmyzožravý savec (hmyzožravec).

Některé slovníky uvádějí u botanických i zoologických názvů přiřazení k rodu nebo čeledi, vyjádřené latinským názvem. Např. Nový akademický slovník cizích slov (NASC): *balzamína* – vysoká cizokrajná rostlina rodu Impatiens s dužnatou lodyhou a velkými květy různých barev. Tyto informace považujeme pro běžného uživatele za nadbytečné a do výkladu je nezačleňujeme. S kategoriemi rodu a druhu pracujeme jiným způsobem. Výklad formulujeme tak, že vystihujeme znaky celého rodu, a v exemplifikaci kromě typických dokladů užití

uvedeme také některý vybraný druh (druhy) této rostliny / živočicha – ve formě binomického názvu, včetně latinského (s připojeným kvalifikátorem bot. / zool.):

bledule – jarní rostlina s podzemní cibulí, vzpřímeným stvolem a mléčně bílým zvonkovitým květem: *porosty rozkvetlých bledulí; zahrádky plné sněženek, bledulí a krokusů; kde roztál sníh, začaly kvést bledule;* bot. *bledule jarní Leucojum vernum*

bobr – velký vodní hlodavec s hustou hnědou srstí a dlouhým plochým ocasem stavějící hráze na vodních tocích: *zákonem chráněný bobr; bobři žijí většinou v párech; bobři stavějí hráze;* zool. *bobr evropský Castor fiber*

Pokud běžně se vyskytující zástupci rodu se od sebe v nápadných znacích liší, musí výklad tyto rozdíly alespoň naznačovat:

bodlák – statná pichlavá rostlina se zpravidla červenofialovými květy, často se vyskytující jako plevel: *odkvetlé bodláky, porosty obrovitých bodláků; pole zarostlo bodláky a kopřivami;* bot. *bodlák obecný Carduus acanthoides*

Odlišně postupujeme tehdy, když se název rostliny / živočicha, uvedený v lemmatu, vztahuje nikoliv k celému rodu, ale pouze k jednomu konkrétnímu druhu. Bývá tomu tak v případě, že jde například o jednoslovný lidový název nebo, častěji, o název botanicky (zoologicky) neúplný, ale všeobecně známý a běžně používaný. Odborně správný a úplný binomický název, český i latinský, uvedeme na konci výkladu jako synonymum, vždy označený příslušným oborovým kvalifikátorem:

babyka – druh javoru, zprav. s nerovným kmenem, s listy ve tvaru dlaně s tupě zašpičatělými výběžky; bot. javor babyka *Acer campestre: husté větve babyky; živé ploty z babyky; vysázet babyky*

baribal – velká medvědovitá šelma žijící v Severní Americe; zool. medvěd černý, medvěd baribal *Ursus americanus: samci baribala váží až dvě stě sedmdesát kilogramů; přírodní podmínky Yellowstonu poskytují dobré podmínky i pro medvědy baribala a grizzlyho*

Větší část již zpracovaných názvů rostlin a živočichů je řešena jako monosémní, máme však již zároveň vymezeny typy, kde je vhodné členění na více významů. Pro stromy, jejichž dřevo se využívá v nábytkářství a truhlářství – buk, borovice, dub, smrk a několik dalších – členíme významovou strukturu takto:

borovice

1. jehličnatý strom s červenohnědou rozpraskanou kůrou a dlouhými jehlicemi vyrůstajícími ve svazečcích: *bizarně zkroucená borovice; pryskyřičná vůně borovic; šišky z borovice;*

bot. borovice lesní Pinus sylvestris; borovice vejmutovka Pinus stromus; borovice kleč Pinus mugo;

2. dřevo z tohoto stromu: *nábytek z borovice*; *pro obklady je možné použít i borovici*

Obdobně postupujeme u stromů a dalších rostlin, kde se využívá jejich plod, případně jiná část, a živočichů, jejichž maso nebo kožešinu využíváme:

bažant

1. pestře zbarvený lovný pták s dlouhým ocasem, příbuzný s kurem domácím: *hejno bažantů; chov bažantů; hon na bažanty; lovit bažanty, střílet bažanty;* zool. *bažant obecný Phasianus colchicus; bažant kolchidský Phasianus colchicus colchicus*;

2. maso z tohoto ptáka; jídlo z něj připravené: *pečený bažant; bažant na víně*

Specifickou skupinou pro zpracování jsou z hlediska polysémní významové struktury rostliny využívané v lidovém a alternativním lékařství a fytoterapii. Tyto tradičně sbírané a sušené byliny jsou dnes často zpracovávané na esence, éterické oleje apod. Členění, které bychom rádi uplatnili i v naší databázi a později ve slovníku, je možné ukázat na strukturaci významů hesla *heřmánek* v SSJČ:

1. vonná léčivá bylina s bílými kvítky s vyklenutým žlutým středem

2. její sušené květy

3. odvar z nich

Uvedené přehledné systémové řešení lze však v praxi v řadě případů jen těžko důsledně aplikovat – buď proto, že není jednoznačně zjistitelné, které části rostliny se využívají, nebo proto, že pro celou trojici významů se nedaří dohledat doklady ani v Českém národním korpusu (ČNK), ani v doplňkových zdrojích (mediální archiv Newton, Internet). Exemplifikování každého významu je však jednou z výchozích zásad naší práce. Proto budeme hledat variantní cesty řešení pomocí souhrnné definice, vymezení významového odstínu, případně použití dovýkladu. Z hesel již zpracovaných může jako ukázka sloužit heslo baldrián:

baldrián

1. léčivá bylina se složenými listy a světle růžovými květy, jejíž oddenek obsahuje silně páchnoucí silici; bot. kozlík lékařský *Valeriana officinalis*: *pěstovat na zahradě baldrián;*

2. extrakt nebo odvar z oddenku baldriánu: *baldrián se používá především při nespavosti*

Na základě frekvence v ČNK se do našeho výchozího pracovního hesláře dostává také řada adjektiv, derivátů od názvů rostlin a živočichů. Nejčastěji jsou to vztahová adjektiva tvořená příponou *-ový* (*bramborový, bazalkový*), která zpracováváme stejně jako všechna ostatní

vztahová adjektiva, a přídavná jména s příponou *-ovitý* (*bukovitý, brukvovitý, bažantovitý),* která vyžadují specifický přístup a řešení. Přídavná jména s příponou *-ovitý* se v oblasti botaniky často využívají v názvech čeledí – ve formě zpodstatnělých přídavných jmen (*bukovité, bobovité, břízovité* apod.). Botanických čeledí je velké množství, v odborných zdrojích jich je jako základních uvedeno asi sto třicet. Dosavadní české slovníky názvy čeledí nezařazují a nezpracovávají. Podle prvních dvou dílů Slovníka súčasného slovenského jazyka je zřejmé, že tam jsou názvy čeledí naopak součástí koncepce a začleňovány jsou důsledně. V našem slovníku, který bude rozsahem menší, přistupujeme k zařazování názvů čeledí úzce výběrově. Zařadíme především výklad čeledí zahrnujících důležité hospodářské rostliny (*brukvovité, bobovité*) a malou část nejdůležitějších čeledí dalších u nás rostoucích rostlin (*hvězdnicovité, růžovité* apod.). Navržen je způsob zpracování, kdy výklad bude mít dvě části – laicky přístupně podanou charakteristiku těchto rostlin a po středníku jako synonymum latinský název čeledi:

brukvovité – rostliny se střídavými listy, drobnými pravidelnými květy a suchými plody, z nichž mnohé patří mezi důležité druhy a odrůdy zelenin, pícnin a olejnin nebo plevele (např. kapusta, květák, křen, měsíčnice); bot. čeleď *Brassicae*

Oblast zoologie s vícevrstevnatou taxonomickou soustavou bude rovněž vyžadovat výběr při zařazování názvů kmenů, tříd, řádů aj. (vyjádřených častěji podstatnými jmény). Někdy budeme hledat specifické způsoby jejich zpracování, ale v zásadě zamýšlíme postupovat obdobně jako při zpracovávání botanických skupinových názvů:

měkkýš – živočich s měkkým tělem bez vnitřní kostry (např. hlemýžď, plž, chobotnice); *měkkýši* zool. kmen *Mollusca*: *mořští měkkýši, suchozemští měkkýši; vitrína s ulitami a lasturami měkkýšů tropických moří*

Po zpracování většího počtu názvů rostli a živočichů se jistě objeví některé nové problémy a možná i potřeba korekce našich dosavadních závěrů. Přesto věříme, že jsme základní kritéria zpracování vymezili náležitě a tak, aby podle nich byli schopni jednotně pracovat všichni členové našeho zpracovatelského týmu.

Literatura

BUZÁSSYOVÁ, Klára: Odborná lexika vo všeobecnom výkladovom slovníku. In: Človek a jeho jazyk. 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť prof. Jána Horeckého. Ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2000, s. 513 – 523.

ČERMÁK, František: Notes on Compiling a Corpus-Based Dictionary. In: Lexikos, 2010, roč. 20 (AFRILEX-reeks/series 20). s. 559 – 579.

FILIPEC, Josef: Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: Manuál lexikografie. Ed. F. Čermák – R. Blatná. Jinočany: Nakladatelství H & H 1995, s. 14 – 49.

POŠTOLKOVÁ, Běla: Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny. Praha: Academia 1984. 123s.

Směrnice pro vypracovávání rukopisu Slovníku spisovného jazyka českého. Red. M. Helcl – Z. Sochová – K. Kozlová. Praha (interní materiál, 3. verse.) 1957. 141 s.

Zásady zpracování slovníku. In: Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia 1978, s. 779 – 799.

Slovníky

Longman Dictionary of Contemporary English. Red. D. Summers. London: Longman Dictionaries 1995. 1668 s.

New Oxford Dictionary of English. Red. C. Sloanes – A. Stevenson. 2nd edition, revised. Oxford: Oxford University Press 2005. 2008 s.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost [CD-ROM]. Verze 1.0. Red. J. Filipec. Voznice: LEDA 2004. (SSČ)

Slovník spisovného jazyka českého [online]. Red. B. Havránek. 1. vyd. Praha: Academia, 1960 – 1971. Elektronická verze: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. / Fakulta informatiky Masarykovy univerzity v Brně [cit. 2012-11-11]. Dostupný na: <http://deb.fi.muni.cz/debdict/index-cs.php>. (SSJČ)

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006. 1134 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. Red. K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2011. 1087 s.

Velký slovník cizích slov [CD-ROM]. Verze 2.0. Red. Jiří Kraus, Věra Petráčková – kol.. Voznice: LEDA 2005.

Jiné zdroje

Český národní korpus – SYN. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha. Dostupný na <http://www.korpus.cz>.

Čeština na Facebooku

Šárka Pešková
Katedra bohemistiky, Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně,
Ústí nad Labem

V běžné komunikaci i ve vyučování se stále častěji ukazuje, že jazyk dětí a mladistvých je v současné době velice ovlivněn internetovou komunikací. Většinu svého volného času tráví na internetu, zejména pak na sociálních sítích, z nichž se jako nejoblíbenější a nejčastěji užívaná jeví sociální síť nazvaná Facebook, tedy fejs, fejsko, fejsíček apod., jak se mezi jejími uživateli říká.

O tom, že je třeba tomuto vlivu věnovat dostatečnou pozornost, svědčí také fakt, že některé z původně typicky internetových zkratek pronikají jak do běžné mluvy žáků a studentů, tak dokonce i do jejich slohových prací. Můžeme se v nich tak dočíst, že „Petr vyhrkl: „OMG!" či „nn, nepůjdu tam". Zejména mladší žáci považují tyto zkratky za zcela běžné a v současné době také velmi módní a používají je v každodenní komunikaci.

Internetová komunikace, zejména pak komunikace na chatu či na sociálních sítích, má svá specifika. Přestože se jedná o komunikaci psanou, pomineme-li videohovory, má mnohé rysy, které jsou typické pro komunikaci mluvenou. Obecně je považována za komunikaci, která se pohybuje na pomezí mluvené a psané, přestože se totiž jedná o text, který je realizovaný psaním, jsou v něm vedle spisovných prostředků, knižních výrazů či zdvořilostních obratů užívány také prostředky nespisovné, nespisovné výrazy, citově zabarvené výrazy apod.

Pro tento typ komunikace se ustálily specifické prostředky, kterými mohou komunikující nahradit nonverbální i paraverbální prostředky. Jak uvádí E. Jandová (2006, s.19), jedná se o tzv. emotikony, psaní velkých písmen či zmnožování znaků. Tzv. emotikony komunikant může vyjadřovat své emoce, náladu, výraz či postoj k obsahu sdělení. Text napsaný velkými písmeny je považován za psanou podobu křiku. Zmnožování znaků pak může naznačovat důraz. Svůj význam v nahrazování nonverbálních a paraverbálních prostředků hraje také zvláštní členění textu. Zdůrazňované může komunikant např. napsat na zvláštní řádek, či dokonce oddělit úplně a odeslat samostatně. Specifickým členěním textu a postupným odesíláním pak lze také stupňovat napětí.

Ve facebookové komunikaci je třeba rozlišovat tři základní typy. Prvním typem je komunikace, která probíhá na chatu, tedy neveřejná komunikace, která probíhá synchronně a nejčastěji pouze mezi dvěma komunikanty, druhým typem je komunikace pomocí zpráv, tedy komunikace podobající se komunikaci e-mailové, příp. komunikaci pomocí SMS zpráv,

tyto dva typy se vzájemně prolínají, jelikož mohou být oba provozovány pomocí chatovacího okna. Je však vhodnější je od sebe odlišovat, neboť komunikace prostřednictvím zpráv nemusí probíhat synchronně. Z tohoto důvodu již není uživateli považována za komunikaci nahrazující mluvenou a je formálnější. Třetím typem je pak komunikace prostřednictvím příspěvků na zdi uživatele. Tyto příspěvky může uživatel sám vkládat, a to jak na zeď svou, tak na zeď ostatních uživatelů, či je může hodnotit a komentovat. Obvykle jsou tyto příspěvky přístupné většímu množství uživatelů. Z těchto tří typů je mluvené komunikaci nejblíže typ první – tedy komunikace probíhající na chatu, což je v souladu s chápáním chatu, který je, jak uvádí D. Svobodová (Jandová – kol., 2006, s. 102), možné považovat za určitý způsob běžné konverzace, při níž by spisovnost mohla působit rušivě, neboť nespisovné jevy jsou v ní v různých jazykových rovinách považovány za uzuální. Tomu odpovídají také jazykové, syntaktické i stylistické prostředky užívané v jednotlivých typech komunikace.

Facebook byl původně založen jako síť, která měla sloužit studentům Harvardské univerzity. Téměř okamžitě se však začal rozšiřovat i na další vysoké školy a následně i mezi širokou veřejnost. V současnosti je Facebook jednou z nejrozšířenějších sociálních sítí. V České republice tato sociální síť mezi uživateli jednoznačně vede. Další užívanou sítí je pak např. Twitter. Přestože je Facebook určen uživatelům, kteří přesáhli věkovou hranici třinácti let, věk uživatelů není ověřován, proto si profil může vytvořit i mladší jedinec.

Již samotné množství pojmenování, jež uživatelé Facebooku pro svou oblíbenou sociální síť užívají, svědčí o jejím významu ve společenském životě těchto jedinců. Většina užívaných pojmenování nese kladný citový příznak a lze z něj usoudit i kladný vztah mluvčího k Facebooku, např. *fejs*, *fejsko*, *fejsbuk*, *fejsík*, *fejsíček*, ale můžeme se setkat i s pojmenováními, která nesou záporný citový příznak, např. *ksichtbuk* (*ksichtbůk*, *xichtbook* apod.) či *fakebook* (*fejkbuk*, *fejkbůk* apod.), které je motivováno podobností anglických slov *face* a *fake*, tedy padělek, podvrh, padělaný, předstírat atd. a jeho uživatel dává prostřednictvím toho pojmenování najevo také svůj názor na Facebook.

V rámci této práce byl proveden výzkum mezi žáky základní školy (6. – 9. třída)[1], studenty střední školy, studenty vysoké školy (do 25 let) a jedinci mezi 30 – 35 lety. Výzkumu se zúčastnilo celkem 320 respondentů, tedy 80 respondentů v každé z kategorií. Z těchto respondentů uvedlo pouze 8, že nemá zřízen profil na Facebooku ani jiné sociální síti, z toho 1 respondent je z kategorie studentů středních škol, 2 respondenti z kategorie studentů vysoké školy a 5 respondentů z kategorie 30 – 35 let. Dalšího šetření se tedy zúčastnilo 312 respondentů.

Respondentům bylo předloženo 10 otázek, které se týkaly jak jejich chování na internetu, potažmo sociálních sítích, tak jejich jazykových zvyklostí. Respondenti byli dotazováni, zda

[1] Profil na Facebooku má vytvořeno všech 17 dotazovaných žáků ve věku dvanácti let, tzn. pod hranicí věku, který je pro uživatele stanoven jako minimální.

využívají i jiné sociální sítě (a které), jak často využívají Facebook, zda užívají interpunkci, zda píší velká písmena na začátku větných celků a u vlastních a jaké výrazy mají s Facebookem spojeny.

Přestože v dotaznících respondenti uváděli větší množství výrazů, které jsou dle nich spojeny právě s Facebookem, dále se budeme zabývat pouze těmi lexikálními jednotkami, jejichž užívání je bezprostředně spjato s Facebookem. Samozřejmě nelze říci, že by tyto nebyly užívány i mimo prostředí Facebooku (a jiných sociálních sítí).

Většina slov, která je s Facebookem a jeho užíváním úzce spjata, jsou slovesa, kterými jsou označovány činnosti, jež uživatel na Facebooku vykonává. Tato slova mají původ v angličtině a s původní podobou některých z nich se uživatel setkává při ovládání a nastavení svého profilu. V některých případech nelze s jistotou říct, zda byla z angličtiny přejata přímo slovesa, či zda jsou odvozena od přejatých substantiv. Tato slovesa se na Facebooku vyskytují ve dvou podobách, jak v podobě vycházející z původního pravopisu, tak v počeštěné podobě, která vychází z původní výslovnosti. Zejména u sloves totiž dochází k prosazovaní jejich počeštěné podoby, a to zejména z důvodu jejich přizpůsobování se české tvarové soustavě. Stejně jako u většiny přejatých sloves i tato jsou obvykle tvořena formantem *–ova–* a jsou zařazována ke třetí slovesné třídě či jsou tvořena formantem *–nou–* a náleží ke třídě druhé. Jedná se o následující slovesa: *checknout* (*checkovat*) – zkontrolovat svou zeď, *fejsbukovat* – trávit čas na Facebooku, prohlížet si profily přátel, vkládat příspěvky, posílat zprávy atd., *lajkovat* (*olajkovat*, *lajknout*) – kladně ohodnotit příspěvek, událost, fotografii či činnost, *postnout* – zveřejnit na svém či cizím profilu příspěvek, fotku či odkaz. Zaznamenali jsme i slovní spojení *dát lajk*, které má shodný význam jako slovesa *lajknout* či *olajkovat*.

Z ostatních slovních druhů jsme při výzkumu zaznamenali pouze podstatná jména, a to substantivum *lajk* – kladné hodnocení příspěvku, události, fotografie či činnosti, jímž dává uživatel svůj názor a postoj k danému, a *post* – příspěvek na zdi. Dále pak univerbizované pojmenování profilové fotky – *profilovka*.

Některá ze slov zachycených ve výzkumu již v češtině fungovala, ovšem v souvislosti s Facebookem se rozšířil jejich věcný význam. Tak je tomu u slova *zeď*, jímž v souvislosti s Facebookem označujeme stránku uživatele, na níž se zobrazují příspěvky jeho i jeho přátel a skupin, jejichž je součástí. U hesla *tagovat* je např. ve slovníku Nová slova v češtině 2 uvedeno, že se jedná o vytváření značek či podpisů barvami ve spreji na zdech apod. V souvislosti se sociálními sítěmi získává *tagovat* (případně *tagnout*) ještě význam následující: označit osoby na fotkách. Ve slovníku Nová slova v češtině 2 nalezneme také slovo *spamovat*, a to ve významu (hromadného) rozesílání spamů. V souvislosti s Facebookem je pak užíván pro označení zveřejňování většího množství fotek či příspěvků na zdi uživatele či jeho přátel.

Ve facebookové komunikaci jsou velmi často užívány zkratky. Jedná se o zkratky, které jsou běžně užívány např. v komunikaci pomocí SMS zpráv. Přesto je zejména mladší uživatelé považují za úzce spjaté s Facebookem, a proto je zde uvádíme. Jedná se o skeletové zkratky českého původu *nvm* (nevím), *ptž* (protože). K těmto zkratkám můžeme zařadit i zkratku *nwm* (nevím), u níž je pozměněn pravopis. Dále pak o skeletové zkratky cizího původu, např. *mmt* (moment), *mmnt* (moment), *pls* (please), *sry* (sorry). I u zkratek cizího původu můžeme zaznamenat pravopisné úpravy, zkratku *pls* někteří z respondentů používají ve tvaru *plz*, který je ovlivněn původní výslovností. Stejně tak jsou užívány zkratky iniciálové. Nejčastěji užívanými iniciálovými zkratkami českého původu jsou např. *JJ* (jo jo), *NJ* (no jo), *NTJ* (no to jo), *NZ* (není zač), *TJ* (tak jo, příp. to jo), *TTJ* (tak to jo) atd. Iniciálové zkratky cizího původu pak jsou např. *BTW* (by the way), *OMG* (Oh my God), *LOL* (Lots Of Laughing nebo Laughing Out Loud), *ROFL* (Rolling On the Floor Laughing) atd. Některými z těchto zkratek (LOL, ROFL) vyjadřují pisatelé své emoce a ty tak v podstatě nahrazují emotikony. Jelikož uživatelé Facebooku ve velké míře nepoužívají velká písmena, pozměňují i zápis tzv. iniciálových zkratek, které píší malými písmeny. Mezi zaznamenanými zkratkami českého i cizího původu se objevily zkratky nahrazující vulgarismy, a to jak zkratky skeletové, tak zkratky iniciálové.

Z výzkumu vyplynulo, že 278 z 312 (tedy 89 %) dotazovaných Facebook využívá každý den.

Na otázku, zda na Facebooku užívají interpunkci, odpovědělo kladně pouhých 84 respondentů. Dalších 27 respondentů uvedlo, že interpunkci užívají pouze při komunikaci uskutečňované pomocí zpráv. Jak je patrné z následujícího grafu, nejméně interpunkci užívají nejmladší respondenti.

Graf. č. 1: Užívání interpunkce

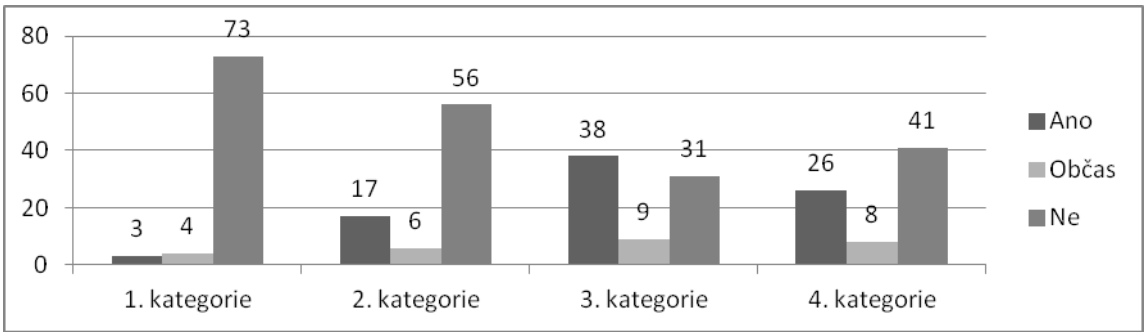

Obdobné výsledky jsme zaznamenali i u odpovědí na dotaz, zda uživatelé na Facebooku užívají velká písmena na začátku větných celků či u vlastních jmen.

Graf. č. 2: Užívání velkých písmen na začátku větných celků a u vlastních jmen

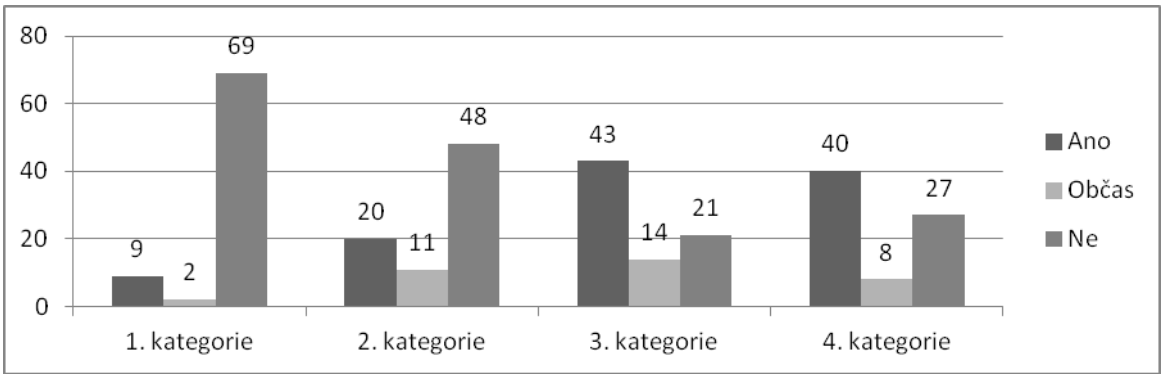

Jedna z otázek, která byla respondentům položena, byla zaměřena přímo na jeden z typů facebookové komunikace, a to na komunikaci pomocí příspěvků na zdi. Respondenti byli dotazováni, zda o sobě píší v 1. osobě či 3. osobě, k čemuž svádí skutečnost, že příspěvky jsou na zdi uvozovány jménem jejich autora. Z odpovědí je patrné, že přestože převažuje užívání 1. osoby, užívání 3. osoby není pouze výjimkou. Z 312 respondentů uvedlo celkem 26, že při zveřejňování příspěvků na zdi užívá 3. osobu.

Graf č. 3: Užívání 1. a 3. osoby v příspěvcích na zdi uživatele

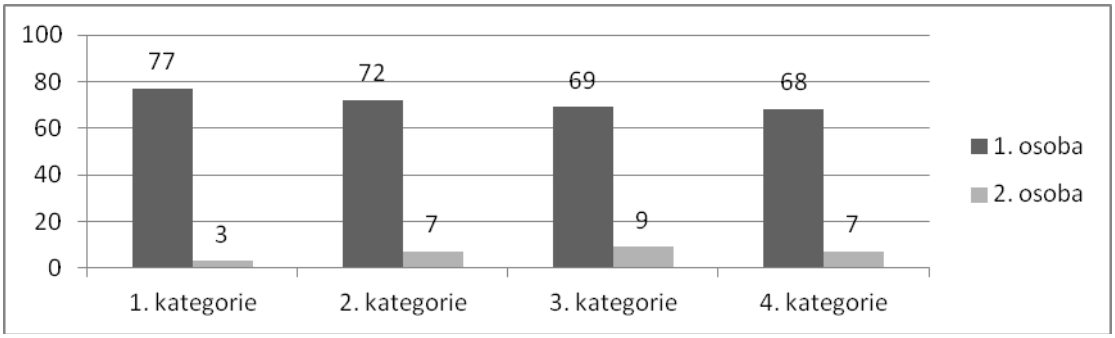

Vzhledem k rozšířenosti Facebooku je třeba věnovat této sociální síti pozornost. A to jak způsobům chování a zvyklostem jeho uživatelů, tak také jejich facebookové komunikaci, která se následně může odrážet i v jejich komunikace mimo prostředí Facebooku, a to jak komunikaci mluvené, tak komunikaci psané. Jak uvádí S. Čmejrková (2006), právě chat je prostor pro vznik nových jazykových pravidel.

Facebook obohatil slovní zásobu o pojmenování, která jsou s jeho užíváním bezprostředně spjata, jedná se zejména o slovesa pojmenovávající činnosti, které uživatelé na Facebooku vykonávají (např. lajkovat, postnout). Dále se pak jeho prostřednictvím masově rozšířily některé ze zkratek, které byly již dříve užívány např. na XChatu či ICQ.

Literatura

ČMEJRKOVÁ, Světla. Čeština v síti: Psanost či mluvenost? O stylu e-mailového dialogu. In: Naše řeč, 1997, roč. 80, č. 4, s. 225 – 247.

ČMEJRKOVÁ, Světla. E-čeština. In: Čeština doma a ve světě, 2006, roč. XIV, č. 1 – 4, s. 4 – 15.

JANDOVÁ, Eva – kol.: Čeština na WWW chatu. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta 2006. 262 s.

JANDOVÁ, Eva: Konverzace na WWW chatu. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, Filozofická fakulta 2006. 175 s.

MARTINCOVÁ, Olga – kol.: Nová slova v češtině: slovník neologizmů. Praha: Academia 1998. 356 s.

MARTINCOVÁ, Olga – kol.: Nová slova v češtině: slovník neologizmů. 2. Praha: Academia 2004. 568 s.

Tempo reči v spravodajských komunikátoch elektronických médií

Patrik Petráš
Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Úvod

Súčasnú dobu by sme mohli charakterizovať ako náročnú na množstvo informácií šíriacich sa z každej oblasti spoločenského života človeka. S týmto trendom sa vyrovnávajú aj slovenské elektronické médiá, čo môžeme pozorovať hlavne na zväčšujúcom sa počte spravodajských relácií, na vytváraní ich nových formátov, ako aj na úprave štruktúr existujúcich relácií. Potreba prezentovania veľkého počtu informácií sa prejavila nielen v predĺžení trvania hlavných spravodajských relácií, ale aj v snahe odprezentovať väčšie množstvo informácií, s čím môže súvisieť aj zvyšujúce sa tempo reči pri prezentovaní spravodajských príspevkov. Za vplyvnú tu pokladáme aj snahu k tzv. „marketizácii" médií, o ktorej hovorí Ľ. Kralčák (2008, s. 24), ktorý vidí podstatu tejto snahy v trhovom počínaní našich médií. Aj Á. Kráľ (2008, s. 18) konštatuje: „Ekonomickým a materiálnym cieľom a potrebám sa podriaďuje všetko."

V príspevku prezentujeme výsledky analýzy tempa reči v spravodajských reláciách slovenských televíznych a rozhlasových staníc (Petráš, 2010), v rámci ktorej sme pozorovali aj možný vplyv typu spravodajského média (verejnoprávne – súkromné, resp. televízia – rozhlas), ako aj typu spravodajského príspevku (čítaný – spontánny).

1. Tempo reči

1.1. Definícia a charakteristika

Autori Á. Kráľ a J. Sabol (1989, s. 365) definujú tempo reči ako „množstvo slabík (alebo slov) vypovedaných za časovú jednotku". Ako „rýchlosť sprostredkovania istého objemu informácie za jednotku času" ho definuje V. Smoláková (2010).

O tempe reči môžeme hovoriť jednak vo vzťahu k štylistickej úrovni prejavu, jednak v súvislosti so sémantickou náročnosťou textu. V rámci vzťahu tempa k štylistickej úrovni prejavu možno formulovať pravidlo, že čím je výpoveď realizovaná pomalším tempom, tým je štylistická hodnota prejavu vyššia. Podľa Mistríka (1989, s. 260) sa napríklad za rovnaký časový interval vo veselohre použije viac slov ako v tragédii a v prednáške či v referáte sa povie viac slov ako v slávnostnom prejave. Sémantickú hustotu komunikátu pokladá V. Smoláková

(2010) za najdôležitejší determinant tempa prejavu. Na základe tohto kritéria možno potom hovoriť o pomalšom tempe pri informačne nasýtených textoch, teda tých, ktoré disponujú novými informáciami, a o rýchlejšom tempe, ktorým sa môžu prezentovať redundantné informácie. Práve spravodajské žánre ako útvary publicistického štýlu disponujú novými faktami, preto považujeme za opodstatnené skúmať hodnoty realizovaného tempa pri prezentácii spravodajských informácií.

Každá forma prenosu informácie má svoju maximálnu hranicu prietokového množstva znakov, ktoré môže kanál preniesť, a zároveň je potrebné mať na pamäti, že aj príjemca má určitú kapacitu vnímania. Podľa Sabola, Bónovej a Sokolovej (2006, s. 98) potom tempo reči súvisí s rýchlosťou odrazu objektívnej reality prostredníctvom jazyka, ako aj s reakciou človeka na konkrétnu, bezprostrednú situáciu.

Tempo reči je vonkajší príznak, ako píše J. Mistrík (1989, s. 261), ktorý adresát vníma pohotovejšie a aj skôr, než si uvedomuje obsah výpovede. Potom ho dáva do súvislosti s obsahom a funkciou prejavu. „Tempo je výrazný štylistický príznak, ktorý sa vníma aj vtedy, keď sa nedá doslovne postrehnúť obsah textu, je to obal, podľa ktorého sa môže usudzovať obsah“ (Mistrík, 1989, s. 261). Zároveň autor pripomína, že dôležité slovo potrebuje svoj priestor a čas. Tempo reči orientuje podľa neho prijímateľa v hierarchii častí textu. Zmena tempa indikuje aj zmenu štýlu, zmenu postoja hovoriaceho, ale aj zmenu funkcie textu (Mistrík, 1989, s. 261).

1.2. Druhy tempa reči

Okrem základnej dichotómie individuálne rečové tempo – národné rečové tempo (Kráľ – Sabol, 1989, s. 365) môžeme rozlišovať jednotlivé druhy tempa aj podľa toho, na akých úsekoch sa realizujú. Napríklad Jozef Mistrík (1983, s. 38 – 39) hovorí o tempe celkovom, úsekovom, vetnom a slovnom.

Individuálne zvyklosti hovoriaceho, jeho momentálny psychický a fyzický stav, priestor komunikácie, obsah textu, ako aj vnímavosť a chápavosť poslucháčov vplývajú na celkové tempo prejavu. Autor zároveň dodáva, že každý človek má vypestovanú, resp. zaužívanú typickú rýchlosť reči.

Len na určitej časti textu možno pozorovať úsekové tempo. Najmä úvod a záver by sa mali realizovať pomalším tempom ako jeho stredná časť. Pomalšie tempo podľa uvedeného autora mávajú aj cudzie, citované časti, úseky faktografických údajov, ďalej časti, ktoré by sa v písomnom prejave nejakým spôsobom vyčlenili ako veľmi dôležité. Úsekové tempo sa môže realizovať podvedome, ale často aj regulovane.

Vetné a slovné tempo sa týka iba viet, slov, resp. častí vety. Výraznejšie sa môžu uvedené typy uplatniť pri subjektívnom členení výpovedí. Slovné tempo závisí od frekvencie slova: čím je slovo v konkrétnom texte frekventovanejšie, tým sa spravidla rýchlejšie vyslovuje.

Podľa Ilony Balkó (2011, s. 87) je možné hovoriť o tempe artikulácie, t. j. o rýchlosti čistej rečovej produkcie a o priemernom tempe reči, ktoré zahŕňa aj pauzy v reči.

1.3. Faktory determinujúce tempo prejavu

Okrem vyššie spomenutých faktorov (sémantická hustota komunikátu a štylistická úroveň prejavu), ktoré môžeme zaradiť k jedným z hlavných činiteľov, uvedieme prehľad determinantov tempa reči podľa I. Balkó (2011, s. 87 – 91). Autorka tieto faktory klasifikuje na tri skupiny: individuálne, resp. subjektívne, objektívne a jazykové faktory.

Do skupiny individuálnych faktorov patria najmä vek a pohlavie, ale napríklad aj stav vyššej nervovej činnosti, temperament, momentálne citové rozpoloženie hovoriaceho či prípadné poruchy učenia. Subjektívne vplyvy ako tréma, neistota, príp. temperamentové osobitosti jedinca sa podieľajú na narušaniach plynulosti reči, ako aj na nezámerných variáciách artikulačného tempa vo väčšine nepripravených a polopripravených prejavov. Ako ďalšie individuálne faktory klasifikuje Balkó aj motivovanosť hovoriaceho, kde ide o jeho snahu splniť komunikačný cieľ, ďalej jazykové a komunikačné kompetencie obsahujúce schopnosti produkovať súvislý koherentný text, viesť rozhovor či vytvárať texty v ustálených formách. K tejto skupine faktorov možno zaradiť aj vzťah hovoriaceho k príjemcovi informácií.

K objektívnym faktorom možno podľa tejto klasifikácie zaradiť celkovú situáciu prejavu, tému či poslucháčov. Ako upozorňuje autorka, ani pri objektívnych faktoroch však do určitej miery nemôžeme vylúčiť subjektívnu podmienenosť.

Rytmické a morfologické typy príslušného jazyka zaraďuje autorka k jazykovým faktorom. Tieto činitele patria do predmetu záujmu všeobecnej a komparatívnej lingvistiky.

2. Predchádzajúci výskum tempa reči

V oblasti tempa reči sa v minulosti uskutočnilo niekoľko výskumov. Výskum Viery Smolákovej (2010), ktorá analyzovala tempo reči v spravodajských reláciách Slovenskej televízie, televízie Markíza a televízie Joj, môžeme považovať za príbuzný nášmu výskumu. Autorka vyjadrovala tempo reči počtom vyslovených slabík za jednu sekundu. Výsledky jej výskumu uvádzame v tabuľke 1.

Tabuľkač. 1: Výsledky výskumu tempa reči podľa V. Smolákovej (2010)

Televízia	**Hodnota tempa (počet vyslovených slab./1 s)**
Joj	6,481
Markíza	6,402
Slovenská televízia	6,372

Autorka konštatuje len minimálne rozdiely v priemernom tempe u jednotlivých vysielateľov, napriek tomu sú však podľa nej podstatné z hľadiska naznačených tendencií, ktoré odkazujú na charakter televízie a jej obsah (tamtiež).

Priemerná hodnota tempa vo všetkých troch médiách bola 6,418 slab./1 s. Uvedené výsledky autorka komparovala s výskumom, ktorý vyhodnocoval tempo reči v jednotlivých štýloch, kde tempo v publicistickom štýle dosiahlo hodnotu 3,92 slab./1 s (Sabol – Zimmermann, 1979, s. 58). Smoláková (2010) teda konštatuje nárast tempa reči o 2,49 slabík.

Smoláková uskutočnila aj percepčné testy, v rámci ktorých pomocou päťstupňovej hodnotiacej škály získala intervaly hodnôt tempa, v rámci ktorých hodnotili percipienti tempo reči ako pomalé (1), skôr pomalé (2), primerané (3), skôr rýchle (4) či rýchle (5). Získané intervaly podľa Smolákovej uvádzame v tabuľke 2.

Tabuľka č. 2: Výsledky percepčných testov podľa V. Smolákovej (2010)

Kategória	**Interval počtu slab./1 s**
pomalé	do 4,1)
skôr pomalé	<4,1 – 4,8)
primerané	<4,8 – 6,8)
skôr rýchle	<6,8 – 8,2)
rýchle	<8,2 – 8,6)

Podľa autorky výskumu napriek tomu, že sa neustále zvyšuje objem komunikačného kanála, existuje horná hranica prietoku informácií, ktoré príjemca dokáže plnohodnotne zachytiť. Tým, že bude hovoriaci akceptovať realizáciu takéhoto tempa, môže potom docieliť naplnenie komunikačného zámeru (Smoláková, 2010).

Ako názov tohto príspevku naznačuje, náš výskum sa zameriava na analýzu tempa reči v televíznom a rozhlasovom spravodajstve. Z toho dôvodu sme uviedli výskum Viery Smolákovej na prvom mieste. Pre možnosť porovnania tempa reči v spravodajských žánroch s tempom v reláciách iného typu uvedieme ešte výsledky výskumu Ilony Balkó (2008, s. 163 – 170), ktorá sa zamerala na české zábavné programy, konkrétne na tzv. talkshow *Banánové*

rybičky (moderátorka Halina Pawlovská) a *Uvolněte se, prosím* (moderátor Jan Kraus) a na súťažné programy *Hodina pravdy* (moderátor Petr Svoboda) a *Udělám cokoli* (moderátor Tomáš Matonoha).

V týchto prípadoch sa môže použiť tempo spolu s inými faktormi (napr. dramatickými pauzami) veľmi funkčne (napr. pre posilnenie komickosti). Napríklad vďaka intencionálne použitej pauze na zdanlivo neočakávanom mieste môže divák pochopiť dvojitý význam, po ktorom nasleduje jeho dodatočné spresnenie s pomalšou artikuláciou. Tak to býva napríklad u Haliny Pawlowskej v programe *Banánové rybičky*. Balkó (2008, s. 164 – 165) tu zaznamenala rozmanité hodnoty tempa, čo súvisí najmä s vyššie uvedenými faktormi. Tieto hodnoty sa pohybovali v rozmedzí od 2,9 do 5,3 slab./1 s.

V programe Jána Krausa *Uvolněte se, prosím* autorka dospela k hodnotám tempa 3,9 slab./1 s v úvodnej časti programu, čo je možné hodnotiť ako priemerné tempo. Ďalej konštatovala podstatne sa zrýchľujúce tempo v reakciách na repliky hosťa, a to až na 5,8 slab./1 s. Výrazne pomalé tempo artikulácie niektorých slov zistila pri spolupôsobení ďalších verbálnych aj neverbálnych prejavov. Spolu so zmenami hlasu zaznamenala Balkó aj významové pauzy trvajúce od 1 do 1,5 s. Tieto faktory autorka považuje za signály irónie (Balkó, 2008, s. 166).

Tempo reči moderátora Petra Svobodu z programu *Hodina pravdy* dosiahlo hodnotu 5,7 slab./1 s. Autorka tu konštatuje zrozumiteľnú moderátorovu reč i v miestach výrazne zvýšenej priemernej hodnoty tempa, a to vďaka zachovávaniu logického členenia textu. Balkó v tomto prípade tiež zaznamenala používanie dlhších páuz v trvaní 1 až 1,5 s, ktoré pozorovala pri potlesku divákov, pri vyjadrovaní miery náročnosti úlohy, po oslovení súťažiaceho, ale aj pri nedostatku výpovednej perspektívy, keď pauzy moderátor zapĺňal vypĺňacími výrazmi, paralingvistickými zvukmi či smiechom (Balkó, 2008, s. 167).

Priemerné tempo 4,9 slab./1 s konštatuje autorka u Tomáša Matonohu, moderátora programu *Udělám cokoli*. Podľa nej k nápadnému zvýšeniu tempa dochádza pri kontakte s divákmi v štúdiu. Moderátorove pauzy boli umiestnené v reči logicky, pričom trvali maximálne 0,75 s, kým ostatné pauzy mali trvanie do 0,38 s (Balkó, 2008, s. 168).

Z autorkiných záverov vyplýva, že medzi talkshow a súťažnými zábavnými programami jestvujú rozdiely, ale aj spoločné znaky. Podľa Balkó pri vyjadrovaní emócií a špecifických postojov je prozódia v sledovaných reláciách často prejavom ostatných rovín (lexikálnej, morfologickej, syntaktickej) nadradená. Reč očí, mimiku, ako aj gestikuláciu považuje za veľmi dôležitú súčasť rečového správania moderátorov. Ako píše ďalej, pomerne často sa zvukové prostriedky dopĺňajú s nezvukovými a za určitých okolností je prozodická schéma nahradená kombináciou neverbálnych prostriedkov s totožnou sémantickou funkciou (Balkó, 2008, s. 169).

3. Výskum

3.1. Predmet výskumu a analyzované médiá

Jedným z kritérií, v rámci ktorých sme tempo reči v spravodajských reláciách porovnávali, bol typ prejavu. V analýze sme rozlišovali nasledovné typy televíznych spravodajských príspevkov: čítaný prejav v štúdiu, čítaný prejav v reportáži, predhrávaný vstup z terénu, vstup naživo. Čítané prejavy môžeme hodnotiť ako pripravené, kým vstupy z terénu (predhrávané a naživo) klasifikujeme ako spontánne prejavy, pričom nevylučujeme ani pri nich prípravu redaktora na vstup, výslednú podobu však vstupy z terénu dostávajú až v čase nahrávania (pri dopredu pripravených prejavoch), resp. prenosu reportáže (v prípade živých vstupov). Pri rozhlasových spravodajských vstupoch sme sa zamerali iba na čítané prejavy.

Analyzovali sme spravodajské príspevky verejnoprávnej Slovenskej televízie[1], súkromných televízií Markíza, Joj, TA3 a z rádií sme do výskumu zaradili verejnoprávny Slovenský rozhlas a súkromné rádio Expres. Tempo prejavu sme porovnávali v rámci týchto kritérií:

a) tempo prejavu v televízii – tempo prejavu v rozhlase,
b) tempo prejavu vo verejnoprávnych médiách – tempo prejavu v súkromných médiách,
c) tempo prejavov čítaných správ v štúdiu a čítaných správ v reportáži, tempo prejavov predhrávaných vstupov z terénu a prejavov naživo.

Tempo reči sme vyjadrovali počtom vyslovených slabík za konštantnú časovú jednotku 10 sekúnd. Pre túto hodnotu sme sa rozhodli z dvoch dôvodov: 1. Dlhšia časová jednotka umožňuje objektívnejšie zachytiť priemerné tempo hovoriaceho, čím do istej miery eliminujeme riziko neprimeraných zmien v tempe, ktoré by mohli výsledky skresliť. 2. Uvedenú hodnotu je možné jednoducho transformovať na vyjadrenie tempa reči vyslovenými slabikami za 1 sekundu, v ktorých sa tempo reči obyčajne uvádza, čo umožňuje komparáciu výsledkov s realizovanými výskumami[2].

3.2. Výsledky výskumu

V realizovanom výskume (Petráš, 2010) sme analyzovali 254 spravodajských prejavov, z toho bolo 94 čítaných prejavov v štúdiu, 71 prejavov čítaných redaktormi v reportáži, 28 predhrávaných vstupov z terénu, 19 živých vstupov a 42 príspevkov z rozhlasového spravodajstva.

---

[1] Výskum sme realizovali v roku 2010. V tomto čase ešte Slovenská televízia a Slovenský rozhlas tvorili dve samostatné inštitúcie. V súčasnosti sú už tieto dve mediálne stanice zlúčené do jednej inštitúcie Rozhlas a televízia Slovenska. Pre rozlíšenie Slovenskej televízie a Slovenského rozhlasu zostávame v príspevku pri pôvodných názvoch týchto inštitúcií.

[2] Porovnaj vyššie výsledky V. Smolákovej (2010) a I. Balkó (2008, s.163 – 170).

Problémom bolo získať najmä dostatočný počet predhrávaných vstupov z terénu a živých vstupov, pretože tieto príspevky sa v porovnaní s čítanými prejavmi vyskytujú v menšom zastúpení. Boli sme tiež limitovaní dĺžkou súvislého prejavu hlásateľa, ktorá musela byť minimálne 10 s. Uvedené faktory sú dôvodom menšieho počtu analyzovaných vstupov z terénu a naživo. Na základe pozorovania vyskytujúcich sa hodnôt tempa však predpokladáme, že aj pri ďalších získaných spravodajských vstupoch uvedených typov by priemerné hodnoty pokračovali v naznačených tendenciách.

Tabuľka 3 prezentuje výsledky výskumu tempa reči v televíznom spravodajstve, tabuľka 4 zobrazuje priemerné tempo v rozhlasovom spravodajstve. Rozhodli sme sa zaradiť do výskumu spravodajské príspevky s príbuznými témami, pretože tu predpokladáme frekventovanejší výskyt totožných slov, resp. slov z rovnakého tematického okruhu. Kritérium tematickej príbuznosti prejavov sme však mohli uplatniť len v prípade televízneho spravodajstva.

Tabuľka č. 3: Tempo reči v televíznom spravodajstve

Televízna stanica/Typ média	**Hodnoty tempa reči (poč. slab./10 s) v jednotlivých prejavoch**			
	Čítané prejavy v štúdiu	**Čítané prejavy v reportáži**	**Predhrávané vstupy z terénu**	**Živé vstupy**
Slovenská televízia (verejnoprávna)	**64,90**	**63,29**	**64,38**	**63,80**
Markíza	65,93	65,42	70,55	67,20
Joj	59,21	59,55	69,50	64,00
TA3	63,83	68,00	71,57	65,00
Priemer súkromných televízií (Markíza, Joj a TA3)	**63,74**	**64,90**	**70,80**	**65,57**
Priemer všetkých televízií	**64,10**	**64,42**	**68,96**	**65,11**

Tabuľka č. 4: Tempo reči v rozhlasovom spravodajstve

Rozhlasová stanica	**Hodnota tempa reči (poč. slab./10 s)**
Slovenský rozhlas	61,70
Expres	68,47
Priemer rozhlasových staníc	**64,76**

V rámci opozície tempo reči v televízii – tempo reči v rozhlase sme rozlišovali, či ide o súkromné médium, alebo o verejnoprávne médium. V rozhlasovom spravodajstve sme analyzovali iba čítané prejavy, preto pri tempe v televízii a v rozhlase vzájomne porovnávame iba tieto typy spravodajských príspevkov.

Priemerné tempo reči čítaných prejavov v televíznom štúdiu v rámci všetkých televízií dosiahlo hodnotu 64,10 slab./10 s. V prípade čítaných prejavov v rozhlasovom spravodajstve sme zistili priemerné tempo 64,76 slab./10 s. Musíme však upozorniť, že v prípade dvoch analyzovaných rádií (Slovenský rozhlas a rádio Expres) sa medzi oboma stanicami vyskytla pomerne výrazná diferencia: v Slovenskom rozhlase sme namerali priemerné tempo reči 61,70 slab./10 s, v rádiu Expres sme zaznamenali priemerné tempo až 68,47 slab./10 s. Musíme teda rozlišovať medzi verejnoprávnym Slovenským rozhlasom a súkromným rádiom Expres. V Slovenskom rozhlase konštatujeme tendenciu pomalšieho tempa reči nielen voči súkromnému rádiu Expres, ale aj voči verejnoprávnej televízii a súkromným televíziám (s výnimkou televízie Joj).

Výrazne vyššie tempo reči v rádiu Expres vyplýva z charakteru tejto stanice, ktorá je určená primárne pre motoristov. Zameranie tohto rádia preto predstavujú predovšetkým „bleskové“ dopravné informácie, ktoré táto stanica vysiela v pravidelných časových intervaloch. Správam vysielaným každú hodinu je venovaných len niekoľko minút (približne 5 vrátane športu a počasia). Väčšinu času vo vysielaní zaberá najmä hudba, čomu rádio podriaďuje aj svoju programovú štruktúru. Tendencia odprezentovať čo najviac informácií v čo najkratšom čase sa okrem tempa reči prejavuje aj v úsilí úsporného vyjadrovania. Táto snaha o úsporné vyjadrovanie sa prejavuje v skracovaní slovných spojení, vo využívaní elíps a pod. Ako príklad uvedieme časť prejavu redaktora prezentujúceho správy o počasí: „*Zajtra pod mrakom a oblačno, od päť do jedenásť*“ (Expres, 23. 2. 2010). Okrem absencie slovesa, ktorú tu pozorujeme, by sme po číslovke jedenásť mohli prirodzene očakávať doplnenie jednotiek (stupňov). Redaktor však predpokladá znalosť kontextu poslucháčom, ktorý pri počúvaní správ o počasí pravdepodobne vie, v akých jednotkách sa udáva teplota ovzdušia, a preto ich explicitne neuvádza.

Čítané prejavy vykazujú veľmi príbuzné hodnoty takmer vo všetkých televíziách (porov. tabuľku 3). Pri čítaných prejavoch teda nepovažujeme rozdiel medzi verejnoprávnou televíziou (64,90 slab./10 s)[3] a súkromnými televíziami (63,74 slab./10 s) za významný. Z príbuzných hodnôt sa vymyká iba tempo, ktoré dosiahli hlásatelia televízie Joj (59,21 slab./10 s). V prípade tejto televízie môžeme hovoriť o určitej snahe hlásateľov emocionalizovať svoj prejav, čomu prirodzene prispôsobujú aj suprasegmentálnu realizáciu, nevynímajúc intonáciu a tempo reči.

[3] V nasledujúcom texte pre prehľadnosť uvádzame v zátvorke za konkrétnym médiom, resp. typom prejavu zistené priemerné tempo reči.

V tejto súvislosti svoj postreh vyjadril aj Ján Findra (2009, s. 143): „Bežným rizikom je, že v snahe atakovať adresáta autor znásobene prerušuje pravidelný vzorec, takže sa nakoniec predpokladané kontrastné prvky, ktoré ho mali funkčne oživovať, pretransformujú na „vozvýšený“, v skutočnosti monotónny pravidelný vzorec. Hovorovo povedané, autor presolil, výsledkom nenáležitej aktualizácie môže byť vtieravý, ‚nasilu‘ emocionálno-estetický, ba neraz až gýčovitý artefakt.“

Podobné príbuzné hodnoty môžeme konštatovať aj pri čítaných prejavoch redaktormi v reportáži (verejnoprávna televízia: 63,29 slab./10 s; súkromné televízie: 64,90 slab./10 s; všetky televízie: 64,42 slab./10 s). Tieto priemery sa jednak nelíšili svojimi hodnotami výrazne od čítaných prejavov v štúdiu, jednak sa väčšinou nelíšili svojimi hodnotami ani medzi jednotlivými televíziami, ak opäť nepočítame vymykajúcu sa televíziu Joj (59,55 slab./10 s) s nižším priemerným tempom a v tomto prípade aj televíziu TA3 (68,00 slab./10 s), ktorá zase v porovnaní s ostatnými prejavmi vykázala vyššie priemerné tempo. V súvislosti s touto televíziou by sme však mohli hovoriť skôr o neočakávanej odchýlke, pretože v prípade čítaných prejavov v štúdiu TA3 dosiahla príbuzné priemerné tempo s väčšinou ostatných televízií (porov. tabuľku 3).

Potvrdzuje sa nám totožnosť čítaných prejavov bez ohľadu na to, či ide o čítaný prejav v štúdiu z čítacieho zariadenia, alebo o prejav čítaný v reportáži. Zároveň konštatujeme, že predpoklad potenciálnej determinácie typu média (televízia – rozhlas) sa nám na základe získaných výsledkov nejaví ako určujúci faktor. Za najdôležitejší pokladáme teda typ daného prejavu (čítaný – spontánny).

Významnejšie rozdiely sa ukázali pri prejavoch z terénu (68,96 slab./10 s). Výrazne nižšie priemerné tempo sme zistili v Slovenskej televízii (64,38 slab./10 s) v porovnaní so súkromnými televíziami (70,80 slab./10 s). Priemerné tempo v súkromných televíziách opäť môžeme považovať svojimi hodnotami za príbuzné (Markíza: 70,55 slab./10 s; Joj: 69,50 slab./10 s; TA3: 71,57 slab./10 s). V porovnaní s priemerným tempom čítaných prejavov vykazujú vstupy z terénu výrazne vyššie hodnoty (porov. tabuľku 3). Fakt realizácie vyššieho tempa vo vstupoch z terénu dokazuje určitú úlohu podmienok, v ktorých je daný vstup nahrávaný (priestor, situácia atď.). Hlučnejšie prostredie, z ktorého môže byť určitá reportáž vysielaná, si vyžaduje aj zvýšenie hlasu redaktora, s ktorým sa obyčajne zrýchľuje aj tempo reči. Výskum dokazuje tiež tendenciu človeka rozprávať rýchlejšie v bežnom hovorenom (spontánnom) prejave v porovnaní s čítaním finálnej podoby textu. Aj keď predpokladáme prípravu redaktora na vstup z terénu pred jeho nahratím, konečná realizácia výpovede sa však odohráva až v čase nahrávania daného vstupu.

Príbuzné hodnoty vstupov naživo (65,11 slab./11 s) dosiahli Slovenská televízia (63,80 slab./10 s), televízia Joj (64,00 slab./10 s) a TA3 (65,00 slab./10 s). Tieto hodnoty sa opäť

približujú k hodnotám čítaných prejavov, môžeme tu teda pozorovať v porovnaní s dopredu nahratými prejavmi z terénu tendenciu určitého spomaľovania rozprávania (porov. Tabuľku 3). Vyššie priemerné tempo týchto vstupov možno konštatovať len v televízii Markíza (67,20 slab./10 s). Vstupy naživo považujeme za najvhodnejšie na analýzu spontánnych prejavov, pretože práve pri nich môžeme dobre pozorovať znaky spontánnosti pri rečovom prejave. Svoje prípadné omyly redaktor už nemôže „odstrániť" opätovným nahratím reportáže, ako to môže urobiť v prípade dopredu nahratých vstupov z terénu. Na tieto prejavy má redaktor najmenšiu šancu dokonale sa pripraviť, pretože nedokáže predvídať všetko, čo sa počas prenosu môže stať, a tak konečná formulácia prejavu skutočne nastáva až v čase živého prenosu. V krátkosti uvedieme javy, s ktorými sa stretávame v prípade spravodajských živých vstupov: môže ísť o rôzne brbty, používanie slov v nesprávnom gramatickom tvare, opakovanie vypĺňacích slov atď. Časté býva hľadanie správneho vyjadrenia rektifikačnými výrazmi typu respektíve či teda, napríklad ako to môžeme vidieť v časti výpovede, ktorú sme zaznamenali: „*...protest autodopravcov sa končí a v najbližších minútach,* ***respektíve*** *v najbližších hodinách...*" (Markíza, 11. 1. 2010). V rámci určitej dynamiky prejavu sa pri živých vstupoch stretávame s nasledovnou situáciou: zo začiatku je prejav redaktora obyčajne rýchlejší, no postupne, ako sa prejav predlžuje, redaktor začne rozprávať pomalším tempom, pretože musí hľadať určitú výpovednú perspektívu. S výrazne pomalším tempom sa môžeme stretnúť napríklad v prípade neočakávanej otázky od moderátora v štúdiu či nejakej inej nepredvídateľnej udalosti. Uvedené znaky však nemôžeme absolutizovať pre všetky živé vstupy a v rovnakej miere. Aj tu musíme predpokladať určitý vplyv situácie a priestoru, za signifikantný pokladáme aj charakter vysielanej správy. Zásadnou je aj psycholingvistická vybavenosť konkrétneho redaktora či úroveň jeho pripravenosti na vstup/prejav. Aj redaktor má svoju individuálnu hornú hranicu tempa, pri ktorej je schopný ešte správne artikulovať všetky hlásky. Ak túto hranicu presiahne, nastávajú problémy so správnou artikuláciou hlások, kde sa potom môžeme stretnúť so spomínanými brbtami, s prípadnou redukciou očakávaných hlások a pod. Posledné menované javy však môžeme pozorovať nielen pri živých vstupoch, ale aj pri ostatných typoch prejavov.

3.3. Vyhodnotenie

a) Vplyv typu média (televízne či rozhlasové) na realizované tempo nemôžeme hodnotiť ako určujúci, čo dokazujú získané hodnoty priemerného tempa čítaných prejavov v televíziách a v rozhlase. Za podstatné považujeme skôr to, či ide o médium verejnoprávne, alebo súkromné (ale len pri niektorých typoch prejavov). Ako významný determinant hodnotíme aj typ prejavu (čítaný – spontánny).

b) Rozdiel v tempe reči medzi verejnoprávnymi a súkromnými médiami sme zaznamenali iba v niektorých prípadoch. Na prvom mieste spomenieme rozhlasové spravodajstvo: vo verejnoprávnom Slovenskom rozhlase sme zaznamenali výrazne nižšie tempo reči v porovnaní so súkromným rádiom Expres (porov. tabuľku 4). Rozdielne tempo môžeme konštatovať aj pri dopredu nahratých vstupoch z terénu, v prípade ktorých verejnoprávna Slovenská televízia dosiahla pozorovateľne nižšie priemerné tempo v porovnaní so súkromnými televíziami. Tieto tendencie sa čiastočne prejavujú aj v prípade živých vstupov, kde sa najnižšie tempo opäť vyskytlo v Slovenskej televízii, rozdiel so súkromnými televíziami však už nemôžeme konštatovať v takej miere ako v predchádzajúcich prípadoch. Výrazne vyššie priemerné tempo týchto prejavov sme zistili iba v televízii Markíza (porov. tabuľku 3).

c) Vyššie tempo reči v porovnaní s čítanými prejavmi sme zaznamenali v predhrávaných vstupoch z terénu. Nižšie tempo v porovnaní s uvedenými prejavmi môžeme konštatovať pri vstupoch naživo, ktorých priemerné tempo sa svojimi hodnotami približuje opäť k čítaným prejavom (porov. tabuľku 3).

Ak by sme chceli určiť poradie televízií, resp. elektronických médií podľa realizovaného tempa, pôjde o štatistiku čisto iba informatívneho charakteru, pretože: 1. mnohé z týchto hodnôt v rámci rovnakých typov prejavov boli veľmi príbuzné; 2. poradie týchto médií závisí od konkrétneho typu prejavu. Pri čítaných prejavoch v štúdiu sme najvyššie tempo zistili v televízii Markíza, druhé najvyššie tempo v Slovenskej televízii, ďalej nasledovala televízia TA3 a najnižšie priemerné tempo dosiahli hlásatelia televízie Joj. Pri čítaných prejavoch v reportáži sa na prvé miesto podľa hodnoty tempa dostala televízia TA3, za ktorou nasleduje televízia Markíza. V poradí tretie najvyššie tempo sa vyskytlo v Slovenskej televízii. Aj v tomto prípade sme najnižšie tempo namerali v televízii Joj (porov. tabuľku 3). Výsledky rozhlasových staníc sme sem nezaradili, ak by sme počítali aj s nimi, súkromné rádio Expres by sa svojou najvyššou priemernou hodnotou tempa dostalo na prvú pozíciu. Slovenský rozhlas by sa dostal na predposledné miesto – pred televíziu Joj (porov. tabuľky 4 a 3). Najrýchlejšiu realizáciu reči v prípade nahratých vstupov z terénu dosiahla televízia TA3, za ktorou tesne nasledujú televízie Markíza a Joj. Výrazne nižšie priemerné tempo dosiahla Slovenská televízia, ktorá sa touto hodnotou tempa približuje k čítaným prejavom (porov. tabuľku 3). Živé vstupy mali najrýchlejšiu rečovú realizáciu opäť v televízii Markíza, za ktorou nasledujú televízie TA3, Joj a Slovenská televízia (porov. tabuľku 3).

Za najrelevantnejšie zistenia výskumu pokladáme: a) zmenšujúci sa rozdiel medzi verejnoprávnou televíziou a súkromnými televíziami v tempe reči; b) stále jestvujúci rozdiel medzi verejnoprávnym rozhlasom a súkromnými rozhlasovými aj televíznymi stanicami; c) rýchlejšia rečová realizácia vo väčšine vstupov z terénu v porovnaní s čítanými prejavmi; d) nižšie

tempo reči živých vstupov v porovnaní s predhrávanými prejavmi z terénu (približujúce sa svojimi hodnotami k tempu čítaných prejavov).

Záver

Cieľom príspevku nebolo podať kritický obraz o realizácii tempa reči v našich médiách, ale poukázať na jestvujúce rozdiely medzi niektorými typmi médií (verejnoprávne – súkromné), ako aj medzi jednotlivými typmi prejavov (čítané – spontánne). Naším zámerom bolo aj poukázať na najzávažnejšie determinanty, ktoré ovplyvňujú tempo reči v spravodajských útvaroch televízie a rozhlasu.

Na záver sa nám žiada skonštatovať, že striktne určiť tempo, akým by mali byť spravodajské vstupy realizované, nie je vôbec jednoduché, ak to vôbec možné je. Jednoduchšie je už určiť po vypočutí si daného prejavu, či tempo bolo, alebo nebolo primerané, čo však často závisí aj od subjektívneho hodnotenia príjemcu, na ktoré sme sa zamerali vo výskume percepcie tempa reči (Petráš, 2012). Pravda, isté všeobecné závery však je možné formulovať. Problém nastáva, ak sa tempo neúmerne zvyšuje až na hranicu, keď príjemca prestane byť schopný dekódovať prijímané množstvo informácií. Prípadne môže nastať aj opačný problém, ak je tempo príliš pomalé, čím môže príjemca strácať pozornosť. Výsledok môže byť potom podobný ako v prípade neprimerane vysokého tempa reči. Ide o veľmi variabilný fenomén, ktorý ovplyvňujú mnohé faktory (poukázali sme na ne v príspevku). Tempo reči napriek uvedenej náročnosti jeho vymedzenia (v zmysle ne/primeranosti) pokladáme za významný faktor úspešnosti komunikácie.

Literatúra

BALKÓ, Ilona: Fonetická charakteristika mluvených projevů moderátorů v zábavních televizních pořadech. In: Hovorená podoba jazyka v médiách. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre 2008, s. 163 – 170.

BALKÓ, Ilona: Mluvní tempo z pohledu lingvistických i nelingvistických věd. In: Minulost, přítomnost a budoucnost v jazyce a v literatuře. Ústí nad Labem: Pedagogická fakulta Univerzity J. E. Purkyně v Ústí nad Labem 2011, s. 87 – 91.

FINDRA, Ján: Zvuková realizácia textu a masmédiá. In: Kultúra slova, 2009, roč. 43, č. 3, s. 138 – 144.

KRALČÁK, Ľubomír: Sociálno-komunikačné aspekty hovorenej podoby slovenčiny v médiách. In: Hovorená podoba jazyka v médiách. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre 2008, s. 23 – 35.

KRÁĽ, Ábel – SABOL, Ján: Fonetika a fonológia. Bratislava: SPN 1987. 392 s.

KRÁĽ, Ábel: Ako to bolo a ako je v médiách. In: Hovorená podoba jazyka v médiách. Nitra: Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre 2008, s. 15 – 22.

MISTRÍK, Jozef: Moderná slovenčina. 2. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 264 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. 2. vyd. Bratislava: SPN 1989. 584 s.

PETRÁŠ, Patrik.: Analýza čítaných a hovorených jazykových prejavov v televíznom a rozhlasovom spravodajstve (so zameraním na tempo reči): bakalárska práca. Nitra: UKF 2010. 46 s.

PETRÁŠ, Patrik: Percepcia tempa čítaných a hovorených jazykových prejavov v televíznom a rozhlasovom spravodajstve: diplomová práca. Nitra: UKF 2012. 70 s.

SABOL, Ján – BÓNOVÁ, Iveta – SOKOLOVÁ, Miloslava: Kultúra hovoreného prejavu. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2006. 254 s.

SABOL, Ján – ZIMMERMANN, Július: Základy akustickej fonetiky. 2. vyd. Košice: Rektorát Univerzity P. J. Šafárika 1979. 105 s.

SMOLÁKOVÁ, Viera: Tempo reči mediálnych pracovníkov. In: Jazyk a kultúra [online]. 2010, roč. 1, č. 1 [cit. 30. 11. 2012]. Dostupné na internete:
<http://www.ff.unipo.sk/jak/1_2010/smolakova.pdf>.

Přejatá slova z německého jazyka reflektovaná Lexikální databází humanistické a barokní češtiny[1]

Barbora Poledňáková
Oddělení vývoje jazyka, Ústav jazyka českého Akademie věd ČR,v. v. i., Praha

Vzhledem ke středoevropskému kulturnímu okruhu, ke kterému přináleží Česká republika a ke kterému v minulosti přináležely země Koruny české, je problematika přejatých slov z německého jazyka stále aktuální. Tento článekse zaměřuje zejména na období češtiny doby střední. Reflektuje nové poznatky k přejatým slovům z němčiny ve zmíněném období, a to na základě konfrontace doposud vydané literatury k dané problematice s Lexikální databází humanistické a barokní češtiny (dále jen LDHBČ).

1. Zdroje zkoumaného materiálu

Materiál LDHBČ jsme konfrontovali s publikací vídeňského slavisty a bohemisty Stefana Michaela Newerkly – *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch*, jejíž druhé, rozšířené a přepracované vydání vyšlo v roce 2011 (dále jen Newerkla).

Ke kvantitativnímu porovnání materiálu LDHBČ se starší vývojovou fází jsme využili Akademický Staročeský slovník (dále jen StčS) a staročeský materiál shromážděný v rámci Vokabuláře webového – Elektronický slovník staré češtiny (dále jen ESSČ), Malý staročeský slovník (dále jen MSS) a StčS. Při zkoumání vztahu k novočeské vývojové fázi jsme využívali elektronickou verzi Příručního slovníku jazyka českého (dále jen PSJČ).

2. Vymezení přejímky v rámci zkoumaného materiálu

Jako přejímky z němčiny jsme v rámci LDHBČ brali v potaz tyto lexikální jednotky (dále jen LJ): jednalo se převážně o substantiva, a to konkrétně o apelativa. Jednalo se o lexémy, které byly různým stupněm začleněny do hláskoslovného a gramatického systému češtiny, nebrali jsme tedy v potaz slova citátová. Do statistických vyjádření, jež budou následovat,nejsou rovněž zahrnuty ty lexémy, které jsou od přejatých slov derivovány českými sufixy či prefixy.

[1] Tento příspěvek vznikl v rámci projektu GA ČR č. P406/10/1165 *Česká slovní zásoba v období humanismu a baroka: vývojové aspekty.*

3. Německé přejímky do češtiny doby střední u Newerkly a v LDHBČ

3.1 Jak píše Newerkla v předmluvě k slovníkové části své monografie, publikace obsahuje přibližně 3 500 *„nejdůležitějších, nejvíce rozšířených a v literatuře se nejčastěji vyskytujících“* (2011, s. 16; přeložila B.P.). LJ zaznamenávajících přejímky (případně sporné přejímky) z němčiny do češtiny a slovenštiny od nejstarších vývojových fází přejímajících jazyků po první desetiletí 20. století. Po provedení kvalifikovaného odhadu jsme došli k závěru, že středněčeského období se týká cca 800 hesel.

3.2 Materiál LDHBČ obsahuje 787 594 dokladových lístků, na nichž je evidováno zhruba 106 520 lemmat, tj. přibližně tolik LJ. Vzhledem k tomu, že se databáze stále ještě vyvíjí, počet lemmat není finálním číselným údajem. Pracovali jsme s databází ve stavu k 29. 11. 2012.

3.3. Statistické vyjádření

	New	**LDHBČ**	**Suma**
LJ celkově	±3500	±106 520	
střdč přejímky	±800	1009	±1809

Zaznamenali jsme1 009 přejímek z němčiny, které nereflektuje Newerkla. Dohromady tedy máme zachyceno přibližně 1 809 přejímek z němčiny do češtiny doby střední.

4. Porovnání materiálu LDHBČ se starší vývojovou fází češtiny

Materiál LDHBČ jsme kvantitativně porovnali se starší vývojovou fází češtiny na základě sondy do abecedního úseku N–při. Úsek jsme vymezili takto z toho důvodu, že jsme materiál LDHBČ porovnávali se StčS, v němž je právě úsek N–při kompletně zpracován.

	StčS	**LDHBČ**
vzorek LJ	23 455	17 195
přejímky z NJ	170	221
%	0,7 %	1,3 %

4.1. V tomto úseku StčS je evidováno 23 455 LJ. Jako motivované němčinou je označeno 170 LJ. Přejímky z němčiny tak tvoří 0,7 % z celkového počtu LJ.

4.2. LDHBČ v tomto úseku eviduje k předeslanému stavu 17 195 LJ, z toho 221 přejímek z němčiny (jak reflektovaných u Newerkly, tak i dalších). Procentuálně vyčísleno, jedná

se o 1,3 % z celkového počtu zkoumaných LJ. V tomto období se tedy nově přejímalo o 0,6 % více, než v období staročeském.

5. Tematické okruhy přejímek zaznamenaných v LDHBČ

Tematické okruhy přejímaných slov vyplývají – logicky – z dobových reálií a z žánrového zastoupení pramenů v LDHBČ.

5.1.V LDHBČ najdeme přejímky např. z oblasti vojenství (*bolverk* ‚hradby'; *giltpferd* ‚vojenský kůň'; *feldšlank* ‚dělo'; *šlachtordunk* ‚bitevní řád'; …), úřední činnosti (*budunek* ‚typ smlouvy'; *cejt* ‚pracovní smlouva na dobu určitou'; *frejprýf* ‚výsadní listina'; …), pojmy z oblasti správní (*fenikmistr* ‚výběrčí daní'; *gauv* ‚okres'; *landšoft* ‚zemský kraj'; …), obchodu (*frejfán* ‚znamení označující svobodný obchod'; …).

Tyto tematické (či významové, jak je označuje dále zmíněná autorka) okruhy vyčlenila i Alena A. Fidlerová ve svém článku *Lexikální germanismy v životopisech českých exulantů usazených v Berlíně v 2. polovině 18. století* (2012, s. 54 – 62).

LDHBČ dále zaznamenáváLJ z oblasti fauny a flory (*huchen* ‚losos'; *jarlink* ‚jehně'; *lercha* ‚modřín';…), lékařství a chemie (*karnefl* ‚kýla'; *klidvoser* ‚tekutina v kloubní jamce'; *šadvasr* ‚lučavka královská';…), pojmenování účelových budov a prostranství (*hamlhof* ‚ovčín'; *jegrhauz* ‚lovecká chata'; *kolmark* ‚zelný trh'; …), předmětů běžného domácího užití (*cubr* ‚džber'; *šrajbtyš* ‚psací stůl'; …).

Na uvedených příkladech si lze povšimnout různého hláskoslovného začlenění lexémů do českého hláskoslovného systému: v případě ‚lučavky královské' máme zaznamenanou hláskoslovnou variantu *šadvasr*, u ‚tekutiny v kloubní jamce' máme již doklad ve variantě *klidvoser* (německé *das Wasser*). Lexém *lercha* ‚modřín' zase reflektuje zachování gramatického rodu přejatého z němčiny – německé *die Lerche* se koncovkou přiřadilo k ženskému deklinačnímu vzoru.

Dalšími tematickými okruhy přejímek jsou gastronomie (*cvirbanysl* ‚limbový oříšek'; *knakvurst* ‚druh klobásy'; *žakvan* ‚přes pytel přecezené víno'), oblast měr, vah a mincí (*šefl* ‚dutá míra'; *šmetrlink* ‚drobná mince'; *rapen* ‚druh mince'; …), hanlivých označení osob (*liml* ‚hulvát'; *pejtnář* ‚hlupák'; …).

Hláskoslovnou podobu lexému *žakvan* (*der Sackwein*), resp. podobu komponentu *žak*, můžeme porovnat s již staročeskými variantami v lexémech *štrozok* (*der Strohsack*) a *sak*, *žok* (*der Sack*).

Hojně zastoupeny jsou technické termíny z různých řemeslných oblastí, významně pak z oboru hutnictví; LDHBČ zaznamenává názvy různých druhů rud, šachet, termíny z oblasti ražení šachet, zpracování kovů ad. V LDHBČ se také vyskytuje výrazný počet pojmenování

druhů látek, jmenovitě např. *buršet*, *cimpart*, *cintle*, *forštaf*, *ferdrát*, *grobgrýn*, *hundskot*, *kafa*, *krasgryn*, *krondraška*, *tobin*, *trylich*, *tuplbarchan*.

Středněčeské *trylich* ‚druh látky z trojího typu vlákna' můžeme přiřadit k již staročeskému *cvilich* ‚druh látky z dvojího typu vlákna'.

5.2. Velmi výrazně zastoupeným okruhem, který vede napříč některými již zmiňovanými oblastmi, jsou pojmenování lidských profesí. Tvoří 1/10 z celkového počtu zaznamenaných přejímek z němčiny do češtiny doby střední. Pocházejí z oblasti státní správy, duchovní správy, vojenské a úřední hierarchie, spravování panství a oblasti řemesel a cechů.

5.2.1. Velkou část z tematického okruhu pojmenování lidských profesí tvoří německá kompozita, jejichž druhou část tvoří komponenty –*mistr* a -*knecht*. Komponent -*mistr* má několik hláskoslovných variant jako -*mistr*, -*místr*, -*meistr*, -*mejster*, -*meistr*, -*meister*, -*majstr* a-*majster*. Lexikální významy těchto komponentů jsou pro komponent -*mistr* ‚znalec, učitel' a pro komponent -*knecht* ‚sluha, čeledín'. Jejich úlohou je určovat hierarchickou pozici v oblasti, kterou pojmenovává první část kompozita. Můžeme o nich hovořit jakožto o dvou hraničních bodech hierarchické škály. V některých případech zaznamenává LDHBČ oba tyto hraniční body: *rumormistr – rumorknecht; šífmistr – šífknecht; forštmistr – forštknecht*. Dalšími příklady kompozit s těmito komponenty ze středněčeského období jsou např. lexémy: *falknmistr*, *kunstmistr*, *palcmistr*, *štáblmistr*; *cimrknecht*, *hamelknecht*, *štadtknecht*, *tryftknecht*.

5.2.2. Statistické vyjádření vývoje kompozit s komponenty -*mistr* a -*knecht* v průběhu vývoje češtiny. Pro statistické vyčíslení jsme brali v potaz jen ta kompozita, jejichž obě části tvoří přejímka z němčiny, tedy byla přejata z němčiny jako celek.

	stč.	**LDHBČ**	**New střdč.**	**stč. + střdč.**	**PSJČ**	**LDHBČ/PSJČ**
-mistr	28	20	11	59	114	12
-knecht	1	11	2	14	20	4

V ESSČ, MSS a StčS jsme nalezli 28 dokladů pro komponent -*mistr* a pouze 1 pro -*knecht*. V LDHBČ pak dalších 20 pro -*mistr* a 11 pro -*knecht*. Newerkla navíc zaznamenává dalších 11 středněčeských dokladů pro -*mistr* a 2 pro -*knecht*. Dohromady pro dobu staročeskou a středněčeskou máme 59 dokladů pro komponent -*mistr* a 14 pro -*knecht*. Novočeský PSJČ zaznamenává 114 dokladů pro -*mistr*, z toho 12 dokladů je totožných s LDHBČ. V případě komponentu -*knecht* jde o 20 dokladů, z čehož 4 jsou totožné s LDHBČ. Rozdíl mezi novočeskou a staršími vývojovými fázemi činí 55 dokladů pro komponent -*mistr* a 6 pro -*knecht*.

Uvedené statistické vyčíslení nelze vnímat jako absolutně směrodatné, je možné, že některé z dokladů, které reflektuje PSJČ a nikoliv LDHBČ, se rovněž přejaly již v době střední, avšak LDHBČ neobsahuje pramen, jenž by je zaznamenával.

Závěr

Jak můžeme vidět z uvedených statistických vyčíslení, LDHBČ poskytuje poměrně obsáhlý materiál, rozšiřující poznatky shromážděné v doposud vydané literatuře k dané tematice. Otevírá tak možnosti jak pro upřesnění staršího bádání v dané oblasti, tak pro bádání nové.

Literatura

FIDLEROVÁ, Alena: Lexikální germanismy v životopisech českých exulantů usazených v Berlíně v 2. polovině 18. století. In: Cesty slov. Ed. P. Nejedlý – M. Vajdlová. Praha: OVJ ÚJČ AV ČR, v. v. i., 2012. s. 54 – 62.

NEWERKLA, Stefan Michael: Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang 2011. 780 s.

Příruční slovník jazyka českého. Red. O. Hujer – E. Smetánka – M. Weingart – B. Havránek – V. Šmilauer – A. Získal. Praha: Státní nakladatelství 1935 – 1957. Dostupné z: http://bara.ujc.cas.cz/psjc

Staročeský slovník. Sešity 1 – 26. Red. J. Gebauer. Praha: Academia, ČSAV 1968 – 2008. 3875 s.

Vokabulář webový. OVJ ÚJČ AV ČR,v.v.i. 2006 – 2012. Verze 0.7.9. Dostupné z: http://vokabular.ujc.cas.cz

K etymológii teonyma *Stribog*

Martin Pukanec
Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Boha Striboga uvádza Vladimírov panteón v Kyjeve k roku 980: „Перуна древяна а главуе госребрену а усъзлатъ и Хърса, Дажьбога и Стрибога и Симарьгла и Мокошь.“ Okrem toho sa kult Striboga spomína v Slove sv. Jána Zlatoústeho: „А друзиив ѣруюгъвъ Стрибога, Дажьбога.“ Posledným prameňom, čo spomína Striboga, a úplne jediným, ktorý aspoň niečo o Stribogovi prezrádza, je Slovo o pluku Igorovom z 12. storočia: „Северетри, Стрибожи внуци, веютъ съ моря стрелами на храбрыя плъкы Игоревы.“ („To vetry, Stribogovi vnuci, nesú od mora strely na chrabré pluky Igorove.“) Na základe tohto textu sa považuje Stribog za boha vetra, ale úryvok hovorí iba o tom, že je praotcom vetrov, čo, samozrejme, nie je úplne to isté.

Čím menej máme k dispozícii o Stribogovi prameňov, tým viac máme k dispozícii etymológií jeho mena. M. Vasmer (1971, s. 777) zozbieral spomedzi nich tie najvýznamnejšie: a) výpožička zo stirán. **Srībaγa-*, čo približne znamená „krásny boh“; b) zo starobylého „správca dobra“ k psl. **strojiti*a **striti*; c) k rus. *стрибáть* „skákať“ a nem. *strebne* „snažiť sa“; d) k lit. *styrti*, *styrù* „tuhý“, *styti*, *styrstù* „tuhnúť“; e) výpožička zo sthn. *strît* „spor“, Stribog má byť na jej základe „boh vojny“; f) zo **sъtьri*, ktoré malo robiť zo Striboga „ničiaceho, hubiaceho boha“; g) zo **ster-*, na základe ktorého mal byť Stribog „šíriaci sa boh“; h) zo **ser-* „tiecť, hýbať sa, bežať“; ch) z ide. **pətērbhagos* „boh otec“. K **pətērbhagos* „boh otec“ etymologizujú najnovšie aj významní jazykovedci T. V. Gamkrelidze a V. V. Ivanov (1995, s. 455), keď ruské *stryj* „strýc, otcov brat“ odvodzujú z **ptr-*. Ako desiata a naozaj posledná by sa ešte mohla uviesť etymológia z českého prostredia: i) z onomatopoického *stří* vo význame ostrého vetra (Niederle, 1924, s. 119).

Vyjsť z bludiska týchto desiatich výkladov je veľmi ťažká úloha, ale aspoň stručne a povrchne sa k nim pokúsime vyjadriť. Výklad i) z údajného onomatopoického moravizmu *stří* „povetrie“ je síce sémanticky veľmi presvedčivý, ale toto slovo je doložené iba v Jungmannovom slovníku a v iných prácach sa takýto výraz vôbec nevyskytuje. Navyše je známe, že Jungmann si slová do slovníka vymýšľal, aj keď L. Niederle v tomto prípade o výmysle pochybuje a za doklad onomatopoickosti časti teonyma *Stri-* mu navyše beztak stačia gréc. *στπίβορ* „vtáčí hlas“ či *στπίγξ* „nočný vták ostrého hlasu“. Toto onomatopoickým slovom skutočne bude, len nebude mať nič spoločné s vetrom. Výklad ch) treba brať aj vzhľadom na autoritu Gamkrelidzeho a Ivanova s plnou vážnosťou do úvahy, ale napríklad F. Kortlandt (1982, s. 24)

protiargumentuje, že hypotéza zmeny *ph_2tr- > *ptr- > *str- je úplne bezdôvodná, a v súlade s ním R. Derksen (2008, s. 470) vo svojom slovníku uvádza psl. heslo *strъjь, *stryjь, *strycь iba k lit. *strùjus* „strýko, starý muž“, stír. *sruith* „starý, ctihodný“ a stwales. *strutiu* „starec“, a to všetko z ide. **stru-io-*. Výklad h) zo **ser-* „tiecť, hýbať sa, bežať“ príliš neprekonáva ostatné výklady ani hláskovo, ani významovo. Koreň **ster-* z etymológie g) sa má nachádzať v rus. *prosterét'*, ktorému zodpovedá stsl. *pro-strěti*, slk. *pre-strieť* a tak ďalej, a významovo sa zdá nedokonalé. R. Jakobson (1971, s. 643) hľadá v tejto súvislosti paralelu k slovanským božstvám Dažьbogъ a Stьribogъ v gréckych božstvách Αἶσα a Πόρος a má ísť o akýsi indoeurópsky pár darcu a distribútora bohatstva, no toto celkom nevysvetľuje vetry, ktoré majú byť vnukmi Striboga, a *-bogъ* neznamená „bohatstvo“, hoci jazykovo ho vylúčiť určite nemožno. Psl. **sъtьri-* vo výklade f) by zas naopak bolo významovo závažné, ale veľmi nepresvedčivo vyzerá jeho rekonštrukcia; takýto výraz sa nezvykne nikde uvádzať. Výpožička zo sthn. do rus., ako sa tvrdí pod písmenom e), je v náboženskej oblasti skôr neočakávaná a nepravdepodobná, bola by ojedinelým príkladom. Etymológia d) V. Jagića (1881, s. 4) k lit. *styrti*, *strù* „tuhý“, *styti*, *styrstù* „tuhnúť“, čo podporil aj J. Máchal (1995, s. 190), má znamenať, že Stribog ako praotec vetrov je boh zimy a mrazu (tuhnúť od zimy, mrznúť) a že je pravdepodobný názor o zime a mraze ako o pôvodcoch vetrov. Proti tomu možno vari namietať, že vetry sú predsa bežným javom i počas leta, dokonca bývajú vtedy nezriedka ešte prudkejšie, a teplo sa mohlo považovať za pôvodcu búrok a vetrov rovnako ako zima. Významovo nepresvedčuje ani výklad c) k rus. *стрибáть* „skákať“ a navyše nepravdepodobne vyzerá aj zloženie *strib-* a sufix *-ogъ*, a tak vari možno súhlasiť s M. Vasmerom, že viac-menej najprípustnejšie budú prvé dve interpretácie.

Pokiaľ ide o etymológie a) a b), podľa M. Vasmera je pravdepodobné, že teonymum *Stribogъ* je výpožičkou z rekonštruovaného stirán. **Srībaγa-* a že z psl. **striti* by očakával skôr **Striibogъ*. Hláskovú úpravu si však vyžaduje zrekonštruované stirán **Srībaγa-*, kde treba počítať s epentetickým *-t-*, a navyše je tento výraz čiastočne problematický aj v tom, že nie je teonymom, ale má byť len prídomkom Ahura Mazdu. V každom prípade však treba, samozrejme, s týmto výkladom počítať ako s pravdepodobným, lebo prídomok sa na teonymum môže zmeniť. Ak sa však budú hľadať analógie v slovanskom prostredí, treba sa prikloniť k výkladu b). V slovanskom prostredí sú totiž dochované len tri božstvá, ktorých mená obsahujú *-bogъ*: Stribogъ, Dadjьbogъ a k tomu ešte akýsi Černoboh u Helmolda z prostredia západných Slovanov. Prvá časť druhého i tretieho teonyma je jednoznačne slovanská, a tak môžeme analogicky predpokladať slovanskosť prvej časti teonyma aj pri mene *Stribogъ*. Z prostredia východných Slovanov navyše bez akýchkoľvek pochybností vieme, že teonymum **Dadjьbogъ* doslova znamená „daj! boh“, teda jeho prvá časť je imperatívom 2. osoby singuláru atematického slovesa **dati*. Imperatív 2. osoby singuláru tematických slovies sa tvorí príponou **-i*.

Potom môžeme opäť analogicky predpokladať, že *Stribogъ* sa bude rozkladať *stri!-bogъ*. Imperatívy by potom súviseli najskôr s invokáciou, vzývaním boha. Takéto uvažovanie sa niekomu nemusí zdať správne, ale jazykové analógie sú argumentom, ktorý nemožno prehliadať.

Ak by sme teda tieto analógie uznali, zostáva nám už len identifikovať neurčitok, od ktorého je imperatív *stri!* odvodený. Môžeme súhlasiť, hoci s inými sémantickými závermi, že to bude od **strojiti*a **striti*, ako sa uvádza pod písmenom b), pričom **strojiti* je denominatívum od **strojь* a **strojь* bude deverbatívum od nedoloženého **striti*, **strjǫ*. Psl. **strojь* rekonštruujeme (ESJS, 2010, s. 891) na základe stsl. *stroi* „poriadok, zariadenie", ale napríklad aj „správa, riadenie", a srb., chorv. a slovin. *strôj*, bulh. a mac. *stroj*, rus. *stroj*, ukr. *strij*, blr. *stroj*, slk. a čes. *stroj* a poľ. *strój*, pričom vo východnej slovančine máme významy „usporiadanie, poriadok, systém, stavba" a „tvar, útvar, šík". Nedoložené sloveso **striti* by teda vari znamenalo „usporiadať, zoradiť (do šíku ap.)", a Stribogъ „boh (bojového, štátneho a i.) poriadku" by tak bez problémov mohol byť okrem iného vojenským bohom, ako to býva u božstiev vo vzťahu k vetru v indoeurópskych mytológiách bežné.

Literatúra

DERKSEN, Rick: Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon. Leiden – Boston: Brill 2008. 726 s.

ESJS – Etymologický slovník jazyka staroslověnského 15. srъdьce – sь. Hl. red. I. Janyšková. Brno: Tribun EU 2010, s. 871 – 934.

Vasmer – ФАСМЕР, Макс: Этимологи ческий словарь русского языка. Том III. Муза – Сят. Москва: Прогресс 1971. 828 s.

GAMKRELIDZE, Thomas V. – IVANOV, Vjačeslav V.: Indo-European and theIndo-Europeans: a Reconstruction and Historical Analysisof a Proto-Language and a Proto-Culture. Part I. The Text. Berlin – New York: MoutondeGruyter 1995. 864 s.

JAGIĆ, Vatroslav: Mythologische Skizzen II. In: Archiv für slavische Philologie, 5, 1881, s. 1 – 14.

JAKOBSON, Roman: Selected Writings II. Word and Language. The Hague – Paris: Mouton 1971. 752 s.

KORTLANDT, Frederik: IE **pt* in Slavic. In: Folia Linguistica Historica 3/1, s. 25 – 28.

MÁCHAL, Jan: Bájesloví slovanské. Olomouc: Votobia 1995. 217 s.

NIEDERLE, Lubor: Slovanské starožitnosti. Díl II. Svazek 1. Základy kulturních starožitností slovanských. Víra a náboženství. Praha: Bursík&Kohout 1924. 300 s.

Výklady Mikuláše z Lyry v nejstarším staročeském biblickém překladu

Markéta Pytlíková
Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i., Praha

Úvod

Nejstarší český úplný překlad bible, pocházející zřejmě z doby kolem roku 1360, má několik osobitých specifik. Jedná se o překlad skupinový, na němž se podílelo hned několik překladatelů, zároveň jde o překlad velmi zdařilý, úspěšně se potýkající s nástrahami exotického či abstraktního lexika a snažící se svému čtenáři zprostředkovat svatý text co nejsrozumitelněji. Jedním ze způsobů, kterým překladatelé některých biblických knih objasňovali méně srozumitelná místa či výrazy, jsou vysvětlivky či výklady vkládané přímo do biblického textu.

Možný zdroj, z kterého překladatelé vysvětlivky čerpali, nebyl až doposud zásadněji prozkoumán, přestože v době vzniku staročeského překladu existovalo několik důležitých výkladových a komentářových biblických příruček, které mohly být pro vysvětlivky inspiračním pramenem. Dvěma nejvýznamnějšími byly *Glossa ordinaria*, kompilační sbírka komentářů a výkladů sestavená ve 12. století, a dále rozsáhlé výkladové dílo *Postilla litteralis* Mikuláše z Lyry, pocházející z první poloviny 14. století. První, kdo se pokusil o základní průzkum zdroje vysvětlivek v českém překladu bible, byl italský bohemista Sante Graciotti. Ve své studii o Milánské bibli (1964), staročeském rukopise, který v některých knihách Starého zákona zachovává pozdní znění první redakce, se pokusil určit zdroj několika vysvětlivek v Královských knihách. Jeho průzkum ukázal, že většina vysvětlivek má svůj původ ve výkladovém díle Mikuláše z Lyry *Postilla litteralis*, část byla inspirována starší výkladovou příručkou *Glossa ordinaria* (Graciotti, 1964, s. 37 – 42). Vladimír Kyas ve své základní praci o nejstarším českém biblickém překladu zdroj výkladových poznámek hlouběji nezkoumal, obecně předpokládá, že jsou převzaty ze soudobých výkladových příruček (Kyas, 1997, s. 44).

V našem článku se pokusíme v návaznosti na Graciottiho průzkum a na dvě studie zabývající se typem a charakterem vysvětlivek v prvním českém biblickém překladu (Pytlíková, 2010, Kreisingerová, 2011) zjistit, jaký je v případě tzv. apelativních vysvětlivek v Makabejských knihách vztah ke komentářům v *Postille litteralis* Mikuláše z Lyry, která se zdá být jejich nejpravděpodobnějším zdrojem.

1. Postilla litteralis

Postilla litteralis je jedno z nejvýznamnějších děl předhumanistické biblistiky. Vzniklo v letech 1322 až 1331 a jeho autor, františkán a významný francouzský teolog Mikuláš z Lyry (Nicolaus Liranus), v něm podal podrobné komentáře a výklady ke kompletnímu biblickému textu, a to způsobem „literálním", tedy vykládajícím text doslovně, v jeho primárním významu.[1] V *Postille* Lyra uvádí nejen některé tradiční výklady a komentáře svatých Otců a dalších teologických autorit, ale podává také historicko-geografická vysvětlení, objasnění netradičních slovních spojení atd. Zajímavé je, že jako znalec hebrejštiny byl schopen do výkladů implementovat i komentáře židovské provenience, především Rašiho. *Postilla litteralis* se brzy rozšířila po celé Evropě, stala se hojně užívanou příručkou a podpořila vlnu hlubšího zájmu o studium Písma, charakteristickou jak pro hnutí nové zbožnosti (*devotio moderna*), tak pro počátky reformačních snah. Není divu, že právě v Čechách nacházíme řadu ohlasů Lyrova díla; patří k nim jak kompletní překlad Lyrových výkladů na Matoušovo evangelium (Lyra-Mat) z přelomu 14. a 15. století,[2] tak řada ohlasů a citátů v dílech českých reformátorů, například Jana Husa, Jana Rokycany či Jakoubka ze Stříbra. I existence latinských opisů a prvotisků Lyrova díla v českých a moravských knihovnách svědčí o hojném užívání tohoto textu. Nikoli neposledním důkazem je pak pravděpodobný lyrovský původ výkladových poznámek v nejstarším českém biblickém překladu, který je předmětem tohoto článku.

2. Průzkum vysvětlivek v Makabejských knihách

První a druhá Makabejská jsou deuterokanonické spisy uzavírající Starý zákon a popisující židovské povstání proti seleukovské dynastii v letech 175 – 134 př. Kr. Jde o texty středověkému čtenáři relativně kulturně vzdálené, plné dobových reálií, výrazů a situací, které je obtížné rozluštit či správně pochopit bez toho, aby se čitatel alespoň základně orientoval v kulturně-historickém kontextu. Tato složitá textová situace je pravděpodobně jedním z důvodů, proč se staročeský překladatel Makabejských knih rozhodl užít v textu relativně velkého množství vysvětlivek.

Při průzkumu vztahu těchto vysvětlivek k *Postille litteralis* Mikuláše z Lyry jsme se omezili na vysvětlivky apelativní, které objasňují méně známé reálie, hůře srozumitelná slovní

---

[1] Středověká biblistika rozpoznávala čtyři základní způsoby výkladu Písma: literální, morální, alegorický a anagogický.

[2] Zásadní poznatky o tomto díle přináší disertační práce Milady Homolkové *Staročeský překlad Matoušova evangelia s výkladem Mikuláše z Lyry* (FF MU, Brno 2007), která je dostupná také z http://is.muni.cz/th/56284/ff_d/mh.pdf.

spojení a idiomy či vysvětlují kontext a význam nějaké věty či pasáže. Obvykle bývají rozsáhlejší (od slovního spojení až po větu) a často jsou uvozené slovem *točíš*, *tověz*, *to jest* ap.[3]

Zkoumali jsme celkem 37 apelativních vysvětlivek, jak jsou zachyceny v rukopise Bible olomoucké.[4] Vysvětlivky jsme rozdělili do tří skupin: vysvětlující neznámé reálie, vysvětlující nejasná slova či idiomy a vysvětlující kontext či hlubší význam textu a porovnávali jsme je se s výklady v *Postille litteralis* Mikuláše z Lyry, a to ve znění norimberského prvotisku z roku 1493.

2.1. Vysvětlivky osvětlující nebo překládající neznáme reálie

1 Mach 7,43 BiblOl: *měsiecě adar (točíš břězna);* Vulg: *mensis Adar*; Lyra: *adar; id est marci*[5]
2 Mach 4,9 BiblOl: *aby tu učinil školu (v niežto by sě pohanským obyčejem učili) a (dóm) ephebiam (v němžto by sě hřieši proti přirození plodili);* Vulg: *gymnasium et ephebiam sibi constituere*; Lyra: *gymnasium; id est scola gentilitatis ...; ephebiam; id est prostibulum pulcherrimorum iuvenum*

Vysvětlivek osvětlujících neznámé reálie je v Makabejských knihách jedenáct. Objevují se u neznámých nebo kulturně vzdálených reálií, jako jsou například hebrejské měsíce, helénské svátky či helénské instituce.

Pro sedm staročeských vysvětlivek jsme nalezli předlohu v komentáři Lyrovy *Postilly*. V úvodu uvádíme dva charakteristické příklady; překlad názvu hebrejského lunárního měsíce *adar* jeho nejbližším protějškem ze solárního kalendáře a volnější překlad vysvětlení týkajících se řeckých institucí *gymnasium* a *ephebia*, které Lyra vykládá jako ‚pohanská škola' a ‚nevěstinec s mladými chlapci'.

---

[3] Druhá skupina vysvětlivek, totiž vysvětlivky propriální, nebyla do tohoto výzkumu zahrnuta. Propriální vysvětlivky obvykle stručně konkretizují méně známé jméno osoby či místa buď doplněním apelativa, které určuje, zda proprium označuje zemi, horu, osobu atd. (*zatiem vyjel do **(té vlasti)** Syria; Et exiit in Syriam* 1 Mach 11,2), nebo naopak předsunutým označením „jménem" ap., které danou lexikální jednotku jasně identifikuje jako proprium (*i osadil sě na hořě **(jménem)** Modin; et consedit in monte Modin* 1 Mach 2,1). Tato praxe je celkem pochopitelná, když si uvědomíme, že staročeské rukopisné texty obvykle nerozlišovaly propria od apelativ žádným formálním znakem, tedy například velkým písmenem.

[4] Rukopis Bible drážďanské, ve kterém je zachyceno nejstarší znění překladu první redakce, nemá bohužel tento text zachovaný v úplnosti, dochovala se jen lícová folia. Proto jako základní text užíváme kompletní mladší opis z Bible olomoucké (1417). Oba dva texty jsou kriticky vydány v pátém díle edice *Staročeská bible Drážďanská a Olomoucká* (2010). Podle znění edice oddělujeme vysvětlivky od biblického textu kulatými závorkami.

[5] V Lyrově komentáři jsou obvykle vysvětlivky uváděny kratší či delší částí biblického textu, ke kterému se daná vysvětlivka vztahuje. Pro přehlednost a úsporu místa uvádíme tyto úvodní biblické texty v našich příkladech pouze v orientační zkrácené verzi, opisujeme pouze slovo či slovní spojení, jehož se konkrétně vysvětlivka týká. Podobně v nutných případech zkracujeme i samotný výklad na část, která byla pravděpodobně předlohou staročeské vysvětlivky.

Čtyři zbývající vysvětlivky tohoto typu nemají sice lyrovskou předlohu přímo v textu *Postilly*, ale jsou pravděpodobně inspirovány Lyrovým komentářem u jiného místa, kde vysvětluje tutéž reálii. Lyra tak totiž často činí jen jednou, většinou u prvního výskytu v textu biblické knihy, zatímco čeští překladatelé se často rozhodli vysvětlivku umístit i k výskytům dalším. To ukazuje následující příklad, kdy je český překlad měsíce *xanthici* uveden i na místě, kde lyrovská vysvětlivka schází.

2 Mach 11,33 BiblOl *měsiecě xandicí (točíš dubna) pátéhonádcěte dne*; Vulg: *Xanthici mensis quintadecima die*; Lyra: *xanthici mensis; qui correspondet aprili*

2 Mach 11,38 BiblOl *pátéhonádcte dne měsiecě xandí (točíš dubna)*; Vulg: *Xanthici mensis quintadecima die*; Lyra: *0*

U všech vysvětlivek tohoto typu najdeme tedy buď přímou lyrovskou předlohu, nebo pravděpodobnou inspiraci u jiného místa v *Postille*, kde Lyra komentuje tutéž reálii.

2.2. Vysvětlivky vykládající nejasná slova, slovní spojení a idiomy

1 Mach 5,8 BiblOl *i jal Jazer město a dcery (točíš vsi) jeho*; Vulg: *et cepit Gazer civitatem et filias eius*; Lyra: *filias eius; id est villas sub dominio Iazer existentes*

1 Mach 9,1 BiblOl …*umyslil [král Nichanor] opět Bachida a Alchima poslati do židovské země a pravý roh (točíš moc strážě královy) s nimi*; Vulg: *apposuit Bacchidem et Alcimum rursum mittere in Judaeam, et dextrum cornu cum illis*; Lyra: *dextrum cornu; id est aciem fortem que solebat astare regi a dextris*

Vysvětlivek tohoto typu je v Makabejských knihách celkem třináct, obvykle se objevují u neobvyklých slovních spojení a idiomů, původně pravděpodobně hebraismů, jejichž význam není z doslovného překladu zcela zřetelný.[6]

Čtyři z těchto vysvětlivek mají přímou předlohu v komentáři Lyrovy *Postilly*; dva příklady, které uvádíme výše, vysvětlující netradiční označení pro ‚přidruženou ves' a pro ‚královskou osobní stráž'.

Další čtyři vysvětlivky sice přímou předlohu nemají, ale jsou s velkou pravděpodobností inspirovány komentářem osvětlujícím dané slovo na jiném místě Lyrova výkladu. To se týká v první řadě spojení „*dextras dare*" a „*dextras accipere*"; tedy podat nebo přijmout pravici ve významu ‚nabídnout či přijmout mír'. Na třech místech v Makabejských knihách je u českého překladu dodána vysvětlivka, která toto spojení vysvětluje, jak ukazuje následující příklad.

[6] Tyto vysvětlivky jsou typické pro 1 Mach, důvodem je pravděpodobně skutečnost, že tato kniha byla narozdíl od 2 Mach původně sepsána hebrejsky, ovšem dochována je pouze v řeckém překladu.

1 Mach 11,66 BiblOl *Tehda sú prosili, aby jim dal pravici (točíš mír)*; Vulg: *Et postulaverunt ab eo dextras accipere*; Lyra: *0*. Podobně: 1 Mach 11,6; 2 Mach 11,30.
Hledaný lyrovský komentář, který mohl být předlohou této vysvětlivky, jsme nalezli u prvního výskytu spojení *dextras dare* v Makabejských knihách, v 1 Mach 6,58: Vulg: *Nunc itaque demus dextras hominibus istis*; Lyra: *modus enim hominum facientium pacem adinvicem erat dare mutuo dextras manus*.

Zajímavé je, že právě na tomto místě v českém překladě vysvětlivka schází, text v Bibli olomoucké zní: *A protož dajmy pravicě lidem těmto*. Proč právě u prvního výskytu tohoto slovního spojení, ke kterému se přímo váže lyrovský komentář, překladatel vysvětlivku nevložil, nevíme. Jedním z důvodů může například být, že mu v kontextu tohoto verše přišlo toto slovní spojení jasné. Když na něj pak v Makabejských knihách znovu narazil v méně srozumitelném textovém okolí, začal vysvětlivku doplňovat inspirován Lyrovým komentářem z šesté kapitoly.

U pěti vysvětlivek se lyrovskou inspiraci nepodařilo nalézt, vrátíme se k nim na konci tohoto článku.

2.3. Vysvětlivky osvětlující kontext či hlubší význam textu

2 Mach 5,11 BiblOl …*domněl sě král tovařistva ostati Židóv, (točíš by sě jemu v dani nezdrželi)*; Vulg: *suspicatus est rex societatem deserturos Judaeos*; Lyra: *societatem deserturos; id est tributum sibi negaturos*
2 Mach 4,12 BiblOl *Neb jest směl pod samú tvrzí (točíš podlé chrámu božieho) školu pohanskú učiniti*; Vulg.: *Etenim ausus est sub ipsa arce gymnasium constituere*; Lyra: *ipsa arce; prope templum domini*

Těchto vysvětlivek se v Makabejských knihách vyskytuje třináct; snaží se blíže osvětlit konkrétní pasáž textu tím, že uvedou určité kontextové informace, které byly pravděpodobně jasné antickému židovskému čitateli, ale které už středověký čtenář neznal. Deset z těchto vysvětlivek má předlohu v lyrovském komentáři, výše uvádíme dva příklady. Jeden vysvětluje, že obava krále Antiocha, že se od něj chtějí Židé odtrhnout, je dána strachem, že mu přestanou platit daně, druhý objasňuje svatokrádežnost stavby pohanské školy pod „tvrzí“, což znamenalo přímo u Hospodinova chrámu.

U tří vysvětlivek se nepodařilo inspiraci v Lyrových komentářích nalézt, budeme se jim věnovat v následujícím oddíle.

2.4. Vysvětlivky v českém biblickém textu, k nimž se v komentářích Lyrovy *Postilly* nepodařilo najít předlohu

Už jsme uvedli, že v nejstarším českém překladu Makabejských knih se vyskytuje osm apelativních vysvětlivek, k nimž se nepodařilo dohledat předlohu v Lyrově komentáři. Pět z nich jsou vysvětlivky vykládající nejasná slova, slovní spojení a idiomy (2.2):
1 Mach 2,66 BiblOl: *A Judas Machabeus, silný svého života z své mladosti, buď vám kniežě rytieřstva (točíš hlava nad vámi)*; Vulg: *Et Judas Machabaeus, fortis viribus a iuventute sua, sit vobis princeps militiae*

1 Mach 6,10 BiblOl: *Otšel sen ot mú očí (točíš nemohu spáti) i slehl sem a letěl srdcem (točíš zateskl sem sobě) pro péči*; Vulg: *Recessit somnus ab oculis meis, et concidi, et corrui corde prae sollicitudine*

1 Mach 6,34 BiblOl: *a slonóm ukázali krev (točíš črvenost) hroznovú a morských jahod*; Vulg: *et elephantis ostenderunt sanguinem uvae et mori*

1 Mach 9,73 BiblOl: *I přestal jest meč (točíš válka) v izrahelském lidu*; Vulg: *Et cessavit gladius ex Israel*

1 Mach 9,57 BiblOl: *A zatiem umlkla jest země židovská (točíš otpočinula) dvě létě*; Vulg: *Et siluit terra annis duobus*

Tři vysvětlivky patří k těm, které osvětlující kontext nebo hlubší smysl textu (2.3):

2 Mach 8,17 BiblOl: *jmajíce před očima tu hanebnú potupu ... i to také (točíš před očima jměli) obdrževše město, co sú hanby a křivdy učinili*; Vulg: *ante oculos habentes contumeliam ... itemque et ludibrio habitae civitatis injuriam*
2 Mach 10,28 BiblOl: *Tito (točíš Machabeovi) vítězstvie a prospěšenstvie s mocí hospodina majíce*; Vulg: *isti quidem victoriae et prosperitatis sponsorem cum virtute Dominum habentes*

1 Mach 1,51 BiblOl: *a nechávati synóv svých neobřězaných a poškvrniti duše jich ve všech nečistotách a v ohavenstvích tak, aby zapomněli zákona (točíš svatého)*; Vulg: *et relinquere filios suos incircumcisos, et coinquinari animas eorum in omnibus immundis, et abominationibus, ita ut obliviscerentur legem;* Glossa: *legem divinam*

Pokusili jsme se nejprve hledat předlohu těchto vysvětlivek v dalším pravděpodobném inspiračním zdroji, totiž v komentářové příručce *Glossa ordinaria*. Ta pochází z dvanáctého století a v kompilační a redigované formě přináší text biblických komentářů mnoha duchovních autorit, jak církevních Otců, tak významných teologů z období karolinské renesance. Komentář k Makabejským knihám vychází v *Glosse* v první řadě z díla *Commentaria in Libros Machabeorum* sepsaného Hrabanem Maurem, významným teologem karolinské renesance

(Matter, 1996, s. 105); objevují se zde však i citáty z dalších autorit, včetně židovského historika Josefa Flavia.

V *Glosse ordinarii*[7] jsme nalezli pravděpodobnou předlohu pro jednu ze staročeských vysvětlivek, a to u verše 1 Mach 1,51. Inspiraci pro vysvětlivku „zákona (točíš svatého)" lze snad hledat v Hrabanově komentáři, v němž se objevuje spojení „legem divinam". Zbylé vysvětlivky nemají předlohu ani v Lyrově *Postille*, ani v *Glosse*.

Otázkou tedy je, kde hledat předlohu pro tyto staročeské výklady. Jednou z možností je, že jsou inspirovány Lyrovým vysvětlení dané reálie, které se nachází v jiné biblické knize, než jsou Makabejské knihy. Další možností je, že inspirace je skryta v jiné, dosud nezkoumané biblické pomůcce, nabízí se například *Historia scholastica* Petra Comestora.

Vyloučit však ani nelze, že tyto vysvětlivky bez předlohy jsou autorským dílem samotného překladatele Makabejských knih, inspirovaného způsobem Lyrových výkladů, vedeného však vlastní erudicí a jazykovým citem – typické je, že nejvíce těchto vysvětlivek nalezneme právě u idiomů a neobvyklých slovních spojení. Tuto otázku bude zajímavé znovu otevřít po prozkoumání vysvětlivek v dalších částech nejstaršího českého biblického překladu, do něhož by již mělo být zahrnuto i zkoumání vysvětlivek propriálních.

Tento příspěvek vznikl za podpory grantového projektu na podporu excelence v základním výzkumu GA ČR č. P405/12/G148 *Kulturní kódy a jejich proměny v husitském období.*

Literatura

Biblia mit Postilla litteralis von Nicolaus de Lyra. Norimberk, kol. 1493. Dostupné v digitální verzi na http://daten.digitale-sammlungen.de/0006/bsb00060377/images/index.html?fip=193.174.98.30&id=00060377&seite=1

Bibliorum sacrorum cum Glossa ordinaria, Benátky 1603. Dostupné v digitální verzi na http://lollardsociety.org/?page_id=409

GRACIOTTI, Sante: La bibbia paleoboema della biblioteca di Brera. Milano: Publicazioni dell'Universita cattolica del Sacro Cuore 1964. 222 s.

KREISINGEROVÁ, Hana: Vysvětlivky ve staročeském biblickém překladu prorockých knih. In: Linguistica Copernicana, 2011, roč. 6, č. 2, s. 211 – 222.

KYAS, Vladimír: Česká bible v dějinách národního písemnictví. Praha: Vyšehrad 1997. 320 s.

[7] Porovnávaným textem byl tisk Vulgáty s Glossou a Lyrovým komentářem, vytištěný v Benátkách v roce 1603, viz literatura.

MATTER, E. Ann: The Church Fathers and the Glossa ordinaria. In: The reception of the Church Fathers in the West: From the Carolingians to the Maurists. Ed. Irena Backus. Leiden: Brill 1996, s. 83 – 111. 1079 s.

PYTLÍKOVÁ, Markéta: Vysvětlivky ve staročeském překladu Makabejských knih. In: Varia XIX. Ed. J. Hladký – Ľ. Rendár. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave 2010, s. 286 – 291.

Staročeská bible drážďanská a olomoucká, V/1 Izaiáš – Baruch, V/2 Ozeáš – 2. Makabejská. Praha: Academia 2009. 554 s., 256 s.

Pragmatická sila častíc

Dominika Rašová
Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

V príspevku sa cez prizmu masmediálnej komunikačnej sféry sústredíme na pragmatickú dimenziu častíc. Poukážeme na to, že častice majú rôznorodé využitie a sú relevantným ukazovateľom javov pragmatickej povahy.

1. Lingvistický výskum častíc

Krátky ponor do histórie lingvistického výskumu častíc pripomína, že v Európe súvisí tzv. časticový boom s pragmaticko-komunikačným obratom v lingvistike. Okrem tradičného nazerania na častice v súvislosti s modalitou vety sa zvyšuje záujem o skúmanie funkcií častíc v komunikácii. V tejto fáze „blchy v kožuchu jazyka" (Reiners, 1967, s. 340, prel. D.R.) nadobúdajú status dôležitých komunikačných elementov. Pozornosť sa nevenuje iba pôvodu, distribúcii, syntaktickým a prozodickým vlastnostiam častíc, ale empirickému výskumu ich významu. Vo všeobecnosti sa vo výskume častíc formujú dve základné sémantické pozície. Minimalisti pripúšťajú len jeden význam častice, maximalisti hľadajú viaceré významové varianty. V 70. rokoch 20. storočia sa výskum častíc inšpiruje teóriou rečových aktov. V tejto súvislosti uvažuje nemecký lingvista D. Wunderlich o časticiach ako o ilokučných indikátoroch.

Na relevantnosť ilokučnej sily častíc poukazuje v publikácii Partikeln als illokutive Indikatoren im Dialog (1977) G. Helbig. Ilokučnú hypotézu v roku 1997 popiera E. König, ktorý ilokučnú silu nepovažuje za centrálnu funkciu častíc. V 80. rokoch 20. storočia sa vedecké tendencie výskumu dokonca označujú termínmi „partikológia" alebo „partikulová lingvistika". Pragmatický charakter častíc sa okrem teórie rečových aktov odrýva prostredníctvom ďalších metód pragmaticky orientovanej lingvistiky – konverzačnej analýzy, diskurznej analýzy a jazykovej terapie.

V súčasnosti sa diskutuje o časticiach najmä z pragmaticko-didaktického hľadiska. Tlmočnícka prax a lektori cudzích jazykov potvrdzujú, že toto učivo je ťažko obsiahnuteľné. Častice sú spontánnym sprievodným javom hovoreného prejavu v materinskom jazyku. Uvedená skutočnosti potvrdzuje, že charakter častíc je daný typologickou povahou jazyka. Úlohou

lingvistickej pragmatiky je hľadať riešenia a ponúkať recepty a komunikačné cvičenia, ktoré pomáhajú cudzincom a tlmočníkom zautomatizovať ich používanie.

2. Základné charakteristiky častíc

Častice vyjadrujú vzťah hovoriaceho k sledovanej skutočnosti, k adresátovi, k obsahu či členeniu textu. Veľa častíc je homonymných s ohybnými a neohybnými slovnými druhmi: *a, aby, ale, ani, až, čo, dobre, dúfam, ako, myslím, potom, práve, prosím, prirodzene, povedzme, to, treba, vážne, že* atď. [1] Vo výpovedi sa môže združovať viacero častíc a spoločne modifikovať jej význam (*ale no tak, ba veru, ale kdeže*).

Pri pátraní po význame a funkcii častíc nemožno obísť kontext. Častice posúvajú k poznaniu určitého kontextu na jednej strane, na druhej strane možno častice identifikovať a vnútorne klasifikovať len na základe kontextu, v ktorom vystupujú. V tejto súvislosti sa často spomína aktualizačná funkcia častíc. Klasifikácie častíc sa v lingvistike rôznia. Ich konkrétne použitie a funkcie sú viazané na ďalšie výrazové prostriedky, obsahy výpovede, jazykový a mimojazykový kontext. Stačí spomenúť modálne častice, ktoré môžu vtiahnuť do kontextu celú výpoveď (*Nech sa ukážu!* – MSJ, 1966, uvádzacia častica) alebo vyjadriť významové odtienky z hľadiska hovoriaceho, ktorý nimi upozorňuje na určitý výraz vo výpovedi (*Bude to asi nemožné.* – MSJ, 1966, vytyčovacia častica). Náznaky komunikačne orientovaného výkladu zdôrazňujúceho úlohu kontextu a situácie teda nachádzame v Morfológii slovenského jazyka (1966). Na základe formálneho slovosledného kritéria sa tu častice členia na uvádzacie (pripájacie, pobádacie) a vytyčovacie (vysvetľovacie, hodnotiace, zdôrazňovacie). Na posilňovanie komunikačnosti – komunikačného významu a oslabovanie lexématickosti – sémantickej náplne upozorňuje M. Šimková v štúdii *O lexikálnom význame častíc* (2001). Klasifikuje častice na modálne, kvantitatívne, kvalifikujúce a častice štruktúrujúce text.

3. Pragmatické vymedzenie častíc

V súčasnosti sa v lingvistike akcentuje vzťah medzi pragmatikou a gramatikou, ktorý vystihuje funkčne (zámerne) motivované použitie jazykových prostriedkov. Zástancovia lingvistickej pragmatiky zdôrazňujú skutočnosť, že na každú gramatickú kategóriu sa možno pozerať z hľadiska jej pragmatickej dimenzii, teda aj na častice. „Častice ako slovný druh sú konštituované práve pragmatickou funkciou“ (Hirschová, 2006, s. 21, prel. D.R.). Významové ťažisko

[1] V nemeckom jazyku sa vytyčovacie častice považujú za príslovky a podstatné mená, uvádzacie častice za zámená, citoslovcia a spojky.

častíc spočíva v ich použití vo verbálnej komunikácii. Pomocou častíc možno štrukúrovať informácie, riadiť diskurz a vyjadriť zámer, postoj a emócie.

3.1. Fatická funkcia častíc

Obsahová náplň častíc nie je bohatá. Sú prostriedkami tzv. komunikácie pre komunikáciu a majú výraznú fatickú funkciu. Fatická komunikácia je primárne zdvorilostná, zameraná na pozitívnu tvár adresáta. Konkrétne ide o frekventované formy stereotypného nadviazania kontaktu, prijatia kontaktu a formy odkazu na budúcu komunikáciu. Udržiavanie kontaktu sa vyskytuje hlavne ako sprievodná komunikačná funkcia. Častice ako kontaktové prvky sa podobne ako oslovenia môžu vyskytnúť na začiatku, na konci a zriedkavejšie v strede výpovede. Fatické použitie častíc je zároveň informovaním a uisťovaním partnera, že sa jeho prejav vníma. Ide o tzv. tzv. back-chanelling – citoslovcové *áno, no áno, aha,* generačne podmienené *super* (Hirschová, 2006).

3.2. Konatívna funkcia častíc

V mediálnom diskurze sa časticami vyjadruje zámer, snaha o uskutočnenie nejakého deja. R. Jakobson (1960) túto funkciu nazýva konatívnou funkciou, ktorá sa v súčasnosti považuje za súčasť pragmatiky jazyka. Dôležitou súčasťou konatívnej funkcie je evalvácia, ktorej podstatu možno hľadať v rôznom stupni sily a v rôznej miere vedomého úsilia ovplyvniť svojho komunikačného partnera. Evalvácia je prepojená so subjektívnym zaujatím postoja, či už pozitívneho alebo negatívneho. Konatívna funkcia v mediálnom diskurze často hraničí s persuazívnou funkciou. Typická je pre častice *však? že? tak? nie? áno? ale ba, ale kdeže* atď., ktoré predpokladajú určité reaktívne prostriedky. Napr. P[2]: *Mali by sme sa zamerať na súčasný problém, však?*

3.3. Častice a pragmatické presupozície

Častice sú anaforické výrazy, ktoré spájajú vetu alebo ich časť s kontextom slúžiacim ako pozadie pre interpretáciu výpovede. V tejto súvislosti ich pokladáme za spúšťače presupozícií (*tiež, už, ešte, zasa, aj*), ktoré konsolidujú textovú výstavbu. Presupozíciou častíc je skutočnosť, že majú antecedent – predchádzajúci prvok implikácie v predchádzajúcom kontexte. Predstavujú jednu z neexplicitných, implikovaných zložiek významu výpovede. Takéto častice nepri-

[2] Značka P signalizuje vyjadrenie politika, značka M vyjadrenie moderátorky v politickej diskusnej relácii O 5 minút 12 (zdroj: RTVS).

nášajú novú informáciu, ale ukazujú na už vyslovenú informáciu. Napr. M: *Zase by sme sa mali zastaviť pri kauze Gorila.*

Častica *zase* odkazuje na tému, o ktorej sa kedysi – v iných reláciách diskutovalo. Táto častica indikuje, že v moderátorkinej výpovedi je prítomná pragmatická presupozícia (implicitná propozícia), ktorá je zrejmá adresátovi aj hovoriacej.

3.4. Častice a endodeixa

Z predchádzajúceho výkladu vyplýva, že častice odkazujú na výraznú kontextovú senzitívnosť. Ich použitie demonštruje okrem vnútorného (mentálneho) kontextu, ktorý sa odhaľuje v spojitosti s presupozíciami, aj vonkajší (jazykový) kontext. Častica môže fungovať jednak ako endodeiktický prostriedok bezprostredne nadväzujúci na jazykový kontext, jednak môže byť aj exodeiktickým prostriedkom odkazujúcim na mimojazykové súvislosti.

V mediálnom diskurze má endodeiktickú platnosť slovenské situačné *to*, ktoré sa považuje za hovorovú časticu. Okrem toho, že má uvádzaciu funkciu, nadväzuje sa ním na predchádzajúci jazykový kontext. Zväčša sa používa v prézentných vetách. Ide o štrukturujúcu časticu, ktorej lexématickosť sa oslabuje a posilňuje sa komunikačný význam. V nasledujúcom príklade moderátorka diskusnej relácie reaguje pomocou časticou *to* na predchádzajúcu výpoveď ministra. Napr. M*: To sa pán minister asi zle vyjadruje.*

3.5. Častice ako ilokučné indikátory

V nadväznosti na teóriu rečových aktov a teóriu ilokučných rolí J. L. Austina (1962) možno konštatovať, že použitie častíc v komunikácii ja zámerná jazyková činnosť. Podľa Searla obsahuje každý ilokučný akt konvenčné výrazové (nielen jazykové) prostriedky, ktoré poukazujú na ilokučný typ (IT), tzn., že pomáhajú percipientovi výpovede odhaliť úmysel (ilokúciu) hovoriaceho (Brinker, 2010). Týmito prostriedkami môžu byť performatívne formulky, modalita výpovede, resp. komunikačný typ výpovede, vetné vzorce, ale aj častice, príp. ich spojenie s inými výrazovými prostriedkami. Častice alebo ich kombinácie fungujú ako tzv. ilokučné indikátory (Wunderlich, 1972). Priamo poukazujú na ilokučný typ alebo v kombinácii s inými výrazovými prostriedkami precizujú pragmatický význam ilokučného indikátora. Okrem toho fungujú ako ilokučné modifikátory, dokážu modifikovať ilokučný typ, ale táto modifikácia je závislá na inom type ilokučného indikátora, napr. intonácii. Častice teda môžu samy plniť ilokučnú rolu, alebo sú jej sprievodným modifikátorom.

Častice v pozícii ilokučných indikátorov, príp. ich stereotypné konštelácie s inými ilokučnými indikátormi, sú častým signálom nadväzovania v mediálnom diskurze a signálom, jeho organizácie. Vychádzajúc z psychológie komunikácie možno konštatovať, že rečové akty (RA) obsahujúce častice plnia kontaktovú funkciu, apelatívnu funkciu, persuazívnu funkciu a expresívnu komunikačnú funkciu[3].

Častice v skúmanej politickej diskusnej relácii vypovedajú v začiatočnej a koncovej pozícii o apelatívnom charaktere RA. Úlohu ilokučných indikátorov plní v začiatočnej pozícii[4]:

➢ častica *takže* v štandardných úvodných, zakončovacích a nadväzovacích dialógových frázach. Má stereotypný zhrňujúci význam. Pripravuje na výpoveď a predstavuje snahu o aktualizované vyjadrenie. Nadväzuje na situáciu a uvádza výpovede s rozličným obsahom, s rozličnou modalitou. Napr. M: *Takže páni, vitajte v štúdiu.* (expresívny RA, IT – privítanie)

➢ častica *dobre, áno, výborne, bohužiaľ* vyjadrujúce hodnotiace poznámky. Napr. M: *Bohužiaľ, musíme túto debatu ukončiť.* (expresívny, IT – vyjadrenie ľútosti)

➢ pobádacia častica *no*, ktorá je najčastejším kontaktovým prvkom. Táto častica signalizuje pobádanie, konkrétne výzvu tesnejšie napojenú na nesledujúcu reakciu, ktorá je očakávaná. Pobádanie je vyjadrené imperatívom 2. osoby sg. i pl. v spojení s pobádacou časticou *no,* izolovanou časticou *no* spojenou so zvýšeným tónom hlasu. Napr. M: *No, najprv pán premiér.* (direktívny RA , IT – výzva)

➢ kombinácia častíc *no tak,* ktorá má silu v spojitosti so špecifickým slovesom vyzvať na konanie, príp. vyjadriť námietku (*no ale mohli by ste, no tak pokúste sa*). Napr. M: *No tak pokúsme sa spoločne zhrnúť závery k téme.* (direktívny RA, IT – výzva)

➢ častica v spojení so slovesnými výrazovými prostriedkami: *no vieš čo, no vidíš, no vidíte.* Častice v takýchto pozíciách majú pritakávaciu funkciu. Ich pragmatika spočíva v schopnosti vyzvať na svoju stranu, vyzvať na súhlas. Ich vyslovením hovoriaci signalizuje, že bude nasledovať tvrdenie alebo nabádanie. Napr. P: *No vidíte, sám to teraz tvrdíte.*(reprezentatívny RA, IT – zistenie)

---

[3] Úlohou expresívnej funkcie je vyjadriť postoj, hodnotenie a subjektívny aspekt. Je synonymom evalvačnej funkcie.

[4] Pri určovaní ilokučných rolí častíc vychádzame z pôvodnej typológie RA J. R. Searla (1969).

➢ častica vyjadrujúce istotu o niečom predtým povedanom (*určite, isto, bezpochyby*), ktoré signalizujú, že buď hovoriaci vysloví určitý sľub, alebo tvrdenie. Napr. P: *Určite, zabudnúť na to nesmieme.* (komisívny RA, IT – sľub)

➢ častica *prosím* vo význame *nech sa páči* ako uvádzací zdvorilostný prostriedok. Napr. M: *Prosím, začnime diskutovať o nevyhnutných otázkach.* (direktívny RA, IT – prosba)

➢ kombinácia častíc *no prosím,* ktorou sa nadväzuje na predchádzajúcu výpoveď. Signalizuje, že hovoriaci potvrdzuje to, čo tušil. V tejto konštelácii zväčša nasleduje upozorňujúce tvrdenie. Napr. P: *No prosím, a to nie je všetko, čo ste definovali.* (reprezentatívny RA, IT – zistenie)

➢ častica *proste* vo význame *jednoducho.* Uvádza aktuálny výraz a je predpokladom, že bude nasledovať tvrdenie. Napr. P: *Proste klamete, proste to je úplná fikcia.* (reprezentatívny RA, IT – tvrdenie)

➢ častica *skutočne* vyjadrujúca istotu o platnosti výrazu alebo výpovede. Napr. P: *Skutočne neviem, že to prejde.* (reprezentatívny RA, IT – tvrdenie s pochybnosťami)

➢ častica *ale*, ktorá zosilňuje, zdôrazňuje význam vety, pred ktorou stojí a vyjadruje nesúhlas s predchádzajúcim tvrdením. Napr. P: *Ale to vám musím oponovať.* (expresívny RA, IT – nesúhlas)

Úlohu ilokučných indikátorov plnia / plní v koncovej pozícii:

➢ časticové prostriedky *dobre, hej, nie, však, čo, áno* spojené so zvukovým signálom, ktorým je antikadencia, predĺženie vokálu so semikadenciou alebo neartikulovaný zvuk. Napr. P: *Ja by som si k tomu dovolil poznámku, hej?* (komisívny RA, IT – intencia)

➢ slovesný prostriedok *viete* s časticovým charakterom a s antikadenciou Napr. P: *To je môj názor a za ním si stojím, viete?* (reprezentatívny RA, IT – tvrdenie)

➢ častica *bohužiaľ, určite* v koncovej pozícii môže potvrdiť predchádzajúcu výpoveď, alebo zmierniť výzvu. Napr. M: *Páni, musíme zavŕšiť túto diskusiu, bohužiaľ.* (expresívny RA, IT – vyjadrenie ľútosti). P: *Uvažovali sme o novelizácii zákona, určite.* (reprezentatívny RA, IT – tvrdenie)

Úlohu ilokučných indikátorov plna častice súčasne v rôznych častiach RA. Miera častíc vo funkcii kontaktových prvkov je niekedy taká vysoká, že sa hovorí o tzv. kontaktovej výzve. Často ide o zdvorilostné časticové frázy *prosím, nech sa páči.* Ich nadmerný výskyt sa spája s porušením kooperačného princípu. Napr. P: *Tak nech sa páči, pán poslanec, buďte taký láskavý, prosím.* (expresívny RA, IT – výzva, prosba)

3.5.1. Častice ako explicitné performatívy

„Postoj hovoriaceho k obsahu informácie vyjadruje tá zložka komunikátu, ktorá sa nazýva performatív" (Klincková, 2008, s. 81). Obsahuje slovo, ktorým hovoriaci opisuje, ale aj realizuje svoj komunikačný zámer. Performatívy, ktoré uprednostňujú formu slovesa v 1. osobe singuláru v prítomnom čase oznamovacom spôsobe a v činnom rode sa nazývajú explicitné performatívy (Austin, 2004). Napr. *Varujem vás, nezahrávajte sa.*

Platnosť výpovede sa môže okrem explicitného performatívu precizovať využitím neverbálnych signálov, verbálnych syntaktických prostriedkov a verbálnych morfologických prostriedkov, prísloviek a častíc. Takéto špeciálne častice nazýva J. L. Austin spojovacie častice (Austin, 2004). Medzi ne patria napr. *napriek tomu* s účinnosťou *trvám na tom*, ktoré vyjadrujú nepripustenie alebo niečo, čo je proti očakávaniu. Ďalšou spojovacou časticou je častica *teda* s účinnosťou *usudzujem*, ktorá uvádza zhrnutie určitého zistenia, príp. *aj keď, hoci*, ktorá poukazuje na krajnú možnosť stanoviska podávateľa s účinnosťou *pripúšťam.*

Napr. M: *Napriek tomu (trvám na tom, že...), nebudem tolerovať tieto neľudské návrhy.*

M: *Teda (usudzujem, že...) ani to, ani to, nie vašou politickou prioritou.*

P: *Neprišlo k dohode, aj keď (pripúšťam) mohlo.*

3.6. Pragmatická interpretácia istotných častíc

Kontextovú závislosť interpretácie demonštrujú istotné častice *asi, snáď, určite, zaiste, možno, pravdepodobne, áno, nie (príp. ich kombinácie).* Sú indikátormi istotnej modality a udávajú mieru istoty o obsahu výpovede. Diskutujúci ich používajú so zámerom odstupňovať obsah (tvrdenie) RA na osi od „najviac pravdepodobného" po „najmenej pravdepodobné". Majú podobný účinok ako subjektívne použitie modálnych slovies alebo budúceho času. V sledovanej diskusnej relácii sa vyskytovali v prézentných vetách reprezentatívnych RA s úmyslom niečo tvrdiť alebo v zisťovacích otázkach direktívnych RA indikujúcich výzvu.

Napr. P: *To musí byť omyl. – To bude omyl. – To je pravdepodobne omyl.*

P: *Asi nebudem súhlasiť.*

P: *Budete snáď namietať?*

3.7. Persuazívna funkcia kvalifikujúcich zdôrazňujúcich častíc

V mediálnom diskurze sa často vyskytujú kvalifikujúce zdôrazňujúce častice *práve, priam, zrovna, predovšetkým, (ob)zvlášť, aspoň, prinajmenšom* atď. Hovoriaci ich používajú so zámerom akcentovať istý člen v reprezentatívnych RA. Implikujú skutočnosti, ktoré sú predpokladom ich zmysluplného použitia v RA. Napr. P: *Zvlášť na toto chcem upozorniť.*

Častica *zvlášť* implikuje existenciu inej skutočnosti, na ktorú sa upozorňuje. Prostredníctvom tejto reštriktívnej častice sa výrazne obmedzuje platnosť tvrdenia. Platnosť výpovede naopak rozširujú tzv. aditívne častice *tiež, rovnako, taktiež* atď.

Istotné častice plnia úlohu stereotypov v persuazívnom mediálnom diskurze. Sú dôsledkom pragmatiky presvedčovania. Spolu s kontextom, prízvukom alebo segmentáciou častice (*je-di-ne tak*) implikuje, ktorý výraz je vytýčený a aký charakter bude implikácia mať. Uvedený príklad poukazuje na to, že ostatné záujmy podľa politika nemôžu byť zárukou. Napr. P: *Naše politické záujmy sú zárukou demokratickej budúcnosti.*

3.8. Pragmatika modifikačných častíc

Častice *ale, proste, vlastne, čo, len, predsa, teda*, *pekne, pokojne* atď. komentujú obsah RA. Spolu s ostatnými výrazovými prostriedkami (napr. intonáciou) dokážu modifikovať komunikačné typy výpovede alebo ilokučný typ RA. Často prislúchajú k iným druhom častíc. Vďaka modifikačným časticiam dosahujeme pragmatický efekt, ktorý je ale závislý na obsahu vety, jej kontexte a výrazových prostriedkoch. Modifikačné častice spájajú niektoré spoločné prozodické, sémantické, syntaktické (*ale, teda*) a pragmatické rysy *(len, proste*). Či ide o modifikačnú časticu, zistíme pomocou substitučného testu, na základe ktorého dosadzujeme častice ako premenné. Identifikáciu modifikačných častíc ovplyvňujú kontextové modality. Napr. M: *Zjednodušte to! – Proste to zjednodušte! – Len to zjednodušte. – Pokojne to zjednodušte.*

Častice tu plnia úlohu modifikátora komunikačného typu výpovede. Dochádza k modifikácii rozkazovacej vety k zvolacej vete. Oslabovanie rozkazu k požiadavke až prosbe potvrdzuje prítomnosť modifikátora ilokučného typu. Napr. M: *Ale to je pravda. – Teda to je pravda. – Snáď to je pravda!* V uvedenom príklade dochádza k modifikácii oznamovacej vety k zvolacej želacej vete a tvrdenie sa modifikuje na vyjadrenie pocitu a pochybnosti.

3.9. Pragmatické funkcie vybraných častíc

V mediálnom diskurze sa často vyskytujú modálne vysvetľovacie častice *vraj*, *údajne*. Hovoriaci ich používajú so zámerom poukázať na nepriamu evidentnosť. Sú persuazívnym prvkom, pomocou ktorého sa hovoriaci nezaručujú za pravdivosť svojich tvrdení, odkazujú na vlastne neexistujúcu situáciu alebo reprodukujú (ne)existujúcu výpoveď.

Do mediálneho diskurzu sa pod vplyvom hovorovosti dostáva častica *holt* (z nem.). Jej pragmatický význam spočíva v tom, že sa využíva vo význame *jednoducho, skrátka* v reprezentatívnych RA na vyjadrenie nezvratnosti určitej skutočnosti (napr. P: *Holt, je to príliš náročné.*), príp. vo význame *nuž teda* na zdôraznenie klišéovitej výzvy v direktívnom alebo komisívnom RA (napr. P: *Tak si holt utiahneme opasky.*) Pomerne frekventované sú pobádacie častice *kiež, bodaj by*. Sú indikátorom direktívnych RA. Napr. P: *Kiež by ste sa už spamätali.*

4. Častice a kooperačný princíp

Interakcia RA je úzko spätá s kooperačným princípom. Frázy s tzv. diskurznými časticami (Levinson, 2000) *no, tak, takže, avšak, vlastne, ale áno, predsa len, aspoň* dokážu v konkrétnych kontextoch zmierniť účinky porušenia kooperačného princípu.[5] Ide o racionálnu a vedomú argumentáciu porušenia postulátov komunikácie.

Postulát kvality *Tak sa možno mýlim.*
(zmierni možnosť/pravdepodobnosť nepravdivého vyjadrenia)

Postulát kvantity *Asi už pravdepodobne viete, že...*
(zmierni redundantnosť nasledujúceho vyjadrenia)

Postulát relevancie *Avšak nie som si istý, či to je relevantné.*
(zmierňuje irelevantnosť nasledujúceho vyjadrenia)

Postulát spôsobu *Vlastne neviem, či to má zmysel teraz povedať, ale ...*
(zmierňuje možnosť nenáležitého začlenenia vyjadrenia do kontextu)

V súvislosti s kooperačným princípom sa zdôrazňuje fakt, že ak hovoriaci vysloví izolovane časticu *no*, je si sám vedomý toho, že nebude splnená požiadavka kvantity. Častica *no* v tejto pozícii podnecuje pokračovania výpovede. Iný prípad nastáva, ak je táto častica aj

[5] V európskych lingvistikách sa tieto frázy označujú ako. Heckenausdrücke /maxim hedges.

stereotypným prvkom signalizujúcim pripravenosť realizovať RA. Toto výplnkové slovo je na hranici s citoslovcom. Mieru redundantnosti možno klasifikovať skôr ako dôsledok hovorovosti, idiolektu, nie nekooperatívnosti.

5. Konverzačná analýza a častice

Konverzačná analýza ako jedna z metód lingvistickej pragmatiky odhaľuje konverzačný mechanizmus. Súčasťou tohto procesu je ozrejmiť interakčný význam častíc spočívajúci v rozmanitých organizačných funkciách v mediálnom diskurze. Zreteľnými prostriedkami lokálnej koherencie v sledovanom mediálnom diskurze sú konverzačné prostriedky *no však, nuž teda, no tak* atď. V prvom príklade častice signalizujú pripravenosť na striedanie hovoriaceho.[6] Hovoriaci v druhom príklade využíva tranzitné miesto v prehovore prvého politika a reaguje na jeho váhanie. Výrazom jeho odhodlanosti povedať niečo bez zábran je konverzačný prostriedok *nuž teda.*

Napr. P: *No však ja si nemyslím, že ..., ak by som to vyjadril stručne...*

P: *Nuž teda, ja vám vezmem slovo, ja to musím povedať takto priamo...*

K zaisteniu väzieb z hľadiska konverzačnej analýzy slúžia v mediálnom diskurze okrem spojok aj tzv. pragmatické konektívy (Čermák, 2004). Ide o negramatické časticové prostriedky, ktoré sme spomínali v súvislosti s kontaktovou a konatívnou funkciou. Úlohu pragmatických konektívov plnia častice *no, že?, totiž* a lexikalizované frázy a idiomy *prosím ťa, však áno, pravda.* Ich funkciou je signalizovať alebo podnecovať zamýšľanú úroveň interpretácie textu partnerom a druh interakcie, reakcie či postoje. Inokedy slúžia na udržanie konverzácie, napr. na neosobnej rovine, pri prihlásení sa o slovo. Tieto prostriedky vyjadrujúce predovšetkým expresívne a sociálne faktory majú kvôli dodržaniu kontaktu povahu klišé a vôbec stereotypov. Vstupujú medzi ne prostriedky prozodické, resp. paralingvistické (hlasitosť, tempo, napr. *totiž* s dôrazom).

6. Častice ako metapragmatické inštrukcie

Hierarchicky najvyššie sledovaným javom je metapragmatická dimenzia častíc, ktorá je prítomná už v zámernom a cielenom výbere a preferencii istých častíc. Zvolené častice existujú ako formy určitého pragmatického metakomentára, ktorým sa reflektuje určitá pragmatická funkcia. Častice môžu predstavovať metakomunikačný stupeň verbalizmu (dôraz na častice na

[6] V inom type mediálneho diskurzu je takýmto prostriedkom signalizujúcim pripravenosť známe športové *tak určite* s predĺženým posledným vokálom.

úkor obsahu), ktorý je syntakticky aj morfologicky vysoko redukovaný a intersubjektívne vysoko špecializovaný (Hinrichs, 1983).

V použití častíc sa reflektuje funkcia pragmatiky. Týmto konštatovaním sa dostávame k záveru, ktorý rekapituluje, v čom spočíva pragmatická sila častíc. Pri pozorovaní mediálnych diskurzov zisťujeme, že častice sú prostriedky s výraznou kontaktovou a konatívnou funkciou. Sú spúšťačmi pragmatických presupozícií a majú schopnosť posúvať k poznaniu kontextu. Využívajú sa v rámci pragmatiky presviedčania a sú prostriedkami na zmiernenie účinku porušenia postulátov komunikácie. Okrem toho signalizujú pripravenosť na striedanie hovoriaceho a v pozícii pragmatických konektívov zaisťujú väzby v mediálnom diskurze. Najväčšia pragmatická sila častíc spočíva v ich schopnosti plniť ilokučné roly.

Literatúra

AUSTIN, John Langshaw: Ako niečo robiť slovami. Bratislava: Kalligram 2004. 184 s.

BRINKER, Klaus: Linguistische Textanalyse. Berlin: ESV 2010. 160 s.

ČERMÁK, František: Jazyk a jazykověda. Praha: Karolinum 2004. 382 s.

HIRSCHOVÁ, Milada: Pragmatika v češtině. Olomouc: FF UP 2006. 243 s.

KLINCKOVÁ, Jana: Verbálna komunikácia z pohľadu lingvist(i)ky. Banská Bystrica: FHV UMB 2008. 155 s.

LEVINSON, Stephen C.: Pragmatik. Tübingen: Niemeyer 2000. 476 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: SAV 1966. 896 s. [MSJ]

REINERS, Ludwig: Stilkunst. Ein Lehrbuch deutscher Prosa. Stuttgart: Beck 1967. 784 s.

ŠIMKOVÁ, Mária: Funkcie častíc v komunikácii. 2007. 12 s. Dostupné na: http://korpus.juls.savba.sk/attachments/publications/2004-simkova-funkcie%20castic%20v%20komunikacii.pdf

WUNDERLICH, Dieter: Studien zur Sprechakttheorie. Frankfurt am Mein: 1978. 300 s.

Tvaroslovná a pravopisná stránka internetových inzerátů mladých adeptek modelingu ve věku 12 – 15 let

Pavel Sojka

Katedra českého jazyka, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

Úvod

Spisovný jazyk se v českém kulturním kontextu tradičně spojuje s psaností, jak napovídá už samotná etymologie slova *spisovný*. S nástupem komunikačních technologií se ovšem tento vztah zkomplikoval, neboť do psaných komunikátů typu e-mail, SMS, chat atd. pronikají zřetelné rysy mluvenosti, a tedy i nespisovnosti. V tomto příspěvku si proto klademe za cíl představit výsledky dílčího výzkumu zaměřeného na jeden specifický druh veřejných psaných projevů – internetové inzeráty dospívající mládeže. Především chceme ověřit, do jaké míry se příslušníci nejmladší generace dokážou při tvorbě těchto textů řídit tvaroslovnou a pravopisnou kodifikací spisovné češtiny.

Dříve než však přistoupíme k popisu vlastního výzkumu, musíme alespoň ve stručnosti naznačit základní kontext, v němž tento výzkum proběhl.

1. Psanost a mluvenost v české jazykové situaci

Vztah mezi mluveností a psaností je z lingvistického hlediska značně problematický. Potíž spočívá v tom, že „psaná řeč se velmi často definuje na pozadí řeči mluvené, ale mluvená řeč se posuzuje na pozadí parametrů plynoucích z analýzy řeči psané, totiž na pozadí parametrů gramatických“ (Čmejrková – Hoffmannová, 2011, s. 30). Konfrontace mezi psanými a mluvenými projevy pak logicky vyznívá ve prospěch projevů psaných a od mluvčích se očekává, že svůj mluvený projev co nejvíce přiblíží psanostním normám. V češtině se k tomu navíc připojuje i skutečnost, že kodifikace spisovné češtiny je z historických příčin značně archaická (jejím základem se totiž stala čeština počátku 17. století). Ocitujme v této souvislosti známý Mathesiusův výrok: „Tak se stala nová čeština nejarchaičtějším členem početné rodiny slovanských jazyků spisovných a osudně se vzdálila od češtiny hovorové. Pro tvary nového spisovného jazyka muselo být proto tvořeno nové jazykové povědomí.“ (Mathesius, 1933, citováno podle Mathesius, 1947, s. 442). Spisovná čeština je tedy do značné míry konstrukt, alespoň ve své složce tvaroslovné (Stich, 1996, s. 61), a tradičně se spojuje zejména s psanou češtinou. Podle Kořenského není tato psaná spisovnost nic jiného než „nezbytná a žádoucí noremní ustálenost a jí v zásadě odpovídající kodifikace psané komunikace“ (Kořen-

ský, 1996, s. 44), tradice naší kultury ji ovšem přenesla i do oficiální a polooficiální sféry komunikace mluvené. Čermák hovoří s jistou nadsázkou přímo o „cultural ‚terrorism' of the written (to overstate the situation somewhat)" (Čermák, 1987, s. 140). I Nebeská konstatuje, že „rozestup mezi kodifikovanou normou a převládajícím územ je do značné míry rozestupem právě mezi psanou a mluvenou formou češtiny" (Nebeská, 1996, s. 133). A konečně se vyskytl i krajní názor, že mluvená spisovná čeština vůbec neexistuje (např. Townsend, 1990, s. 11; Hammer, 1985, s. 15). Specifický vztah mezi psanou a mluvenou češtinou popsal už ve čtyřicátých letech minulého století s jistou nadsázkou Eisner: „Jsou češtiny dvě, a to jedna v ústech, druhá v perech." (Eisner, 1992, s. 212)

Uvedené skutečnosti měly a dosud mají závažné důsledky i v oblasti jazykové výchovy. Odvozenost mluvenostních norem z norem psanostních (v případě češtiny ještě posilovaná konstruktovým charakterem spisovného českého tvarosloví) totiž vedla některé didaktiky k požadavku, aby se ve školní jazykové výchově usilovalo o dosažení minimálního rozdílu mezi psaným a mluveným projevem, přesněji řečeno o přiblížení projevu mluveného k projevu psanému (např. Hauser et al., 1964, s. 15; kritika tohoto požadavku viz Čechová, 1995, s. 39). V tvaroslovné rovině je tento požadavek zčásti obhajitelný, a to v případě konkurence mezi kodifikovanými a nekodifikovanými variantami. V případě konkurence mezi dvěma variantami kodifikovanými, např. 1. os. ind. préz. *(já) hraji* a *hraju*, už je tento požadavek problematický vzhledem k odlišné stylové platnosti dubletních tvarů a v rovině syntaktické jej s výjimkou výrazně oficiálních projevů nelze aplikovat vůbec. Do jaké míry si dnes škola udržuje pozici jedné z významných domén spisovnosti (např. Daneš, 1997, s. 16) však nelze přesně posoudit, neboť dosud neexistuje reprezentativní výzkum školní jazykové komunikace (k dílčím závěrům by mohla dopomoci analýza materiálu v korpusu SCHOLA2010). Některé dílčí sondy (zejm. Kovářová, 2010; též Čihák, 2011) ovšem již naznačují, že spisovné vyjadřování ve vyučovací hodině, dokonce i v hodinách češtiny přestává být samozřejmostí.

2. Psanost v éře nových komunikačních technologií

S nástupem nových komunikačních technologií se nezpochybnitelný vztah mezi spisovností a psaností zkomplikoval. V e-mailech, krátkých textových zprávách, v internetových diskusích a na sociálních sítích se totiž běžně uplatňuje tzv. psaná mluvenost. Ačkoliv jde totiž o texty formálně psané, sami jejich autoři je považují za texty mluvené (např. Čmejrková, 2003, s. 50). Tyto komunikáty navíc často vznikají rychle a zcela spontánně, takže vědomí závaznosti psaného projevu je zde značně oslabeno, a to nejen po stránce tvaroslovné, ale i grafické (psaní bez diakritiky, bez velkých písmen, bez interpunkce, zato s častým užitím emotikonů). Dílčí i rozsáhlejší výzkumné sondy skutečně potvrzují, že do těchto textů pronikají nespisovné prvky (např. Rybolová,

2011/2012, s. 120; Jandová et al., 2006, s. 94nn.), a to ve větší míře než do soukromé dopisové korespondence (Hladká et al., 2005, s. 17). Je tedy zřejmé, že elektronická komunikace mírně posunula psanostní normy směrem k nespisovnosti. Čmejrková dokonce nevylučuje možnost, že internet bude jednoho dne udávat normy psanosti (Čmejrková, 2006, s. 14).

3. Charakteristika výzkumného vzorku

Pro účely našeho výzkumu jsme shromáždili vzorek obsahující 110 internetových inzerátů mladých adeptek modelingu ve věku 12 – 15 let. Texty vznikly v rozmezí let 2011-2012, celková velikost vzorku činí 4100 slov, průměrný rozsah jednoho inzerátu je tedy necelých čtyřicet slov. Texty jsme získali na veřejně přístupné internetové stránce www.czechfaces.cz. Zde si mohou mladé zájemkyně o modeling založit portfolio, vložit do něj fotografie a také krátký sebeprezentační text. Dívka se v něm má možnost představit, popsat své dosavadní zkušenosti s modelingem a přidat jakékoli další informace. A právě tyto texty – volíme pro ně označení internetové inzeráty, neboť jejich délka obvykle nepřekračuje několik řádků – zkoumáme po stránce tvaroslovné a pravopisné.

Výzkumný vzorek tvoří osoby ve věku 12 – 15 let, tedy dívky navštěvující druhý stupeň základní školy nebo nižší třídy osmiletých gymnázií. Protože poznatky o spisovném jazyce patří tradičně k nejstabilnějším požadavkům jazykové výchovy (dříve ve školních osnovách, dnes v Rámcových vzdělávacích programech), lze konstatovat, že všechny dívky z našeho vzorku se s pojmem spisovná čeština setkaly a získaly základní povědomí o spisovném tvarosloví i o pravopisné normě.

Náš původní záměr zohlednit při výběru textů i faktor genderový se bohužel ukázal jako neuskutečnitelný, neboť chlapeckých textů jsme na internetové stránce Czechfaces nalezli jen nepatrné množství.

Jistou roli ve výběru inzerátů sehrál i faktor regionální, neboť nás zajímá, zda pisatelky z Čech užívají častěji obecněčeské tvary než pisatelky z Moravy.

Souhrnný přehled o získaném materiálu podává Tabulka 1:

Tabulka č. 1: Základní údaje o získaném materiálu

a. Původ / Věk	**12 let**	**13 let**	**14 let**	**15 let**	Celkem
Čechy	11	15	24	15	**73**
Morava	7	8	14	8	**37**
i. Celkem	**18**	**23**	**38**	**31**	**110**

4. Výzkumné hypotézy

Při formulaci hypotéz jsme vycházeli z následujících skutečností: 1. zkoumáme texty psané, připravené (alespoň do jisté míry; nelze samozřejmě vyloučit, že některé autorky napsaly svůj text zcela spontánně, zejména šlo-li o text kratší, a výslednou podobu si po sobě nepřečetly) a veřejné, lze v nich tedy předpokládat vyšší míru spisovnosti než v textech spontánních, mluvených a soukromých; 2. zkoumáme texty sloužící k sebeprezentaci pisatele, lze tedy předpokládat zvýšenou snahu o serióznost, a tedy i o jazykovou správnost (na druhé straně nelze samozřejmě vyloučit, že některé pisatelky zvolí neformální tón, nebo dokonce budou usilovat o jazykovou originálnost; v tom případě se v textu může vyskytnout větší počet nespisovných tvarů a řada odchylek od grafických konvencí); 3. autorkami textů jsou dívky, lze tedy předpokládat výraznější snahu o spisovnost (o souvislosti mezi genderovým faktorem a spisovností, a to minimálně v oblasti postojů viz Svobodová et al., 2011, s. 117nn., 173 a 180). Hypotéza č. 1 proto zní: většina autorek bude vedena snahou o serióznost, v textech budou proto převažovat spisovné tvaroslovné varianty. Hypotéza č. 2 zní: také v grafickém ztvárnění textu se budou pisatelky snažit dodržovat pravopisná pravidla a grafické zásady (omezí tedy výskyt emotikonů).

Nakonec ještě malou poznámku: protože neznáme přesnou genezi jednotlivých inzerátů, nemůžeme samozřejmě vyloučit, že se na jejich vzniku mohlo podílet více osob, nejspíše spolužačky a kamarádky. Účast dospělých osob, např. rodičů či učitelů, se nám naopak jeví jako méně pravděpodobná, nepředpokládáme totiž, že by se dospívající dívky chtěly o takových aktivitách radit s dospělými.

5. Charakteristika zkoumaných jevů

V oblasti *jevů tvaroslovných* se především zaměřujeme na konkurenci mezi spisovnými a obecněčeskými variantami. Vzhledem k omezenému rozsahu získaného materiálu jsme nemohli provést analýzu všech obecněčeských jevů, neboť mnohé z nich (např. plurálová shoda neuter, tvar *bysme* či typ *oni prosej/trpěj/sázej*) se v textech nevyskytují. Výběr se proto přirozeně zúžil na několik nejběžnějších jevů. Jejich přehled uvádíme v Tabulce 2:

Tabulka č. 2: Přehled sledovaných obecněčeských jevů

Označení jevu	**Popis obecněčeského jevu**	**Počet potenciálních pozic v korpusu**
1	Protetické *v-* (typ *vokno*)	99
2a*	*-ej* (typ *hezkej*)	20
2b*	*-ejX* (typ *hezkejch*, *hezkejm*)	12
3a	*-í* (typ *velký město*)	104
3b	*-íX* (typ *velkýmu*, *velkýho*)	21
4	*-(x)ma* (I pl., typ *ženama*)	8
5	*-aj-ø* (typ *oni dělaj*)	11

* Obecněčeský tvar *bejt* sledujeme zvlášť, *-ej-* je zde v základu slova.

Vzhledem k tomu, že inzeráty mají podobu sebeprezentace, jsou většinou psány v první osobě jednotného čísla. Díky této výpovědní perspektivě lze v textech sledovat i konkurenci mezi stylově vyšší koncovkou *-i* a neutrální koncovkou *-u* v tvarech 1. osoby singuláru indikativu prézentu sloves 3. třídy podle prézentního kmene (typ *(já) kryji* vs. *(já) kryju*; počet potenciálních pozic v korpusu je sto).

V oblasti *jevů pravopisných* a *grafických* sledujeme dva základní okruhy: 1. pravopisné chyby (chybné užití grafémů /např. záměnu *i* a *y* ve shodě přísudku s podmětem/, chybnou interpunkci, chyby v psaní velkých písmen), 2. emotikony. Stranou naopak ponecháváme chyby plynoucí pouze ze špatné techniky psaní, tedy např. překlepy či odsazování po interpunkčních znaménkách (na okraj poznamenáváme, že tyto chyby se v textech vyskytovaly v poměrně hojné míře; u odsazování to snad lze vysvětlit tím, že ne všechny autorky jsou s tímto problémem obeznámeny; dosti vysoký počet překlepů ukazuje buď na nedbalost /autorky si po sobě text nepřečetly/, nebo na neschopnost překlepy odhalit /autorky si tedy text po sobě přečetly, ale překlepy neidentifikovaly/).

6. Výsledky

6.1. Tvaroslovné jevy

V oblasti tvaroslovných jevů jsme se zaměřili zejména na konkurenci spisovných a obecněčeských jevů. Celkový přehled výskytů uvádíme v Tabulce 3:

Tabulka č. 3: Přehled výskytu sledovaných obecněčeských jevů

Označení OČ jevu	Popis OČ jevu	Počet potenciálních pozic v korpusu	Procentuální výskyt OČ jevu
1	typ *vokno*	99	0 / 99 = 0 %
2a*	typ *hezkej*	20	1 /20 = 5 %
2b*	typ *hezkejch*, *hezkejm*	12	0 / 12 = 0 %
3a	typ *velký město*	104	1 / 104 = 1 %
3b	typ *velkýmu*, *velkýho*	21	0 / 21 = 0 %
4	typ *ženama*	8	1 / 8 = 12,5 %
5	typ *oni dělaj*	11	0 / 11 = 0 %

* Výskyt obecněčeského tvaru *bejt* činil 0 % (12 potenciálních pozic).

Z tabulky vyplývá, že výskyt obecněčeských jevů je ve sledovaném vzorku naprosto minimální. V celém korpusu jsme objevili pouze tři obecněčeské tvary: dva z nich se vyskytly v jednom textu (*nějakej ten pupínek se oběví* /sic/, *ale není to zas tak hrozný*), třetí pak v dalším textu (…*jestli bych se těmito dvouma jazykama domluvila* – není bez zajímavosti, že první ze tří instrumentálových tvarů je nespisovný, druhý je sice nespisovný, nikoli však kvůli nespisovné koncovce a třetí je spisovný). S celkově spisovným charakterem našeho vzorku souvisí i výrazná převaha stylově vyšší varianty *-i* v 1. osobě indikativu prézentu sloves III. prézentní třídy, vzorů *kryje*, *kupuje*: stylově vyšší varianta se v textech objevuje 89x, neutrální varianta *-u* pouze 11x. Procentní podíl stylově vyšší varianty tedy činí 89 % (89 / 100). Tento výsledek navazuje na naše starší zjištění týkající se mluvených projevů: stylově vyšší varianta se v našem vzorku vázala na texty s výrazným příklonem ke spisovnosti (Sojka, 2012, s. 117n.).

Za potěšující považujeme skutečnost, že v našem vzorku výrazně převažoval kondicionálový tvar *bych* (celkem 65 výskytů), stylově příznakový tvar *bysem* (bližší charakteristiku viz Čmejrková – Hoffmannová, 2011, s. 182nn.) se vyskytl pouze dvakrát, vždy v pravopisné po-

době *by sem* (*rada by sem se stala modelkou*, *modeling by sem chtěla dělat proto*, …). Jednou jsme zaznamenali hyperkorektní tvar *by jsem* (*ráda by jsem si zahrála ve filmu*).

6.2. Pravopisné a grafické jevy

6.2.1. Pravopisné chyby

Pravopisné chyby jsme rozdělili do tří skupin: chybné užití grafémů (např. záměnu *i* a *y* ve shodě přísudku s podmětem), interpunkce, velká písmena.

Nejprve se věnujeme *chybnému užití grafémů*. Ve dvou případech jsme v textech nalezli chybu ve shodě přísudku s podmětem (*podporuji děti na vozíku aby zapadli mezi ostatní*, *ty vady na pleti by se našli*), v jednom případě se vyskytla chyba v předmětu (*mám ráda psi*). V několika textech jsme zaznamenali chyby ve slovním základu (např. *chtěla bych se do budoucna tímto zabívat*, *bavi me se zabivat modou* /sic/, *moje nejoblýbenější zvíře*), dále dvě chybně napsaná zájmena (*od mích 4 let*, *je mim snem byt modelkou*) a dvě chyby na morfologickém švu (*občas se mi na obličeji oběví pupínek*, *nějakej ten pupínek se oběví*). V textech se také často vyskytovalo slovo *zkušenost*: ve třech případech z padesáti čtyř výskytů bylo napsáno se *s-*. V případě slovesa *zkusit* byla situace odlišná: z osmi výskytů se podoba se *s-* vyskytla třikrát. V osmi případech ze sto dvaceti čtyř jsme zaznamenali zjednodušení slovesného tvaru *jsem* na *sem*. Celkově však můžeme říci, že výskyt tohoto typu pravopisných chyb byl v našem vzorku spíše okrajovým jevem. Chyby také korelovaly s věkem: nejčastěji chybovaly autorky ve věku 13 – 14 let, u autorek patnáctiletých jsme zaznamenali pouze jedinou chybu (*oběví se*).

Druhým typem pravopisných chyb je nesprávná *interpunkce*. Na rozdíl od předcházejících jevů, tvaroslovných i pravopisných, se zde chyby vyskytovaly ve velmi hojné míře. Ze vzorku sto deseti textů jsme nejprve vyloučili všechny texty, v nichž se autorky nemohly žádné interpunkční chyby dopustit, buď proto, že text byl příliš krátký, nebo sestával pouze z hlavních vět spojených spojkou *a*. Těchto textů bylo celkem šestnáct. Obdrželi jsme tedy vzorek devadesáti čtyř textů, v nichž se mohla vyskytnout alespoň jedna interpunkční chyba (v deseti textech se dokonce interpunkce nevyskytovala vůbec, je ovšem otázka, zda to svědčí o naprosté neznalosti interpunkčních pravidel či spíše o nedbalosti). Rozborem jsme zjistili, že alespoň jeden interpunkční nedostatek se vyskytl v jednašedesáti textech, tj. v 65 % textů ve vzorku. Nejčastějším nedostatkem bylo neoddělení věty závislé od věty řídící (třicet tři textů; např. *myslím si že jsem hodně milá*; *zaregistrovala jsem se sem protože bych chtěla dělat co mě baví*), následovalo neoddělení dvou asyndeticky spojených hlavních vět (dvacet textů; např. *ve světě modelingu jsem nováček už mám za sebou pouze jeden fototest*) a neoddělení dvou hlav-

ních vět v neslučovacím poměru (sedmnáct textů; např. *jsem stále ještě na základní škole ale moc mě zajímá fotomodeling*). Není však snadné rozhodnout, zda tyto nedostatky vždy vyplývají ze skutečné neznalosti pravopisných pravidel. Možná se zde projevuje vliv e-mailů, esemesek, chatů a dalších textů, kde je interpunkce redukována či zcela chybí (viz např. Jandová et al., 2006, s. 98), proti této domněnce ovšem hovoří charakter textů, zejména skutečnost, že jde o texty alespoň částečně připravené (dokladem budiž dominance spisovného tvarosloví, u spontánních textů by se dozajista vyskytlo větší množství nespisovných tvarů). Na závěr ještě poznámku: zatímco v případě chybného užití grafémů jsme konstatovali náznak korelace s věkem autorek, u interpunkce jsme tento vztah nenalezli.

V oblasti *velkých písmen* jsme větší počet chyb neodhalili. Přibližně v 10 % textů jsme se setkali s chybně napsaným názvem instituce, nejčastěji školy (např. *studuji na Gymnáziu*, *chodím na Základní školu*). Ve třech případech se vyskytl název města s malým počátečním písmenem (*praha*, *liberec*, *prostějov*). Pouze pět textů začínalo malým písmenem (i to podle nás svědčí o tom, že si autorky víceméně uvědomovaly charakter textu a neinspirovaly se esemeskami či texty na chatu). Celkově tedy můžeme konstatovat, že chyby tohoto druhu byly spíše okrajové.

Běžnou součástí spontánní elektronické komunikace jsou tzv. *emotikony* (tzv. smajlíky), tedy grafické prostředky vyjadřující momentální náladu mluvčího (blíže viz např. Hladká – Šmilauer, 2006), a to nejen v komunikaci dospívající mládeže. V případě našeho vzorku může navíc hrát roli skutečnost, že s emotikony se lze setkat i v dívčích časopisech typu *Bravo Girl!* (viz Komrsková, 2010, s. 36 – 39). Proto nás samozřejmě zajímalo, zda se tyto grafické prostředky vyskytnou i v našem vzorku, tedy v textech alespoň částečně připravených. Zjistili jsme, že ve třiceti čtyřech textech, tedy přibližně ve třetině vzorku, se vyskytl alespoň jeden emotikon. Ve dvaceti šesti případech stál emotikon na konci celého inzerátu, v patnácti případech se emotikon/y nalézal/y uvnitř textu (sedm textů bylo smíšených). Stejně jako u chybného užití grafémů můžeme i v případě emotikonů konstatovat, že nejmenší míru jejich užití jsme zaznamenali v textech patnáctiletých autorek. Nevylučujeme však, že vzhledem k omezenému rozsahu vzorku to může být náhoda.

7. Zhodnocení hypotéz

Vzhledem k charakteru textů jsme předpokládali, že v nich budou dominovat spisovné podoby tvaroslovné i grafické. Předpokládali jsme také omezený výskyt emotikonů. Naše předpoklady se ovšem potvrdily jen zčásti.

V oblasti tvaroslovné se naše očekávání naplnilo: v textech jsme zaznamenali jen naprosto zanedbatelné množství obecněčeských prvků.

V oblasti pravopisné byla situace složitější: zatímco chybné užití grafémů (např. záměna *i/y*) se objevovalo jen sporadicky, téměř ve dvou třetinách textů jsme zaznamenali interpunkční nedostatky, a to nejen ve složitějších případech (např. oddělení vložené vedlejší věty), ale i v případech velmi jednoduchých (oddělení dvou asyndeticky spojených vět). Naše očekávání se tedy plně nepotvrdilo. Totéž lze říci i o užití emotikonů: vyskytovaly se v plné třetině textů, což jsme vzhledem k charakteru vzorku neočekávali.

8. Závěrečné hodnocení

Nejvýznamnějším zjištěním, k němuž nás analýza vzorku přivedla, je zřetelný nesoulad mezi výrazně spisovnou tvaroslovnou složkou a četnými pravopisnými nedostatky, zejména interpunkčními. Mohli bychom se samozřejmě domnívat, že v hodinách českého jazyka se věnuje pozornost spíše psaní *i/y*, *s-/z-* apod., a na interpunkci tudíž nezbývá dostatek času, tato domněnka se nám však – i vzhledem k tradiční orientaci školní jazykové výchovy na pravopisnou stránku projevů – jeví jako nepravděpodobná. Podle našeho názoru lze tento rozpor vysvětlit posunem psanostních norem. Jinak řečeno: autorky textů si uvědomují, že použití nespisovných tvaroslovných variant není v tomto typu textů vhodné, v grafickém záznamu textu si ovšem dopřávají poněkud větší volnost. Pravděpodobně dosud nezískaly dostatečnou zkušenost s psaním formálně zaměřených textů, a proto mají tendenci přenášet do nich určité prvky, které si osvojily v těch typech psaných textů, jež samy nejčastěji vytvářejí, tedy v nejrůznějších druzích elektronické komunikace. Nutno ovšem poznamenat, že posuny psanostních norem lze pozorovat i v textech dospělých mluvčích, například v diskusních fórech tzv. seriózních internetových deníků. I zde se spisovné tvarosloví často spojuje s uvolněnou grafickou stránkou projevu. Zatímco tzv. hrubé pravopisné chyby, tedy nenáležité užití *i/y*, *s-/z-* či *mě/mně*, se v některých internetových diskusích stávají předmětem kritiky, či dokonce záminkou k osobním invektivám vůči autorovi, chybná interpunkce či psaní velkých písmen zůstává bez povšimnutí (viz Mžourková, 2006, s. 128n.).

Na závěr ještě dodejme, že ve sledovaných jevech jsme nezaznamenali významnou korelaci ani s věkem autorek, ani s jejich regionální příslušností.

Literatura

ČECHOVÁ, Marie: Vztah spisovnosti a nespisovnosti v pedagogické komunikaci. In: Pedagogika, 1995, roč. 45, č. 1, s. 38 – 42.

ČERMÁK, František: Relations of Spoken and Written Czech. In: Wiener slawistischer Almanach, 1987, svazek 20, roč. 10, s. 133 – 150.

ČIHÁK, Jan: Analýza použití spisovné a obecné češtiny v úvodní fázi vyučovací hodiny. In: Jazykovědné aktuality, 2010, roč. 47, č. 3 – 4, s. 95 – 109.

ČMEJRKOVÁ, Světla: E-čeština. In: Čeština doma a ve světě, 2006, roč. 14, č. 1 – 4, s. 4 – 15.

ČMEJRKOVÁ, Světla: Jazyk a styl elektronické komunikace: čeština a počítačština. In: Sborník prací Filozoficko-přírodovědecké fakulty Slezské univerzity v Opavě. Opava: Slezská univerzita v Opavě 2003, s. 48 – 56.

ČMEJRKOVÁ, Světla – HOFFMANNOVÁ, Jana: Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí. Praha: Academia 2011. 491 s.

DANEŠ, František: Situace a celkový stav dnešní češtiny. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Ed. F. Daneš. Praha: Academia 1997, s. 12 – 24.

EISNER, Pavel: Chrám i tvrz. Praha: Lidové noviny 1992. 666 s.

HAMMER, Louise: Prague Colloquial Czech: A Case Study in Code-switching. [Dizertační práce]. Bloomington: Indiana University 1985.

HAUSER, Přemysl – kol.: Metodika vyučování českému jazyku a slohu v 6. – 9. ročníku ZDŠ. Praha: SPN 1964. 178 s.

HLADKÁ, Zdeňka – kol.: Čeština v současné soukromé korespondenci. Dopisy, e-maily, SMS. Brno: MU 2005. 71 s.

HLADKÁ, Zdeňka – ŠMILAUER, Ivan: K specifickým rysům elektronické korespondence. In: Teorie a empirie. Bichla pro Krčmovó. Ed. T. Hoskovec – kol. Brno: MU 2006, s. 151 – 162.

JANDOVÁ, Eva – kol.: Čeština na www chatu. Ostrava: Ostravská univerzita 2006. 262 s. KOMRSKOVÁ, Zuzana: Emotikony a jejich využití v současných textech. [Bakalářská práce]. Praha: Pedagogická fakulta 2010. 66 s.

KOŘENSKÝ, Jan: Komunikační úspěšnost a spisovnost v různých typech jazykových komunikátů. In: Spisovnost a nespisovnost dnes. Ed. R. Šrámek. Brno: MU 1996, s. 43 – 48. KOVÁŘOVÁ, Magdaléna: Jazykové vyhodnocení záznamů rozhovorů ve vyučovací hodině (zejména z hlediska spisovnosti a nespisovnosti. [Diplomová práce]. Brno: PedF MU 2010. 78 s.

MATHESIUS, Vilém: Problémy české kultury jazykové. In: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha: Melantrich 1947, s. 436 – 458.

MŽOURKOVÁ, Hana: Postoje k pravopisu v diskusích na internetu. In: Čeština doma a ve světě, 2006, roč. 14, č. 1 – 4, s. 126 – 132.

NEBESKÁ, Iva: Jazyk – norma – spisovnost. Praha: UK 1996. 159 s.

RYBOLOVÁ, Jitka: Stylové rysy vybraných psaných projevů adolescentů. In: Český jazyk a literatura, 2011/2012, roč. 62, č. 3, s. 117 – 121.

SOJKA, Pavel: Tvaroslovná a hláskoslovná variantnost v dialogických textech rozhlasové publicistiky. Praha: Pedagogická fakulta UK v Praze 2012. 156 s.

STICH, Alexandr: O počátcích moderní spisovné češtiny. In: Naše řeč, 1991, roč. 74, č. 2, s. 57 – 62.

SVOBODOVÁ, Jana – kol.: Fenomén spisovnosti v současné české jazykové situaci. Ostrava: OU 2011. 233 s.

TOWNSEND, Charles E.: A Description of Spoken Prague Czech. Columbus – Ohio: Slavica Publishers 1990. 151 s.

Slovesné motivanty v technickom jazyku

Roman Sorger
Katedra jazykov, Technická univerzita v Košiciach, Košice

1. Slovesné motivanty

Pre účely tohto príspevku sme v rámci jednoslovných i viacslovných pomenovaní vyčlenili skupinu deverbatívnych názvov spredmetnenia deja podľa ich príslušnosti k slovesnej modifikačnej a mutačnej kategórii. Predmetom skúmania v tomto príspevku sú dvojjazyčné nemecko-slovenské termíny z environmentálnej technickej oblasti mechanického odlučovania prachu, v ktorých bolo možné zisťovať aktivitu slovesných motivantov.

Pri spredmetnení deja – podobne ako aj pri názvoch prostriedkov činnosti so sufixami *-ač, -ič* – existuje širšia skupina základových slovies, ktoré sa stávajú motivantmi pre termíny v oblasti sufixálnej derivácie, predovšetkým pomocou sufixov *-nie, -ácia, -izácia*, ale aj v oblasti transflexie. Od väčšiny slovesných motivantov pre názvy spredmetnenia deja sa v skúmanej oblasti názvy prostriedkov činnosti netvoria, takže slovotvorná paradigma v porovnávaných jazykoch ich neobsahuje. Slovotvornými motivačnými východiskami pre názvy spredmetnenia deja sa stávajú slovesné motivanty, pri ktorých sa dajú vyčleniť v rámci modifikačnej kategórie sémantické skupiny pre slovenčinu. Lexikálno-sémantická povaha motivanta v rámci východiskovej[1] motivácie, ako aj slovotvorný význam slovotvorného typu spôsobujú odlišnosti v interlingválnej ekvivalencii v porovnávanej kategórii spredmetnenia deja.

1.1. Deverbatívne názvy spredmetnenia deja

Najprv uvádzame dve skupiny bezprostredných slovesných motivantov slovotvorného radu, do ktorého patria aj jednotlivé deriváty názvov spredmetnenia dejov. Pre slovenské slovesné motivanty platí, že v prvej skupine ich možno jednotne priradiť k modifikačnej a v druhej k mutačnej kategórii.

1.1.2. Modifikačná kategória

Pri týchto názvoch môžeme pre slovenské slovesá vyčleniť modifikačnú kategóriu, v rámci ktorej sme zistili nasledovné slovotvorné významy:

[1] Východiským motivantom rozumieme „motivant stojaci na začiatku slovotvorného radu“ (Furdík, 2004, s. 159).

Deverbatíva so SV modalitnosť: deverbatívne slovesá (*unter-kühlen* ↔ *pod-chladiť* → *podchladz-ovať; um-lenken* ↔ *usmerň-ovať* /východiskovými motivantmi sú pre tieto slovesá v nemčine aj adjektíva a v slovenčine aj substantíva/; *spülen*[2] ↔ *pre-pláchnuť* → *preplach-ovať*).

Deverbatíva so SV perfektíva ↔ deverbatíva so SV perfektíva → imperfektíva: deverbatívne slovesá (*ab-kühlen* ↔ *o-chladiť* → *ochladz-ovať; ab-rein-ig-en* ↔ *o-čist-iť* → *očisť-ovať; ab-scheiden* ↔ *od-lúčiť; auf-laden* ↔ *na-biť* → *nabí-j-ať /elektródu/; be-laden /transitiv/* ↔ *nabiť* → *nabíjať /prach/*; /východiskovými motivantmi pre tieto slovesá sú v nemčine adjektíva a v slovenčine substantíva a adjektíva/).

Pri perfektívnych desubstantívnych a deadjektívnych slovesách v slovenských termínoch sa uplatňuje motivačná postupnosť s pôvodne faktitívnym významom (*čist-iť; chlad-iť*) a následne s významom modalitnosti (*chladiť* → *o-chladiť*, atď.) a imperfektivizácie (*čistiť* → */o-čistiť/* → *očisťovať*). Pri sémantických skupinách bezprostredných slovesných motivantov ide o pôvodne denominálne slovesá v obidvoch jazykoch (*feucht* → *be-feucht-en* ↔ *vlhký* → *vlhčiť* → *z-vlhč-ovať; kühl* → *kühl-en* → *ab- kühlen* ↔ *chlad* → *chladný* → *chladiť*) so SV „faktitíva: urobiť takým, čo pomenúva motivant". Pre slovesá, od ktorých sú bezprostredne odvodené názvy spredmetnenia deja, môžeme vyčleniť aj modálny slovotvorný význam s modifikáciou „zvyšovať/znižovať mieru činnosti, ktorú pomenúva motivant" (*unter-kühl-en /pod-chladiť/*) a s modifikáciou „vykonávať opakovane činnosť, ktorú pomenúva motivant" (*pre-pláchnuť*). Do ekvivalenčného vzťahu vstupuje pravidelne pri typoch s týmto významom nemecký prefix „*unter-*" a slovenský prefix „*pod-*". Pri slovesnom prefixe „*pre-*" sa v nemčine uplatňujú ekvivalentné neprefixálne tvary slovies pri infinitívnej konverzii (*Spülen /preplachovanie/).* V prehľade bezprostredných slovesných motivantov na pomenovanie názvov spredmetnenia deja stoja na začiatku slovotvorného radu aj substantívne (*chlad*) alebo deadjektívne motivanty (*čistý*); častejšie sú, samozrejme, zastúpené pri slovesných motivantoch v mutačnej kategórii. Slovotvorný význam s čistou perfektivizáciou vyčleňujeme pri deverbatívnych motivantoch v tejto sémantickej skupine. V nemčine sa v rámci prefixálnej derivácie využívajú prefixy (*ab-* ↔ *o-*) s perfektivizačným slovotvorným významom (*ab-scheiden* ↔ *od-lúčiť* → *od-lučovať*) oproti imperfektivizácii v slovenčine.

Neodvodené slovesá ↔ deverbatíva so SV pefektíva /→ imperfektíva/: deverbatívne slovesá (*rütteln*[3] ↔ *triasť* → *s-trias-ať*).

V nemčine môžeme pre prefixálne slovenské pomenovania nájsť ekvivalenty, ktoré sú v kategórii substancie pre spredmetnený dej simplíciami (*rütteln /s-trias-ať/);* začleňovaním takýchto jednotiek poukazujeme na ich ojedinelý výskyt /tu: v nemčine/.

---

[2] Tento nemecký termín nepatrí k tejto lexikálno-sémantickej skupine slovies.

[3] Tento nemecký termín nepatrí k jednotkám s významom modalitnosti.

Deverbatíva so SV „lokalizovanosť: „vykonať činnosť smerom von“: deverbatívne slovesá (*aus-blasen* ↔ *vy-fukovať/sfukovať/; aus-waschen* ↔ *vy-pierať; ab-klopfen* ↔ *o-klepať*).

V niektorých slovenských pomenovaniach ešte badať pri slovotvorných typoch synonymné využívanie prefixov *s-*, *vy-* (*s-fuk-ovať//vy-fuk-ovať*) s modifikáciou lokálneho významu „vykonať činnosť smerom von“ (*ausblasen* ↔ *vyfukovať; auswaschen* ↔ *vy-pier-ať*) alebo „preč smerom z plochy“ (*s-fuk-ovať; abklopfen* ↔ *o-klepať*). Pri slovotvorných typoch s prefixmi *aus-* a *vy-* ide pri spomínanom význame o pravidelnú interlingválnu ekvivalenciu v oboch jazykoch.

Deverbatíva so SV „lokalizovanosť“ ↔ deverbatíva so SV „modalitnosť“: deverbatívne slovesá (*zurückblasen* ↔ *pre-fúknuť*).

Deverbatíva so SV „temporálnosť“: deverbatívne slovesá (*vor-waschen* ↔ *pred-pierať; vor-abscheiden* ↔ *pred-odlučovať; vor-wärmen* /východiskovým motivantom sú pre slovesá v nemčine aj adjektíva/ ↔ *pred-ohriať* → *predohr-ievať*).

Pri tejto skupine možno zreteľne vyčleniť význam temporálnosti s modifikáciou „vykonať činnosť pred inou činnosťou“. Ide o pravidelnú interlingválnu ekvivalenciu slovotvorných typov s prefixmi *vor-* a *pred-*, niekedy s využitím rozdielneho východiskového motivanta: adjektívneho (*warm /teplý/* → *wärm-en* → *vor-wärmen*) a slovesného (*o-hriať* → *pred-ohriať* → *predohr-ievať*).

1.1.3. Mutačná kategória

Pri týchto názvoch môžeme pre slovenské slovesá vyčleniť modifikačnú kategóriu, v rámci ktorej sme zistili tieto slovotvorné významy:

Desubstantíva so SV „odstrániť to, čo pomenúva motivant /privatíva/“: desubstantívne slovesá (*ent-schwefel-n* ↔ *od-sír-iť; ent-stick-en* ↔ *de-nitrifikovať / odstraňovať dusík, ale: oddusíkovanie/; ent-staub-en* ↔ *od-práš-iť, ent-salz-en* ↔ *od-sol-iť; ent-wässer-n* ↔ *od-vod-n-iť*); v obidvoch jazykoch ide o desubstantívne slovesá.

V slovenčine – podobne ako pri názvoch prostriedkov činnosti – nie je bežné tvoriť podľa tohto slovotvorného typu všetky pomenovania, aj keď ide v oboch jazykoch o tematicky homogénne denotáty (ide prevažne o názvy rôznych chemických prvkov, ako napr. síra, dusík, atď.). V iných vedných odboroch ide o veľmi produktívny slovotvorný postup (*od-železiť, od-vápn-iť, od-chlór-ovať, od-bróm-ovať*, atď.). Pri slovenskom termíne „*denitrifikovať*“ ide o prefixálne deverbatívum (*nitrium* → *nitrifikovať* → *de-nitrifikovať*), pôvodným motivantom je substantívum pomenúvajúce chemický prvok.

Deadjektíva so SV „urobiť takým, ako pomenúva motivant /faktitíva/“: deadjektívne a deverbatívne slovesá (*be-schleunig-en* ↔ *z-rýchliť; be-feucht-en* ↔ *z-vlhčiť* → *z-vlhč-ovať* /východiskovými motivantmi sú pre tieto slovesá v nemčine adjektíva a v slovenčine slovesá/)

Pri perfektívnych deadjektívnych slovesách v slovenských termínoch sa uplatňuje motivačná postupnosť s pôvodne faktitívnym (*vlh/č/-iť; rýchl-iť*) a následne s perfektivizáciou *(z-rýchliť; z-vlhčiť*) a prípadnou imperfektivizáciou (*zvlhčiť* → *zvlhč-ovať*). Asymetrickosť pozorujeme medzi názvami spredmetnenia deja a spredmetnenia vlastnosti (*geschwind* → *Geschwindigkeit /rýchly* → *rýchlosť*/), kde sa potvrdzuje v slovenčine príslušnosť k jednému slovotvornému hniezdu, ktorého motiváty majú rovnaký adjektívny motivant (*rýchly* → *rýchlosť; rýchly* → *rýchl-iť* → *z-rýchl-iť*) oproti využívaniu dvoch slovotvorných hniezd v nemčine (*geschwind* → *Geschwind-igkeit; schleunig* → *be-schleunig-en*). V slovenčine môžeme uvažovať o lexikálnom význame „zvýšiť rýchlosť“, a nielen „urobiť rýchlym“.

V nasledujúcich pomenovaniach sa v jednom z jazykov realizuje rozdielny slovotvorný typ (*ver-zögern /s-pomal-iť/; be-rieseln /za-vlaž-ovať*/). Ide o výber adjektívneho motivanta v slovenčine (*pomalý*) a deverbatívneho motivanta (*zögern*) v nemčine, ktorý obsahuje sému „pomalosť, spomalenie niečoho“. Spôsobuje to asymetrickú ekvivalenciu a isté narušenie priamej motivácie v slovotvornom rade v nemčine. Do ekvivalentného vzťahu vstupujú nemecké konverzné slovesné pomenovania, ktoré sa v niektorých prípadoch líšia pri primárnom motivante príslušnosťou k jednotlivým kategóriám. Možno tak pozorovať, že ide často o deverbatívne slovesá (*rieseln* → *be-rieseln*), kým v slovenčine sú to denominálne slovesá (*vlaha* → *vlhký* → *vlh-č-iť; vlaha* → *za-vla-ž-iť* → *za-vlaž-ovať*). V nemčine aj slovenčine ide o pravidelnú ekvivalenciu deadjektívnych slovies so slovotvorným významom „urobiť takým, ako pomenúva motivant“, ktoré sa tvoria prefixálno-sufixálnym postupom.

Deadjektíva so SV „urobiť takým, ako pomenúva motivant /faktitíva/“: deadjektívne slovesá (*rein-ig-en* ↔ *čistiť*).

Desubstantíva so SV „vytvárať to, čo pomenúva motivant“ /faktitíva/“: desubstantívne slovesá (*bunkern* ↔ *bunkr-ovať; flocken* ↔ *vločkovať; gerinnen* ↔ *zhluk-ovať; ström-en* ↔ *prúd-iť; zer-stäub-en* ↔ *roz-práš-iť; Ionen laden* ↔ *iónizovať*).

V nasledujúcich pomenovaniach sa v jednom z jazykov realizuje faktitívny význam, v niektorých ide o iný slovotvorný typ slovesa (*ver-form-en /zmrštiť sa /reflexivizácia/; sprühen /sprchovať/); verkrusten /inkrustovať, vytvárať kôru*/), a tak niektoré sémanticky ekvivalentné pomenovania (*zmrštiť, sprühen*) nepatria medzi faktitíva. Iným prípadom by bolo, ak by sa v slovenčine použil termín utvorený od faktitíva (*Verformung /deformácia*/). Pri usúvsťažnení sémanticky ekvivalentných termínov môžeme vychádzať z toho, že v jednom z jazykov sa pri konkrétnom slovotvornom postupe (prefixálno-sufixálna derivácia) použije terminologický

motivant všeobecnejšieho charakteru (*Form /tvar/)* oproti sémanticky bohatšiemu motivantu (zmrštiť sa = zmeniť tvar tým, že sa niečo stiahne). Osobitnou sémantickou skupinou slovies sú rôzne slovesá ako slovotvorné základy v nemčine oproti desubstantívnym slovesám v slovenčine. Synonymné dvojtvary (*koagul-ovať = zhluk-ovať*) sa uplatňujú pri spredmetnení deja, keď sa použije slovotvorný základ domáceho a cudzieho pôvodu v slovenčine (*koagulácia = zhlukovanie*), ale aj pri výsledkoch deja (*koagulát = zhluk*).

2. Názvy spredmetnenia deja v derivátoch

V nasledujúcom prehľade sa spredmetnenie deja vzťahuje na prvú úroveň čítania slovotvorného zápisu. Zároveň ako prvú informáciu uvádzame typ slovotvorného postupu. Nižšie – pri jednotlivých zápisoch – už opisujeme štruktúrnu povahu vzhľadom na východiskový /neodvodený/ motivant.

2.1. Spredmetnenie deja v type SUB + -eln; -en ↔ SUB + -nie

Najpočetnejšie zastúpená je v slovenčine sufixácia so sufixom *-nie*. Jednu skupinu nemeckých jednotiek tvoria substantíva tvorené tzv. infinitívnou konverziou oproti sufixálnej derivácii slovenských jednotiek, pre ktoré sú často ekvivalentmi prefixálne slovesné motivanty s rôznymi slovotvornými významami, a to:

Perfektivizácie /→ imperfektivizácie/ (*s-trias-ať → striasanie; sfukovať → sfukovanie*); tu by sa dali na základe existujúceho slovotvorného a lexikálno-sémantického opisu v nemeckom technickom jazyku (porov. Reinhardt a kol., 1992, s. 36 – 43) vyčleniť nasledovné slovotvorné významy: „odstrániť niečo z plochy", Pri slovotvornom type s prefixom (*s-*); imperfektívnym slovesám v slovenčine predchádzajú perfektívne slovesá s významom modalitnosti „zopakovať činnosť" (*pre-plach-ovať → preplachovanie*) alebo „zvyšovať/znižovať mieru činnosti, ktorú pomenúva motivant[4]" (*podchladiť → podchladenie*).

Lokalizovanosti „vykonať smerom von činnosť, ktorú pomenúva motivant" (*vyfukovať, vypierať*).

Faktitívnosti (*sprch-ovať*) „vykonať dej sprchou":

Typ$_1$ neodvodené deverbatíva ↔ deverbatíva typu s prefixom (*pre-*) so SV „modalitnosť" a prefixom (*s-)* so SV „perfektíva /→ imperfektíva/",

Z $_{\text{VERB SIMPLEX}}$ **+ -eln ↔ Z** $_{\text{VERB prefix}}$ **+ -nie** *Rütteln /striasanie/; Spülen /preplachovanie/*,

Typ$_2$ neodvodené deverbatíva ↔ desubstantíva so SV „faktitíva",

[4] Pri názvoch prostriedkov (Überhitzer /prehrievač/) sa táto lexikálno-sémantická skupina slovies vyskytuje s rovnakým významom modalitnosti „zvyšovať/znižovať mieru činnosti, ktorú pomenúva motivant".

Z $_{\text{VERB SIMPLEX}}$ + **-en** ↔ **Z** $_{\text{VERB desub}}$ + **-nie** *Sprühen /sprchovanie/*,

Typ$_3$ deverbatíva typu s prefixom (*aus-)* a prefixom (*vy-)* so SV „lokalizovanosť“,

Z $_{\text{VERB prefix}}$ + **-en** ↔ **Z** $_{\text{VERB prefix}}$ + **-nie** *Ausblasen /vyfukovanie // sfukovanie/; Auswaschen /vypieranie/*.

2.2. Spredmetnenie deja v type SUB + -Ø, -en ↔ SUB + -Ø, -a

infinitívna konverzia „-en“ ↔ transflexia „-Ø“:

Typ$_1$ deverbatíva typu s prefixom (*ab-)* a prefixom (*o-)* so SV „lokalizovanosť“,

Z $_{\text{VERB prefix}}$ + -en ⇔ Z $_{\text{VERB}}$ + -Ø *Abklopfen /oklep/*,

Typ$_2$ neodvodené slovesá ⇔ desubstantíva so SV „faktitíva“,

Z $_{\text{VERB}}$ + -Ø ⇔ Z $_{\text{VERB}}$ + -a *Sprüh /sprcha/*.

2.3. Spredmetnenie deja v type SUB + -ung ↔ SUB + -nie

sufixácia „-ung“ ↔ sufixácia „-nie“

Ďalšiu skupinu tvoria termíny utvorené sufixálnou deriváciou v obidvoch jazykoch. Pri slovesných motivantoch, ktoré stoja na začiatku slovotvorného radu, vidieť predovšetkým skupinu s významami, ktoré majú pravidelnú interlingválnu ekvivalenciu:

perfektivizácie (*ab-reinigen ↔ o-čistiť → očistenie*),

faktitívnosti (*zer-stäub-en ↔ roz-práš-iť → rozprašovanie; be-schleunig-en ↔ z-rýchl-iť → zrýchlenie*),

temporálnosti (*vor-abscheiden ↔ pred-odlučovať → predodluč-ovanie*),

modalitnosti (*unter-kühlen ↔ pod-chladiť → podchladzovať → podchladz-ovanie*),

privatívnosti[5] (*ent-staub-en ↔ od-práš-iť*).

Typ$_1$ deverbatíva typu s prefixmi (*ab-, auf-, be-*) a prefixmi (*na-, o-*) so SV „perfektíva“,

Z $_{\text{VERB prefix}}$ + -ung ↔ Z $_{\text{VERB prefix}}$ + -nie *Abreinigung /očistenie/; Aufladung /nabíjanie „častíc“/; Beladung /nabíjanie „prachu“/*,

Typ$_2$ desubstantíva typu s prefixmi (*ver-, zer-*) a s prefixom (*roz-*) so SV „faktitíva“,

Z $_{\text{VERB desub}}$ + -ung ↔ Z $_{\text{VERB desub}}$ + -nie *Zerstäubung /rozprašovanie/*,

Typ$_3$ desubstantíva typu s prefixmi (*ver-, zer-*) so SV „faktitíva“ ↔ deverbatíva s prefixom (*z-*) so SV „reflexivizácia“,

Z $_{\text{VERB desub}}$ + -ung ↔ Z $_{\text{VERB prefix}}$ + -nie *Verformung /zmrštenie/*,

---

[5] S významom privatívnosti spájame rovnaký význam v slovenčine „odstrániť to, čo pomenúva motivant“.

Typ$_4$ deverbatíva so SV „modalitnosť“,

Z $_{\text{VERB desub}}$ + -ung ↔ Z $_{\text{VERB desub}}$ + -nie *Unterkühlung /podchladzovanie/*,

Typ$_5$ deverbatíva so SV „temporálnosť“,

Z $_{\text{VERB prefix}}$ + -ung ↔ Z $_{\text{VERB prefix}}$ + -nie *Vorabscheidung /predodlučovanie/*,

Typ$_6$ deverbatíva so SV „intenzifikácia“ ↔ deadjektíva so SV „faktitíva“,

Z $_{\text{VERB}}$ + -ung ↔ Z $_{\text{VERB deadj}}$ + -nie *Verzögerung /spomalenie/*,

Typ$_7$ deverbatíva so SV „modalitnosť“,

Z $_{\text{VERB prefix}}$ + -ung ↔ Z $_{\text{VERB desub}}$ + -nie *Umlenkung /usmerňovanie/*.

Ustálenie perfektivizačného významu v nasledovných slovenských lexémach je príznačné pre výber tvarov dokonavých slovies v slovenských termínoch (*Abscheidung /odlučovanie/; Umlenkung /usmernenie „plynu“/; Strömung /tok, prúdenie „plynu“; Umkehr /ohýbanie, stočenie „prúdu“/; Absetzbewegung /usadzovací pohyb/*). V ojedinelých prípadoch môže nastať aj to, že sa použije iné motivačné východisko (*ohýbať*) pre onomaziologický príznak v slovenskom ekvivalente.

Typ$_8$ desubstantíva so SV „odstrániť to, čo pomenúva motivant /privatíva/“,

Z $_{\text{VERB desub}}$ + -ung ↔ Z $_{\text{VERB desub}}$ + -nie *Entsalzung /odsolenie/; Entschwefelung /odsírenie/; Entstaubung /odprašovanie/; Entstickung /oddusíkovanie // denitrifikácia/; Entwässerung /odvodnenie/*,

Typ$_9$ inštrumentálne desubstantíva so SV „vytvárať to, čo pomenúva motivant“,

Z $_{\text{VERB desub}}$ + -ung ↔ Z $_{\text{VERB desub}}$ + -nie *Strömung /prúdenie/*,

Typ$_{10}$ deadjektíva so SV „faktitíva“,

Z $_{\text{VERB deadj}}$ + -ung ↔ Z $_{\text{VERB deadj}}$ + -nie *Beschleunigung /zrýchlenie // filtračného média/*,

Typ$_{11}$ desubstantíva so SV „/faktitíva/“ ↔ deverbatíva so SV „perfektíva“,

Z $_{\text{VERB desub}}$ + -ung ↔ Z $_{\text{VERB prefix}}$ + -nie *Verkrustungen /inkrustácia, zanesenie=usadzovanie nánosov/*.

Typickým príkladom asymetrie v kategórii spredmetnenia deja sú prípady, kde je východiskovým motivantom v slovotvornom rade substantívne alebo adjektívne simplícium v jednom z jazykov. V druhom jazyku je to slovesný motivant – simplícium (*niesť*), ktorý síce vytvára terminologický slovotvorný rad (*niesť → na-niesť → na-nosiť → nános; niesť → za-niesť → zanesenie*), ale jeho bezprostredným motivantom nie je termín *nános*. V tomto slovotvornom podtype sa tvoria primárne motivanty v slovotvornom rade prefixálnou konverziou (*verkrusten*) v nemčine, v slovenčine je to deverbatívna prefixácia (*za-niesť*). Asymetriu porovnávaných slovotvorných štruktúr spôsobuje, ak sa vyberie desubstantívny slovesný motivant pre utvorenie termínu v nemčine (*Kruste → ver-krust-en → Verkrust-ung*).

Ako polysémiu by bolo možné vnímať, ak by sa použila jednotka z inej vednej /netechnickej/ disciplíny – *kôrnatenie (kôra → kôrnatiť /sa/ → kôrnatenie*), pri ktorej ide o desubstantívny slovesný motivant s významom „urobiť tým, čo pomenúva motivant".

2.4. Spredmetnenie deja v type SUB + -ung ↔ SUB + -Ø

sufixácia „-ung" ↔ transflexia „-Ø"

Typ₁ Z $_{\text{VERB prefix}}$ + -ung ↔ Z $_{\text{VERB prefix}}$ + -Ø *Entladung /výboj/*,

Typ₂ Z $_{\text{VERB}}$ + -ung ↔ Z $_{\text{VERB prefix}}$ + -Ø *Ladung /náboj/,*

Ojedinelým slovotvorným typom v slovenčine sú transflexne tvorené pomenovania, ktoré sú výsledkami deja (*nabíjať → náboj, vybíjať → výboj*).

2.5. Spredmetnenie deja v type SUB + -e ↔ SUB + -nie

sufixácia „-e" ↔ sufixácia „-nie"

Typ₁ deverbatíva typu s prefixom (*vor-*) a prefixom (*pred-*) so SV „temporálnosť"

Z $_{\text{VERB prefix}}$ + -e ↔ Z $_{\text{VERB prefix}}$ + -nie *Vorwäsche /predpieranie/*

Pravidelná interlingválna ekvivalencia štruktúry a významu sa potvrdzuje pri termínoch, ktorých slovotvorné základy sú odvodené od slovies s významom temporálnosti pri typoch s prefixmi „*vor ↔ pred, nach ↔ po/do-*", podobne aj v iných slovotvorných podtypoch s významom modalitnosti v typoch s prefixmi „*unter ↔ pod*". V slovenskom termíne však ide o imperfektivizačný význam (*pred-prať → predp-ierať*), pri jeho motivante sa uplatňuje význam temporálnosti.

2.6. Spredmetnenie deja v type SUB + -ation ⇔ SUB + -ácia

sufixácia „-ation" ↔ sufixácia „-ácia"

Typ₁ deverbatíva cudzieho pôvodu Z $_{\text{VERB}}$ + -ation ↔ Z $_{\text{VERB}}$ + -ácia *Filtration /filtrácia/; Flotation /flotácia/; Kondensation /kondenzácia/; Konzentration /koncentrácia/; Neutralisation /neutralizácia/; Regenerierung /regenerácia/; Sedimentation /sedimentácia/; Separation /separácia/; Sorbtion /sorbcia/; Vibration /vibrácia/.*

Ďalším slovotvorným typom v rámci tejto kategórie spredmetnenia deja sú deriváty tvorené sufixálne pomocou *-ion a -ácia*. Podľa existujúceho výskumu (Furdík, 2004, s. 89) predpokladáme existenciu slovies cudzieho pôvodu, od ktorých sa tvoria pomenovania v kategórii spredmetnenia deja (*filtrovať → filtrácia; vibrovať→ vibrácia; regenerovať → regenerácia*, atď.).

Pri niektorých názvoch spredmetnenia deja možno určiť aj výsledok deja (*Konzentration /koncentrácia/*) a opakovanosť deja, vyjadrenú v slovenčine pomocou sufixu „*-ovanie*“ (*koncentrovanie, kondenzovanie*). Terminologickú ustálenosť predpokladáme v tých termínoch, ktoré obsahujú sému „jednorazovosti deja“, tvorené v slovotvorných typoch so sufixami „*-ation*“ *a* „*-ácia*“. Pre štruktúrnu ekvivalenciu s deverbatívnymi derivátmi cudzieho pôvodu môže platiť, že pri synonymizácii (*Separation // Trennung /separácia, triedenie/*) dochádza v nemčine k posilneniu domáceho slovotvorného radu motivátmi od motivanta domáceho pôvodu (*trennen → /Trennung/ → Trennkurve, Trenngrenze*, atď.). Naopak v slovenčine je tendencia tvoriť termíny od motivanta cudzieho pôvodu (separovať → separácia).

3. Názvy spredmetnenia deja v kompozitách a viacslovných pomenovaniach

3.1. Význam objektu

Pri nasledujúcich slovotvorných postupoch a typoch ide o výskyt deverbatívnych názvov spredmetnenia deja v pozícii onomaziologickej bázy v determinatívnej kompozícii v nemčine a v izosémantickom viacslovnom pomenovaní v slovenčine (spätné prefukovanie). Niektorým slovotvorným štruktúram s derivátmi tvorenými v nemčine infinitívnou konverziou (t. j. transflexne) zodpovedajú slovenské viacslovné pomenovania so sufixálne a transflexne tvorenou onomaziologickou bázou.

3.1.1. kompozícia ↔ sufixácia „-nie“

$Z_{1\ SUB}$ + $Z_{2\ SUB}$ ↔ VP [SUB $_{NOM}$ + SUB $_{GEN}$]

Typ$_1$ Z_1 [$_{SIMPLEX}$] + Z_2 [$_{VERB\ +\ -ung}$] ↔ SUB $_{NOM}$ [$_{VERB\ +\ -nie}$] + SUB $_{GEN}$ [$_{SIMPLEX}$] *Gasreinigung /čistenie plynu/; Gasabscheidung /odlučovanie plynu/; Partikelabscheidung /odlučovanie častíc/; Staubabscheidung /odlučovanie prachu/; Partikelumströmung /obtekanie častíc/; Staubbeladung /nabíjanie prachu/; Stauabscheidung /odlučovanie prachu/; Abgasreinigung /čistenie od plynu/*

$Z_{1\ ADJ\ +\ SUB}$ + $Z_{2\ SUB}$ ↔ SUB $_{NOM}$ + VP [ADJ + SUB $_{GEN}$]

Typ$_2$ Z_1 [$_{ADJ+SUB}$] + Z_2 [$_{VERB\ +\ -ung}$] ↔ SUB $_{NOM}$ [$_{VERB}$ [$_{ADJ,\ SUB,\ VERB}$] $_{+\ -nie}$] + VP [ADJ + SUB $_{GEN}$] *Rohgasbeladung /nabíjanie surového plynu/; Reingasbeladung /nabíjanie čistého plynu/; Rauchgasentstaubung /odprašovanie dymového plynu/*

3.1.2. kompozícia ↔ VP s transflexne tvorenou OB

$Z_{1\ SUB}$ + $Z_{2\ SUB}$ ↔ ADJ + SUB $_{NOM}$

Typ$_3$ Z_1 [$_{SIMPLEX}$] + Z_2 [$_{VERB}$] ↔ ADJ [$_{SUB\ +\ -ový,\ ný}$] + SUB [$_{VERB\ prefix\ +\ -Ø}$] *Medianwert /stredný priemer/; Volumenstrom /objemový prietok/; Massenstrom /hmotnostný prietok/*

$Z_{1\ SUB}$ + $Z_{2\ SUB}$ ↔ VP [ADJ + SUB $_{NOM}$] + VP [ADJ + SUB $_{GEN}$]

Typ$_4$ Z_1 [$_{VERB\ +\ SUB}$] + Z_2 [$_{ADV\ +\ VERB\ prefix}$] ↔ADJ [$_{SUB\ +\ -\ ný}$] + SUB [$_{VERB\ prefix\ +\ -Ø}$] + ADJ [$_{VERB\ prefix}$] + SUB [$_{SUB}$] *Tauchrohrinnendurchmesser /vnútorný priemer ponornej trubice/*

3.2. Význam deja

3.2.1. kompozícia ↔ VP s transflexne tvorenou OB

$Z_{1\ SUB}$ + $Z_{2\ SUB}$ ↔ SUB $_{NOM}$ + SUB $_{GEN}$

Typ$_1$ $Z_{1\ SUB}$ [$_{SIMPLEX}$] + Z_2 [$_{VERB\ +\ -Ø}$] ↔ SUB $_{NOM}$ [$_{VERB\ +\ -Ø}$] + SUB $_{GEN}$ [$_{SIMPLEX}$] *Partikelflug /úlet častíc/; Druckabfall /pokles tlaku/; Staubabfuhr /odvod prachu/; Gaswirbel /vír plynu/; Gasstrom /prúd plynu/; Rohgasstrom /prúd surového plynu/*

Neterminologický charakter slovesných motivantov pre názvy spredmetnenia deja, ktoré sú v pozícii onomaziologickej bázy v nemeckých kompozitách a slovenských viacslovných pomenovaniach, poukazuje na väčšiu terminologickú vágnosť utvorených jednotiek. V obidvoch jazykoch ide o slovesné motivanty (*fliegen /u-letieť/; ab-fallen /po-klesnúť/; stoßen / /na/-raziť/*), ktoré sa síce uplatňujú v syntagmatickom spojení s termínmi (*Partikel /častica/; Druck /tlak/*), ale nepodieľajú sa na tvorení nového termínu, keďže novoutvorená jednotka neobsahuje nové sémantické príznaky. Zodpovedalo by to aj teórii o spájaní pojmov. V uvedených prípadoch teda nejde o špecifikáciu obsahu pojmu /determinácia/, zužovanie obsahu pojmu /konjunkcia/ ani o zužovanie rozsahu pojmu /disjunkcia/ (porov. Arntz – Picht – Mayer, 2002, s. 50 – 52). V názvoch s výsledkom deja sa vytvára podskupina jednotiek, pri ktorých sa dá vyčleniť spoločná séma „negatívny výsledok deja". Ide o transflexné deriváty, akými sú pomenovania interdisciplinárneho charakteru (*pokles, úlet, únik,* atď.). K tejto podskupine priraďujeme aj pomenovania z iného slovotvorného typu so sufixálne (*Rückgang /úbyt-ok/*) a transflexne (*strat-a*) vyjadreným výsledkom deja v slovenských pomenovaniach popri deverbálnej konverzii a implicitnej derivácii v nemčine (*-rückgang, -flug*). Syntagmatická parafráza napovedá, že ide o procesuálne slovesá: (to, že niečo uletelo, pokleslo, ubudlo, atď.). Zasahovaný predmet sa v onomaziologickej štruktúre často vyjadruje symetrickými ekvivalentnými štruktúrami v obidvoch jazykoch. V tomto slovotvornom type sú však aj pomenovania bez jasného terminologického pôvodu. Na slovotvornom

rade „*prallen* → *Prall- /naraziť*→ *náraz* → *nárazový/*“ vidíme rozvinutejšiu štruktúrnu postupnosť pri tvorení termínov v slovenčine (*nárazový odlučovač*). Iným prípadom v rámci spredmetnenia deja s významom výsledku je jednotka neterminologického pôvodu (*Partikelstoß /zrážka častíc/*). V nemčine sa pre onomaziologickú štruktúru vyberá slovesný motivant (*stoßen*), ktorý má spoločnú sému so slovesným motivantom (*prallen*) vstupujúcim do formálnej štruktúry terminologických pomenovaní (*Prallabscheider /nárazový odlučovač/*). Pri termíne (*Druckstoß /tlakový ráz/*), kde je zložitejší sémantický vzťah, nejde len o paralelnosť voľného syntagmatického spojenia („*Partikel haben gegeneinander gestoßen*“ → *Partikelstoß*), ale o prenikanie iného termínu (*Druck /tlak/*) z definičného zápisu so sémantickým vzťahom prostriedku (tlakový ráz, t.j. ráz pomocou tlaku, tlakom). To by mohlo byť aj kritérium, ktoré rozhoduje o vágnosti termínu. S tou sa spája aj neprítomnosť definičného kontextu pri niektorých uvedených pomenovaniach. Týka sa to predovšetkým významu deja a objektu v obidvoch jazykoch.

Typ$_2$ Z_1 [$_{\text{SIMPLEX // ADJ + -e}}$] + Z_2 [$_{\text{VERB prefix + -Ø}}$] ↔ SUB $_{\text{NOM}}$ [$_{\text{VERB prefix +-Ø}}$] + SUB $_{\text{GEN}}$ [$_{\text{ADJ // SIMPLEX}}$] *Gasdurchfluß /prietok plynu/; Gasüberlauf /prechod plynu/; Wärmeübergang /prestup tepla/*

Typ$_3$ Z_1 [$_{\text{SIMPLEX}}$] + Z_2 [$_{\text{VERB prefix + -Ø}}$] ↔ SUB $_{\text{NOM}}$ [$_{\text{VERB prefix + -Ø}}$] + SUB $_{\text{GEN}}$ [$_{\text{SIMPLEX}}$] *Stoffdurchsatz /prestup látky/*

Z_1 $_{\text{SUB}}$ + Z_2 $_{\text{SUB}}$ ↔ SUB $_{\text{NOM}}$ + VP [ADJ + SUB $_{\text{GEN}}$]

Typ$_4$ Z_1 [$_{\text{ADJ + -keit}}$] + Z_2 [$_{\text{VERB prefix + -Ø}}$] ↔ SUB $_{\text{NOM}}$ [$_{\text{VERB prefix + -Ø}}$] + VP [ADJ + SUB $_{\text{GEN}}$] *Flüssigkeitsablauf /odtok kvapalinovej zmesi/*

Pre niektoré pomenovania – podobne ako v predošlej skupine – v rámci spredmetnenia deja je príznačná nižšia až nulová miera terminologickosti, ktorá vyplýva predovšetkým z neprítomnosti nových špecifických sémantických príznakov v ich sémantickej štruktúre. Na druhej strane je to ich kontextová lexikálna spájateľnosť s viacerými jednotkami z viacerých odborných oblastí bez toho, aby si tieto pomenovania vyžadovali nový definičný význam. Ustálenie predmetného deja v kategórii spredmetnenia deja oproti výsledku deja spôsobuje, že takéto termíny nezaraďujeme k centrálnym termínom[6] tejto technickej oblasti. Výnimkou sú termíny, kde sa ustálil výsledkový význam (*prietok* → *prietokovosť*) a tvoria sa od nich ďalšie termíny. Existujú aj termíny, pri ktorých sa vyšpecifikovala príslušnosť k sémantickej podskupine, ktorá pomenúva technické parametre a vlastnosti zasahovaných predmetov interdisciplinárneho pôvodu (teplo, látka, kvapalina, plyn). Transflexne tvorené pomenovania so spredmetnením deja môžu konkurovať jednotkám, kde sa lexikálny /definičný/ význam špecifikuje. Ide o pomenovania, kde sa ustálil význam výsledku deja (prietok plynu, prestup látky, stredný priemer) s jasným terminologickým charakterom (*Stoffdurchsatz /prestup lát-*

[6] Inak je to pri transflexne tvorených názvoch miesta, keďže príslušná norma môže popisovať konštrukčné prevedenie konkrétneho miesta zariadenia, ktoré sa tak odlišuje od denotátu z inej odbornej oblasti.

ky/; Wärmeübergang /prestup tepla/). Nedokonavé tvary slovesných motivantov (*premerať → priemer, prerezať → prierez; prestúpiť → prestup; pretekať → prietok*) majú skôr charakter polotermínov, ak nie je udaná bližšia špecifikácia onomaziologickej bázy v podobe doplnenia zásahovým objektom s terminologickým charakterom (prach, tlak, teplo) alebo vlastnosti (vlhkosť), kde sa vyžaduje uviesť definičný kontext. Ide o podskupinu názvov technických parametrov interdisciplinárneho charakteru, kde v obidvoch jazykoch môžeme vyčleniť adhézny význam /t. j. význam príslušnosti/ "komponent B patrí ku komponentu A". Pri význame príslušnosti je isté distribučné obmedzenie, ktoré spôsobuje, že v slovenčine nie je možné tvoriť viacslovné pomenovania so zhodným atribútom (nevyskytuje sa pomenovanie typu „*prachový obsah", ale „obsah prachu"). Iným javom v tejto kategórii je polysemizácia v jednom z jazykov (denotát$_1$: *priemer /Medianwert/*; denotát$_2$: *priemer /Partikeldurchmesser/*).

3.2.2. kompozícia ↔ viacslovné pomenovanie so sufixálnou OB „-a, -nie"

Typ$_1$ Z_1 [SIMPLEX] + Z_2 [VERB] ↔ SUB $_{NOM}$ [VERB prefix + -Ø] + SUB $_{GEN}$ [SIMPLEX] *Druckverlust /strata tlaku/; Staubniederschlag /zrážanie prachu/*

3.3. Význam príslušnosti

Z_1 $_{SUB}$ + Z_2 $_{SUB}$ ↔ SUB $_{NOM}$ + SUB $_{GEN}$

Pri niektorých termínoch sa uvádza aj prípustná synonymizácia v normovej literatúre (*Staubgehalt // Staubkonzentration*).

Typ$_1$ Z_1 $_{SUB}$ [SIMPLEX] + Z_2 [VERB prefix] ↔ SUB [VERB prefix +-Ø] + SUB [SUB // ADJ // SIMPLEX] *Partikeldurchmesser /priemer častíc/; Tropfendurchmesser /priemer kvapôčiek/; Tropfenquerschnitt /prierez kvapôčiek/*,

Typ$_2$ Z_1 [ADJ + -ig] + Z_2 [VERB + -Ø] ↔ SUB [VERB + -Ø] + SUB [ADJ] *Feuchtigkeitsgehalt /obsah vlhkosti/*, Z_1 [SIMPLEX] + Z_2 [VERB + -Ø] ↔ SUB [VERB + -Ø] + SUB [SIMPLEX] *Staubgehalt /obsah prachu/*.

Záver

Z pohľadu ekvivalentných vzťahov na pozadí nemeckých a slovenských termínov vo vybranej technickej oblasti sme zisťovali ekvivalenciu slovotvorných vzťahov pre slovesné motivanty v deverbatívnych názvoch spredmetnenia deja. Rozlišovali sme tu slovesné motivanty v slovesnej modifikačnej a mutačnej kategórii. V rámci modifikačnej kategórie sa vyskytuje pravidelná symetrická ekvivalencia pri deverbatívach so slovotvorným významom modalitnosti, perfektívnosti a lokalizovanosti, s prevažne vyhranenými a ekvivalentnými prefixmi.

V menej početných prípadoch je možné aj synonymné využívanie prefixov (*s-*, *vy-*) v jednom z jazykov, príp. využívanie denominálnych slovies s rovnakým adjektívnym alebo substantívnym východiskovým motivantom pre obidva jazyky. V niektorých prípadoch modifikačnej kategórie je doložená aj opozícia denominálnych a deverbatívnych slovies. V rámci mutačnej kategórie sa zoskupujú desubstantívne slovesá – privatíva a faktitíva a deadjektívne slovesá – faktitíva. Častejšie je v týchto prípadoch doložený výskyt denominálnych slovies v slovenčine (*vlaha → vlhký → vlh-č-iť; vlaha → za-vla-ž-iť → za-vlaž-ovať*) oproti deverbatívnym (*rieseln → be-rieseln*) v nemčine, ako aj adjektívneho motivanta v slovenčine oproti deverbatívnemu motivantovi v nemčine, čo narušuje priamu motiváciu v slovotvornom rade v nemčine.

V druhej časti príspevku ide o súhrnný prehľad slovotvorných typov v derivátoch, kompozitách a viacslovných pomenovaniach (so syntagmatickými významami objektu, deja a príslušnosti), v ktorých sú aktívne slovesné motivanty v názvoch spredmetnenia deja. Tu môžeme pri význame deja zdôrazniť, že neterminologický charakter slovesných motivantov poukazuje na väčšiu terminologickú vágnosť utvorených jednotiek. V obidvoch jazykoch ide o slovesné motivanty (*fliegen /u-letieť/; ab-fallen /po-klesnúť/; stoßen /na/raziť/*), ktoré sa síce uplatňujú v syntagmatickom spojení s termínmi (*Partikel /častica/; Druck /tlak/*), ale nepodieľajú sa na tvorení nového termínu.

Na záver možno konštatovať, že lexikálno-sémantický výber slovesných motivantov predurčuje slovotvornú povahu lexikálnych jednotiek, ktoré vstupujú do pomenovacieho procesu termínov.

Literatúra

ARNTZ, Reiner – PICHT, Heribert – MAYER, Felix: Einführung in die Terminologiearbeit. 4. Aufl. Hildesheim: Georg Olms Verlag 2002. 331 s.

DOLNÍK, Juraj: Lexikológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2003. 236 s.

DOLNÍK, Juraj – BENKOVIČOVÁ, Jana – JAROŠOVÁ, Alexandra: Porovnávací opis lexikálnej zásoby. Bratislava: Veda 1993. 189 s.

FLEISCHER, Wolfgang – BARZ, Irmhild: Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. 2. durchg. U. erg. Auflage. Tübingen: Niemeyer Verlag 1995. 382 s.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba. Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

MASÁR, Ivan: Príručka slovenskej terminológie. Bratislava: Veda 1991. 189 s.

REINHARDT, Werner – KÖHLER, Claus – NEUBERT, Gunter: Deutsche Fachsprache der Technik. 3., neubearb. Aufl. Hildesheim: Olms Verlag 1992. 174 s.

SCHWISTER, Karl: Taschenbuch der Umwelttechnik. München Wien: Carl Hanser Verlag 2003. 664 s.

Funkčné členy živých osobných mien vo vybraných lokalitách

Marcela Szczerbová
Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Každý z nás je pri narodení ovenčený menom a priezviskom tvoriacim úradnú pomenovaciu sústavu. Avšak v tomto príspevku sa orientujeme na neúradnú antroponymickú sústavu, ktorá tvorí otvorený, neustále sa rozvíjajúci a dynamický súbor rôznych pomenovaní. Keďže dvojmenná pomenovacia sústava s pomerne uzavretým počtom rodných mien a priezvisk sa stala nepostačujúcou z dôvodu rozširujúcich pomenovacích potrieb, vznik neúradnej antroponymickej sústavy túto vzniknutú situáciu vyriešil. Úradné osobné mená prestali spĺňať identifikačnú funkciu v rámci dedinského kolektívu.

Živé osobné mená sú neúradné antroponymá, ktorým sa pomenúva jednotlivec zväčša v rámci dedinského kolektívu v neúradnom, resp. poloúradnom styku. V neoficiálnej komunikačnej sfére používaná neúradná podoba mena vychádza najmä z miestneho nárečového úzu. Sústavu živých osobných mien (ŽOM) chápeme ako systém antroponymických modelov, v ktorých sa prejavujú špecifické onomastické črty. Antroponymický pomenovací model (PM) pozostáva z obsahového modelu (OM) designácie, motivačného modelu (MM) – motivácie a slovotvorného modelu (SM), ktorý charakterizuje jazykovú stránku ŽOM. PM obsahuje v rôznych kombináciách nasledujúce funkčné členy (FČ): krstné meno (K), priezvisko (P), individuálnu charakteristiku (CH), živé rodinné meno (R), živé meno podľa domu (D) a apelatívny člen (A). Každý z nich sa vyznačuje určitými sémantickými príznakmi.

Predtým, ako začneme uvažovať o živých osobných menách v slovensko-poľskom jazykovom pomedzí, poukážeme na jazykové skutočnosti, lokalizáciu a jazykovú situáciu.

Termín goralské nárečia majú svoje miesto aj v slovenskej dialektológii a označujú nárečia poľského pôvodu. Sú to nárečia na slovensko-poľskom jazykovom pomedzí, na Spiši, Orave a Kysuciach a v enklávach na Liptove a západnom Gemeri. Podľa J. Dudášovej –Krišťákovej (1988, s. 113) goralské nárečia v týchto oblastiach netvoria jednoliaty dialekt, ale sa vnútorne členia na štyri skupiny: 1. spišské goralské nárečia, 2. oravské goralské nárečia, 3. kysucké goralské nárečia a 4. nárečia enkláv. Do centra našej pozornosti sme vybrali oravské goralské nárečia, pretože sú cieľom nášho bádania.

Goralská nárečová oblasť na Orave je v porovnaní so spišskou goralskou oblasťou omnoho menšia a mladšia. Tvorí ju dovedna 24 obcí (11 obcí na slovenskom a 13 obcí na poľskom území), ktoré ležia v oravskej západnej a severnej časti. 11 obcí sa nachádza na sloven-

skom území – Oravská Lesná, Zakamenné, Novoť, Mútne, Sihelné, Rabča, Rabčice, Hladovka, Suchá hora, Oravská Polhora a Oravské Veselé. Na poľskom území sa nachádza 13 obcí – Bukowina, Podsklie, Harkabuz, Chyžné, Jablonka, Malá Lipnica, Veľká Lipnica, Orawka, Pekelník, Podvlk, Sarna, Dolná Zubrica a Horná Zubrica. Dve obce, Hladovka a Suchá Hora (tieto dve obce tvoria enklávu v slovenskom jazykovom prostredí) sú situované medzi slovenskými obcami v severovýchodnej časti strednej Oravy a od ostatných goralských obcí ich oddeľuje pás hornooravských a stredooravských nárečí.

Ako oravské, tak aj spišské goralské nárečia ležia na slovensko-poľskom jazykovom pomedzí a spolu tvorili až do roku 1920 jeden zemepisný i jazykový celok. „Obidve skupiny si až doposiaľ udržali pôvodný poľský základ pomerne málo porušený a proces slovensko-poľskej interferencie ich zasiahol iba čiastočne. Príčiny spočívajú v tom, že nárečia v obidvoch oblastiach tvoria súvislé jazykové a zemepisné celky, preto prenikanie slovenských jazykových prvkov bolo menej intenzívne než v oblasti prechodných slovensko-poľských nárečí." (Dudášová – Krišššáková, 1993, s. 25). Toto konštatovanie sa však nevzťahuje na nárečie obce Hladovky a obce Suchej Hory, pretože tieto dve obce tvoria enklávu v slovenskom jazykovom prostredí. Zatiaľ čo nárečie Suchej Hory slovenským vplyvom odolávalo, nárečie Hladovky slovenským vplyvom podľahlo v značnej miere, a tak sa zároveň vyčlenilo zo skupiny oravských goralských nárečí. Poukázal na to M. Małecki (1935, s. 49), ktorý nárečie Hladovky zaradil medzi prechodné slovensko-poľské nárečia na základe podstatných zmien v hláskosloví a morfológii. Rozdiel medzi nárečiami na Orave a v Zamagurí spočíval v tom, že kým goralskú oblasť v Zamagurí oddeľoval od slovenských nárečí významný pás nemeckých dialektov, goralské nárečia na Orave mali bezprostredný súvis so slovenskými nárečiami na hornej a dolnej Orave. Tento fakt však nemal podstatnejší vplyv na vývin goralských nárečí. Podľa A. Habovštiaka (1958, s. 117 – 138) malo osídľovanie Oravy jednoliatejší charakter než osídľovanie Spiša, a preto je jazyková a etnická diferenciácia na Orave oveľa menšia než na Spiši. Pri osídľovaní Oravy dominoval stredoslovenský nárečový živel, postupujúci od juhu pozdĺž rieky Oravy, stretajúci sa na hornej Orave s poľským živlom, postupujúcim od severu alebo od východu (priebeh kolonizácie goralských obcí na Orave: Jablonka 1558; Rabča 1564; Suchá Hora a Bukovina 1566; Srnie 1567, Podvlk 1585; Oravka, Oravská Polhora, Pekelník a Podsklie 1588; Harkabúz 1593; Hladovka; 1598; Horná Zubrica 1604; Zákamenné 1615; Rabčice 1616; Oravské Veselé a Sihelné 1629; Mutné 1647; Novoť 1691; Oravská Lesná 1732).

Z načrtnutého môžeme konštatovať, že vývin slovensko-poľských jazykových kontaktov neprebiehal vo všetkých goralských oblastiach jednotne, ale diferencovane. Spomenutá diferencovanosť bola podmienená odlišnými zemepisnými, kultúrnymi i sociálnymi faktormi v jednotlivých goralských oblastiach, ktoré sa podieľali na vzniku a formovaní slovensko-poľského bilingvizmu, taktiež aj slovensko-poľských jazykových kontaktov. Goralské nárečia

na slovensko-poľskom jazykovom pomedzí predstavujú istý jazykový filter, cez ktorý prenikali slovenské vplyvy aj do poľských nárečí, nekontaktujúcich bezprostredne so slovenskými nárečiami a zároveň boli prameňom šírenia a prenikania niektorých poľských vplyvov do slovenských nárečí.

V centre našej pozornosti sú dve obce. Jedna obec sa nachádza na slovenskom území (Rabča) a druhá obec (Pekelník) na poľskom území. Obec Rabča je veľká goralská obec Hornej Oravy s rozlohou 25,1 km^2 a s 4674 obyvateľmi je treťou najväčšou obcou Oravy. Táto obec je prirodzené spádové sídlo miestneho významu obcí: Rabčíc, Oravskej Polhory a Sihelného. Rabča patrí s viacdetnými rodinami s počtom detí nad 8 medzi prvé obce Slovenska. Silnými stránkami obce je mladé obyvateľstvo, kvalitný nový bytový fond, dostatočné zásoby vodných zdrojov, pekná okolitá príroda. Obyvateľstvo Rabče, najmä staršie, rozpráva goralským nárečím. Obec Pekelník (Piekelnik) spolu s ďalšími 14 obcami patrí do Gminy Čierneho Dunajca (Czarny Dunajec). Táto obec sa rozprestiera na 30,3 km^2 a v súčasnosti má okolo 2500 obyvateľov. Pekelník bol v minulosti najľudnatejšou a najbohatšou dedinou Hornej Oravy. Táto obec pozostáva z 12 častí/rolí (Rzepkowa, Rokickia, Kruľowa, Wójcikowa, Smutkowa, Wujtowa, Zydowa, Bryjowa, Leligdonowa, Soltysowa, Malatowa, Rychlykowa), pričom absentujú jednak názvy ulíc, ako aj názvy týchto častí. Uvedené časti/role poznajú iba obyvatelia obce.

Výskum ŽOM v súčasnej dobe neustále realizujeme v severnej obci Rabča na Orave a poľskej obci Pekelník. Teda v príspevku uvádzame, realizujeme a zovšeobecňujeme závery z tých materiálov, ktoré sme zatiaľ terénnym výskumom a pomocou metódy modelovania a počítačového spracovania získali.

V príspevku detailnejšie analyzujeme funkčný člen CH, ktorý sa vyznačuje antroponymickými sémantickými príznakmi [+ jednotlivec bez vzťahu k iným (príbuzným/nepríbuzným) osobám] a [⍰ dedičnosť]. Týmito príznakmi sa vydeľujú CH i K oproti ostatným členom ako individuálne, nededičné funkčné členy (FČ). CH podobne ako R a D je ustálené užším spoločenským úzom (Blanár – Matejčík, 1978, s. 32).

Užším spoločenským úzom pre R a D najčastejšie býva celá dedina, prípadne jej časť. Pre CH môže užší spoločenský úzus tvoriť aj celá dedina, prípadne jej časť, vtedy ide o dosť starú CH, keďže je známa pre taký veľký počet ľudí (vzhľadom na veľký počet obyvateľov obce). Zistili sme totiž, že aj CH môže byť v niektorých prípadoch dedičná, teda má aj vzťah k iným zväčša príbuzným osobám.

Napr. v Rabči (RAB) Václav Prisenžňák má CH *Šuster*, PM je <CH>$^{z}{}_{1}$, lebo vznikla zo zamestnania jeho otca (bol obuvník). V období dospievania ho spolužiaci v škole (syna Václava) začali volať po otcovi. Jeho syn (tiež Václav Prisenžňák), keď začal chodiť do školy, túto CH automaticky zdedil a jej platnosť sa tiež preniesla na celú dedinu. Na rozlíšenie otca od syna, keďže majú rovnaké úradné mená aj ŽOM, sa používajú ešte ďalšie ŽM pre otca, ktoré

zase zdedil po svojom otcovi (napr. *Šerif*). Užší spoločenský úzus môžu však pri CH tvoriť aj ľudia z jednej ulice alebo pár domov, či viacero ulíc alebo príslušníci jednej generácie, spolužiaci, vrstovníci. Syn Václav okrem rovnakého ŽOM taktiež dostal postupne ďalšie ŽOM (napr. *Honzo, Čechúr* a pod.). V Pekelníku (PEK) Marek Šuba má CH *Sportista,* PM je $<CH>^{z}_{1}$, vznikla zo zamestnania a záľuby jeho otca (bol športovec). Jeho syn okrem zdedenej CH po otcovi dostal postupne ďalšie ŽOM (*Markuš*, *Olympionik* a pod.).

V CH sa uplatňujú aj rôzne hodnotiace postoje pomenovateľov, či už ide o expresívnosť ± konotatívnosť, alebo tiež o spoločenskú príznakovosť ± spoločenské zaradenie a hodnotenie. V prvom prípade (expresívnosť ± konotatívnosť) v RAB napr. Alena Turacová – *Židuľa*, Ján Prisenžňák – *Plavec* (keď sa opije, tak po ceste akoby plával, vykrúca rukami aj nohami); v PEK Jolana Šuba – *Ziduľa*, Jozef Veselowskij – *Agresor* (keď si vypije, robí zle, bije sa, provokuje, je agresívny). V druhom prípade (spoločenská príznakovosť ± spoločenské zaradenie a hodnotenie: v RAB napr. Jozef Prisenžňák – *Inžinier*, Dušan Ratica – *Richtár*, *Starosta, Veliteľ, Preceda* a pod.; v PEK Vladimír Šuba – *Soltis*, *General,* Romek Šuba – *Šľachta.*

Napriek tomu, že CH je samostatný FČ alebo jeho antropolexéma (AL) sa môže využiť v R alebo D. Keď k rabčianskej AL CH pridáme posesívne *–eje, –ých/ych, –ovie* vznikne R (Brišák → *Brišákovie*, Lubas → *Ľubasových*) a s predložkou *do* najčastejšie posesívnym sufixom *–ov* vznikne D (Šurin – *do Šurinoů,* Miklušák – *do Miklušákoů*). Avšak v poľskej AL CH pridáme *–ove*, *–of –oviego* vznikne R (Koščelnik → *Koščelnikove, Soltis* → *Soltisof* , Szczerba → *Szczerboviego*) a taktiež s predložkou *do* najčastejšie posesívnym sufixom –i, –of vznikne D (Szczerba → *do Szczerbi*, Koščelnik → *do Koščelnikof*).

Keďže CH a predovšetkým jej antropolexéma v R alebo D sa často prenáša na iných členov rodiny – manželku, manžela, syna, dcéru, vnukov, pri CH sa označuje dolný číselný symbol, ktorý poukazuje na rodinného príslušníka, od ktorého CH pochádza. Teda napr. číselný index 1 označuje otca, 11 matku, 3 manžela, 4 starý otec, 44 stará matka, 7 brat, 77 sestra a pod. Václav Prisenžňák – *Šuster*, PM: $< CH >^{z}_{1}$ (otec bol obuvníkom), Antónia Skurčáková – *Liska*, PM: $< CH >^{v}_{11}$(matka je falošná). Zaviedli sme aj číselný index 0, ktorý naznačuje, že ide o prapredka, ale ľudia si už nespomínajú o ktorého prapredka ide, resp. ich názory sa rôznia. Ide o veľmi staré CH, a preto sa z nich využívajú zväčša už len antropolexémy v R a D: Anna Miklušáková – *Hanka Čipčorkovie*, PM: $(K^{*}+< CH>^{n}_{0} / : RD) / < D >$ (individuálna charakteristika predka bola pravdepodobne Čipčorka). Pri zisťovaní motivácie si ľudia nepamätali, preto má CH horný index n, ktoré vyjadruje nejasnú alebo viacznačnú motiváciu. V takom prípade môžeme vychádzať iba z lexikálneho význam ŽOM. Malými písmenami sa označujú druhy motivácie: *v* (fyzická/duševná vlastnosť), *z* (trvalé/dočasné zamestnanie, záujmy, záľuby), *zm* (zamestnanie predchádzajúceho majiteľa), *p* (pôvod/bydlisko), *m* (bývalý/terajší majiteľ, ak nie je totožný s nositeľom mena, sused), *n* (iná nejasná/viacznačná motivácia).

Z morfologického hľadiska najčastejším slovným druhom, ktorým sa CH motivovala v oboch jazykových materiáloch, bolo všeobecné substantívum: učiteľ → *Učiteľ*, herečka → *Herečka*, modelka → *Modelka*, žid → *Žid*, *Zid*, starosta → *Soltista*, kostolník → Koščeľnik. Motiváciou skúmaných ŽOM bolo aj vlastné meno, napr. osobné mená postáv z televíznych seriálov (*Angelika*), známych osobností (*Banderas*), priezviská pôvodných majiteľov domov (Gobor → do Goborou̯), zoonymá (*Mrovjec, Kohút, Viľk, Bong, Capek, Sojka, Liska, Tchoři,* a pod.), príslušnosť ku krajine pôvodu. (*Poliak*, *Amerikán*), pri CH^{p} toponymá (*z Grúňa, od Gaceľa*, Námestovo → *Namestofčanka*, Bobrov – *Bobrovec* a pod.).

Na druhom mieste, ktorým sa CH motivovala, bolo vlastnostné adjektívum, najmä v CH^{v} (*Čierni,Bialy, Slintavi, Čaptavi, Mondri*). V skúmanom materiáli sme objavili aj tretí stupeň prídavného mena, ktorým sa CH motivovala (*Najmúdrejši*). V CH^{p} sa adjektívum utvorilo z toponyma (chotárny názov Grúň → Gruňou̯ski, obec Klin → Kliňanska). Veľkú skupinu tvoria tiež privlastňovacie adjektíva, ktoré sú typické pre opisné ŽOM (*Šustrova céra, Inžinierou̯ sin, Židowa diefka*). Keďže je výskum realizovaný v goralskom jazykovom prostredí, je úplne prirodzený výskyt ŽOM v nárečovej podobe (múdry → *Mondri,* Mariňák → *Mariňok*, vlk → *Viľk*, líška →*Liska*, mravec → *Mrovjec*, biedny → *Bidni*, *Popjeracka*, a pod.). Goralskú nárečovú podobu používajú najmä príslušníci najstaršej generácie, naopak v najmladšej generácii dominujú rôzne podoby nespisovných slov. Iné slovné druhy, ak sa vyskytli, tak tiež len ako základ pre substantívum, napr. zo slovies (parádiť sa, klebetiť) vznikli (*Paradnica, Klebetnica*).

Zo štylistického hľadiska slovnú zásobu CH tvoria neutrálne, nárečové, ale aj hovorové slová. Keďže je výskum realizovaný v slovensko-poľskom jazykovom pomedzí, je úplne prirodzený výskyt ŽOM na strane slovenskej v nárečovej podobe (múdry → *Mondri*, Mariňák → *Mariňok*, vlk → *Viľk*, líška → *Liska*, mravec → *Mrovjec,* biedny → *Bidni, Popjeracka,* a pod.) a na strane poľskej v poľskom jazyku (kostolník → *Koščeľnik*, žena → *Žona*, učiteľ → *Nauczyciel*, športovec → *Sportista* a pod.) Goralskú nárečovú podobu používajú najmä príslušníci najstaršej generácie, naopak v najmladšej generácii dominujú rôzne podoby nespisovných slov.

V hojnej miere boli zastúpené aj expresívne výrazy, hlavne pejoratívne (*Spitina, Ožran, Cicuľa*), posmešné (*Capek* – keď sa smeje, vydáva zvuky ako cap, *Bistrozraki* – takmer nevidiaci) niekedy až vulgárne (*Idiot, Debil, Čečuš*), ale aj deminutíva (*Modelečka, Koščeľniček*). Pomenovanie antonymom je tiež možné (*Mali* – ide o vzrastovo mohutného chlapa, *Čarny* – chlap svetlej pleti s minimálnym obsahom pigmentu). Zriedkavosťou nie sú ani dialektizmy (*Švapkar*). Prevažne mladšia a stredná generácia siaha pri prezývkach po slangových pomenovaniach (*Učka, Pepo*). Lexémy tvoriace ŽOM sú niekedy expresívne, no nemusia sa expresívne pociťovať vďaka frekvencii ich používania. Ale ako sme už spomínali, neutrálna lexika

v spojitosti s nejakým obsahom, udalosťou, príbehom alebo situáciou, ktorú poznajú len pomenovatelia, sa pre nich i jej nositeľa môže pociťovať ako expresívna. V CH sú stelesnené lexémy z aktívnej slovnej zásoby, ale nachádzame aj také CH, ktorých zdrojom sa stali zastarané slová a historizmy (*Zemepán, Švapkar*).

Z hľadiska pôvodu nachádzame v CH slová prevzaté z iných jazykov už z minulosti. Sú to hlavne názvy pre už spomínané zamestnania (*Richtár*, *Šuster*). Často sa využívajú cudzie mená postáv z rôznych filmov, rozprávok, kníh, mená slávnych ľudí: (*Angelika*, *Banderas*, *Jogi*).

CH patrí medzi FČ obsahujúce v porovnaní s inými FČ (napr. K, A) rozmanitejšie spôsoby tvorenia, početnú variabilnosť prípon a môže využívať všetky slovné druhy. CH čerpá lexiku zo všetkých vrstiev slovnej zásoby, je vytvorená zo slov neutrálnych hovorových, expresívnych, zastaraných, historizmov, nárečových, prevzatých i cudzích. V oboch získaných materiáloch je systém prvkov CH otvorený na rozdiel od systému prvkov FČ (K), ktorý je relatívne uzavretý.

Literatúra

KRIŠŠÁKOVÁ-DUDÁŠOVÁ, Júlia: Goralské nárečia na slovensko-poľskom jazykovom pomedzí. In: Slováci v zahraničí. Martin: Matica slovenská 1988, s. 112 – 133. Júlia

KRIŠŠÁKOVÁ-DUDÁŠOVÁ, Júlia: Goralské nárečia. (Odraz slovensko-poľských kontaktov na fonologickej rovine.) 1. vyd. Bratislava: Veda 1993. 176 s.

KRIŠŠÁKOVÁ, Júlia: Nárečie Rabčianske v kontexte oravských goralských nárečí. In: Monografia Rabča. Dolný Kubín: Peter Huba 1995, s. 75 – 85.

MALECKI, Mieczysław: : O wpływie słowackim na połskie gwary na Orawie. In: Sborník Matice slovenskej. 13. Turčiansky sv. Martin: Matica slovenská 1935, s. 44 – 52.

HABOVŠTIAK, Anton: Diferenciácia oravských nárečí vo svetle kolonizačných prúdov. In: Jazykovedný časopis, 1958, roč. 10, č. 9, s. 117 – 138.

BLANÁR, Vincent: Teória vlastného mena. Bratislava: Veda 1996. 250 s.

BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: Živé osobné mená na strednom Slovensku. I. 1. Designácia osobného mena. Bratislava: SPN 1978. 416 s.

BLANÁR, Vincent – MATEJČÍK, Ján: Živé osobné mená na strednom Slovensku. I. 2. Distribúcia obsahových modelov. Martin: Osveta 1983. 647 s.

Staročeské femininum *jatka* – nástin jeho dalšího formálního a sémantického vývoje a lexikografické zpracování[1]

Štěpán Šimek
Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český, Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

0. Jádrem příspěvku je představení problémů lexikografického zpracování staročeského feminina *jatka* v diachronním slovníku, vyplývajících především z požadavku náležitého řazení významů ve slovníkové stati, tj. tak, aby byl reflektován vývoj sémantické struktury této (ve staré češtině) polysémní lexikální jednotky (dále LJ).

0.1. Jako východisko však nejprve nastíníme formální a sémantický vývoj ve střední i nové češtině, a to okomentovaným retrospektivním přehledem dokladů z dobových slovníků či současných lexikálních databází (1.). Následně uvedeme významy, jež tato LJ vyjadřuje ve staré češtině; chronologickým řazením jejich dokladů, pocházejících především z lexikální kartotéky vzniknuvší pro práci na akademickém Staročeském slovníku (StčS), ukážeme dobu jejich prvního písemně fixovaného výskytu (2.). S poukazem na nejasnou etymologii předpokládaného praslovanského východiska **jata* a vzhledem k důvodné úvaze o vlivu lidové etymologie na utváření sémantické struktury LJ již v době staročeské (3.) představíme a zdůvodníme návrh lexikografického zpracování zkoumaného slova v právě vznikajícím Elektronickém slovníku staré češtiny (4.). Závěrem naznačíme možné důvody, které vedly k formálním změnám i zjednodušení sémantické struktury LJ v mladších fázích vývoje češtiny (5.).

1.1. V současné spisovné češtině se lexém *jatka* vyskytuje pouze jako pluralium, a to ženského nebo středního rodu.

1.1.1. Slovník spisovné češtiny uvádí: „jatky, -tek ž. pomn., ob. jatka, -tek s. pomn. *místo, podnik pro porážení dobytka*: vést dobytek na j. *na porážku*; přen. expr. *válečné j-y;* hnát vojáky na j. do války; *(zbytečně) utrácet (v boji) jejich životy*“ (SSČ s. v.). Odmyslíme-li přenesený (expresivní) význam – či spíše aktualizované užití významu základního – podle SSČ se jedná o LJ monosémní.

1.1.2. Starší slovníky spisovné češtiny ukazují dynamický vývoj především po stránce formální: jak Příruční slovník jazyka českého (PSJČ), tak Slovník spisovného jazyka českého (SSJČ) uvádějí jako heslovou podobu i formu singuláru, směřování k formě pouze plurálové

[1] Příspěvek vznikl za podpory grantů GA ČR č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování*, P406/10/1140 *Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálových bází)* a P406/10/1165 *Česká slovní zásoba v období humanismu a baroka: vývojové aspekty.*

a dvojí rodové příslušnosti reflektují uspořádáním heslového záhlaví a metajazykově, srov.: „jatky, -tek ž. pomn., ob. jatka, -tek s. pomn., řidč. jatka, -y ž. *místo, kde se poráží dobytek*; *porážka*; nář. též *výsek, prodejna masa*: vést dobytek na jatky; vybrat telata k jatce (Hál.); převezme hospodu i pole, upraví jatku (Mrš.); přen. *válečná jatka, lidské jatky krvavá válka*; vést, hnát vojsko, lidi na jatky (jatka) do krvavé bitvy, řeže; zbytečně utrácet lidské životy; hist. prešovské jatky *poprava 30 luteránů r. 1687 v Prešově*" (SSJČ s. v.) a „jatka, -y f., obyč. plur. jatky, -tek f. (nom. ak. pl. též jatka, zvl. ve spojení na jatka) *porážka, místo, kde se poráží dobytek*. Hál. Zvíře pro jatku určené. Kosm. My syny své též vedli do boje jak na jatku. Zey. Přicházel jsem po každých těch prázdninách do Prahy s pocitem zvířete, vedeného na jatky. Mach. *Přen.* Lidi šli na jatka jako dobytek [za války]. Haš. Toť [bitva u Jemappes] jatka jen zlá! Mach. Jiní na tak řečených jatkách Prešovských takovými mukami trýzněni byli, že se jazyk lidský je i jen vysloviti stydí (o mučení a popravení 30 prešovských patriciů a luteránů provedeném r. 1687 generálem Caraffou). Koll. *Mysl.* ohrada, v které se lapá černá zvěř." (PSJČ s. v.). Podle PSJČ je zkoumaná LJ polysémní, kromě významů uvedených výše v SSČ a SSJČ uvádí ještě ‚ohrada, v které se lapá černá zvěř'. Ten je však omezen na oblast myslivecké terminologie (či snad z dnešního pohledu slangu?).[2]

1.2. Střední čeština, reflektovaná Lexikální databází humanistické a barokní češtiny (dále LDHBČ), ukazuje LJ *jatka* jako polysémní femininum pravidelně tvořící jak singulárové, tak plurálové tvary, a to ve významech ‚jatky, masný krám, „šlachtata"' – doklady pocházejí z TrestBuchl[3], KomDveřeP, KomLabP, KomOrb a RosaSlov – a ‚komora, vedlejší místnost'; ten je však doložen v dosud ne zcela přesně identifikovaném prameni LibInf.

Tento stav potvrzuje i Jungmannův slovník s. v. **jata* (nedeminutivní podoba heslového slova je výsledkem rekonstrukce – snad i vlivem polštiny či obecně slovanizujících dobových tendencí, jiné významy než dva výše uvedené pocházejí ze staré češtiny).

2. Ve staré češtině představuje *jatka* LJ jednotku s plným paradigmatem a bohatou polysémií. Zachována je následujícími doklady.[4]

2.1. Nejstarší doložený význam je ve staré češtině ‚nuzný příbytek, útulek k přebývání' spolu spodvýznamem ‚[pro nějakou činnost] doupě, brloh' v ustáleném spojení (frazému) *jatka lotrová/lotrovská*.

---

[2] Pochyby o terminologické nebo slangové povaze uvedeného významu pramení z nemožnosti ověřit tuto skutečnost jak v textu slovníku samotného, tak v excerpci pořízené pro vznik PSJČ, uchované a v digitální podobě veřejně zpřístupněné na internetové adrese http://bara.ujc.cas.cz/psjc; citován stav k 1. 12. 2012.

[3] Význam zkratek středněčeských pramenů viz na internetových stránkách LDHBČ na adrese http://madla.ujc.cas.cz/prameny; citován stav k 1. 12. 2012.

[4] Základní řazení dokladů je chronologické – podle doby prvního doložení jednotlivých významů. Mladší explikace týchž významů citujeme v rámci téže podkapitoly, tedy už bez ohledu na chronologii.

Doklady tohoto významu nacházíme v evangeliáři Čtenie zimnieho času v 21. kapitole a 13. verši Matoušova evangelia: *učinili z ňeho* (chrámu) *jatku lotrovú* EvZimn 19b28[5] a v textech první redakce staročeské bible: *vy jste z ňeho* (chrámu) *učinili jatku lotrovú* BiblDrážďMt 21,13; L 19,46.

Významovou definici lze opřít též o překladové paralely týchž biblických míst (z hlediska lexikologie o synonyma) v dalších staročeských evangeliářových či biblických textech: ad Mt 21,13 *peleš lotrovú* BiblOl, *peleši lotrovskú* BiblLit, *jeskyni lotrovú* BiblPad, *peleši lotrovskú* BiblPraž, *jeskyni lotrovskú* EvBeneš; ad L 19,46 BiblOl ~ BiblDrážď, *peleši lotrovskú* BiblLit, *jeskyni lotrovú* BiblPad, *jeskyni lotrovskú*, jakož i o latinský ekvivalent *speluncalatronum*. Vítanou oporou je nám zpracování feminina *pelešě* ve Staročeském slovníku, viz StčS s. v. *pelešě* 4.

2.1.1. Další explikace téhož významu uchoval Budyšínský rukopis: *poňadž lotróm tvrze rušie* (Pražané), *nechajť i ty jatky bořie* Budyš106,924; (boží nepřietelé) *učinili z chrámu ctného jatku bydla lotrovského* Budyš 106,922.

2.2 K nejstarším dokladům patří i ty pocházející z 428., 927. a 941. verše Legendy o svaté Kateřině (LegKat) – jedná se o pojmenování obydlí poustevníka, který svatou Kateřinu pokřtil. V. Vážný (1959, s. 264) je ve slovníčku ke své edici kateřinské legendy interpretuje ‚chaloupka, chýše, chata, chatrč', stejně tak činí i akademický Výbor z české literatury po dobu Husovu (s. 381).

My však považujeme za relevantní interpretaci staršího editora LegKat F. Spiny, že se jedná též (či spíše) o význam ‚jeskyně': „jatka f. Hütte, Höhle" (Spina, s. 109). Spinovou zásluhou známe latinskou předlohu staročeské legendy. Porovnáním českého a latinského textu zjišťujeme, že příslušná místa, kde se ve staročeském textu slovo *jatka* vyskytuje, nevycházejí přímo z latinské předlohy, a nelze tedy nalézt latinský ekvivalent zkoumaného slova. Informaci o poustevníkově příbytku však přináší 402. – 405. verš: *Ten* (poustevník) *bleše odtad rodem z města, z Alexandřie k němu cesta, povzdál bieše, neb na pustém, lesi bydléše, na hustém, v jedněch horách, v jednej skále.*

2.3. Kateřinská legenda však uchovala i další význam stč. *jatky*, totiž ‚čí (duchovního) nejprostší obydlí k rozjímavému životu o samotě, poustevna'.

2.4. Následujícím zachovaným významem je ‚bouda při dole, kavna' za lat. *caverna*. Tento je doložen v 119. verši, v kapitole uvádějící mj. hornické názvosloví, Glosáře Bartoloměje z Chlumce řečeného Klaret, srov. KlarGlosA, ~ KlarGlosB, a zachován je i v mladším slovníku, který ze slovníků Klaretových částečně vychází, v Slovníku klementinském: *caverna jatka*

[5] Staročeské památky citujeme a doklady uvádíme v souladu se zásadami Staročeského slovníku (srov. StčS 1968), na rozdíl od nich však zde uvádíme i zkoumané slovo v transkribované, nikoli transliterované podobě.

SlovKlem 36b. Relevanci výše uvedené interpretace potvrzuje Slovník středověké latiny, srov. SSL s. v. *caverna*.

2.5. Slovo našeho zájmu se ve staré češtině dále vyskytuje ve významu ‚pohanský chrám' (za lat. *delubrum*), a to v překladu 3. verše 11. kapitoly 2. knihy Makabejských: (Lysias) *bral sě proti Židóm s tiem úmyslem, aby obdrže město tu přiebytek učinil a chrám v pěnižitý plat, jakž to i jiné pohanských modl jatky* BiblOl 2. Mach 11,1–3 (~ BiblDrážď, BiblLit, *pohanské modly* BiblBosk, *modlářští chrámové pohanští* BiblPad, *jiné chrámy pohanské* BiblPraž).

Cenný materiál pro sémantickou analýzu poskytují i překladové varianty, vztahující se k tomuto místu v biblickém textu, zachované v mamotrektech: *delubra pohanských modl jatky* MamKapS 115b, *jatky pohanských model* MamUKC 132a, *jatky pelešě chalupy katrčě delubra* MamVíd 148b.

2.6. Význam, jehož modifikace se dochovala jako de facto jediný význam až do dnešní doby – ‚masný krám, v něm zvl. místo, kde se dobytek zabíjí a bourá' – je poprvé doložen v Klaretově Bohemáři: *macellum jatky* KlarBohO 738, a to jako varianta za *krám*, resp. *krámy* (srov. Flajšhans 1928, s. 316).

2.6.1. Další doklad téhož významu nalézáme v překladu latinského spisu Gualtera Burleye De vita et moribus philosophorum veterum: (Virgilius) *Tudiež* (v Neapoli) *učinil jednu jatku, v niežto ižádné maso nikdy nezasmradilo sě, neb v tom miestě před tiem všeliké maso nemohlo chováno býti, by sě ihned neporušilo* BurleyMudrC 213a; i zde je stč. *jatka* překladem lat. *macellum*.

2.6.1. Mladší doklad téhož významu nacházíme ve Slovníku ostřihomském, a to za lat. *mactarium*: *macharium* (sic!) *jatka* SlovOstřS 91b.

2.6.2. Nejmladší doklady tohoto významu pocházejí ze samého konce staročeského období z Žilinské knihy: *Petr Polák Nikušovi jednu jatku nebli* (sic!) *masárniťi dal slobodňe duo smrti požívat* Žilin 101b (1464); *A na ty všecky statky rečené: duom, dva stoly, jatku a zahradu i prvnější sirotě, strašiej, Osanňeménem, svých vlastních penez oddal* Žilin 92b1 (1494).

2.7. Předposlední význam dokládají texty staročeských pasionálů: *kázal je v jedné jatce zavřieti, tu, ješto kuchynných osudí chováchu* PasKal 19a (~ PasMuzA 54, PasTisk 19b). Jak ukázala např. Zajíčková (2010, s. 91), jedná se o stč. ekvivalent lat. *cubiculum*: ‚komora, spižírna, místnost sloužící k ukládání kuchyňských potřeb a zásob'.

2.8. Co do četnosti dokladů, bohatý materiál přináší sbírka právních naučení Liber informationum et sententiarum (NaučBrn). Kromě již výše uvedených významů, především

‚masný krám, v něm zvl. místo, kde se dobytek zabíjí a bourá', uchovává ještě další význam stč. *jatky*, a to ‚bouda, strážní domek ve vinici'.[6]

3. Relevantní seřazení jednotlivých doložených významů v heslové stati diachronního slovníku naráží na více problémů.

3.1. Jedním je fakt, že nepanuje shoda nad etymologií psl. východiska **jatъka*, resp. základového slova **jata* (**jatъka* je bezproblémově chápána jako deminutivum odvozené od **jata* vytvořené pomocí sufixu *-ka*, srov. Machek 1968 s. v. *jatka*, Rejzek 2001 s. v. *jatky, jatka*). Tento fakt způsobuje potíže ve stanovení, který ze staročeských významů lze považovat za význam primární a které významy za sekundární, odvozené.

Jak ukázal F. Sławski (1952), etymologové uvažují o přinejmenším pěti výkladech původu psl. **jata*: a) jedná se o derivát z psl. **ja(cha)ti* ‚jet', **jata* je pak ‚přístřešek převážený z místa na místo'(podobný sémantický vývoj lze vidět u psl. **vezja*); b) východiskem je n. **jato* ‚stan', přičemž oba základy sub a) i b) vycházejí ze stind. *yátam* ‚chůze, jízda, cesta'apod.

Jako méně pravděpodobné, především z důvodu ne zcela běžných či těžko zdůvodnitelných hláskových změn, označuje Sławski další názory: c) směr derivace byl opačný, **jata* vzniklo z **jatъka*, a to z něm. *Hütte*; d) **jata* pochází z **jama* t. v. a konečně e) **jata* vzniklo jako hlásková varianta feminina **chata*, jehož východiskem je avestské *kata-*.

3.2. Rekonstruujeme-li stav staročeské slovní zásoby a máme-li za úkol postihnout významovou strukturu polysémní LJ v její dynamice, dotýká se naše rekonstrukce nutně rovněž problému pojmového zpracování mimojazykové skutečnosti v myslích staročeských mluvčích. Přitom se musíme vypořádat s jazykově ztvárněným názorem staročeských mluvčích na mimojazykovou, jakož i jazykovou skutečnost (srov. Němec 1995, s. 183–184). V případě slova našeho zájmu nelze zanedbat zvážení vlivu lidové etymologie – spojující substantivum *jatka* se slovesy *jieti*, *jímati*, a touž ve staročeské době, byť pozitivní doklady tohoto jevu máme z doby mladší, srov.: *jatka, kde se co jímá a chytá, jimání, captura* RosaSlov s. v. *jatka*.

4. Návrh seřazení jednotlivých významů ve slovníkové heslové stati, jejž uvádíme a komentujeme dále, je syntézou výše uvedených skutečností.

---

[6] Pro verifikaci své interpretace citujme jedno z kratších naučení, jež zkoumaný lexém obsahují: *Item žaloba Jakuba Mrdáčky: Když jsem dával s kmotrem Tomanem víno a s druhým kmotrem Tomanem Cigánem, i stalo sě v neděli, přiběhlo mé děvče a řeklo: Matko, poď domuov. A když máti přijde domuov, i jde na hóru* (tj. viničnou horu, vinohrad, v tomto významu *hóra* i níže; doplnil ŠŠ)*, kdež ona schovala, i nemóž najíti. A když nemóž najíti i pláče, sediec na hóře, a já jí diem přijda: Co tie? A ona jdie: Penieze nám vzali, zlatý a 7 gr. a tři groše široký, spínadla stříbrná s měšcem s velikým. A když to zhynulo, poslal jsem děvče své po pacholk ahledati. I nemohla mého pacholka najíti. A když jeho nemohla najíti, nebylo jeho v mém domu do třetieho dne, když mi to zhynulo. A když přijde na třetí den domů, i bude jemu má žena mluviti: Matěji, vrať cos vzal! A Matěj die že němej: Vy ste vzali robotu mů v jatce, a chcete sě tiem očistiti.* NaučBrn 129 – 130. – Citujeme věrně podle edice I. Tkáče (1882), tj. i s odchylkami proti způsobu transkripce staročeských textů rozšířenému v současnosti.

4.1. Za vývojově primární významy považujeme ty, kde slovo našeho zájmu označuje místo využívané k ochraně, zvl. člověka, před nepříznivými vlivy, např. primitivní obydlí, poustku apod., či jako úkryt. Jako takové místo buď může být využit přírodní objekt vzniknuvší bez zásahu člověka, nebo se jedná o jednoduchý přístřešek zhotovený člověkem.

4.1.1. Objekty první skupiny popisuje významová definice: ‚dutina ve skále n. v zemi vhodná k ukrytí člověka, zvl. jeskyně'. Odtud je na základě metonymie odvozen význam ‚čí (duchovního) nejprostší obydlí k rozjímavému životu o samotě, poustevna'.

4.1.2. Objekty skupiny druhé pak definujeme: ‚nuzný příbytek, útulek k přebývání, chýše, chatrč, chalupa' ‚mezi nimi *jatka lotrová* jako, expr. peleš lotrovská, útulek lotrů ap., nekalých živlů'.

Společným sémem obou skupin objektů je (jak je již výše uvedeno), že se jedná o místo využívané k ochraně před (široce pojatými) nepříznivými vlivy, sém diferenční pak vyplývá z faktu, zda vzniklo bez zásahu člověka, či s jeho přispěním.

4.2. Na základě sému ‚přístřešek vzniklý lidskou činností' vznikají označení přístřešků, jejichž úkolem je ochrana nejen člověka, ale také např. materiálu, zboží apod. Na rozdíl od skupiny uvedené sub 4.1.2 postrádají sém ‚nuznosti, nouzovosti', příp. ‚primitivnosti'; naopak, může se jednat o technicky relativně složité stavby. Nadřazený význam ‚bouda, jednoduchý dřevěný přístřešek' má ve staré češtině doloženy dva podvýznamy: ‚mont. kavna, přístřešek nad ústím důlní šachty' a ‚strážní domek ve vinici'.

4.3. Mezi přístřešky vzniklými lidskou činností nabyl specifické funkce, a tedy i významu ‚masný krám, v něm zvl. místo, kde se dobytek zabíjí a bourá'. Jeho samostatnost (a životaschopnost) potvrdil další jazykový vývoj a troufáme si tvrdit, že právě u tohoto významu lze nejspíše počítat s vlivem lidové etymologie – zvíře vedené na porážku je obvykle *zajaté*, tj. spoutané (srov. též významy adjektiv téže slovotvorné čeledi *nejatý*, *pojatý* ve StčS s. v. nebo *zajatý* v Malém staročeském slovníku (MSS) s. v.).

4.4. Zbývající dva významy lze označit, a to i z důvodu jejich ojedinělé doloženosti, jako periferní.

Význam ‚bibl. pohanský chrám, pohanská modlitebna' za lat. *delubrum* odvozujeme od významu ‚masný krám', neboť se domníváme, že na příslušném místě biblického textu se ani ve staročeském překladu nejedná o např. expresivní či přímo depreciativní užití slova (tj. označení podřadné stavby, a to ať konstrukcí, nebo funkcí): král Lýsiás chtěl získat finanční prostředky zpoplatněním rituálů konaných v pohanských (tj. „nekřesťanských") chrámech – *jatka* zde tedy neoznačuje domácí modlitebnu, modloslužebný oltář apod.[7], ale rituální místo,

[7] Srov. překlad téhož místa v ekumenické bibli (Bible 1979): *Zakrátko nato správce říše Lýsiás, králův opatrovník a příbuzný, který velmi těžce nesl, co se stalo, shromáždil kolem osmdesáti tisíc bojovníků a k tomu všechnu svou jízdu. S nimi vytáhl proti židům s úmyslem, že město dá za sídliště Helénům a svatyně že se mu stane*

kde se provádí krvavá oběť – přičemž sém ‚(prolití) krve' vnímáme jako zásadní pro vznik tohoto významu.

4.5. Poslední, okrajový a jen pasionály doložený, význam ‚komora, spižírna, místnost sloužící k ukládání kuchyňských potřeb a zásob' dáváme opět do možné souvislosti s lidovou etymologií a pomyslným vztahem k slovesům *jieti*, *jímati*. Za upozornění však stojí, že i tento význam přetrval do doby mladší (viz výše 1.2).

5. Na závěr se pokusme alespoň velmi zhruba a v krátkosti zodpovědět otázku, proč došlo právě u feminina *jatka* k zásadnímu sémantickému i formálnímu vývoji.

5.1. Značné zjednodušení významové struktury v době střední a především nové spočívá v systémových důvodech, vyskytujících se už v době staré. Femininum *jatka* je ve staré češtině nemotivované – předpokládané východisko, nedeminutivní **jata*, v češtině doloženo nemáme; i z tohoto důvodu zaujímá proti jiným, zvl. synonymním jednotkám perifernější postavení. Do mladších fází vývoje češtiny zůstaly zachovány jen ty významy, které v podstatě nebyly ve staré době nahraditelné synonymy (srov. významy stč. *budka*, *božnicě*, *chalupa*, *katrčě*, *komňata*, *krám*, *pelešě* v Gebauerově Slovníku staročeském, resp. v StčS, MSS či ESSČ) a jež začaly být lidovou etymologií chápány jako deriváty od sloves *jieti*, *jímati*, především dnešní *jatky*, *jatka*.

5.2. Důvod formální změny, tj. tendenci k chápání slova jako pluralia tantum v nové češtině, spatřujeme především v mimojazykové skutečnosti. Zatímco středověká *jatka* (sg.) byla tvořena často jedním kotcem, moderní jatky jsou charakteristické větším počtem bouracích míst, což jazyk reflektoval pravidelnými plurálovými tvary.[8] V současné době tak existuje plurál feminina *jatky* a pod tlakem jeho a mimojazykové skutečnosti je původní singulár feminina *jatka* přehodnocen a (rovněž s přispěním homografie nominativu singuláru feminina a nominativu plurálu neutra) chápán jako plurál neutra.

Literatura

BĚLIČ, Jaromír – KAMIŠ, Adolf – KUČERA, Karel: Malý staročeský slovník. Praha: Státní pedagogické nakladatelství 1979. 707 s.

Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Ekumenický překlad. Praha: Ústřední církevní nakladatelství 1979. 978 s.

---

zdrojem zisku, podobně jako ostatní posvátná místa pohanů, jestliže bude vždy na rok prodávat velekněžský úřad 2. Mach 11,1 – 3.

[8] Nicméně reflexi mimojazykové skutečnosti plurálovým tvarem máme doloženu také už ve středověku, srov. sub 2.6 uvedený doklad z Klaretova Glosáře a dodnes uchované názvy ulic či objektů, které bývaly v městech vyhrazeny řezníkům, *M/masné krámy*.

Elektronický slovník staré češtiny [online], verze 0.8.0. [citováno ze dne 1. 12. 2012], http://vokabular.ujc.cas.cz, Praha 2006–.

FLAJŠHANS, Václav: Klaret a jeho družina. Sv. 1. Slovníky veršované. Praha: Česká akademie věd a umění 1926. 270 s.

FLAJŠHANS, Václav: Klaret a jeho družina. Sv. 2. Texty glossované. Praha: Česká akademie věd a umění 1928. 552 s.

GEBAUER, Jan: Slovník staročeský. 2. nezměněné vydání. Praha: Academia 1971. 1306 s. JUNGMANN, Josef: Slovník česko-německý 1. Praha: Knížecí arcibiskupská knihtiskárna 1835. 4688 s.

Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny [online], [citováno ze dne 1. 12. 2012], http://madla.ujc.cas.cz, Praha 2005 – 2012.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1968. 866 s.

NĚMEC, Igor: Diachronní lexikografie. In: Manuál lexikografie. Ed. F. Čermák – R. Blatná. Jinočany: H & H 1995, s. 182 – 210.

Příruční slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství, Školní nakladatelství, Státní pedagogické nakladatelství 1935 – 1957. 10 827 s.

REJZEK, Jiří: Český etymologický slovník. Voznice: Leda 2001. 752 s.

SŁAWSKI, Franciszek: Słownik etymologiczny języka polskiego 1. Krakow: Nakładem towarzystwa milosników jazyka polskigo 1952. 599 s.

Slovník spisovné češtiny. 3. přepracované vydání. Praha: Academia 2003. 647 s.

Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia 1958 – 1971. 4592 s.

Slovník středověké latiny. Praha: Academia 1977 – dosud. 700 s.

SPINA, Franz: Die alt čechische Katharinen-Legende der Stockholm-Brünner Handschrift. Praha: Taussig&Taussig 1913. 115 s.

Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratek. Praha: Academia 1968. 130 s.

Staročeský slovník 1 – 26. Praha: Academia 1968 – 2008. 544 s.

TKÁČ, Ignác: Liber informationum et sententiarum, čili, Naučení brněnská hradišťské městské radě dávaná od r. 1447 až do r. 1509 s dodatky do roku 1540. Uherské Hradiště: C. k. moravsko-slezská společnost pro zvelebení rolnictví, poznání přírody a vlasti 1882. 351 s.

VÁŽNÝ, Václav: Život svaté Kateřiny. In: Dvě legendy z doby Karlovy. Praha: Československá akademie věd 1959, 93 – 284 s.

Výbor z české literatury od počátků po dobu Husovu. Praha: ČSAV 1957. 851 s.

ZAJÍČKOVÁ, Vendula: Staročeský Passionál: žánrová struktura pozdně středověké hagiografie. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity v Ostravě 2010. 253 s.

Protetické *v-* v české odborné literatuře druhé poloviny 16. století

(na tisku *Liber de Arte Distillandi* z roku 1559)

Marta Šimečková
Dialektologické oddělení, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Brno

Většina novodobých lingvistických prací popisujících ustalování proteze v období humanismu se opírá o příslušné kapitoly v historických mluvnicích, dále o studii A. Kamiše zabývající se daným jevem v městských knihách města Louny a o studii S. Utěšeného, jenž popsal územní rozšíření neetymologického *v-* na materiálu místních jmen v historických Čechách. Nejpodrobněji je pronikání *v-* do psaného úzu 16. století popsáno v monografii J. Poráka. Z jeho materiálu vyplývá, že ještě na počátku 16. století převládaly v tištěných textech slova s *o-* na začátku, až od 30. let se před tímto vokálem častěji prosazovalo nepůvodní *v-*, které však v druhé polovině 16. století začalo v tiskařském úzu ustupovat. Porákova monografie umožňuje srovnání jednotlivých textů, též kladení nových otázek z této komparace vyplývajících. V tomto příspěvku se pokusíme naznačit, jaké faktory mohly mít vliv na přijetí protetické hlásky v tiscích. Chceme tak přispět k popisu českého hláskosloví v druhé polovině 16. století, zde konkrétně na popisu protetického *v-* v tisku *Liber de Arte Distillandi: Kníhy o pravém Umění Distillování, a neb vod pálení* z r. 1559.

V analyzovaném tisku tvoří počet dokladů bez proteze 70 % všech slov začínajících původně na *o-*, jde tedy o tisk reflektující sledovanou změnu ve vysoké míře. Pouze s protezí je doloženo 13 % slov, ta jsou mírně převyšována doklady s kolísáním (17 %). Autor dává přednost výhradně protezi u většiny slov neprefigovaných, jako *vocel*, *voman*, *vorat*, *vorel*, *vořech*, *vosel*, u prefigovaných pak jen tam, kde je proteze častá i v jiných tiscích, jako *vohýbat*, *vostat*, *vožrat*. Jde většinou o slova, u nichž byla neetymologická hláska již v sledovaném údobí lexikalizována, tudíž byla přijímána jako stylově neutrální i v tzv. vyšší literatuře. V textu je časté kolísání, např. u slovesa *otéct* autor preferuje podobu *votéct*, u slovesa *omočit* je pak tendence opačná. Protetické podoby nad neprotetickými vítězí u substantiva *oko*, zatímco u číslovky *osm* je v převaze varianta se samohláskou. Téměř v rovnováze jsou pak dvojí varianty slov *vocet* i *ocet*, *voheň* i *oheň*, *vostružina* i *ostružina*, *vosychat* i *osychat*. Vedle tradičních podob předložky *o* a *od* se v textu, i když jen po jednom dokladu, objevují i podoby *vo*, *vod*. Bez proteze se tu vyskytují slova většinou takto tištěná i v jiných humanistických textech, např. *oba*, *obec*, *obraz*, *ocún*, *on*, *opět*, *osoba*. Převažují mezi nimi slova s prefixem, která protezi nejvíce odolávala, např. *obcházet*, *obmazat*, *odkvést*, *odpařit*, *okovat*, *osypat*. Srovnáním

s jinými odbornými texty můžeme říci, že se poměr protetizovaných a neprotetizovaných slov v tomto tisku nijak nevymyká dobovému úzu (srov. *Knížka o štěpování rozkošných Zahrad* z r. 1558, *Regiment zprávy Ovčího Dobytku* z r. 1561).

Přesto lze u textů vydaných ve stejném období (dokonce i ve stejném roce) vysledovat značné rozdíly v poměru podob s protezí a bez ní. To lze vysvětlit působením rozličných stylotvorných faktorů. Z objektivních faktorů pokládáme za nejzávažnější funkci psaného komunikátu a jeho téma. Zkoumaný text plní funkci odbornou, v rámci oblasti odborného stylu lze danou příručku řadit mezi texty prakticky odborné. Tyto vykazují větší otevřenost hláskovým jevům šířícím se v 16. století do tisků z mluveného úzu. Tisk obsahuje informace o výrobě léčebných destilátů a jejich léčebných účincích, tematikou jej lze tedy řadit k textům lékařským, které jsou k protezi nadměrně benevolentní. K objektivním faktorům bývá někdy připojován i adresát, jemuž je text určen. Z předmluvy psané překladatelem je zřejmé, že byl český text primárně věnován nevzdělanému čtenáři (to lze odvodit z jeho zmínky, že se mu nelíbí zbytečně dlouhé výklady cizojazyčných názvů rostlin v německém originálu, které podle něj „prostejm lidem jazyku Českého, kteříž jiných Řečí neumějí, k žádnému užitku a prospěchu nejsou“ 2v; v předmluvě též obhajuje uvádění českých termínů vedle latinských a německých, které jako jediné jsou známy nevzdělaným čtenářům). Důležitým faktorem je rovněž doba vzniku textu. Jak bylo řečeno, v druhé polovině 16. století proteze ustupovala, v prakticky odborných textech se však držela déle, čehož je dokladem i zde analyzovaný text. Subjektivní faktory, tj. faktory zejména spjaté s osobou autora, jsou stěží vysledovatelné, proto se vyjádříme jen k vlivu příslušnosti původce textu k teritoriálnímu dialektu. Překladatelem textu byl Jan Jevičký Černý, měštěnín v Zábřeze (takto se sám označuje na začátku předmluvy). Porovnáním s dnešní nářeční situací můžeme říci, že původ autora mohl podpořit jeho kladný vztah k protezi, neboť je *v-* doloženo na Svitavsku i Zábřežsku v příslušných mapách *Českého jazykového atlasu* (v 16. století snad mohlo být územní rozšířené tohoto jevu obdobné). Mezi subjektivní činitele řadíme též úzus dílny, v níž byl text vytištěn. Zde to byla olomoucká dílna Jana Günthera, která slova s protezí patrně nekorigovala jako nenáležité podoby.

Jsme si vědomi toho, že v tak krátkém exkurzu nejsme s to detailně popsat vliv jednotlivých faktorů. To bude cílem budoucího výzkumu, v němž se na základě rozboru vybraných hláskoslovných jevů (nejen) v odborných textech 16. až 18. století pokusíme vyslovit o dobovém tiskařském úzu, vývoji daných jevů a následně i o působení stylotvorných faktorů na jejich (ne)zakotvení v textu.

Literatura

BALHAR, Jan – kol.: Český jazykový atlas. 5. Praha: Academia 2005. 680 s.

KAMIŠ, Adolf: K rozsahu protetického *v* v 16. století. In: Slavica Pragensia, 1959, roč. 1, s. 87 – 91.

PORÁK, Jaroslav: Humanistická čeština. Hláskosloví a pravopis. Praha: Univerzita Karlova 1983. 171 s.

ŠTEFKOVÁ, Marta: Výzkum hláskosloví v českých praktických příručkách období baroka. [v tisku].

UTĚŠENÝ, Slavomír: Poznámky k dnešní situaci české historické dialektologie. In: Slovo a slovesnost, 1955, roč. 16, č. 3, s. 146 – 153.

Prameny

BRUNSCHWYGK, Hieronymus: Liber de Arte Distillandi: Kníhy o pravém Umění Distillování, a neb vod pálení. Olomouc: Jan Günther 1559. 247 s.

Článek vznikl v rámci řešení grantového úkolu GAČR č. P406/11/1786 Slovník nářečí českého jazyka.

Polyfunkční formant *-sko* v toponymii Čech

Pavel Štěpán
Oddělení onomastiky, Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i., Praha

Úvod

Vlastní jména tvoří specifickou, tzv. druhou vrstvu jazyka, která čerpá jazykovou matérii (prostředky lexikální i slovotvorné) ze sféry apelativní. Svébytná povaha propriálně pojmenovacího aktu a z ní vyplývající speciální funkce proprií však mají za následek určitou specifikaci jazykových prostředků (srov. Šrámek, 1999, s. 12). Slovotvorné prostředky vyskytující se v apelativní sféře jazyka mohou být využity i ve sféře propriální, v níž se však spíše než o slovotvorbě hovoří o tzv. názvotvorbě (tento termín užívaný v současné onomastické teorii lépe vyjadřuje specifika vzniku proprií při propriálně pojmenovacím aktu). Ke specifikům propriální sféry jazyka patří mimo jiné i skutečnost, že mezi „názvotvornými" prostředky sloužícími k tvoření proprií najdeme i takové formanty, které se v apelativní sféře jazyka nevyskytují.

1. Formant *-sko* v toponymii

Mezi formanty nedoložené v apelativní sféře jazyka patří kupříkladu sufix *-sko* (a jeho rozšířená varianta *-ovsko*; srov. Daneš – Dokulil – Kuchař, 1967, s. 764 – 767). Je všeobecně známo, že tento formant je v češtině užíván především pro tvoření administrativních choronym, tj. vlastních jmen větších správních celků, států a jejich částí, okresů, regionů apod., např. *Norsko*, *Skot-sko*, *Bavor-sko*; *Nymbur-sko* ‚nymburský region', *Tábor-sko* ‚táborský region'. F. Cuřín (1967, s. 72) dokládá pro oblast Podkrkonoší i choronyma patřící menším územím, a to katastrům jednotlivých obcí: jméno *Vysocko* se kupříkladu označuje vysocký katastr, tj. katastr obce Vysoké nad Jizerou. Formy jako *Nymbursko*, *Táborsko*, *Vysocko* se vyskytují i v pomístních (i některých místních) jménech, především pak v názvech pozemků. Funkce sufixu *-sko* je v těchto případech odlišná, přestože i zde tento formant vyjadřuje určitý vztah pojmenovaného objektu k dané sídelní lokalitě: pomístní jména *Nymbursko* a *Táborsko* patří pozemkům ležícím v blízkosti nymburského a táborského katastru. Sufix *-sko* však v pomístních jménech slouží k vyjádření více odlišných pojmenovacích motivů a připojuje se k základům různého druhu.

Sufix *-sko* je úzce spjatý s adjektivním sufixem *-ský*, sloužícím k tvoření relačních adjektiv. Je to vidět mimo jiné i z toho, že v některých případech jsou pro objekty mající jméno za-

končené na *-sko* doloženy i paralelní názvy s adjektivem na *-ský*, např. les *Bransko* v Martinicích u Jilemnice má paralelní pojmenování *Branský les*. V tomto případě by bylo možné vykládat jméno *Bransko* jako utvořené pouhou konverzí z adjektiva *branský*, podobně by tomu bylo i u dalších jmen. Četnost výskytu jmen zakončených na *-sko* však svědčí o tom, že se toto zakončení ustálilo jako samostatný topoformant.

V příspěvku[9] budeme věnovat pozornost především pomístním jménům (a také jménům místních částí, která mají k pomístním jménům z hlediska svého jazykového ztvárnění i vzhledem ke svému vzniku velmi blízko) utvořeným pomocí sufixu *-(ov)sko*.[10] Materiálovým východiskem je abecední generální katalog pomístních jmen z území Čech, uložený v oddělení onomastiky Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., v Praze.

Problematikou pomístních i místních jmen utvořených sufixem *-(ov)sko* se podrobně zabýval F. Cuřín (1967). Došel k závěru, že pomístní jména tohoto typu se v současné době vyskytují především v oblasti Podkrkonoší, na základě historických dokladů z tereziánského katastru však dokládá, že v minulosti byla jména tohoto typu celočeská a vyjadřovala vztah k sousedním obcím, vztah k osobám i k věcem. L. Olivová-Nezbedová (1995, s. 65) zaznamenává tvoření pomístních jmen sufixem *-ovsko*, výjimečně i sufixem *-sko* od jmen osobních, dále pak sufixem *-sko* od jmen místních. Pomístní jména utvořená od místních jmen označují podle autorky pozemky v místech zaniklé vsi, pozemky ležící směrem k sousední obci (případně přímo u katastrálních hranic se sousední obcí) nebo pozemky v rámci katastru jedné obce patřící obci jiné.

2.1. Pomístní jména utvořená sufixem *-sko* ze zeměpisných jmen

2.1.1. Z místních jmen

Sufixem *-sko* se od místních jmen tvoří pomístní jména vycházející z následujících propriálně pojmenovacích motivů:

a) Poloha vzhledem k sousední obci (nebo komunikaci vedoucí do vzdálenější obce)

Jde o objekty (obvykle pozemky) ležící ve směru k sousední obci (pole *Poděbradsko* v Křečkově se nachází směrem k městu Poděbrady, s nímž Křečkov katastrálně sousedí) nebo přímo u katastrálních hranic se sousední obcí (pozemky *Prudicko* v Sedlečku na Táborsku leží

[9] Příspěvek vznikl v rámci grantu GA ČR č. P406/12/P600 a s podporou RVO: 68378092.

[10] Předmětem našeho zájmu je pouze formant *-sko*, úzce spjatý s adjektivním formantem *-ský*, nikoliv formant *-isko*, přítomný v toponymech jako *Bělisko*, *Hradisko* apod. a v apelativní sféře jazyka sloužící především k tvoření obecných jmen místních (*středisko*) a augmentativ (*chlapisko*).

při katastrální hranici s obcí Prudice). V některých případech jsou pozemky nazvány podle polohy u cesty vedoucí do konkrétní obce (pole *Slánsko* bylo nazváno podle polohy u cesty vedoucí do poměrně vzdáleného Slaného).

b) Poloha v katastru dané obce

F. Cuřín (1967, s. 76) uvádí, že jsou doloženy „i doklady záhadné, např. [...] *Výklecko* ve Výklekách." Tento pojmenovací motiv je řídký, protože zpravidla odporuje psychologii pojmenování. Pokud by totiž obyvatelé konkrétní obce nazvali určitý pozemek podle polohy ve své vlastní obci, toto pojmenování by neplnilo nezbytnou identifikační, diferenciační funkci. Pozemky byly takto vždy nazvány obyvateli ze sousední obce, kteří daný pozemek vlastnili nebo měli v užívání. Pole *Na Kydlinsku* v katastru obce *Kydliny* na Klatovsku kupříkladu nazvali dlouholetí nájemci tohoto pozemku pocházející ze sousední vsi Obytce.

c) Poloha v místech zaniklé vsi

Sufixem *-sko* se nezřídka tvořila i jména pozemků nacházejících se v místech zaniklých vsí. Pole *Na Moursku* v Hostěnicích u Libochovic se kupříkladu nachází v lokalitě, kde se nacházelo městečko *Mury*, které bylo zřejmě roku 1342 zničeno rozvodněnou řekou Ohří. Podobně byl známý les *Kersko* (východně od Prahy) nazván podle polohy v místech vsi *Kře* nebo *Kří*, zaniklé během husitských válek.

d) Posesivita: pozemky patřící jiné obci nebo osobě, případně instituci z jiné obce

Pozemky *Na Chotěnicku* v Lipovce u Kamenice nad Lipou patřily dříve obci *Chotěnice*, pole *Na Hrádecku* v Drouhavči patřilo vrchnosti z Hrádku u Sušice, pole *Na Choceňsku* v Dolní Sloupnici u Litomyšle náleželo k záduší kostela v Chocni, pole *Bělsko* v katastru obce Kojetín u Havlíčkova Brodu bylo majetkem statkáře z České Bělé. Bez znalosti místní situace často nelze jména s tímto pojmenovacím motivem odlišit od jmen motivovaných polohou vzhledem k blízké obci.

2.1.2. Z pomístních jmen

Tvoření sufixem *-sko* od pomístních jmen je ojedinělé; bezpečně doloženo je pouze tvoření od hydronym (pozemek *Jizersko* v Jablonci nad Jizerou byl nazván podle polohy u řeky Jizery, pozemek *Kunicko* v Dobrnicích na Havlíčkobrodsku byl nazván podle polohy u rybníka *Kuník*).

2.2. Pomístní jména utvořená sufixem -(*ov*)*sko* z osobních jmen – vyjádření posesivity

Propriálně pojmenovacím motivem je v tomto případě vždy široce chápaná posesivita; nejčastěji se jedná o objekty patřící určité osobě (pozemky *Bůvovsko* v Kdanicích u Sobotky byly v 17. století majetkem Jiřího Bůvy, les *Klejnarovsko* v Mříčné u Jilemnice byl nazván podle bývalého majitele *Klejnara*), v některých případech však byl vztah dané osoby k pojmenovanému objektu jiný (jméno pozemku *Chábovsko* v obci Velký Rybník na Pelhřimovsku odráží skutečnost, že správcem zdejšího zbytkového statku byla osoba jménem *Cháb*).

Při tvoření pomístních jmen od antroponym se ve většině případů uplatňuje rozšířená podoba *-ovsko*, základní podoba *-sko* se uplatňuje zřídka (např. pozemek *Doležalsko* v Mříčné u Jilemnice byl nazván podle majitele *Doležala*).

2.3. Pomístní jména utvořená sufixem -*sko* z apelativních substantiv

a) Vyjádření posesivity

Široce chápanou posesivitu vyjadřují pomístní jména utvořená sufixem *-sko* od apelativ označujících osoby (pole *Farářsko* v Ronově nad Doubravou patřilo místní faře, pole *Literátsko* v Kouřimi patřilo v minulosti údajně sboru kouřimských literátů – zpěváků a hudebníků), častěji však od apelativ označujících určitý zeměpisný objekt, chápaný však spíše jako instituce (*Farsko*, *Na Farsku* – v různých lokalitách názvy pozemků, které byly církevním majetkem, *Na Školsku* – pole v Krásné Hoře na Havlíčkobrodsku, které dříve patřilo k místní škole, *Špitálsko* – v různých lokalitách názvy pozemků patřících ke špitálům).

b) Vyjádření lokalizace

Lokalizaci vyjadřují pomístní jména utvořená od apelativ označujících zeměpisné objekty (*Hamersko* – pole ve Ždírci nad Doubravou na Chotěbořsku nacházející se v blízkosti několika hamrů, *Městsko* – pole v Čejově u Humpolce nazvané podle polohy vzhledem k městu Humpolci, *Hranicko* – v různých lokalitách názvy pozemků nacházejících se na hranicích katastrů nebo soudních okresů).

c) Vyjádření okolnosti

Pojmenovací motiv na základě okolnosti je zcela ojedinělý: pole *Desátkovsko* ve Vyskři na Turnovsku bylo nazváno podle skutečnosti, že se z něj odevzdával desátek místnímu knězi.

2.4. Pomístní jména utvořená sufixem *-sko* z adjektiv

Tvoření pomístních jmen sufixem *-sko* z adjektivních základů je ojedinělé. Pomístní jméno *Hořensko*, odvozené od regionálně příznakového adjektiva *hoření*, je však doloženo desetkrát, z toho devětkrát v širší oblasti Pojizeří. Označuje objekty nacházející se na vyvýšených místech. Ve stejné oblasti je pak šestkrát doloženo pomístní jméno *Dolensko*, *Na Dolensku*, utvořené od adjektiva *dolení*.

2.5. Pomístní jména utvořená sufixem *-sko* z předložkových spojení

Ojedinělé je rovněž tvoření sufixem *-sko* od předložkových spojení. Převažuje tvoření od spojení předložky s apelativem; na tvoření od spojení předložky s toponymem je k dispozici jediný doklad (louka *Podžalsko* v Mrklově na Jilemnicku byla nazvána podle polohy pod vrchem *Žalým*). Od spojení předložky s apelativem byla utvořena pomístní jména *Podvesko* (*pod vsí*), *Mezivesko* (*mezi vsemi*), *Záhumensko* (*za humny*), *Zálesko* (*za lesem*), *Závrsko* (*za vrchem*).

3. Jazykovězeměpisný pohled

Nejvýraznější areál vytvářejí pomístní jména utvořená sufixem *-ovsko* od osobních jmen. Jak uvádí L. Olivová-Nezbedová, jména tohoto typu jsou doložena „zatím jen ze severovýchodních Čech, z jihovýchodních Čech (Ledečsko, Humpolecko, Počátecko) a z Benešovska“. Ke zjištění Olivové-Nezbedové můžeme doplnit ojedinělé doklady z Čáslavska, Chotěbořska, Havlíčkobrodska, Pacovska a Táborska. Zcela izolovaný je pak ojedinělý výskyt v západních Čechách na Horšovskotýnsku. Kromě tohoto výjimečného výskytu se pomístní jména tohoto typu vyskytují výhradně ve východní polovině Čech. Velmi výrazný areál vytvářejí v širší oblasti Pojizeří, v jeho rámci jsou pak nejpočetnější na Turnovsku, Českodubsku a Jilemnicku.

Pomístní jména utvořená sufixem *-sko* od místních jmen, která se podle F. Cuřína v současnosti vyskytují především v Podkrkonoší, jsou podle L. Olivové-Nezbedová celočeská. Ze zpracované mapy jejich výskytu vyplývá, že tato jména bychom mohli charakterizovat spíše jako „téměř celočeská“, protože v Čechách jsou oblasti, kde se tato jména téměř nebo vůbec nevyskytují: nejsou například téměř zastoupena v oblasti středního a jižního Povltaví, nápadná je i jejich absence v části severovýchodních Čech.

Poněkud výraznější je teritoriální příznakovost pomístních jmen utvořených sufixem *-(ov)sko* od apelativních substantiv. Jména tohoto typu vytvářejí opět výrazný areál v Pojizeří, o dalším areálu pak můžeme hovořit na Českomoravské vysočině, jednotlivé doklady pocházejí z východní oblasti středních Čech, Mělnicka, Libochovicka, Rakovnicka a ze západních

Čech. Téměř chybí v jižních Čechách a ve větší části středních Čech, doložena nejsou ani z nejvýchodnějších Čech.

Jak uvádí F. Cuřín na základě údajů tereziánského katastru, pomístní jména utvořená sufixem *-sko* byla v minulosti sice celočeská, avšak nejčastější byla „ve východní polovině země, v krajích Boleslavském, Bydžovském, Kouřimském, na severu Táborska, v Čáslavsku". Tomuto zjištění velmi dobře odpovídá i zjištěný současný stav výskytu tohoto typu pomístních jmen.

Literatura

CUŘÍN, František: Studie z historické dialektologie a toponomastiky Čech. Praha: Universita Karlova 1967. 196 s.

DANEŠ, František – DOKULIL, Miloš – KUCHAŘ, Jaroslav: Tvoření slov v češtině 2. Praha: Academia 1967. 780 s.

OLIVOVÁ-NEZBEDOVÁ, Libuše: Pomístní jména v Čechách vzniklá ze jmen vlastních odvozováním příponami. In: L. Olivová-Nezbedová – M. Knappová – J. Malenínská – J. Matúšová: Pomístní jména v Čechách. O čem vypovídají jména polí, luk, lesů, hor, vod a cest. Praha: Academia 1995, s. 52 – 80.

ŠRÁMEK, Rudolf: Úvod do obecné onomastiky. Brno: Masarykova univerzita 1999. 210 s.

Devatenáct set softwarů a hardwarů (analýza vybraných výslovnostních jevů v češtině)

Veronika Štěpánová
Oddělení jazykové kultury, Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i., Praha

Tento foneticky zaměřený příspěvek[1] představuje jeden z možných postupů, jak získávat informace o dnešním úzu/normě v oblasti mluvené češtiny. Soustřeďuje se na některá výslovnostně problematická slova a hlásková spojení a ukazuje, s jakými problémy se při zjišťování (a možném následném kodifikování) zvukové podoby češtiny lze setkat.

Při zkoumání současného úzu a normy v jazyce je výhodné využívat i korpusy zachycující rozsáhlý jazykový materiál. Budování korpusů vhodných pro výzkum zvukové roviny jazyka je však náročnější než získávání materiálu psaného. Zřejmě i proto v současnosti lze vycházet pouze z nepočetných rozsahově omezených zdrojů. Jedním z nich je korpus Monolog, jehož vznik podpořila Grantová agentura Univerzity Karlovy. Tento korpus obsahuje pouze monologické nahrávky profesionálních mluvčích z Českého rozhlasu, většinou se jedná o projevy čtené, připravené. U všech mluvčích se předpokládá, že se (např. v souladu s kodexem Českého rozhlasu) snaží o projev po všech stránkách spisovný a že v rámci veřejnoprávního vysílání působí jako tzv. řečové vzory. Každý z mluvčích v korpusu byl podroben tzv. testům typu řečový vzor, v nichž posluchači ohodnotili jeho mluvní výkon. I když se kvalita mluveného projevu jednotlivých mluvčích pochopitelně liší, žádný z nich nebyl považován za špatného, nebo dokonce za nepřijatelného mluvčího. Nahrávky v korpusu Monolog lze tak (i z dalších důvodů) považovat za jeden z možných zdrojů zkoumání české noremní výslovnosti.

Při analýze české ortoepické kodifikace a při práci v jazykové poradně Ústavu pro jazyk český narážíme na jevy, které buď jazykové příručky zaměřené i na výslovnost neřeší vůbec, nebo se v doporučení neshodují, případně jde o řešení přinejmenším sporné.

První jev, kterým se budeme zabývat, je výslovnost souhláskové skupiny [cts] ve složených číslovkových výrazech typu *devatenáct set*. Tato konsonantická skupina bývá v řeči často realizována zjednodušeně (viz dále). Kdybychom se řídili doporučeními, která nalezneme v ortoepické kodifikaci Výslovnost spisovné češtiny I (1967), došli bychom k závěru, že jakékoli zjednodušení v rámci skupiny [cts] není spisovné. Explicitně se zde sice daný problém nezmiňuje, z obecných zásad ale vyplývá, že u skupiny [ts] na rozhraní dvou slov je výslovnost

[1] Článek vznikl s podporou RVO: 68378092.

[c] považována za nespisovnou (srov. VSČ I, s. 56) a že zjednodušení koncové souhláskové skupiny [ct] na [c] se ve slovech typu *jedenáct* hodnotí jako neortoepické (srov. VSČ I, s. 64).

Plná výslovnost skupiny [cts] však i školeným mluvčím působí nemalé obtíže, o čemž svědčí např. dotaz rozhlasového redaktora, který jsme zaznamenali v jazykové poradně Ústavu pro jazyk český: *„Nejběžnější je asi zjednodušený tvar "devatenácet", avšak na různých kurzech nás učili, že na švu složenin ponecháváme raději plnou výslovnost souhlásek a nezjednodušujeme. Ovšem plná výslovnost "devatenáct-set" je zvláště v rychlé mluvě náročná. Je tedy v profesionální mluvě možné zjednodušené "devatenácet"*?"

Při řešení konkrétních výslovnostních problémů je proto třeba vycházet nejen z obecných výkladů v příručkách, ale rovněž ze současného úzu (zejména z výslovnosti noremní) a zároveň zohlednit další kritéria. Jak vyplývá z názoru tazatele, v praxi plná výslovnost spojení typu *devatenáct set* působí zvláště v rychlejší řeči mluvčím obtíže (a to i mluvčím školeným, profesionálním), které mají potřebu řešit. Z hlediska posluchače (jeho pohodlí, prediktability textu atp.) navíc není podle našeho názoru nezjednodušená realizace nutná. Pokud se mluvčí budou snažit o opravdu zřetelnou a plnou výslovnost, může pak tento jev snadno působit dojmem hyperartikulace a být posluchači hodnocen až negativně.

V korpusu Monolog je zachyceno celkem 94 výskytů (stav k 1. 12. 2012, data budou do korpusu ještě doplňována) spojení typu *devatenáct set*, a to u devíti různých mluvčích. Nejčastěji se vyskytovalo přímo spojení *devatenáct set* (50krát) a dále *osmnáct set* (21krát). Spojení *sedmnáct set* se objevilo 11krát, *patnáct set* 5krát, *šestnáct set* 4krát. Spojení *dvanáct set*, *třináct set*, *čtrnáct set* byla zachycena pouze jednou. Další číslovka tohoto typu – *jedenáct set* – se v korpusu nevyskytuje. Poslechovou analýzou, kterou provedla autorka příspěvku, bylo zjištěno, že ve všech 94 výskytech je skupina *cts* jednoznačně realizována pouze jako [c], dochází tedy ke zjednodušení původní tříčlenné souhláskové skupiny na konsonant jediný. Provedení spektrální analýzy při takto jednoznačném výsledku podle našeho názoru není nutné.

Tento jev by měl být v případné budoucí ortoepické kodifikaci zohledněn. Ve skriptech Základy české ortoepie Jiří Zeman vyjádřil názor, že „vzhledem k obtížím s vyslovením skupiny [cts] by bylo vhodné hodnotit variantu [jedenácset] alespoň jako běžnou" (Zeman, 2008, s. 119). Zmiňovaná podoba se souhláskovou skupinou [cs] se však pravděpodobně v českém úzu vůbec nevyskytuje, což potvrzuje i náš průzkum. Takovéto řešení tedy nepovažujeme za vhodné, protože by se v praxi zřejmě vůbec neujalo. Připuštění možnosti skupinu [cts] zjednodušovat na pouhé [c] se může zdát sice na první pohled jako velmi radikální řešení,[2] které příliš upřednostňuje pohodlí mluvčího, zde však pravděpodobně nezpůsobí jakékoli nepohodlí pro posluchače, takže se nejedná o krok mířící proti jednomu ze základních principů české

[2] Úplné vypuštění dvou souhlásek není v české spisovné výslovnosti obvyklé, zde jde navíc i o elizi souhlásky, která stojí ve slově na prvním místě.

ortoepické kodifikace – preferovat pohodlí posluchače, a to i na úkor pohodlí mluvčího. K oprávněnosti takovéhoto doporučení nás vede i jev vyskytující se v psaném jazyce, který dokládá, že uživatelé češtiny spojení typu *devatenáct set* často nepokládají za dva samostatné výrazy, ale za slovo jedno. Rovněž si již neuvědomují, že druhý z výrazů je genitiv plurálu slova *sto*. Setkáváme se tak nikoli ojediněle s tím, že je dané spojení zapsáno jako *devatenácet* atp. Jednotky dokladů nacházíme i v ČNK (v korpusech psaných textů SYN2000, SYN2005, SYN2010; nalezené výskyty pocházejí i z celonárodních tištěných periodik), v internetových vyhledávačích se lze setkat se stovkami takovýchto případů. Podobné tendence nejsou u číslovek ojedinělé a ve vývoji jejich podob v češtině je možné vysledovat analogické procesy. Např. výraz *dvacet* vznikl původně ze dvou slov *dva-desęte*, *dvanáct* ze spojení *dva na desęte* (srov. např. Machek, 1968).[3] V číslovkách označujících počet 11 až 19 se tedy svazek předložka + jméno (*na desęte*) hláskově postupně redukoval a zjednodušoval, až poklesl na pouhou příponu *-náct* a splynul s předcházejícím číslovkovým výrazem v jedno slovo (Machek, 1968, s. 115). Realizace podob typu [devatenácet] místo [devatenáct set] je tak rovněž v souladu s obecnými principy jazykového vývoje.

V případě zjišťování výslovnosti u spojení typu *devatenáct set* jsou data poskytnutá korpusem Monolog pro naše účely dostačující, analýzu lze provést poměrně rychle a rovněž výsledek se jeví jako uspokojivý. Pokud však nastane potřeba zjistit uzuální/noremní výslovnost konkrétních slov, která se nevyskytují v korpusu s dostatečnou frekvencí, není v současnosti snadné najít jiné zdroje, které by problém vyřešily. Např. v případě výrazů *hardware* a *software* (a odvozenin od nich), u nichž se lingvistické příručky na doporučené výslovnosti neshodují (problematická je zde vokalická délka), zjišťujeme, že korpus Monolog poskytuje pouze jeden doklad tvaru *softwarového* a rovněž doklad tvaru *hardwarového* (navíc od téhož mluvčího), v žádných jiných podobách se zde zkoumané výrazy nevyskytují (stav k 1. 12. 2012, data budou do korpusu ještě doplňována). Obdobná situace je i u korpusu Dialog, který byl vytvořen v Ústavu pro jazyk český a shromažďuje nahrávky s přepisy diskusních pořadů českých televizí. Pouze pro zajímavost uveďme, že v korpusu Monolog bylo slovo *softwarového* realizováno jako [softverového] a *hardwarového* [hartverového], korpus Dialog zachycuje pouze jeden výskyt slova *softwarových* (vysloveno jako [softverovíx]) a jeden doklad tvaru *softwarového*, který však nemůže být náležitě foneticky analyzován, protože byl vysloven ve chvíli, kdy mluvili dva lidé zároveň, určit spolehlivě vokalickou délku je tedy jak poslechově, tak spektrálně nemožné. Pro úplnost dodejme, že u hesla *software* doporučují Pravidla českého pravopisu výslovnost i Nový akademický slovník cizích slov podobu [softver], Internetová jazyková

[3] Václav Machek tyto procesy zdůvodňuje tím, že se číslovky pronášejí rychlým tempem, čímž dochází k jejich oslabování (Machek, 1968, s. 220).

příručka (stav k 1. 12. 2012) uvádí i variantu [softvér] s poznámkou, že je v úzu běžnější. Výsledky našeho průzkumu sice nejsou v žádném případě reprezentativní, avšak nevykazují tendenci, že by mluvčí výrazně častěji u tohoto slova realizovali e-ový vokál dlouze (právě naopak).

V případě slova *hardware* doporučují Pravidla českého pravopisu podobu [hardver], Nový akademický slovník cizích slov pak [hárdver]. Internetová jazyková příručka (stav k 1. 12. 2012) považuje výslovnost [hardver] za neuzuální, jako zcela běžnou uvádí variantu [hárdvér]. Situaci zde ještě více komplikuje onen jediný nalezený doklad reálné výslovnosti z korpusu Monolog, který sice co do vokalické délky odpovídá údaji v Pravidlech českého pravopisu, avšak neshoduje se s nimi, pokud jde o znělost jednoho z konsonantů (mluvčí vyslovil [har**t**-], Pravidla doporučují [har**d**-]).

Pro stanovení uzuální (a pochopitelně i noremní) výslovnosti podobných slov tedy v současnosti dostupné korpusy selhávají. Vyhledávání potřebných (nejméně desítek) dokladů např. na internetu v on-line archivu Českého rozhlasu nebo České televize je práce vyčerpávající, časově velice náročná, zdlouhavá a s nejistým (a snadno zpochybnitelným) výsledkem. Z těchto důvodů je tedy třeba vývoj korpusů mluveného jazyka podporovat a při jejich tvorbě je vhodné počítat i s možností fonetických výzkumů, což znamená především zpřístupnit zvukové podklady.

Ortoepické podoby je zvláště u cizích slov potřebné v lingvistických zdrojích uvádět. Pokud uzuální/noremní výslovnostní podoby nelze relativně snadno zjišťovat, je tvorba nových příruček značně ztížena, případně svádí jejich autory k tomu, aby fonetické podoby buď pouze opsali ze starších (ne vždy spolehlivých a aktuálních) zdrojů, nebo se spolehli na vlastní dojem, s jakými realizacemi se nejčastěji setkávají, což by byl přístup značně nevědecký.

Literatura

HOMOLKOVÁ, Veronika: Test moderátorů Objektivu a Toulavé kamery jakožto řečových vzorů. In: Čeština doma a ve světě, 2008, roč. 16, č. 1 – 2 , s. 50 – 52.

Nový akademický slovník cizích slov. Red. J. Kraus. Praha: Academia 2005. 879 s.

Pravidla českého pravopisu. Red. Z. Hlavsa. Akademické vydání. Praha: Academia 1994. 391 s.

Pravidla českého pravopisu. Školní vydání. Praha: Fortuna 1999. 383 s.

Výslovnost spisovné češtiny I. Zásady a pravidla. Výslovnost slov českých. Red. B. Hála. 2. vydání. Praha: Academia 1967. 99 s.

Výslovnost spisovné češtiny. Výslovnost slov přejatých. Výslovnostní slovník. Red. M. Romportl. Praha: Academia 1978. 318 s.

ZEMAN, Jiří: Základy české ortoepie. Hradec Králové: Gaudeamus 2008. 186 s.

MACHEK, Václav: Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Academia 1968. 866 s.

Internetová jazyková příručka. 2012 [online]. Cit. 2012-12-01. <http://prirucka.ujc.cas.cz>.

Český národní korpus – SYN2000, SYN2005, SYN2010. 2000 – 2010 [online]. Cit. 2012-12-01. <http://www.korpus.cz>.

Korpus Dialog. 2012 [online]. Cit. 2012-12-01. <http://ujc.dialogy.cz>.

Korpus Monolog. 2012 [online]. Cit. 2012-12-01. Dočasná adresa: <http://quest.ms.mff.cuni.cz/NPG/peterek/monolog/index10.html>.

Problém prekladu vlastných podstatných mien v umeleckej literatúre

Dominika Tekeliová
Slavistický ústav Jána Stanislava, Slovenská akadémia vied, Bratislava

Úlohou prekladateľa je sprístupniť informáciu uloženú v originálnom texte recipientovi s iným jazykovým a kultúrnym zázemím. Pri preklade nastávajú mnohé prekladateľské problémy. Jedným z nich, ktorému sa venujeme v tomto príspevku, je aj adekvátnosť voľby prekladateľských postupov. Prekladateľ je vystavený tlaku tradícií, konvencií a očakávania zo strany príjemcu. Každý čitateľ prekladového textu, a najmä prekladu umeleckej literatúry vstupuje do procesu čítania s určitými vrodenými a získanými skúsenosťami, ale hlavne s očakávaniami, ktoré by mali byť naplnené. Laický čitateľ dokáže vnímať a uvedomovať si najmä lexikálnu rovinu jazyka. Preto čitatelia často diskutujú o preklade a kritizujú ho najmä kvôli preloženým vlastným podstatným menám. V príspevku sa pozrieme bližšie na základné východiská umeleckého prekladu, princípy prekladu vlastných podstatných mien a stručne prezentujeme výsledky nášho výskumu, ktorým sme zisťovali spokojnosť čitateľov s prekladmi vlastných podstatných mien vo svetových bestselleroch preložených do slovenského jazyka.

Literárna komunikácia ako východisko umeleckého prekladu

Každé literárne dielo ako súbor estetických hodnôt sa spoločensky realizuje vnímaním. Tento objektívny materiál sa tak pretvára až príjmom recipienta. Autor nemôže literárne dielo redukovať len ako samostatný text, pretože jeho pôsobenie je zavŕšené až príjmom čitateľa. Literárne dielo a jeho spoločenská existencia je viazaná na vzájomný vzťah medzi oboma zložkami (Vilikovský, 1984, s. 52). Literárna komunikácia vo výraznej miere zasahuje aj proces umeleckého prekladu. Pomocou literárnej komunikácie sa od autora istým spôsobom prenášajú informácie smerom k príjemcovi. Autor s čitateľom komunikuje prostredníctvom textu a navonok sa literárna komunikácia prezentuje správou, ktorá je v tomto prípade motivovaná sprostredkovaním estetickej informácie. Existujú určité zásadné pravidlá, ktoré sa musia pri literárnej komunikácii zrealizovať, aby sa vôbec komunikácia mohla uskutočniť, aby sa naplnila, a to je „komunikačná trojčlenka“: autor – text – príjemca. Pri literárnej komunikácii je nevyhnutná prítomnosť autora, ako aj prítomnosť čitateľa v texte (Popovič, 1983, s. 41). V našom príspevku zdôrazňujeme pozíciu a postoj čitateľa, ktorý reflektuje a vytvára spätnú väzbu v procese čítania literárneho diela.

Podľa Mika (1970) umelecké dielo v rámci literárnej komunikácie prijíma z kultúry, zo spoločnosti a z doby isté podnety, a naopak, keďže komunikácia neprebieha iba jedným smerom, literatúra sama vplýva na psychiku autora, na kultúru, dobu a na spoločnosť, čiže v našom prípade aj na čitateľa daného umeleckého diela. Akousi špecifickosťou literárnej komunikácie, ak ju porovnáme s inými typmi jazykových komunikácií, je „potláčanie" komunikatívneho aspektu, čiže operatívnej zložky komunikácie a vysúvanie ikonickej zložky do popredia, teda estetickej funkcie.

Práve chápanie literárnej komunikácie prinieslo priestor pre definovanie prekladateľského procesu. Preklad je druhotnou, a z tohto chápania teda odvodenou formou literárnej komunikácie. Nevytvára sa tu nová komunikačná reťaz, nové vzťahy, iba sa už existujúca reťaz predlžuje. Prekladateľova funkcia sa zdvojuje, rozumieme tým jeho pozíciu a funkciu najprv ako prijímateľa pôvodného, originálneho diela, a v druhom prípade ako pôvodcu nového textu. Tu vzniká nový vzťah medzi čitateľom a autorom (prekladateľom) a nový fakt, že autor a čitateľ majú dočinenia s umeleckým dielom, ktorého materiálom je jazyk. Špecifikum literárneho diela teda spočíva v dialektickej jednote dvoch stránok, jazykovej a ideovo-estetickej (Vilikovský, 1984, s. 53 – 54).

Konfrontácia dvoch kultúr

Prekladom umelecké dielo pôsobí v dvoch kontextoch, stáva sa súčasťou dvoch literatúr. Pôvodom, hodnotami, ideovým pozadím je produktom krajiny a doby svojho vzniku. Avšak konkrétnou jazykovou formou a čitateľským príjmom sa stotožňuje s kultúrou a pôsobiskom prekladateľa. Dielo pôsobí v odlišnom prostredí a jeho hodnoty sa vnímajú v kontexte iného prostredia. Funkciu a koncepciu prekladu si môže prekladateľ vymedziť aj dobou, v ktorej dielo prekladá a do ktorej bude adresované. Prekladateľ musí výraznou mierou prispieť a hlavne prispôsobiť sa moderným trendom. Pri tvorbe prekladového diela sa stáva účastníkom interkultúrnej komunikácie, vzájomnej komunikácie rôznych kultúr. Pri procese prekladu si musí uvedomiť, že každý člen komunikácie vstupuje do kontaktu s inými znalosťami, koncepciami, pravidlami a komunikačno-verbálnymi systémami.

Popovič (1975) zastáva teóriu, že v umeleckom texte sa premieta základná opozícia, ktorá na semiotickej rovine vyjadruje protikladný vzťah jednotlivca alebo kolektívu k vonkajšiemu svetu. Touto základnou opozíciou rozumieme opozíciu my ↔ oni. Napätie medzi my ↔ oni, „svoje" ↔ „cudzie" sa dá vnímať v preklade, pri ktorom dochádza ku konfrontácii dvoch „kultúr", „kultúry" originálu a „kultúry" prekladu.

Prekladateľ sa pri preklade preto musí rozhodovať, do akej miery môže predpokladaného čitateľa konfrontovať so známkami cudzieho prostredia, ktorých podstata a štylistická

i významová hodnota nemusí byť v novom kontexte jasná. Vilikovský (1984) rozdeľuje tieto javy do troch skupín:

1. materiálne špecifikum,
2. jazykové špecifikum,
3. kultúrno-kontextové špecifikum.

Pokiaľ ide o materiálne špecifikum, sú to výrazy označujúce javy spoločenskej skutočnosti a materiálneho bytia krajiny vzniku. Vilikovský tým myslí reálie, koloritové prvky, označenia úradov či inštitúcií. Jazykovou špecifikou vymedzuje javy spojené s jazykom, v ktorom bolo dielo napísané. Sú to napríklad vlastné mená, oslovenia a zdvorilostné formulky, frazeológia, idiómy, príslovia a porekadlá. Môžeme sem zaradiť aj rozličné formy jazyka, ako nárečie, slang, nespisovné prvky. Do posledného, kultúrno-kontextového špecifika patria vlastnosti podmienené príslušnosťou k istej kultúre a literárnej tradícii. Je to napríklad výstavba textu, spôsob vnútrotextového nadväzovania, štylistika. Zaraďujeme sem aj otázku básnickej formy, v širšom zmysle aj literárne a kultúrne predstavy.

Preklad mien

Problematickým orieškom pri preklade je preklad mien, ktorý býva často kritizovaný a diskutovaný. O preklade mien Nordová (2003) uvádza, že už letmý pohľad na preklady stačí na odhalenie postupov prekladateľa. Z určitého hľadiska sem patrí aj preklad exoným, teda vžitých pomenovaní pre geografické názvy riek, miest a krajov ležiacich mimo územia používania cieľového jazyka. Prekladateľ musí pri preklade rešpektovať konvenčné pomenovania. Preto môžeme vymedziť dva typy mien pri preklade: konvenčné mená a mená so skrytým významom. Konvenčné sú normálne mená bez skrytej motivácie autora, ktoré nemusia byť morfologicky ani foneticky adaptované do systému cieľového jazyka, alebo sú to mená, ktoré si vyžadujú ponechanie internacionálnosti. Mená s ukrytým významom, teda motivované pre preklad, môžu byť jednak dvojzmyselné alebo významovo expresívne. Zvyčajne tieto pomenovania zahŕňajú fiktívne aj nefiktívne mená, ktoré sú vytvorené na základe encyklopedických vedomostí dostupných pre čitateľa danej kultúry.
Podľa Hermansa existujú štyri typy prekladu mien:

- môžu byť ponechané v pôvodnom znení,
- adaptované do cieľového jazyka z hľadiska hláskoslovia či fonológie,
- nahradené menom z cieľového jazyka,
- a nakoniec preložené, ak obsahujú význam, ktorý je potrebné zanechať.

Všetko však záleží od vzťahu medzi východiskovým textom a cieľovým textom z hľadiska adekvátnosti a akceptácie (Hermans, 1988, s. 13 – 14).

Pokiaľ ide o preklad mien, mali by vyvolávať určitú charakteristickú vlastnosť alebo povahovú črtu. Ak v origináli autor použil vtipné pomenovanie, mal by sa nájsť aj v preklade vhodný ekvivalent. Mená sa môžu aj rýmovať a korešpondovať (napr. meno s druhom zvieraťa). Nie je to nutné, ale napríklad deťom sa zvukomalebné a rýmované slová ľahšie pamätajú, a tým rozvíjajú pamäť. V niektorých kultúrach sa vyskytujú také typy postáv, ktoré sú do iného kultúrneho prostredia takmer neprenosné. Prekladateľské riešenia môžu byť rôzne, napríklad ponechanie originálneho tvaru s fonetickou úpravou. Zložitejšia situácia je pri preklade mien svetoznámych rozprávkových postáv, ktoré sa stali súčasťou nielen východiskovej, ale aj svetovej kultúry. Preto naturalizácia názvu a premenovanie by viedla k zahmleniu situácie.[1]

Nordová (2003) uvádza z hľadiska kultúry aj tzv. bikultúrne mená, ktoré existujú v oboch kultúrach. Preto v tomto prípade preklad nie je potrebný, stačí iba adaptácia v rámci fonetiky a hláskoslovia v cieľovej kultúre. Niektoré vlastné podstatné mená by mal prekladateľ preložiť pre zachovanie zmyslu daného diela, no niektoré zasa musí ponechať v pôvodnom tvare, aby zachoval autentickosť umeleckého diela. Prekladateľ môže využiť princíp, ktorý sa adaptoval v iných jazykoch. Napr. názov *Harry Potter* je takmer vo všetkých svetových jazykoch zachovaný v pôvodnom tvare; niekde sa len upravil podľa princípov danej hláskoslovnej sústavy.

Čitateľ – prominentný činiteľ

Pokiaľ ide o čitateľa v prekladateľskom procese, táto problematika je veľmi náročná. Prekladateľ totiž celú svoju prekladateľskú činnosť smeruje a modifikuje práve v závislosti od cieľového príjemcu. Čitateľ prekladu má určité literárne vzdelanie, je spojený s určitým kultúrnym pozadím, ale hlavne s dobou, v ktorej žije. Prekladateľ určite zvolí inú stratégiu prekladu v dnešných časoch, akú by možno použil pred tridsiatimi rokmi. Z tohto pohľadu sa pri procese prekladu očakáva od prekladateľa najlepšie riešenie problémov, ako sú ekvivalencia v preklade, preložiteľnosť verzus nepreložiteľnosť, ale hlavne zvolenie správneho prekladateľského postupu, či už naturalizácia, exotizácia a snaha o vyváženie a vyrovnávanie medzikultúrnych rozdielov. Pri tomto snažení zostávame aj pri skĺbení zásadných aspektov, ktoré čitateľ pri percepcii prekladu očakáva, a to zachovanie všetkých kvalít originálu pri preklade, ale aj rešpektovanie všetkých hodnôt a konvencií v cieľovom jazyku, v cieľovej kultúre. Čitateľ je promi-

[1] Bližšie porov.: ŠTEFÁNKOVÁ, M. Redaktor ako spolutvorca textu (Preklad a redigovanie literatúry pre deti predškolského a mladšieho školského veku,In *14x o preklade,* s.63-65.

nentný činiteľ, pretože až on svojou recepciou a čítaním prekladu zaraďuje umelecké dielo do kultúry národa a literárneho procesu.

Ako upresňuje P. Liba (1987), príjem literárneho diela sa odohráva v interakčnom poli psychickej intervencie čitateľa (porozumenie, vcítenie, prežívanie) a ponuky literárneho diela, a za podpory intenzifikačných (sociálno-kultúrnych) činiteľov recepcie. V úlohe vnútorne rozčlenených stupňov intenzifikácie príjmu sa ocitajú také sociálne a kultúrne faktory, ako sú psychosociálne dispozície čitateľa, literárne vzdelanie (literárna kultúra), recepčné prostredie, čas príjmu a čas zverejnenia diela, vekový faktor, ale aj čitateľská norma, čitateľský ideál, vkus, konvencie, miesto čitateľa v čitateľskej skupine a pod. Medzi tvorbou a príjmom literárneho diela vzniká napätie. Ak „nový" text nebol primárne adresovaný čitateľovi, je voči nemu „cudzí", a preto jeho osvojenie prináša rad bariér v čitateľskom príjme, ktoré sa pomáhajú prekonávať recepčnými návodmi, napr. poznámkami, vysvetlivkami a pod. Zaujíma nás preto rola čitateľa, akú jej autor ponecháva v diele, pretože jej poznávanie a odkrývanie zabezpečuje adekvátnosť príjmu. Tvorca podmieňuje budúci príjem čitateľa ako „partnera". Je to aktívna rola čitateľa ako spoluhráča medzi tvorením a prijímaním, pretože tomuto predpokladanému činiteľovi istým spôsobom predpisuje a určuje úlohy, pomocou ktorých skutočný (vonkajší, reálny) čitateľ postupuje a pomocou toho sa aj zmocňuje textu, prijíma ho. Tu musíme pripomenúť, že preklad svojím vývinom je vždy funkčný a komunikačný fenomén, odvodený prevažne z recepcie. Vo vzťahu k tvorbe, resp. k domácemu literárnemu dianiu môže plniť aj deštruktívnu, destabilizačnú úlohu, podľa toho, čím „novým" alebo čím „inakším" vstupuje do kultúrneho povedomia čitateľov. Pôsobenie prekladu treba zhodnotiť aj z hľadiska kultúrnej diferenciácie recepčnej komunity. A práve novosť, nová pozícia čitateľa, nové chápanie umeleckej literatúry sa musí konfrontovať s vývinovým trendom iných národných literatúr. Bude treba overiť schopnosť slovenského čitateľa cez prizmu domácej literatúry i cez prizmu prekladovej literatúry, ako si vie osvojovať modely života, myslenia a ideí iných národov, iných kultúr.

Na základe problémov recepcie prekladu umeleckej literatúry sme urobili výskum, ktorého výsledky prezentujeme ďalej v tomto príspevku.

Prekladať či neprekladať...?

V rámci výskumu sme zisťovali čitateľský názor na preklad mien v umeleckej literatúre. Za problémové preklady sme považovali diela z tzv. „crossover" literatúry (*Harry Potter* a *Pán Prsteňov*) a z detskej literatúry (dielo *Macko Puf*). Sledovali sme názory slovenských, ale aj českých čitateľov, a to z dôvodu porovnania dvoch rozličných prekladateľských prístupov. Mnohí slovenskí čitatelia uprednostňovali pri čítaní český preklad, no mnohé preklady súčas-

ných diel čítajú radšej v rodnom jazyku, pretože postup pri preklade u českých prekladov nepovažujú za najvhodnejší, príkladom môže byť často kritizovaný preklad knihy *Harry Potter*. Táto kritika neprichádzala len zo strany slovenských čitateľov českého prekladu, ale aj od českých čitateľov. V internetovom prieskume spokojnosti prekladu *Harryho Pottera* sa recipienti vyjadrovali hlavne k prekladu mien a reálií. Vyčítali prekladateľovi, že si prekladá „čo chce a ako chce", prekladá doslovne do cieľového jazyka a že preklady mien, ktoré boli vymyslené tvorivou schopnosťou autorky, sú preložené zvláštnym spôsobom, ba niekedy sa dokonca zmenil aj ich zmysel. Niektorí čitatelia vnímali preklady vlastných podstatných mien ako pokus o originalitu prekladateľa, čo hodnotili negatívne. Často si čitatelia kládli otázky, prečo sa v prekladoch prekladajú aj mená, čím sa stávajú odlišné od originálu.

Pokiaľ ide o preklad mien, slovenským čitateľom sa postup prekladateľov za každých okolností preložiť čo sa dá, nepozdáva. Stráca sa podľa nich atmosféra, ktorá bola vytvorená v origináli (napríklad český preklad diela *Traja kamaráti*, pri ktorom mali čitatelia pocit, že sa odohráva v Prahe). Pri preklade *Harryho Pottera* je dôležitý aj pohľad slovenskej prekladateľky. Tá sa domnieva, že je veľmi zaujímavé, no hlavne náročné poslovenčovať svet plný bizarných postáv, neznámych zvierat, kúziel a javov. Pri práci sa prekladateľka obklopila slovníkmi, encyklopédiami, vlastnými zápiskami a každú chvíľu pátrala na internete po súvislostiach. Ako tvrdí prekladateľka v článku: „Vždy sa snažím pochopiť, ako sa autorka dopracovala k niektorému názvu či termínu. Niekedy ma to zavedie k latinčine, inokedy musím vypátrať historické a mytologické súvislosti. Až potom prichádza na rad hľadanie slovenského výrazu. Niekedy je to viac detektívka ako hra so slovami." Ak sa prekladateľka nevie dopátrať, čo autorku motivovalo k danému pomenovaniu, tak radšej ponechá originálne pomenovanie, aby neublížila originálu. Pokiaľ ide o postup pri preklade mien, Kráľovičová zastáva názor, že keď už prekladateľ mení mená, a tie v čarodejníckom svete sú naozaj veľavravné, tak platí zásada buď meniť všetky, alebo žiadne. Aj preto slovenský preklad *Harryho Pottera* rešpektuje pôvodné mená postáv.[2]

Pokiaľ ide o preklad bestselleru *Pán Prsteňov*, stretávame sa tu s viacerými problémami. Prvým je určite výber jazyka prekladu – slovenský alebo český. Pre niektorých čitateľov je prijateľnejší slovenský preklad, pre iných zase český. Ďalším problémom je absencia sekundárnej literatúry k prekladu. Tolkien totiž vydal ku knihe Pán Prsteňov aj akéhosi sprievodcu prekladom, ktorý by mal pomôcť prekladateľom pri preklade starých anglických vlastných podstatných mien, názvov alebo vecí. Je to presný slovník prekladu, nomenklatúra k tomuto dielu. Pre prekladateľa je tu určené, ktorý postup má použiť pri jednotlivých názvoch, či už postáv alebo miest. Pri každom mene je presne vymedzené, či a do akej miery naturalizovať a do akej

[2] *Kráľovičová* [online]. 2012 [cit. 2012-03-21]. Dostupné na internete: <http://lesk.zoznam.sk/cl/10189/99649/Zije-s-Harry-Potterom>.

miery ponechať pôvodný názov v preklade. Tolkien v sprievodcovi napríklad uvádza, že všetky mená, ktoré neuviedol s podrobným popisom inštrukcií by sa mali zachovať v preklade nezmenené, iba ak končia na prípony -s alebo -es, sa môžu upraviť na základe gramatiky daného jazyka. Mená, ktoré sú uvedené v modernej angličtine, by mali byť preložené podľa ich významu. Keďže niektorým názvom prekladateľ nerozumie, Tolkien pripravil abecedný výkladový slovník významov všetkých mien, ktoré by prekladateľovi mohli robiť problém pri procese prekladu. V čase prekladu knihy Pán Prsteňov prekladatelia zrejme nemali prístup k takémuto typu literatúry, o čom svedčí aj protichodný postup v preložených dielach.

V dobe dnešného prekladu a veľkej informatizácie je dôležité, aby si prekladatelia našli všetky dostupné prostriedky, ktoré by priblížili čitateľa prekladu k čitateľovi originálu. Ak prekladateľ nie je oboznámený o existencii takejto príručky, prípadne nejestvuje pomoc, ktorú by použil pri preklade, môže skĺznuť do prostého tipovania motivácií a významov daného mena iba s účelom preloženia. V takejto situácii sa nedostáva informácia, ktorú poslal pôvodný autor diela prostredníctvom svojho textu k čitateľovi prekladu, pretože prekladateľ nesplnil podmienky medziliterárnej komunikácie. Aj napriek snahe priblížiť dielo prostredníctvom prekladu postupom naturalizácie a stieraním cudzej kultúry, nemusí byťvždy úspešné a môže viesť k zníženiu estetickej úrovne diela a ochudobneniu čitateľa prekladu. A predsa čitateľ je dôvod maximálnej snahy vytvoriť čo najpresnejší preklad, a nie príčina.

Čitateľ nevidí tú námahu skrývajúcu sa za prekladom literárneho diela, nevie ako sa líšia jazyky z hľadiska syntaxe, morfológie aj štylistiky. Čitateľ – laik je schopný vnímať lexikálnu rovinu, hlavne preklad kľúčových slov v diele, a to vlastných podstatných mien a pomenovaní. Tým dokáže aj rozlíšiť slovenské dielo od zahraničného v slovenskom preklade, no napriek tomu v priebehu čítania si neuvedomuje, že ide o preklad. Je si vedomý, že cudzie vlastné podstatné mená nie sú dôkazom, že dielo je výhradne z iného jazyka. V čitateľskom prieskume sme sa preto aj my zamerali na preklad mien z hľadiska naturalizácie a exotizácie. Slovenský čitateľ neuprednostňuje preklad vlastných podstatných mien s účelom uľahčenia čítania, pokiaľ nejde o pomenovanie, pri ktorom aj v preklade musí prejsť význam do cieľového jazyka. Väčšina čitateľov sa domnievala, že preklad mien môže spôsobiť aj problémy pri pozeraní sfilmovanej verzie, prípadne ich opätovné prečítanie diela v jazyku originálu.

Dnešný prekladateľ musí vnímať originál aj budúci preklad cez okolnosti súčasnej doby. Keď sa pozrieme do minulosti, v priebehu dvoch dekád sa situácia zmenila v rámci celej spoločnosti. Tieto zmeny modifikujú i chápanie kultúry. Najjasnejším príkladom pre nás môže byť situácia z roku 1989. Po rokoch izolácie, určitej politickej orientácie a nadväzovania kontaktov len jedným smerom prichádza nadväzovanie užších kontaktov so západom. Tieto kontakty znamenali aj nutnosť komunikácie. Od tohto obdobia je slovenský čitateľ po toľkých rokoch izolácie zrazu ovplyvňovaný „cudzou“ kultúrou, do jazyka sa dostávajú prvky

z angličtiny, ktorá sa stala v rámci jazykovej komunikácie jazykovou veľmocou. Aj keď preberanie cudzích prvkov často prebieha nesystematicky a veľmi povrchne, musíme podotknúť, že toto „cudzie" v kultúre je to, čo láka, čo je atraktívne. Závisí to aj od mentality našej kultúry, keď je zrazu k tomu, čo bolo zakázané a nedostupné, voľný a slobodný prístup. Aj toto hľadisko si musí dnešný prekladateľ uvedomiť pri preklade umeleckej literatúry v súčasnosti. Ide o výber atraktívnych titulov a ich adekvátny preklad. Spoločnosť je západne orientovaná, a preto aj výber zahraničných titulov umeleckej literatúry zo západu je stále obľúbenejší. Z tohto hľadiska je prekladateľ v pozícii medzi dvoma kultúrami a záleží hlavne na ňom, či sa dielo zaradí/nezaradí medzi čitateľsky obľúbené diela. Samozrejme, môžeme sem zaradiť aj prístup vydavateľa, za akých podmienok dané dielo vydá a do akej miery bude spropagované. V tomto prípade môžeme spomenúť osud slovenského prekladu diela *Pán Prsteňov*, kedy dielo splnilo všetky atribúty úspešnosti diela, no aj napriek tomu bolo skritizované práve kvôli stratégiám prekladateľa pri preklade vlastných podstatných mien. V našom výskume čitatelia zvolili pre slovenský preklad za najlepšie riešenie ponechanie originálnych pomenovaní.

V súčasnosti majú čitatelia zvýšené nároky na dané dielo a jeho preklad. Kriticky hodnotia postupy pri preklade, v mnohých prípadoch poznajú i originálne dielo. Dnešný čitateľ má voľný a jednoduchý prístup k informáciám, má možnosť cestovať a spoznávať cudziu kultúru, to, čo sa skrýva za kultúrou „oni", a to, ako sa odlišuje od kultúry „my". Spoznávaním krajín získava iný prístup k čítaniu prekladu zahraničných diel. Od prekladateľa nutne nevyžaduje doslovné preklady, podrobné vysvetlivky a poznámky k prekladu. Čitateľ sa často dostáva k neoficiálnym prekladom, ktoré predchádzajú oficiálne vydanému v niektorom zo slovenských vydavateľstiev. Dnešní čitatelia umeleckej literatúry ovládajú minimálne jeden až dva cudzie jazyky. Síce prácu prekladateľa poznajú len do určitej miery, kriticky hodnotia hlavne stratégiu prekladu pomenovaní v umeleckej literatúre. Pri čítaní prekladu zahraničnej umeleckej literatúry nevyžadujú preklad vlastných podstatných mien, ktoré by mohli skončiť na úkor zrozumiteľnosti pri recepcii originálneho diela, prípadne sledovaní sfilmovanej verzie, alebo ktoré by pri nedostatočnom zvážení aspektu čitateľského vkusu vyzneli komicky, či až parodicky. Pokiaľ ide o čitateľský vkus, ten sa mení tiež pod vplyvom okolia, či spoločnosti.

Na záver

V súčasnosti je „trend" fabulovať diela plné nadprirodzených javov a fantazijných bytostí alebo nereálnych romantických rozpoložení. Možno je to súčasnou situáciou, plnou stresových faktorov a uponáhľaného spôsobu života, keď sa čitateľ potrebuje odreagovať a preniesť do akejsi inej „roviny", inej dimenzie svojho myslenia. Súčasný slovenský prekladateľ by sa mal predpripraviť na tento dnešný fenomén. Mal by pri preklade zvážiť všetky svoje možnosti

a stratégie, naštudovať problematiku a vhodné názvoslovie „transcendentálnych“ javov v diele. Z hľadiska prekladu mien by prekladateľ mohol spolupracovať s názormi čitateľa, dnes je rýchly a jednoduchý prístup k internetu, médiám. „Voxpopuli“ a „voxdei“ sa stali dôležitou súčasťou našej kultúry, ľudia hlasujú všade a o všetkom. Ak by vydavateľstvá neurgovali rýchle vydanie knihy a prekladateľ by využil navrhovanú možnosť, preklady by mohli mať aj z hľadiska stratégie zahrnutý čitateľský názor, a tým menej kritiky. Veď prekladateľ prekladá pre čitateľa, nie pre seba.

Na záver dodáme, že keď sme už „otvorili okná“ do Európy a do celého sveta, musíme niesť následky, ktoré súvisia aj s prienikom prvkov cudzej kultúry do nášho jazyka, literatúry alebo aj každodenného života. Pre našu spoločnosť je cudzie atraktívne, a keď ho „nepustíme dverami, vojde otvoreným oknom“. Prekladatelia umeleckej literatúry by sa namiesto dišpút či by Harry Potter nemal byť Heňo Hrnčiar, mali sústrediť na preklad z jazykovo-štylistického hľadiska a na zlepšenie upadajúcej jazykovej úrovne slovenčiny.

Literatúra

BAKER, Mona: Routledge Encyclopedia Of Translation Studies. London: Routledge 2001. 839 s.

BASSNETT, Susan – LEFEVERE, André: Constructing Cultures: Essays on LiteraryTranslation. Oxford: Marston Book Services Ltd. 1998. 143 s.

ČERVEŇÁK, Andrej: Neekvivalentné javy ako prekladateľský problém doby. In: Preklad a kultúra. 2. Nitra: FF UKF 2007, s. 93 – 101.

GROMOVÁ, Edita: Teória a didaktika prekladu. Nitra: FF UKF 2003. 179 s.

GROMOVÁ, Edita - MÜGLOVÁ, Daniela: Kultúra – Interkulturalita – Translácia. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2005. 101 s.

HAVRIĽAKOVÁ, Lenka: Preklad a recipient. In: 3. Študentská vedecká konferencia, Zborník príspevkov. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove 2008, s. 585 – 591.

HERMANS, Theo: On Translating Proper Names, withreference to De Witte and Max Havelaar. In: Modern Dutch Studies. Essays in Honourof Professor Peter King on the Occasionofhis Retirement. 1 – 24. Ed. M. J. Wintle. The Athone Press: London 1988, s. 11 – 24.

HRDLIČKA, Milan: Literární překlad a komunikace. K problematice zaměření uměleckého překladu na čtenáře. Praha: Desk Top Publishing FF UK. 149 s.

KOLI, František: Medziliterárnosť literárneho procesu. In: Preklad včera a dnes. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1986, s. 259 – 263.

KOLI, František. Poznámky k súvzťažnosti naturalizácie a exotizácie ako hodnotových a textových kvalifikátorov v preklade. In: 14x o překladu. Praha: Jednota tlmočníků a překladatelů 1998, s. 43 – 49.

LEVÝ, Jiří: Umění překladu. Praha: Panorama 1983. 393 s.

LIBA, Peter: Čitateľ a literárny proces. Bratislava: Tatran 1987. 391 s.

MIKO, František: Text a štýl. Bratislava: Smena 1970. 168 s.

MÜGLOVÁ, Daniela: Komunikácia, tlmočenie, preklad. Nitra: Enigma 2009. 324 s.

NEWMARK, Peter: A Textbookof Translation. 12. vyd. New York: PhoenixElt 1999. 292 s.

NORD, Christiane: Proper Names in Translationsfor Children: Alice in Wonderlandas a Case in Point. In: Meta XLVIII(1 – 2). Montreal: Les Presses de l'Université de Montréal 2003. 196 s.

POPOVIČ, Anton: Poetika umeleckého prekladu. Bratislava: Tatran 1971. 165 s.

POPOVIČ, Anton: Teória umeleckého prekladu. Bratislava: Tatran 1975. 280 s.

POPOVIČ, Anton a kol.: Originál/Preklad. Bratislava: Tatran 1983. 362 s.

RAKŠANYIOVÁ, Jana: Preklad ako interkultúrna komunikácia. Bratislava: AnaPress 2005. 141 s.

RAKŠÁNYIOVÁ, Jana: Preklad v kultúre a kultúra v preklade. In: Letná škola prekladu 4: Medzikultúrny a medzipriestorový faktor v preklade. Bratislava: AnaPress 2006, s. 9 – 20.

SNELL-HORNBY, Mary: The Turnof Translation Studies. Amsterdam: John Benjamins Publishing 2006. 205 s.

ŠTEFÁNKOVÁ, Mária: Redaktor ako spolutvorca textu (Preklad a redigovanie literatúry pre deti predškolského a mladšieho školského veku. In: 14x o překladu. Praha: Jednota tlmočníků a překladatelů 1998, s. 60 – 65.

VILIKOVSKÝ, Ján: Preklad ako tvorba. Bratislava: Slovenský spisovateľ 1984. 250 s.

Slovenské a srbské somatické frazémy s lexikálnou zložkou *oko*[1]

Jasna Uhláriková
Oddelenie slovakistiky, Filozofická fakulta Univerzity v Novom Sade, Srbsko

„Krása je v očiach toho, kto sa pozerá."
(slovenská frazéma)

„Jazyk je antropocentrický, frazeológia je jeho prirodzeným obrazom, obraznou, príznakovou či expresívnou alternatívou reči [...]" (Baláková, 2011, s. 17). Podstatou frazeológie, ako ďalej hovorí Baláková v úvode do svojej vedeckej monografie *Dynamika súčasnej slovenskej frazeológie (fond somatických frazém)*, je prizma človeka vo vzťahu k svetu, ktorý ho obklopuje, jeho videnie, vyjadrenie a hodnotenie, hoci príznakové alebo expresívne, čiže jazykový obraz sveta v jeho kontinuite. S takýmto chápaním, či definovaním frazeológie sa stretávame už v prvých prácach frazeológov z konca prvej polovice minulého storočia, keď predovšetkým na sovietskom teoretickom základe začali najmä v 70. rokoch vznikať isté teoreticko-metodologické diela, no niekedy iba pokusy o zachytenie a lexikografické spracovanie frazeologického jazykového materiálu v rámci jednotlivých európskych jazykov. I keď počet frazeologických výskumov a lingvistov zaoberajúcich sa touto problematikou na konci minulého a na začiatku nášho storočia značne narastá, v súčasnom frazeologickom bádaní sa stretávame s realitou, že táto vedná disciplína nie je dostatočne a ani jednotne teoreticko-metodologicky vymedzená a jazykový materiál je tiež nedostatočne zachytený a spracovaný. V súvislosti s týmto V. M. Mokijenko nedávno povedal, že frazeológia položila základy súčasným európskym bádaniam v rôznych oblastiach frazeológie: „Несмотря на признаваемый европейскими фразеологами приоритет славистов и русистов во многих областях фразелогии, и здесь ситуация не намного лучше" (2010, s. 105). Fakt, že aj napriek intenzívnym bádaniam súčasných frazeológov sú výsledky v rámci tejto oblasti v jednotlivých jazykoch kompaktnejšie, v iných zasa menej kompaktné, potvrdil aj náš výskum, o ktorom budeme hovoriť v našej práci. Avšak podľa Mokijenka „фразеологическая картина мира" je dosť kompaktná z hľadiska výskumu

[1] Príspevok je súčasťou republikového projektu *Diskurzy menšinových jazykov, literatúr a kultúr v juhovýchodnej a strednej Európe* (178017), ktoré financuje Ministerstvo osvety, vedy a technologického rozvoja Republiky Srbsko.

frazém podľa istých tematických skupín.[2] V našej práci sa budeme zaoberať jednou časťou tzv. anatómie človeka, čiže somatickými frazémami v slovenčine a srbčine. Náš výskum sa sústreďuje na somatické frazémy obsahujúce lexikálny komponent *oko*. Teoreticko-metodologickým východiskom počas nášho výskumu bola v prvom rade vedecká monografia slovenskej frazeologičky Dany Balákovej *Dynamika súčasnej slovenskej frazeológie (fond somatických frazém)* (2011). Teoreticky sme vychádzali aj z niektorých monografií najpoprednejšieho slovenského lingvistu J. Mlacka (1984, 2007), ako aj z prác E. Smieškovej, J. Glovňu (2002), P. Ďurča (1995) a srbskej lingvistky D. Mrševićovej-Radovićovej (1987), ale opierali sme sa aj o niektoré teoretické vymedzenia V. M. Mokijenka (2010). Slovenský frazeologický (somatický) jazykový materiál sme použili z hore uvedenej monografie D. Balákovej, v ktorej autorka uvádza posledný, doteraz najkompletnejší súbor slovenských somatických frazém zachytený na základe existujúcich lexikografických prác, ako aj niektorých monografií tiež zachytávajúcich isté skupiny frazém. Popis srbských somatických frazém obsahujúcich somatizmus *oko* sme v rámci nášho výskumu robili od začiatku. Excerpovali sme z existujúcich lexikografických prác (boli to predovšetkým výkladové slovníky srbského jazyka, výnimočne frazeologické): *Мали српски фразеолошки речник* (Оташевић, 2007), *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, *Књига XVII* (САНУ, 2006), *Речник српскохрватскога књижевног језика* (Матица српска, 1990), *Речник српскога језика* (Матица српска, 2007), *Frazeološki rečnik srpskohrvatskog jezika* (srpskohrvatsko-slovački) (Spasić, 1984) a *Frazeološki rečnik slovačko-srpskohrvatski* (Spasić, 1989). Z uvedených prameňov je zrejmé, že sa náš výskum venoval uzuálnym tvarom frazém zachytených slovníkmi v synchrónnom priereze.

A na záver úvodnej state sa ešte raz vráťme k samotnej podstate frazeológie, k jej antropocentrickosti a schopnosti byť „prirodzeným obrazom" životného okolia človeka, pričom za predpokladu, že sa táto „obrazná, príznaková a expresívna alternatíva reči" vyskytuje v každom jazyku, ktorý má metafory a istú mieru kreativity, životnej skúsenosti a schopnosti jeho používateľov kvalifikovať a hodnotiť, azda platí vo vzťahu k frazeológii ako fenoménu jazyka výrok: „Krása je v očiach toho, kto sa pozerá."

Predtým než sa začneme zaoberať nastolenou problematikou, je nevyhnutné sa vyjadriť o príslušnej terminológii, ktorú v práci budeme používať a ktorá sa vzťahuje predovšetkým na základnú jednotku frazeológie. V srbskej frazeológii sú, ako uvádza D. Mrševićová-Radovićová (1987), zaužívané nasledujúce termíny: *идиом*, *идиоматска фраза*, *устаљена фраза*, *фразеолошки обрт* (*израз* alebo *конструкција*), *устаљени обрт* (alebo *конструкција*), *фразеолошка јединица*, *фразеологизам*, *фразем* atď. Podobná je situácia v slovenskej frazeo-

[2] 1. Природа, животный и растительный мир. 2. Человек. Анатомия человека. Жесты. 3. Бытовые представления. 4. История. 5. Социальные отношения. Этикет. Профессиональные характеристики. 6. Духовная культура. 7. Фольклор, народная речь, юмор (2010, s. 110).

logickej terminológii: *ustálene* (*slovné*) *spojenie* (alebo *zvrat*, *výraz*), *združené pomenovanie*, *frazeologický zvrat* (alebo *výraz*, *obrat*), *paremiologické útvary* (príslovie, porekadlo, úslovie), *idióm* alebo *frazeologický zrast*, *frazeologická jednotka*, *frazeologizmus*, *frazéma*. Uvedené termíny sa nepoužívajú rovnocenne, ale existujú väčšie alebo menšie rozdiely medzi nimi. D. Mrševićová-Radovićová (1987) a predtým J. Mlacek (1984) hovorili ešte v osemdesiatych rokoch minulého storočia o istej prednosti termínu *frazéma* vzhľadom na termíny *frazeologická jednotka* a *frazeologizmus*, ktoré sa dlhšiu dobu používali na pomenovanie základnej jednotky frazeológie. Termín *frazéma* uvádzajú ako najvýhodnejší preto, lebo sa vyznačuje systémovosťou, čiže forma termínu *frazéma* (srb. *frazem*) sama ukazuje na termín základnej jednotky príslušnej oblasti jazyka. V tomto období uvedení lingvisti ešte rovnocenne používali termíny *frazeologická jednotka*, *frazeologizmus* a *frazéma*. V súčasnej lingvistike budeme v súlade s Jozefom Mlackom používať termín *frazéma*.

Aby sme lepšie pochopili význam a funkciu frazém ako základných jednotiek frazeológie, je potrebné si všimnúť ich vlastnosti, ktoré ukazujú práve na rôznorodosť, o ktorej hovorí Mlacek[3], lebo pri niektorých frazémach sa bude jednotlivá vlastnosť javiť ako najdôležitejšia, zatiaľ čo pri iných frazémach bude dôležitejšia niektorá iná vlastnosť. Keďže vychádzajú z teórií ruských lingvistov v oblasti frazeológie, v prácach D. Mrševićovej-Radovićovej a J. Mlacka sa stretáme s vyčleňovaním tých istých charakteristík frazém: *hotovosť (reprodukovanosť*, srb. reproduciranje); *syntaktická zmeravenosť, petrifikovanosť a významová nerozložiteľnosť, celostnosť nominácie* (srb. formalno ustrojstvo); *idiomatickosť* (srb. idiomatičnost); *kontextovosť* (srb. uklapanje u kontekst); *expresívnosť* (srb. ekspresivnost); o*braznosť* (srb. slikovitost); *ustálenosť významu* (srb. ustaljenost značenja); *nepreložiteľnosť* (srb. neprevodljivost). Uvedené charakteristiky frazém, ktoré boli jednotlivo uprednostňované zo strany rozličných jazykovedcov v súčasnej frazeológii, berieme s rezervou.

Keďže novšie výskumy smerovali a smerujú k hlbšiemu a abstraktnejšiemu vymedzeniu frazeológie, v súčasnosti sú už prehodnotené tézy o ustálenosti alebo až petrifikovanosti frazém, ako aj tézy o ich ekvivalentnosti so slovom. Prekonanie takého chápania umožnilo rozšíriť register frazém a paletu konštrukčných typov, zaznamenal sa aj metodologický posun v posudzovaní formálnej stránky frazém a sledovanie ich tvarovej rozmanitosti. Stručný súhrn charakteristík frazém v kontexte súčasných bádaní vo frazeológii podáva Balákova: „...ambivalentný charakter týchto výrazových prostriedkov v jazyku a ich uplatnenie v reči, ich reprodukovanosť a zároveň modifikovateľnosť, explicitnosť či implicitnosť alebo ekonomickosť, možnosť alúzií, často iracionalita ich motivácie, pôvodu či vzniku, ‚záhadnosť' či neznáma

[3] „Frazeologická jednotka sa svojimi vlastnosťami i celou svojou podstatou vyčleňuje ako relatívne samostatná jazyková jednotka, ktorá sa vyznačuje funkčnou, významovou i formálnou rôznorodosťou" (Mlacek, 1984, s. 67).

etymológia, analógia ruka v ruke s anomálnosťou, to všetko – protirečivosť či súhrn protikladov vo frazeológii obsiahnutých, ako aj schopnosť frazém metamorfovať – je, zdá sa, jednou z príčin ich príťažlivosti tak zo strany používateľov jazyka, ako aj frazeológov [...]" (Baláková, 2011, s. 18).

V súčasnej frazeológii je jednoznačne akceptovaný názor, že prameňmi vzniku frazém sú prirodzené okolie človeka, každodenný život, kultúrne dedičstvo, profesionálny život, spoločenské dedičstvo, Biblia, kresťanstvo. Frazémy môžu byť prevzaté aj z iných kultúr a civilizácií a v súlade s tým spomínaný antropocentrický charakter frazeológie oprávňuje predpokladať, že „hyperaktívnym" (Baláková, 2011, s. 18) komponentom v štruktúre istého počtu frazém bude lexéma pomenúvajúca časť ľudského tela (grécke slovo *soma* = telo). Častý výskyt somatizmov vo frazémach možno preto chápať ako jednu z univerzálií frazeológie vyplývajúcu z prirodzeného ľudského sklonu sústrediť sa na vlastné telo, na vlastnú bytosť, teda na to, čo človek najlepšie pozná [...]" (Smiešková, 1984, s. 80). Ľudské telo je z tohto hľadiska mikrokozmom človeka, mierou posudzovania a chápania okolitého sveta, mierou vecí i zdrojom pocitov či vnemov. Vo všetkých jazykoch, ktoré majú frazémy, existuje značný počet somatických frazém a súhrn frazém obsahujúcich somatizmy tvorí somatickú frazeológiu.[4]

Často sa vynárala otázka, čo všetko treba chápať ako časť ľudského tela, a tak zaraďovať jednotlivé frazémy do somatickej frazeológie. Názory sa často odlišujú v závislosti od jednotlivých autorov. V súlade s Balákovou „sledujeme telo ako organizmus ľudský v jeho normálnom (nie špecifickom) stave aj s jeho telesnými tekutinami (krv, sliny) či sekrétmi (slzy, pot); nevymedzujeme deminutíva, ako samostatné somatické podtypy, však vyčleňujeme somatické synonymá (napr. ústa/huba, pera/gamba a pod.) [...]" (Baláková, 2011, s. 37). Vlastná rečová skúsenosť, ale aj pohľad do slovníkov ukazujú, že sa s takýmto stavom vo frazeológii stretávame v rôznych jazykoch a v rôznych jazykoch ich možno aplikovať. Intenzívny výskum v rôznych oblastiach frazeológie potvrdil nielen výskyt frazém a výskyt rovnakých tematických skupín frazém (z hľadiska tematického, lexikálneho, sémantického, štruktúrneho a pod.) v rôznych jazykoch, ale aj prítomnosť identických alebo podobných frazém v európskom, či celosvetovom jazykovom kontexte. Zrejmý je potom aj výskyt identických alebo podobných frazém alebo skupín frazém predovšetkým v jazykoch geneticky príbuzných, pritom na mysli máme slovanský jazykový kontext. „Типологически эти группы наличествуют примерно в равной пропорции во всех славянских языках. Генетически же каждая из них имеет свою квоту общеславянских (resp. общеевропейских) выражений или и национально специфичных" (Мокиенко, 2010, s. 111). Tento fakt oprávňuje kontrastívne frazeologické

[4] Somatická frazeológia je „súbor frazém, ktoré v komponentovom zložení obsahujú slová pomenúvajúce časti ľudského tela (somatizmy) [...]" (Mlacek – Ďurčo a kol., 1995, s. 113).

výskumy, s čím počítame aj pri našom výskume a sústreďujeme sa parciálne na slovenskú a srbskú frazeológiu.

Bázou nášho výskumu sú slovenské a srbské frazémy, v ktorých sa ako komponent vyskytuje somatizmus *oko*. Cieľom je diferencovať *ad hoc* zostavený korpus slovenskej a srbskej somatickej frazeológie s komponentom *oko* na základe istých vlastností vyexcerpovaných frazém. Pôjde o synchrónny výskum tradičnej, predovšetkým lexikograficky zachytenej frazeológie. Keďže v slovenskej aj v srbskej frazeológii chýba ucelený slovníkový zoznam frazém, opierame sa jednak o existujúce slovníky, jednak o ideografické spracovanie frazém jednotlivých autorov. I keď v slovenskej frazeológii nie je doteraz známy kompletný výpočet somatických frazém, predsa len sa tu na rozdiel od srbskej frazeológie stretávame s pozoruhodným fondom somatických frazém a zároveň s väčším počtom teoreticko-metodologickej literatúry z rôznych oblastí frazeológie.

Vychádzame ako väčšina slovenských frazeológov z teoreticko-metodologických základov slovenskej frazeológie, ktoré položili J. Mlacek a F. Miko a ktoré boli neskôr rozpracované ďalšími bádateľmi (Baláková, Buffa, Dobríková, Ďurčo, Glovňa, Habovštiaková, Jankovičová, Košková, Krošláková, Skladaná, Smiešková). V srbskej frazeológii je situácia iná. Frazeológia sa stáva predmetom záujmu až v ostatných rokoch, avšak vzhľadom na dosť malý počet frazeologických výskumov je počet lexikograficky zachytených (pritom však tematicky, štruktúrno-sémanticky atď. nediferencovaných) frazém predovšetkým vo výkladových slovníkoch nedostatočný, ale relatívne uspokojujúci. Z hľadiska teoreticko-metodologických výskumov najucelenejší pohľad na srbskú frazeológiu podáva D. Mrševićová-Radovićová vo svojej vedeckej monografii *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику* (1984). Neskôr sa sústavnejšie výskumu srbskej frazeológie venuje aj Vladislava Ružićová a iní.

V rámci nášho výskumu sa pokúsime porovnať slovenské a srbské frazémy s komponentom *oko*. Fond frazém, s ktorým pracujeme, sa vzťahuje na lexikograficky (resp. ideograficky) zachytené frazémy, ide teda o uzuálne tvary frazém. Vzhľadom na to, že posledný výpočet slovenských somatických frazém bol publikovaný v monografii D. Balákovej (2011), pokladáme tento fond za doposiaľ najucelenejší a taký ho aj preberáme. Tak v celkovom počte somatizmov (Baláková 2660; predtým zachytila E. Smiešková (1977) 901 somatických frazém v slovenčine) vyskytujúcich sa v slovenských frazémach sú najčastejšie zastúpené lexémy *hlava* a *oko*. Okrem lexém *hlava* a *oko* aj lexémy *ruka*, *noha*, *srdce*, *jazyk* motivujú v slovenčine vyše 100 frazém. Viac ako 50 frazém motivujú somatizmy *nos*, *ústa*, *ucho*, *tvár*, *brucho*, *zub*, *vlas*, *chrbát*, *prst*. Baláková zachytila 315 frazém s komponentom *oko*, z toho 86 vyčlenila ako živé frazémy v súčasnom jazyku. Tento fond (86 živých frazém) sme použili pri našom výskume, pričom sme k nemu pridali ešte niekoľko frazém zo *Slovníka slovenského jazyka II* (1960)

a z frazeologických slovníkov Ž. Spasićovej (1984, 1989). Pracovali sme spolu so 112 slovenskými frazémami s lexémou *oko*.

Keďže sme nemali k dispozícii žiadny frazeológmi zachytený fond srbských somatických frazém, museli sme tento fond so somatizmom *oko* vytvoriť samy. Sústredili sme sa iba na lexikografické pramene uvedené v úvode našej práce. Zo šiestich uvedených slovníkov sme vyexcerpovali spolu 132 frazém. Je to súhrn invariantných podôb frazém, nie aj ich príslušných variantov. Všetky frazémy sme rozdelili do troch skupín. Do prvej skupiny sme zaradili identické ekvivalenty v oboch jazykoch. Z celkového počtu excerpovaných frazém bolo až 55 úplne identických z hľadiska motivovanosti, štruktúry a sémantiky, napr.: *(hlava za hlavu) oko za oko, zub za zub / око за око, зуб за зуб; byť [niekomu] tŕňom v oku / бити [некоме] трн у оку; čistý ako rybie oko / чист (бистар) као рибље око; pozrieť sa pravde do očí / погледати истини у очи; hltať [niekoho] očami / гутати (се) (прождирати, испијати, јести) очима; oko je zrkadlom duše / очи су огледало душе; ako by mu z oka vypadol / као да је [неко некоме] из ока испао; medzi štyrmi očami / између четири ока* atď.

Takéto výsledky neprekvapujú, keďže ide o geneticky príbuzné jazyky a väčšinu týchto frazém nachádzame na úrovni širšieho slovanského jazykového kontextu, dokonca aj na internacionálnej úrovni (napr.: slov. *prižmúriť (privrieť, zatvárať) oči (oko) [nad niečím, pred niečím]*; srb. *зажмурити на једно око (на оба ока) (затварати, затворити очи) [пред нечим]*; čes. *zavírat (zamhouřit, přimhouřit) oči (jedno oko) [nad čím]*; rus. *закрывать глаза [на что]* atď.) Pri niektorých frazémach z tejto skupiny sme sa stretli aj s dvoma ekvivalentnými frazémami. Napr.: a) slovenská frazéma *chrániť (opatrovať) [niekoho, niečo] ako oko v hlave* má v srbčine dva ekvivalenty, identický ekvivalent *чувати (пазити, волети) као очи (око) у глави*, ale aj *чувати (гледати, пазити) [некога, нешто] као зеницу ока <свога>*; b) frazéma *mať [niekoho] rád ako soľ v očiach* má v srbčine ekvivalent *(живе, ир. слажу се, воле се) као со и очи (као со у очи)*, ale aj *(живе, ир. слажу се, воле се) као лук и очи*; c) frazéma *slepý na jedno oko (na obe oči)* má srbské ekvivalenty *бити слеп (слепац) код очију*, ale aj *на једно око ћорав, на друго не види*; d) srbská frazéma *очи су огледало душе* má identický slovenský ekvivalent *oko je zrkadlom duše*, ale aj ekvivalent *oko – do srdca (do duše) okno*.

Druhú skupinu tvorí 25 frazém, ktoré sú sémantickými ekvivalentmi a na štruktúrnej úrovni sa zhodujú čiastočne. Rozdiel je totiž buď na úrovni syntaktickej (napr.: *krása je v očiach toho, kto sa pozerá / лепота је у оку посматрача*), alebo lexikálnej, pretože obsahujú odlišné motivanty vyjmúc lexému *oko* (napr.: *beľmo mu spadlo z očí / пао му је вео с очију (пала му је мрена, копрена с очију и сл.)*; *zíde z očí, zíde z mysle (umu) / далеко од очију далеко од срца*), prípadne aj na oboch úrovniach. Tretiu skupinu frazém tvoria slovenské (27), resp. srbské (50) frazémy, ktoré nemajú v porovnávanom jazyku ekvivalentnú frazému

motivovanú lexémou *oko* (napr.: slov. *ani oko nezostalo suché (nezostalo suchého oka)*; *ísť si oči vyplakať (div že (dobre že) si oči nevyplače)*; *závidieť [niekomu] aj nos medzi očami*; *dať [niekomu] /poriadnu/ medzi oči*; *ani okom nemihnúť* atď.; srb. *бити празник (одмор) за очи*; *гори барут пред очима; очију ми (тако ми очију)*; *за (у) трен ока*; *завадити (завадио би) (и) два (оба) ока у глави*; *ко за светом плаче без очију остаје*; *мудрој глави једно око доста* atď.

Funkčná zaťaženosť somatických lexém, teda aj lexémy *oko* nie je vždy vo frazémach rovnaká: môžu, ale nemusia byť sémanticky alebo štruktúrne kľúčovým slovom. V našej práci sa však touto problematikou nezaoberáme, zastavíme sa pri inom jave. Častým javom sú totiž frazémy, v ktorých motivantmi sú dva, tri, ba aj štyri somatizmy. Aj v slovenčine aj v srbčine sa somatizmus *oko* v rámci jednej frazémy kombinuje so somatizmami: oko – oko (slov. 1, srb. 1)[5], oko – zub (slov. 1, srb. 2), oko – ucho (slov. 1, srb. 1), oko – hlava (slov. 2, srb. 2), oko – duša (slov. 2, srb. 1), oko – krv (slov. 1, srb. 1), oko – srdce (slov. 2, srb. 2), oko – slza (slov.1, srb.1). Napr.: *byť samé oko, samé ucho* / *претворити се сав у око и ухо*; *oko – do srdca (do duše) okno* / *очи су огледало душе*; *mať oči krvou podliate* / *крв му је пала на очи*. Ide o kombináciu dvoch somatizmov v jednej frazéme. V slovenčine sa iba pri frazéme *(hlava za hlavu), oko za oko, zub za zub* stretávame s možnou kombináciou troch somatických lexém. V slovenčine sa však pri dvoch frazémach stretáme aj s kombináciou oko – nos (*zaprieť (odtajiť) aj nos medzi očami*; *závidieť [niekomu] aj nos medzi očami*), zatiaľ čo v srbčine sme sa stretli s ďalšími piatimi kombináciami: око – желудац (1; *имати веће очи него желудац*), око – потиљак (1; *имати очи на потиљку*), око – бок (1; *створити [што] из ока из бока (с ока с бока)*), око – мрена (2; *имати мрену на очима*, *пала му је мрена с очију*) a око – зеница (2; *дирнути у зеницу ока*; *чувати (гледати, пазити) [некога, нешто] као зеницу ока <свога>*). Najčastejšie sa kombinácie viacerých somatizmov vyskytujú vo frazeotextémach. V rámci excerpovaného materiálu sme sa ani v slovenčine ani v srbčine nestretli s frazémou, v ktorej sa lexéma *oko* kombinuje až s ďalšími tromi alebo štyrmi somatizmami.

Základom nášho výskumu sa zo štruktúrneho hľadiska stala somatická frazeológia (s komponentom *oko*) v širšom zmysle. Všímali sme si frazeolexémy a frazeotextémy vrátane parémií. Vychádzame z aktuálnej klasifikácie frazém podľa stavby na konštrukčné (stavebné) typy podľa J. Mlaceka (2007): frazeotextémy, frazémy so stavbou vety alebo súvetia a frazeolexémy, kde patria ostatné typy frazém: frazémy so stavbou syntagmy (slovesné a neslovesné), minimálne frazémy, subfrazémy, jednoslovné frazémy (resp. frázové slová) a frazeologizované konštrukcie alebo syntaktické frazémy. Už na základe našich predchádzajúcich postrehov

[5] V zátvorkách uvádzame počet frazém v slovenčine a srbčine s danou kombináciou lexémy *oko* a ďalšej somatickej lexémy.

a vzhľadom na počet identických frazém z hľadiska motivácie, štruktúry i sémantiky je zrejmé, že situácia v slovenskej a srbskej frazeológii bude z konštrukčného hľadiska vo veľkej miere zhodná. Korpus somatických frazém podľa Balákovej (2011) predpokladá existenciu prvých troch typov v slovenčine. Uvádzame aj srbské ekvivalenty.

Medzi frazeotextémy patria frazémy so stavbou jednoduchej vety alebo súvetia. V rámci jednoduchej vety v somatickej frazeológii prevahu majú frazémy so stavbou dvojčlennej vety (osobnej): *Oči sa mu otvorili* / *Отворише су му (јој и сл.) се очи*; *Oko je zrkadlom duše* (alebo elidovaný tvar *Oko – do srdca (duše) okno*) / *Очи су огледало душе*; *Vrana vrane oči nevykole* / *Врана врани очи не вади*; *Beľmo mu spadlo z očí* / *Пао му је вео с очију (пала му је мрена, копрена с очију и сл.); Len oči mu jedia* / *Има веће очи него желудац* atď. Frazémy so stavbou jednoduchej vety jednočlennej (impersonálnej) sú pri frazémach motivovaných komponentom *oko* menej početné, ale vyskytli sa aj v slovenčine aj v srbčine: *Zotmelo sa mu pred očami* / *Смркло му се пред очима*; *Svitlo mu [niekomu] pred očami (v hlave)* / *Пукло му (ми и сл.) је (сева ми) пред очима* atď. Najväčší počet frazém so stavbou jednoduchej dvojčlennej alebo jednočlennej vety obsahuje premenlivý zámenný komponent v datíve.

Frazémy so súvetnou stavbou sa tiež vyskytli pri frazémach s komponentom *oko*, a to so stavbou parataktickou: *Oko za oko, zub za zub* / *Око за око, зуб за зуб*; *Preč z očí, preč zo srdca (Zíde z očí, zíde z mysle)* / *Далеко од очију, далеко од срца*, zatiaľ čo v srbčine sme sa stretli aj s ďalšou frazémou *На једно око ћорав, на друго не види*. Malý počet frazém je aj so stavbou hypotaktického súvetia, našli sme iba dve ekvivalentné frazémy v oboch skúmaných jazykoch: *Ide, kam ho oči (po)vedú* / *Иде куд га очи воде*; *Robí, čo vidí niekomu na očiach* / *Куд ја оком, туд он скоком*. Ostatné frazémy nemali súvetný hypotaktický (prípadne nijaký) ekvivalent v srbčine, resp. opačne, v slovenčine, napr.: slov. *Krása je v očiach toho, kto sa pozerá* (má srbský ekvivalent so stavbou jednoduchej vety *Лепота је у оку посматрача*); *Čo oči nevidia, to srdce nebolí*; *Má, čo si oči zažiadajú*; srb. *Ко за светом плаче, без очију остаје*. Stavbu zloženého súvetia mal v rámci nášho korpusu iba jeden variantný tvar frazémy v slovenčine: *Hlava za hlavu, oko za oko, zub za zub*. Z nášho korpusu zisťujeme, že medzi frazeotextémy patria predovšetkým parémie.

Pri frazeolexémach so stavbou slovesnej syntagmy ide predovšetkým o obligátne, potenciálne a fakultatívne doplnenia slovesa. Pri frazémach sú doplnenia slovesa konštitutívnymi zložkami modelu, lebo sú zložkou zvyčajného kontextu, čím sa odlišujú od voľných kontextov. Nachádzame frazémy s ustálenými slovesnými doplneniami, ale aj také, ktoré sú lexikálne premenlivo obsadzované. Ide o zámennú zložku, ktorá signalizuje, že sa s istým doplnením počíta, ale signalizuje tiež, že tento komponent má isté vlastnosti pevne ustálené, napr. pád, životnosť a pod., napr.: *hodiť o(č)kom (očami)* ***[po niekom]*** / *бацити (се)/бацати око (очи,*

оком) ***[на некога, на нешто]***. Vzťah medzi lexikálnymi komponentmi frazémy so stavbou slovesnej syntagmy môže byť vyjadrený: a) väzbou: *klať oči / бости очи*; *neveriť vlastným očiam / неверовати својим очима*; *ani oko nezažmúriť /celú noc/ / не склопити /ни/ ока*; b) primkýnaním: *napľuť do očí / пљунути у очи*; *hltať očami / гутати (се) (прождирати, испијати, јести) очима*; *pozerať sa spod oka / погледати/гледати (мерити, меркати) испод ока*; *pozerať sa voľným okom / гледати голим оком (голим очима, простим оком);* c) väzbou a primkýnaním: *byť [niekomu] tŕňom v oku / бити [некоме] трн у оку*; *hádzať (sypať) [niekomu] piesok (prach) do očí / бацити/бацати (сипати, сасути) [некоме] песак (прашину, пепео, луг) у очи*; *mať oči všade / имати очи на потиљку* atď.

V rámci slovesných syntagiem Baláková (2011) vyčleňuje osobitnú skupinu frazém so špecifickou stavbou slovesnej syntagmy. Pri tomto type frazém slovesnú zložku obsadzujú neplnovýznamové slovesá, ktoré si vyžadujú doplnenie infinitívom autosémantického slovesa alebo substantívom, adjektívom, príslovkou, ktoré spolu tvoria jeden syntaktický predikát. Slovesnou zložkou sú modálne, fázové a limitné slovesá. Podľa *Morfológie slovenského jazyka* (1966) má slovenčina dve limitné slovesá: *ísť* a *mať*, ktoré v spojení s neurčitkom plnovýznamového slovesa vyjadrujú prípravný stav pred uskutočnením, t. j. že dej sa už-už má uskutočniť, alebo len-len že sa neuskutočnil. Naša pozornosť sa sústredila zvlášť na špecifickú situáciu, ktorú zisťujeme pri limitnom slovese *ísť*, ktoré sa vyskytuje v stavbe niektorých somatických frazém motivovaných lexémou *oko*. Sloveso *ísť* záväzne vyžaduje sloveso, ktoré sa vyskytuje v základnej infinitívnej podobe: *ísť oči nechať na niekom*, *ísť si oči vyočiť* a pod.. Toto limitné sloveso je záväzným komponentom frazémy.

Frazémam s limitným slovesom *ísť* v slovenčine konkurujú variantné frazémy, ktoré môžu okrem slovesa *ísť* obsahovať aj sloveso *mať*, *môcť*[6], alebo im konkurujú tvary obsahujúce namiesto limitného slovesa časticu so slovesom v zápore (majú rovnakú sémantiku): *div/div že*, *dobre/dobre že* alebo obsahujú časticu *skoro*, napr.: *ide si oči vyočiť*, ale aj *div/div že si oči nevyočí, dobre/dobre že si oči nevyočí*, *skoro si oči vyočí*. V našom slovenskom korpuse sa vyskytli aj takéto frazémy: *ísť nechať oči [na niekom, na niečom]* (ale aj *div/div že/dobre/dobre že oči [na niekom, na niečom] nenechá*); *ísť si oči vyplakať* (ale aj *div/div že/dobre/dobre že si oči nevyplače*); *ísť [niekoho] očami zjesť* (ale aj *div/div že/dobre/dobre že [niekoho] očami nezje*)[7] atď. Limitné sloveso *ísť* sa v slovenčine vyskytuje aj vo frazeotextémach so stavbou jednoduchej dvojčlennej vety: *oči mu idú z jamôk vyliezť*; *oči mu idú vypadnúť* (*div/div že/dobre/dobre že mu oči nevypadnú*) atď. V srbčine však sloveso *ísť* nepatrí medzi sémanticky neúplné

[6] Variantné frazémy so slovesami *mať* a *môcť* sa však pri frazémach motivovaných komponentom *oko* nevyskytli v našom korpuse.

[7] Baláková (2011) tieto frazémy hodnotí ako komplexné varianty a za základnú invariantnú podobu pokladá štruktúru s limitným slovesom *ísť*.

slovesá (*хтети*, *морати*, *требати*, *почети*, *наставити* atď.), ktoré si vyžadujú doplnenie autosémantickým slovesom, pričom z hľadiska syntaktického tvoria predikát, buď pomocou spojky *да*, alebo infinitívom autosémantického slovesa (*почео је да вуче – почео је вући*) (Стевановић, 1979). Z toho vyplýva, že aj uvedené konštrukčné typy frazém s limitným slovesom *ísť*, sú príznačné iba pre slovenčinu. V rámci frazém s komponentom *oko* nachádzame jeden ekvivalent v srbčine: *oči mu idú vypadnúť (oči mu idú z jamôk vyliezť) / око да му испадне*.

V rámci frazém so stavbou neslovesnej syntagmy vyčleňujeme: a) frazémy so stavbou koordinatívnej syntagmy, ktorá pozostáva z dvoch komponentov: *zoči-voči (z oka do oka) / очи у очи (око у око; из ока у око)*[8]; b) frazémy so stavbou nekoordinatívnej syntagmy: *medzi štyrmi očami (dohoda, rozhovor) / у (међу, између) четири ока*; *slepý na jedno oko (na obe oči) / слеп (слепац) код очију* (v slovenčine ešte aj: *bez mihnutia oka*; v srbčine: *за (у) трен ока*; *човек од ока*; *тврде очи*; *око (очи) моје*; *ни црне ти очи (ни црно ти око) у глави*; *зле очи (зло око)*; *за живе очи (ни за живе очи)* atď.). Ako osobitný podtyp v rámci neslovesnej syntagmy vyčleňujeme frazeologizované prirovnania, ktoré charakterizuje trojčlenná štruktúra: comparandum (prirovnávaná časť) – tertium comparationis (porovnávací základ) – comparatum (prirovnávajúca časť). Základné prostriedky prirovnania sú prirovnávacia spojka *ako* a jej ekvivalenty: *sťa*, *akoby*, *ako keby*, *ani čo by*, genitív a inštrumentál s porovnávacím významom. Frazeologizované prirovnania sa tiež klasifikujú ako: a) neslovesné (pri takýchto frazémach komponent *oko* nie je motivujúcim členom frazémy): *čistý ako /rybie/ oko / бистар (чист) као рибље око*; *oči ako trnky / очи /црне/ као дрењине* (v slovenčine ešte aj *oči ako jastrab*; *oči ako myš*; *oči ako plánky (ako päste)*; v srbčine aj *пун као око* atď.); b) slovesné: *chrániť (opatrovať) [niekoho, niečo] ako oko v hlave / (чувати, пазити, волети и сл.) као очи (око) у глави (чувати (гледати, пазити) [некога, нешто] као зеницу ока <свога>)*; *mať [niekoho] rád ako soľ v očiach / као со и очи (као со у очи) (живе, ир. слажу се, воле се) (као лук и очи)*.

Minimálne frazémy majú iba jeden plnovýznamový komponent. Nemusí ísť iba o predložku a substantívum, ale môžu byť utvorené aj z častice a substantíva, z častice, predložky a substantíva, z predložky a prídavného mena alebo častice a príslovky. V našom korpuse sme sa stretli s identickými ekvivalentmi v slovenčine a srbčine: *od oka / од ока*; *v očiach [niekoho] / у [нечијим] очима* (v srbčine aj *ни у ока*).

Z hľadiska sémantického slová vstupujú do frazém vo svojom pôvodnom, alebo v prenesenom, metaforickom význame. Vyexcerpované somatické frazémy motivované lexémou

[8] V slovenčine a srbčine sme sa stretli iba s jedným invariantom a jeho príslušnými variantnými tvarmi frazémy.

oko sme klasifikovali podľa významu do piatich skupín: 1. Fyzický vzhľad človeka, resp. fyzické vlastnosti vecí, napr.: *akoby mu z oka vypadol* / *као да је [неко некоме] из ока испао*; *čistý ako /rybie/ oko* / *бистар (чист) као рибље око*; *oči ako trnky* / *очи /црне/ као дрењине*. Slov.: *oči ako plánky (ako päste)*; *oči ako myš (myšacie oči)*. Srb.: *бити празник (одмор) за очи*; *имати више очију него зуба*; *човек од ока* atď..

2. Charakterové vlastnosti človeka, správanie sa a vzťahy ľudí v spoločnosti, napr.: *oko za oko, zub za zub* / *око за око, зуб за зуб*; *(ne)robiť [niečo] pre modré (na, pre pekné) oči [niekoho]* / *чинити/учинити [нешто] на (за) лепе очи (због лепих очију)*; *byť [niekomu] tŕňom v oku* / *бити [некоме] трн у оку*; *choď (strať sa, prac, hýbaj) mi z očí!* / *бежи ми с (из) очију (губи ми се, иди ми испред очију)*; *chrániť (opatrovať) [niekoho, niečo] ako oko v hlave* / *као очи (око) у глави (чувати, пазити, волети и сл.) (чувати (гледати, пазити) [некога, нешто] као зеницу ока <свога>)*; *klať [niekomu] oči* / *бости очи*; *mať [niekoho] rád ako soľ v očiach* / *као со и очи (као со у очи) (живе, ир. слажу се, воле се) (као лук и очи)*; *medzi štyrmi očami (dohoda, rozhovor)* / *у (међу, између) четири ока*; *napľuť do očí* / *пљунути у очи (у брк)*; *oko je zrkadlom duše (oko – do srdca (do duše) okno)* / *очи су огледало душе*; *vrana vrane oči nevykole* / *врана врани очи не вади*; *vyškriabať oči [niekomu]* / *вадити очи (копати очи) [некоме, с неким]*; *nič dobrého (nič dobré) mu nehľadí z očí* / *око му добра не мисли (зло му вири из очију)*; *robiť, čo vidieť [niekomu] na očiach* / *куд ја оком туд он скоком* atď..

3. Zmyslové vnímanie, videnie, pozorovanie, napr.: *pozerať sa [na niečo] voľným okom* / *гледати голим оком (голим очима, простим оком)*; *prebehnúť, prejsť očami [po niekom, po niečom]* / *прелетети (прелетати) очима (прећи (прелазити) очима)*; *hltať [niekoho] očami* / *гутати (се) (прождирати, испијати, јести) очима*; *mať dobré oči (mať bystré oči)* / *имати добро око*; *od oka* / *од ока*; *nespustiť [niekoho, niečo] z očí* / *не испистити/ испуштати [кога] с ока (из очију, из вида)*; *byť samé oko, samé ucho* / *претворити се сав у око /у ухо/*; *mať jastrabie oči (mať oči ako jastrab)* / *соколове очи* atď.

4. Vnímanie okolitého sveta: *hľadieť [na niekoho, na niečo] iným okom* / *гледати (посматрати) другим очима (другим оком)*; *na vlastné oči presvedčiť sa [o niečom], vidieť [niečo]* / *видети својим (рођеним, властитим) очима*; *neveriť vlastným očiam* / *не веровати својим очима*; *otvoriť oči [niekomu]* / *отворити [коме] очи*; *pozerať [na niekoho] krivým okom* / *гледати (погледати) [кога, што] преко ока (кривим оком, преким оком)*; *pozrieť sa pravde do očí* / *погледати/гледати истини у очи (у лице)*; *prižmúriť (privrieť) oči (oko) [nad niečím] (zatvárať oči pred niečím)* / *зажмурити на једно око (на оба ока), затварати очи (затворити очи) [пред нечим]*; *vidieť svet vlastnými očami* / *гледати својим очима*; *krása je v očiach toho, kto sa pozerá* / *лепота је у оку посматрача*; *mať klapky*

na očiach (mať beľmo na očiach) / имати мрену на очима; *mať otvorené oči (otvoriť / otvárať oči; chodiť po svete s otvorenými očami) / отворити четворе очи (добро отворити, отварати очи и сл.)*; *beľmo mi spadlo z očí / пао му је вео с очију (пала му је мрена, копрена с очију и сл.)*; *strach má veľké oči / у страху су велике очи*; *zalepiť [niekomu] oči (vytrieť zrak (oči) [niekomu]) / замазати/мазати (замазивати, премазати) [некоме] очи*; *svitlo mi [niekomu] pred očami (v hlave) / пукло му (ми и сл.) је (севати) пред очима* atď..

5. Frazémy opierajúce sa z hľadiska sémantického o mimojazykovú komunikatívnu skúsenosť – mimiku a gestá: *klopiť oči / склапају му се очи*; *gúľať očami / превртати очима*; *ani oko nezažmúriť /celú noc/ / не склопити /ни/ ока (на око)*; *zatvoriť oči / затворити (склопити) очи*. Slov.: *vyvaliť (vytreštiť) oči* atď.

V rámci srbského fondu somatických frazém s motivantom *oko* vyčleňujeme aj šiestu skupinu, do ktorej patria dve frazémy so sémantikou prisviedčania: *очију ми (тако ми очију)* a *очи ми искапале!* V slovenskom fonde frazém nielenže sme sa nestretli s frazémou s lexémou *oko* s významom prisviedčania, ale ide tu aj o špecifickú štruktúru prvého uvedeného príkladu, s ktorou sa stretávame iba v srbskom jazyku: neslovesná syntagma vyjadrená pomocou genitíva podstatného mena (v tomto prípade ide o podstatné meno *oko*) a kratší tvar datíva osobného zámena: *очију ми (тако ми очију).*

Na záver môžeme povedať, že slovenská frazeológia ako jazykovedná disciplína disponuje s početnejšou a kompaktnejšou teoreticko-metodologickou a lexikografickou literatúrou než srbská frazeológia. Nedostatok vyššie uvedeného materiálu potvrdzuje náš predpoklad, že by výskum v našej práci mohol byť aj hlbší a precíznejší, keby sme v rámci srbskej frazeológie mali k dispozícii okrem lexikografických aj väčší počet ideografických prác. Vcelku však môžeme konštatovať vysoký stupeň zhody medzi slovenským a srbským excerpovaným fondom frazém obsahujúcich lexému *oko* na úrovni lexikálnej, štruktúrnej i sémantickej, zatiaľ čo isté rozdiely vyplývajú jednak zo štruktúry samých jazykov, jednak z mimojazykovej skutočnosti ako zdroja vzniku frazém. V našej práci sme sa nevenovali otázkam intertextovosti a textotvorných potencií frazém s komponentom *oko*. Táto problematika si žiada novú systematickú analýzu vzhľadom na to, že „frazéma v rečovej komunikácii vstupuje do citlivých vzťahov s verbálnym kontextom i s bezprostrednou situáciou výpovede. [...] Vzťahy medzi „okolím“ a frazémou sú rôznorodé, pri plnom funkčnom využití frazémy však vždy kooperatívne a symbiotické.“ (Glovňa, 2002, s. 63).

Literatúra

BALÁKOVÁ, Dana: Dynamika súčasnej slovenskej frazeológie (fond somatických frazém). Greifswald: Universität Greifswald 2011. 315 s.

GLOVŇA, Juraj: Dynamika kódu a reči (Lingvistické štúdie). Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa 2002. 152 s.

MLACEK, Jozef – ĎURČO, Peter – kol.: Frazeologická terminológia. Bratislava: STIMUL 1995. 160 s.

MLACEK, Jozef: Slovenská frazeológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 159 s.

MLACEK, Jozef: Tvary a tváre frazém v slovenčine. Bratislava: STIMUL 2007. 161 s.

МОКИЕНКО МИХАЙЛОВИЧ, Валерий: Историческая фразеология славянских языков. Ин: Теорија дијахронијске лингвистике и проучавање словенских језика. Књига 4. Ур. Ј. Грковић-Мејџор, М. Радовановић. Београд: САНУ 2010, с. 103 – 129.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1966. 896 s.

МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, Драгана: Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику. Београд: Филолошки факултет београдског универзитета 1987. 163 с.

ОТАШЕВИЋ, Ђорђе: Мали српски фразеолошки речник. Београд: Алма 2007. 788 с.

Речник српскога језика. Ур. М. Николић. Нови Сад: Матица српска 2007. 1561 с.

Речник српскохрватскога књижевног језика. Ур. М. Стевановић. Нови Сад: Матица српска 1990. 1038 с.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Књига XVII. Београд: САНУ 2006, стр. 425 – 436.

SMIEŠKOVÁ, Elena: Názvy častí tela v lexikálnom zložení slovenských frazeologizmov. In: Kultúra slova, 1984, roč. 18, č. 3, s. 79 – 85.

SMIEŠKOVÁ, Elena: Malý frazeologický slovník. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 297 s.

Slovník slovenského jazyka I – VI. Red. Š. Peciar. Bratislava: Slovenská akadémia vied 1959 – 1968.

SPASIĆ, Želmira: Frazeološki rečnik slovačko-srpskohrvatski. Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za južnoslovenske jezike [etc.] 1989. 144 s.

SPASIĆ, Želmira: Frazeološki rečnik srpskohrvatskog jezika (srpskohravtsko-slovački). Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za južnoslovenske jezike [etc.] 1984. 115 s.

СТЕВАНОВИЋ, Михаило: Савремени српскохрватски језик I. Београд: Научна књига 1975. 653 с.

Využitie slovotvorných postupov pri formovaní novodobých slangových výrazov

Denisa Vagaská
Katedra slovenského jazyka, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

Slang je označenie časti nespisovnej slovnej zásoby, ktorú používa skupina ľudí spojená vekom, záujmami alebo pracovným prostredím. Na základe spoločenského rozvrstvenia používateľov jazyka môžeme hovoriť o špecifickom jazykovom útvare so sociálne diferencovanou lexikou (Dolník, 1999). Slang je výsledkom prirodzeného vývinu, odráža spôsob myslenia a vnímania sveta istej sociálnej skupiny. Jeho používatelia cielene zamieňajú a modifikujú jazykové prostriedky, ktoré patria do spisovnej slovnej zásoby národného jazyka. „Pre slangy je […] charakteristické to, že istý pozmenený, upravený alebo deformovaný súbor jazykových prostriedkov z daného väčšieho už ustáleného a integrovaného celku vytŕhajú a izolujú ako výlučný pre istú spoločenskú skupinu. Takto vlastne oproti integrácii, ktorá je reprezentovaná napr. spisovným jazykom, pôsobia ako činitele dezintegračné, pravdaže, v zmysle spoločenskom i jazykovom. Slang má teda okrem toho, že je nespisovný – pričom sa môže argumentovať systémovou inkompatibilitou – ešte navyše príznak, ktorý je na rovine integračnosť – dezintegračnosť" (Urbančok, 1967, s. 26).

V príspevku sa budeme sústreďovať na spôsoby vzniku nových slangových výrazov, ktoré sme získali z viacerých zdrojov. (Pozn.: Pri jednotlivých slovotvorných postupoch ilustračne uvedieme i príklad.) Za nové považujeme tie slangizmy, ktoré sú dnes bežne používané, najmä v každodennej reči mladých ľudí, a nie sú súčasťou posledného slovenského slangového slovníka, ktorý vydal B. Hochel: *Slovník slovenského slangu* (1993).

K základným zdrojom, z ktorých sme čerpali, patrí v najväčšej miere: (a) internetová komunikácia – internetové „čety", fóra, „blogy", diskusie, vzhľadom na to, že verejnosť dnes uprednostňuje vymieňanie komunikačných obsahov prostredníctvom moderných technológií. Osobný styk (angl. *face to face*) stráca svoju závažnosť a nahrádza ho „chladný" transfer informácií, sprostredkovaný prevažne elektronickými médiami (Findra, 2009). Okrem toho sa slangové prvky objavujú i v (b) umeleckej tvorbe. Dôležitosť ich používania je najmä z dôvodu funkčnosti, resp. účelnosti prejavu. V literárnych dielach tak dochádza k výraznej miere priepustnosti na hranici spisovnosť – nespisovnosť, štandardnosť – subštandardnosť, formálnosť – neformálnosť (intímnosť, familiárnosť) a pod. Orientovali sme sa na tvorbu súčasných slovenských autorov a ich diela, konkrétne Ľ. Dobrovodu: *Ja malkáč, Ja veľkáč*; J. Šebestu: *Venusha (Ťažký týždeň)*; E. Eliasa: *Zdochnuté srdce*. Čiastočne sme niektoré výrazy excerpovali

i z (c) médií – komerčných televíznych staníc (talk show Adely Banášovej) a rádia (Rádio Expres, Európa 2). Prínosným zdrojom boli zároveň i (d) spontánne, autentické prehovory mládeže, ktoré sme zachytili a písomne zaznamenali v autobuse (MHD), v škole obchode, na ulici a pod..

Slang sa popri zásahoch do vetných konštrukcií najviac prejavuje v deformácii slovných pomenovaní. Slangové výrazy sa tvoria podobným spôsobom, ako lexikálne jednotky spisovnej slovnej zásoby (Furdík, 2004). Rozdiel je v odlišnej miere uplatňovania niektorých slovotvorných postupov, používaní slovotvorných formantov, spôsoboch preberania prvkov z cudzích jazykov a pod.. Medzi základné slangové slovotvorné postupy patrí:

1. Derivácia

a) *prefixálna*

Jednu z najväčších skupín predstavujú slangizmy utvorené deriváciou s použitím osobitných slovotvorných formantov – prefixov a sufixov. V rámci nich menej príznačné je využívanie slovotvorných predpôn, ktoré sa vyskytujú pred slovom a modifikujú jeho význam. K najpoužívanejším prefixom patria tie, ktoré môžu vystupovať i ako samostatný slovný druh – ako predložky: *na-* (*namakaný*), *za-* (*zadreť*), *od-* (*odbaviť (sa)/niekoho), po-* (*pokašľať, pošahaný*), *do- (dokafrať), na- (nadrbať (sa)/niekomu), pri- (pridrbaný), pre- (preflákať, premrdať (peniaze)), o-* (*okašľať*), *bez- (bezkrkáč)*; ale aj predpony *ob-* (*obkukať*), *vy-* (*vychytať, vyhecovať*), *roz-* (*rozbiť sa, rozhajdákať)* atď.

Napr.: *bezkrkáč* (subst., mask.): svalnatý muž. – expr. svalovec; osoba, ktorá veľa posilňuje. Derivácia slov (motivácia: osoba „bez krku“, optické zmenšovanie krku spôsobené narastaním svalov v oblasti pliec a krku). **Z posilky vyšiel von ďalší bezkrkáč.*

b) *sufixálna*

Oproti slovám vytvoreným pridaním slovotvornej predpony výrazne väčšiu skupinu tvoria slangizmy, ktoré vznikli pripojením sufixu. Jednotlivé prípony sa môžu špecifikovať podľa toho, aký slovný druh sa nimi vyjadruje. K bližšej klasifikácii dochádza ešte v rámci konkrétnych slovných druhov, napr. delenie substantív na tie, ktoré označujú osoby, zvieratá, veci, vlastnosti, deje, javy a pod. Tu sa prípony výrazov patriacich do odlišných skupín môžu prekrývať. Nie sú jednoznačne vyhranené, napr. *-ka: depka* (stav – depresia), *čajka* (osoba – pekné dievča); *-ňa: buksňa* (vec – peňaženka), *blizňa* (osoba - dievča); *-ák: čapák* (vec – čapované pivo; úder, bitka), *bezďák* (osoba – bezdomovec).

Napr.: *trapošiť* (verb.) správať sa trápne. Odvodzovanie príponou *–iť* od slangového slova *trapoš*, pôvodne odvodené od základu spis. slova *trápny* (*trápny* v KSSJ, s. 779; spôsobujúci rozpaky, nepríjemný). **Už tu netrapoš a radšej sa niekam schovaj.*

2. Tvorenie slov skladaním

Slangové výrazy sa zriedkavo tvoria i skladaním. Slovnodruhová platnosť zložených slov sa vyvodzuje z druhej (koncovej) časti slova, pričom prvá môže patriť k inému slovnému druhu. Takto vzniknuté slangizmy majú prevažne substantívnu povahu. Spájacími morfémami môžu byť vokály *-o-*, príp. *-e-, -i-* (zloženiny), alebo môžu vznikať výrazy bez spájacej morfémy (zrazeniny).

Napr.: *fethandra* (subst.) zapáchajúca ponožka. Zložené slovo vytvorené spojením koreňovej časti slovesa *fetovať* a substantíva *handra* (motivácia: časť látky, resp. oblečenia, ktorá zapácha, smrdí). **Ber si svoje fethandry, lebo sa to tu nedá vydržať.*

3. Skracovanie

Skracovanie je postup tvorenia slov, ktorý stojí na rozmedzí tvorenia úplne nových slangových jednotiek a procesu úpravy už hotových jednotiek. Pre slang je tento onomaziologický postup charakteristický z dôvodu ekonomizácie – zjednodušovania jazyka. V slovnej zásobe mládeže sa už dlhší čas zachováva takmer konštantná podoba istej skupiny výrazov vzniknutých skracovaním. Zo školského prostredia sa už niekoľko desaťročí v slangovej vrstve udržiavajú slová označujúce vyučovacie predmety. Preferovaný je prefix *–ina* v pomenovaní jazykových predmetov, napr. *slovenský jazyk – slovina, anglický jazyk – anglina, francúzsky jazyk – franina, nemecký jazyk – nemina,* alebo *–ák* vo výrazoch *dejepis – deják, zemepis – zemák,* zriedk. *prírodopis – príroďák/prďák, telesná výchova – telák* atď. Nové slangové pomenovania vznikajú:

a) skracovaním jednoslovných pomenovaní

Napr.: *bezďák (bezdi, bezďo)* → *houmlesák*; (subst.) človek bez domova, bezdomovec. Skracovanie slova *bezdomovec* (SSSJ I, s. 264; 1. človek, ktorý nemá stále bydlisko, (vlastný) domov; 2. *práv.* (v zmysle medzinárodného práva) fyzická osoba bez štátneho občianstva) so sufixom *–ák, -i, -o*. **Pod obchoďákom znova žobrú bezďáci.*

b) univerbizáciou združených pomenovaní

Napr.: *socka* (subst.) človek z nižšej sociálnej skupiny; nepracujúci človek, prižívujúci sa na iných; zle oblečený človek väčšinou s nevhodným správaním. Univerbizácia viacslovného výrazu *sociálny prípad*. **V tých starých handrách vyzeráš ako socka.*

4. Multiverbizácia

Multiverbizácia je opakom univerbizácie, t. j. proces tvorenia viacslovných pomenovaní. Počet slangových výrazov vzniknutých týmto spôsobom nie je veľký najmä z dôvodu ekonomizácie reči mladých ľudí. Slová použitím v nových spojeniach nadobúdajú osobitý, špecifický význam a ich motiváciou je hlavne potreba vecného pomenovania. Na jednej strane môže ísť o vytváranie slangových združených pomenovaní a na druhej strane o tvorbu frazeologických jednotiek, ktoré zväčša vyjadrujú nejakú činnosť.

Napr.: *krivý šilt* (združ. pomenov.) človek obľubujúci hudobný štýl hip-hop, príp. rap. Motivácia: nosenie čiapky s mierne deformovaným šiltom. **Diskotéka bol samý krivý šilt.*

5. Sémantické tvorenie prenášaním významu

a) *metaforické prenášanie*

Veľa zo slangizmov je utvorených prenesením významu (metaforickým a čiastočne i metonymickým). Metaforické pomenovávanie je jedným z najfrekventovanejších onomaziologických postupov vytvárania slangových výrazov. Nový slangový prvok sa pomenúva už exisujúcim výrazom, najčastejšie zo štandardnej (spisovnej) vrstvy jazyka. Tým sa rozširuje počet významov jednotlivých slov a slovných spojení. Ide o proces prenášania významu slov na základe istých podobností a zhôd označovaných predmetov, javov, príp. dôvodom môže byť úsilie o expresívne vyjadrovanie, posun v expresívnych hodnotách.

Napr.: *pumpovať* (verb.) posilňovať; cvičením a zdvíhaním závaží úmyselne pracovať na zväčšovaní svalstva (najmä na končatinách). Prenesenie významu od slovesa *pumpovať* (definované v KSSJ, s. 603; *2. pumpou vháňať do niečoho vzduch); motivácia: vykonávanie rovnakého pohybu pri cvičení ako pri pumpovaní. **Do posilky chodím pumpovať trikrát týždenne.*

b) *metonymické prenášanie*

Utváranie slangových výrazov metonymickým prenášaním významu je zriedkavejším postupom. Je to proces prenášania významu slov na základe vnútorných spojitostí alebo vecných súvislostí. Tieto slangové slová tiež vznikajú na báze jazykových prostriedkov, ktoré sú súčasťou spisovnej slovnej zásoby. Príznačná je pre ne snaha o jednoduchosť, výstižnosť a stručnosť vyjadrovania.

Napr. *guma* (subst.) prezervatív, kondóm. Motivácia: materiál, z ktorého je predmet vyrobený, zastupuje konkrétnu vec (genus pro species). **Ak náhodou stretnem nejakú žubrienku, vždy mám so sebou gumu.*

6. Preberanie z cudzích jazykov

Proces preberania slov z cudzích jazykov vo všeobecnosti nie je považovaný za negatívny jav, i keď narúša stabilitu (spisovného) národného jazyka. Naopak, je prirodzený a prispieva k obohacovaniu lexikálnej roviny daného jazyka. Niekedy je nevyhnutné osvojiť si prvky iného jazyka s cieľom konkrétneho pomenovania novej spoločenskej situácie, inovatívnych metód, procesov či moderných produktov a služieb. Tento proces rozširovania slovnej zásoby môže byť nerovnomerný, čo závisí od viacerých sociologických aspektov. Najzávažnejšími faktormi je vedecká a technická vyspelosť krajiny, jej spoločenské podmienky a celkový kultúrny vývoj. Na vývoj slangu má z cudzích jazykov vplyv:

a) čeština

Slovenčina je vystavená kontaktom s inými jazykmi, ktoré ju do rozličnej miery ovplyvňujú a modifikujú. Medzijazykové vzťahy sú prirodzené, ich existencia a pôsobenie sa odzrkadľuje najmä v lexikálnej rovine (nespisovnej vrstvy) jazyka. Najvýraznejší vplyv na slovenčinu doteraz mala čeština, ktorá sa s ňou paralelne vyvíjala. Môžeme povedať, že ich vzťah je otvorený (Horecký, 1967). Obidva „systémy“ sa v istých oblastiach prelínajú a dochádza k transferu niektorých ich prvkov. Najčastejšie ide o prienik slov z češtiny do slovenčiny, čo sa v značnej miere prejavuje u ľudí so slabšou, nedokonalou jazykovou kultúrou a jazykovým vedomím (resp. „vedením“). Pôsobenie týchto jazykov je intenzívny z dôvodu areálovej blízkosti, historickej a sociálnej prepojenosti oboch národov. V slovenčine sa stále udržiava výrazná vrstva bohemizmov – v lexikálnych i frazeologických jednotkách. Väčšina z týchto slov bola prevzatá už v minulosti, preto nejde o „živý“ pomenovací postup. V každodennej lexike (najmä mladých) používateľov sú stále integrované výrazy *kľudne, moc, hodne, bezva, bezvadne, hrúza, spústa, závodiť* a pod..

Napr.: *dojížďák* → *bufeťák* (subst.) osoba, ktorá konzumuje zvyšky jedla, nápoja, príp. fajčí cigarety po iných ľuďoch. Slovotvorná motivácia od významu čes. slovesa *dojíždět*. **Ešte som nedojedol ani polievku a už pri mne stojí dojížďák.*

b) angličtina

V dôsledku modernizácie sveta, vplyvom nových spoločenských podmienok a inovácie v rozličných sférach dochádza k zmene štruktúry jazyka daného národa. V súvislosti s tým bol v slovenčine v posledných desaťročiach zaznamenaný silný vplyv internacionalizácie. V súčasnosti najvýraznejšie slovnú zásobu nášho jazyka ovplyvňuje angličtina. Silnejúci nápor výrazov anglického, resp. amerického pôvodu spôsobuje rozkolísanie spisovnej normy a nejednoznačnosť pomenovaní (v ich hláskosloví, slovotvornom procese atď.). Domáci jazyk sa tak obohacuje o cudzie, „hybridné“ prvky, ktoré značne prispievajú k rozširovaniu nespisovnej

variety slovenčiny. Vplyvom cudzích jazykov môže dochádzať k tzv. „kontaktovej kontaminácii“ významov príbuzných slov. Podľa V. Budovičovej (1979, s. 58) ide o sémantické rozdiely slov, ktoré sa na základe prekladu z cudzích jazkov používajú nepresne.

V najväčšej miere k preberaniu cudzích (anglických) slov dochádza v internetovej komunikačnej sfére, ktorá je pre dnešných mladých ľudí v móde. Na jednotlivých „četoch“ či fórach môžeme nájsť výrazy, ako *surfovať* po internete, *čet/četovať (chat/chatovať,* z angl. *chat* – rozprávať sa*), lognúť/nalogovať sa* (z angl. *log in* – prihlásiť sa), byť *on-line* (z angl. *on-line* – zapojený, pripojený), ísť *off-line* (z angl. *off-line* – odpojený) , *čeknúť (checknúť,* z angl. *check* – overiť, skontrolovať*), sejvnúť/sejfnúť (*z angl. *save* – uložiť*)* atď.. Slangové výrazy samy osebe nemajú dostatok pravopisnej normy, preto sa niekedy opierajú o spisovný pravopis, príp. grafickú podobu cudzieho jazyka. Na druhej strane sa anglicizmy častejšie preberajú do slovenčiny v pozmenenej alebo čiastočne pozmemenej podobe (málokedy ostávajú bez zmeny), hláskoslovne i tvaroslovne sa prispôsbujú nášmu systému, napr. *imidž* (z angl. *image* – výzor), *fejs* (z angl. *face* – tvár), *brejk* (z angl. *breake* – prestávka), *džob* (z angl. *job* – povolanie, profesia), *tajm/time* (z angl. *time* – čas) atď. K väčšine týchto výrazov môžeme priradiť i ich slovenský variant.

Napr.: *staff/staf* (subst.) zamestnanci, pracovníci (KSSJ, s. 913; kto je v pracovnom pomere). Preberaním z angl. subst. *staff* – personál, zamestnanci (najmä v hotelových a reštauračných zariadeniach). **V reštike hľadajú nový staff.*

c) ostatné jazyky

Slovenčina je ovplyvňovaná i stykmi s inými jazykmi – či už národov susedných, alebo vzdialených. Príznak slangovosti môžu mať slová prevzaté napríklad z poľštiny, maďarčiny, nemčiny a pod. Ich počet však nie je taký výrazný, ako v prípadoch preberania z anglického jazyka. I napriek ich občasnému výskytu pomáhajú rozširovať a obohacovať slangovú vrstvu slovenčiny.

Napr.: *mariška* (subst.) marihuana (KSSJ, s. 315; sušené indické konope využívané pre omamné účinky jako fajčivo). Pôvodne prevzaté z indiánskeho mena *mariguan (*prvýkrát písomne zaznamenané v časopise Scribner´s Magazine v roku 1894 – používané indiánskymi kmeňmi na označenie narkotika na vyvolanie prorockého snenia (Piper, 2005)).**Po mariške mám vždy červené oči a bolí ma hlava.*

Záver

Slang odzrkadľuje vnímanie vonkajšieho sveta cez prizmu jeho mladých používateľov. Je súčasťou ich životného štýlu a zároveň charakterizačným prvkom sociálnej skupiny, do ktorej patria. V príspevku sme sa orientovali na nové slangové výrazy (používané v posledných desaťročiach, nie sú zachytené v *Slovníku slovenského slangu* z r. 1993), ktoré skupina mladých ľudí denne používa v procese komunikácie. Východiskovými zdrojmi pre nás bola sféra internetovej komunikácie, umelecká tvorba súčasných slovenských autorov, médiá (televízia, rádio, tlač) a rovnako i autentické prejavy mladých ľudí v rôznych prostrediach a komunikačných situáciách.

Na základe výsledkov spracovania slangových výrazov získaných z uvedených zdrojov môžeme tvrdiť, že spomedzi slovotvorných postupov, ktorými boli tieto slangizmy utvorené, je v najvýraznejšej miere zastúpené skracovanie slov (z dôvodu ekonomizácie a zjednodušovania jazyka), sufixálna derivácia, vznik nových slangizmov z už existujúcich slov metaforickým prenášaním významu a preberanie výrazov z cudzích jazykov (najmä z angličtiny). K menej častým spôsobom utvárania nových slangových výrazov patrí multiverbizácia, skladanie slov, prefixálna derivácia, tvorenie slov metonymickým prenášaním významu.

Literatúra

BUDOVIČOVÁ, Viera: K teórii spisovného jazyka najmä z hľadiska medzijazykových vzťahov. In: Z teórie spisovného jazyka. Bratislava: VEDA 1979, s. 52 – 59.

DOLNÍK, Juraj: Základy lingvistiky. Bratislava: STIMUL 1999, 228 s.

FINDRA, Ján: Elektronická komunikačná sféra a jazyk internetovej komunikácie. In: Kultúra slova, 2009, roč. 43, č. 1, s. 11 – 18.

FURDÍK, Juraj: Slovenská slovotvorba (teória, opis, cvičenia). Ed. M. Ološtiak. Prešov: Náuka 2004. 200 s.

HOCHEL, Braňo: Slovník slovenského slangu. Bratislava: HEVI 1993. 185 s.

HORECKÝ, Ján: Vzťah spisovnej slovenčiny k spisovnej češtine. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 41 – 45.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava: VEDA 2003. 985 s.

PIPER, Alan: The Mysterious Origins of the word Marihuana. In: Sino-Platonic Papers, Philadelphia: University of Pennsylvania 2005, č. 153, 17 s.

Slovník súčasného slovenského jazyka I. Red. K. Buzássyová. Bratislava: VEDA 2006. 1134 s.

URBANČOK, Milan: Spisovný jazyk a slangy. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1967, s. 23 – 29.

Posunková lexéma V TOM má mnoho podôb

Roman Vojtechovský
Myslím – centrum kultúry Nepočujúcich, Bratislava

Posunkový jazyk je prirodzený, autonómny vizuálno-motorický jazyk a je ustálený po lexikálnej a gramatickej stránke. Používa ho spravidla komunita nepočujúcich. Naša slovenská komunita nepočujúcich vo svojej intrakultúrnej komunikácii často artikuluje aj posunok V TOM/VTOM, ktorému by sme sa v tomto príspevku viac venovali. Táto lexéma patrí do posunkovej zásoby slovenského posunkového jazyka a často sa objavuje v gramatike i pragmatike.

V slovenskom posunkovom jazyku nie sú zďaleka využívané len ruky. Významy tu vyjadrujeme dvoma typmi nosičov, ktoré sa vždy používajú simultánne. Tvary a pohyby ruky/rúk a miesto artikulácie zaradíme k tzv. nosičom manuálnym. Vedľa nich však ešte používame tzv. nosiče nemanuálne, medzi ktoré patria mimika, pohyby a pozície hlavy, ako aj pohyby a pozície hornej časti trupu. K mimike ako výrazu a pohybu tváre sa zaraďujú obočia, oči, nos, ústa, jazyk, zuby a líca. K pohybu úst patria hovorené komponenty, čiže bezhlasne artikulované pohyby úst, ktoré sú odvodené od slovenského jazyka a orálne komponenty, čiže artikulované pohyby úst, ktoré nie sú odvodené od slovenského jazyka.

Najprv môžeme popísať artikulovaný posunok V TOM/VTOM. Z manuálnej zložky posunku obe ruky sú pred telom, ľavá pasívna ruka (u pravákov) zobrazuje tento tvar ruky modelovaný natiahnutým ukazovákom, prostredníkom, prstenníkom a malíčkom, ktoré sú ohnuté v prvom kĺbe od dlane a navzájom sa pozdĺžne dotýkajú a palec je natiahnutý rovnobežne s ostatnými prstami. Tvar ruky je približne znázornený ako písmeno C. Pravá dominantná ruka (u pravákov) v začiatočnej fáze tiež má približne modelovaný tvar ruky ako písmeno C, ktoré sme uviedli vyššie. Tvar ruky sa v konečnej fáze premení tak, že ukazovák, prostredník, prstenník a malíček sú ohnuté v prvom kĺbe od dlane a mierne ohnuté v ďalších kĺboch, palec je natiahnutý a dotýka sa špičiek ostatných prstov. Tvar ruky je zobrazený ako pomliaždené písmeno O. Týmto sa v zmenenej konečnej fáze tvaru dominantnej ruky vojde pohybom do druhej pasívnej ruky zobrazenej ako písmeno C a kontaktovo sa dotýka bez prerušenia. Z nemanuálnej zložky posunku artikulujú ústa bezhlasné hovorené slovo *v tom/vtom* a ostatné nemanuálne prostriedky sa správajú v závislosti od kontextu.

Z hovoreného komponentu sa ťažšie určuje, či výraz *v tom* alebo *vtom* tvorí dve lexémy, alebo je to jedna samostatná lexéma. Analogicky to nájdeme v nižšie uvedených príkladoch písanej podoby slovenských nepočujúcich. Avšak podľa písanej podoby sa frekventovane pou-

žíva výraz *v tom* ako dve samostatné lexémy. Uprednostňujeme ho v tomto príspevku, ale netvrdíme, že druhý výraz je nesprávny.

Posunok V TOM je lexéma, ktorá sa používa namiesto podstatného mena, inej slovnodruhovej charakteristiky lexémy, frázy alebo myšlienky vo výpovediach alebo v komunikácii nepočujúcich. Lexéma V TOM má všeobecný význam, ktorý sa konkretizuje až v kontexte.

Lexéma V TOM je odvodená zo slovenčiny, ale nenájdeme žiadnu podobnosť, alebo súvislosť medzi javmi vyskytujúcimi sa v slovenskom jazyku. Z toho dôvodu vyjadrený posunok V TOM sa zdal menej zainteresovaným ľuďom zaujímavý, jeho význam nebol pre nich azda pochopiteľný. Naopak pedagógovia, tlmočníci, osobní asistenti vykonávajúci úkon tlmočenia a sociálni pracovníci sa v rámci edukácie nepočujúcich zvyčajne zameriavali na posunky typu „čo slovo – to posunok" a práve preto bola lexéma V TOM ignorovaná.

Vzhľadom na to, že lexéma V TOM je v komunikácii nepočujúcich často vyskytujúcim sa fenoménom, nazdávame sa, že je potrebné sa tejto lexéme venovať.

Najprv uvedieme príklady písaných výpovedí nepočujúcich na Facebooku s výrazom V TOM, ktorý interferenčne preniká do písanej podoby slovenčiny:

1. príklad: Prvá osoba v dialógu: *Lassie musí oblieka rolak, lebo trvale vonku...vieš? Moja dcerka počula že Lassie vela kašle;* Druhá osoba v dialógu: *... **v tom** pretože tak radšej Lassie spí vnútri, nie?* V tejto výpovedi badáme, že výraz V TOM nahrádza celú výpoveď, čiže myšlienku ako celok.

2. príklad: Prvá osoba v dialógu: *kto to bol krstenie? kedy bolo?* Druhá osoba v dialógu: *asi marec neviem krstenie nikola s miškou aj miro.* Prvá osoba v dialógu: ***vtom** ani si mi nepisala co nove?* Podobne aj tu v tretej výpovedi badáme, že výraz V TOM nahrádza celú druhú výpoveď, čiže myšlienku ako celok.

3. príklad: Prvá osoba: *strasne je mi to smutno;* Druhá osoba: *bože! viem o tom.. prave teraz rodina mi vraveli, lebo tam mám blizkých.. hrozne luto* :(Tretia osoba: *áno jásne :(no veľmi dobrý poznám s Adamom :(chcem vratiť žiť Adam :(* Štvrtá osoba: *adam **v tom** ten brankar??* Zo štvrtej výpovede zistíme, že výraz V TOM obsahuje tento význam frázy: *To je ten* alebo *Máš to na mysli.*

1. príklad: Prvá osoba: *veeelmi zlatuckáááááá, cie to dievcatko? :)))* Druhá osoba: *to sa vola Klaudia ---ovska **v tom** jej mama Silvia ---ovska;* Z druhej výpovede vyplýva, že výraz V TOM nesie v slovenčine význam: *čiže.*

2. príklad: *Štartovné: 10 € **v tom** obed, miesto rest. U. Šimunka, Detvianska 2.* V tejto výpovedi badáme, že výraz V TOM nesie význam v slovenčine: *v cene zahŕňa.*

3. príklad: *vystúpis na romanovej ulice ...poznás kde je pri zrkadlovej???? **vtom** tam bývam blízko;* Z tejto výpovede vyplýva, že výraz V TOM nesie v slovenčine význam: *čiže*.

4. príklad: *najprv si mysleli ze asi cudzí ale **vtom** dedko;* Zo siedmej výpovede zistíme, že výraz V TOM obsahuje význam tejto frázy: *nakoniec to bol.*

Funkcia lexémy V TOM sa používa v slovenskom posunkovom jazyku pre gramatické i pragmatické účely, ktoré by sme v tejto jazykovej situácii priblížili. Môžeme ich roztriediť do niekoľkých kategórií:

1. kategória: lexéma V TOM má význam zodpovedajúci v slovenčine vzťažným zámenám: *ktorý/ktorá/ktoré* a *čo*:

1.1 JA + DIEVČA + BOLO + VIDIEŤ + **V TOM** + DOM + MÔJ/NÁŠ + DIEVČA + klasifikátor stojacej osoby = *Videl som dievča, **ktoré** stálo pred našim domom.*

1.2 MUŽ + TEN + **V TOM** + BOLO + ON_VOLAŤ_TEBE (zhodné sloveso) + PRÁVE + PRÍSŤ = *Ten muž, **čo** ti volal, práve prišiel.*

2. kategória: lexéma V TOM má význam zodpovedajúci v slovenčine spojkám: *čiže, to jest (t. j.), totiž, totižto, teda, že, aby*:

2.1 O_TÝŽDEŇ + **V TOM** + PIATOK + JA + PRÍSŤ + DOMOV = *Prídem domov o týždeň, **čiže** v piatok.*

2.2 JA + ŠTUDOVAŤ + ČNES + **V TOM** + ČEŠTINA + V + KOMUNIKÁCIA + NEPOČUJÚCI = *Študujem ČNES, **t. j.** češtinu v komunikácii nepočujúcich.*

2.3 JA + NEMÔCŤ + PRÍSŤ + SKÔR + **V TOM** + VLAK + BOLO + MEŠKAŤ = *Neprišiel som včas, **totiž** vlak meškal.*

2.4 JA + MYSLIEŤ + **V TOM** + ON + ŠPIÓN = *Myslím si, **že** je špión.*

2.5 JA + NIE + DIEŤA + V TOM + TY + TY_UČIŤ_MŇA (zhodné sloveso) = *Nie som dieťa, **aby** si ma poúčal.*

2.6 ZOŠÍVAČKA + TÁTO + NAČO_? **V TOM** + JA + MÔCŤ + PAPIER + klasifikátor množstva objektu + ZOŠIŤ = *Načo slúži táto zošívačka? **Aby** som mohla zošiť papiere.*

3. kategória: lexéma v TOM nesie význam *všeobecne zahrnúť, obsiahnuť* niečo podľa predchádzajúcej lexémy pred lexémou V TOM:

3.1 VSTUPNÉ + DESAŤ + EURO + **V TOM** + VEČERA + PLUS + TOMBOLA = *Vstupné: 10 € (**v cene zahŕňa** večeru a tombolu).*

3.2 CHRÁNENÉ + PRACOVISKO + TAM + PRACOVAŤ + ONI PIATI + **V TOM** + NEPOČUJÚCI + ONI ŠTYRIA + PLUS + POČUJÚCA + JEDNA = *V chránenom pracovisku pracujú piati, **z nich** 4 nepočujúci a 1 počujúca.*

3.3 KONFERENCIA + TAM + BOLO + PRÍTOMNÍ + NEPOČUJÚCI + STODVADSAŤ + **V TOM** + ZAHRANIČIE + POCHÁDZAŤ + PÄŤDESIAT = *Na konferencii sa zúčastnilo 120 nepočujúcich,* ***z toho*** *50 zo zahraničia.*

3.4 BYT + DNU + BOLO + ČLOVEK + ŠESŤ + **V TOM** + DETI + ŠTYRI = *V byte boli šiesti,* ***vrátane*** *štyroch detí.*

3.5 SLOVENSKO + špecifikátor rozmeru plochy + VÍRUS + **V TOM** + PRASA + CHRÍPKA = *Na Slovensku sa šíri vírus* ***tzv.*** *prasacia chrípka.*

4. kategória: lexéma V TOM nesie v slovenčine význam, ktorý poukazuje na minulosť pomenovanú predtým, v tom čase: *vtedy; vtedy, keď; keď* (iba pri opytovacej vete):

4.1 MANŽELKA + UŽ + ODÍSŤ + **V TOM** + STALO = *Manželka odišla a* ***vtedy*** *sa to stalo.*

4.2 V TOM + JA + BOL + MALÝ + JA + HLÚPY + klasifikátor osoby (o sebe) = ***Vtedy, keď*** *som bol malý, bol som hlupáčik.*

4.3 **V TOM** + MY_DVAJA_SPOLU + EŠTE + NEBOLO + CHODIŤ_? = ***Keď*** *sme spolu ešte nechodili?*

5. kategória: lexéma V TOM nesie význam, ktorý v slovenčine poukazuje na aktuálnosť času vo význame za ten čas: *medzitým, medzičasom*:

5.1 ON + PREČ + NEVEDIEŤ + ČO + **V TOM** + STALO = *Bol preč a nevedel, čo sa* ***medzitým*** *stalo.*

6. kategória: lexéma V TOM v slovenčine zdôrazňuje a konkretizuje niečo medzi dvoma a viacerými možnosťami:

6.1 ***tento, táto, toto*:** JA + CHCIEŤ + MOBIL + KÚPIŤ + **V TOM** + ZNAČKA + NOKIA = *Chcem kúpiť mobil (****tejto****) značky Nokia.*

6.2 ***s, so*:** JA + CHCIEŤ + KÁVA + **V TOM** + ŠĽAHAČKA = *Chcem kávu* ***so*** *šľahačkou.*

6.3 ***na*:** JA + POTREBOVAŤ + LÍSTOK + DVA + KINO + SMER + **V TOM** + PIATOK + VEČER = *Potrebujem 2 lístky do kina* ***na*** *piatok večer.*

6.4 ***o*:** MANŽELKA + MOJA + PÍSAŤ + BÁSNE + **V TOM** + ŽIVOT + TVOJ + NEPOČUJÚCI = *Moja manželka píše básne* ***o*** *živote nepočujúcich.*

6.5 ***pre*:** ONA + BOLO + CHODIEVAŤ + ZÁKLADNÁ + ŠKOLA + **V TOM** + NEPOČUJÚCI = *Navštevovala základnú školu* ***pre*** *žiakov so sluchovým postihnutím.*

6.6 ***za*:** JA + ČÍTAŤ + KNIHA + **V TOM** + DEŇ + MINÚŤ = *Prečítal som si knihu* ***za*** *deň.*

6.8 ***byť – je*** **(s objektom vo funkcii podstatného mena):** DIEŤA + MAŤ + MATKA + **V TOM** + MOJA + MANŽELKA = *Moja manželka* ***je*** *matkou dieťaťa.*

7. kategória: lexéma V TOM nesie v slovenčine význam otázky: V čom?

7.1 TALENT + TY + **V TOM** + ČO_? = **V čom** máš talent?

8. kategória: lexéma V TOM sa používa vo význame frázy: *mať niečo na mysli, to je ten/tá/to*:

8.1 JA + CHCIEŤ + KÚPIŤ + VÍNO + **V TOM** + TY_VIEŠ + VČERA + SPOLU + BAR + PÍJAŤ = *Chcem kúpiť víno. Vieš,* ***mám na mysli*** *to víno, ktoré sme si dali včera v bare.*

8.2 ÁNO + **V TOM** + TÁ + STOLIČKA = *Áno,* ***to je tá*** *stolička.*

9. kategória: lexéma V TOM sa používa vo význame frázy: *tam, kde je, nachádza sa tam*:

9.1. 1. osoba v dialógu: HOTEL + MENO + CARLTON + KDE_? = *Kde je Hotel Carlton?*; 2. osoba v dialógu: **V TOM** + VEDĽA + AMERICKÁ + AMBASÁDA = ***Nachádza sa tam*** *vedľa americkej ambasády.*

10. kategória: lexéma V TOM nesie v slovenčine význam nečakaného zvratu situácie:

10.1 ZÁVIN + TEN + JA + NECHCIEŤ + JESŤ + DÔVOD + TAM + MAK + **V TOM** + KAKAO + JA + špecifický posunok vo význame nečakaného zvratu situácie = *Nechcela som jesť ten závin, lebo som si myslela, že je makový,* ***nakoniec vysvitlo, že*** *bol kakaový.*

11. kategória: lexéma V TOM môže anaforicky odkazovať k predchádzajúcej výpovedi (pozrite vo vyššie uvedených príkladoch písanej slovenčiny nepočujúcich)**:**

I keď sme objasnili lexému V TOM a uviedli niekoľko jej kategórií, neznamená to ešte, že ich počet je definitívny. Na to, aby sme vedeli určiť presný počet kategórií, je potrebný hlbší výskumu. Zároveň je potrebné povedať, že nie každý používateľ slovenského posunkového jazyka použije V TOM pri každej kategórii významu, u každého je to individuálne.

Chceli sme poukázať na to, že lexéma V TOM je silnou súčasťou intrakultúrnej komunity nepočujúcich, o čom svedčia jej preklady. Je jednoduchšie preložiť kontext výpovede nepočujúceho s použitím tejto lexémy do slovenského jazyka. Naopak a nasilu preložiť zo slovenského jazyka do slovenského posunkového jazyka a pritom použiť lexému V TOM môže viesť k nesprávnemu prekladu. Lexéma V TOM je silnou súčasťou slovenského posunkového jazyka, prirodzeného jazyka slovenskej komunity nepočujúcich.

K pravopisu *Tabulí* Mikuláše z Drážďan v Göttingenském rukopisu[1]

Kateřina Voleková
Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

Německý univerzitní mistr a přívrženec reformních idejí Mikuláš z Drážďan sepsal brzy po svém příchodu do Prahy v roce 1412 latinský traktátový spisek známý pod názvem *Tabulae veteris et novi coloris* či *Cortina de Anticristo*. Text v antitezích vzájemně porovnává život Krista a prvotní církve s praxí současné (t. j. středověké) církve reprezentované římským papežem, jenž je ztotožněn s Antikristem. Převládá názor, že Mikulášův text sloužil jako libreto pro nějaké nástěnné malby nebo malované tabule či standardy nošené během procesí v pražských ulicích. Nelze však vyloučit, že naopak nějaké již existující antitetické zobrazení inspirovalo Mikuláše z Drážďan k sepsání *Tabulí* (Mutlová 2007, s. 30). Pro českou reformaci počátku 15. století není užití obrazu pro propagandistické účely ničím neobvyklým, zvláště oblíbené byly scény zobrazující srovnání Krista s Antikristem, např. obrazy v Betlémské kapli.

Staročeská adaptace *Tabulí*

Doba vzniku staročeské adaptace latinských *Tabulí* Mikuláše z Drážďan není známá ani není zjištěna konkrétní latinská předloha. Staročeský překlad se dochoval ve dvou ilustrovaných exemplářích. Starší verze se nachází v Göttingenském rukopisu z poloviny 60. let 15. století (dále GR), avšak ne v úplnosti. Tato verze má však zřejmě blíže k původnímu stč. překladu. Druhá, zachovalejší, a co se týče ilustrací i zdobnější, verze je zapsána ve známém Jenském kodexu datovaném na počátek 16. století (Knihovna Národního muzea, sign. IV B 24, dále JK). Dochovaný český překlad v GR a JK obsahuje oproti známým latinským rukopisům především obrazové ztvárnění polemiky, po stránce textové se liší modifikacemi, přídavky a vynechávkami, které jsou důsledkem úprav staročeského textu do podoby promluv postav a komentářů k zobrazením. Mikulášův spis obsahuje 9 oddílů, tzv. „tabulí", a každý oddíl se skládá z očíslovaných tezí autorit, které spolu střídavě vedou spor na dané téma. V latinském rukopise jsou jednotlivé teze psány postupně po sobě (*Prima Tabula*, *Primus*, *Secundus*, *Tercius*, *Quartus*...), zatímco v iluminovaných textech GR a JK jsou teze uspořádané jinak: v rozevřené knize levá strana patří Kristovi a prvotní církvi (*vetus color*) a k postavám na ob-

[1] Příspěvek vznikl s podporou projektu GA ČR č. P405/12/G148 *Kulturní kódy a jejich proměny v husitském období*.

raze jsou připsány příslušné teze, zatímco napravo je strana papežská (*novus color*) se svými antitezemi. V obou rukopisech je protiklad vyjádřen barevným kontrastem obou stran: světlé tlumené barevné odstíny jsou znakem osob a dějů prvotní církve, zatímco současná církev je v barvách pestrých až křiklavých. V GR chybí označení tezí číslicemi, a tak je orientace čtenáře ztížena.

Dosavadní historické bádání došlo k závěru, že verze *Tabulí* GR a JK jsou na sobě nezávislé a mají své samostatné předlohy (srov. např. Vlk 1963, s. 5 – 11). Pozornost lingvistů se nyní zaměřuje na staročeský text *Tabulí* v souvislosti s přípravou kritické edice. Z prvních srovnání verzí staročeského textu v GR a JK je zřejmé, že vycházejí ze společného staročeského překladu[2]. Nelze zatím stanovit, kolik je však mezičlánků mezi společnou předlohou a našimi rukopisy. Snad další výzkum obou památek přispěje k přesnějším poznatkům o společné latinské a staročeské předloze.

Göttingenský rukopis

Starší rukopis staročeských *Tabulí*, tzv. Göttingenský rukopis, je uložen v Dolnosaské státní a univerzitní knihovně v německých Gotinkách (Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen,sign. 2° Cod. Ms. Theol. 182 Cim.).[3] Jeho vznik se udává na základě historických souvislostí do let 1462 – 1465.[4] Rukopis dnes není dochován v úplnosti, zbylo z něj čtyřicet tři folií, z nichž šest má utržené okrajové části, které byly později doplněny papírem. Rukopis obsahuje kromě *Tabulí* dále traktát *O oklamání a zmámení křesťanstva skrze zlé kněžstvo* a *Časové obrazy*. Základní text zapsala bastardou jedna ruka. Najdeme zde četné pozdější přípisky ze 16. – 17. století. Provenience rukopisu není přesně známá, vznikl pravděpodobně v Čechách, avšak měnil vícekrát svého majitele, až se dostal neznámo přesně kdy do Německa, nejpozději na konci 18. století.

---

2 Překlad bývá s nejistotou připisován husitskému teologovi Martinu Lupáčovi, srov. Homolková – Studničková – Mutlová 2009, s. 106.

3 Srov. ukázku z rukopisu dostupnou na WWW: <http://webdoc.sub.gwdg.de/ebook/aw/2006/gbs_35/CIMELIEN%20(D)/09/09_095/09-095.htm>, citováno 7. 1. 2013.

4 Srov. Svec (1994, s. 20). K tomuto datu ukazuje zobrazení osob M. Jana Kravína, pražského arcibiskupa Jana Rokycany a jiných. Vznik rukopisu nelze kodikologickým rozborem provedeným Michalem Dragounem jednoznačně potvrdit nebo zpřesnit. Zachycené filigrány, vyskytující se hojně v 60. a 70. letech 15. století, tuto dataci nevylučují. O kodikologický rozbor M. Dragouna se opíráme i dále.

Zápis Tabulí v GR

V GR je zcela porušena organizace *Tabulí* a navíc se částečně střídají s *Časovými obrazy*. *Tabule* se v GR vyskytují na celkem 47 foliích (6r – 6v, 10v – 16v, 17v – 29v, 30v – 31r, 39v – 41v).[5]

Nápisové pásky pro staročeský text u postav byly zakresleny předem, pravděpodobně podle předlohy. Text nezřídka celou pásku ani nezaplní nebo naopak se místa na pásce nedostává. V první pásce na fol. 21v je na kratší text dostatek místa, zatímco v druhé pásce bylo prostoru pro delší text málo a písař zbytek teze dopsal mimo pásku (podobně srov. fol. 14v, 18v, 25v, 29v). Teze na fol. 12v jsou rozsáhlé a jsou téměř všechny vepsány drobným písmem nahuštěně do připravených pásek. K podobné situaci došlo i na fol. 15v, podle M. Vlka (1963, s. 5) se zde opisovači GR patrně nedostávalo místa, a proto vynechal zbytek věty oproti JK:

A w Paleſtynie te kraginie chudi poziwali rucha dielem iako ſiet rybarzſka tkanim ku podobenſtwi zinie tak ſuknie kryſtowa byla S(ecundum) Criſ(oſtomum)[6] GR 15v („A v Palestině, té krajině, chudí požívali rúcha dielem jako siet rybářská tkaným ku podobenství žíně, tak sukně Kristova byla, secundum Crisostomum“).

A w paleſtynie te kraginie chudi poziwagi rucha dielem iako ſetkanim ku podobenſtwi zinie Tak ſuknie kryſtowa byla neſſita Ale wazena A protoz gie dieliti nechtiechu ale loſy o ni metachu iakozto gine lotrowſtwo To S. Ian Zlatouſty JK 32v („A v Palestině, té krajině, chudí požívají rúcha dielem jako setkaným ku podobenství žíně, tak sukně Kristova byla nešitá, ale vazená, a protož jie děliti nechtiechu, ale losy o ni metáchu jakožto jiné lotrovstvo. To svatý Jan Zlatoústý“).

Srovnáme-li však staročeský překlad s latinskou předlohou (*Et in Palestina pauperes utuntur vestimentis reticulato opere factis ad modum Ciliciorum, sic tunica Cristi erat contexta, secundum Iohannem Chrysostomum* Tabule VII/5/sol[7]), vychází najevo, že původní verze byla kratší a že GR ji dobře zachovává až na poslední výraz *contexta*, pro který v GR chybí překladový ekvivalent. Naopak v JK je text částečně porušen a rozšířen. Porušeno je zřejmě chybným opisem místo *dielem iako setkaným* odpovídající lat. spojení *reticulato opere factis*, které v GR náležitě zní: *dielem jako siet rybářská tkaným*. Za latinský výraz *contexta* stojí v JK: *nešitá, ale vazená, a protož jie děliti nechtiechu, ale losy o ni metáchu jakožto jiné lotrovstvo*; původní vyjádření zde bylo výrazně rozšířeno.

Pokud je naopak páska příliš velká, mohl písař text naopak roztahovat, aby z estetických důvodů nezbývalo prázdné místo (např. fol. 20v). Jen výjimečně zůstala páska prázdná, a to na

---

5 K obsahu rukopisu nejnověji srov. Svec 1994, s. 22 – 24.

6 Stč. text transliterujeme a transkribujeme podle obecných zásad pro přepis staročeských textů, srov. zvl. Daňhelka 1985, s. 285 – 301, a *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek.*1968, s. 44 – 49.

7 Citujeme podle edice Kaminsky 1965, s. 38 – 65.

fol. 22r, kde písař teze II/7 a II/9 zapsal do jediné pásky namísto do dvou. Tam, kde připravené pásky chyběly, zapsal písař text na vhodné místo (fol. 40r nad postavami, 21r na dolním okraji, 18v na horním okraji aj.).

Účinným prostředkem pro úsporu místa se stává zápis pomocí zkratek. Pravidelně je zkracována 3. os. sg. préz. akt. slovesa *býti* (v rkp. je celkem *jest* zapsáno v podobě *g(eſ)t* 80xa v podobě *geſt* 10x), často koncovky substantiv a adjektiv *-m*, *-eho*, *-ho*, *-mu* apod. (*drahy(m)* 12v, *ge(mv) obleczene(mv)* 12v, *ge(ho)* 22v aj.). Např. na fol. 19v jsou zkráceny čtyřikrát koncovky *-eho/-ého* v jedné tezi (*Wieducze, ze neporuſſitedlnym zlatte(m) a ſtrziebrem wykupeni neygſte z marne(ho) waſſie(ho) obczowanie otrowſke(ho) wydanie. Ale drahu krwi iakozto beranka nepoſſkwrniene(ho) a nezmazaneho Ih(es)u kryſta*). Písař GR po vzoru zkratky slovesného tvaru *jest* používá s oblibou zkratku pro lexém *zajisté* (*zag(iſ)te* 6v, 11v, 12v, 14v, 15v, 39v). Zkratkami jsou také zapisovány citace, které jsou v GR na rozdíl od JK uváděny převážně latinsky (*llira ſup(er) dan(ielem) 8 ca(pitolo)* 6r, *lxx d(iſtinccio) ſ(an)ctoru(m)* 21r, *Ex(tra) d(e) p(re)bend(is), Ep(iscop)us e(t)c(etera)* 21r aj.).

Pravopis staročeského textu je spřežkový s prvky diakritického. Nacházíme zde spřežky *cz* v platnosti fonémů *c* a *č*, *rz*v platnosti fonému *ř*, *ſſ* v platnosti fonémů *š* a *s*. Je zde tzv. vlasové í neboli grafém *i* s čárkou, která nevšak neoznačuje kvantitu, ale pomáhá odlišit grafém od ostatních, se stejnou funkcí se objevuje tečka nad ypsilonem: *hẏm* 6v. Výjimečně je užito diakritiky pro označení palatálnosti hlásky (*Toṫ* 16r, *meṅ* 28r) a pro označení fonémů *š, ř* a *ž* (*krżiz* 17v, *Cziefarż* 19r, *Thomaṡ* 15v, *żadne* 6r). Palatálnost hlásky bývá značena také grafémem *i* (*krzieſtianow* 14v, *nemluwniatko* 21v, *bude wyniat* 22v).

Kvantita vokálů značena není, jen výjimečně je foném *é*zapsán grafémem *ee* (*kazatelee* 26v ,*newidomee* 29r) a foném *í* grafémem *ij* (*waſſij* 10v, *Naywyſſij* 11v, *tiezſſij* 25v, *vſtawenij(m)* 26r), a to jen v koncovce. Geminát je užito vzácně (*by bylli nedielili* 16r, *non ... divisissent* Tabule VII/5/impug), častěji ve slovech cizího původu, kde se odráží původní latinský pravopis (*bulli* 20r; *zuzanna* 10v, *Zuzanna* Tabule V/2), a v zápisu lexému *zlato* a jeho odvozenin (*zlattohlaw* 13r, *zlatte(m)*14v, 19v, *Zlatto* 20v, *zlatta* 20v). Zde se tradičnímu zápisu s geminátou *tt* silně konkuruje podoba s jedním *t* (*zlata* 11r, *zlatohlawowy(m)* 12v, *zlatohlaw* 13r, *wzlatohlaw* 13v, 14r, 41v; *Zlatovſty* 15v, *zlate* 31r aj.), a to v poměru 3:1.

Ve slovech cizího původu jsou v zápise stopy původního cizího pravopisu, týká se to grafému *c* v platnosti fonému *k* v přejatých slovech *doktor* (*doctor* 15r, *doctory* 16r, *doctorzi* 41v, *doctorowe* 13r, 15v, 29v, *Doctorowe* 40v, *doctorom* 13r) a *doktorský* (*doctorſke*13r), grafému *x* v platnosti fonému *ks* v přejatém slově *text* (*text*15v) a grafému *ph* v platnosti fonému *f* ve vlastním jménu *Josef* (*Iozepha* 21v).

Zápis sykavek je velmi ustálený. Distribuce grafémů *s*, *ſ*, *ſſ* a *ſs* je až na několik vyjímek pravidelná. Grafém *s* a *ſ* má platnost fonému *s* (přes 800 dokladů, *ſlawu* 19r, *mieſto*20r, *poſlan* 29r aj.). Grafém *ſſ* má platnost fonému *š* (přes 200 dokladů, *pohorſſenie* 25v, *Marſſalek* 14r), kromě několika případů, kdy má platnost fonému *s* (*czaſſy* 24v, 40v, *muſſi* 29r, *cziſſtiet* 12v, *ſproſſtne* 14v), proto můžeme dát přednost *š* před *s* i v případech, kde je možné čtení obojí (*Hamfeſſt* 19v, *byſſte* 20v, *ſſkrzipieli* 29r). Foném *š* na konci slova je psán grafémem *ſs* (*zahyneſs* 18v, *Ieziſs* 19v, *waſs* 39v). Avšak tam, kde jsou příklonky psané dohromady s předcházejícím slovem, nacházíme v koncovce tohoto slova grafém *ſſ* (*Neſeſſli* 40r, *Odpuſtiſſli* 40r).

Hranice slov v písmu se vcelku neliší od dnešních zásad, ve shodě s dobovou praxí najdeme mnohem častěji psaní předklonek a příklonek dohromady s následujícím nebo předcházejícím slovem: *pomnie* 17v (*post me* Tabule I/1), *odprzedkow* 20r (*a predecessoribus* Tabule I/11), *Dokte(re)hoz...weſſlibyſte* 20v (*In quamcumque...domum intraveritis* Tabule II/2), *zahancze* 23v (*pro ... calumpniantibus* Tabule III/2), *Shrzieſſilliby* 26v(*si peccaverit* Tabule IV/2) aj. Naopak zvlášť jsou psány zvláště předpony: *do wodi* 13v (*facit* Tabule VII/6), *od por* 14r (*impugnans* Tabule VII/5), *s rownati* 15r (*conformare* Tabule VIII/2), *o kraſe* 15v (*ornamentum* Tabule VIII/9), *do ſawad* 20r (*nunc* Tabule I/11) aj.

V psaní velkých písmen není písařův pravopisný systém ustálený a jednotný. Rozdíl mezi velkým a malým písmenem je v mnoha případech nezřetelný (např. *zachariaſs* x *Zachariaſs* 6r). V některých případech se velikostí a tvarem spíše jedná o malé písmeno, které je však barevně (tj. červeně nebo žlutě) zvýrazněno, a plní tím úlohu velkého písmena. Funkci velkého písmene mívá i gemináta (*llira* 6r).Velká písmena spolu s interpunkcí pomáhají členit text. Jejich účinost lze demonstrovat dialogem *Wnitrz kto / ty kto / Ia gſem / Czo chczeſs Abych wſſel / Neſeſſ li czo / Nicz / Stuoy wnie / Neſu Czo doſti / Tehda weygdi* 40r (srov. *Intus quis! Tu quis? Ego sum. Quid queris? Ut intrem. Fers aliquid? Non. Sta foris! Fero. Quid? Satis. Intra!* Tabule VIII/Curia papae), ve kterém, ač nedůsledně, jsou jednotlivé promluvy odlišeny lomítky a velkými písmeny.

Písař se přirozeně dopustil i písařských chyb. Mezi nejčastější chyby patří vynechaný grafém nebo i celé slovo: *neſſitabie* 16r (stejnou rukou připsáno *ſſe*), *krzetianow* 16v (mladší rukou dopsáno *ſ* nad *et*), *kemt* 14r (místo *kment*), *htawi* 14r (stejnou rukou nadepsáno *l*), *zebrak gmene(m)*13v (vynecháno v prvním řádku textu, stejnou rukou nadepsáno mimo pásku) aj. Chyby se dopustil i ve větě, která právě písařské chyby při opisování kritizuje: *text geſt netbanim piſarzom* (místo *piſarzow*) *pokazen* 15v (*tekſt g(eſ)t netbani(m) piſarzuow pokazen* JK 32v, *textus vicio scriptorum sit corruptus* Tabule VII/4/sol).

Sporná a chybná místa v GR

Rozbor pravopisného systému staročeského textu v GR může pomoci při řešení sporných a chybných míst. Na závěr našeho příspěvku zmiňme dvě taková místa.

Foném *j* je zapisován grafémy *i*, *y*, *g*. Výjimečně je zapsán i grafémem *yg*, a to jen v jisté pozici – když následuje po vokálu *e* a předchází konsonanty (*Odeygdiete*6r „odejděte“, *neygſte* 19v „nejste“, *odeygmete* 24v „odejmete“, *weygdi* 40r „vejdi“). Jedno chybné místo staročeských *Tabulí* zapsaných v GR by se dalo vysvětlit tímto specifickým způsobem písařova zápisu fonému *j*. Jedná se o první slovo 8. teze ze 4. tabule: *Neweygdeſs odſawad dokudz nenawratiſs poſlednieho ſſartu* GR 27v „Nevejdeš odsavád, dokudž nenavrátíš poslednieho šartu“ Mt 5,26. Tvar *nevejdeš* by měl náležitě znít *nevyjdeš*, správnou podobu můžeme rekonstruovat podle latinské předlohy (*nonexies* Tabule IV/8) a podle variantního čtení v Jenském kodexu (*Newygdeſs* JK 22v). Písařský zvyk mohl vést písaře k tomu, že považoval znění předlohy *newygdeſs* za chybné a text upravil. V ostatních dvou doložených případech zápisu slovesa *vyjíti* již výraz *vyjde* zapsal správně jako w*ygde* (GR 6r = *orietur* Tabule IX/5; GR 27v = *egreditur* Tabule IV/6), jistě tomu napomohl i kontext, výrazy již nestojí na začátku textového úseku.

Dalším interpretačním oříškem může být i následující zápis: *poſluhuge ge(mv) wrzadie podkonieho* GR 11r. V zápise *wrzadie* jde o časté spojení předložky s následujícím slovem a nabízí se čtení buď *v řádě,* nebo *v úřadě.* Opřeme-li se opět o podobu ve variantním rukopise a v latinské předloze (*poſluhuge gemu W urzadie podkonieho* JK 28r, *exhibens illi stratoris officium* Tabule VI/3), interpretujeme větu jako *posluhuje jemu v úřadě podkonieho*.

Literatura

DAŇHELKA, Jiří: Směrnice pro vydávání starších českých textů. In: Husitský Tábor, 1985, roč. 8, č. 1, s. 285 – 301.

HOMOLKOVÁ, Milada – STUDNIČKOVÁ, Milada – MUTLOVÁ, Petra: Přepis textu kodexu s konografickým komentářem. In: Jenský kodex. Komentář. Ed. M. Vaculínová. Praha: Gallery 2009, s. 87 – 199.

KAMINSKY, Howard – kol.: Master Nicholas of Dresden, The Old Color and the New. Selected Works Contrasting the Primitive Church and the Roman Church. Philadelphia: The American Philosophical Society 1965. 94 s.

MUTLOVÁ, Petra: Communicating Texts through Images: Nicholas of Dresden´s Tabule. In: Public Communication in European Reformation. Eds. M. Bartlová – M. Šroněk, Praha: Artefactum 2007, s. 29 – 37.

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha: Academia1968. 130 s.

SVEC, Victor: Bildagitation. Antipäpstliche Bildpolemik der böhmischen Reformation im Göttinger Hussitenkodex.Weimar: VDG Verlag 1994. 202 s.

VLK, Miroslav: K otázce předlohy Jenského kodexu. In: Sborník Národního muzea – A 17. Praha: Národní muzeum 1963, s. 1 – 19.

K minulým časům ve staročeské legendě o svaté Margaretě

Jana Zdeňková
Oddělení vývoje jazyka, Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha

Úvod

V tomto příspěvku se zabýváme vybranými aspekty užívání aoristu, imperfekta a složeného préterita ve staročeské veršované legendě o svaté Margaretě. Údaje získané z této veršované legendy porovnáváme s údaji získanými ze vzorku staročeské prózy.

Jde o první nahlédnutí do materiálu s cílem hledat odpověď na otázku, zda užívání minulých časů ve staročeském básnickém textu má v porovnání se staročeskou prózou nějaká specifika. U básnického textu totiž nelze vyloučit, že slovesný tvar, zejména stojící v rýmové pozici, byl použit spíše pod tlakem formálního schématu básnické skladby než z potřeby vyjádřit určitý význam.

V tomto příspěvku nejdříve uvádíme základní informace o zkoumaných slovesných tvarech (oddíl 1) a použitých pramenech (oddíl 2), dále jsou podány výsledky získané analýzou pramenů (v oddíle 3 se zabýváme zastoupením zkoumaných časů, vztahem k vidu, vztahem k latinské předloze a vztahem k rýmu). Uvědomujeme si, že výzkum přiblížený v tomto příspěvku je pouze prvním náhledem do problematiky, která vyžaduje pokračování výzkumu na rozsáhlejším materiálu.

1. Zkoumané slovesné tvary

Zabýváme se tvary aoristu, imperfekta a složeného préterita a také homonymními tvary, u nichž jsou aorist, imperfektum či složené préteritum jednou z možných interpretací. Věnujeme se pouze aktivním slovesným tvarům. Zvratné pasivum se v textu nevyskytuje, tvarů složeného pasiva je pouze malé množství a specifická problematika užívání tohoto slovesného tvaru by vyžadovala samostatnou analýzu.

2. Prameny

2.1. Legenda o svaté Margaretě

Staročeská legenda o svaté Margaretě vznikla v době kolem poloviny 14. století. Jedná se o veršovanou legendu, která je dochována pouze v jediném exempláři ve zlomcích rukopisů

uložených v Knihovně Národního muzea pod signaturami 1 Ac 60 a 1 Ac 61. Ve zlomcích je dochováno 511 veršů. Tento opis starší předlohy pochází ze 3. čtvrtiny 14. století.

Skladba má s největší pravděpodobností základ v latinské legendě. Přesná latinská předloha zatím nebyla určena, staročeský text je obsahově blízký latinskému prozaickému textu zapsanému v rukopise Národní knihovny VI E 1, který pochází z 1. čtvrtiny 14. století (Patera, 1887; Staročeský slovník, 1968, s. 87; Homolková, 2009, 2010, 2011).

Legenda má převážně sdružený rým, převládají osmislabičné verše. Příklad 1 představuje pasáž s pravidelným osmislabičným veršem a sdruženým rýmem.[1]

Příklad 1
Tehdy Olibrius zbledě
i vecě jiej hněvně: „Sedě
nevzdáš li chvály bohóm mým,
mój meč svlade nad tělem tvým
a kosti tvé káži žéci
prostřěd velmi horké peci. (LegMarg 176–181)

Jako staročeský text legendy byl k analýze použit dosud nepublikovaný přepis, který na základě zlomků rukopisů 1 Ac 60 a 1 Ac 61 pořídila M. Homolková.[2] Latinský text byl získán z Paterovy edice rukopisu Národní knihovny VI E 1 (f. 76a – 86a) zveřejněné v Časopise Musea Království českého (1887, s. 234 – 241).

2.2. Vzorek staročeské prózy

Vzorek staročeské prózy obsahuje slovesné tvary ze tří náboženských děl přeložených z latiny v době kolem poloviny 14. století. Jde o úryvek z textu 1. redakce staročeského biblického překladu, o legendu o sv. Václavu z Pasionálu muzejního a o úryvek z díla O svatém Jeronýmovi knihy troje. Zmíněné texty byly pro porovnání použity z toho důvodu, že jsou některými svými vlastnostmi blízké zkoumané veršované legendě o sv. Margaretě: vznikly zhruba v téže době jako překlady a jde o náboženské texty narativního charakteru. Z každého ze tří jmenovaných textů bylo do analýzy zahrnuto 100 slovesných tvarů, celkem tedy vzorek staročeské prózy obsahuje 300 tvarů.

---

[1] Zkratky staročeských památek jsou užívány podle soupisu pramenů ke Staročeskému slovníku (1968). Seznam zkratek je umístěn na konci příspěvku. U dokladů z legendy o sv. Margaretě jsou uváděna čísla veršů, u dokladů z biblického textu zkratka knihy a číslo kapitoly a verše, u dokladů z ostatních textů je uvedena foliace či paginace.

[2] Děkuji M. Homolkové za laskavé poskytnutí přepisu.

Z první redakce staročeského biblického překladu byl použit začátek knihy Daniel (Dn 1,1–6,28). Základním pramenem jsou dochované části Bible drážďanské, chybějící pasáže byly doplněny textem Proroků rožmberských. Texty jsou převzaty z edice Staročeská Bible drážďanská a olomoucká (2009) a z přepisu J. Pečírkové a M. Stluky (2005).[3] Pro porovnání s latinskou předlohou byla použita Vulgata Clementina (Biblia Sacra, on-line).[4] Text václavské legendy byl získán z přepisu rukopisu Knihovny Národního muzea v Praze III D 44 pořízeného r. 2003 M. Stlukou.[5] Zdrojem latinského textu byla edice, kterou pořídil A. Blaschka (1934, s. 64–73). Úryvek z díla O svatém Jeronýmovi knihy troje pochází z edice A. Patery (1903), která se zakládá na rukopise Knihovny Národního muzea v Praze III B 8. Text latinské předlohy je uveden v 22. svazku latinské patrologie (Migne, 1864, sloupec[6] 302 – 304) prostřednictvím databáze Litterae ante portas (on-line).

3. Výsledky

V tomto oddíle se budeme věnovat vybraným aspektům užívání aoristu, imperfekta a složeného préterita v legendě o svaté Margaretě. Postupně budeme sledovat zastoupení zkoumaných časů, dále to, zda se tvoří od dokonavých, nebo od nedokonavých sloves, jaký je jejich vztah k latinské předloze (tj. jakým slovesným tvarům v latinské předloze staročeská slovesa odpovídají) a zda se vyskytují v rýmových, či nerýmových pozicích. Data získaná z veršované legendy budeme porovnávat s daty získanými ze vzorku prózy.[7]

Jak jsme již uvedli výše, do analýzy byly zahrnuty i některé homonymní tvary. Tyto slovesné tvary necháváme v analýze jako homonymní, nepřikláníme se k žádné z možných interpretací, neboť nechceme tímto způsobem vnášet do zkoumaného materiálu své vlastní náhledy.

3.1. Zastoupení zkoumaných slovesných časů v legendě o svaté Margaretě

Text legendy obsahuje celkem 153 slovesných tvarů, které jsou předmětem našeho zájmu. Tabulka 1 ukazuje jejich počet a procentuální zastoupení.

---

3 Autorům přepisu děkuji za poskytnutí textu.

4 Je třeba zdůraznit, že přesná latinská předloha prvního staročeského překladu Bible není známa a pravděpodobně se nezachovala (Kyas, 1997, s. 52). Námi užívaný latinský text tedy s největší pravděpodobností není zcela identický s textem, který sloužil jako předloha staročeským překladatelům. V podobné nejistotě ohledně latinské předlohy jsme též u textu legendy o sv. Margaretě a u textu O svatém Jeronýmovi knihy troje.

5 Děkuji M. Stlukovi za laskavé poskytnutí přepisu.

6 Text je na stránkách ve dvou sloupcích, číslovány jsou tyto sloupce.

7 Údaje o užívání minulých časů ve vzorku prozaických textů vycházejí z analýzy provedené v rámci naší nepublikované magisterské diplomové práce (Zdeňková, 2011).

Tabulka č. 1: Počet a procentuální zastoupení zkoumaných slovesných tvarů v legendě o sv. Margaretě

Čas	**Počet**	**Procentuální zastoupení**
Aorist	32	20,9 %
Imperfektum	36	23,5 %
Slož. préteritum	30	19,6 %
Aorist/imperfektum	25	16,3 %
Aorist/prézens	21	13,7 %
Jiné homon. tvary	9	5,9 %
Celkový součet	153	

Z tabulky je patrná poměrně značná rovnoměrnost zastoupení zkoumaných slovesných tvarů. Aorist, imperfektum a složené préteritum zaujímají přibližně po dvaceti procentech z celku všech tvarů. Z homonymních tvarů jsou nejvíce zastoupeny ty, které mohou být buď aoristem, nebo imperfektem (přibližně 16 %), a ty, které mohou být pokládány buď za aorist, nebo za prézens (přibližně 14 %). Ostatní homonymní tvary jsou zastoupeny méně než osmi doklady a v tabulce jsou uvedeny souhrnně jako *Jiné homon. tvary*.

Materiál získaný ze vzorku prózy se od veršované legendy v některých ohledech odlišuje. Zastoupení zkoumaných slovesných tvarů vidíme v tabulce 2. Pod označení *Jiné homon. tvary* jsou zahrnuty homonymní tvary zastoupené méně než deseti doklady.

Tabulka č. 2: Počet a procentuální zastoupení zkoumaných slovesných tvarů ve vzorku prózy

Čas	**Počet**	**Procentuální zastoupení**
Aorist	24	8,0%
Imperfektum	45	15,0%
Slož. préteritum	198	66,0%
Aorist/imperfektum	17	5,7%
Jiné homon. tvary	16	5,3%
Celkový součet	300	

Oproti datům získaným z veršované legendy je v próze nápadné zejména velké zastoupení sloves ve tvaru složeného préterita, která tvoří dvě třetiny ze zkoumaného celku

(příklad 2). Aorist a imperfektum jsou naopak v próze zastoupeny méně, výrazné je zejména nízké procento aoristů. Uvedené rozdíly jsou poměrně výrazné, a bylo by proto žádoucí v budoucnu ověřit na dalších básnických textech, zda mají podobné zastoupení zmíněných časů jako legenda o sv. Margaretě.

Příklad č. 2:
I ***poddal jest*** *hospodin v jeho ruce Joachima, krále judského, a čiest osudí domu božieho.* (ProrRožmb Dn 1,2)
et ***tradidit*** *Dominus in manu ejus Joakim, regem Juda, et partem vasorum domus Dei* (Dn 1,2)

3.2. Vztah k vidu

Tabulka 3 ukazuje zkoumané slovesné tvary z legendy o sv. Margaretě odděleně podle vidu, uvádí počty i procentuální zastoupení. Slovesa uvedená ve sloupci označeném *Dok./nedok.* mohou být jak dokonavá, tak nedokonavá; jedná se o slovesa *řéci* a *ráčiti*. Prázdné pole v tabulce znamená, že daný slovesný tvar utvořený od slovesa daného vidu se ve zkoumaném textu nevyskytuje. Základem pro výpočet procentuálních údajů uváděných v tabulce je celkový počet sloves v daném tvaru ve zkoumaném textu.

Tabulka č. 3: Počty a procentuální zastoupení zkoumaných slovesných tvarů odděleně podle vidu – veršovaná legenda

Vid	**Dok.**		**Nedok.**		**Dok./nedok.**	
Čas	Počet	Procenta	Počet	Procenta	Počet	Procenta
Aorist	10	31,3 %	21	65,6 %	1	3,1%
Imperfektum			36	100,0 %		
Slož. préteritum	15	50,0 %	14	46,7 %	1	3,3%
Aorist/imperfektum	5	20,0 %	20	80,0 %		
Aorist/prézens	16	76,2 %	5	23,8 %		
Jiné homon. tvary	6	66,7 %	3	33,3 %		
Celkový součet	52	34,0 %	99	64,7 %	2	1,3%

Nejvýraznější tendenci vykazují imperfekta – tvoří se výhradně od nedokonavých sloves. Složené préteritum se tvoří od sloves dokonavých i nedokonavých.

Pokud jde o aorist, jsou údaje v tabulce poněkud zavádějící, neboť vzbuzují dojem, že aorist je tvořen převážně od sloves nedokonavých. Skutečnost je ovšem taková, že nedoko-

navá slovesa, od nichž se aorist tvoří, jsou pouze dvě: *večěti* a *jíti*. Sloveso *večěti* je ovšem velmi frekventované, vyskytuje se v textu celkem sedmnáctkrát. Naproti tomu u dokonavých sloves, od nichž se tvoří aorist, jde o devět různých lexémů (příklad 3).

Příklad 3

jednú lehkú ranú / jejie ***stě*** *svatú hlavu* (LegMarg 439–440)

et uno ictu ***amputauit*** *caput eius*

Tabulka 4 shrnuje údaje o slovesech ve vzorku staročeské prózy. Ve sloupci označeném Dok./nedok. jsou tvary utvořené od sloves, jež mohou být jak dokonavá, tak nedokonavá; jedná se o slovesa *řéci* a *letěti*. Dále jsou do tohoto sloupce zahrnuty tvary, u nichž jsou dvě možnosti interpretace, z kterého slovesa jsou utvořeny, přičemž jeden z kandidátů je dokonavý a druhý nedokonavý.[8]

Tabulka č. 4: Počty a procentuální zastoupení zkoumaných slovesných tvarů odděleně podle vidu – vzorek prózy

Vid	**Dok.**		**Nedok.**		**Dok./nedok.**	
Čas	Počet	Procenta	Počet	Procenta	Počet	Procenta
Aorist	11	45,8 %	12	50,0 %	1	4,2 %
Imperfektum	1	2,2 %	44	97,8 %		
Slož. préteritum	130	65,7 %	64	32,3 %	4	2,0 %
Aorist/imperfektum	4	23,5 %	12	70,6 %	1	5,9 %
Jiné homon. tvary	8	50,0 %	7	43,8 %	1	6,3 %
Celkový součet	154	51,3 %	139	46,3 %	7	2,3 %

Imperfektum má v próze podobně jako ve veršované legendě velmi silnou tendenci k tvoření od nedokonavých sloves. Zatímco ve veršované legendě je tato tendence bezvýjimečná, ve vzorku prózy je jedna výjimka (příklad 4).

Příklad č. 4:

A když k lotróm přijidechu ti lidie, lotrové jedinké dva vidúce, smělost vzemše, všickni spolu v střieci sobě chutně jidechu a tak v hromadu sě sšedše, ***pozdraviechu*** *vespolek sebe.* (Jeron 56b2)

[8] Jde o tvary, jejichž dvojznačnost vyplývá z neoznačované kvantity: *rozprawiechu* (může být buď od *rozprávěti*, nebo od *rozpraviti*) a *ſtaſta* (může být buď od *státi, stoju*, nebo od *státi, stanu*).

At ubi ad latrones veniendi iter carpunt, eosdem ipsi latrones solum duos cernunt. Quo vigorem latrones adepti, transeuntibus et ipsi protinus obviaverunt. Qui omnes invicem juncti, se simul ***salutarunt****.*

Složené préteritum se podobně jako ve veršované legendě tvoří od dokonavých i nedokonavých sloves.

K údajům týkajícím se aoristu je nutno (podobně jako k údajům o aoristu ve veršovaném textu) přistupovat s opatrností. Jakkoli to vypadá, že je ve vzorku prózy tvořeno poměrně rovnoměrně od sloves dokonavých i nedokonavých, u nedokonavých sloves jde pouze o lexémy *vecěti* (7 dokladů), *jíti* (3 doklady), *křtíti* (1 doklad) a *řítiti sě* (1 doklad). U dokonavých sloves jde naproti tomu o 9 různých lexémů.

3.3. Vztah k latinské předloze

Vztah staročeských slovesných tvarů k latinské předloze v legendě o sv. Margaretě shrnují tabulky 5 a 6. Tabulka 5 uvádí počty sloves, tabulka 6 uvádí procentuální údaje. Základem pro výpočet procent je celkový počet výskytů daného staročeského tvaru. Do položky *Jiné lat. tvary* ve sloupci latinských tvarů jsou zahrnuty slovesné tvary, jež se jako předloha staročeských tvarů uplatňují méně než šestkrát. Označení *0* ve sloupci latinských tvarů znamená, že se v latinském textu nevyskytuje slovesný tvar, jemuž by staročeský tvar odpovídal.

Tabulka č. 5: Vztah staročeských sloves k latinské předloze ve veršované legendě – počty sloves

Lat./stč.	**Aorist**	**Imperf.**	**Slož. prét.**	**Aorist/ imperf.**	**Aorist /prézens**	**Jiné homon. tvary**
Perfektum	26	2	19	8	8	6
Imperfektum	1	19	3	5	2	1
Jiné lat. tvary	2	3	2	3	5	
0	3	12	6	9	6	2
Celkový součet	32	36	30	25	21	9

Tabulka č. 6: Vztah staročeských sloves k latinské předloze ve veršované legendě – procentuální údaje

Lat./stč.	Aorist	Imperf.	Slož. prét.	Aorist/ imperf.	Aorist/ prézens	Jiné homon. tvary
Perfektum	81,3%	5,6%	63,3%	32,0%	38,1%	66,7%
Imperfektum	3,1%	52,8%	10,0%	20,0%	9,5%	11,1%
Jiné lat. tvary	6,3%	8,3%	6,7%	12,0%	23,8%	
0	9,4%	33,3%	20,0%	36,0%	28,6%	22,2%

Aorist je nejčastěji (ve více než 80 % případů) ekvivalentem latinského perfekta. Tento výsledek je ovšem ovlivněn vysokou frekvencí tvaru *vecě*, který ve 14 případech ze 17 odpovídá latinskému *dixit* nebo *respondit* (příklad 5). Staročeské imperfektum ve více než polovině případů odpovídá imperfektu latinskému. Staročeské složené préteritum je nejčastěji (téměř ve dvou třetinách dokladů) překladem latinského perfekta. Homonymní tvary aoristu/imperfekta nejčastěji buď odpovídají latinskému perfektu, nebo v latinské předloze odpovídající tvar nemají. Homonymní tvary aoristu/prézentu jsou nejčastěji překladem latinského perfekta.

Příklad 5

… jem ji za rucě i ***vecě*** *k niej: / Margareto, bohu milá, / měj dosti, čsožs učinila* (LegMarg 387–389)

tenuit manum beatissime Margarete et ***dixit****: Sufficit tibi, Margareta, quod fecisti*

Tabulky 7 a 8 ukazují, jakým latinským slovesným tvarům odpovídají staročeské tvary ve vzorku prózy. V tabulce 7 jsou uvedeny počty dokladů, v tabulce 8 procentuální hodnoty.

Do položky *Jiné lat. tvary* ve sloupci latinských tvarů jsou zahrnuty slovesné tvary, jež se jako předloha staročeských tvarů uplatňují méně než devětkrát.

Tabulka č. 7: Vztah staročeských sloves k latinské předloze ve vzorku prózy – počty sloves

Lat./stč.	Aorist	Imperfektum	Slož. préteritum	Aorist/ imperfektum	Jiné homon. tvary
Perfektum	7	2	101	2	4
Imperfektum	1	21	8	3	
Prézens	9	4	11	6	
Perf./préz.	5		12		1
Konj. imperf.		4	3	2	2
Ptc préz. akt.		4	10	4	5

Ptc. perf.		2	11		
Jiné lat. tvary	1	3	15		1
0	1	5	27		3
Celkový součet	24	45	198	17	16

Tabulka č. 8: Vztah staročeských sloves k latinské předloze ve vzorku prózy – procentuální údaje

Lat./stč.	**Aorist**	**Imperfektum**	**Slož. préteritum**	**Aorist/ imperfektum**	**Jiné homon. tvary**
Perfektum	29,2 %	4,4 %	51,0 %	11,8 %	25,0 %
Imperfektum	4,2 %	46,7 %	4,0 %	17,6 %	
Prézens	37,5 %	8,9 %	5,6 %	35,3 %	
Perf./préz.	20,8 %		6,1 %		6,3 %
Konj. imperf.		8,9 %	1,5 %	11,8 %	12,5 %
Ptc préz. akt.		8,9 %	5,1 %	23,5 %	31,3 %
Ptc. perf.		4,4 %	5,6 %		
Jiné lat. tvary	4,2 %	6,7 %	7,6 %		6,3 %
0	4,2 %	11,1 %	13,6 %		18,8 %

Staročeské imperfektum podobně jako ve veršované legendě nejčastěji odpovídá latinskému imperfektu, a to v necelé polovině dokladů (příklad 6).

Také staročeské složené préteritum vykazuje podobnou tendenci jako v legendě o sv. Margaretě – nejčastěji odpovídá latinskému perfektu. V básnické legendě tomu tak je v necelých dvou třetinách dokladů, ve vzorku prózy v 51 % dokladů.

Aorist na rozdíl od veršované legendy nemá v próze žádnou jasnou tendenci. Často odpovídá perfektu, prézentu či homonymním tvarům perfekta/prézentu.

Příklad č. 6:

Proněžto spravedlnost svaté viery ne tajně, ale zjěvně ***kázáše****, vždy sě buohu nábožně modlil bedlivě ve dne i v noci, buoha následuję ve všěch svatých skutciech, v almužnách, u milosrdí i u pokoře nad jiné své rovně znamenitě prospieval.* (KarVácl 514)

Non palliabat veritatem fidei christiane, sed palam ***predicabat****, oracionibus, vigilijs elemosinis et alijs pijs operibus semper intentus et humilis super omnes coetaneos suos.*

3.4. Vztah k rýmu

V tomto oddíle porovnáváme slovesa v rýmových a nerýmových pozicích zkoumané legendy. Rýmové jsou takové pozice na koncích veršů, v nichž dochází ke zvukové shodě slovesného tvaru či jeho koncové části s výrazem (slovesným tvarem nebo jiným slovem), který stojí na konci jiného verše. Tabulka 9 ukazuje počet a procentuální zastoupení zkoumaných slovesných tvarů v rýmových a nerýmových pozicích. Ve sloupci nadepsaném *Porušený text* je údaj o tvaru, u něhož kvůli torzovitosti dochovaného textu nelze s jistotou rozhodnout, zda stojí v rýmové, nebo v nerýmové pozici.

Tabulka č. 9: Počty a procentuální zastoupení zkoumaných slovesných tvarů v rýmových a nerýmových pozicích

Rým	**Rýmové pozice**		**Nerýmové pozice**		**Porušený text**	
Čas	Počet	Procenta	Počet	Procenta	Počet	Procenta
Aorist	4	12,5%	28	87,5%		
Imperfektum	21	58,3%	14	38,9%	1	2,8%
Slož. préteritum	20	66,7%	10	33,3%		
Aorist/imperfektum	13	52,0%	12	48,0%		
Aorist/prézens	9	42,9%	12	57,1%		
Jiné homon. tvary	4	44,4%	5	55,6%		
Celkový součet	71	46,4%	81	52,9%	1	0,7%

Vidíme, že zkoumané slovesné tvary se poměrně rovnoměrně vyskytují v rýmových i nerýmových pozicích.

Největší rozdíl mezi výskytem v rýmových a nerýmových pozicích je u tvarů aoristu. Aorist se objevuje v rýmových pozicích pouze čtyřikrát, zatímco na výskyt v pozicích nerýmových máme 28 dokladů. Tento výsledek je ovlivněn vysokou frekvencí tvaru *vecě*, který je až na jeden případ užit výhradně v nerýmových pozicích.

U tvarů imperfekta a složeného préterita jsou častější rýmové pozice. Tento jev je snad možno vysvětlit výraznými koncovkami (zejména u tvarů imperfekta), které se dobře hodí pro vytváření gramatických rýmů (příklad 7).

Příklad č. 7:
Prázdným sě modlám ***klanieše****,*
tu jednu dcerku ***jmějieše****,*
jež tak tichá velmi ***bieše****,*
až svatý duch v niej dóm ***jmieše****.* (LegMarg 50 – 53)

U homonymních tvarů aoristu/imperfekta a aoristu/prézentu je využití rýmových a nerýmových pozic poměrně vyrovnané. Zakončení těchto tvarů jsou rozmanitá, nejsou k dispozici opakující se výrazné koncovky vhodné pro tvorbu gramatických rýmů.

Závěr

Mezi veršovanou legendou a vzorkem prózy jsme našli v užívání zkoumaných minulých časů mnoho podobných rysů. Tendence v tvoření slovesných časů od sloves různých vidů a v užívání zkoumaných tvarů jako ekvivalentů slovesných tvarů v latinské předloze jsou ve zkoumané veršované legendě a ve vzorku prózy velmi podobné.

Výrazný rozdíl lze shledat v zastoupení složeného préterita, které je v legendě o sv. Margaretě zastoupeno přibližně stejně jako aorist a imperfektum, zatímco ve vzorku prózy je jeho podíl podstatně vyšší. Rozšířením zkoumaného materiálu o další veršované texty by bylo možné ověřit, zda se jedná o specifika analyzovaných textů, či zda jde skutečně o rozdíl v užívání minulých časů mezi staročeskou poezií a prózou.

Samozřejmě si uvědomujeme, že výzkum prezentovaný v tomto příspěvku má obrovská omezení. Poezie je zastoupena pouze jedním textem – zjištěné rozdíly jsou tedy pouze rozdíly mezi vzorkem prózy a jedním básnickým textem. Spolehlivost výsledků ovlivňuje také fakt, že u některých textů nemáme přesnou latinskou předlohu.

Tento příspěvek vznikl za podpory projektu GA ČR č. P406/10/1153 Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování.

Seznam zkratek

Dn Daniel (biblická kniha)
Jeron O svatém Jeronýmovi knihy troje
KarVácl legenda o svatém Václavu z Pasionálu muzejního
LegMarg legeda o svaté Margaretě
ProrRožmb Proroci rožmberští

Prameny

Biblia Sacra juxta Vulgatam Clementinam [on-line] [cit. 2012-09-03]. M. Tweedale (ed.). Dostupná z WWW: <http://vulsearch.sf.net/html>.

Die St. Wenzelslegende Kaiser Karls IV.: Einleitung – Texte – Kommentar. Ed. A. Blaschka. Prag: Verlag der Deutschen Gesellschaft der Wissenschaften und Künste für die Tschechoslowakische Republik; Reichenberg: Sudetendeutscher Verlag Franz Kraus 1934. 181 s.

Legenda o sv. Margaretě. Transkribovaný přepis zlomků rukopisů Knihovny Národního muzea 1 Ac 60 a 1 Ac 61 pořídila r. 2009 Milada Homolková.

Legenda o sv. Václavu z Pasionálu muzejního A. Transkribovaný přepis rukopisu Knihovny Národního muzea v Praze III D 44 pořídil r. 2003 Martin Stluka.

O sv. Jeronymovi knihy troje. Ed. A. Patera. Praha: Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění 1903. xv, 179 s.

Pasionál muzejní (Juhnův). Kopie rukopisu Knihovny Národního muzea v Praze III D 44 uložená v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i. 646 s.

Patrologiae cursus completus. Series Latina prior. Tomus XXII. Tomus primus. Ed. J. P. Migne et al. Paris: Garnier Fratres 1864. Dostupný také v internetové databázi Litterae ante portas z WWW: <http://www.phil.muni.cz/wlap/>.

Proroci rožmberští. Transkribovaný přepis rukopisu Národní knihovny v Praze XVII D 33 pořídili r. 2005 Jaroslava Pečírková a Martin Stluka.

Staročeská Bible drážďanská a olomoucká. [Díl] V/1. Izaiáš–Daniel. Ed. J. Pečírková, H. Sobalíková, M. Pytlíková, M. Homolková, V. Kyas, V. Kyasová. Praha: Academia 2009. 541 s.

Literatura

HOMOLKOVÁ, Milada: O pravopise staročeských veršovaných legend z doby lucemburské. In: Dějiny českého pravopisu (do r. 1902). Ed. M. Čornejová – L. Rychnovská – L. Zemanová. Brno: Host, Masarykova univerzita 2010, s. 80 – 102.

HOMOLKOVÁ, Milada: Staročeské veršované legendy doby lucemburské a jejich svědectví o jazykovém vývoji. In: Minulost, přítomnost a budoucnost v jazyce. 1. díl – část jazykovědná. Ed. P. Mitter. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně 2011, s. 162 – 166.

HOMOLKOVÁ, Milada: Ze lva želva? In: Pokušení Jaroslava Kolára. Sborník k osmdesátinám. Ed. B. Hanzová. Praha: Ústav pro českou literaturu Akademie věd České republiky, v. v.i., Univerzita Karlova 2009, s. 53 – 57.

KYAS, Vladimír: Česká Bible v dějinách národního písemnictví. Praha: Vyšehrad 1997. 319 s.

PATERA, Adolf: Zbytky staročeských rýmovaných legend o sv. Kateřině a sv. Margaretě. In: Časopis Musea Království českého, 1887, roč. 61, s. 204 – 241.

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha: Academia 1968. 130 s.

ZDEŇKOVÁ, Jana: Užití aoristu, imperfekta a perfekta v česky psané próze poloviny 14. století. Nepublikovaná magisterská diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2011. 114 s.

Ukážka odsazení seznamu skratek

Dn	Daniel (biblická kniha)
Jeron	O svatém Jeronýmovi knihy troje
KarVácl	legenda o svatém Václavu z Pasionálu muzejního
LegMarg	legeda o svaté Margaretě
ProrRožmb	Proroci rožmberští

Błędy stylistyczne w wypowiedziach pisemnych uczniów gimnazjum

Aleksandra Zok-Smoła
Katedra Dydaktyki Języka i Literatury Polskiej, Uniwersytet Śląski, Katowice

Wobec stale pogarszającego się stanu języka polskiej młodzieży powstaje wiele opracowań mających na celu nie tylko analizę popełnianych przez uczniów błędów i mechanizmów ich powstawania, ale także postulujących metody pracy, mające na celu poprawę stanu wiedzy i umiejętności językowych uczniów.

W nawiązaniu do koncepcji kodów językowych Basila Bernsteina, której newralgicznym komponentem stała się stworzona przez niego opozycja *kod rozwinięty (rozbudowany) – kod ograniczony* (Bernstein, 1980, s. 95) powstała na gruncie polskim próba opisu języka młodzieży, której autorem jest Kazimierz Ożóg. U podstaw analizy nieoficjalnego sposobu mówienia współczesnej młodzieży (identyfikowanego z odmianą środowiskową (Ożóg, 2007, s. 181)) legła właśnie Bernsteinowska opozycja, która w rozumieniu Ożoga przystaje do współczesnej nam odmiany środowiskowej języka używanej przez ludzi młodych (Ożóg, 2007, s.183). W jego refleksji istotną rolę odgrywa teza o wspieraniu kodu ograniczonego przez postawę *mieć* (jej wyróżnikami są konsumpcjonizm, nastawienie na posiadanie, utylitaryzm, odczucia, używanie życia (Ożóg, 2007, s.183 – 184)), zaś kodu rozwiniętego przez postawę *być* (polega ona na przeżywaniu własnego istnienia, wyjściu do drugiego człowieka, przeżywaniu młodości, poszukiwaniu sensu życia, zainteresowaniu sztuką, literaturą, filmem, filozofią, przyrodą (Ożóg, 2007, s. 183 – 184)). Płaszczyzna językowa postawy *mieć* miałaby być wzmacniana przez środki masowego przekazu, zaś postawy *być* – przez literaturę piękną sztuki plastyczne czy działalność społeczną (Ożóg, 2007, s.186).

Najbardziej interesujący zdaje się jednak rejestr kręgów tematycznych słownictwa środowiskowego młodzieży, który tworzy kilkanaście grup, będących wskaźnikiem podstawowych dla młodzieży pól semantycznych, do których Ożóg zalicza: nastawienie na kontakt i komunikat, człowieka, jego cechy fizyczne, psychiczne i zachowanie, chłopaka, dziewczynę, ludzi młodych, części ciała, przedmioty, nazwy ubrania, natężenie cech i intensyfikację stanu, procesy intelektualne i stany psychiczne, rozrywkę, odpoczynek, czas wolny, szkołę, uczelnię, seks, zachowania erotyczne, miłość, zbiór modnych powiedzonek, wulgaryzmy i wyrazy nieprzyzwoite (Ożóg, 2007, s.193 – 198).

Przyczyn oddalenia odmiany środowiskowej młodzieży od polszczyzny literackiej Ożóg upatruje w modzie na bylejakość mówienia, luz językowy, postawie sprzeciwu wobec świata,

poczuciu wolności, hedonizmie, seksizmie, ciągłej zabawie, emocjonalizacji przeżyć, a także w niechęci do wysiłku, bierności intelektualnej oraz w oddziaływaniu środków masowego przekazu (Ożóg, 2007, s.186). Wspomniana moda na bylejakość mówienia, luz w sposobie wypowiadania się oraz niechęć do podejmowania zbytniego wysiłku przejawia się także w warstwie stylistycznej wypowiedzi.

Zagadnienie ukształtowania stylistycznego wypowiedzi uczniowskich wiąże się z kwestią dotyczącą sprawności językowej uczniów, na którą zgodnie z definicją zaproponowaną przez Stanisława Grabiasa składają się sprawność systemowa, społeczna, pragmatyczna oraz sytuacyjna (Grabias, 1991, s.47 – 57). Sprawność językową można zatem przypisać jednostce, która nie tylko zna zasady, którymi rządzi się system językowy, ale także dostosowuje swoje wypowiedzi do odbiorców, formułuje je w taki sposób, by pozwalały na osiągnięcie zamierzonych celów oraz dostosowuje wypowiedzi do sytuacji, w których powstają. Sprawność językowa jest zatem jednym z determinantów stylu, określanego przez Andrzeja Markowskiego jako „układ elementów jakiejś całości, stosowany świadomie dla uzyskania takich a nie innych rezultatów" (*Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*, 2002, s. 1754).

Obecność błędów stylistycznych, a więc błędów użycia polegających na niewłaściwym doborze środków językowych w określonej wypowiedzi, niedostosowania ich do charakteru i funkcji tych wypowiedzi (*Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*, 2002, s. 1623), w pracach uczniów gimnazjum[1] potwierdza przeprowadzona przeze mnie analiza 94 arkuszy egzaminu gimnazjalnego[2]w kwietniu 2010 roku. Szczegółowej analizie poddano zadanie roz-

---

[1] Przeprowadzona w 1999 roku reforma oświaty wprowadziła podział na trzy etapy kształcenia:
- sześcioklasową szkołę podstawową przeznaczoną dla uczniów w wieku od siedmiu (lub sześciu) do trzynastu (lub dwunastu lat), podzieloną na dwa trzyletnie cykle (kształcenie wczesnoszkolne, zintegrowane w klasach od pierwszej do trzeciej oraz kształcenie przedmiotowe w klasach od czwartej do szóstej),
- trzyletnie gimnazjum, które jest przeznaczone dla uczniów w wieku od trzynastu do szesnastu lat, w ramach którego realizowane jest kształcenie przedmiotowe,
- szkołę ponadgimnazjalną, która daje możliwości zdobycia kwalifikacji zawodowych (np. szkoła zawodowa, technikum) lub pozwala na zdanie egzaminu maturalnego umożliwiającego kontynuowanie nauki w szkole wyższej (np. liceum, technikum).

[2] Egzamin gimnazjalny przeprowadza się w ostatnim roku nauki w gimnazjum, składa się on z trzech części: humanistycznej, matematyczno-przyrodniczej i części dotyczącej języka obcego nowożytnego. Część humanistyczna zawiera zadania z zakresu języka polskiego, historii i wiedzy o społeczeństwie, część matematyczno-przyrodnicza – z zakresu matematyki, biologii, chemii, fizyki i geografii, zaś w ramach części dotyczącej języka obcego uczeń może wybrać – na poziomie podstawowym lub rozszerzonym - jeden spośród następujących języków nowożytnych: angielski, francuski, hiszpański, niemiecki, rosyjski, ukraiński i włoski. Zob. *Informator o egzaminie gimnazjalnym od roku szkolnego 2012/2013 opracowany przez Centralną Komisję Egzaminacyjną we współpracy z okręgowymi komisjami egzaminacyjnymi w Gdańsku, Jaworznie, Krakowie,Łodzi, Łomży, Poznaniu, Warszawie i Wrocławiu oraz z Instytutem Badań Edukacyjnych w Warszawie*. Warszawa 2010. Dostęp w Internecie: http://www.cke.edu.pl/images/stories/0012_Gimnazjum/100826_Informator%20gimnazjalny.pdf [dostęp 22.11.2012r.].

szerzonej odpowiedzi, którego polecenie brzmiało: Napisz rozprawkę na temat: *Czy wybór przyszłej szkoły jest dla gimnazjalistów trudną decyzją? Uwzględnij cechy gimnazjalistów oraz możliwości i konsekwencje wyboru*
(http://www.cke.edu.pl/images/stories/001_Gimnazjum/gh_a1_a.pdf [dostęp: 22. 11. 2012r.]).

Analiza błędów stylistycznych w wypowiedziach pisemnych gimnazjalistów została oparta na klasyfikacji błędów językowych Markowskiego[3], który wskazuje, iż błędy stylistyczne polegają na:

- używaniu elementów oficjalnych w wypowiedziach potocznych,
- używaniu elementów potocznych w wypowiedziach o charakterze publicznym,
- stylizacji językowej, która nie znajduje uzasadnienia w treści i charakterze stylowym wypowiedzi,
- naruszaniu zasad prostoty, jasności oraz zwięzłości stylu (*Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*, 2002, s. 1623).

Najliczniejszą spośród przywoływanych grup błędów stanowią analizowanych tekstach te, które polegają na używaniu elementów potocznych w wypowiedziach o charakterze oficjalnym. Sporą ich część stanowią błędy w zakresie używania leksyki i łączliwości frazeologicznej dotyczącej wyboru zawodu oraz wykonywania pracy. Uczniowie zauważają, że *można iść za murarza*, *za mechanika* lub *na spawacza*, zaś niektóre dziewczęta *będą żałowały, że nie poszły na przykład za kucharkę*.

Równie potoczne były określenia związane z obieranym przez gimnazjalistów kierunkiem dalszego kształcenia. Z uczniowskich prac można dowiedzieć się, że *można iść na profil informatyczny* czy *matematyczny*, zawsze istnieje jednak możliwość zmiany decyzji: *Gdy na przykład wybierzemy szkołę (...) zawsze mamy możliwość przepisać się do innej (...)*.

Warto przywołać także leksykę potoczną, którą posługują się uczniowie, by wskazać na wysiłek związany z wykonywaniem pracy zarobkowej. Podając argumentację potwierdzającą wysnute przez siebie tezy czy hipotezy, uczniowie niejednokrotnie wskazywali postacie rzeczywiste lub fikcyjne, które *(…) musiały charować*[4] (!) *jak wół (…)* bądź muszą (…)

---

[3] W ujęciu A. Markowskiego błąd językowy to „nieświadome odstępstwo od obowiązującej w danym momencie normy językowej, czyli takie innowacje, które nie znajdują uzasadnienia funkcjonalnego: nie usprawniają porozumiewania się, nie wyrażają nowych treści, nie przekazują na nowo, w inny sposób emocji nadawcy". Klasyfikacja błędów językowych Andrzeja Markowskiego opiera się na odróżnieniu błędów zewnątrzjęzykowych (czyli błędów ortograficznych i interpunkcyjnych) od błędów wewnątrzjęzykowych. W ramach kategorii błędów wewnątrzjęzykowych Markowski wskazał na następujące podkategorie:
- błędy systemowe, do których zaliczył błędy gramatyczne (składniowe, fleksyjne), leksykalne (słownikowe, frazeologiczne, słowotwórcze) i fonetyczne,
- błędy stylistyczne.
Zob. *Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN*. Red. A. Markowski. Warszawa 2002, s. 1621-1623.

[4] W przykładach nie poprawiono błędów ortograficznych – zostały one oznaczone przez użycie wykrzyknika.

charować (!) *i niemają z tej ciężkiej pracy w ogóle korzyści ani przyjemności*[5]. Niejednokrotnie uczniowie w dość kolokwialny sposób wyrażali swój stosunek do niesatysfakcjonujących ich zdaniem warunków pracy – wskazywali na to, że można *pracować za najniższą krajową*, do której jednak można dojść wyłącznie *[...] po przez* (!) *długą i ciężką robotę [...]*.

W uczniowskich rozprawkach nie brakuje także sformułowań, których źródłosłowu należałoby upatrywać w języku używanym przez gimnazjalistów w rozmowach z rówieśnikami, czyli w nieoficjalnej odmianie języka. Przejawem tego wpływu mogą być następujące sformułowania: *[...] teraz jestem* ***stuprocentowo*** *przekonana [...]* (w celu spotęgowania znaczenia 'jestem pewna') czy *[...] wychodzisz* ***a tu lipa*** *[...]* (nazwa drzewa liściastego jest tu wyrazem rozczarowania, niezadowolenia). W jednym z uczniowskich wypracowań razi także użycie słowa – wytrychu *[...] ta szkoła nie jest* ***fajna***, w innym zaś *[...] będą naprawiali* ***super*** *auta (...)*.

Silnie reprezentowana jest także grupa uchybień stylistycznych przejawiających się w naruszeniu zasad jedności, prostoty i zwięzłości stylu. Z prac uczniowskich możemy dowiedzieć się, że *największa grupa spośród nich* [uczniów] *to lenie. Lenie nie słuchają na lekcjach […]* – wątpliwości budzi tu popełnienie przez ucznia błędu w zakresie elipsy, który poza zaburzeniem zwięzłości może zostać uznany także za błąd składniowy (Polański, 1982, s. 69).

Do zabawnych konstatacji prowadzą także nieprzemyślane personifikacje np. *[...] to szkoła wtedy wybiera ucznia, a nie uczeń szkołę […]* czy też *[...] jego podświadomość wybiera rodzaj szkół [...]*. Warto przywołać także wypowiedź, w której uczeń, mówiąc o wyborze szkoły jako o sytuacji stresogennej, wskazał relacje, które powinny łączyć go ze szkołą: *[...] stres przed wyborem szkoły, do której nie czuje się pociągu [...]*. Z kolei wybierając zawód powinniśmy kierować się także tym, *[...] czy dany zawód wpadł nam do głowy [...]*.

Nie całkiem jasna jest także intencja w wypowiedzi: *Pierwszą taką myślą moją będzie moja własna osoba [...] sam już jestem gimnazjalistą, który musi już szukać nowej szkoły* – razi tu bowiem nieco zawikłany sposób wyrażenia możliwości myślenia o samym sobie oraz powtórzenia tych samych wyrazów. Brakiem zwięzłości charakteryzuje się także sformułowanie *[...] nie bardzo mu szło za dobrze […]*, w którym to samo znaczenie zostało przekazane przez dwa różne wyrażenia – uchybienie to stanowi przykład niezamierzonej tautologii (Wińska, 1974, s. 116).

Warto przywołać także zaczerpnięte z uczniowskich rozprawek wypowiedzi, które są przejawem nieuzasadnionej w treści i charakterze stylowym wypowiedzi stylizacji językowej. Na uwagę zasługują nie tylko próby argumentacji mającej na celu nie potwierdzenie wysnutej tezy, dotyczącej trudu (lub jego braku) związanego w wyborem przez gimnazjalistę drogi dal-

[5] Warto zwrócić tu uwagę także na stosunek gimnazjalistów do pożądanych skutków, które powinna wywoływać praca, a wśród których wskazano na przyjemność i korzyści świadczące o ich hedonistycznym stosunku do życia.

szej edukacji z punktu widzenia ucznia, lecz argumenty wysuwane z pozycji biegłego eksperta, mającego możliwość wpłynięcia na dokonujących wyboru szkoły. Niejednokrotnie próby te przybierają postać bezpośredniego zwrotu do dokonujących wyboru gimnazjalistów np. *[...] chciałbym przedstawić kilka argumentów, które na pewno przekonają was do tego [...]*, *Mam nadzieję że w mojej rozprawce przekonałem was do tego* czy *[…] więc warto sobie wszystko przemyśleć bo to twoja przyszłość*. Pojawiają się także wypowiedzi, które mają na celu nakłonienie gimnazjalistów do przemyślenia wyboru drogi życiowej, patrząc na ów wybór przez pryzmat kwestii finansowych: *[...] gdzie w późniejszym czasie będą ci lepiej płacić [...]*. Pojawiają się tutaj także sformułowania świadczące o kierowaniu wypowiedzi uczniowskich do skonkretyzowanych odbiorców: *Dziękuję za rozważenie moich argumentów oraz za lekturę. Życzę miłego dnia*.

Warte uwagi są także sformułowania świadczące o pewnym związku wypowiedzi uczniowskich ze stylistyką wypowiedzi charakterystycznych dla środków masowego przekazu. Poza wymienionymi już bezpośrednimi zwrotami do adresata, sytuującymi wypowiedzi uczniowskie w nurcie wypowiedz oralnych w tekstach gimnazjalistów pojawiają się także sformułowania sugerujące związki uczniowskich rozprawek z gatunkami publicystycznymi. Zaliczyć należy tu zwłaszcza pytania retoryczne np. *Liceum, technikum, a może zawodówka?* czy też *Technikum, Liceum* (!) *i Ekonomik* (!) *które z nich wybrać?*, a także nierozbudowane pytania (np. *Co wybrać? Co potem? Studia? Praca? Przyszłość?*) będące raczej zapisem przebiegu uczniowskich myśli niż przemyślaną strategią komunikacyjną.

W tekstach uczniów pojawiają się także konstatacje dotyczące gimnazjalistów oraz ogólniej – młodzieży, które formułowane są z perspektywy osoby dorosłej,w więc będące świadectwem złej konstrukcji nadawcy wypowiedzi np.: *Gimnazjalista musi wybrać zawód z przyszłością, [...] od tego wyboru może być zależna przyszłość każdego młodego człowieka*. Warto przywołać także pejoratywną opinię dotyczącą stosunku młodych ludzi do pracy i braku chęci podejmowania nadmiernego wysiłku: *Młodzi ludzie często są leniwi i idą na łatwiznę*, przy jednoczesnym nastawieniu na zysk finansowy, czego przejawem może być wypowiedź: *Jeśli chce się w przyszłości dużo zarabiać (na co patrzy większość młodzieży) […]*. Nie liczy się dla nich satysfakcja z wykonywanej pracy czy pasja związana ze zgłębianiem tajników interesującej dziedziny, *[...] liczy się to, gdzie po tym wszystkim pójdziemy do pracy i ile będziemy zarabiać*.

Najmniej liczną uchybień stylistycznych stanowią w pracach uczniowskich te, które polegają na używaniu elementów nasyconych przesadną oficjalnością czy patosem. Trzy spośród nich: *[…] poniósł konsekwencje, które wynikały z niezapalenia latarni*, *[...] wybranie szkoły nieodpowiedniej dla ucznia w przyszłości związane z wywieraniem wpływu przez rówieśników* oraz *[…] podejmuje decyzję o większym przykładaniu się do nauki* zwracają uwagę charakte-

rystycznym dla stylu oficjalnego użyciem gerundiów, czyli rzeczowników odczasownikowych. Z kolei sformułowanie *[...] trudne wtopienie się w otoczenie [...]* nie dość, że zawiera wspomniany już rzeczownik odczasownikowy, może dziwić również w warstwie brzmieniowej, poprzez wzgląd na rymujące się wyrazy. Strukturom nominalnym nie można wytknąć wprawdzie niepoprawności, są one jednak nieco niezręczne (Saloni, 1971, s. 226). Ponadto, jak wynika z przeprowadzonych badań frekwencyjnych, nominalność jest cechą charakterystyczną dla wszystkich odmian języka telewizji (Kurzowa, 1989, s. 218), co świadczy o niewątpliwym wpływie języka mediów na sposób wypowiadania się młodych ludzi.

Nienaturalnie brzmi także sformułowanie *[...] zaprzestają naukę w środku jakiegoś cyklu edukacji [...],* jeżeli przyjmiemy, że pojawia się ono w wypowiedzi gimnazjalisty. Oprócz rzadko używanego dziś czasownika *zaprzestawać* pojawia się tutaj unaukowiony *cykl edukacji*, a więc sformułowanie charakterystyczne dla dyskursu metaedukacyjnego.

Przeprowadzona przeze mnie analiza stylistyczna wypowiedzi uczniowskich pozwoliła na wysnucie wniosków dotyczących niedoborów umiejętności gimnazjalistów w tym zakresie. Pomimo tego, iż zdecydowaną większość (około 88%) stanowią błędy polegające na używaniu sformułowań potocznych w wypowiedziach o charakterze oficjalnym (a więc te, które świadczą o używaniu przez gimnazjalistów nieoficjalnej odmiany języka), znacznie ciekawsze wydają się te, które świadczą o używaniu przez gimnazjalistów wyrażeń o charakterze zbyt oficjalnym, a więc unaukowionym, mającym w mniemaniu uczniów świadczyć o ich erudycji i oczytaniu. Jak wskazały powyższe przykłady niepoprawnych stylistycznie sformułowań uczniowie nie tylko powielają język rówieśników czy mediów, ale także kształtują swe wypowiedzi na zbyt mądre, co powoduje ich sztuczność i nienaturalność (Saloni, 1971, s. 225). Gimnazjaliści niejednokrotnie stylizowali swe wypowiedzi tak, by sprawiały one wrażenie wypowiadane przez dorosłych – pojawiały się tu również sformułowania deprecjonujące młodzież, poprzez wzgląd na ich stosunek do życia, pracy i pieniędzy.

Analiza i interpretacja popełnionych przez uczniów błędów powinny stać się przyczynkiem do takiego kształcenia sprawności językowej gimnazjalisty, w którym w większym stopniu kładziono by nacisk na umiejętność dostosowywania własnych wypowiedzi do sytuacji, w których ma miejsce ich komunikacja.

Bibliografia

BERNSTEIN, Basil: Socjolingwistyka a społeczne aspekty kształcenia. W: Język i społeczeństwo. Red. M. Głowiński. Warszawa: Czytelnik 1980, 83 – 119.

GRABIAS, Stanisław: Pojęcie sprawności językowej. W: „Socjolingwistyka". Nowy słownik poprawnej polszczyzny PWN. Red. A Markowski. 11. Warszawa: PWN 2002, s. 47 – 57.

OŻÓG, Kazimierz: Język współczesnej młodzieży – między kodem ograniczonym a kodem rozwiniętym. W: Tegoż: Polszczyzna przełomu XX i XXI wieku: wybrane zagadnienia. Rzeszów: Stowarzyszenie Literacko-Artystyczne „Fraza" 2007, s. 176–195.

POLAŃSKI, Edward: Słownictwo uczniów: problemy, badania, wnioski. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1982. 175 s.

SALONI, Zygmunt: Błędy językowe w pracach pisemnych uczniów liceum ogólnokształcącego. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1971. 259 s.

WIŃSKA, Urszula: Błędy językowo-stylistyczne uczniów szkół podstawowych województwa gdańskiego. Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1974. 129 s.

Właściwości składniowo-stylistyczne języka telewizji polskiej (na materiale list frekwencyjnych). Red. Z. Kurzowa. Warszawa-Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1989. 299 s.

Vplyv explicitnosti a implicitnosti na porozumenie kauzálnych vzťahov

Petra Zrníková
Ústav cudzích jazykov, Jesseniova lekárska fakulta v Martine,
Univerzita Komenského v Bratislave

Úvod

Príspevok informuje o najdôležitejších zisteniach vlastného experimentu dizertačnej práce zameranej na vplyv textových vlastností na úroveň porozumenia textu. V prvej časti sa venujeme základným psycholingvistickým termínom (kohézia, koherencia, konektor) a konfrontujeme definície zahraničných a domácich autorov. V druhej časti príspevku proces porozumenia textu približujeme na modeloch W. Kintscha a T. A. van Dijka (trojúrovňový model, konštrukčno-integračný model) a chápeme ho ako problémovú úlohu, ktorú možno úspešne vyriešiť, ak čitateľ využije kombináciu rôznych čitateľských stratégií (jazykové, gramatické, diskurzné a pod.). Školské prostredie je nielen vhodné na rozvoj čítania s porozumením, ale aj na skúmanie jeho úrovne pre pedagogické i vedecké účely. Na to slúži niekoľko rôznych techník. V tretej časti príspevku preto podrobnejšie opisujeme cloze-test a schematickú úlohu ako techniky rozvoja a nástroje hodnotenia porozumenia. Štvrtú časť príspevku tvorí súhrn najdôležitejších poznatkov predošlých domácich a zahraničných výskumov, ktoré porovnávame s výsledkami vlastného experimentu. V závere príspevku zhodnocujeme dosiahnuté výsledky a vyslovujeme otázky, ktoré ponechávame otvorené na ďalšie skúmania.

1. Vymedzenie základných termínov: kohézia, koherencia, konektor

Charakteristickým znakom každého textu je jeho štruktúra. „Správne stvárnený text je sled viet pospájaných podľa istých princípov, ktorých určenie predpokladá poznanie všetkých typov „stextovania“ viet, teda spôsobov spájania, ako napr. kauzálne alebo temporálne nadväzovanie, dávanie do kontrastu, špecifikácia alebo korektúra obsahu predchádzajúcej vety a pod.“ (Dolník – Bajzíková, 1998, s. 13). Kým vnútorná súdržnosť viet, nazývaná koherencia, je výsledkom mentálnej ľudskej činnosti, tak kohéznosť sa prejavuje vo formálnej stránke textu, vo výbere jazykových prostriedkov. Myšlienky v texte môžu byť prepojené dvomi spôsobmi – referenčne alebo relačne (Sanders, 1992). Referenčné vzťahy umožňujú porozumenie vzťahov medzi malými jazykovými jednotkami viažucimi sa k jednému objektu. Na tento účel sa používajú odkazujúce a ukazujúce prostriedky (podstatné mená, zámená a pod.). Druhým typom

sú relačné vzťahy, ktoré zachytávajú vzťahy medzi väčšími celkami, na ktoré odkazujú spájacie jazykové prostriedky. Môže ísť o vzťahy príčiny a následku, chronologicky usporiadané, zlučovacie alebo odporovacie, ktoré sú vyjadrené rôznymi spájacími alebo signalizačnými prostriedkami.

Terminologickým problémom textovej viazanosti je vo všeobecnosti nejednotne definovaný význam pojmu konektor. V angličtine sa používajú najčastejšie pojmy *connectives, discourse markers, coherence markers, lexical cue phrases*. Rozdiely medzi lingvistami a psycholingvistami existujú v klasifikácii spájacích prostriedkov, v počte kategórií a ich usporiadaní. Výhodou zahraničných zdrojov oproti slovenským je dostatočný rozsah spracovanej problematiky, takže čitateľ k terminológii a deleniam môže zaujať vlastný postoj. Bohužiaľ, v slovenskej lingvistike existuje len veľmi málo prác tohto druhu. Ide buď o články v starších ročníkoch periodickej literatúry (z 50. – 70. rokov 20. storočia), alebo len niekoľkostránkové kapitoly v rámci iných publikácií (Mistrík, 1997, Dolník, Bajzíková, 1998).

J. Dolník a E. Bajzíková (1998, s. 26) konektormi, v širšom zmysle slova, nazývajú gramatické jazykové prostriedky, ktoré vytvárajú vnútornú viazanosť textu. J. Mistrík (1997, s. 290) význam konektorov pri výstavbe textu vysvetľuje nasledovne: „Slovo konektor pochádza z latinského cónnnectó, čo znamená spájať, zlučovať. Niektoré konektory plnia v komunikácii viacero funkcií, avšak ich primárnou funkciou je nadväzovať, splietať, spájať". V slovenčine funkciu konektorov plnia najmä spojky, častice, zámená, číslovky a zriedkavejšie aj iné slovné druhy (slovesá, substantíva, adverbiá). Osobitnou skupinou konektorov sú podľa J. Mistríka zložené konektory.

J. Dolník a E. Bajzíková vypracovali podrobnú klasifikáciu spôsobov spájania myšlienok v texte. Podobne ako T. Sanders rozlišujú anaforické (retrospektívne) spájanie, ktoré sa vyznačuje bezpríznakovosťou, pretože anaforou sa tvorí text, rozvíja sa téma. Opakom je kataforický spôsob vnútrotextovej viazanosti (perspektívny), ktorý je príznakový, pretože len signalizuje možné pokračovanie témy, predpokladá budúce pokračovanie textu. Pre náš experiment sú dôležité anaforické pripájacie jazykové prostriedky, pretože prezentujú sémanticko-syntaktické vzťahy na úrovni vetnej syntaxe. Možno o nich hovoriť z pohľadu dvoch aspektov (Dolník, Bajzíková, 1998, s. 28):

a) na základe slovnodruhovej zaradenosti – využíva sa konverzia medzi slovnými druhmi: v jednom prípade môže ísť o spojku na úrovni vety, no vzhľadom na text môžeme hovoriť o pripájacej časti; často vzniká napätie práve medzi spojkami – časticami alebo príslovkami – časticami;

b) na základe sémanticko-syntaktických vzťahov medzi dvomi základnými textovými jednotkami: pripájacie *(a, aj, i, ani)*, odporovacie *(ale, no)*, vylučovacie *(alebo, buď)*, stupňovacie, resp. odstupňovacie *(ba, ba ešte, ba dokonca)*, príčinné *(veď, však, pretože)*, dôsledkové

(a preto, teda), príspustkové *(hoci, a jednako)*, vysvetľujúce *(slovom, ináč)*, spresňujúce alebo opravujúce *(inakšie, presnejšie povedané)*, sumarizačné *(slovom, súhrnne)*, kontrastívne alebo konfrontačné *(naopak, na druhej strane)*.

Z uvedených konektorov môžu vznikať kombinované konektory, ak sa syntaktickosémantický vzťah realizuje viacerými konektormi, ktoré vyjadrujú jeden vzťah (napr. *a preto, z uvedeného uzatvárame*). Zložené konektory vznikajú vtedy, ak sa syntaktickosémantický vzťah realizuje viacerými pripájacími prostriedkami, pričom každý prostriedok vyjadruje samostatný významový vzťah *(až potom)*.

2. Proces porozumenia textu v psycholingvistike

Porozumenie významom sa realizuje v čítaní. Proces porozumenia textu sa skladá z niekoľkých fáz, ktoré prebiehajú paralelne. T. A. van Dijk a W. Kintsch (1983) hovoria o troch rovinách. Prvá úroveň porozumenia sa realizuje na povrchovej rovine. Ide o percepciu textu, o dekódovanie písmen a slov, poznanie ich morfologicko-lexikálnych vlastností. Druhou úrovňou je proces konštruovania významu na textovej rovine s prihliadnutím na syntaktickoštylistické vlastnosti textu. V tejto rovine ide o uvedomelé získavanie informácií, identifikáciu významov slov, viet a vytváranie logických štruktúr zo vzťahov medzi jednotlivými informáciami. Tretia úroveň porozumenia je definovaná ako chápanie prečítaného v širšom kontexte; vytváranie mentálnej schémy témy textu, dopĺňanie textu vlastnými predošlými poznatkami a skúsenosťami, preto sa nazýva situačná rovina.

Konštruovanie významu prebieha ako aktivovanie existujúcich mentálnych schém, ktoré je doplnené o integráciu nových poznatkov. W. Kintsch (1988) hovorí o tzv. konštrukčno-integračnom modeli, ktorý kombinuje lingvistické faktory výstavby textu s individuálnymi faktormi (predchádzajúce vedomosti, motivácia, cieľ čítania, postoj k téme a pod.). Konštrukčný prívlastok znamená, že ide o proces konštruovania významu na základe aktivovania väzieb v asociačných sieťach. Schéma sama o sebe totiž nenesie význam, ale je to súbor významov. Pri čítaní sa môže aktivovať aj niekoľko schém súčasne. Stáva sa to vtedy, ak má slovo viac významov. Na základe kontextu textu a komunikačnej situácie ľudský mozog vyhodnocuje, ktorá schéma (a teda aj význam slova) vyhovuje danej situácii najlepšie. Výsledkom konštrukčného procesu nie je súbor pevných pravidiel, ako to bolo v minulosti pri tradičnom odovzdávaní hotových vedomostí, ale súbor väzieb medzi aktivovanými pojmami, ktoré vytvárajú koherentnú štruktúru – t. j. integrujú sa. Integrácia je druhou časťou modelu. Integrácia znamená vytváranie novej schémy tým, že sa stará schéma prehodnocuje, dopĺňa o nové a nepotrebné sa z nej vypúšťa. Konečná podoba novej schémy v sebe nesie informácie

o lexikálnych významoch, faktografických poznatkoch, ale i mikrokompozičných a makrokompozičných vlastnostiach textu.

V kontexte konštruovania významu a výberu vhodných schém hovoríme o čítaní ako o problémovej úlohe (Zrníková, 2012, s. 27). Problémovú situáciu definujeme podľa M. Nakonečného (1998, s. 306) ako takú, ktorá má jasne stanovený cieľ (napr. doplniť slová do textu, výroky do schémy), ale nie je stanovená cesta k jeho dosiahnutiu. Pre problémovú úlohu môžeme vo všeobecnosti prijať rámec piatich krokov: 1. narazenie na prekážku, 2. určenie diagnózy, určenie charakteru prekážky, 3. formulovanie hypotézy, formulovanie možných riešení, 4. dedukcia, vyvodenie dôsledkov po uplatnení jednotlivých možností riešenia problému na základe logiky a vlastnej skúsenosti, 5. verifikácia, konfrontácia vybraného riešenia vo vzťahu k celému kontextu textu. V procese riešenia problémovej úlohy v kontexte porozumenia textu ide o hľadanie prostriedkov, ktoré nám pomôžu porozumieť textu, prípadne uľahčia proces zapamätávania si jeho obsahu.

Vytýčený cieľ je možné dosiahnuť sériou rôznych postupov, tzv. čitateľských stratégií. Medzi čitateľské stratégie môžeme podľa T. A. van Dijka a W. Kintscha (Zrníková, 2012, s. 28 – 30) zaradiť jazykové stratégie, gramatické stratégie, diskurzné stratégie (obsahujú sémantické stratégie, schematické stratégie). Jazykové stratégie sú spojené s dekódovaním významov slov. Ak nerozumieme nejakému slovu, máme niekoľko možností, ako vzniknutú problémovú situáciu riešiť: použiť slovník, požiadať niekoho o vysvetlenie, vydedukovať význam z kontextu a pod. Schopnosť rozumieť všetkým slovám v texte ešte neznamená, že čitateľ rozumie významu celého textu (vzťahom medzi informáciám, ktoré vie pravdivo reprodukovať a využiť), avšak tento krok je nevyhnutný pre úspešné dosiahnutie cieľa. Gramatické stratégie umožňujú vytvárať predpoklady o tom, aké slovo (v akom tvare) bude nasledovať. Pred chybnými úsudkami chránia čitateľa jeho vedomosti o pravidlách spájateľnosti slov z morfológie a syntaxe konkrétneho jazyka. Jazykové a gramatické stratégie sa konkretizujú v diskurzných stratégiách najmä pomocou sémantických stratégií. Sémantické stratégie zabezpečujú jednu zo základných podmienok úspešného porozumenia – koherenciu textu, pri ktorej sa využívajú kohézne jazykové prostriedky. Sémantické stratégie súvisia aj s pragmatickými a sociálnymi stratégiami – t. j. o využívanie jazykových prostriedkov na vyjadrenie určitého komunikačného zámeru v kontexte danej komunikačnej situácie. V tomto zmysle podľa T. A. van Dijka a W. Kintscha rozlišujeme tzv. „lokálne stratégie“, resp. „mikrostratégie“ (vyjadrujú vzťahy medzi vetami a v rámci súvetí prostredníctvom jazykových spájacích prostriedkov) a „globálne stratégie“, nazývané aj „makrostratégie“ (odkazujú na vzťahy medzi odsekmi alebo kapitolami pomocou nadpisov, podnadpisov, úvodov, súhrnov a pod.). S makrostratégiami a mikrostratégiami súvisia dva prístupy k čítaniu, ktoré anglická psycholingvistika a didaktika označujú ako *bottom-up approach* (zdola nahor) a *top-down approach* (zhora nadol), (Kintsch,

1983; Brown, 2001). *Prístup zdola nahor* predstavuje identifikovanie významu smerom od najmenších častí k celku, t. j. od písmen, slabík, slov k vetám. *V prístupe zhora nadol* čitateľ postupuje naopak – od definovania témy k jednotlivým významom, t. j. porozumenie neznámym slovám sa uskutočňuje na základe kontextu celého textu alebo vety.

3. Cloze-test a schematická úloha ako techniky rozvoja a nástroje porozumenia textu

Čitateľské stratégie a prístupy k porozumeniu textu je možné rozvíjať i skúmať napríklad prostredníctvom cloze-testu a schematickej úlohy (Zrníková, 2012, 31 – 38). Základom cloze-testu je prázdna medzera rovnakej dĺžky. Cieľové slovo môže byť vynechané pravidelne (najčastejšie každé piate alebo siedme) alebo môže ísť o konkrétny slovný druh, kľúčové pojmy učiva a pod. Rozličná môže byť aj miera nápovede: bez nápovede, možnosť výberu odpovede pre každé slovo, alebo zoznam vynechaných slov v náhodnom poradí v zadaní úlohy. Vyhodnocuje sa výkon podľa počtu získaných bodov. V prípade cloze-testu bez nápovede treba vopred informovať žiakov, či za správnu odpoveď považujeme doplnené slovo zhodné s originálom, alebo pripustíme použitie synonyma. Pravopisné chyby a iné odchýlky sa nehodnotia. Na vyhodnotenie výsledkov sa používa trojstupňová škála: výborný čitateľ (100 – 90%), dobrý čitateľ (89 – 60%) a slabý čitateľ (59% a menej) (Petrasová, 2003; Gavora, Šrajerová, 2008/2009). Cloze-test je jednoduchý z pohľadu učiteľa (výskumníka) na prípravu i hodnotenie a taktiež z pohľadu žiaka (účastníka výskumu) na pochopenie inštrukcií a spôsobu práce. Ako výskumný nástroj sa vyznačuje vysokou reliabilitou, dobrou validitou a koreláciou s inými výskumnými nástrojmi (viac Gavora – Šrajerová, 2008/2009; Greger, 2005, Kamalská, 2007). Význam cloze-testu ako techniky rozvoja čítania s porozumením je v úsilí, ktoré musí čitateľ vynaložiť pri rekonštruovaní zložitých vzťahov. Vyriešenie cloze-testu ako problémovej úlohy vyžaduje zapojiť do procesu komplex vedomostí – vedomosti z morfológie a syntaxe jazyka, všeobecné poznatky o svete, diskurzné stratégie textu. Logicky sa teda zvyšuje miera pozornosti, motivácia, ktorá je nevyhnutná na dosiahnutie koherencie textu. Keďže čitateľ musí vedome rozpoznať koherenčné vzťahy, výsledok jeho činnosti považujeme za oveľa viac, ako iba za súčet jednotlivých doplnených položiek. Bez vynaloženia patričného kognitívneho úsilia je možné predpokladať, že vybavenie si jednotlivých častí obsahu textu bude možné, avšak práve absencia uvedomenia si širších súvislostí (tzv. makrokompozičných vlastností textu) znemožní pochopenie vzájomných vzťahov, čím sa následne skomplikuje proces učenia a zapamätania.

Pre schematickú úlohu (Zrníková, 2012, s. 35) sa v pedagogickej literatúre môžeme stretnúť s viacerými pomenovaniami: pojmová mapa, myšlienková mapa, príčinný diagram a pod. Schematická úloha je u nás ako výskumný nástroj nedocenená. V našich podmienkach

sa pojmovými mapami zaoberali čiastočne B. Pupala a Ľ. Osuská (1998) a A. Petrasová (2003). Cieľom je čiarami alebo šípkami pospájať jednotlivé pojmy, výroky tak, aby odrážali explicitne a implicitne naznačené vzťahy v texte. Význam schematickej úlohy pri čítaní s porozumením spočíva v tom, že schéma napomáha triediť myšlienky, rozvíja analýzu a syntézu, učí odlišovať kľúčové slová od opisných a spájacích výrazov, a tým podporuje aktívny prístup k učeniu sa a uľahčuje zapamätanie si obsahu textu. Existuje niekoľko spôsobov zobrazenia lineárneho textu: časová priamka, porovnávacia tabuľka, triedenie pojmov do kategórií a podkategórií, slová sa nahrádzajú symbolmi; naznačené sú vzťahy medzi pojmami, ale niektoré pojmy chýbajú; naznačené sú iba vzťahy a pod. Od toho, či má schéma pevne danú štruktúru (tzv. kontrolovaná schematická úloha), alebo ide o voľné zobrazenie (voľná schematická úloha), závisí spôsob hodnotenia. V prvom prípade čitateľ dopĺňa buď chýbajúce pojmy, pričom sú dané vzťahy, alebo sú predmetom hodnotenia vzťahy medzi pojmami, resp. kombinácia týchto dvoch spôsobov. V druhom prípade je čitateľovi poskytnutý priestor na vlastné tvorivé zobrazenie štruktúry textu, čo si od učiteľa (výskumníka) i od čitateľa vyžaduje určitý tréning, zautomatizovanie zručnosti priestorového zobrazenia. Pri skúmaní porozumenia kauzálnych vzťahov uprednostňujeme použiť najmä v prípade explicitných verzií textov opisné pomenovania vzťahov (príčina, následok, dôvod) pred podraďovacími alebo priraďovacími spojkami, aby sa výskumník vyhol dileme, či je získaný výsledok odrazom porozumenia, alebo dobrej krátkodobej pamäti čitateľa.

4. Vplyv explicitnosti a implicitnosti na porozumenie kauzálnych vzťahov

Vplyvu explicitnosti a implicitnosti na porozumenie textu sa v zahraničí venujú mnohí odborníci. Cieľom výskumov J. Kamalskej (2007), J. Landovej (2009) a G. Muldera (2008), z ktorých sme v našom experimente vychádzali, bolo odhaliť presné miesto vo vete, kde dochádza k pozastaveniu čítania, t. j. k spracovaniu, integrovaniu informácií v anglickom alebo holandskom jazyku. Žiaľ, v tejto oblasti psycholingvistiky nám nie sú známe štúdie platné pre slovenský, prípadne český jazyk. Z toho vyplýva, že naše výsledky nemáme s čím konfrontovať, pretože angličtina aj holandčina majú celkom inú syntaktickú štruktúru, ako slovenčina. Na to, aby sme dokázali spoľahlivo povedať, aký vplyv zohrávajú vybrané textové vlastnosti pri porozumení slovenského textu, potrebujeme najskôr poznať, ako čitateľ konštruuje význam slovenskej vety. Proces rozkladu slovenskej vety si preto vyžaduje dlhodobé a intenzívne skúmanie v súčinnosti viacerých príbuzných disciplín a za použitia citlivých informačných technológií.

Výskum J. Landovej ukázal, že slabší čitatelia profitujú pri konštruovaní mentálnej schémy (pri porozumení na situačnej úrovni) viac z integrovanosti a explicitnosti. U dobrých

čitateľov pri schematickej úlohe prítomnosť textových vlastností nehrala úlohu. Okrem schematickej úlohy použila časovú priamku, triedenie pojmov a otázky s možnosťou výberu odpovede. Keďže ide o grafické nástroje, ktoré žiakom poskytujú návod v podobe popisov, J. Landová skonštatovala, že schematická úloha nemeria porozumenie, ale odráža kvalitu krátkodobej pamäti; schopnosti zapamätať si a znovu vybaviť informácie v krátkom časovom odstupe. Naopak J. Kamalská preukázala, že cloze-test a schematická úloha merajú porozumenie na situačnej rovine. Cloze-test okrem toho zobrazuje porozumenie aj na povrchovej a textovej rovine, ktoré sú predpokladom pre porozumenie na najvyššej rovine. Podľa G. Muldera (2008), ktorý potvrdil svojou prácou výskumy T. A. van Dijka a W. Kintscha (1983), príčinný vzťah medzi informáciami nevychádza z textu ako takého, ale zo spôsobu usporiadania informácií. Ide o proces integrácie textových informácií s predošlými poznatkami, výsledkom ktorého je rekonštrukcia mentálnej schémy. Ak by sme sa pokúsili o jej zhmotnenie, abstraktná sieť významov by nadobudla podobu príčinného diagramu. V tejto súvislosti McCrudden a kol. (2007) dokázali, že vytváranie príčinného diagramu počas čítania síce viac zaťažuje krátkodobú pamäť, ale rozhodne tento prístup k porozumeniu textu nie je zbytočný. Čitatelia, ktorí si počas čítania zostrojili schému textu, dokázali reprodukovať text lepšie. Príčinný diagram preto považujeme za pridanú hodnotu bežného textu a odporúčame ho ako jednu zo stratégií (techník) rozvoja porozumenia textu.

Vyššie spomenuté práce tvorili teoretickú základňu pre náš vlastný experiment, ktorý bol súčasťou dizertačnej práce (Zrníková, 2012). Jeho cieľom bolo zistiť u žiakov 9. ročníka ZŠ mieru porozumenia kauzálnych vzťahov pri čítaní populárno-náučných textov. Použili sme štyri encyklopedické texty, ktoré podľa vzorca J. Průchu (1984, porov. Greger, 2005) dosiahli hodnoty pre priemernú náročnosť: 29,58 – 35,50 bodov pre explicitné verzie a 28,18 – 35,94 pre implicitné verzie. Explicitnosť a implicitnosť spočívala v prítomnosti a neprítomnosti podraďovacích spojok (ukážka textu Kozák, Krébesová, 2001, s. 11):

a) explicitný text: *Keďže Martin ležal na obchodnej ceste, stal sa významným strediskom obchodu a remesiel. Rozvoj remesiel a obchodu ohrozovali viaceré nepriaznivé udalosti, pretože mesto stíhala jedna pohroma za druhou. Časté boli zemetrasenia, morová epidémia i požiare;*

b) implicitný text: *Martin ležal na obchodnej ceste. Stal sa významným strediskom obchodu a remesiel. Rozvoj remesiel a obchodu ohrozovali viaceré nepriaznivé udalosti. Mesto stíhala jedna pohroma za druhou. Časté boli zemetrasenia, morová epidémia i požiare.*

Výskumnými nástrojmi boli cloze-test s viacnásobnou možnosťou výberu odpovede A – D (tzv. *multiple-choice*) a schematická úloha, resp. príčinný diagram s dvomi podtémami a s naznačenými vzťahmi medzi výrokmi; výroky boli parafrázou myšlienok z textovej predlohy. V súvislosti s dvojakým typom použitého výskumného nástroja nás zaujímali nielen výko-

ny vzhľadom na jednotlivý text a druh mutácie, ale aj to, ktorý z výskumných nástrojov lepšie odráža úroveň porozumenia textu.

Pri štatistickom vyhodnotení priemerov celkových výkonov žiakov sa ukázalo, že výsledky nie sú štatisticky významné. Napriek tomu a bez ohľadu na náročnosť bolo porozumenie explicitných textov lepšie (35,18 bodov), ako porozumenie implicitných textov (34,93 bodov). Podobný prípad nastal aj pri porovnaní priemerov celkových výsledkov žiakov pri schematickej úlohe. Pri čítaní explicitných textov bola úspešnosť doplnenia výrokov do schémy (4,06 bodov) oproti implicitným textom (3,40 bodov). Pri podrobnejšom porovnávaní priemerov výkonov žiakov podľa jednotlivých experimentálnych podmienok (explicitnosť, implicitnosť) sme zistili, že napriek rovnakej (priemernej) náročnosti textov, bolo možné (a pre ďalšie vyhodnotenie nutné) rozdeliť textové predlohy do dvoch kategórií náročnosti: ľahšie a ťažšie texty (každá kategória pritom obsahovala dva texty vo všetkých potrebných experimentálnych podmienkach, takže sa tým nijako nenarušila reliabilita a validita údajov). Pri rozlíšení textov podľa náročnosti v cloze-teste sa ukázala signifikantnosť pri čítaní ťažších textov v prospech explicitnosti (16,81 bodov) v porovnaní s implicitnosťou (16,43 bodov). Signifikantný rozdiel nastal aj v prípade ťažších explicitných textov v schematickej úlohe (2,11 bodov) v porovnaní s implicitnými textami (1,67 bodov).

Z uvedených údajov vyplýva, že pokiaľ je text menej náročný, na explicitnosti alebo implicitnosti spájacích výrazov v cloze-teste nezáleží. Ak je však text ťažší, čitateľ sa viac spolieha na explicitne vyjadrené vzťahy. Tento jav sa ešte výraznejšie prejavil pri ťažších textoch pri použití schematickej úlohy, čím sa súčasne potvrdil náš predpoklad, že šípky a popisy v schémach zohrávajú v procese porozumenia rovnakú úlohu, ako explicitne vyjadrené spájacie prostriedky v texte. Z porovnania výkonov žiakov v cloze-teste a v schematickej úlohe môžeme vyvodiť záver, že schematická úloha je citlivejším nástrojom merania porozumenia pri sledovaní vplyvu explicitnosti alebo implicitnosti textu, pretože zreteľnejšie odráža skutočnosť, ako veľmi spolu korešpondujú textové informácie a predchádzajúce vedomosti čitateľa; v akej miere ich dokáže čitateľ transformovať do zmysluplnej schémy.

Záver

V príspevku, ktorý vychádza z vlastnej dizertačnej práce, sme zhrnuli výsledky vlastného experimentu v porovnaní s tematicky príbuznými výskumami, vymedzili sme psycholingvistické prístupy k čítaniu s porozumením, poukázali sme na nejednotnosť v lingvistickej terminológií i metodológii výskumu, načrtli sme nové možnosti v slovenskej psycholingvistike a didaktike.

Považujeme za neopodstatnenú tendenciu zjednodušovania učebníc, na ktorú odkazovali viacerí autori v zhode s našimi výsledkami. Sme presvedčení, že explicitné texty sú pre

čitateľa (bez rozdielu čitateľských zručností a predchádzajúcich poznatkov) prijateľnejšie ako texty, ktoré sú nejakým spôsobom fragmentované, zjednodušené. Školské vzdelávanie netvorí iba samostatná práca žiaka s textom. Úlohou učiteľa ako facilitátora procesu učenia je motivovať žiaka, čitateľa k hĺbkovému prístupu, aby venoval čítaniu a učeniu sa čo najviac pozornosti, viesť k vytváraniu zmysluplnej štruktúry poznatkov, ktoré sú prepojené s jeho doterajšími vedomosťami tak, aby sa dosiahol požadovaný výsledok – uloženie informácií do dlhodobej pamäti a schopnosť zaujať k veci vlastné stanovisko. S kvalitou čitateľských zručností čitateľa súvisí úroveň jeho metakognitívnych schopností. Tie nie sú vrodené, ale dajú sa naučiť (vyučovať) a zdokonaľovať.

Z konfrontácie vybraných výskumov s naším experimentom je zrejmá značná nejednotnosť v otázke explicitnosti a implicitnosti. Rôzne závery sú spôsobené rôznym chápaním vlastností textu, rôznou úpravou textových predlôh, rôznym druhom a dĺžkou textov, ako aj vplyvom rôznych výskumných nástrojov a metodologických postupov. Využitie citlivej počítačovej techniky a techník rozvoja čítania s porozumením (resp. nástrojov hodnotenia porozumenia) otvára priestor pre ďalšie výskumy tohto druhu na Slovensku. V našom experimente sme dospeli k záveru, že schematická úloha je citlivejším výskumným nástrojom na meranie porozumenia textu, ako cloze-test. Potvrdili sme pozitívny vplyv explicitne vyjadrených spájacích jazykových prostriedkov, ktoré uľahčujú konštruovanie významu textu. Sme presvedčení, že otázka faktorov ovplyvňujúcich porozumenie čítaného textu si zaslúži zvýšenú a opakovanú pozornosť výskumníkov i učiteľov. Aj napriek chýbajúcej špecializovanej technike, ktorá sa používa v súčasnej modernej psycholingvistike, považujeme výsledky vlastného experimentu za prínosné, minimálne ako „odrazový mostík“ pre ďalšie skúmania.

Literatúra

BROWN, H. Douglas: Teaching by Principles. An Interactive Approach to Language Pedagogy. San Francisco: State University 2001. 480 s.

Mc CRUDDEN, Matthew T. – kol.: The Effect of Casual Diagrams on Text Learning. In: Contemporary Educational Psychology, 2007, roč. 32, č. 3, s. 367 – 388.

DIJK, T.eun Adrianus – KINTSCH, Walter: Strategies of Discourse Comprehension. New York: Academic Press 1983. 413 s.

DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia: Textová lingvistika. Bratislava : Stimul 1998. 134 s.

GAVORA, Peter – ŠRAJEROVÁ, Hana: Porozumenie textu zisťované cloze-testom vzhľadom na obtiažnosť učebného textu. In: Slovenský jazyk a literatúra v škole, 2008/2009, roč. 55, č. 1 – 2, s. 193 – 199.

GREGER, David: Možnosti zjišťování a měření obtížnosti didaktického textu. [Dizertačná práca]. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta 2005. 191 s.

KAMALSKI, Judith: Coherence Marking, Comprehension and Persuation. On the Processing and Representation of Discourse. [Dizertačná práca], Utrecht: LOT 2007. 227 s.

KINTSCH, Walter: The Role of Knowledge in Discourse Comprehension. A Construction-Integration Model. In: Psychological Review, 1988, roč. 95, č. 2, s. 163 – 182.

KOZÁK, Jaroslav – KRÉBESOVÁ, Juliana: Sprievodca po meste a okolí. Martin: Kozák – Press 2001. 96 s.

LAND, Jentine: Zwakke lezers, sterke teksten? Effecten van tekst- en lezerskenmerken op het tekstbegrip en de tekstwaardering van vmbo-leerlingen. [Dizertačná práca]. Utrecht: Utrecht University 2009. 244 s.

MISTRÍK, Jozef: Štylistika. 3. upravené vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 598 s.

MULDER, Gerben: Understanding Causal Coherence Relations. [Dizertačná práca]. Utrecht: LOT 2008. 165 s.

NAKONEČNÝ, Milan: Základy psychologie. Praha: Academia 1998. 590 s.

PETRASOVÁ, Alica: Práca s náučným textom na 1. stupni ZŠ. Prešov: Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity 2003. 80 s.

PRŮCHA, Ján: Hodnocení obtížnosti učebnic. Struktury a parametry učiva. Praha: Výskumný ústav odborného školství 1984. 96 s.

PUPALA, Bronislav – OSUSKÁ, Ľudmila: Stimulácia učenia detí pomocou pojmových máp. In: Pedagogická revue, 1997, roč. 49, č. 5 – 6, s. 210 – 218.

SANDERS, Ted – kol.: Toward a Taxonomy of Coherence Relations. In: Discourse Processes, 1992, roč. 15, č. 1, s. 1 – 35.

ZRNÍKOVÁ, Petra: Charakteristiky textu a ich vplyv na porozumenie v čítaní. [Dizertačná práca]. Trnava: Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity 2012. 103 s.

Jazykové zdroje slovenčiny v rámci projektu CESAR[1]

Adriána Žáková

Slovenský národný korpus, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Hlavným cieľom projektu CESAR (http://cesar.nytud.hu) je sprístupňovať existujúce digitalizované jazykové zdroje širokému spektru záujemcov a spolupracovať na vytváraní jednotného digitálneho trhu v Európe. Cieľovou skupinou používateľov jazykových zdrojov a služieb sú bežní (študenti) i profesionálni záujemcovia (médiá, knižnice, učitelia a i.), príp. iní zainteresovaní odborníci (politici, výskumníci, pracovníci v priemysle).

Do projektu CESAR je zapojených celkovo deväť vedeckých pracovísk zo šiestich krajín: z Bulharska, Chorvátska, Maďarska, Poľska, Slovenska a Srbska. Koordinátorom projektu je Oddelenie korpusovej lingvistiky Ústavu jazykovedy Maďarskej akadémie vied v Budapešti. Partneri sa pravidelne stretávajú na projektových stretnutiach, na ktorých referujú o priebežných výsledkoch a rokujú o ďalších víziách a pracovných plánoch. Projekt CESAR je zároveň súčasťou projektu META-NET. Sieť excelentnosti META-NET pozostáva zo šesťdesiatich výskumných centier z tridsiatich štyroch krajín. Realizuje sa takmer v celej Európe s rovnakým cieľom podporiť rozvoj jazykových zdrojov.

Obrázok č. 1: Vedecké pracoviská členov projektu CESAR

[1] Tento príspevok vznikol vďaka podpore projektu CESAR financovaného Európskou komisiou v rámci ICT PSP Programme, číslo dohody 271022.

Za Slovensko je hlavným a jediným partnerom projektu CESAR Oddelenie Slovenského národného korpusu Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Oddelenie predstavuje najmladšie oddelenie Jazykovedného ústavu. Je jediné svojho druhu na Slovensku a svojím zameraním sa výrazne odlišuje aj od ostatných oddelení ústavu. Realizuje a iniciuje elektronizáciu a digitalizáciu jazykovedného výskumu, čím si vybudovalo pevné postavenie vedecko-výskumného pracoviska v oblasti korpusovej lingvistiky a počítačového spracovania prirodzeného jazyka na Slovensku (Šimková, 2008, s. 21). Korpusy a súbory jazykových dát v elektronickej podobe slúžia ako referenčné zdroje aktuálneho používania jazyka, sú zdrojom poznávania jazykových prostriedkov pri výučbe slovenčiny, predstavujú materiálovú bázu pri tvorbe slovníkov, gramatických príručiek a pod. Slovenský národný korpus je elektronická databáza písaných i hovorených textov, ktorá obsahuje texty rôznych žánrov, štýlov, regiónov aj vecných oblastí (podrobnejšie http://korpus.sk/index.html a http://korpus.sk/what.html).

S podporou projektu CESAR sa v oddelení SNK JÚĽŠ SAV podarilo vybudovať, príp. rozšíriť niekoľko jazykových zdrojov: korpusy, databázy, slovníky, wordnety (slovníky sémantických vzťahov) a jazykové nástroje na ich podporu, t. j. tokenizátor, lematizátor a parser. V priebehu realizácie projektu sa sprístupnili jednotlivé zdroje v troch častiach (Batch 1, 2 a 3).

Aktuálne verzie sprístupnených databáz a zdrojov:

1. Hlavnou, primárnou databázou SNK je **jednojazyčný korpus písaných textov**. Jeho aktuálna verzia prim-6.0 obsahuje približne **1,2 miliardy** tokenov.

2. **Slovenský hovorený korpus s-hovor-4.0** ako jediná verejná databáza súčasnej hovorenej podoby slovenčiny obsahuje 2,6 milióna tokenov.

3. **Slovenská morfologická databáza**, ktorá obsahuje súbor základných morfologických tvarov slovenčiny, má veľkosť 97 tisíc lem a približne 4,5 milióna tvarov.

4. **Závislostný korpus slovenčiny,** tzv. treebank, predstavuje syntakticky anotovaný korpus slovenčiny s rozsahom 50 tisíc párov viet.

5. **Slovensko-anglický paralelný korpus** obsahuje vzájomné preklady textov v oboch jazykoch, t. j. texty slovenského jazyka preložené do anglického jazyka a opačne. Texty sú automaticky zarovnané po vetách. Databáza obsahuje 10 miliónov párov viet. Paralelné korpusy sa využívajú napr. v školách pri výučbe cudzieho jazyka, alebo sa nimi môžu inšpirovať samotní prekladatelia pri svojej práci.

6. **Slovensko-český paralelný korpus** obsahuje vzájomné preklady textov v oboch jazykoch, t. j. texty slovenského jazyka preložené do českého jazyka a opačne, ako aj preklady

z iných jazykov. Texty sú automaticky zarovnané po vetách. Databáza obsahuje 6,4 milióna párov viet.

7. **Webový korpus slovenčiny**, ktorý zachytáva súčasnú slovenčinu na internete, má v druhej verzii veľkosť 1,05 miliardy tokenov.

8. **Korpus textov právnych predpisov legal-1.0**, ktorý bol pripravený v spolupráci s Ministerstvom spravodlivosti SR, má rozsah 146 miliónov tokenov.

9. **Vyvážený korpus slovenčiny** je referenčný korpus textov rôznych žánrov s rozsahom 313 miliónov tokenov.

10. **Ručne anotovaný korpus slovenčiny** obsahuje 1,2 milióna tokenov. Dôležitú úlohu zohráva pri trénovaní nových štatistických nástrojov.

11. **Jazykové modely** (prim-6.0-sane, prim-6.0-inf, prim-6.0-vyv) umožňujú štatistické spracovanie textov a poskytujú základné informácie o štatistickej štruktúre jazykového systému.

12. Prvá verzia **historického korpusu slovenčiny hks-1.0** obsahuje korpusovo spracované texty z publikácií Pramene k dejinám slovenčiny 1., 2., 3. Korpus obsahuje vyše **370 tisíc** tokenov.

13. **Korpus krymskotatárskeho jazyka** je všeobecný korpus písaných textov súčasného krymskotatárskeho jazyka. Korpus je tvorený predovšetkým z textov z novín, ktoré boli publikované na začiatku 21. storočia.

14. **Litovský WordNet** opisuje sémantické vzťahy najfrekventovanejších slov v litovskom jazyku. V databáze sú spracované podstatné mená, slovesá, prídavné mená a príslovky. Ku každému záznamu (synsetu) je pripojený anglický aj slovenský ekvivalent.

V tabuľke č. 1 sumarizujeme prehľad vybraných jazykových zdrojov vybudovaných pred začatím a v priebehu realizácie projektu CESAR. Stĺpec „pred projektom“ vyjadruje veľkosť jazykového zdroja pred začatím realizácie projektu a jednotlivé „časti“ obsahujú rozsah zdrojov pripravených a/alebo sprístupnených v priebehu realizácie projektu.

Tabuľka č. 1: Jazykové zdroje vybudované s podporou projektu CESAR

zdroj	pred	1. časť	2. časť	3. časť	jednotka
Slovenský národný korpus	526 mil.	770 mil.	719 mil.	1,2 mld.	token
Slovenský hovorený korpus	680 tis.	1,6 mil.	2,6 mil.	2,6 mil.	token
Slovenský webový korpus	900 mil.		1,04 mld.	1,04 mld.	token
Morfologická databáza slovenčiny	77 tis.		77 tis.	97 tis.	lemma
Vyvážený korpus slovenčiny	254 mil.		247 mil.	313 mil.	token
Slovensko-český paralelný korpus	730 tis.	730 tis.		6,4 mil.	dvojica viet
Ručne morfologicky anotovaný korpus	1,2 mil.		1,2 mil.	1,2 mil.	token
Slovensko-anglický paralelný korpus		1,5 mil.		10 mil.	dvojica viet
Korpus právnych textov			146 mil.	146 mil.	token
Jazykový model prim-6.0-sane			733 mil.	1,2 mld.	token
Jazykový model prim-6.0-inf			515 mil.	888 mil.	token
Jazykový model prim-6.0-vyv			247 mil.	313 mil.	token
Syntakticky anotovaný korpus slovenčiny			50 tis.	50 tis.	veta
Litovský WordNet				10 tis.	synset
Slovník slovných spojení v slovenčine. Podstatné mená				250	heslo

Jedným z dôležitých cieľov projektu bola aj tvorba tzv. **jazykových bielych kníh** (z ang. Language whitepapers; http://www.meta-net.eu/whitepapers), ktoré sa koncipovali v priebehu roku 2011. Poprední odborníci v oblasti jazykových technológií hodnotili úroveň podpory týchto technológií pre 30 európskych jazykov. Dokumenty opisujú ich stav pre jednotlivé jazyky Európy a sú bohatým zdrojom informácií pre širokú verejnosť. Prípravu bielych kníh realizovala sieť excelentnosti META-NET, ktorá iniciuje podporu technologických základov tvorby jazykových zdrojov v Európe. Víziou META-NET-u je tvorba vysokokvalitných jazykových technológií pre všetky jazyky v Európe. Biela kniha propaguje najnovšie poznatky

o jazykových technológiách. Keďže majú jazykové technológie v Európe rôznu úroveň, opatrenia potrebné na ďalšiu podporu výskumu sú pre každý jazyk iné. Opatrenia sa odvíjajú od zložitosti daného jazyka či veľkosti jazykovej komunity. Biela kniha je určená novinárom, politikom, jazykovým spoločnostiam a i. (LWP, str. 3).

V informačnej príručke pre slovenčinu, ktorá vyšla vo vydavateľstve Springer pod názvom ***Slovenský jazyk v európskej informačnej spoločnosti***, sa sumarizovala úroveň podpory jazykových nástrojov a technológií predovšetkým v štyroch kategóriách: strojový preklad, textová analýza, spracovanie reči a dostupnosť jazykových zdrojov.

Obrázok. č. 2: Jazyková biela kniha pre slovenčinu

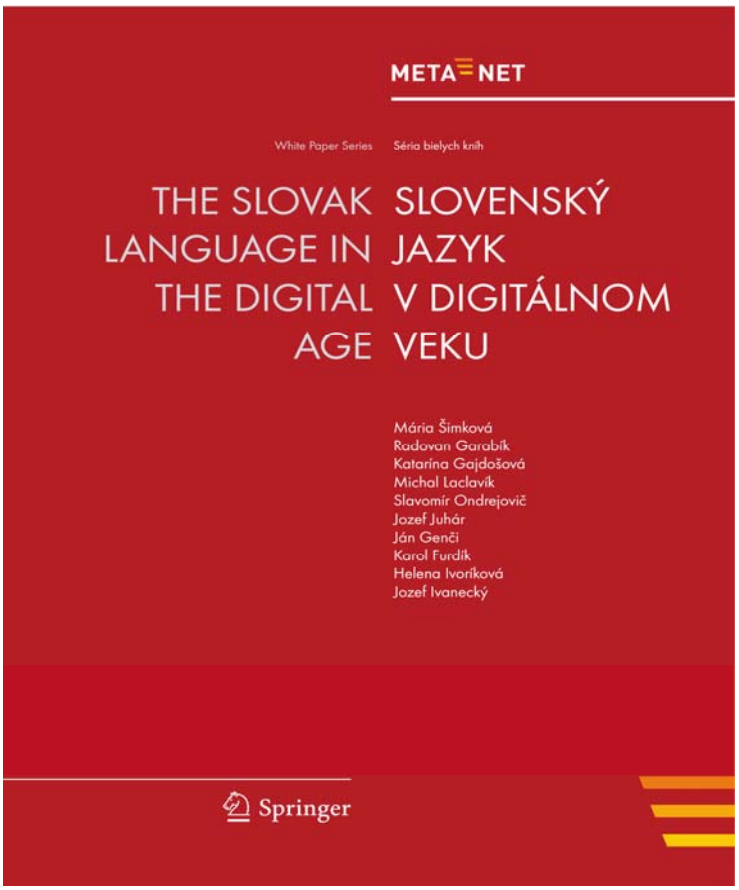

V tabuľke č. 2 predkladáme sumarizáciu súčasného stavu jazykových technológií a zdrojov pre slovenčinu, ako boli zaznamenané v bielej knihe. Kritériá existujúcich nástrojov a zdrojov v rozmedzí 0 až 6 navrhli poprední odborníci, ktorí hodnotili technológie a zdroje z hľadiska:

1. kvantity – počet zdrojov a technológií existujúcich pre slovenčinu,
2. dostupnosti – voľné alebo obmedzené používanie,
3. kvality – priblíženie sa ku kvalite najlepších dostupných zdrojov,
4. pokrytia – pokrytie dostatočného počtu kritérií (štýl, žáner, druhy textov a pod.),

5. zrelosti – vyspelosť a stabilita,
6. udržateľnosti – integrácia do súčasných informačných systémov,
7. adaptability – adaptácia na nové úlohy, žánre, domény a pod..

Tabuľka č. 2: Stav jazykových technológií v slovenčine

	Kvantita	Dostupnosť	Kvalita	Pokrytie	Zrelosť	Udržateľnosť	Adaptabilita
Jazyková technológia: Nástroje, technológie a aplikácie							
Rozpoznávanie reči	3	1	2	2	3	3	2
Syntéza reči	3	3	3	3	3	3	3
Gramatická analýza	2	2	3	2	2	3	3
Sémantická analýza	1	2	1	1	1	3	3
Generovanie textu	1	1	1	1	0	1	1
Strojový preklad	2	2	2	2	2	1	2
Jazykové zdroje: Zdroje, dáta a znalostné databázy							
Textové korpusy	2	4	4	5	4	4	4
Hovorené korpusy	3	4	2	2	3	3	3
Paralelné korpusy	2	3	2	2	2	2	3
Lexikálne zdroje	3	2	3	4	3	4	3
Gramatiky	2	3	3	2	1	2	1

V nasledujúcej tabuľke sa porovnáva kvalita a veľkosť jazykových zdrojov, prítomnosť textových a hovorených korpusov v kontexte 30 skúmaných jazykov v Európe. Vyplýva z nej, že aj malé jazyky, ako je slovenčina, svoj jazyk počítačovo spracúvajú, digitalizujú, a tým uchovávajú pre ďalšie generácie. Najvyššie možné hodnotenie, teda „vynikajúca podpora“, nezískal ani jeden zo skúmaných jazykov. Angličtina ako jediná dosiahla podľa výsledkov prieskumu, ktorý vypracovala sieť excelentnosti META-NET, hodnotenie „veľmi dobrá podpora“. Celkovo z výsledkov vyplýva, že pre 20 z 30 skúmaných jazykov je podpora len čiastočná, slabá alebo žiadna a ich digitalizácia je nedostatočná. Do tejto skupiny patrí aj slovenčina.

Tabuľka č. 3: Klastre jazykov pre zdroje

Vynikajúca podpora	Veľmi dobrá podpora	Dobrá podpora	Čiastočná podpora	Slabá/Žiadna podpora
	angličtina	nemčina francúzština holandčina švédčina čeština poľština maďarčina taliančina španielčina	baskičtina bulharčina dánčina estónčina fínčina galícijčina gréčtina kataláončina chorvátčina nórčina portugalčina rumunčina srbčina **slovenčina** slovinčina	írčina islandčina lotyština litovčina maltčina

Na nasledujúcom grafe sú znázornené európske jazykové zdroje v kontexte projektu CESAR, teda jazykové zdroje pre jazyky všetkých partnerov, a hodnotenie podpory jazykových nástrojov a technológií v poradí zľava doprava pre bulharský, chorvátsky, maďarský, poľský, srbský a slovenský jazyk v trinástich rôznych oblastiach spracovania prirodzeného jazyka: 1. tokenizácia, morfologické taggovanie, 2. parsovanie (syntaktická analýza), 3. vetná sémantika, 4. textová sémantika, 5. spracovanie diskurzu, 6. získavanie informácií, 7. extrakcia informácií, 8. generovanie jazyka, 9. sumarizácia, 10. strojový preklad, 11. rozpoznávanie reči, 12. syntéza reči a 13. dialógový manažment.

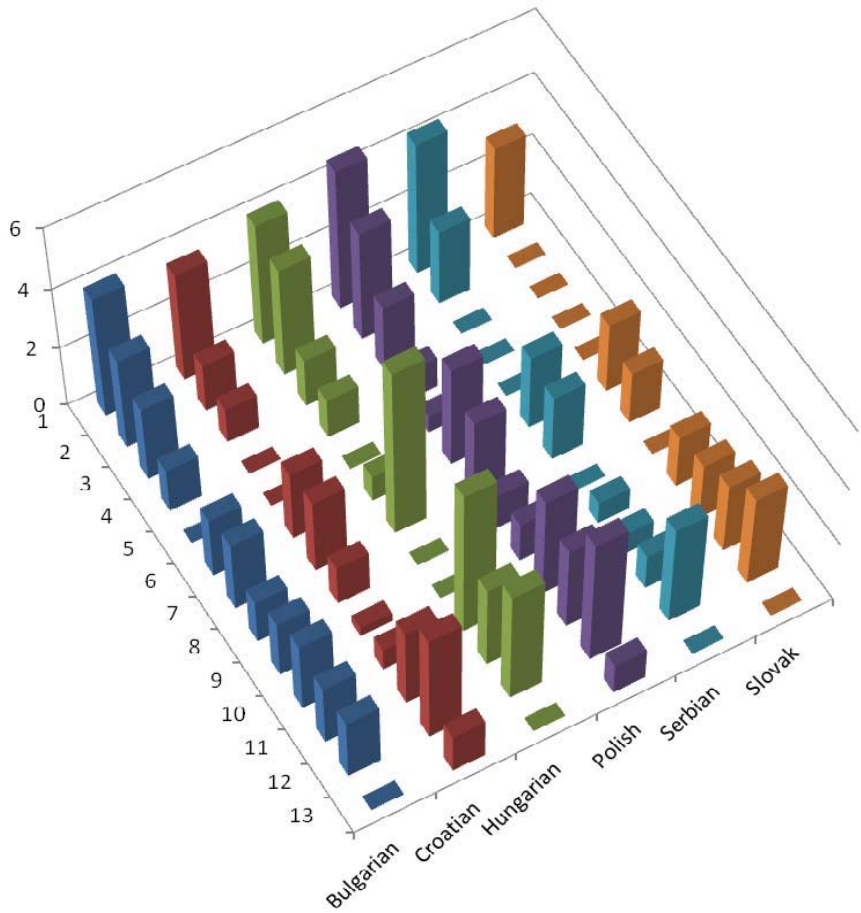

Z grafu vyplýva, že nástroje a technológie pre slovenčinu dosahujú hodnotenie 0-3 z celkových 6. Zo slovenských technológií a nástrojov dosiahla najnižšie hodnotenie syntaktická analýza (parsing), textová sémantika, spracovanie kontextu a generovanie jazyka. O niečo vyššie hodnotenie dosiahla rečová syntéza a morfologická tokenizácia. V porovnaní s jazykmi, ako sú poľština alebo bulharčina, slovenčina značne zaostáva, pretože tie majú dobre zastúpené takmer všetky oblasti výskumu (generovanie textu, strojový preklad, syntéza reči, extrakcia informácií, rozpoznávanie reči, sumarizácia textu a i.).

Záver

Jazyk je jedno z najvzácnejších bohatstiev kultúrneho dedičstva každého národa, preto je nevyhnutné vynaložiť dostatočné úsilie na jeho zachovanie. V príspevku prinášame prehľad výsledkov výskumu v oblasti spracovania prirodzeného jazyka, korpusovej a počítačovej lingvistiky na Slovensku. Článok ukazuje, že na Slovensku existuje prostredie na lingvistický výskum, no technologický priemysel je nutné lepšie rozvíjať. Slovenský národný korpus JÚĽŠ SAV sa venuje rozvoju jazykových technológií tým, že buduje veľké písané a hovorené korpusy, mor-

fologické databázy, slovníky, vytvára nástroje strojového prekladu, ďalšie pracoviská vytvárajú komplexné rečové interaktívne systémy, technológie rozpoznávania reči a i. Rozvoj všetkých týchto databáz a nástrojov je však nevyhnutné ďalej stimulovať, podporovať a inovovať.

Hoci sa slovenský výskum realizuje iba s malým počtom dostupných technológií a zdrojov v porovnaní s inými jazykmi, ako sú čeština alebo poľština, a s podstatne nižším zabezpečením v porovnaní s hlavnými jazykmi EÚ (angličtina, nemčina, francúzština), na Slovensku máme rodiaci sa výskum špecifických problémov v oblasti jazykových technológií pre slovenčinu, a to najmä na univerzitách a na vedeckých pracoviskách. Jedným z vedúcich pracovísk v oblasti spracovania prirodzeného jazyka na Slovensku je Oddelenie Slovenského národného korpusu, ktoré aj vďaka finančnej podpore EÚ prostredníctvom projektu CESAR vybudovalo a/alebo skvalitnilo veľký jednojazyčný korpus písaných textov, slovník sémantických vzťahov, terminologickú i morfologickú databázu, niekoľko paralelných korpusov a mnohé iné nemenej dôležité elektronické zdroje pre slovenčinu.

Rozvoju a budovaniu nových nástrojov a technológií by slovenčine spolu s ďalšími jazykmi pomohol väčší záujem o podporu jazykových technológií. Vo vedení a zdokonaľovaní výskumu je potrebné kontinuálne financovanie a vzájomná spolupráca všetkých zainteresovaných strán.

Literatúra

ŠIMKOVÁ, Mária: Korpusová lingvistika na Slovensku. In: Jazykovedný časopis, 2008, roč. 59, č. 1 – 2, s. 11 – 24.

ŠIMKOVÁ, Mária – kol.: Slovenský jazyk v digitálnom veku. Berlín: Springer 2012. 85 s. Dostupné na WWW: http://cesar.nytud.hu, http://www.meta-net.eu